

РИДЕР ЗА ПРИПРЕМУ ПРИЈЕМНОГ ИСПИТА

СТУДИЈСКИ ПРОГРАМ СОЦИОЛОГИЈЕ - ДРУГИ ЦИКЛУС

СПИСАК ТЕМА ЗА ПРИЈЕМНИ ИСПИТ

1. Контово схватање позитивне филозофије и њен однос према теологији и физици
2. Контово схватање научног метода или начина излагања науке
3. Марксово основно схватање односа између капитала и рада
4. Марксово схватање отуђења као темељног односа међу људима у доба капитализма
5. Марксов став о односу праксе и збиљности изражен кроз Тезе о Фојербаху
6. Марксово схватање друштва и друштвених односа
7. Диркемови ставови о подели рада и на њој заснованој механичкој и органској солидарности као полугама развоја друштва
8. Диркемово схватање морала
9. Диркем о религији и вредностима
10. Основни принципи Веберовог социолошког метода
11. Веберов појам друштвеног делања и разлика између делања и деловања
12. Основне карактеристике функционализма као теоријске парадигме у социологији
13. Парсонсова општа шема друштвене акције
14. Мертонов допринос функционалистичкој теорији
15. Ризично друштво у интерпретацији Улриха Бека и Ентони Гиденса
16. Појам социологије код Норберта Елијаса
17. Елијас о нужности нових мисаоних и језичких средстава за разумевање друштва
18. Елијасов модел „фигурације“ као изазов класичним (конвенционалним) социолошким теоријама
19. Појам и значење „милитантне демократије“ код Карла Манхајма
20. Број, пребројавање и колонијална имагинација као део савремене културне глобализације (Арџун Ападурај)
21. Флуидни живот и флуидна модерност у ставовима З. Баумана
22. Савремено друштво као друштво потрошача, према З. Бауману
23. Кастелсово виђење друштвених промена на крају XX века
24. Улога слома совјетског друштва у ширењу глобализације (М. Кастелс)
25. Веза између информатичког капитализма, сиромаштва и друштвеног искључења (М. Кастелс)
26. Могућности другачијег хода глобализације према мишљењу Јозефа Стиглица
27. Опасности либерализма и потребе за јединственим светским системом управљања
28. Глобализација и савремена држава (Ј. Стиглиц)
29. Схватање постмодерне код Ж. Ф. Лиотара
30. Туренови ставови о потреби промене опште социолошке парадигме
31. Крај социјалног и распад друштва (А. Турен)
32. Социологија као наука о субјекту, уместо о друштву – аргументи А. Турена

H R E S T O M A T I J A – Sociološke teorije

S A D R Ž A J

1. <i>OGIST KONT</i>	Kurs pozitivne filozofije.....	2
2. <i>KARL MARKS</i>	Ekonomsko filozofski rukopisi.....	12
3. <i>EMIL DIRKEM</i>	Podela anomičnog rada.....	47
4. <i>MAKS WEBER</i>	Osnovni sociološki pojmovi.....	82
5. <i>DŽORDŽ RIGER</i>	Strukturalni funkcionalizam.....	95
6. <i>DŽORDŽ RIGER</i>	O rizičnom društvu.....	109
7. <i>NORBERT ELIJAS</i>	Šta je sociologija?.....	111
8. <i>KARL MANHAJM</i>	Dijagnoza našeg vremena.....	137
9. <i>ARDŽUN APADURAJ</i> ...	Kultura i globalizacija.....	143
10. <i>ZIGMUNT BAUMAN</i>	Fluidni život.....	157
11. <i>MANUEL KASTELS</i>	Kraj tisućljeća.....	165
12. <i>JOZEF STIGLIC</i>	Uspjeh globalizacije.....	223
13. <i>ŽAN FRANSOA LIOTAR</i>	Šta je postmoderna?.....	240
14. <i>ALEN TUREN</i>	Nova paradigma.....	263
15. <i>LITRETURA</i>		321

OGIST KONT

KURS POZITIVNE FILOZOFIJE

I. Dva uvodna predavanja

Prvo predavanje

Izlaganje cilja ovog kursa ili opšta razmatranja o prirodi i značenju pozitivne filozofije

Da bi se onako kako treba objasnila prava priroda i bitni karakter pozitivne filozofije, neophodno je baciti najprije jedan opšti pogled na progresivni hod ljudskog duha, posmatran u cjelini: jer se bilo koje shvatanje može upoznati jedino kroz njegovu istoriju.

Izučavajući tako cjelokupni razvitak ljudske inteligencije u njenim različitim oblastima aktivnosti, od njenog najprostijeg poleta do naših dana, vjerujem da sam otkrio veliki osnovni zakon kome je on potčinjen po stalnoj nužnosti, koji, čini mi se, može biti čvrsto zasnovan, bilo na racionalnim dokazima koje pruža poznavanje našeg sastava, bilo na istorijskim provjeravanjima koja proističu iz pažljivog ispitivanja prošlosti. Taj zakon se sastoji u tome što svako od naših glavnih shvaćanja, svaka grana naših saznanja, proizilazi potpuno kroz tri različita teorijska stanja: teološko ili fiktivno stanje; metafizičko ili apstraktno stanje; naučno ili pozitivno stanje. Drugim riječima, ljudski duh po svojoj prirodi, upotrebljava redom u svakom od svojih istraživanja tri metode filozofiranja čiji se karakteri bitno razlikuju a čak su u osnovi i suprotni: najprije teološku metodu, zatim metafizčku i najzad pozitivnu. Otuda tri vrste filozofije, ili opštih sistema shvaćanja o skupu fenomena, koje se međusobno isključuju: prva je nužna polazna točka ljudske inteligencije; treća; njeno stanje utvrđeno i definitivno; druga jedino ima za svrhu da posluži kao prelaz.

U teološkom stanju ljudski duh, usmjeravajući prvenstveno svoja istraživanja ka unutrašnjoj prirodi bića, početnim i krajnjim uzricima svih posljedica koje ga pogađaju, jednom riječju ka apsolutnim saznanjima, predstavlja fenomene kao proizvod direktnog i neprekidnog djelovanja natprirodnih sila, manje ili više brojnih, čija samovoljna intervencija objašnjava sve prividne anomalije svemira.

U metafizičkom stanju, koje je u osnovi samo jedan obična opšta modifikacija prvoga, natprirodne sile su zamjenjene apstraktnim silama, istinskim entitetima (personifikovanim apstrakcijama), svojstvenim raznim bićima svijeta, koji su u stanju da stvore sve posmatrane fenomene čije se objašnjenje onda sastoji u tome da se dodijeli svakom od njih odgovarajući entitet.

Najzad, u pozitivnom stanju, ljudski duh, uviđajući nemogućnost da stekne apsolutne pojmove, odustaje da traži porijeklo i svrhu svemira i da upozna unutrašnje

uzroke fenomena da bi se jedino prihvatio da otkrije, kombinovanom primjenom rezonovanja i posmatranja, njihove stvarne zakone, to jest njihove stalne odnose sukcesivnosti i sličnosti. Objašnjenje fakta, svedeno tako na njegove stvarne granice, od sada je samo uspostavljena veza između različitih posebnih fenomena i nekih opštih fakata čiji se broj sve više umanjuje progresom nauke.

Teološki sistem je dostigao za njega najviše moguće savršenstvo kad je božansku silu jednog jedinog bića stavio umjesto mnogobrojnih nezavisnih božanstava koje je mašta prvobitno bila stvorila. Na isti način, posljednja riječ metafizičkog sistema sastoji se u tome da se shvati, umjesto različitih posebnih entiteta, jedan jedini veliki opšti entitet, *priroda*, posmatrana kao jedini izvor svih fenomena. Isto tako, savršenstvo pozitivnog sistema, kojem on neprestalno teži, mada je vrlo vjerovatno da ga ne može nikad dostići, bilo bi u tome da je u stanju da predstavi sve razne fenomene, koji se mogu zapaziti kao posebni slučajevi jednog jedinog opšteg fakta, kao što je, na primjer, gravitacija.

Ovdje nije mjesto da se posebno dokazuje ovaj osnovni zakon razvitka ljudskog duha i da se iz njega izvode najznačajniji zaključci. O njemu ćemo raspravljati neposredno, sa svom potrebnom opširnošću, u onom djelu ovog kursa koji se odnosi na izučavanje društvenih fenomena. Ja ga sad uzimam u obzir samo da bih tačno odredio pravi karakter pozitivne filozofije nasuprot dvjema drugim filozofijama koje su jedna za drugom gospodarile, do posljednjih vjekova, svim našim intelektualnim sistemom. A sad, da ne bih sasvim zanemario jedan zakon od takvog značenja, čija će se primjena često javljati u toku cijeloga ovoga kursa, treba da se ograničim na letimično ukazivanje najprimjetnijih opštih motiva koji mogu da potvrde njegovu tačnost...

Ova opšta revolucija opšteg duha može uostalom danas lako da se konstatuje na jedan vrlo primjetan način, mada indirektan, posmatrajući razvitak individualne inteligencije. Budući da je neminovno ista polazna tačka u obrazovanju jedinke i vrste, različite glavne faze prvog moraju predstavljati osnovne epohe drugog. Zar se svako od nas, posmatrajući i svoju vlastitu istoriju, ne sjeća da je bio redom, što se tiče najznačajnijih pojmova, u djetinjstvu *teolog*, u mladosti *metafizičar*, a u zrelim godinama *fizičar*? Ovo je danas lako provjeriti za sve ljude koji su na nivou svog vremena.

Ali osim direktnog posmatranja, opšteg ili pojedinačnog, koje pokazuje tačnost ovog zakona, ja moram, u ovom kratkom obavještenju, naročito spomenuti teorijska razmatranja koja će pridonijeti da se uvidi njegova nužnost.

Najznačajnije od svih razmatranja, zahvaćeno iz same prirode predmeta, sastoji se u potrebi, u svakoj epohi, za nekom teorijom da bi se povezala fakta, za ljudski duh u njegovom začetku, da iz posmatranja razvije teorije.

Svi veliki umovi, počev od Bekona, smatraju da su stvarna saznanja samo ona koja proučavaju na posmatranim faktima. Ova osnovna maksima je očigledno nesporna ako se primjeni, kao što treba, ne zrelo stanje naše inteligencije. Ali, ako se osvrnemo na formiranje naših saznanja, nije manje izvjesno da ljudski duh, u svom primitivnom stanju, nije mogao niti je morao tako misliti. Jer ako, s jedne strane,

svaka pozitivna teorija treba neophodno da bude zasnovana na posmatranju, tako isto je, s druge strane, očigledno da je našem duhu, da bi se predao posmatranju, potrebna neka teorija. Ako fenomene, posmatrajući ih, ne vežemo odmah za kakve principe, ne samo da bi nam bilo nemoguće da kombinujemo ova pojedinačna posmatranja, i prema tome, da iz njih izvučemo kakvu korist, nego bismo čak bili potpuno nesposobni da im poklonimo pažnju, a najčešće bi nam fakta, iako pred očima, ostala nezapažena.

Na taj način, pritješnjen između potrebe za posmatranjem da bi stvorio realne teorije i potrebe, ne manje nužne, da stvori bilo kakve teorije da bi se predao neprekidnim posmatranjima, ljudski duh bi se, u svakom začetku, okretao u krugu iz kojeg ne bi ni na kakav način mogao izaći da se nije srećom otvorio jedan prirodni izlaz spontanom razvitkom teoloških saznanja, koja su i dala stjecište naporima i pružila hranu njegovoj aktivnosti. Takav je osnovni motiv koji dokazuje logičku neminovnost čisto teološkog karaktera primitivne filozofije, nezavisno od krupnih socijalnih razmatranja koja mu se pridružuju i koja čak ne moram ni navoditi u ovom trenutku.

Ta neminovnost postaje još osjetnija ako se uzme u obzir savršena skladnost između teološke filozofije i same prirode istraživanja na koja ljudski duh u svom djetinjstvu toliko usredotočuje svu svoju aktivnost. Zaista, vrlo je upadljivo da su najosnovnija pitanja nedokučiva našim sredstvima - unutrašnja priroda bića, porijeklo i svrha svih fenomena - upravo ona koja naša inteligencija u tom primitivnom stanju izdiže iznad svega, a svi problemi koji se zaista mogu riješiti gotovo se smatraju nedostojni ozbiljnih razmišljanja. Lako je shvatiti razlog za to; jer jedino je moglo iskustvo da nam pokaže kolike su naše snage; i da čovjek na početku nije mislio o njima s puno pretjerivanja, one nikad ne bi mogle postići sav razvoj za koji su sposobne. Tako zahtjeva naša priroda. Ali, ma kako bilo, predstavimo sebi, ukoliko je moguće, tu sklonost tako sveopštu i toliko ispoljenu, i zapitajmo se na kakav bi prijem naišla u jednoj takvoj epohi, da je tad postojala, pozitivna filozofija, kojoj je najviša težnja da otkrije zakone fenomena i čija je glavna osobina da smatra kao neminovno zabranjene ljudskom duhu sve one nedokučive tajne koje teološka filozofija, naprotiv, objašnjava jednom tako zadivljujućom lakoćom sve do njihovih najsitnijih detalja.

Isto je tako i kada se s praktične tačke gledišta posmatra priroda istraživanja kojima se ljudski duh prvobitno bavi. U ovom pogledu ona daju čovjeku tako veliku draž bezgranične moći da djeluje na vanjski svijet, koji smatra kao potpuno njemu namijenjen i kao da po svim svojim fenomenima predstavlja tjesne i neprekidne veze sa našom egzistencijom. Ali, to varljivo vjerovanje, te pretjerane ideje o važnosti čovjeka u svemiru, koje rađa teološka filozofija a koje nepovratno ruši prvi nalet pozitivne filozofije, jesu, u početku, neophodni poticaji bez kojeg se zaista ne bi moglo shvatiti da bi se ljudski duh prvobitno odlučio za teške poslove.

Mi smo danas tako daleko od tih prvobitnih sklonosti, bar što se tiče većine fenomena, da teško možemo sebi tačno predstaviti moć i neophodnost sličnih razmatranja. Ljudski um je sad dosta zreo da bismo preduzeli naporna naučna istraživanja, a da nemamo u vidu nikakav nepoznat cilj koji može jako da djeluje na maštu, kao onaj koji se nametao astrolozima i alhemičarima. Naša intelektualna

aktivnost je dovoljno potaknuta čistom nadom da otkrije zakone fenomena, jednostavnom željom da potvrdi ili obori neku teoriju. Ali nije moglo tako biti u rano doba ljudskog društva. Bez privlačnih himera astrologije, bez velikih razočarenja alhemije, na primjer, odakle bismo crpili neophodnu istrajnost i žar da se prikupе tolika posmatranja i iskustva koja su kasnije poslužila kao osnova pravim pozitivnim teorijama i jedne i druge vrste fenomena?...

Lako je shvatiti, zaista, da naše poimanje, prinuđeno da ide naprijed gotovo neosjetno, nije moglo naglo i bez posrednika preći iz teološke u pozitivnu filozofiju. Teologija i fizika su međusobno tako duboko nepomirljive, njihove koncepcije imaju jedan tako korjenito suprotan karakter da je ljudska inteligencija, prije nego što je odbacila jedne da bi isključivo upotrijebila druge, morala da se posluži posrednim koncepcijama dvojakog karaktera i samim tim sposobnim da postupno izvrši prelaz. Takva je prirodna namjena metafizičkih koncepcija: od njih u stvari i nema druge koristi. Zamjenjujući u izučavanju fenomena natprirodnu vodeću silu jednim odgovarajućim i nerazdvojnim entitetom, iako je ovaj u početku shvaćen samo kao emanacija one prve, čovjek se malo-pomalo navikao da razmatra jedino sama fakta, budući da su pojmovi o metafizičkim faktorima lagano postojali toliko tanani da su u očima svakog trijeznog uma uzimani samo kao apstraktna imena fenomena. Nemoguće je zamisliti kakvim bi drugim postupkom naš razum mogo preći iz razmatranja izrazito natprirodnih u razmatranja čisto prirodna, iz teološkog sistema u pozitivni sistem.

Pošto sam tako utvrdio, koliko mi je to moguće bez upuštanja u posebnu diskusiju koja bi bila neumjesna u ovom trenutku, opšti zakon razvitka ljudskog duha, onako kako ga ja shvaćam; biće nam sada lako da tačno odredimo prirodu pozitivne filozofije što je i pravi predmet ovog izlaganja.

Vidimo, prema onom što prethodi, da je osnovni karakter pozitivne filozofije da posmatra sve fenomene kao potčinjene nepromjenjivim prirodnim zakonima čije tačno otkrivanje i svođenje na najmanji mogući broj jeste cilj svih naših napora, smatrajući kao apsolutno nedokučivo i besmisleno za nas istraživanje onoga što se zove uzrocima, bilo primarnim bilo finalnim. Beskorisno je insistirati mnogo na jednom principu koji je sada postao tako blizak svima onima koji su malo dublje proučavali eksperimentalne nauke. Svako zaista zna da u našim pozitivnim objašnjenjima, čak i najsavršenijim, nemamo uopšte pretenziju da izlažemo početne uzroke fenomena, pošto bismo tada jedino uvećali teškoću, već samo da tačno analiziramo okolnosti njihovih stvaranja i da ih vezujemo jedne za druge prema normalnim odnosima sukcesivnosti i sličnosti...

Zaista, među četiri glavne kategorije prirodnih fenomena maločas nabrojanih, astronomskih, fizičkih, hemijskih i fizičkih primjećuje se jedna bitna praznina u pogledu socijalnih fenomena, koji, mada se prešutno ubrajaju u filozofske fenomene, zaslužuju, bilo po svom značaju bilo po stvarnoj teškoći za njihovo izučavanje, da obrazuju posebnu kategoriju. Ovaj posljednji red shvaćanja koji se odnosi na najosobnije fenomene, najsloženije i najmanje samostalne, nužno je morao, samim tim, da se usavršava sporije od svih ranijih čak i ne uzimajući u obzir posebne smetnje koje ćemo razmatrati kasnije. No, kako bilo, očevidno je da on još nije ušao u područje pozitivne filozofije. Teološke i metafizičke metode koje, u odnosu na sve

druge redove fenomena, sada više niko ne upotrebljava, bilo kao istraživačko sredstvo, bilo samo kao sredstva za dokazivanje, još su, naprotiv, isključivo u upotrebi, u jednom ili u drugom pogledu, za sve ono što se odnosi na socijalne fenomene, mada su njihovu nedovoljnost u tom pogledu sasvim osjetili svi veliki umovi kojima su dojadile uzaludne i beskrajne raspre oko božanskog prava i suverenosti naroda.

To je dakle velika, ali očigledno jedina praznina koju treba popuniti da bi se dovršilo učvršćivanje pozitivne filozofije. Sada, pošto je ljudski duh osnovao nebesku fiziku, bilo mehaničku bilo hemijsku, organsku fiziku, bilo biljnu bilo životinjsku, ostaje mu da dovrši sistem eksperimentalnih nauka time što će postaviti temelje *socijalnoj fizici*. To je danas, u više glavnih pogleda, najveća i najhitnija potreba naše inteligencije; to je, usudujem se da kažem, glavni cilj ovog kursa, njegov posebni cilj.

Shvatanja koja ću pokušati da pružim u pogledu izučavanja socijalnih fenomena a čiji je zadatak, nadam se, moguće nazrijeti iz ovog predavanja ne bi mogla imati za predmet da daju odmah socijalnoj fizici isti stepen savršenosti kao prethodnim granama prirodne filozofije, što bi očigledno bilo neosnovano, pošto ove pružaju u tome pogledu već među osobom krajnju nejednakost, uostalom neizbježnu. Ali one će biti namjenjene da daju ovoj posljednjoj klasi naših saznanja pozitivni karakter koji je već prihvaćen u svakoj od njih. Ako se taj uslov jednom zaista ostvari, bit će u potpunosti udaren temelj novom filozofskom sistemu; jer nijedan od fenomena koji se daju posmatrati ne bi mogao ostati izvan pet velikih već uspostavljenih kategorija: astronomskih, fizičkih, hemijskih, fizioloških i socijalnih. Pošto tako naša osnovna shvatanja postanu homogena, filozofija će biti definitivno dovedena u pozitivno stanje; i ne mijenjajući više svoj karakter, ostaće joj samo da se neograničeno razvija na sve većim tekovinama iz kojih će neizbježno proizilaziti nova ispitivanja ili dublja razmišljanja. Kad bude stekla tako karakter univerzalnosti koji joj još nedostaje, pozitivna filozofija će postati sposobna da sasvim, sa svom svojom prirodom nadmoćnošću, dođe na mjesto teološke i metafizičke filozofije, kojima je ova univerzalnost danas jedina stvarna svojina, a koje će, kad budu lišene jedne takve prednosti, postojati za naše sljedbenike samo istorijski.

Pošto je tako izložen posebni cilj ovog kursa, lako je shvatiti njegov drugi cilj, opšti, to jest da ovo ne bude samo kurs socijalne fizike i pozitivne filozofije.

Zaista, pošto se osnivanjem socijalne fizike najzad dopunjuje sistem prirodnih nauka, postaje moguće, pa čak i neophodno, da se rezimiraju različita stečena saznanja, koja su dospjela u ustaljeno i homogeno stanje, kako bism ih saobrazili, predstavljajući ih kao stanje jednog jedinog stabla umjesto da ih i dalje smatramo samo kao izdvojene djelove....

U primitivnom stanju naših saznanja ne postoji nikakva određena podjela naših intelektualnih redova; isti duhovi su istovremeno gajili sve nauke. Taj se način organizacije ljudskih izučavanja, u početku neizbježan i čak neophodan, kao što ćemo imati prilike da to konstatujemo kasnije, mijenja malo-pomalo ukoliko se razvijaju i razne vrste koncepcije. Prema jednom zakonu, čija je neophodnost očigledna, svaka grana naučnog sistema neosjetno se odvaja od stabla čim je

dovoljno narasla da se može izdvojeno gajiti, to jest kad je došla do onog stepena da može sama predstavljati predmet stalnog izučavanja izvjesnih pojedinaca. Upravo toj podjeli raznih vrsta istraživanja između različitih redova učenjaka dugujemo očigledno tako primjetan razvitak kakav je postigla svaka posebna klasa saznanja u naše vrijeme i koja kod modernih isključuje mogućnost one univerzalnosti istraživanja, tako lake i tako obične u antičko doba. Jednom riječju, podjela intelektualnog rada, sve više usavršavana, jeste jedna od najvažnijih oblika pozitivne filozofije...

Pravi način da se zaustavi štetni uticaj koji čini se prijati intelektualnoj budućnosti usljed prevelike iscjepkanosti pojedinih istraživanja ne bi očigledno mogao biti taj da se vratimo na antičku zbrku gradiva, što bi značilo da se ljudski duh vrati unazad, a što je srećom danas postalo nemoguće. On se, naprotiv, sastoji u usavršavanju same podjele rada...

Prvi i neposredni krupni rezultat pozitivne filozofije mora, dakle, biti: otkrivanje na osnovu iskustva zakona po kojima se odvijaju naše intelektualne funkcije i, dalje, tačno poznavanje opštih zakonitosti koje su neophodne da bi se pouzdano postupalo u istraživanju istine.

Drugi rezultat, ne manje važan, i mnogo preči, do kojeg neminovno danas dovodi uspostavljanje pozitivne filozofije, definisane u ovom izlaganju, bio bi da se postaramo za opšti preobražaj našeg vaspitnog sistema...

Da bi prirodna filozofija mogla dovršiti već tako pripremljen preporod našeg intelektualnog sistema, neophodno je da razne nauke iz kojih se ona sastoji, predstavljene kao razne grane jednog jedinog stabla, budu svedene najprije na ono što čini njihovu suštinu, to jest na njihove glavne metode i njihove najznačajnije rezultate. Samo na taj način nastava nauka može postati baza jednog novog i opšteg i istinski racionalnog odgoja...

Posebno izučavanje opštih naučnih pojmova nije samo namjenjeno da reorganizuje obrazovanje, već ono mora isto tako da pridonese i posebnom napretku raznih pozitivnih nauka. To je ono što sačinjava treću osnovnu osobinu na kojoj sam riješio da ukažem...

Vjerujem da čitaocima ovog djela ne moram dokazivati da ideje vladaju svijetom i da ga potresaju, ili, drugim riječima, da sav društveni mehanizam počiva u krajnjoj liniji na mišljenjima. Oni dobro znaju da velika politička i moralna kriza sadašnjeg društva potiče u suštini od intelektualne anarhije. Naše najteže zlo sastoji se zaista u ovom dubokom razmišljanju koje sada postoji između ljudi u pogledu svih osnovnih načela čija je postojnost prvi uslov za pravi društveni poredak. Sve dotle dok pojedinci ne budu jednodušno prišli izvjesnom broju opštih ideja koje su u stanju da obrazuju jednu zajedničku društvenu doktrinu, jasno je da će stanje nacija neminovno ostati bitno revolucionarno usprkos svim političkim palijativnim mjerama koje bi se mogle primjeniti i u njemu će biti moguće samo privremene institucije. Isto tako je izvjesno da, ako se ovo okupljanje duhova u jednu istu zajednicu u pogledu principa ostvari, iz njega će neminovno proisteći odgovarajuće institucije, ne dajući mjesta nikakvom teškom potresu pošto bi se samim tim faktom

uklonio najveći nered. Eto u tom pravcu treba usmjeriti glavnu pažnju svih onih koji osjećaju značaj jednog stanja stvari istinski normalnog...

Oslanjajući se na osnovni zakon iznešen na početku ovog izlaganja, vjerujem da mogu tačno razmiriti dva posmatranja koja se odnose na sadašnju situaciju društva ako naprosto kažem da sadašnji nered potiče, u suštini, od istovremene upotrebe triju filozofija radikalno nepromirljivih: teološke, metafizičke i pozitivne. Zaista je jasno da ako bi bilo koja od ove tri filozofije dobila sveopštu i potpunu nadmoćnost, postojao bi jedan određeni društveni poredak, dok se zlo sastoji naročito u odsutnosti svake prave organizacije. Koegzistencija ove tri suprotne filozofije apsolutno sprječava da bude saglasnosti u ma kojem bitnom pogledu. Dakle, ako je tačan ovaj način gledanja, onda se radi samo o tome da se sazna koja od tri filozofije može i mora da nadvlada po prirodi stvari...

Ta opšta revolucija ljudskog duha danas je gotovo potpuno izvršena; ne ostaje ništa drugo, kao što sam to već objasnio, nego da se upotpuni pozitivna filozofija uključujući u nju i izučavanje društvenih fenomena, i da se zatim rezimira u jednoj jedinoj homogenoj doktrini. Kad ovaj dvostruki posao bude dovoljno odmakao, definitivna pobjeda pozitivne filozofije će doći spontano i uspostaviti red u društvu...

Ukratko, teološka i metafizička filozofija se otimaju danas oko zadatka, koji je iznad moći i jedne i druge, da reorganiziraju društvo; jedino između njih postoji još borba u tom pogledu. Pozitivna filozofija je do sada u toj raspravi intervenisala jedino da bi kritikovala i jednu i drugu, pri čemu ih je potpuno diskreditovala. Stavimo je najzad u položaj u kom bi imala stvaralačku ulogu, ne vodeći dalje računa o prepirkama koje su postale beskorisne. Upotpunjujući zamašni intelektualni poduhvat koji su započeli Bekon, Dekart i Galilej, stvorimo neposredno sistem opših ideja koji će od sad, zahvaljujući ovoj filozofiji, neograničeno prevladavati u ljudskom rodu, a revolucionarna kriza koja uznemirava civilizirane narode bit će potpuno okončana.

To su četiri glavne tačke gledišta preko kojih sam morao već sad ukazati na sponosni uticaj pozitivne filozofije, što bi poslužilo kao bitna dopuna njenoj opšoj definiciji koju sam ranije pokušao da izložim.

2. Drugo predavanje

Izlaganje plana ovog kursa ili opšta razmatranja o hijerarhiji pozitivnih nauka

Svi ljudski rodovi se odnose ili na čistu teoriju ili na akciju. Tako se najopštija podjela naših stvarnih saznanja sastoji u tome da ih razlikujemo na teorijska i na praktična...

Bez sumnje, kad se obuhvata potpuna cjelina svakovrsnih radova ljudskog roda, izučavanje prirode se mora shvatiti kao namijenjeno da pruži prvu racionalnu bazu čovjekovog djelovanja na prirodu, jer poznavanje zakona fenomena, koje nam stalno dozvoljava da ih predvidimo, očigledno može jedino da nas vodi, u aktivnom životu, da modifikujemo jedne pomoću drugih u našu korist...

Ukratko, *nauka, odakle i predviđanje: predviđanje, odakle i akcija*. Takva vrlo jednostavna formula izražava, opštu vezu *nauke i primjene*, uzimajući ova dva izraza u njihovom cjelokupnom značenju.

Ali, uprkos kapitalnom značenju ovog odnosa, koji nikad ne smije biti zapostavljen, shvatiti nauke samo kao bazu primjene značilo bi stvoriti o njima nepotpunu predstavu, čemu su na žalost previše skloni u naše doba. Ma kako bile goleme usluge koje nauke pružaju *industriji* i mada je, prema odlučnom Bekonovom tvrđenju, snaga neminovno proporcionalna znanju, ne smijemo zaboraviti da nauke, prije svega, imaju direktniju i uzvišeniju svrhu - da zadovolje osnovnu potrebu za upoznavanje zakona fenomena...

Kada, u duhu učenjaka, jača sila naše priroda ne bi ispravljala, čak nehotice, ono što je u tom pogledu neophodno i skućeno u opštoj težnji naše epohe, ljudska inteligencija, svedena na to da se bavi samo istraživanjima od neposredne praktične koristi, samim tim bi se našla, kao što je to vrlo praktično primjetio Kondorse, potpuno zaustavljena u svom napredovanju, čak i u odnosu na primjene kojima bi bilo nerazumno posvetiti čisto teorijske redove; jer najznačajnije primjene, proizilaze stalno iz teorija stvorenih u čisto naučnoj namjeni i koje su često gajene u toku više vjekova ne pružajući za samu praksu nikakav rezultat ...

Stoga je Kondorse mogao u tom pogledu s pravom reći: „Mornar, koji se, tačno poštujući geografsku dužinu, čuva od brodoloma, duguje život teoriji koju su prije dvije hiljade godina stvorili genijalni ljudi imajući u vidu čisto matematičke teorije.“

Očigledno je dakle da ljudski duh, pošto je uglavnom shvatio da izučavanje prirode služi kao racionalna baza za djelovanje na prirodu, mora pristupiti teorijskim ispitivanjima apstrahirajući potpuno svaki praktični obzir; jer naša sredstva za otkrivanje istine tako su slaba da, ako ih ne koncentrišemo isključivo tom cilju i ako, tražeći istinu, nametnemo sebi u isto vrijeme i taj uslov da joj nađemo neposrednu praktičnu korist, bilo bi nam gotovo uvijek nemoguće da u tome uspijemo...

Na stepenu razvitka koji je već dostigla naša inteligencija, nauke nemaju neposrednu primjenu na umijeće, bar u najsavršenijim slučajevima; između ova dva reda ideja postoji jedan srednji, slabo određen po svom filozofskom karakteru, ali pristupačniji kad se posmatra društvena klasa koja se njim posebno bavi. Između učenjaka u pravom smislu i onih koji stvarno rukovode produktivnim radovima počinje danas da se stvara jedna prelazna klasa, klasa *inženjera*, čiji je poseban cilj da organizuju veze između teorije i prakse...

Treba razlikovati, u odnosu na sve redove fenomena, dvije vrste prirodnih nauka: jedne apstraktne, opšte, imaju za predmet otkrivanje zakona koji vladaju raznim klasama fenomena uzimajući u obzir sve slučajeve koji se mogu zamisliti; druge, konkretne, posebne, deskriptivne, a koje ponekad nazivaju pravim prirodnim naukama, sastoje se u primjeni tih zakona na stvarnu istoriju različitih postojećih bića. Prve su dakle osnovne i samo ćemo na njih usmjeriti naše izučavanje u ovom kursu...

Svaka nauka može biti izlagana u dva bitno različita smjera: u *istorijskom* i u *dogmatskom*; svaki drugi način njihovog izlaganja bio bi samo kombinovanje.

Po prvom postupku izlažu se redom saznanja prema istom redu kako ih je ljudski duh stvarno sticao i usvajajući, koliko je god moguće, iste puteve. Po drugom, sistem ideja se predstavlja onako kako bi ga danas mogao shvatiti neko ko bi, nalazeći se na pogodnoj tački gledanja i imajući dovoljno znanja, želio da iznova stvori nauku u njenoj cjelini...

Ali ukoliko nauka napreduje, *istorijski* red izlaganja postaje sve više nepodesan, zbog suviše dugog niza prelaznih stanja koja bi se morala upoznati; dotle *dogmatski* red postaje sve više mogućan, a u isto vrijeme i neophodan, jer nove koncepcije dopuštaju da se prethodna otkrića predstavljaju neposrednije...

U izlaganju saznanja, međutim, postoji stalna težnja da se istorijski red zamjeni dogmatskim koji jedino može i odgovarati savršenijem stanju naše inteligencije...

Ipak treba dodati, da bi se otklonilo svako pretjerivanje, da je svaki stvarni način izlaganja neizbježno izvjesna kombinacija dogmatskog i istorijskog reda u kojoj samo prvi mora stalno i sve više dominirati...

Sva živa bića predstavljaju dva reda fenomena suštinski različitih, one koje se odnose na jedinku i one koji se odnose na vrstu, naročito kada je ona društvena. Ova osnovna razlika se pogotovo odnosi na čovjeka. Posljednji red fenomena je očigledno komplikovaniji i osobeniji od prvog: on zavisi od njega, ali na njega ne utiče. Otuda dva velika odjeljka u *organskoj fizici*, fiziologija u pravom smislu i socijalna fizika koja se zasniva na prvoj.

U svim društvenim fenomenima najprije se primjećuje uticaj fizioloških zakona jedinke, a osim toga, i nešto posebno što ga mijenja a što proizilazi iz osobito komplikovanog djelovanja jedinki jednih na druge u ljudskoj vrsti i djelovanja svake generacije na onu koja dolazi poslije nje. Očigledno je dakle da za valjano proučavanje društvenih fenomena treba najprije poći od temeljnog poznavanja zakona koji se odnose na život jedinke. S druge strane, ova nužna zavisnost dvaju izučavanja ne iziskuje uopšte, kako su neki filozofi bili skloni da vjeruju, da se u socijalnoj fizici vidi jedan običan dodatak filozofije. Iako su dati fenomeni sigurno homogeni, oni nisu identični, i odvajanje dviju nauka je zaista od osnovne važnosti. Jer, bilo bi nemoguće tretirati izučavanje vrsta u cjelini kao čistu dedukciju izučavanja jedinke, pošto su društveni uslovi koji mjenjaju djelovanje fizioloških zakona upravo najbitniji razlog. Tako, socijalna fizika mora biti zasnovana na direktnim posmatranjima, njoj svojstvenim, uzimajući uvijek u obzir njenu neizbježnu unutrašnju vezu s fiziologijom u pravom smislu...

Iz dosadašnjeg raspravljanja se da zaključiti da je pozitivna filozofija prirodno podijeljena na pet osnovnih nauka čiju sukcesivnost određuje neophodna i nepromjenjiva zavisnost, zasnovana, nezavisno od svakog hipotetičkog mišljenja, na običnom temeljnom upoređivanju odgovarajućih fenomena: to su astronomija, fizika, hemija, fiziologija i, najzad, socijalna fizika. Prva razmatra najopštije fenomene, najjednostavnije, najapstraktnije i najudaljenije od čovječanstva; oni utiču na sve ostale ne trpeći nikakav njihov uticaj. Fenomeni koje razmatra posljednja naprotiv su najosobeniji, najkomplikovaniji, najkonkretniji i neposredno najinteresantniji za čovjeka; oni zavise manje - više od svih prethodnih, ne vršeći na njih nikakav uticaj.

Između ove dvije krajnje granice stepena posebnosti, komplikovanosti i osobnosti fenomena potpuno se povećava isto kao i njihova sukcesivna zavisnost...

U ovom predviđanju smo dakle tačno odredili, i to ne prema uzaludnim proizvoljnim teorijama već posmatrajući ga kao predmet istinskog filozofskog problema, racionalni plan kojim se moramo stalno rukovoditi u izučavanju pozitivne filozofije. Ukratko, matematika, astronomija, fizika, hemija, fiziologija i socijalna fizika - to je enciklopedijska formula koja se, između vrlo velikog broja klasifikacija koje dopušta šest osnovnih nauka, jedino logički slaže s prirodnom i nepromjenjivom hijerarhijom fenomena. Nije potrebno da ovdje podsjećamo na značenje tog rezultata, koji čitaocu mora postati vrlo blizak, pošto će se stalno primjenjivati u toku čitavog ovog kursa.

KARL MARKS

EKONOMSKO-FILOZOFSKI RUKOPISI IZ 1844

PRVI RUKOPIS

Profit od kapitala

1. Kapital

Na čemu se zasniva *kapital*, tj. privatno vlasništvo na proizvodima tuđeg rada? "Ako se sam kapital ne svodi na krađu i prevaru, onda on ipak treba pomoć zakonodavstva da bi nasljedstvo učinio svetim" (*Say*, tom I, str. 136, bilješka). Kako se postaje vlasnik proizvodnih kapitala? Kako se postaje vlasnik proizvoda koji se stvaraju pomoću tih kapitala? Pomoću *pozitvnog prava*. (*Say*, tom II, str. 4.) Što se stiče npr. kapitalom, nasljedstvom jednog velikog imanja? "Neko ko, na primjer, nasljedi veliko imanje, ne stiče, doduše, na taj način neposredno i političku moć. Vrsta moći koju mu taj posjed neposredno i direktno prenosi, to je *moć kupovanja*, to je pravo zapovedanja nad svim radom drugih ili nad svim proizvodima toga rada koji na tržištu trenutno postoje." (*Smith*, tom I, str. 61). Kapital je, dakle, *upravljачka vlast* nad radom i njegovim proizvodima. Kapitalista posjeduje tu vlast ne zahvaljujući svojim ličnim ili ljudskim svojstvima, nego kao *vlasnik* kapitala. Njegova moć jest *kupovna* moć njegovog kapitala, kojoj se ništa ne može opirati. Mi ćemo kasnije vidjeti kako kapitalista pomoću kapitala vrši svoju vlast nad radom, a onda ćemo vidjeti vlast kapitala nad samim kapitalistom. Što je kapital? "Une certaine quantite de travail *amasse* et mis en reserve." (*Smith*, tom II, p. 312.) Kapital je *nagomilani rad*. *Fond* (fonds, Stock) je svako gomilanje proizvoda zemlje i manufakturnog rada. Glavnica se naziva *kapitalom* tek onda kad svom vlasniku daje prihod ili dobitak. (*Smith*, tom II, str. 191.).

2. Dobitak od kapitala

Profit ili *dobit od kapitala* sasvim je različit od *nadnice*. Ova se različitost pokazuje na dvostruki način: prvo, dobit od kapitala se u potpunosti određuje prema vrijednosti uloženog kapitala, iako rad oko nadgledanja i upravljanja kod različitih kapitala može biti jednak. Zatim, u velikim tvornicama je taj cjelokupni rad povjeren glavnom činovniku, čija plata ne stoji ni u kakvoj vezi s kapitalom čiji učinak on nadgleda. Iako se rad vlasnika svodi ovdje gotovo na nulu, on ipak zahtjeva profite razmjerno svom kapitalu. (*Smith*, sv. I, str. 97-99.) Zašto kapitalista zahtjeva ovu proporciju između dobiti i kapitala? On ne bi imao *interesa* da upošljava radnike kad od prodaje njihova proizvoda ne bi očekivao više nego što je nužno da bi nadknadio kapital koji je dao kao predujam za nadnice, niti imao *interesa* da radije uloži veliku nego malu sumu novca kad njegov profit ne bi bio razmjeran opsegu uloženog kapitala. (Sv. I, str. 96, 97.) Kapitalista vuče, dakle, prvo, dobit na nadnicu, drugo, na predujmljene sirovine. U kakvom se odnosu nalazi dobit prema kapitalu? Ako je već teško da se odredi obična srednja stopa nadnice na datom mjestu i u (datom) vremenu, još je teže

procjeniti dobit kapitala. Promjene u cijeni roba s kojima kapital trguje, sreća i nesreća njegovih rivala i mušterija, hiljadu drugih slučajeva kojima su robe izložene kako za vrijeme transporta tako i u skladištima, izazivaju promjenu u profitu svakog dana i gotovo svakog sata. (*Smith*, sv. I, str. 179, 180.) Koliko god je sad nemoguće s preciznošću odrediti dobit od kapitala, o njemu ipak možemo stvoriti predodžbu prema *kamati od novca*. Tko s novcem može mnogo zaraditi, taj mnogo daje za mogućnost da se s njim posluži, a ako malo zaradi njegovim posredstvom, onda daje malo. (*Smith*, sv. I, str. 181.) Proporcija koja se mora održati između obične kamatne stope i stope čiste dobiti nužno se mijenja s porastom ili padom dobitka. U Velikoj Britaniji se računa da je dvostruka kamata ono što trgovci nazivaju *un profit honnête, modere, raisonnable*; to su izrazi koji ništa drugo ne kažu, već da je to *običan i uobičajan profit*. (*Smith*, tom I, str. 198.)

Koja je *najniža* stopa dobiti? A koja je *najviša*?

Najniža stopa obične dobiti od kapitala mora uvijek biti *nešto viša* nego što je nužno da bi kompenzovala slučajne gubitke, kojima je izloženo svako ulaganje kapitala. Ovaj surplus je zapravo dobit ili le *bénéfice net*. Isto tako stvar stoji sa najnižim iznosom kamatne stope. (*Smith*, tom I, str. 196.) *Najviša stopa* do koje se mogu popeti obični profiti jeste ona koja u većini roba *u cjelini oduzima zemljišnu rentu* i svodi nadnicu za dostavljenu robu na *najnižu cijenu*, samo na izdržavanje radnika za vrijeme rada. Radnik se uvijek mora hraniti na jedan ili drugi način dok god se koristi u dnevnom poslu; zemljišna renta može sasvim otpasti. Primjer: u Bengaliji, ljudi indijske trgovačke kompanije. (*Smith*, tom I, str. 197, 198.) Osim svih koristi neznatne konkurencije koje kapitalista u ovom slučaju smije *iskoristavati*, može on na častan način držati tržišnu cijenu iznad prirodne cijene: *Prvo*, pomoću *trgovačke tajne* ako je tržište jako udaljeno od onih koji ga opskrbljuju; naime, pomoću zataivanja promjene cijene, njenog povišenja iznad prirodnih stanja. To zataivanje dovodi do toga da drugi kapitalisti ne ulažu svoj kapital u tu granu. *Zatim* pomoću *tvorničke tajne*, koja omogućava kapitalisti s manjim proizvodnim troškovima da s više profita dostavlja svoju po istim ili čak nižim cijenama nego njegovi konkurenti. - (Prevara pomoću zatajivanja nije nemoralna? Berzanska trgovina.) - *Dalje*: gdje je proizvodnja vezana za određeno mjesto (na primjer, skupoceno vino), pa *efektivna potražnja* nikad ne može biti zadovoljena. *Napokon*: pomoću *monopola* individua i kompanija. Monopolska cijena je visoka koliko je moguće. (*Smith*, tom I, str. 120-124.) Drugi slučajni uzroci koji mogu povisiti dobit od kapitala: sticanje novih teorija ili pojava novih trgovačkih grana često uvećavaju dobit od kapitala, čak i u bogatoj zemlji, jer starim trgovačkim granama odvlače jedan dio kapitala, umanjuju konkurenciju, tržište opskrbljuju s malo roba, čije cijene onda rastu; trgovci tim robama mogu onda za posuđeni novac platiti veće kamate. (*Smith*, tom I, str. 190.) Ukoliko se jedna roba više obrađuje, ukoliko postaje predmet manufakture, raste onaj dio cijene koji se dijeli na nadnicu i profit u odnosu na dio koji sačinjava zemljišnu rentu. Napretkom koji na toj robi postiže ručni rad ne uvećava se samo broj profita, nego je svaki sljedeći profit veći od prethodnoga, jer je kapital iz kojeg on proističe uvijek nužno veći. Kapital koji zapošljava tkalce uvijek je nužno veći od onoga koji zapošljava prelce, jer ne nadomješta samo ovaj posljednji kapital i njegov profit, nego osim toga daje i tkalcima nadnice, a dobit mora uvijek biti u nekoj proporciji s kapitalom. (*Smith*, tom I, 102, 103.) Dakle, sve veća količina ljudskog rada u prirodnom proizvodu i obrađenom prirodnom proizvodu ne povećava

nadnicu, nego povećava djelimično broj kapitala koji dobivaju, a djelomično razmjer svakog slijedećeg kapitala prema prathodnome. O dobitku koji kapitalist vuče iz podjele rada bit će govora kasnije. On dobiva dvostruko: prvo od podjele rada, drugo, uopće od povećanja količine ljudskog rada u prirodnom proizvodu. Ukoliko je u nekoj robi veći udio koji unosi čovjek, utoliko je veća dobit od mrtvog kapitala.

U jednom istom društvu prosječna stopa profita od kapitala mnogo je bliža istom nivou nego plaća različitih vrsta rada (*tom I, str. 228*). Kod različitih ulaganja kapitala mijenja se uobičajna stopa dobitka prema većoj ili manjoj sigurnosti da će kapital biti vraćen. "Stopa dobitka raste s rizikom, iako ne u potpunoj proporciji". (*Ibid., str. 226, 227.*) Razumije se samo po sebi da dobiti od kapitala rastu i uslijed olakšica ili pojeftinjenja sredstava cirkulacije (na primjer, papirnog novca).

3. *Vladavina kapitala nad radom i motivi kapitalista*

Jedini motiv kojim se posjednik kapitala rukovodi pri ulaganju u argikulturu ili manufakrturu ili u posebnu granu trgovine en gros ili en detail, jesu izgledi za njegov vlastiti profit. Nikada mu ne pada na pamet da proračuna koliko će *produktivnog rada* zaposliti svaka od tih vrsta ulaganja, ili koliko će uvećati vrijednost godišnjeg proizvoda zemljišta i rada svoje zemlje. (*Smith, tom II, str. 400, 401.*) Najkorisnije ulaganje kapitala za kapitalistu jest ono koje mu uz istu sigurnost daje najveću dobit. To ulaganje nije uvijek najkorisnije za društvo; najkorisnije je ono koje je usmjereno na izvlačenje koristi iz proizvodnih snaga prirode. (*Say, tom II, str 131.*) Najvažnije operacije rada uređuju se i vode prema planovima i spekulacijama onih koji ulažu kapital; a cilj koji oni sebi postavljaju u svim tim planovima i operacijama jeste *profit*. Dakle: stopa profita ne raste kao zemljišna renta i nadnica s blagostanjem društva, i ne pada kao one s njegovim opadanjem. Naprotiv, ta stopa je prirodno niska u bogatim zemljama, a visoka u siromašnim zemljama; ali nikad nije tako visoka kao u zemljama koje najbrže jure u susret svojoj propasti. Dakle, interes te klase nije u istoj vezi s općim interesom društva kao interes obeju drugih klasa... Poseban interes onih koji se bave posebnom trgovačkom ili manufakturnom granom uvijek je u stanovitom smislu različit od interesa publike, a često mu je čak i neprijateljski suprotavljen. Interes je trgovca da uvijek proširuje tržište i ograniči konkurenciju prodavača... To je klasa ljudi čiji interes nikad neće biti egzaktno isti kao interes društva, klasa koja je općenito zainteresirana da publiku prevari i nadmudri. (*Smith, tom II, str. 163-165.*)

4. *Akumulacija kapitala i konkurencija među kapitalistima*

Umnožavanje *kapitala* koje povisuje nadnicu teži tome da smanji dobit kapitalista *konkurencijom* među kapitalistima. (*Smith, tom I, str. 179.*)

"Ako, na primjer, kapital koji je potreban sitnoj trgovini jednog grada bude podjeljen među dva različita trgovca, konkurencija će učiniti da će svaki od njih prodavati jeftinije nego kad bi se kapital nalazio u rukama jednog jedinog trgovca; a kad je podjeljen među 20, konkurencija će biti upravo za toliko aktivnija i utoliko manje će biti data mogućnost da se oni međusobno sporazume da povise cijenu svoje robe. (*Smith, tom II, str. 372, 373.*) Budući da mi sada već znamo da su cijene

monopola maksimalno visoke, jer je čak i s običnog nacionalno-ekonomskog gledišta interes kapitalista suprotan interesima društva, jer povišenje dobiti od kapitala djeluje na cijenu robe kao složena kamata (*Smith*, tom I, str. 190-201), izlazi da je *konkurencija* jedina pomoć protiv kapitalista koji prema navodu nacionalne ekonomije djeluje jednako blagotvorno na povišenje nadnice kao i pojeftinjenje roba u korist potrošačke publike.

Ali konkurencija je moguća samo tako ako se kapitali umnože, i to u mnogo ruku. Nastajanje mnogih kapitala moguće je samo pomoću mnogostrane akumulacije, jer kapital uopšte nastaje samo pomoću akumulacije, a mnogostrana akumulacija nužno se obrće u jednostranu. Konkurencija među kapitalima uvećava akumulaciju među kapitalima. Akumulacija, koja je u uslovima privatnog vlasništva *konkurencija* kapitala u malo ruku, uopšte je nužna konsekvencija kad se kapitali prepuste svom prirodnom toku, a to prirodno određenje kapitala probija sebi pravi slobodni put tek konkurencijom. Čuli smo da je dobit od kapitala srazmjerna njegovoj veličini. Zatim, bez obzira na namjernu konkurenciju, veliki se kapital, dakle, srazmjerno svojoj veličini akumulira brže nego mali kapital. Prema tome, akumulacija velikog kapitala je mnogo brža od akumulacije maloga bez obzira na konkurenciju. Ali slijedimo dalje taj razvoj. Umnožavanjem kapitala smanjuju se profiti od kapitala pomoću konkurencije. Dakle, prije svega trpi mali kapitalista.

Umnožavanje kapitala i velik broj kapitala pretpostavlja, nadalje, progresivno bogaćenje zemlje. "U zemlji koja je dospjela do vrlo visokog stepena bogatstva uobičajna stopa dobiti je tako malena da je kamatna stopa, čiju isplatu ta dobit omogućava, suviše niska da bi drugi ljudi, osim najbogatijih, mogli živjeti od kamate na novac. Dakle, svi ljudi srednjeg imovnog stanja moraju uložiti svoj kapital, baviti se nekim poslom ili se interesovatiza neku granu trgovine." (*Smith*, tom I, str. 197.) Ovo stanje je omiljeno stanje nacionalne ekonomije. "Proporcija koja postoji između sume kapitala i dohodka svagdje određuje proporciju u kojoj će se nalaziti industrija i besposličarenje; gdje kapitali odnesu pobjedu, tamo vlada industrija; gdje pobjede prihod, vlada besposličarenje." (*Smith*, tom II, str. 235.)

Kako stoji s ulaganjem kapitala u toj povećanoj konkurenciji?

"S umnožavanjem kapitala mora se sukcesivno povećavati kvantitet fonds à preter a interes; uvećanjem tog novca kamata postaje manja, 1. jer pada tržišna cijena svih stvari ukoliko se više povećava njihov kvantitet, 2. jer *umnožavanjem kapitala u jednoj zemlji postaje teže uložiti* nov kapital na koristan način. Time što posjednik jednog kapitala čini sve moguće napore da se domogne posla koji je zauzeo drugi kapital, povećava se konkurencija među raznim kapitalima. Ali većinom se on ne može nadati da će taj drugi kapital istisnuti s njegova mjesta drukčije sem ponudom da će poslovati pod boljim uslovima. On ne samo što mora prodavati stvari jeftinije nego ih često mora i kupovati skuplje da bi našao priliku za prodaju. Ukoliko se određuje više kapitala za održavanje proizvodnog rada, utoliko postaje veća potražnja za radom: radnici lako nađu zaposlenje, ali kapitalisti teško nađu radnike. Zbog konkurencije kapitalista penje se nadnica i padaju prihodi." (*Smith*, tom II, str. 358, 359.) Sitni kapitalista ima, dakle, na izbor: 1. ili da svoj kapital pojede, jer više

ne može živjeti od kamate, dakle, da prestane biti kapitalista; 2. da se sam prihvati posla, da svoju robu jeftinije prodaje i skuplje kupuje nego bogatiji kapitalisti i da plaća povišenu nadnicu; dakle, budući da je tržišna cijena zbog pretpostavljanje visoke konkurencije već vrlo niska, da se upropasti. Ako, naprotiv, veliki kapitalista želi istisnuti maloga, on ima, njemu nasuprot, sve prednosti koje kapitalista ima nasuprot radniku. Veći kvantitet njegova kapitala nadomješta mu manje dobitke, a on može podnositi čak i momentane gubitke sve dok manji kapitalist ne bude upropašten i dok on ne bude oslobođen te konkurencije. Tako on sebi akumulira dobitke malog kapitaliste.

Dalje: veliki kapitalista kupuje uvijek jeftinije nego maleni, jer kupuje masovnije. On može, dakle, bez štete prodavati jeftinije.

Ali ako pad kamate od novca pretvori srednje kapitaliste iz rentijera u preduzetnike, onda umnožavanje poslovnog kapitala i manji dobitak koji zbog toga slijedi izazivaju obratno pad kamate od novca.

"Time što se smanjuje korist koja se može vući od upotrebe kapitala, smanjuje se nužno i cijena koja se može platiti za upotrebu toga kapitala." (*Smith*, tom II, str. 359.)

"Ukoliko se bogatstvo, industrija, stanovništvo više uvećavaju, utoliko se više smanjuje kamata od novca, dakle dobit kapitalista; ali oni sami se za to ne povećavaju sporije, već još brže nego prije, uprkos smanjenju dobitaka... Veliki kapital, iako s malim dobicima, umnožava se uopšteno mnogo brže nego mali kapital s velikim dobicima. Novac pravi novac, kaže poslovice." (*Ibid* I, str. 189.) Ako se, dakle, tom velikom kapitalu suprotstave sasvim maleni kapitali s malenim dobicima, kao što je to pod pretpostavljenim stanjem jake konkurencije, on ih onda potpuno uništava. Nužna posljedica u toj konkurenciji jest onda opšte pogoršanje kvalitet roba, krivotvorenje, prevara u proizvodnji, masovno trovanje, kao što se pokazuje u velikim gradovima.

Nadalje važna je okolnost u konkurenciji velikih i malenih kapitala odnos *capital fixe* i *capital circulant*.

Capital circulant je kapital koji se primjenjuje za proizvodnju sredstava za život, u manufakturi ili trgovini. Taj tako uloženi kapital ne daje svom vlasniku prihod ili profit dok je u njegovom posjedu ili dok ostaje u istom obliku. Iz njegove ruke on neprestano ide u odedenom obliku da bi se vratio u drugom i donosi profit samo pomoću tog sukcesivnog pretvaranja i zamjenjivanja.

Capital fixe sastoji se iz kapitala koji je uloženi u poboljšanje zemlje, u kupovanje strojeva, oruđa, alata i sličnih stvari." (*Smith*, tom II, str. 197, 198.) "Svaka ušteda u rashodima stalnog kapitala jeste porast čiste dobiti.

Cjelokupni kapital svakog preduzetnika nužno se dijeli na *capital circulant* i *capital fixe*. Ako suma kapitala ostaje ista, jedan dio će biti utoliko manji ukoliko je drugi veći. *Capital circulant* daje mu materijal i nadnice, i pokreće proizvodnju. Dakle, svaka ušteda u *capital fixe* koja ne umanjuje proizvodnu snagu rada uvećava kapital (fonds). (*Smith*, tom II, str. 226.) Od samog početka se vidi da je odnos *capital fixe* i *capital circulant* mnogo povoljniji za velike nego za manje kapitaliste. Krupni bankar treba samo neznatno više *capital fixe* nego vrlo maleni bankar.

Njegov capital fixe ograničava se na izdatke za poslovnu kancelariju. Oruđa velikog zemljoposjednika ne uvećavaju se srazmjerno veličini njegova zemljišta. Isto tako je kredit, u kojem veliki kapitalist ima prednosti nad manjim, utoliko veća ušteda u capital fixe, naime u novcu koji kapitalist uvijek mora imati u gotovu. Napokon, razumije se da tamo gdje je gotovo sav ručni rad postao tvornički rad, malenom kapitalistu nije dovoljan ni njegov cjelokupni kapital da bi posjedovao samo potrebni capital fixe. *On sait que les travaux de la grande culture n'occupent habituellement qu'un petit nombre de bras.*

Uopšte, pri akumulaciji velikih kapitala srazmjerno se vrši koncentracija i pojednostavljivanje capital fixe u poređenju s manjim kapitalistima. Veliki kapitalist uvodi sebi neku vrstu organizacije oruđa rada.

"Isto tako u području industrije svaka manufaktura i tvornica već šire povezivanje većeg predmetnog imetka s mnogobrojnim i mnogovrsnim intelektualnim sposobnostima i tehničkim umijećima za *zajednički* cilj proizvodnje... Gdje zakonodavstvo održava zemljišno vlasništvo u velikim masama, višak rastućeg stanovništva prelazi na zanatski rad, a područje na kojem se uglavnom skuplja veći broj proletera jeste, dakle, industrija, kao u Velikoj Britaniji. Gdje, međutim, zakonodavstvo dozvoljava stalno parcelisanje zemljišta, tu se, kao u Francuskoj, povećava broj malenih i zadužnih vlasnika, koje neprestano usitnjavanje posjeda baca u klasu siromašnih i nezadovoljnih. Ako je, napokon, to komadanje i prezaduživanje dotjerano do višeg stupnja, veliki zemljoposjed opet guta mali, kao što i krupna industrija uništava sitnu; budući da se sada opet stvaraju veći kompleksi dobara, velik broj siromašnih radnika, koji naprosto nisu više potrebni za obrađivanje zemljišta, navaljuju opet u industriju." (*Šulc, Kretanje proizvodnje*, str. 58, 59.)

"Zbog promjene u načinu proizvodnje, a osobito primjenom strojeva, karakter roba iste vrste postaje drugačiji. Samo isključenjem ljudske snage postalo je moguće da se od jedne funte pamuka vrijednosti od 3 šilinga 8 pensa oprede 350 kanura, dužine 167 engleskih tj. 36 njemačkih milja, u trgovačkoj vrijednosti od 25 gvineja." (*Ibid.*, str. 62.)

Za posljednjih 45 godina u Engleskoj su se cijene vunениh tkanina smanjile u prosjeku za 11/12, a prema Maršalovim proračunima, ista količina proizvodnje za koju se 1814. godine još plaćalo 16 šilinga sada se izrađuje za 1 šiling 10 pensa. Veća jeftinoća industrijskih proizvoda povećala je potrošnju kako u unutrašnjosti tako i na tržištima u inostranstvu; s tim je povezano još i to da se u Velikoj Britaniji broj radova u pamučnoj industriji ne samo nije smanjio posle uvođenja strojeva nego se od 40 000 popeo na 1½ milion. Što se tiče zarade industrijskih preduzetnika i radnika, usljed konkurencije među prvima nužno se smanjio njihov prihod srazmjerno kvantitetu proizvoda koje oni isporučuju.

U godinama 1820-1833. bruto zarada fabrikanta u Mančesteru pala je po komadu prostog platna od 4 šilinga 1 penija na 1 šiling 9 penija. Da bi se nadoknadio taj gubitak, proširen je za toliko više opseg proizvodnje. Posljedica toga da u pojedinim industrijskim gradovima nastaje djelomična hiperprodukcija, da nastaju česti bankroti, zbog čega *unutar* klase kapitalista i gospodara rada dolazi do nesigurnog kolebanja posjeda, što proletarijatu pridodaje jedan dio ekonomski upropašćenih; da

često i iznenadno obustavljanje ili smanjivanje rada postaje nužno, a štete koje otuda proizilaze klasa najamnih radnika uvijek gorko osjeća." (*Ibid.*, str. 63.)

"Louer son travail, c'est commencer son esclavage; louer la matiere du travail, c'est constituer sa liberte... Le travail c'est l'homme, la matiere au contraire n'est rien de l'homme." (Pecquer, *Theor. soc. etc.*, p. 411, 412.)

"L'element matiere, qui ne peut rien pour la creation de la richesse sans l'autre element *travail*, recoit la vertu magique d'etre fecind pour eux comme s' ils y avaient mis, de leur propre fait, cet indispensable element" (*ibid.*, 1. c.).

"En supposant que le travail quotiden d'un ouvrier lui rapporte en moyenne 400 fr. par an, et que cette somme suffise a chaque adulte pour vivre d'une vie grossiere, tout proprietaire de 2000 fr. de rente, de fermage, de loyer, etc., force dounc indirectement 5 hommes a travailler de 250 hommes et 1 000 000 le travail de 2500 individus (dakle, 300 miliona Luja Filipa rad 750000 radnika)."(*Ibid.*, str. 412, 413.)

"Les proprietaieres ont reçu de la loi des hommes le droit d'user et d'abuser, c'est-a-dire de faire ce qu'ils veulent de la matiere de tout travail... ils (ne) sont nullement obligés par la loi de fournir a propos et toujours du travail aux nonproprietaires, ni de leur payer un salaire toujours saffisant etc." (*l. c.*, p. 413.) "Liberté entiere quant a la nature a la quantitete, a la qualite, a l'opportunité de la production, a l'usage, a la consommation des richesses, a la disposition de la mataiere de tout travail. Chaqun est libre d'echanger sa chose comme il l'ented, sans autre consideration que son propre interet d'individu."(*l. c.*, p. 413.) "La concurrence n'exprime pas autre chose que l'echange facultatif, qui lui-même est la consequence prochaine et logique du droit individuel d'user et d'abuser des instruments de toute production. Ces trois moments economiques et la concurrence arbitraire, entraînent les consequences suivantes: chasun produit ce qu'il veut, comme il veut, quand il veut, qu il veut; produit bien ou produit mal, trop ou pas assez, trop tot ou trop tard, trop cher ou a trop bas prix; chacun ignore s'il vendra, a qui il vendra, comment il vendra, quant il vendra, ou il vendra: et il en est de meme quant aux achats. Le producteur ignore les besoins et les ressources, les demandes et les offres. Il vend quand il veunt, quand il peut, ou il veut, a qui il veut, au prix qu'il veut. Et il achete de meme. En tout cela, il est toujours le joet du hasard, l'esclave de la loi du plus fort, du moins presse, du plus riche... Tandis que sur un point il y a disette d'une richesse, sur l'autre il y a trop-plein et gaspillage. Tandis qu'un producteur vend beaucoup ou tres cher, et a benefice enorme, l'autre ne vend rien ou vend a perte... L'offre ignore la demande, et la demande ignore l'offre. Vous produisez sur la foi d'un gout, d'une mode qui se manifeste dans le publik des consommateurs; mais deja, lorsque vous etes prêts a livrer la marchandise, la fantasie a passe et s'est fixee sur un autre genre de produit... consecqnces infaillibles, la permance at les encombrements ou les disettes periodiques; l'instabilite et l'avitissement des salaires et des profits; la deperdition ou le gaspillage enorme de richesses, de temps et d'efforts dans l'arene d'une concurrence acharnee."(*l. c.*, p. 414-416.)

Rikardo u svojoj knjizi (*Rent of land*) piše: Nacije su samo proizvodne radionice, čovjek je stroj za potrošnju i proizvodnju; ljudski život je kapital; ekonomski zakoni slijepo vladaju svijetom.

Za Rikarda ljudi nisu ništa, proizvod je sve. U 26. poglavlju francuskog prevoda kaže se:

"Il serait tout a fait indifferent pour une personne qui sur un capital de 20 000 fr. ferait 2000 fr. par an de profit, que son capital employat cent hommes ou mille... L'interet reel, et que ses fermages et ses profits soient les memes, qu'importe qu'elle se compose de dix ou de douze millions d'individus?" (*Tome II*, p. 194, 195.)

"En verite, dit M. de Sismondi (*tome II*, p. 331), il ne reste plus qu'a desirer que le roi, demeure tout seul dans l'ile, en tournant constamment une manivelle (ručica) fasse accomplir, par des automates, tout l'ouvrage de l'Angleterre." "Le maitre qui achete le travail de l'ouvrier a un prix si bas qu'il suffit a peine aux besoins les plus pressents, n'est responsable ni de l'insuffisance des salaires, ni de la trop longue duree du travail: il subit lui-meme la loi qu'il impose... ce n'est pas tant des hommes que vient la misere, que de la puissance des choses." (*Buret*, 1. c., 82.)

"U Engleskoj postoje mnoga mjesta u kojima stanovnici nemaju dovoljno kapitala za valjanu obradu zemlje. Vuna iz istočnih provincija Škotske mora najvećim dijelom dugo putovati po zemlji po rđavim putevima da bi bila obrađena u grofoviji Jork, jer na mjestu njene proizvodnje nema kapitala za manufakturu. U Engleskoj postoji više malih tvorničkih gradova, čiji stanovnici nemaju dovoljno kapitala za transport svojih industrijskih proizvoda na udaljena tržišta na kojima ih potrošači traže. Trgovci su ovdje samo agenti bogatijih trgovaca koji stoluju u nekim velikim trgovačkim gradovima." (*Smith*, t. II, p. 382.)

"Pour augmenter la valeur du produit annuel de la terre et du travail, il n'y a pas d'autres moyens que d'augmenter, quant au *nombre, les ouvriers productifs*, ou d'augmenter, quant a la puissance, *la faculte productive des ouvriers* precedemment employes... Dans l'un et dans l'autre cas il faut presque toujours un surcroit de capital." (*Smit*, t. II, p. 338.)

"Dakle pošto je u samoj prirodi stvari da je *akumulacija* kapitala nužni preteča podjele rada, rad se može dijeliti na daljnje podvrste samo u odnosu u kojem su se kapitali postepeno nagomilali. Ukoliko se rad više raspada u podvrste, povećava se kvantitet sirovina koje može preraditi isti broj osoba; time što zadatak svakog radnika postaje sve jednostavniji pronalazi se mnoštvo strojeva da bi se ti zadaci skrtili i olakšali. Ukoliko se, dakle, podjela rada više proširuje, nužno je, da bi isti broj radnika bio stalno zaposlen, da se unaprijed nagomila zaliha sredstava za život, zaliha sirovina, oruđa i alata, koja je mnogo veća nego što je to ranije bilo potrebno u uvjetima slabije razvijenosti. Broj radnika se povećava u svakoj grani u isto vrijeme kad u njoj raste podjela rada, ili im, naprotiv, povećanje njihova broja omogućuje da se na taj način klasificiraju i podjele." (*Smith*, t. II, 193, 194.)

"Kao što rad ne može izdržati taj veliki porast proizvodnih snaga bez prathodne akumulacije kapitala, tako i akumulacija kapitala, prirodno, prouzrukuje taj porast. Naime kapitalist želi da svojim kapitalom proizvede što više proizvoda, teži, dakle, da medju svojim radnicima uvede najprikladniju podjelu rada, da ih, ako je to moguće, snabdije najboljim strojevima. Da bi uspio u oba slučaja, njegova sredstva moraju biti srazmjerna proširenju njegova kapitala i broju ljudi koje taj kapital može

zaposliti. Dakle, pomoću *porasta kapitala* ne uvećavaju se u jednoj zemlji samo kvantitet rada koji on pokreće, nego usljed toga porasta isti kvantitet rada daje mnogo veći kvantitet proizvoda." (*Smith*, 1. c., str. 194, 195.) Dakle *hiperprodukcija*.

"Obuhvatnije kombinacije proizvodnih snaga... u industriji i trgovini pomoću ujedinjenja mnogobrojnih i mnogovrsnijih ljudskih i prirodnih snaga za pothvate u većem razmjeru. Tu i tamo... već uža međusobna veza glavnih grana proizvodnje. Tako će vlasnici velikih tvornica pokušati da istovremeno steknu veliki zemljišni posjed, da makar jedan dio sirovina koje su potrebne njihovoj industriji ne moraju nabavljati iz treće ruke; ili će sa svojim indusstrijskim poduhvatima povezati trgovinu, ne samo za prodaju svojih vlastitih proizvoda nego i za kupovanje proizvoda druge vrste i za prodaju tih proizvoda svojim radnicima. U Engleskoj, gdje pojedini vlasnici tvornica katkada imaju 10-12 000 radnika... već nisu rijetke takve veze različitih proizvodnih grana pod *jednom* vodećom ličnosti, nisu rijetke takve manje države ili provincije u državi. Tako u novije vrijeme posjednici rudnika kod *Birmingema* preuzimaju *cjelokupan* proces pripremanja željeza, koji se prije djelio na različite poduzetnike i vlasnike. (Vidi članak *Birmingenski rudarski okrug* u časopisu "Deutsche Vierteljahrsschrift", 3, 1838.)

Napokon, u većim dioničarskim preduzećima, koja su postala tako mnogobrojna, vidimo obuhvatne kombinacije novčavih snaga *mnogih* učesnika s naučnim i tehničkim znanjima i umjećima drugih, kojima je povjereno izvođenje rada. Tako je kapitalistima omogućeno da svoje uštede na mnogovrstan način, i to istovremeno, primjene u poljoprivrednoj, industrijskoj i trgovačkoj proizvodnji, a suprotnosti između interesa agrikulture, industrije i trgovine ublažuju se i nestaju. Ali sama ta olakšana mogućnost da se kapital korisno upotrebi na različite načine mora povećati suprotnost između imućnih i neimućnih klasa." (*Šulc*, 1. c., str. 40, 41.) Golem dobitak koji stanodavci vuku od sirotinje. Le loyer stoji u obrtnom odnosu prema industrijskoj sirotinji. Isto tako procenti od poroka ruiniranog proletarijata. (Prostitucija, pijančevanje, pretur sur gages.)

Time što se kapital i zemljoposed nalaze u jednoj ruci akumulacija kapitala raste, a njihova konkurencija pada, kao i time što kapital svojom veličinom osposobljen da kombinira različite proizvodne grane.

OTUĐENI RAD

Mi smo pošli od pretpostavki nacionalne ekonomije. Akceptovali smo njen jezik i njene zakone. Pretpostavili smo privatno vlasništvo, razdvajanje rada, kapitala i zemlje, isto tako razdvajanje nadnice, profita od kapitala i zemljišne rente, kao i podjelu rada, konkurenciju, pojam razmjenske vrijednosti itd. Pokazali smo iz same nacionalne ekonomije, njenim vlastitim riječima, da je radnik postao roba i to najbjednija roba, da je bijeda radnika u obrnutom razmjeru prema moći i veličini njegove proizvodnje, da je nužni rezultat konkurencije akumulacija kapitala u malo ruku, dakle, još gore uspostavljanje monopola, da napokon iščezava razlika između kapitalista i zemljišnog rentijera, kao i razlika između zemljoradnika i

manufakturnog radnika, a cijelo društvo mora se raspasti na dvije klase: klasu *vlasnika* i klasu *radnika* lišenih vlasništva.

Nacionalna ekonomija polazi od činjenice privatnog vlasništva. Ona nam ga ne objašnjava. Materijalni proces privatnog vlasništva koji ono prolazi u zbiljnosti, ona obuhvata uopšte, apstraktne formule, koje joj onda važe kao zakoni. Ona ne shvata te zakone, tj. ona ne pokazuje kako oni proizlaze iz suštine privatnog vlasništva. Nacionalna ekonomija ne daje nam nikakvo razjašnjenje o uzroku podjele rada i kapitala, kapitala i zemlje. Ako ona određuje npr. odnos nadnice prema profitu od kapitala, onda joj kao posljednja osnova služi interes kapitaliste, tj. ona pretpostavlja ono što treba da dokaže. Isto tako se svagdje pojavljuje konkurencija. Nju objašnjava iz vanjskih okolnosti. Koliko su te vanjske, prividno slučajne okolnosti samo izraz nužnog razvitka, o tome nacionalna ekonomija ništa ne govori. Mi smo vidjeli kako joj se sama razmjena čini kao slučajna činjenica. Jedini točkovi koje pokreće nacionalni ekonomista jesu gramzivost i rat između gramzivih, konkurencija.

Baš zato što nacionalna ekonomija ne shvata povezanost kretanja moglo se npr. učenju o konkurenciji suprotstaviti učenje o monopolu, učenje o slobodi obrta učenju o korporaciji, učenje o podjeli zemljoposjeda učenju o velikom zemljoposjedu, jer su konkurencija, sloboda zanata, podjela zemljoposjeda bili razvijeni i shvaćeni samo kao slučajne, namjerne, nasilne, a ne kao nužne, neizbježne, prirodne konsekvence monopola, korporacije i feudalnog vlasništva.

Dakle, mi sad treba da shvatimo bitnu povezanost između privatnog vlasništva, gramzivosti, razdvajanja rada, kapitala i zemljoposjeda, između razmjene i konkurencije, vrijednosti i obezvrijeđivanja ljudi, monopola i konkurencije itd, povezanost tog cjelokupnog otuđenja sa novčanim sistemom.

Nemojmo se prenijeti u izmišljeno prastanje kao nacionalni ekonomist kad želi da objašnjava. Takvo prastanje ne objašnjava ništa. Ono samo potiskuje pitanje u sivu maglovitu daljinu. On pretpostavlja u obliku činjenice, događaja ono što treba da dedukuje, naime, nužan odnos između dvije stvari, npr. između podjele rada i razmjene. Tako teologija objašnjava porijeklo zla pomoću prvog grijeha, tj. ona pretpostavlja kao činjenicu u obliku istorije ono što treba dokazati.

Mi polazimo od nacionalno-ekonomske, savremene činjenice. Radnik postaje utoliko siromašniji, ukoliko proizvodi više bogatstva, ukoliko njegova proizvodnja dobija više na moći i opsegu. Radnik postaje utoliko jeftinija roba ukoliko stvara više robe. Povećanjem vrijednosti svijeta stvari raste obezvrijeđivanje čovjekova svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao robu i to u razmjeru u kojem uopšte proizvodi robe.

Ta činjenica izražava samo to: da se predmet proizveden radom, njegov proizvod, suprotstavlja njemu kao tuđe biće, kao sila nezavisna od proizvođača. Proizvod rada jest rad koji se fiksira u jednom predmetu, koji je postao stvar, i to je opredmećenje rada. Ostvarenje (*Verwirklichung*) rada jest njegovo opredmećivanje. Ovo ozbiljenje rada pojavljuje se u nacionalno-ekonomskom stanju kao obestvarenje (*Entwirklichung*) radnika, opredmećenje kao gubitak i ropstvo predmeta, prisvajanje kao otuđenje, kao ospoljenje.

Ozbiljenje rada toliko se pojavljuje kao obestvarenje, da se radnik obestvaruje do smrti od gladi. Opredmećenje se toliko pojavljuje kao gubitak predmeta, da je radnik lišen najnužnijih predmeta, ne samo predmeta za života, nego i predmeta rada. Štaviše, sam rad postaje predmet kojeg se radnik može domoći samo najvećim naporom i sasvim neredovitim prekidima. Prisvajanje predmeta pojavljuje se do te mjere kao otuđenje, da radnik, ukoliko proizvodi više predmeta utoliko može manje posjedovati i utoliko više dospijeva pod vlast svog proizvoda, kapitala.

Sve te konsekvence nalaze se u određenju, da se radnik prema proizvodu svoga rada odnosi kao prema tuđem predmetu. Jer prema toj pretpostavci: ukoliko se radnik više izradi, utoliko moćniji postaje tuđi, predmetni svijet koji on stvara sebi nasuprot, utoliko postaje siromašniji on sam, njegov unutrašnji svijet, utoliko njemu samome manje pripada. Isto je tako u religiji. Ukoliko čovjek stavljan više u boga, utoliko manje zadržava u sebi. Radnik stavlja svoj život u predmet; ali sad život ne pripada više njemu nego predmetu. Ukoliko je, dakle, veća ta djelatnost, utoliko je bespredmetniji radnik. Što je proizvod njegova rada to nije on. Ukoliko je dakle veći tajn proizvod, utoliko je manji on sam. Ospoljenje radnika u njegovu proizvodu znači ne samo da njegov rad postaje predmet, vanjska egzistencija, nego da rad egzistira izvan njega, nezavisno, tuđe i postaje njemu nasuprot samostalna sila da mu se život koji je dao predmetu suprotstavlja neprijateljski i strano.

Razmotrimo sad поближе opredmećenje, proizvodnju radnika i u njoj otuđenje, gubitak predmeta, njegova proizvoda.

Radnik ne može ništa stvarati bez prirode, bez osjetila vanjskog svijeta. To je materijal na kojem se ozbiljuje njegov rad, u kojemu je on djelatatan, iz kojega i pomoću kojega on proizvodi.

Kako priroda, međutim, pruža radu životna sredstva u smislu da rad ne može živjeti bez predmeta na kojima se vrši, tako ona, s druge strane, pruža i životna sredstva u užem smislu, naime sredstva za fizičko izdržavanje samog radnika.

Dakle, ukoliko radnik pomoću svojega rada više prisvaja vanjski svijet, osjetilnu prirodu, utoliko više oduzima sebi životna sredstva sa dvije strane, prvo, tako što osjetilni svijet sve više prestaje da bude predmet koji pripada njegovu radu, životno sredstvo njegova rada; drugo, što vanjski svijet sve više prestaje da bude životno sredstvo u neposrednom smislu, sredstvo za fizičko izdržavanje radnika.

Dakle na taj dvostruki način radnik postaje rob svoga predmeta, prvo, što dobija predmet rada, tj. što dobiva rad, i drugo, što dobiva sredstva za izdržavanje. Prvo, dakle, dobiva da bi mogao egzistirati kao radnik i drugo da bi mogao egzistirati kao fizički subjekt. Vrhunac je toga ropstva, da se kao fizički subjekt može održati samo kao radnik, a radnik je samo kao fizički subjekt. (Otuđenje radnika u njegovu predmetu izražava se prema nacionalno-ekonomskim zakonima tako, da ukoliko radnik više proizvodi, utoliko ima manje za potrošnju, ukoliko stvara više vrijednosti, utoliko postaje bezvrijedniji, nedostojniji, ukoliko je oblikovaniji njegov proizvod, utoliko nakazniji postaje radnik, ukoliko je civilizovaniji njegov predmet,

utoliko barbaskiji postaje radnik, ukoliko je moćniji rad, utoliko nemoćniji postaje radnik, ukoliko je rad bogatiji duhom, utoliko je radnik postao gluplji i rob prirode.)

Nacionalna ekonomija skriva otuđenje u suštini rada na taj način, što ne razmatra neposredan odnos između radnika (rada) i proizvodnje. Razumije se, rad proizvodi čudesna djela za bogataše, ali on proizvodi ogoljenje za radnika. On proizvodi palače, ali za radnika jazbine. On proizvodi ljepotu, ali za radnika osakaćenje. On zamjenjuje rad strojevima, ali jedan dio radnika baca nazad barbarskom radu, a drugi dio čini strojem. On proizvodi duh, ali za radnika on proizvodi glupost i kretenizam.

Neposredan odnos rada prema njegovim proizvodima jest odnos radnika prema predmetima njegove proizvodnje. Odnos imućnika prema predmetima proizvodnje i prema njoj samoj jest samo konsekvencija toga prvoga odnosa. I ona ga potvrđuje. Tu drugu stranu promatraćemo kasnije.

Dakle, kad pitamo: koji je suštinski odnos rada, onda pitamo za odnos radnika prema proizvodnji.

Mi smo dosad promatrali otuđenje, ospoljenje radnika samo sa jedne strane, naime, njegov odnos prema proizvodima njegova rada. Ali, otuđenje se ne pokazuje samo u rezultatu, nego i u aktu proizvodnje, unutar same proizvodne djelatnosti. Kako bi se radnik mogao tuđe suprotstaviti proizvodu svoje djelatnosti, proizvodnje. Ako je, dakle, proizvod rada ospoljenje, ospoljenje djelatnosti, djelatnost ospoljenja. U otuđenju predmeta rada rezimira se samo otuđenje, ospoljenje u samoj djelatnosti rada.

U čemu se dakle sastoji ospoljenje rada?

Prvo, da je rad radniku spoljašnji rad, tj. da ne pripada njegovoj suštini, da se on stoga u svom radu ne potvrđuje, nego poriče, da se ne osjeća sretnim, nego nesretnim, da ne razvija slobodnu fizičku i duhovnu energiju, nego mrcvari svoju prirodu i upropaštava svoj duh. Stoga se radnik osjeća kod sebe tek izvan rada, a u radu se osjeća izvan sebe. Kod kuće je kad ne radi, a kad radi nije kod kuće. Stoga njegov rad nije dobrovoljan, nego prisilan, prisilan rad. Stoga on nije zadovoljenje jedne potrebe, nego je samo sredstvo da zadovolji potrebe izvan njega. Njegova otuđenost jasno se pokazuje u tome, da se rad izbjegava kao kuga, čim ne postoji fizička ili druga prisila. Spoljašnji rad, rad u kojem se čovjek ospoljuje, jest rad samopožrtvovanja, mrcvarenja. Napokon, spoljašnjost rada pojavljuje se radniku u tome, što on nije njegov vlastiti rad, nego rad nekoga drugoga, što mu on ne pripada, što on u njemu ne pripada samom sebi, nego nekome drugome. Kao što u religiji samodjelatnost ljudske fantazije, ljudskog mozga i ljudskog srca djeluje nezavisno od individuuma, tj. djeluje na nj kao tuđa, božanska ili đavolska djelatnost, tako djelatnost radnika nije njegova samodjelatnost. Ona pripada drugome, ona je gubitak njega samoga.

Stoga dolazi do rezultata da se čovjek (radnik) osjeća samodjelatan samo u svojim životinjskim funkcijama, u jelu, piću i rađanju, najviše još u stanu, nakitu itd, a u svojim ljudskim funkcijama se osjeća samo kao životinja. Životinjsko postaje ljudsko, a ljudsko postaje životinjsko.

Jelo, piće i rađanje itd. jesu, doduše, također prave ljudske funkcije. Međutim, u apstrakciji koja ih dijeli od ostalog kruga ljudske djelatnosti i koja ih čini posljednjim i jedinim ciljevima, one su životinjske.

Rad, akt otuđenja praktične ljudske djelatnosti, razmatrali smo s dvije strane. 1. Odnos radnika prema predmetu koji mu je stran i koji njim vlada. Taj odnos je istovremeno odnos prema osjetilnom spoljašnjem svijetu, prema prirodnim predmetima, kao svijetu koji je njemu tuđ i neprijateljski suprotstavljen. 2. Odnos rada prema aktu proizvodnje unutar rada. Taj odnos je odnos radnika prema njegovoj vlastitoj djelatnosti kao prema tuđoj djelatnosti koja mu ne pripada; djelatnost se ovde pojavljuje kao trpljenje, snaga kao nemoć, rađanje kao škopljenje, vlastita radnikova fizička i duhovna energija, njegov lični život – jer što je život drugo do djelatnost – kao djelatnost upravljena protiv njega samoga, od njega nezavisna, koja njemu ne pripada. To je samootuđenje, kao što je prije navedeno otuđenje stvari.

Sad imamo da izvedemo još treće određenje otuđenog rada iz ovih dosadašnjih.

Čovjek je rodno biće ne samo zato što praktično čini rod, kako svoj vlastiti, tako i rod drugih stvari, svojim predmetom, nego i zato – a to je samo drugi izraz za istu stvar – što se prema sebi odnosi kao prema prisutnom živom rodu, zato što se prema sebi odnosi kao prema univerzalnom, te stoga slobodnom biću.

Rodni život kako kod čovjeka, tako i kod životinje, sastoji se fizički prvo u tome, da čovjek (kao i životinja) živi od anorganske prirode i ukoliko je čovjek univerzalniji od životinje, utoliko je univerzalnije područje anorganske prirode od koje on živi. Kao što biljke, životinje, kamenje, zrak, svjetlo itd. teoretski čine jedan dio ljudske svijesti, djelimično kao predmeti prirodne nauke, djelimično kao predmeti umjetnosti – njegovu duhovnu anorgansku prirodu, duhovna sredstva za život koja mora tek pribaviti za uživanje i probavu – tako oni i praktički čine jedan dio ljudskog života i ljudske djelatnosti. Fizički živi čovjek samo od tih prirodnih proizvoda, bilo u obliku hrane, ogrjeva, odijela, stana itd. Čovjekova univerzalnost pojavljuje se praktično baš u univerzalnosti koja cjelokupnu prirodu čini njegovim anorganskim tijelom, isto tako ukoliko je 1. neposredno sredstvo za život, kao i ukoliko je 2. materija, predmet i oruđe njegove životne djelatnosti. Priroda je čovjekovo anorgansko tijelo, naime priroda, ukoliko sama nije čovjekovo tijelo. Čovjek živi od prirode, to znači: priroda je njegovo tijelo, s kojim on mora ostati u stalnom procesu da ne bi umro. Da je čovjekov fizički i duhovni život povezan sa prirodom, nema drugog smisla nego da je priroda povezana sama sa sobom, jer čovjek je dio prirode.

Budući da otuđeni rad čovjeku 1. otuđuje prirodu, 2. samog sebe, njegovu životnu djelatnost, on čovjeku otuđuje rod; on mu rodni život čini sredstvom individualnog života. On mu otuđuje prvo, rodni život i individualni život, i drugo, posljednjeg čini u njegovoj apstrakciji ciljem prvoga, takođe u njegovu apstraktnu otuđenu obliku.

Jer, prvo, čovjeku se rad, životna djelatnost, sam proizvodni život pojavljuje samo kao sredstvo za zadovoljenje jedne potrebe, potrebe održanja fizičke egzistencije. Međutim, proizvodni život je rodni život. To je život koji proizvodi život. U načinu

životne djelatnosti leži cjelokupan karakter vrste, njen rodni karakter, a slobodna svjesna djelatnost je čovjekov rodni karakter. Sam život pojavljuje se samo kao sredstvo za život.

Životinja je neposredno jedinstvena sa svojom životnom djelatnošću. Ona se od nje ne razlikuje. Ona je životna djelatnost. Čovjek čini samu svoju životnu djelatnost predmetom svoga htijenja i svoje svijesti. Ona ima svjesnu životnu djelatnost. To nije određenost s kojom se on neposredno stapa. Svjesna životna djelatnost razlikuje čovjeka neposredno od životinjske životne djelatnosti. On je upravo samo na taj način rodno biće. Samo zato je njegova djelatnost slobodna djelatnost. Otudeni rad okreće odnos tako da čovjek upravo zato što je svjesno biće čini svoju životnu djelatnost, svoju suštinu samo sredstvom svoje egzistencije.

Praktično proizvođenje predmetnog svijeta, prerada anorganske prirode jest potvrđivanje čovjeka kao svjesnog rodnog bića, tj. bića koje se prema rodu odnosi kao prema svojoj vlastitoj suštini, ili prema sebi kao prema rodnom biću. Doduše, životinja takođe proizvodi. Ona gradi sebi gnijezdo, stanove, kao pčela, dabar, mrav, itd. Ali ona proizvodi samo ono što treba neposredno za sebe ili svoje mlado; ona proizvodi jednostrano, dok čovjek proizvodi univerzalno; ona proizvodi samo pod vlašću neposredne fizičke potrebe, dok čovjek proizvodi i kad je slobodan od fizičke potrebe i istinski proizvodi tek oslobođen od nje; ona proizvodi samo za sebe, dok čovjek reproducira cijelu prirodu; njezin proizvod pripada neposredno samo njenom fizičkom tijelu, dok se čovjek slobodno suprotstavlja svom proizvodu. Životinja oblikuje samo po mjeri i potrebi vrste kojoj ona pripada, dok čovjek znade proizvoditi prema mjeri svake vrste i znade svagdje dati predmetu inherentnu mjeru; zato čovjek oblikuje i prema zakonima ljepote.

Stoga se čovjek zbiljski potvrđuje kao rodno biće baš u obradi predmetnog svijeta. Ta proizvodnja je njegov djelatni život i njegova zbiljnost. Kroz nju se priroda pojavljuje kao njegovo djelo i njegova zbiljnost. Predmet rada je stoga opredmećenje čovjekovog radnog života: time što se on ne udvostručuje samo intelektualno, kao u svijesti, nego djelatno, zbiljski, i stoga sebe sam promatra u svijetu koji je sam stvorio. Time što otudeni rad oduzima čovjeku predmet njegove proizvodnje, oduzima mu njegov rodni život, njegovu zbiljsku rodnu predmetnost i pretvara njegovu prednost pred životinjom u štetu na taj način, što mu se oduzima njegovo anorgansko tijelo, priroda.

Isto tako time što otudeni rad svodi samodjelatnost, slobodnu djelatnost na sredstvo, čini čovjekov rodni život sredstvom njegove fizičke egzistencije.

Svijest koju čovjek ima o svom rodu, pretvara se dakle uslijed otuđenja u to, da mu rodni život postaje sredstvom.

Otudeni rad čini, dakle:

1. Čovjekovu radnu suštinu, kako prirodu, tako i njegovu duhovnu rodnu moć, njemu tuđom suštinom, sredstvom njegove individualne egzistencije. On otuđuje čovjeku njegovo vlastito tijelo kao i prirodu izvan njega, kao i njegovu duhovnu suštinu, njegovu ljudsku suštinu.

2. Neposredna konsekvencija toga, što je čovjek otuđen proizvodu svoga rada, svojoj životnoj djelatnosti, svojoj rodnoj suštini, jeste otuđenje čovjeka od čovjeka. Ako se čovjek sam sebi suprotstavlja, onda se njemu suprotstavlja drugi čovjek. Što vrijedi za odnos čovjeka prema njegovu radu, prema proizvodu njegova rada i prema njemu samom, to vrijedi za odnos čovjeka prema drugom čovjeku, kao i prema radu i predmetu rada drugog čovjeka.

Uopšte, stav da je čovjeku otuđena njegova rodna suština, znači da je kjeđan čovjek otuđen drugome, kao što je i svaki od njih otuđen ljudskoj suštini.

Otuđenje čovjeka, uopšte svaki odnos u kojem se čovjek nalazi prema samom sebi, ostvaruje se i izražava tek u odnosu u kojem se čovjek nalazi prema drugim ljudima.

Tako, dakle, u odnosu otuđena rada, svaki čovjek promatra drugoga prema mjerilu i odnosu u kojem se nalazi on sam kao radnik.

Mi smo pošli od nacionalno-ekonomske činjenice, od otuđenja radnika i njegove proizvodnje. Mi smo izgovorili pojam te činjenice: otuđeni, ospoljeni rad. Mi smo analizirali taj pojam, dakle, analizirali smo samo jednu nacionalno-ekonomsku činjenicu.

Pogledajmo sada dalje, kako se pojam otuđenog, ospoljenosti rada mora u zbiljnosti izraziti i prikazati.

Ako je proizvod rada meni tuđ, ako se meni suprotstavlja kao tuđa sila, kome onda pripada?

Ako moja vlastita djelatnost ne pripada meni, ako je ona tuđa iznuđena djelatnost, kome onda pripada?

Nekom drugom biću, a ne meni.

Ko je to biće?

Bogovi? Istina, u prvo se vrijeme glavna proizvodnja pojavljuje, kao na primjer gradnja hramova itd, u Egiptu, Indiji, Meksiku, u službi bogova, kao što i proizvod pripada bogovima. Ali sami bogovi nikada nisu bili gospodari rada. Isto tako ni priroda. I kakva bi protivrječnost bila, da se čovjek, ukoliko više svojim radom podređuje sebi prirodu, ukoliko čuda bogova sve više postaju izlišna, uslijed čuda industrije, da se čovjek, za volju tih snaga, odrekao radosti proizvodnje i užitka od proizvoda.

Tuđe biće kome pripada rad i proizvod rada, u čijoj se službi nalazi rad i za čije uživanje postoji proizvod rada, to biće može biti samo čovjek sam.

Ako proizvod rada ne pripada radniku, ako je njemu nasuprot tuđa sila, onda je to moguće samo zbog toga što pripada nekom drugom čovjeku izvan radnika. Ako je njegova djelatnost za njega mučenje, onda ona mora biti užitak nekome drugome i

životna radost nekome drugome. Samo čovjek sam može biti ta tuđa sila nad ljudima, a ne bogovi, ne priroda.

Neka se još razmisli o prije izrečenom stavu, da odnos čovjeka prema samom sebi postaje njemu predmetan, zbiljski tek njegovim odnosom prema drugom čovjeku. Kad se on, dakle, prema proizvodu svoga rada, prema svom opredmećenom radu odnosi kao prema tuđem, neprijateljskom, moćnom, od njega nezavisnom predmetu, onda se on prema njemu odnosi tako, da je drugi, njemu tuđ, neprijateljski, moćan, od njega nezavisan čovjek, gospodar toga predmeta. Kad se prema svojoj vlastitoj djelatnosti odnosi kao prema neslobodnoj djelatnosti, onda se prema njoj odnosi kao prema djelatnosti koja je u službi, pod vlašću, prisilom i jarmom nekog drugoga čovjeka.

Svako samootuđenje čovjeka od sebe i od prirode pojavljuje se u odnosu koji on daje sebi i prirodi prema drugi ljudima, koji je od njega različit. Stoga se religiozno samootuđenje nužno pojavljuje u odnosu laika prema svešteniku, ili pak, budući da se ovdje radi o intelektualnom svijetu, prema posredniku itd. U praktičnom zbiljskom svijetu može se samootuđenje pojaviti samo kroz praktički, zbiljski odnos prema drugim ljudima. Samo sredstvo, pomoću kojeg se otuđenje događa, jeste praktičko. Otuđenim radom, dakle, čovjek ne proizvodi samo svoj odnos prema predmetu i aktu proizvodnje kao prema tuđim i njemu neprijateljskim silama; on proizvodi i odnos u kojem se nalaze drugi ljudi prema njegovoj proizvodnji njegovu proizvodu, i odnos u kojem se on nalazi prema tim ljudima. Kao što on proizvodi svoju vlastitu proizvodnju za svoje obestvarenje, za svoju kaznu, kao što svoj vlastiti proizvod proizvodi za gubitak, za jedan proizvod koji mu ne pripada, tako on proizvodi vlast nad proizvodnjom i nad proizvodom onoga koji ne proizvodi. Kao što sebi otuđuje svoju vlastitu djelatnost, tako strancu daje djelatnost koja mu ne pripada.

Mi smo dosad promatrali odnos samo sa strane radnika, a kasnije ćemo ga promatrati i sa strane ne-radnika.

Dakle, pomoću otuđenog, ospotjenog rada radnik proizvodi odnos čovjeka prema tom radu koji je radu tuđ i koji se nalazi izvan rada. Odnos radnika prema radu proizvodi odnos kapitalista prema radu, ili kako se inače naziva poslodavca. Privatno vlasništvo je, dakle, proizvod, nužna konsekvencija ospotjenog rada, spoljašnjeg odnosa radnika prema prirodi i prema samome sebi.

Privatno vlasništvo proizlazi, dakle, pomoću analize iz ospotjenog rada, tj. ospotjenog čovjeka, otuđenog rada, otuđenog života, otuđenog čovjeka.

Pojam ospotjenog rada (ospotjenog života) dobili smo svakako iz nacionalne ekonomije kao rezultat kretanja privatnog vlasništva. Ali pri analizi toga pojma pokazuje se, da ako se privatno vlasništvo pojavljuje kao osnova, uzrok ospotjenog rada, da je ono, naprotiv, njegova konsekvencija, kao što ni bogovi prvobitno nisu uzrok, nego posljedica zablude ljudskog razuma. Kasnije se taj odnos pretvara u uzajamno djelovanje.

Ta tajna privatnog vlasništva izbija opert tek na posljednjoj kulminacionoj tački razvitka privatnog vlasništva, naime, s jedne strane, da je ono proizvod ospotjenog

rada, a s druge, da je sredstvo pomoću kojeg se rad ospoljuje, realizacija tog ospoljenja.

Taj razvitak istovremeno osvjetljava različite, dosad neriješene sukobe.

1. Nacionalna ekonomija polazi od rada kao od prave duše proizvodnje, pa radu ipak ne daje ništa, a privatnom vlasništvu sve. Proudhon je iz te protivrječnosti zaključio u korist rada, a protiv privatnog vlasništva. Međutim, mi uviđamo da je ova prividna protivrječnost protivrječnost otuđenog rada sa samim sobom i da je nacionalna ekonomija izrazila samo zakone otuđenog rada. Stoga takođe uviđamo da su nadnica i privatno vlasništvo identični: jer je nadnica, gdje proizvod, predmet rada, plaća sam rad, samo nužna konsekvencija otuđenja rada, i jer se u nadnici rad takođe ne pojavljuje kao samo svrha, nego kao sluga zarade. To ćemo izvesti kasnije, a sada povucimo još neke konsekvence. Nasilno povišenje nadnice (bez obzira na druge poteškoće, bez obzira na to, što bi se ona kao anomalija mogla takođe samo nasilno i održati) bilo bi samo bolje plaćanje robova i ne bi ni radniku ni radu osvojilo njihovo ljudsko određenje i dostojanstvo. Štaviše, čak jednakost nadnica, što zahtijeva Proudhon, samo pretvara odnos sadašnjeg radnika prema svome radu u odnos svih ljudi prema radu. Društvo se tada shvata kao apstraktni kapitalist. Nadcica je neposredna posljedica otuđenog rada, a otuđeni rad je neposredan uzrok privatnog vlasništva. Stoga sa jednom stranom mora pasti i druga.
2. Iz odnosa otuđenog rada prema privatnom vlasništvu slijedi dalje, da se emancipacija društva od privatnog vlasništva itd, od ropstva izražava u političkom obliku emancipacije radnika, ne kao da se radi samo o njihovoj emancipaciji, nego o ljudskoj emancipaciji, a ta je u njoj sadržana zato, jer je cjelokupno ljudsko ropstvo involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropски odnosi samo su modifikacije i konsekvencije tog odnosa.

Kao što smo iz pojma otuđenog, ospoljenog rada našli pomoću analize pojma privatnog vlasništva, tako se pomoću tih dvaju faktora mogu razviti sve nacionalno-ekonomske kategorije, a u svakoj ćemo kategoriji naći, kao na primjer u trgovini, konkurenciji, kapitalu, novcu, samo određeni i razvijeni izraz tih prvih osnova.

Odrediti opštu suštinu privatnog vlasništva, koja je proizašla kao rezultat otuđenog rada u njegovu odnosu prema pravom ljudskom i socijalnom vlasništvu. Mi smo otuđenje rada, njegovo ospoljenje pretpostavili kao činjenicu i tu činjenicu smo analizirali. Sada pitamo, kako čovjek dolazi do toga, da svoj rad ospoljuje, otuđuje? Kako je to otuđenje osnovano u suštini čovjekova razvitka? Za rješenje zadatka dobili smo već mnogo time, što smo pitanje o porijeklu privatnog vlasništva pretvorili u pitanje odnosa ospoljenog rada prema razvitku čovječanstva. Jer, ako se govori o privatnom vlasništvu, vjeruje se da je riječ o nekoj stvari izvan čovjeka. Kad se govori o radu, onda je riječ neposredno o samom čovjeku. To novo postavljanje inkluzive je već njegovo rješenje.

Opšta suština privatnog vlasništva i njegov odnos prema istinskom ljudskom vlasništvu. Ospoljeni rad nam se raspao na dva sastavna dijela koji se uzajamno uslovljavaju ili koji su samo različiti izrazi jednog te istog odnosa; prisvajanje se

pojavljuje kao otuđenje, ospoljenje, a ospoljenje kao prisvajanje, otuđenje kao istinsko udomaćenje.

Mi smo razmatrali jednu stranu, ospoljeni rad u odnosu prema samom radniku, tj. odnos ospoljenog rada prema samom sebi. Kao proizvod, kao neplodan rezultat toga odnosa našli smo imovinski odnos neradnika prema radniku i radu. Privatno vlasništvo kao materijalan, rezimirajući izraz ospoljenog rada, obuhvata oba odnosa, odnos radnika prema radu i prema proizvodu njegova rada i prema neradniku, te odnos neradnika prema radniku i proizvodu njegova rada.

Kad smo sad vidjeli da se u odnosu prema radniku koji radom sebi prisvaja prirodu, prisvajanje pojavljuje kao otuđenje, samodjelatnost kao djelatnost za drugoga i kao djelatnost drugoga, životnost kao žrtvovanje života, proizvodnja predmeta kao gubitak predmeta koji prelazi u tuđu vlast, tuđem čovjeku, onda razmotrimo sada odnos toga, radu i radniku stranog čovjeka prema radniku, prema radu i predmetu rada.

Prije svega treba primijetiti da sve što se kod radnika pojavljuje kao djelatnost ospoljenja, otuđenja, kod neradnika se pojavljuje kao stanje ospoljenja, otuđenja.

Drugo, da se zbiljsko, praktičko odnošenje radnika u proizvodnji i prema proizvodu (kao duševno stanje) pojavljuje kod neradnika koji mu je suprotstavljen, kao teoretsko odnošenje.

Treće. Neradnik čini sve protiv radnika, što radnik čini sam protiv sebe, ali neradnik ne čini protiv sebe ono, što čini protiv radnika.

TREĆI RUKOPIS

Potreba, proizvodnja i podjela rada

Vidjeli smo kakvo značenje pod pretpostavkom socijalizma ima *bogatstvo* ljudskih potreba, pa stoga i novi *način proizvodnje*, a isto tako i novi *predmet* proizvodnje: to je novo ispijavanje *čovjekove* suštinske snage i novo obogaćivanje *čovjekova* bića. U okviru privatnog vlasništva značenje je obrnuto. Svaki čovek spekuliše s tim da drugome stvori *novu* potrebu da bi ga prisilio na novu žrtvu, da bi ga stavio u novu zavisnost, te da bi ga zaveo na novi način *uživanja*, a time na ekonomsku propast. Svako pokušava da nad drugim stvori *tuđu* suštinsku snagu da bi u tome zadovoljio svoju vlastitu, sebičnu potrebu. Stoga s masom predmeta raste carstvo tuđih bića kojima je čovjek podjarmljen, a svaki novi proizvod je nova *potencija* uzajamnog varanja i uzajamnog pljačkanja.

Čovjek postaje utoliko siromašniji kao čovjek, on treba utoliko više *novca* da bi zagospodario neprijateljskim bićem, a moć njegova *novca* pada upravo u obrnutom razmjeru s masom proizvodnje, tj. njegove potrebe rastu s povećanjem *moći* novca. Stoga je potreba za novcem istinska potreba koju proizvodi nacionalna ekonomija i jedina potreba koju ona proizvodi. *Kvantitet* novca sve više postaje njegovo jedino *moćno* svojstvo; kao što sva bića svodi na njihovu apstrakciju, tako se on u svom

vlastitom kretanju svodi na *kvantitativno* biće. Njegova prava mjera postaju *prekomjerenost* i *neumjerenost*.

Subjektivno to izgleda tako da proširenje kruga proizvoda i potreba djelimično postaje *dovrtljiv* i proračuljiv rob neljudskih, rafiniranih, neprirodnih i *izmišljenih* požuda -privatno vlasništvo ne zna učiniti grubu potrebu *ljudskom* potrebom; njegov *idealizam* je *uobraženje*, *samovolja*, *hir*, i nijedan evnuh ne laska podlije svome despotu i ne pokušava da besramnijim sredstvima podražuje njegovu otupjelu sposobnost uživanja da bi lukavstvom zadobio milost nego što to čini industrijski evnuh, proizvođač, koji laska da bi lukavstvom dobio srebrne talire, da bi izmamio zlatnike iz džepa hrišćanski ljubljenog susjeda - (svaki proizvod je mamac kojim se želi iznajmiti biće drugoga, njegov novac; svaka zbiljska ili moguća potreba je slabost koja će muhuru navesti na ljepak; opšte iskorišćavanje društvenog čovjekovog bića, kao što je svako čovjekovo nesavršenstvo veza s nebom, jeste jedna strana s koje je njegovo srce dostupno svešteniku; svaka nevolja je prilika da se bližnjem pristupi s najljubaznijim izgledom i da mu se kaže: dragi prijatelju, dajem ti ono što ti je potrebno; ali ti znaš *conditio sine qua non*; ti znaš kakvim crnilom treba da mi zapišeš dušu; ja ti podvaljujem pružajući ti užitak) - prilagođava se njegovim najpokvarenijim fantazijama, igra ulogu svodnika između njega i njegove potrebe, pobeđuje u njemu bolesne požude, vreba na svaku slabost da bi onda zahtijevao kaparu za tu uslugu.

To otuđenje se djelimično pokazuje tako što na jednoj strani proizvodi rafiniranost potreba i njihovih sredstava, a na drugoj strani životinjsku podivjalost, potpunu, grubu, apstraktnu jedinstvenost potrebe; ili, štaviše, samo ponovo proizvodi sebe samu u svom suprotnom značenju. Čak i potreba za slobodnim vazduhom prestaje da bude kod radnika potreba; čovjek se vraća u pećinu, koja je, međutim, otrovana smrdljivim kužnim dahom civilizacije, i koju on kao tuđu nastanjuje privremeno i nesigurno, koja mu svakog dana može izmaći, iz koje svakog dana može biti izbačen ako ne plaća. On mora *platiti* tu kuću smrti. *Svijetao* stan, koji Prometej označava kod Eshila kao jedan od velikih poklona pomoću kojeg je od divljaka stvorio čovjeka, prestaje da postoji za radnika. Svijetlo, vazduh itd., najjednostavnija *životinjska* čistoća, prestaje da bude potreba za čovjeka. *Životnim elementom* postaje mu *prljavština*, to propadanje, truljenje čovjeka, *kloaka* (to treba doslovno shvatiti) civilizacije. Potpuna neprirodna zapuštenost, trula priroda postaje njegov *životni element*. Nijedno od njegovih osjetila više ne postoji, ne samo na svoj ljudski način nego i na *neljudski*, pa zato čak ni na životinjski način. Ponovo se vraćaju najgrublji *načini* (i oruđa) ljudskoga rada, kao *dolap* rimskih robova, koji je postao način proizvodnje, način postajanja mnogih engleskih radnika. Ne samo što čovjek nema nikakvih ljudskih potreba nego čak prestaju i *životinjske* potrebe. Irac zna samo za potrebu *jela*, i to samo *krompira*, i to *najgore vrste*, *prosjačkog krompira*. Ali Engleska i Francuska imaju već u svom industrijskom gradu *malu* Irsku. Divljak, životinja ipak ima potrebu za lovom, za kretanjem itd., za društvenošću. - Upropašćavanje mašine i rada iskorišćava se za to da čovjeka koji tek nastaje, sasvim neoformljena čovjeka *-djete* - učini radnikom, kao što je radnik postao najzanemarenije dijete. Stroj se prilagođuje čovjekovoj *slabosti* da bi od *slaba* čovjeka načinio stroj.

Kako porast potreba i sredstava za njihovo zadovoljenje proizvodi nedostatak potreba i nedostatak sredstava, dokazuje nacionalni ekonomista (i kapitalista - uopšte, mi govorimo uvijek o *empirijskim* poslovnim ljudima kada se obraćamo nacionalnim ekonomistima, njihovom *naučnom* priznanju i postojanju):

1. time što radnikovu potrebu svodi na najnužnije i najjadnije izdržavanje fizičkog života, a njihovu djelatnost na najapstraktnije mehaničko kretanje; dakle, kaže on, čovjek nema nikakve druge potrebe, ni potrebe za djelatnošću, ni za uživanjem; jer čak i takav život proglašava *ljudskim* životom i postojanjem;

2. time što *najoskudniji* život (egzistenciju) *računa* kao mjerilo, i to kao opšte mjerilo: opšte zato što vrijedi za masu ljudi; on čini od radnika biće bez osjećaja i potreba, kao što njegovu djelatnost čini čistom apstrakcijom svake djelatnosti; on smatra da je svaki radnikov *luksuz* za osudu i sve što prelazi najapstraktniju potrebu - bilo to kao pasivan užitak ili ispoljavanje djelatnosti - čini mu se kao luksuz.

Stoga je nacionalna ekonomija, ta nauka o *bogatstvu*, istovremeno nauka o odricanju, oskudevanju, *štednji* i ona zaista dolazi do toga da čovjeka uči da *štedi* čak i na *potrebi* za čistim *zrakom* i fizičkim *kretanjem*. Ta nauka o čudesnoj industriji istovremeno je nauka o *askezi*, a njen istinski ideal je *asketski*, ali *lihvarski* škrtac i *asketski* rob, ali *rob koji proizvodi*. Njen moralni ideal je *radnik* koji donosi u štedionicu jedan dio svoje plate, i ona je za taj svoj omiljeni ideal našla, tako reći, robovsku *umjetnost*. U pozorištu je to prikazivano na sentimentalni način. Stoga je ona - uprkos svom svjetovnom i razbludnom izgledu - zaista moralna nauka, najmoralnija nauka. Njeno osnovno načelo je samoodricanje, odricanje od života i od svih ljudskih potreba. Ukoliko manje jedeš, piješ, kupuješ knjige, ukoliko manje ideš u pozorište, na ples, u gostionicu, ukoliko manje misliš, voliš, teoretišeš, pjevaš, slikaš, pišeš itd., utoliko više štediš, utoliko *veće* postaje tvoje blago koje ne žderu ni moljci ni prašina, utoliko veći postaje tvoj *kapital*. Ukoliko *si* nezatniji, utoliko manje ispoljavaš svoj život, utoliko više *imaš*, utoliko je veći tvoj *otuđeni* život, utoliko više nagomilavaš svoje otuđeno biće. Sve ono što ti nacionalni ekonomista uzme od života i ljudskosti, on ti nadomješta u *novcu* i *bogatstvu*, a sve ono što ne možeš ti, može tvoj novac: on može jesti, piti, ići na ples i u pozorište, on može putovati, on zna sebi pribaviti umjetnost i učenost, istorijske rijetkosti i političku moć, on ti *može* sve pribaviti, on može sve kupiti, on je istinska *moć*. Ali on, koji je sve to, ne mari ni za šta drugo već da stvori sebe sama, da kupi sebe sama, jer sve drugo njemu služi, i kad posjedujem gospodara, posjedujem i slugu, pa ne moram da jurim za njegovim slugom. Sve strasti i sva djelatnost moraju, dakle, propasti u *pohlepi*. Radnik smije imati samo toliko da bi htio živjeti, a smije hteti živjeti zato da bi imao.

Na nacionalno-ekonomskom tlu nastaje uistinu jedan spor. Jedna strana (Loderdej, Maltus itd.) preporučuje *luksuz* i proklinje štednju; druga (Sej, Rikardo, itd.) preporučuje štednju i proklinje luksuz. Ali ona prva priznaje da želi luksuz da bi proizvela *rad* (tj. apstraktnu štednju); druga strana priznaje da preporučuje štedljivost da bi proizvela *bogatstvo*, tj. luksuz. Prva strana *romantično* uobražava da pohlepa ne bi sama smjela određivati potrošnju bogatih, i protivrjeći svojim vlastitim zakonima kad *rasipništvo* prikazuje neposredno kao sredstvo za bogaćenje, a druga strana joj dokazuje vrlo ozbiljno i podrobno da rasipništvom smanjujem, a ne povećavam svoj

imetak; druga strana licemerno neće da prizna kako upravo hir i slučaj određuju proizvodnju; ona zaboravlja "profinjene potrebe," ona zaboravlja da se bez potrošnje ne bi proizvodilo; ona zaboravlja da proizvodnja uslijed konkurencije mora postati samo svestranija, luksuznija; ona zaboravlja da upotreba određuje vrijednost stvari i da moda određuje upotrebu; ona želi da vidi kako se proizvodi previše korisnih stvari proizvodi suviše *nekorisnog* stanovništva. Obje strane zaboravljaju da su isto: i rasipništvo i štednja, luksuz i oskudica, bogatstvo i siromaštvo.

I ne samo da moraš štedjeti na svojim neposrednim osjetima, kao na jelu itd., nego moraš štedjeti i sa učestvovanjem u opštim interesima, sažaljenju, poverenju itd., ako želiš biti ekonomičan, ako ne želiš da te upropaste iluzije.

Sve što je tvoje moraš *prodati*, tj. učiniti korisnim. Kad pitam nacionalnog ekonomistu: da li se pokoravam ekonomskim zakonima kad izvlačim novac iz žrtvovanja, nuđenja svoga tijela tuđem uživanju (fabrički radnici u Francuskoj nazivaju prostitucijom svojih žena i kćeri x-tim radnim satom, što je doslovno istina), ili, da li ne postupam nacionalno-ekonomski kad svog prijatelja prodam Marokancima (a neposredne prodaje ljudi, kao trgovine regrutima itd., ima u svim kulturnim zemljama), onda mi nacionalni ekonomista odgovara: ti ne djeluješ protiv mojih zakona; ali oslušni šta kažu kum moral i kuma religija; moj *nacionalno-ekonomski* moral i moja nacionalno-ekonomska religija nemaju ništa da ti prigovore, ali... Ali, kome sad da verujem, nacionalnoj ekonomiji ili moralu? Moral nacionalne ekonomije je *zarada*, rad i štednja, trezvanost - ali nacionalna ekonomija mi obećava da će zadovoljiti moje potrebe. Sve je to zasnovano u suštini otuđenja, svaka sfera mi postavlja neko drugo i suprotno mjerilo: moral jedno, nacionalna ekonomija drugo, jer je svaka određeno otuđenje čovjeka i svaka fiksira poseban krug otuđene djelatnosti bića, svaka se odnosi otuđeno prema drugom otuđenju. Tako gospodin Mišel Ševalje prebacuje Rikardu da apstrahuje od morala. Ali Rikardo dopušta nacionalnoj ekonomiji da govori svojim vlastitim jezikom, pa ako ona ne govori moralno, to nije Rikardova krivica. M. Ševalje apstrahuje od nacionalne ekonomije ukoliko moralizuje, ali on apstrahuje od morala nužno i zbiljski ukoliko se bavi nacionalnom ekonomijom. Odnos nacionalne ekonomije prema moralu, ako inače nije proizvoljan, slučajan i stoga neosnovan i nenaučan, ako nije učinjen *prividom*, nego se smatra *suštinskim*, može biti samo odnos nacionalno-ekonomskih zakona prema moralu. Ako se to ne dogodi, ili se, naprotiv, dogodi suprotno, da li je za to kriv Rikardo? Uostalom, suprotnost između nacionalne ekonomije i morala samo je *privid*, i kao što je suprotnost, ona to opet nije. Nacionalna ekonomija izražava moralne zakone, samo na *svoj način*.

Gušenje potrebe kao princip nacionalne ekonomije pokazuje se *najsjanije* u njenoj teoriji o stanovništvu. Ima *previše* ljudi. Čak i postojanje čovjeka je čisti luksuz, pa ako je radnik "*moralan*" (Mil predlaže javne pohvale za one koji se pokažu uzdržljivi u spolnom odnosu i javni ukor za one koji se ogreše o tu neplodnost braka... nije li to moral, učenje o askezi?), on će biti *štedljiv* u rađanju. Proizvodnja čovjeka pokazuje se kao javna bjeda.

Smisao koji proizvodnja ima u odnosu na bogate pokazuje se *očigledno* u onome smislu koji ona ima za siromašne; prema onima gore on se ispoljava uvijek fino, skriveno, dvosmisleno, on je suština. *Gruba* radnikova potreba mnogo je veći izvor

zarade nego *fin*a bogataševa potreba. Podrumski stanovi u Londonu donose više svojim vlasnicima nego palate, tj. oni su u pogledu dobiti *veće bogatstvo*, dakle, govoreći nacionalno-ekonomski, *veće društveno bogatstvo*.

I kao što industrija spekulise na profinjene potrebe, ona isto tako mnogo spekulise na njihovoj *grubosti*, ali na njihovoj umjetno proizvedenoj grubosti; stoga je pravi užitak koji pružaju ove grube potrebe *samoomamljivanje*, to *prividno* zadovoljenje potreba, ta civilizacija *unutar* grubog varvarstva potrebe. Stoga su engleske rakijašnice *slikovit* prikaz privatnog vlasništva. Njihov *luksuz* prikazuje pravi odnos industrijskog luksuza i bogatstva prema čovjeku. Zato su one s razlogom jedna narodna nedjeljna zabava, koju engleska policija tretira u najmanju ruku blago.

Već smo vidjeli kako nacionalni ekonomista uspostavlja jedinstvo rada i kapitala na mnogostran način: 1) kapital je *nagomilani rad*; 2) određenje kapitala unutar proizvodnje, djelimično reprodukcija kapitala s dobitkom, djelimično kapital kao sirovina (materijal za rad), djelimično kao *instrument* koji sam *radi* - mašina je kapital neposredno identifikovan s radom *-jest proizvodni rad*; 3) radnik je kapital; 4) nadnica spada u troškove kapitala; 5) u odnosu na radnika rad je reprodukcija njegovog životnog kapitala; 6) u odnosu na kapitalistu, on je moment djelatnosti njegova kapitala. Napokon 7) nacionalni ekonomista polazi od pretpostavke o prvobitnom jedinstvu kapitala i rada kao jedinstvu kapitalista i radnika - to je rajsko prastanje. Kako se oba ta momenta sukobljuju kao dvije osobe, za nacionalnog ekonomistu je to *slučajan* događaj, koji se stoga može objasniti samo na spoljašni način. (Vidi *Mil.*)

Nacije koje su još zasljepljene osjetilnim sjajem plemenitih metala i koji su stoga još fetišisti metalnog novca - još nisu izrađene novčane nacije. Suprotnost između Francuske i Engleske. - Koliko je rešenje teorijskih zagonetki zadatak prakse i praktično posredovano, koliko je istinska praksa uslov zbiljske i pozitivne teorije, pokazuje se, na primjer, na *fetišizmu*. Osjetilna svijest fetišista drugačija je od svijesti Grka, jer je njihovo osjetilno postojanje još drugačije. Apstraktno neprijateljstvo između osjetila i duha je nužno sve dotle dok čovjekovo osjetilo prirode, dokle i prirodno *čovjekovo osjetilo* još nije proizvedeno vlastitim čovjekovim radom.

Jednakost nije ništa drugo već njemačka formula $Ja = Ja$ prevedena na francuski, tj. na politički oblik. Jednakost kao *osnova* komunizma njegovo je *političko* zasnivanje, pa je isto kao kad ga Njemac zasniva tako što čovjeka shvata kao *opštu samosvijest*. Razumije se da ukidanje otuđenja uvijek polazi od oblika otuđenja koji je *vladajuća* sila - u Njemačkoj *samosvijest*, u Francuskoj *jednakost* zbog politike, u Engleskoj je to zbiljska, materijalna *praktična* potreba koja se mjeri samo po sebi. S tog gledišta treba kritikovati i priznavati Prudona. Ako sam *komunizam* ne označimo još kao *istinsku* poziciju - jer kao negacija negacije, kao prisvajanje čovjekova bića koje se posreduje sobom kroz negaciju privatnog vlasništva, ne polazi od sebe sama, nego, naprotiv, od privatnog vlasništva... otuđenje čovjekova života ostaje otuđenje, i to utoliko veće, ukoliko samo više svjesni njega kao takvog - onda se ukidanje toga otuđenja, dakle, može izvršiti samo pomoću ostvarenog komunizma. Da bi se ukinula *misao* o privatnom vlasništvu, potpuno je dovoljan *mišljeni* komunizam. Da bi ukinulo zbiljsko privatno vlasništvo, potrebna je *zbiljska* komunistička akcija. Istorija će je donjeti, i onaj pokret koji u *mislima već* vidimo da

se sam ukida, u zbiljnosti će proći kroz vrlo surov i dugotrajan proces. Ali mi moramo smatrati stvarnim napretkom to što smo od početka stekli svijest kako o ograničenosti tako i o cilju historijskog kretanja, svijest koja preteče to kretanje.

Kad se ujedine komunistički *radnici*, njima je cilj prije svega učenje, propaganda itd. Međutim, oni time istovremeno stižu novu potrebu, potrebu društva, i što je izgledalo kao sredstvo, postalo je cilj. Taj praktični pokret može se posmatrati u njegovim najsjajnijim rezultatima kad se pogledaju ujedinjeni socijalistički francuski radnici. Pušenje, piće, jelo itd. nisu više ni izgovor ni sredstvo povezivanja. Njima je dovoljno društvo, udruženje, zabavljanje koje opet ima za cilj društvo: bratstvo ljudi nije kod njih fraza, nego istina, a plemenitost čovječanstva svijetli nam iz likova koji su očvrslili od rada.

Kad nacionalna ekonomija tvrdi da se potražnja i ponuda uvijek poklapaju, ona odmah zaboravlja da prema njenoj vlastitoj tvrdnji ponuda *ljudi* (teorija o stanovništvu) uvijek premašuje potražnju, dakle, da kod bitnog rezultata cjelokupne proizvodnje - egzistencija ljudi - nesrazmjer između potražnje i ponude dobiva svoj najadekvatniji izraz.

Koliko je novac, koji se pojavljuje kao sredstvo, istinska *moć* i jedini *cilj* - koliko je uopšte sredstvo koje me čini bićem i prisvaja mi tuđe predmetno biće, koliko je ono *samosvrha*... može se vidjeti po tome kako je zemljoposjed tamo gdje je zemljište izvor života, kako su *konj* i *mač* tamo gdje su oni *pravo životno sredstvo*, priznati i kako prave političke životne sile. Jedan stalež je u srednjem veku emancipovan čim smije nositi *mač*. Kod nomadskog stanovništva *konj* me čini slobodnim čovjekom, članom zajednice.

Prije smo rekli da se čovjek vraća *pećinskom stanovanju*, ali u otuđenom, neprijateljskom obliku. Divljak se u svojoj pećini - tom prirodnom elementu koji mu se spontano nudi na korišćenje i zaštitu - ne osjeća više strano, ili štaviše, osjeća se kod kuće kao *riba* u vodi. Ali podrumski stan siromaha je neprijateljski "stan koji se drži kao tuđa sila po sebi, koji mu daju samo utoliko, ukoliko on njemu predaje svoj krvavi znoj", stan koji ne može smatrati svojim zavičajem gdje bi napokon mogao reći: ovdje sam kod kuće, nego se, naprotiv, nalazi u kući *drugoga*, u *tudjoj* kući, čiji vlasnik na nj svakodnevno vreba i izbacuje ga napolje ako ne plati zakupninu. Isto tako on zna da je njegov stan po kvalitetu u potpunoj suprotnosti prema *onostranom* ljudskom stanu u carstvu bogatstva.

Otuđenje se isto tako pojavljuje u tome što je *moje* životno sredstvo sredstvo *drugoga*, što je ono što je *moja* želja nedostupan posjed *drugoga*, kao i u tome što je svaka stvar *drugo* nego ona sama, što je moja djelatnost *druga*, što napokon - a to važi i za kapitalistu - uopšte vlada *neljudska sila*.

Određenje nedjelatnog rasipnog bogatstva, koje se koristi samo za uživanje - gdje se onaj koji uživa *manifestuje*, doduše, s jedne strane samo kao *prolazni* individuum, koji se isprazno, preko mjere izivljava, i koji isto tako zna da je tuđi robovski rad, čovjekov *krvavi znoj* plijen njegove požude, ništavno biće; pri tome se preziranje ljudi pokazuje kao objest, kao rasipanje onoga što bi moglo produžiti stotinu ljudskih života, a djelimično kao besramna iluzija da njegovo neobuzdano rasipništvo i

nestalna neproduktivna potrošnja uslovljavaju *rad*, a time i *uzdržavanje* drugoga - a ostvarenje čovjekovih *suštinskih snaga* vidi samo u ozbiljenju svoje ludosti, svoga hira i samovoljnih bizarnih ideja - to bogatstvo, koje, s druge strane, poznaje bogatstvo samo kao čisto sredstvo i kao stvar koja je vrijedna samo uništenja, koje je, dakle, istovremeno njegov rob i gospodar, istovremeno velikodušno i podlo, hirovito, oholo, uobraženo, fino, obrazovano, duhovito, - to bogatstvo još nije iskusilo na sebi *bogatstvo* kao savim *tuđu silu*; ono u njemu vidi, naprotiv, samo svoju vlastitu moć, ne bogatstvo, nego uživanje koje mu se javlja kao poslednji, krajnji cilj...

Sjajnoj, osjetilnim prividom zasljepljenoj iluziji o suštini bogatstva, suprostavlja se *radni, trijezni, ekonomični, prozaični*, o suštini bogatstva obavješteni industrijalac i stvarajući pohlepi rasipnika za uživanjem veći opseg, laskajući mu svojim proizvodima - njegovi proizvodi su upravo tako niski komplimentni požudama rasipnika - on na jedino *koristan* način prisvaja sebi moć koja rasipniku nestaje. Ako se, dakle, industrijsko bogatstvo javlja prije svega kao rezultat rasipnog, fantastičnog bogatstva, onda vlastito kretanje prvoga potiskuje poslednje također i na aktivan način. Naime, pad *kamata od novca* nužna je konsekvencija i rezultat industrijskog kretanja. Sredstva rentijera rasipnika smanjuju se, dakle, dnevno upravo u *obrnutom* razmjeru prema umnožavanju sredstava i zamki užitka. Dakle, on mora ili sam potrošiti svoj kapital, dakle propasti, ili sam postati industrijski kapitalista... S druge strane, *zemljišna renta* se doduše stalno neposredno povećava u toku industrijskog kretanja, ali - to smo već vidjeli - nužno dolazi čas kad zemljoposjed, kao i svaki drugi posjed, mora pasti u kategoriju kapitala koji se reprodukuje s dobitkom, a to je rezultat istog industrijskog kretanja. Dakle, i rasipan vlastelin mora ili potrošiti svoj kapital, dakle propasti, ili sam postati zakupac svog vlastitog komada zemljišta - agrokulturni industrijalac. Stoga je, prije svega, smanjene kamate od novca - što Prudon smatra ukidanjem kapitala i tendencijom prema socijalizaciji kapitala - neposredno samo simptom potpune pobjede aktivnog kapitala nad rasipnim bogatstvom, tj. pretvaranje svega privatnog vlasništva u industrijski kapital - potpuna pobjeda privatnog vlasništva nad svim njegovim *prividno* još ljudskim kvalitetima i potpuno podjarmljivanje privatnog vlasnika suštini privatnog vlasništva - *radu*. Razumje se, industrijski kapitalista takođe uživa. On se ni u kom slučaju ne vraća neprirodnoj jednostavnosti potrebe, ali njegov užitek je samo sporedna stvar, oporavak podređen proizvodnji, pri tom *sračunat*, dakle čak *ekonomičan* užitek, jer on ubraja svoj užitek u troškove kapitala, a njegov užitek smije ga stajati samo toliko da se potrošeno opet može nadomjestiti reprodukcijom kapitala s dobitkom. Užitek je dakle podređen kapitalu, individuum koji uživa individuumu koji štedi, dok se prije događalo suprotno. Stoga je smanjenje kamate samo utoliko simptom ukidanja kapitala ukoliko je simptom njegove dovršene vlasti, dovršenog otuđenja, koji stoga žuri svom ukidanju. To je uopšte jedini način na koji ono što postoji potvrđuje svoju suprotnost.

Stoga je prepirka nacionalnih ekonomista o luksuzu i štednji samo prepirka nacionalne ekonomije koja je sebi razjasnila suštinu bogatstva a onom nacionalnom ekonomijom koja je još prožeta romantičnim, antiindustrijskim uspomenama. Nijedna strana ne zna da predmet prepirke svede na njegov jednostavan izraz i zato međusobno izlaze na kraj.

Zemljišna renta je nadalje bila oborena kao zemljišna renta na taj način što je novija nacionalna ekonomija, nasuprot argumentu fiziokrata da je zemljoposjednik jedini istinski proizvođač, pokazala protivno: da je zemljoposjednik kao takav jedini sasvim neproduktivni rentijer. Agrokultura je stvar kapitaliste koji svoj kapital ulaže tamo gdje od njega može očekivati uobičajnu dobit. Stoga se postavka fiziokrata - da zemljoposjed kao jedino produktivno vlasništvo treba sam da plati državni porez, dakle i da ga sam odobri i učestvuje u državnim poslovima - mijenja u obrnuto određenje: da je porez na zemljišnu rentu jedini porez na neproduktivan prihod, da je on stoga jedini porez koji nije štetan nacionalnoj proizvodnji. Razumije se da pri takvom svatanju ni politička privilegija zemljoposjednika ne slijedi više iz činjenice što su uglavnom oni oporezivani.

Sve što Prudon shvata kao kretanje rada protiv kapitala samo je kretanje rada u određenju kapitala, kretanje *industrijskog kapitala* protiv kapitala koji se ne troši kao kapital, tj. ne troši se industrijski. I to kretanje ide svojim pobjedonosnim putem, tj. putem pobjede *industrijskog kapitala*. Vidi se, dakle, da se i nacionalno ekonomsko kretanje kao takvo može sagledati u svojoj zbiljskoj određenosti tek kada se *rad* shvati kao suština privatnog vlasništva.

Društvo - kako se ono čini nacionalnom ekonomisti - jest *građansko društvo*, u kojem je svaki individuum cjelina potreba i postoji za drugoga kao što i drugi postoji za njega samo ukoliko jedan drugome postaje sredstvo. Nacionalni ekonomista - kao i politika u svojim *ljudskim pravima* - svodi sve na čovjeka, tj. na individuum, s kojeg skida svako određenje da bi ga fiksirao kao kapitalistu ili radnika.

Podjela rada je nacionalno-ekonomski izraz *društvenosti rada* unutar otuđenja. Ili, budući da je *rad* samo izraz čovjekove djelatnosti unutar ospoljenja, ispoljavanja života kao ospoljenja života, to je i *podjela rada* samo *otuđeno, ospoljeno* postavljanje čovjekove djelatnosti kao *realne rodne djelatnosti* ili kao *djelatnosti čovjeka kao rodnog bića*.

Nacionalni ekonomisti su vrlo nejasni i protivrječni kad se radi o *suštini podjele rada* - koja se, naravno, morala shvatiti kao glavni pokretač proizvodnje bogatstva čim je *rad* bio spoznat kao *suština privatnog vlasništva* - tj. kad se radi o tom *otuđenom i ospoljenom obliku čovjekove djelatnosti kao rodne djelatnosti*.

Adam Smit: "*Podjela rada* ne duguje svoje porijeklo čovjekovoj mudrosti. Ona je nužna, polagana i postepena konsekvencija sklonosti prema razmjeni i međusobnom trgovanju proizvodima. Ta sklonost trgovini vjerovatno je nužna posljedica upotrebe razuma i riječi. Ona je zajednička svim ljudima i ne nalazi se ni kod jedne životinje. Životinja, čim odraste, živi oslonjena na samu sebe. Čovjeku je neprestano potrebna podrška drugih i uzalud bi je očekivao samo od njihove dobre volje. Biće mnogo sigurnije obratiti se njihovom ličnom interesu i uvjeriti ih da njihova vlastita korist traži da čine što on od njih želi. Kod drugih ljudi mi se ne obraćamo njihovoj *čovječnosti*, nego njihovom *egoizmu*; mi im nikad ne govorimo o *našim potrebama*, nego uvijek o *njihovoj koristi*. - Budući da razmjenom, trgovinom, prodajom dobivamo većinu dobrih usluga koje su nam uzajamno potrebne, ta dispozicija za *trgovanje* je i izazvala *podjelu rada*. Na primjer, u plemenu lovaca ili pastira, pojedinac pravi lukove i strele brže i vještije nego drugi. On često zamenjuje sa

svojim drugovima tu vrstu proizvoda za stoku, divljač, te uskoro primjećuje da ono posljednje može lakše pribaviti pomoću toga sredstava nego kad bi sam išao u lov. Iz sebičnog računa, dakle, on od proizvodnje lukova itd, stvara svoje glavno zanimanje. Razlika *prirodnih talenata* među individuama nije toliko *uzrok*, koliko je *posljedica* podjele rada... Bez čovjekove dispozije za trgovinu i razmjenu svako bi bio obavezan da sam sebi pravi sve što je potrebno za život i životnu udobnost. Svako bi imao da ispuni *isti dnevni rad*, pa ne bi došlo do one *velike razlike među zanimanjima* koje jedino može proizvesti veliku razliku među talentima. Kao što ta sklonost prema razmjeni proizvodi među ljudima različitost talenata, tako opet ta ista sklonost čini tu različitost korisnom. Mnoge rase životinja, iako iste vrste, dobile su od prirode mnogo izrazitiju razliku u nadarenostima od one koja se može opaziti kod necivilizovanih ljudi. Razlika između filozofa i nosača vreća u talentu i u inteligenciji nije po prirodi ni upola tolika, kolika je razlika između domaćeg psa i hrta, hrta i prepeličara, prepeličara i ovčarskog psa. Te različite rase životinja, iako iste vrste, ipak nisu jedne drugima ni od kakve koristi. Pas čuvar ne može ništa dodati prednosti svoje snage time što bi se možda poslužio okretnošću hrta itd. Djelovanje tih različitih talenata ili stupnjeva inteligencije ne mogu se spojiti zbog pomankanja sposobnosti ili sklonosti prema trgovini i razmjeni, i ne mogu uopšte ništa pridonijeti *koristi* ili *zajedničkoj udobnosti vrste*. Svaka životinja mora izdržavati i štiti samu sebe, nezavisno od drugih - ona ne može imati ni najmanju korist od različitosti talenata koju je priroda razdjelila među one koje su njoj slične. Među ljudima, naprotiv, međusobno postaju korisni najrazličitiji talenti, jer *različiti proizvodi* svake od njihovih pojedinih industrijskih grana skupljeni su pomoću te opšte sklonosti trgovini i razmjeni, tako reći, u zajedničku masu, gdje svaki čovjek, prema svojim potrebama, može kupiti jedan dio industrijskih proizvoda drugih ljudi. - Budući da ta sklonost prema *razmjeni* daje *podjeli rada* njeno porijeklo, *porast* te *podjele* je uvijek konsekvntno ograničen proširenjem *sposobnosti za razumevanje*, ili drugim riječima, *proširenjem tržišta*. Ako je tržište veoma malo, niko neće biti tako hrabar da se potpuno preda jednom zanimanju, zbog nemogućnosti da višak proizvoda svoga rada koji prelazi njegovu vlastitu potrošnju zamjeni za isti višak proizvoda rada drugoga koji bi želeo pribaviti..." U *razvijenom* stanju: "Svaki čovjek se izdržava od *echanges*, razmjene, i postaje neka vrsta *trgovca*, a samo društvo je zapravo društvo koje se *bavi trgovinom*". (Vidi Destit de Trasi: "Društvo je niz uzajamnih razmjena, u *commerce* je cjelokupna suština društva. ... Akumulacija kapitala raste s podjelom rada i obrnuto."

TEZE O FOJERBAHU

1.

Glavni je nedostatak svog dosadašnjeg materijalizma (uključujući i Fojerbahov), što predmet zbiljnosti, osjetilnost, shvata samo u obliku *objekta ili opažanja*, a ne kao *osjetilnu ljudsku djelatnost, praksu*, ne subjektivno. Stoga je *djelatnu* stranu, nasuprot materijalizmu, apstraktno razvio idealizam, koji naravno ne zna za zbiljsku, osjetilnu djelatnost kao takvu. Feuerbach želi osjetilne objekte koji su zaista različiti od objekata misli: ali samu ljudsku djelatnost on ne shvata kao *predmetnu* djelatnost. Zato on u »Suštini hrišćanstva« samo teorijski odnos razmatra kao pravi ljudski

odnos, dok praksu shvata i fiksira samo u njenom prljavo-judejskom pojavnom obliku. Stoga on ne shvata značenje »revolucionarne« »praktičko-kritičke« djelatnosti.

2.

Pitanje da li je ljudskom mišljenju svojstvena predmetna istina, nije pitanje teorije, nego je *praktično* pitanje. U praksi čovjek mora dokazati istinu, tj. zbiljnost i moć, ovostranost svoga mišljenja. Spor o zbiljnosti ili ne-zbiljnosti mišljenja -koje je izolovano od prakse- čisto je *sholastičko* pitanje.

3.

Materijalističko učenje o mjenjanju okolnosti i odgoju, zaboravlja da ljudi mjenjaju okolnosti i da sam odgajatelj mora biti odgajan. Stoga ono mora dijeliti društvo na dva dijela -od kojih je jedan iznad društva.

Podudarnost mjenjanja okolnosti i ljudske djelatnosti ili samopromjene, može se shvatiti i racionalno razumjeti samo kao *revolucionarna* praksa.

4.

Foerbah polazi od činjenice religioznog samootuđenja, udvostručavanja svijeta u religijski i svjetovni svijet. Njegov rad sastoji se u tome da religijski svijet svede na njegovu svjetovnu osnovu. A što se svjetovna osnova udaljuje od same sebe i fiksira sebi samostalno carstvo u oblacima, može se objasniti samo iz samopodvojenosti te svjetovne osnove koja sama sebi protivriječi. Dakle, treba je razumjeti u njoj samoj i njenoj protivriječnosti, te praktično revolucionirati. Dakle, pošto je npr. otkriveno da je zemaljska porodica tajna svete porodice, mora se prva teorijski i praktično uništiti.

5.

Foerbah, nezadovoljan *apstraktnim mišljenjem* želi *opažanje*: međutim, on ne shvata osjetilnost kao praktičnu ljudsku -osjetilnu djelatnost.

6.

Foerbah svodi religijsku suštinu na *ljudsku* suštinu. Ali ljudska suština nije apstractum koji je svojstven pojedinačnoj individui. U svojoj zbiljnosti ona je sveukupnost društvenih odnosa.

Foerbah koji se ne upušta u kritiku te zbiljske suštine, primoran je stoga:

1. apstrahovati od istorijskog toka i fiksirati religiozne osjećaje za sebe i pretpostaviti apstraktnu -*izolovanu*- ljudsku individuu;
2. suština se stoga može shvatiti samo kao »rod«, kao unutrašnja, nijema opštost koja mnoge individue *prirodno* povezuje.

7.

Stoga Fojebah ne vidi da je samo »religiozno osjećanje« društveni proizvod i da apstraktna individua koju on analizira pripada određenom obliku društva.

8.

Sav društveni život u suštini je *praktičan*. Sve misterije koje teoriju navode na misticizam, nalaze svoje racionalno rješenje u ljudskoj praksi i u shvaćanju te prakse.

9.

Najviše do čega dolazi posmatrački materijalizam, tj. materijalizam koji osjetilnost ne shvata kao praktičnu djelatnost, jest opažanje pojedinih individua i građanskog društva.

10.

Stanovište je starog materijalizma građansko društvo, stanovište novoga je ljudsko društvo ili društveno čovječanstvo.

11.

Filozofi su svijet samo različito *interpretirali*, radi se o tome da ga se *izmjeni*.

PISMO ANANKOVU

Bruxelles, 28 decembra (1846)

Dragi g. Annenkov!

Vi biste davno primili moj odgovor na Vaše pismo od 1. novembra, da moj knjižar nije čekao do prošle nedjelje da mi pošalje Proudhonovu knjigu: *Filozofiju bijede*. Ja sam je u dva dana pregledao, kako bih Vam mogao odmah saopštiti svoje mišljenje. Kako sam knjigu pročitao vrlo letimično, ne mogu se zaustaviti na detaljima; mogu govoriti samo o opšem utisku, što ga je na mene učinila. Ako hoćete, u idućem pismu mogu o njoj napisati podrobnije.

Otvoreno ću vam priznati, da knjigu uopšte smatram slabom, vrlo slabom. Vi se sami u svom pismu šalite zbog „uloga njemačke filozofije,“ kojom se Proudhon kočoperi u tom bezobličnom i pretencioznom djelu, ali Vi mislite, da filozofski otrov nije zarazio njegovo ekonomsko izlaganje. G. Proudhon ne daje Vam lažnu kritiku političe ekonomije zbog toga, što posjeduje smiješnu filozofiju, nego i govori o bogu, o sveopštem umu, o bezličnom umu čovječanstva, koji nikada ne griješi, koji je bio oduvijek jednak samome sebi, o kojem je potrebno imati pravilnu predstavu, da bi posjedovali istinu? Zašto on pribjegava slabom hegelovstvu, da bi se prikazao jakim misliocem?

On nam sam daje ključ za rješenje zagonetke. G. Proudhon vidi u istoriji izvjestan niz društvenih evolucija; on smatra da se u istoriji ostvaruje progres; on drži, napokon, da ljudi, uzeti kao pojedinci, nisu znali, što su radili, da su oni sebi krivo predstavljali svoje vlastito kretanje, tj. da na prvi pogled njihov društveni razvitak izgleda kao stvar koja je različita, posebna, nezavisna od njihovog individualnog razvitka. Ništa nije lakše nego izmišljati mistične uzroke, tj. fraze lišene zdravog razuma.

No ako Proudhon potpuno priznaje da ne shvata istorijski razvitak čovječanstva – a on to priznaje, kad pribjegava zvučnim riječima o sveopštem umu, o bogu itd., - ne priznaje li samim tim implicitno i neizbježno i to, da nije sposoban shvatiti ni *ekonomski razvitak*?

Šta je društvo, kakav god bio njegov oblik? Proizvod uzajamnog djelovanja ljudi. Jesu li ljudi slobodni u izboru ovog ili onog društvenog oblika? Nipošto. Uzmite određeni stepen razvitka ljudskih proizvodnih sredstava i imaćete određen oblik razmjene i potrošnje. Uzmite određene stepene razvitka proizvodnje, razmjene, potrošnje, i imaćete određeni društveni poredak, određenu organizaciju porodice, staleža ili klase, jednom riječju određeno građansko društvo. Uzmite određeno građansko društvo i imaćete određeno političko uređenje, koje je samo oficijalni izraz građanskog društva.

Eto što nikada neće shvatiti g. Proudhon, jer on vjeruje, da čini nešto veliko, kad apeluje od države na građansko društvo, tj. od oficijalnog rezimea društva na oficijalno društvo.

Suvišno je dodavati tome, da ljudi nisu slobodni u izboru svojih proizvodnih snaga – koje su osnova cijele njihove istorije – zato što je svaka proizvodna snaga stečena snaga, produkt prethodne djelatnosti. Na taj su način proizvodne snage rezultat praktične energije ljudi, ali je sama ta energija određena okolnostima u kojima se nalaze ljudi, proizvodnim snagama koje su već stečene, društvenim oblikom koji je postojao prije njih, koji nisu stvorili ti ljudi, nego je tvorevina prethodnog pokoljenja. Zahvaljujući toj jednostavnoj činjenici da svako naredno pokoljenje zatiče proizvodne snage, koje je steklo ranije pokoljenje, i koje mu služi kao sirovina za nove proizvode – zahvaljujući toj činjenici stvara se veza u ljudskoj istoriji, stvara se istorija čovječanstva, koja je utoliko više istorija čovječanstva, ukoliko su se razvile proizvodne snage ljudi, a prema tome i njihovi društveni odnosi. Otuda nužan zaključak: društvena istorija ljudi uvijek je samo istorija njihova individualnog razvitka, bili oni toga svjesni ili ne. Njihovi materijalni odnosi tvore osnovu svih njihovih odnosa. Ti materijalni odnosi samo su nužni oblici, u kojima se ostvaruje njihova materijalna i individualna djelatnost.

G. Proudhon brka ideje i stvari. Ljudi se nikad ne odriču onoga što su stekli, ali to ne znači, da se neće odreći onog društvenog oblika, u kojem su stekli određene proizvodne snage. Naprotiv. Da ne bi bili lišeni postignutog rezultata, da ne bi izgubili plodove civilizacije, ljudi su prinuđeni da mjenjaju sve naslijeđene društvene oblike onoga časa, kada način njihovog saobraćanja (commerce) više ne odgovara stečenim proizvodnim snagama. – (Ja uzimam ovdje riječ *commerce* u najširem smislu kao što mi kažemo na njemačkom: *Verkeh.*) Na primer: privilegije, ustanove

cehovskih starješinstava i korporacija, režim srednjovjekovnog reglementiranja bili su društveni odnosi, koji su jedino odgovarali stečenim proizvodnim snagama i prethodnom društvenom stanju, iz kojeg su proizašle te ustanove. Pod zaštitom korporativnog i reglementarnog sistemagomilali su se kapitali, razvila se pomorska trgovina, osnovane su kolonije – i ljudi bi bili izgubili seme plodove, da su htjeli zadržati oblike pod čijom zaštitom su bili sazreli i ti plodovi. Zato su udarila dva groma 1640. i 1688. Svi stari ekonomski oblici, društveni odnosi koji su im odgovarali, političko uređenje koje je bilo oficijalni izraz starog građanskog društva bili su srušeni u Engleskoj. Tako su ekonomski oblici u kojima ljudi proizvode, troše, razmjenjuju, *prolazni i istorijski oblici*.

Sticanjem novih proizvodnih snaga ljudi mjenjaju svoj način proizvodnje; a s načinom proizvodnje oni mjenjaju svoje ekonomske odnose, koji su bili nužni odnosi samo datog, određenog načina proizvodnje.

To je ono, što g. Proudhon nije shvatio, a još manje dokazao. Nesposoban da prati stvarni tok istorije, g. Proudhon vam umjesto toga daje fatazmagoriju. On ne osjeća potrebu da vam govori o XVII, XVIII i XIX vijeku, jer se njegova istorija događa u maglovitoj sferi mašte i uzdiže se visoko iznad vremena i prostora. Jednom riječju, to je otrcana hegelovština, to nije historija; to nije profana istorija – istorija ljudi – nego sveta istorija – istorija ideja. S njegovog gledišta čovjek je samo oruđe, kojim se ideja ili vječni um koriste za svoj razvoj. *Evolucije*, o kojima govori Proudhon, to su evolucije koje se zbivaju u mističnom krilu apsolutne ideje. Ako zderete zavjesu s tog mističnog jezika, vidjećete da vam G. Prudon opisuje onaj poredak, u kojem su ekonomske kategorije raspoređene u njegovoj glavi. Ne bih imao mnogo muke da vam dokažem, da je to poredak veoma smušene glave.

G. Proudhon počinje svoju knjigu razmatranjem *vrijednosti*, njegova omiljena predmeta. Ovaj put neću analizirati taj dio knjige.

Niz ekonomskih evolucija vječnog uma počinje s *podjelom rada*. Za g. Proudhon podjela rada je sasvim jednostavna stvar. A zar kastinsko uređenje nije bilo određena vrsta podjele rada? Zar cehovsko uređenje nije bilo jedna druga podjela rada? I zar podjela rada u manufakturnom periodu, koji počinje u Engleskoj sredinom XVII stoljeća i završava krajem XVIII stoljeća nije sasvim različita od podele rada u suvremenoj krupnoj industriji?

G. Proudhon tako slabo razumije suštinu stvari, da ispušta iz vida čak i to, što ne zaboravljaju ni profani ekonomisti. Kad govori o podjeli rada, on uopšte ne osjeća potrebu da vam govori o svjetskom *tržištu*. No zar se podjela rada u XIV i XV stoljeću, kada još nije bilo kolonija, kad Amerika za Evropu još nije postojala, kad je Istočna Azija postojala samo posredstvom Carigrada, zar se ta podjela rada ne mora korjenito razlikovati od podjele rada u XVII stoljeću, kad su postojale već razvijene kolonije?

No to još nije sve. Zar nisu cjelokupna unutrašnja organizacija naroda, svi njihovi međunarodni odnosi izraz određene podjele rada.?I zar se to sve ne mora mjenjati zajedno s promjenom podjele rada?

G. Proudhon je tako slabo razumio pitanje podjele rada, da čak i ne spominje odvajanje grada od sela, koje se u Njemačkoj, na primer, izvršilo od IX do XII stoljeća. Tako je za g. Proudhona to odvajanje vječni nepromjenljivi zakon, zato što on ne zna ni njegovo porijeklo, ni njegov razvoj. U cijeloj svojoj knjizi on će vam tako govoriti kao da će ta tvorevina određenog načina proizvodnje trajati da kraja svijeta. Sve što vam g. Proudhon kaže o podjeli rada, samo je resume, i to površni, nepotpuni resume onoga, što su prije njega kazali Adam Smith i hiljade drugih.

Druga evolucija su *strojevi*. Veza između podjele rada i strojeva kod g. Proudhona sasvim je mistična. Svaki način podjele rada imao je svoja specifična oruđa za proizvodnju. Od sredine XVII do sredine XVIII stoljeća, za primjer ljudi nisu sve radili rukom. Oni su imali instrumente, pa i veoma složene, kao što su razboji, lađe, poluge itd.

Zato nije ništa besmislenije nego smatrati pojavu strojeva kao posljedicu pojave rada uopšte.

Reći ću vam još uz put, da g. Proudhon ne samo da nije shvatio historijsko porijeklo strojeva, nego je još manje shvatio njihov razvitak. Može se reći da su do 1825. god. – do epohe prve opšte krize – potrebe potrošnje uopšte brže rasle nego proizvodnja, i da je razvitak strojeva bio neizbježna posljedica potrebe tržišta. Od 1825. god. pronalazak i primjena strojeva samo su rezultat borbe između preduzetnika i radnika. No to je tačno samo za Englesku. Što se tiče evropskih nacija, konkurencija Engleske kako na njihovom vlastitom unutrašnjem, tako i na svjetskom tržištu, primorala ih je da uvedu strojeve. Najzad u Sjevernoj Americi uvođenje strojeva bilo je izazvano kako konkurencijom s drugim narodima, tako i nedostatkom ruku, tj. neskladom između industrijskih potreba Sjeverne Amerike i njenog stanovništva. Iz tih činjenica možete zaključiti kakvu pronicljivost pokazuje g. Proudhon kad priziva avet konkurencije kao treću evoluciju, kao antitezu strojeva!

Konačno, uopšte je besmisleno praviti iz *strojeva* ekonomsku kategoriju uporedo s podjelom rada, konkurencijom, kreditom itd.

Stroj je isto tako malo ekonomska kategorija kao i vo koji vuče plug. Današnja primjena strojeva jedan je od odnosa našeg savremenog ekonomskog poretka, ali način iskorišćavanja strojeva sasvim je nešto drugo nego sami strojevi. Barut ostaje barut, bilo da njime ranjavamo čovjeka ili da liječimo rane ranjenika.

G. Proudhon nadmašuje samog sebe, kad u svojoj glavi stvara konkurenciju, monopol, porez ili policiju, trgovinsku bilansu, kredit i vlasništvo upravo ovim redom kako sam ih sad nabrojio. Gotovo sve kreditne ustanove razvile su se u Engleskoj početkom XVIII stoljeća, još prije pronalaska strojeva. Državni kredit bio je samo novi način povišenja poreza i podmirivanja novih potreba, nastalih dolaskom buržoazije na vlast. Konačno, *vlasništvo* čini posladnju kategoriju u sistemu g. Proudhona.

U stvarnom svijetu, naprotiv, podjela rada i sve ostale kategorije g. Proudhona jesu društveni odnosi, koji svi zajedno čine ono, što se danas naziva: vlasništvo. Izvan tih odnosa buržoasko vlasništvo je samo metafizička i pravna iluzija.

Vlasništvo druge epohe, feudalno vlasništvo, razvija se pod sasvim drugim društvenim odnosima. Određujući vlasništvo kao sasvim nezavisan odnos, g. Proudhon čini nešto više od metodološke pogreške; on jasno pokazuje da nije shvatio vezu koja spaja sve oblike buržoaske proizvodnje određene epohe. G. Proudhon, koji ne vidi da su naše društvene ustanove proizvod historijskog razvitka, koji ne razumije ni njihovo porijeklo, ni njihov razvitak, ne može drugo učiniti nego da ih podvrgne dogmatskoj kritici.

Da bi objasnio razvitak, g. Proudhon je tako prinuđen pribjeći *fikciji*. On uobražava da su podjela rada, kredit, strojevi itd. pronađeni zato da bi služili njegovoj fikciji, ideji jednakosti. Njegovo objašnjenje je krajnje naivno. Sve su te stvari izmišljene u ime jednakosti, ali su se, na nesreću, okrenule protiv jednakosti. U tom se i sastoji sve njegovo rasuđivanje. To jest, on uzima proizvoljnu hipotezu, ali kako stvarni razvitak na svakom koraku protivrječi njegovoj fikciji, on iz toga zaključuje, da postoji protivrječnost. U isto vrijeme on prikrija da protivrječnost postoji samo između njegovih fikcija i stvarnog kretanja.

Tako g. Proudhon, prije svega zbog nepoznavanja istorije, nije shvatio da ljudi, razvijajući svoje proizvodne snage, tj. živeći, razvijaju određene odnose jedan prema drugome i da se karakter tih odnosa neizbježno mijenja zajedno sa promjenom i rastom tih proizvodnih snaga. On nije shvatio, da su ekonomske kategorije samo apstrakcija tih stvarnih odnosa i da su istinite samo utoliko, ukoliko postoje ti odnosi. Na taj način on ponavlja grešku buržoaskih ekonomista, koji u tim ekonomskim kategorijama gledaju vječne, a ne istorijske zakone, koji su zakoni samo za određeni istorijski razvitak, za određeni razvitak proizvodnih snaga. Tako, umjesto da političko-ekonomske kategorije posmatra kao apstrakcije stvarnih, prolaznih, istorijskih društvenih odnosa, g. Proudhon mističkom inverzijom vidi u stvarnim odnosima samo utjelovljenje tih apstrakcija. A same te apstrakcije su formule, koje su drijemale od početka svijeta u krilu boga-oca.

Ali sad naš dobri g. Proudhon zapada u velike intelektualne konvulzije. Ako su sve te ekonomske kategorije emanacija božanskog srca, ako su one skriveni i vječni život ljudi, onda kako to da, prvo, postoji razvitak, i drugo, da g. Proudhon nije konzervativac? Ove očite protivrječnosti on vam objašnjava cjelim sistemom antagonizama.

Da bismo osvjetlili taj sistem antagonizama, uzimamo jedan primjer.

Monopol je dobar zato što je ekonomska kategorija 1, prema tome, emanacija boga. Konkurencija je dobra, jer je i ona ekonomska kategorija. Ali ono što nije dobro, to je stvarnost monopola i stvarnost konkurencije. Ono, što je još gore, to je da se monopol i konkurencija uzajamno proždiru. Šta da se radi? Budući da te dvije vječne božje misli protivrječe jedna drugoj, g. Proudhonu se čini da je očigledno, da u krilu božjem postoji isto tako i sinteza obje misli, u kojoj se zla monopola izravnavaju konkurencijom i obrnuto. Borba između tih dviju ideja imaće tu posljedicu, da će iz toga prizići samo dobra strana. Treba od boga izmamiti tu tajnu misao, a zatim je primjeniti i sve će biti u najljepšem redu; treba otkriti sintetičnu formulu, sakrivenu u tami bezličnog uma čovječanstva. G. Proudhon ne koleba ni trenutka da istupi kao obnovitelj.

Ali bacite za trenutak pogled ne stvarni život. U savremenom ekonomskom životu ne nalazite samo konkurenciju i monopol, nego i njihovu sintezu, koja nije *formula*, nego *kretanje*. Monopol proizvodi konkurenciju, konkurencija proizvodi monopol. Međutim ovo izjednačenje, ne uklanjajući teškoće savremenog položaja, kako to uobražavaju buržoaski ekonomisti, stvara na kraju još teže i još zamršenije stanje. Na taj način, mijenjajući osnovu na kojoj počivaju savremeni ekonomski odnosi, uništavajući savremeni *način* proizvodnje, vi uništavate ne samo konkurenciju, monopol i njihov antagonizam, nego i njihovo jedinstvo, njihovu sintezu, kretanje, koje je stvarna ravnoteža između konkurencije i monopola.

A sad ću vam dati primjer dijalektike g. Proudhona.

Sloboda i ropstvo čine antagonizam. Nije potrebno da govorimo ni o dobrim ni o lošim stranama slobode. Što se tiče ropstva, nije potrebno da govorimo o njegovim lošim stranama. Jedino što treba objasniti, jest lijepa strana ropstva. Ne radi se o posrednom ropstvu, o ropstvu proletera; radi se o neposrednom ropstvu, rpostvu Crnaca u Surinamu, u Braziliji, u južnim oblastima Sjeverne Amerike.

Neposredno ropstvo je osnova naše savremene industrije isto tako kao i strojevi, kredit itd. Bez ropstva nemate pamuka, bez pamuka nemate suvremene industrije. Ropstvo je dalo kolonijama vrijednost, kolonije su stvorile svjetsku trgovinu, a svjetska trgovina je neposredan uslov krupne mašinske industrije. Tako su prije početka trgovine Crncima kolonije davale Starom svijetu malo produkta i nisu primjetno mijenjale lice svijeta. Na taj način ropstvo je ekonomska kategorija od najvećeg značaja. Bez ropstva bi se Sjeverna Amerika – najprogresivniji narod – pretvorila u patrijahalnu zemlju. Izbrisite samo Sjevernu Ameriku s karte svijeta, i vi ćete imati anarhiju, potpunu propast trgovine i savremene civilizacije. A uništenje ropstva zančilo bi izbrisati Ameriku s karte svijeta. Tako se ropstvo upravo zato, što je ono ekonomska kategorija, susreće od početka svijeta kod svih naroda. Moderni narodi znali su samo maskirati ropstvo kod samih sebe, a otvoreno ga uvesti u Novi Svijet.

Šta će sad uraditi valjani g. Proudhon nakon tih razmišljanja o ropstvu? On će tražiti sintezu slobode i ropstva, pravu zlatnu sredinu, drugim riječima ravnotežu između ropstva i slobode.

G. Proudhon je vrlo dobro shvatio da ljudi proizvode sukno, platno, svilene tkanine i to je njegova velika zasluga što je shvatio takve sitnice! No ono što g. Proudhon nije shvatio, to je da ljudi u skladu sa svojim proizvodnim snagama proizvode također i društvene odnose, u kojima oni proizvode sukno i platno. Još manje je g. Proudhon shvatio da ljudi, koji proizvode društvene odnose prema svojoj materijalnoj proizvodnji, stvaraju takođe ideje i kategorije, tj. apstraktne, idelane izraze tih istih društvenih odnosa. Tako su kategorije isto tako malo vječne, kao i oni odnosi, čiji su one izraz. To su istorijske i prolazne tvorevine. Za g. Proudhona su, sasvim obratno, prvobitni uzrok apstrakcije, kategorije. Prema njegovom mišljenju, one stvaraju istoriju, a ne ljudi. Apstrakcija, kategorija uzeta kao takva, tj. odvojena od ljudi i njihove materijalne djelatnosti, je naravno, besmrtna, nepromjenljiva,

nepokretna, ona je samo proizvod čistog uma, što samo znači, da je apstrakcija kao takva apstraktna – prekrasna tautologija!

Tako su ekonomski odnosi, promatrani u obliku kategorija, za g. Proudhona vječne formule, koje nemaju ni početka ni razvitka.

Drugim riječima: g. Proudhon ne tvrdi direktno, da je *buržoaski život* za njega *vječna istina*; on to tvrdi posredno, divinizirajući kategorije, koje u obliku ideje izražavaju buržoaske odnose. Čim mu se produkti buržoaskog društva ukažu u obliku kategorija, mišljenja, on ih uzima za vječna bića, koja nastaju sama od seba (spontano) i obdarena su vlastitim životom. Na taj način on se ne izdiže iznad buržoaskog horizonta. Budući da operira s buržoaskim idejama, smatrajući ih za vječne istine, on traži sintezu tih ideja, njihovu ravnotežu, i ne vidi da je savremeni način održavanja ravnoteže među njima jedino moguć.

Stvarno on radi ono, što rade i svi dobri buržuji. Svi vam oni govore, da su konkurencija, monopol itd. u principu, to jest ako ih uzmemo kao apstraktne misli, jedine osnove života, ali da u praksi ni izdaleka ne zadovoljavaju. Svi oni žele konkurenciju bez njenih kobnih posljedica. Svi oni žele nemoguće, to jest uslove buržoaskog života bez nužnih posljedica tih uslova. Svi oni ne shvataju da je buržoaski način proizvodnje istorijski prolazni oblik, upravo tako kao što je bio i feudalni oblik. Ta greška dolazi otuda, što je za njih čovjek – buržuj jedina osnova svakog društva, otuda što oni ne zamišljaju jedan društveni poredak, u kojem bi čovjek pestao da bude buržuj.

G. Proudhon je zato neizbježno *doktrinar*. Istorijsko kretanje, koje vrši prevrat u današnjem svijetu, svodi se kod njega na problem da se otkrije pravilna ravnoteža, sinteza dviju buržoaskih misli. Tako taj prepredenko dovitljivo otkriva skrivenu misao boga, jedinstvo dviju izolovanih misli; koje su samo zato izolovane, jer ih je g. Proudhon izolovao iz praktičnog života, od savremene proizvodnje, što sačinjava skup tih realnosti, koje su izražene tim mislima.

Na mjesto velikog istorijskog kretanja; koje se rađa iz konflikta između već stečenih proizvodnih snaga ljudi i njihovih društvenih odnosa, koji više ne odgovaraju tim proizvodnim snagama; umjesto strašnih ratova, koji se pripremaju između različitih klasa jedne nacije i između raznih nacija; umjesto praktičke i nasilne djelatnosti masa, koja će jedino moći da riješi te sukobe: umjesto tog širokog, trajnog i složenog kretanja g. Proudhon stavlja hirovite kombinacije svoje glave. Tako, dakle, istoriju stvaraju učenjaci, ljudi, koji su sposobni da izmame bogu njegove intimne misli. A prosti puk treba da primjenjuje u praksi njihova otkrića.

– *Vi sada razumijete, zašto je g. Proudhon zakleti neprijatelj svakog političkog pokreta. Rješenje savremenih pitanja ne sastoji se za njega u javnoj akciji, nego u dijalektičkim rotacijama u njegovoj glavi. Kako su za njega kategorije pokretačke snage, nije potrebno pominjati praktični život, da bi se promjenile kategorije. Sasvim obratno. Treba promijeniti kategorije, a posljedica toga biće promjena postojećeg društva.*

U svojoj želji da izmiri protivriječnosti, g. Proudhon se ne pita, da li bi trebalo ukinuti samu osnovu tih protivriječnosti. On usvemu slični na političkog doktrinara, koji želi da sačuva i kralja, i narodnu skupštinu, i gornji dom kao sastavne dijelove društvenog života, kao vječne kategorije. Samo, on traži novu formulu zato da bi doveo u ravnotežu ove snage, čija ravnoteža se upravo i sastoji u njihovu savremenom kretanju, gdje je jedna od tih snaga čas pobjednica, čas robinja drugoj. Tako se u XVIII stoljeću mnoštvo osrednjih glava upinjalo da nađe istinsku formulu, da bi doveli u ravnotežu društvene staleže, plemstvo, kralja, parlament itd., a sutradan nije bilo ni kralja, ni parlamenta, ni plemstva. Prava ravnoteža tog antagonizma bilo je rušenje svih društvenih odnosa, koji su bili osnova tih feudalnih egzistencija i osnova antagonizma tih egzistencija.

Budući da g. Proudhon stavlja na jednu stranu vječne ideje, kategorije čistog uma, a na drugu stranu ljude i njihov praktični život, koji je po njemu primjena tih kategorija, to kod njega srećete od samog početka *dualizam* između života i ideja, između duše i tijela – dualizam, koji se ponavlja u različitim oblicima. Sada vidite da je taj antagonizam samo nesposobnost g. Proudhona da shvati profanu istoriju i porijeklo kategorije, koje on divinizira.

Moje pismo je već suviše dugo da bih još govorio o smiješnim optužbama g. Proudhona protiv komunizma. Zasad ćete se složiti sa mnom, da čovjek, koji nije razumio savremeni društveni poredak, još manje može razumjeti onaj pokret, koji teži da razruši ovo društvo i literarne izraze tog revolucionarnog pokreta.

Jedina tačka, u kojoj se potpuno slažem sa g. Proudhonom, jest njegova odvratnost prema socijalističkoj sentimentalnosti. Prije njega je sam izazvao protiv sebe mnogo neprijateljstva svojim ismijavanjem glupavog, sentimentalnog, utopijskog socijalizma. Ali zar sam g. Proudhon ne stvara čudne iluzije, kad suprostavlja svoju malograđansku sentimentalnost – imam u vidu njegove deklamacije o domaćem ognjištu, o bračnoj ljubavi i sve njegove banalnosti – socijalističkoj sentimentalnosti, koja je na primjer kod Furijsa daleko dublja od pretencioznih trivijalnosti našeg dobrog g. Proudhona? On samo tako dobro osjeća svu ništavnost svojih dokaza, svoju potpunu nesposobnost da govori o svim tim stvarima, da odjednom naslijepo pada u bijes, u viku, u *irae hominis probi*, bjesni, psuje, optužuje, osramoćuje, proklinje, busa se u prsa i razmeće se pred bogom i ljudima, da je čist od socijalističkih gadosti! On ne ismijava u kritici socijalističku sentimentalnost i ono, što on smatra sentimentalnošću. On kao svetac, kao papa, baca anatemu na sirote grešnike i pjeva slavopojke sitnoj buržoaziji i jadnim ljubavnim i patrijahalnim iluzijama domaćeg ognjišta. A to nije slučajno. G. Proudhon je od glave do pete filozof, ekonomist sitne buržoazije. *Sitni buržuj* u razvijenom društvu uslijed samog svog položaja postaje s jedne strane socijalista, a s druge strane ekonomista, tj. on je zaslijepjen veličanstvenošću krupne buržoazije i suosjeća sa patnjama naroda. On je u isto vrijeme i buržuj i narod. U dnu svoje duše on se ponosi time da je nepristran, da je našao pravu ravnotežu, koja ima pretenzija da se razlikuje od zlatne sredine. Takav malograđanin divinizira *protivriječnost*, zato što je protivriječnost osnova njegova bića. On je samo otjelotvorena društvena protivriječnost. On mora opravdati u teoriji ono, što je on sam u praksi, i g. Proudhonu pripada zasluga da je naučni tumač Francuske sitne buržoazije, a to je

stvarna zasluga, jer će sitna buržoazija biti sastavni dio svih socijalnih revolucija koje se pripremaju.

Volio bih da vam mogu odmah poslati s ovim pismom i svoju knjigu o političkoj ekonomiji, ali mi do danas nije uspjelo izdati ni taj rad, ni kritiku njemačkih filozofa i socijalista, o kojoj sam vam govorio u Bruxselesu. Nikad nećete moći vjerovati na kakve teškoće nailazi takvo izdanje u Njemačkoj, s jedne strane od policije, s druge strane od izdavača, koji su zainteresovani predstavnici svih tih pravaca koje ja napadam. A što se tiče naše vlastite partije, ona je ne samo siromašna, nego osim toga i veliki dio njemačke komunističke partije ljuti se na mene, što istupam protiv njihovih utopija i deklamacija.

Sav vaš *Karl Marx*

P.S. Vi ćete me možda upitati, zašto vam pišem na lošem francuskom jeziku, umjesto da vam pišem na dobrom njemačkom? To je zato, što imam posla sa francuskim autorom.

Veoma biste me obavezali, ako suviše ne oduljite s Vašim odgovorom; htio bih znati, da li ste me razumjeli pod tim plaštom varbarskog francuskog jezika.

PODELA ANOMIČNOG RADA

Ako, u svim slučajevima, funkcije ne sarađuju, znači da njihovi odnosi nisu uređeni; podela rada je anomična. Neophodnost jedne reglementacije. Kako, u normalnom slučaju, ona proističe iz podele rada. Zašto nedostaje u navedenim primerima. Ova anomija dolazi od toga što solidarni organi nisu u dovoljnom ili u dovoljno priduženom dodiru. Taj dodir je normalno stanje. Podela rada, kad je normalna, ne zatvara dakle pojedinca u određen zadatak, sprečavajući ga da vidi išta van njega.

Iako je Ogist Kont uviđao da je podela rada izvor solidarnosti, on kada nije zapazio da je ta solidarnost *sui generis* i da postepeno stupa na mesto one druge koja nastaje iz društvenih sličnosti. To je razlog što je on, primećujući da su ove poslednje veoma potisnute tamo gde su funkcije jako specijalizovane, u tome potiskivanju video bolesnu pojavu, jednu opasnost za društvenu koheziju, koja je posledica preterane specijalizacije, te je time objašnjavao pojave neusklađenosti koje ponekad prate razvoj podele rada. Ali pošto smo mi ustanovili da je slabljenje kolektivne svesti normalna pojava koje u ovom trenutku proučavamo. Ako, u izvesnim slučajevima, organska solidarnost nije sve ono što mora biti, razlog tome izvesno nije okolnost što je mehanička solidarnost izgubila tle, nego što nisu ostvareni svi uslovi potrebni za postojanje organske solidarnosti.

Mi zaista znamo da, gde god nju srećemo, istovremeno nailazimo i na dovoljno razvijenu reglementaciju koja određuje uzajamne odnose funkcija. Da bih organska solidarnost postojala, nije dovoljno da postoji sistem organa koji su nužni jedni drugima i koji na izvestan opšti način osećaju svoju solidarnost, nego je još potrebno da oblik u kome oni moraju sarađivati bude unapred određen, ako ne u svakoj vrsti susreta, a ono bar pri najvećim dodirima. Inače bi u svakom trenutku moralo dolaziti do novih sukoba postizanja ravnoteže, pošto uslovi te ravnoteže mogu biti nađeni samo putem mučnih traženja tokom kojih svaka strana postupa s drugom kao s protivnikom, bar u istoj meri kao i sa saveznikom. Ti sukobi bi se dakle obnovili bez prestanka, te bi solidarnost, prema tome, uglavnom bila samo virtuelna, dok bih uzajamne obaveze u svakom posebnom slučaju morale biti u celini iznova pretresene. Reći će se da postoje ugovori. Ali pre svega, svi društveni odnosi nisu podobni da prime taj pravni oblik. Mi znamo, uostalom, da ugovor nije dovoljan sam sebi, nego da pretpostavlja i jednu reglementaciju koja se širi i biva sve snažnija kao i sam ugovoreni život. Pored toga, veze koje imaju to poreklo uvek su kratkotrajne. Ugovor je samo neka vrsta primirja i prilično nesigurnog; on obustavlja neprijateljstva samo privremeno. Bez sumnje, ma koliko izvesna reglementacija bila određena, ona buvek ostavlja slobodno mesto za mnoga trvenja. Ali nije ni potrebno, čak ni nužno da društveni život bude bez sukoba. Uloga solidarnosti nije u tome da ukine utakmicu, nego da je ublažava.

Uglavnom, u normalnom stanju, ta pravila se izlučuju iz podele rada od sebe; ona su kao njeno produžavanje. Zacelo, kada bi ona zbližavala isključivo pojedince koji se zalažu na nekoliko trenutaka radi izmene ličnih usluga, ona ne bi mogla izazvati nekakvu regulativnu delatnost. Ali ono što ona dovodi u vezu, to su funkcije, to jest određeni način prikupljanja, koji se ponavljaju, istovetni sa samima sobom, u takim okolnostima, što zavisi od opštih i stalnih uslova društvenog života. Odnosi koji se zasnivaju između tih funkcija moraju dakle neminovno dovesti do istog stepena ustaljenosti i pravilnosti. Postoje izvesni načini uzajmnog reagovanja tih funkcija koji se, budući više u kladu s prirodom stvari, češće ponavljaju i postaju navike; zatim se te navike, ukoliko stiču snagu, preobražavaju u pravila ponašanja.

Prošlost predodređuje budućnost. Drugim rečima, postoji izvesna polazna tačka prava i dužnosti koju ustanovljava običaj i koji na kraju postaje obavezan. Pravilo dakle ne stvara stanje uzajamne zavisnosti gde su organi solidarni, nego samo izražava to stanje na vidan i određen način, u zavisnosti od konkretnih okolnosti. Isto tako i životni sistem, daleko od toga da on upravlja razvitkom organizma, kao što se to nekada varovalo, proizilazi iz ovoga. Živčana vlakna verovatno su samo prolazni putevi kojima su išli talasi kretanja i nadražaja izmanjivani između raznih organa; to su kanali koje je život prokopao sam sebi tekući stalno u istom smeru, a ganglioni bi bilo samo mesto ukrštanja većeg broja tih puteva. Zato što su zanemarili ovaj vid pojave izvesni moralisti su opružavali podelu rada da ne stvara pravu solidarnost. Oni su u njoj videli isključivo pojedinačne razmene, kratkotrajna povezivanja, bez prošlosti kao i bez budućnosti, pri kojima je pojedinac ostavljen sam sebi; oni nisu uočilionaj legalni red ustanovljavanja, onu mrežu veza koja se neosetno tka sama od sebe i koja od organske solidarnosti stvara nešto trajno.

Dakle, u svim slučajevima koje smo gore opisali, ova reglementacija ili ne postoji, ili nije u srazmeri sa stepenom razvitka podele rada. Danas više nema pravila koja utvrđuju broj privrednih preduzeća, niti je, u idejnoj grani industrije, proizvodnja uređena tako da ostaje tačno u granicama potrošnje. Mi uostalom ne nameravamo da iz te činjenice izvlačimo bilo kakav praktičan zaključak; mi ne zastupamo mišljenje da je nužno neko zakonodavstvo koje bi ograničavalo slobodu privrednih kretanja; naš posao nije ovde da odmeravamo koristi štetna dejstva takvog zakonodavstva. Ono što je izveno to je da ovo odsustvo reglementacije ne dopušta redovan sklad funkcija. Ekonomisti dokazuju, istina, da se taj sklad uspostavlja sam od sebe, kad je to potrebno, zahvaljujući skoku ili padu cena, koji, po potrebi, podstiču ili usporavaju proizvodnju. Ali, u svakom slučaju, da se na taj način uspostavlja tek posle narušavanja ravnoteže i posle više ili manje drugih poramećaja. S druge strane, ti poramećaji su prirodno utoliko češći ukoliko su funkcije više specijalizovane; jer što je neka organizacija složenija, tim se potreba za obimnijim regulisanjem jače oseća.

Odnosi kapitala i rada su, do danas, ostali u istom stanju pravne neodređenosti. Ugovor o najmu usluga zauzima u našim zakonima veoma malo mesto, naročito kada se pomisli na raznovrsnost i složenost odnosa koje je on pozvan da reguliše. Uostalom, nije potrebno isticati jednu prazninu koju danas osećaju svi narodi i trude se da je popune.

Pravila metode su za nauku ono što je oravna i moralna pravila za ponašanje; ona rukovode mišlju naučnika kao što ova druga upravljaju postupcima ljudi. Međutim, ako svaka nauka ima svoj metod, poredak koji ona ostvaruje čisto je unutrašnji. Ona usklađuje postupke naučnika koji obrađuju istu nauku, ne njihove odnose sa spoljašnjim svetom. Ne postoje discipline koje bi usredsređivale napore raznih nauka radi nekog zajedničkog cilja. To je naročito tačno kada je u pitanju moralne i društvene nauke; jer matematičke, fizičko-hemijske i čak biološke nauke ne izgleda da su do tog stepena tuđe jedne drugima. Ali pravnik, psiholog, antropolog, ekonomista, statističar, lingvisti, istoričar pristupaju svim istraživanjima kao da razni nizovi činjenica koji oni proučavaju obrazuju isto toliki broj nezavisnih svetova. Oni se, u stvari, međutim, pružaju sa svih strana; dosledno tome, isto bi to trebalo tako da bude i sa odgovarajućim naukama. Eto otkud dolazi anarhija na koju se ukazuju, ne bez preterivanja uostalom, u nauci uopšte, ali koja je naročito prisutna u ovde navedenim naukama. One pružaju, zaista prozor neke skupštine rastavljenih delova koji međusobno ne saraduju. Ako dakle one obrazuju celinu bez jedinstva, razlog tome nije što one nemaju dovoljno osećanja za svoje sličnosti; razlog je što nisu organizovane.

Ovi razni primeri su dakle varijeteti jedne iste vrste; u svim tim slučajevima, ako podela rada ne stvara solidarnost, razlog tome je što odnosi organa nisu regulisani, što se oni nalaze u stanju *anomije*.

Ali otkud potiče to stanje?

Pošto određen skup pravila predstavlja konačan oblik koji vremenom dobijaju odnosi koji se spontano uspostvljaju između socijalnih funkcija, može se reći *a priori* da je stanje *anomije* nemoguće svuda gde su solidarni organi dovoljnom i u dovoljno trajnom dodiru. Zaista, budući u neposrednoj prostornoj vezi, oni u svakoj prilici lako bivaju upozoravani na potrebu koju imaju jedni za drugima, te prema tome imaju živo i postojano osećanje o svojoj uzajamnoj zavisnosti. Kako se, sa istog razloga, među njima i razmene obavljaju lako, one se isto tako vrše i često, budući redovne; one se same od sebe uređuju i vreme malo-pomalo dovršava delo sređivanja. Najzad, s obzirom da i najmanje reakcije mogu lako da se osete i jedna i druga strana, pravila koja se na taj način stvaraju nose njihov žig, to jest ona do tančina predviđaju i utvrđuju uslove ravnoteže. Ali ako se, naprotiv, među njih umetne neko neprobojno telo, onda je jedan organ u stanju saopštavati drugome samo nadražaje određene jačine. Budući retki, odnosi se ne ponavljaju u dovoljnoj meri da bi se dobili određen oblik; u svakoj novoj prilici dolazi do novih lutanja. Prolazni putevi kojima idu talasi kretanja ne mogu da se poklapaju jer su i sami ti talasi i suviše isprekidani. Odnosno, ako bar neka pravila uspeju da se suprostave, onda su opšta i neodređena; jer, u tim uslovima, mogu se ustaliti samo najopštije odlike pojava. Isto će to biti i kad je neposredna prostorna veza, i pored toga što je dovoljna, isuviše skorošnja ili je i suviše malo trajala.

Najopštije govoreći, ovaj uslov se ostvaruje silom prilika. Jer izvesna funkcija se može deliti između dva i više delova jednog organizma samo ako su svi u većoj ili manjoj meri prostorno bliski. Šta više, kada je rad već dodeljen i pošto ti delovi imaju potrebu jedni za drugima, oni prirodno teže da smanje odstojanje koje ih razdvaja. To je razlog što vidimo, ukoliko se više penjemo lestvicom šivih bića, kako

se organi uzajamno približavaju i kako se, kao što kaže Spenser, uvlače u pore jedni drugih. Ali sticaj izuzetnih okolnosti može učiniti da bude i drugačiji.

Upravo to je ono što zbiva u slučajevima koji nas zanimaju. Dok je segmentni tip jako izražen, postoji skoro isto onoliko privrednih tržišta koliko i raznih segmenata; prema tome, svako od njih je veoma ograničeno. Proizvođači, budući sasvim blizu potrošača, lako mogu da uoče obim potrošača koje treba zadovoljiti. Ravnoteža se dakle uspostavlja bez teškoća i proizvodnja se reguliše sama po sebi. Naprotiv, ukoliko se organizovani tip razvoja, slivanje raznih segmenata jednih u druge povlači slivanje tržišta u jedinstveno tržište, koje obuhvata skoro celokupno društvo. Ono se čak prostire i van njega i pokazuje težnju da postane svetsko; jer granice koje dele narode nastaju istovremeno kada i granice koje dele segmente jedne od drugih. Iz toga proističe da svaka radinost proizvodi za potrošače koji su rasuti širom cele zemlje ili čak celoga sveta. Dodir dakle više nije dovoljan. Proizvođač nije više u stanju da celo tržište obuhvati pogledom, čak ni mašlju; on nije više u stanju da sebi predstavi njegove granice, pošto je ono tako reći neograničeno. Usled toga, proizvodnji nedostaje i kočnica i pravilo; ona može samo nasumice da traži i luta i, u toku tih lutanja, neizbežno je da mora da bude prekoračena, čas jednom a čas u drugom smislu. Otud one krize što povremeno potresaju privredni život. Povećan broj tih lokalnih i ograničenih kriza koji se izražava kroz stečajeve verovatno je posledica toga istoga uzroka.

Istovremeno sa širenjem tržišta, pojavljuje se i velika industrija. Međutim, ona ima za posledicu da preobražava odnose poslodavaca i radnika. Veći zamor živčanog sistema, spojen je sa zaraznim uticajem velikih naselja, povećava potrebe ovih poslednjih. Mašinski rad zamenjuje ljudski rad; rad u fabrici, rad u maloj radionici. Radnik je izgubljen u gomili drugih radnika, otrgnut je od svoje porodice preko celog dana; živi sve više odvojen od onoga ko ga zapošljava itd. Ti novi uslovi industrijskog života zahtevaju naravno novu organizaciju; ali kako su se ti preobražaji izvršili izvaredno brzo, interesi u sukobu još nišu imali vremena da se uravnoteže.

Najzad, ono što objašnjava zašto se moralne i društvene nauke nalaze u stanju koje smo izneli, jeste što su one poslednje ušle u kolo pozitivnih nauka. Zaista, to novo polje pojava otvorilo se naučnom istraživanju tek otpramo jednog veka. Naučnici su na njega stupali, jedni ovde, drugi tamo, prema svojim prirodnim sklonostima. Rasuti po toj prostranoj površini, oni su i do danas ostali isuviše udaljeni jedni od drugih da bi svi osećali veze koje ih spajaju. Ali, samim tim što će svoja istraživanja sprovesti sve dalje od polaznih tačaka, oni će na kraju neminovno naići jedni na druge te će, dosledno tome, postati svesni svoje solidarnosti. Jedinstvo nauke će se tako stvoriti samo od sebe; ne kroz apstraktno jedinstvo neke formule, isuviše skučene uostalom zbog mnoštva stvari koje bi morala da obuhvati, nego kroz živo jedinstvo jedne organske celine. Da bi nauka bila jedna, nije neophodno da cela stane u vidokrug jedne i iste svesti -što je uostalom nemoguće- nego je dovoljno da svi oni koji je obrađuju osećaju da sarađuju na jednom istom delu.

To što je napred rečeno oduzima svaku osnovicu jednome od najozbiljnijih prigovora koji su činjeni podeli rada.

Ona je često optuživana da umanju čovekovu ličnost svodeći je na ulogu mašine. I zaista, ako čovek ne zna čemu vode ti poslovi koji se traže od njega, ako ih on ne vezuje nu za kakav cilj, on može da ih obavlja samo mehanički. Iz dana u dan, on postavlja iste pokrete s jednoličnom pravilnošću, ali ne interesujući se za njih i nerazumjevajući ih. To više nije živa ćelija nekog živog organizma, koja bez prestanka treperi u dodiru sa susednim ćelijama, koja deluju na njih i odgovara sa svoje strane na njihovo dejstvo, širi se, skuplja, povija i preobražava prema potrebama i okolnostima; to je sada samo tromi točak, koji jedna spoljašna sila stavlja u pokret i koji se uvek okreće u istom smislu i na isti način. Očigledno, u kojem bilo obliku sebi predstavlja moralni ideal mi ne možemo ostati tako ravnodušni prema takvom unižavanju ljudske prirode. Ako moral ima za svrhu pojedinačno usavršavanje, on ne može dopustiti da se pojedinac do te mjere upropašćava, a ako za cilj ima društvo, on ne može pustiti da usahne sam izvor društvenog života; jer zlo ne pretil samo privrednim funkcijama, nego svim društvenim funkcijama, ma koliko one visoke bile. „Ako se, kaže Ogist Kont, u materijalnom pogledu često i opravdano saželjivo radnik koji se celog svog života bavi isključivo izradom drški za noževe ili glavica za čiode, zdrava filozofija ne sme, u osnovi, manje da želi u intelektualnom pogledu isključivo i stalno upotrebljavanje ljudskog mozga na rešavanje nekoliko jednačina ili na razvrstavanje nekoliko bubu; moralno dejstvo je i u jednom i u drugom slučaju, na žalost veoma slično.“

Ponekad je kao lek predlagano da se radnicima, pored njihovih tehničkih i specijalnih znanja, pruži i jedno opšte obrazovanje. Ali, pod pretpostavkom da se tako i mogu iskupiti neke od nepovoljnih posledica pripisivanih podeli rada, to nije sredstvo da se one otklone. Podela rada ne menja prirodu zato što je ispred nje stavljena opšta kultura. Bez sumnje, dobro je da radnik bude u stanju da se interesuje za umetnost, za književnost itd.; ali time nije ni ukoliko umanjeno zlo što se s njim preko celog dana postupa kao sa mašinom. Ko ne vidi, u ostalom, da su ta dva života i suviše suprotna jedan drugome da bi se mogli pomiriti i biti uporedo vođeni od strane istog čoveka! Ako se neko navikne na prostorne vidike, na sagledavanje celina, na prijatne opšte pojmove, on se više neće pustiti da bez nestrpljenja bude zatočen u skućene granice nekog posebnog posla. Takav lek dakle specijalizaciju činio neškodljivom jedino tako što bi ja činio nepodnošljivom, te, prema tome, više ili manje nemogućom.

Protivrećnost uklanjanja, suprotno onome što je rećeno, činjenica što podela rada ne proizvodi te posledice na osnovu neke nućnosti svoje prirode, nego samo u izuzetnim i nenormalnim okolnostima. Da bi se ona mogla razvijati a da na ljudsku svest ne vrši tako porazan uticaj, nije neophodno da bude ublaćavana svojom suprotnošću; potrebno je i dovoljno i da ona bude sama, da ništa ne dolazi spolja što bi izvitoperilo njenu prirodu. Jer, u redovnom slučaju, rad svake posebne funkcije zahteva da se pojedinac u nju ne ućauri isključivo, nego da održava stalne odnose sa susednim funkcijama, da upozna njihove potrebe, promene koje se u njima zbivaju itd. Podela rada pretpostavlja da radnik, daleko od toga da ostane povijen nad svojim poslom, ne gubi iz vida svoje saradnike, da deluje na njih i da prima njihov uticaj. On dakle nije mašina što postavlja pokrete kojima ne vidi smeru, nego on zna da oni vode u nekom pravcu, ka nekom cilju koji on manje ili više razgovetno shvata. On oseća da služi nećemu. Zbog toga, nije nućno da on svojim pogledom obuhvata naroćito prostrane oblasti društvenog vidika, dovoljno je ako on njega zapaća dovoljan deo kako bi razumeo da njegove delatnosti imaju izvesnu svrhu van njih samih. Prema tome, ma

koliko bila posebna, ma koliko bila jednoobrazna njegova delatnost, to je delatnost inteligentnog bića, jer ona ima određeni smisao, i on to zna. Ekonomisti ne bi ostavili u senci to bitno obiležje podele rada i, usled toga, ne bi je izložili ovome nezasluženom prekoru, da je nisu sveli samo na sredstvo za povećanje prinosa od društvenih snaga, da su uvideli da je ona pre svega jedan izvor solidarnosti.

MEHANIČKA I ORGANSKA SOLIDARNOST

Pitanje porekla ovoga rada je i pitanje odnosa individualne ličnosti i društvene solidarnosti. Kako se dešava da postajući sve autonomnija, individua zavisi sve više od društva? Kako se može biti u isto vrijeme sve ličniji i sve društveniji? Jer, neosporno je da se ova dva kretanja, koja izgledaju tako suprotna, razvijaju paralelno. Takav je problem koji smo pred sebe stavili. Činilo nam se da ovu prividnu autonomiju razrešava transformacija društvene solidarnosti, koja se javlja zbog sve važnijeg razvoja podele rada. Eto kako smo bili dovedeni do toga da od ovoga poslednjeg načinimo predmet našeg proučavanja.

Često se smatralo da se u samoj razmeni sastoje društveni odnosi nastali iz podele rada i to je zbog nepoznavanja onoga što razmena nosi u sebi i što iz nje proizilazi. Ona pretpostavlja da dva bića zavise uzajamno jedno od drugog zato što su oba nepotpuna i tu uzajamnu zavisnost razmena samo izražava spolja. Ona je samo veštački izraz za jedno dublje, unutrašnje stanje. Upravo zato što je ovo stanje stalno ono izaziva čitav jedan mehanizam slika koji funkcioniše sa jednom neprekidnošću. Slika, onoga koji nas dopunjuje postaje u nama, nerazlučiva od naše, ne samo zato što je ona tu često prisutna, već zato što je ona tu prirodna dopuna, ona postaje dakle, sastavni i stalni deo naše svesti do te mere da ne možemo više da je se lišimo, te tražimo sve ono što može da uveća nenu snagu. Zato volimo društvo onoga koga ona predstavlja, jer joj prisustvo objekta, koji izražava prebacivši je u stanje aktuele percepcije, daje više reljefnosti. Na suprot tome, mi trpimo zbog ovih okolnosti koje, kao na primer, udaljavanje ili smrt, mogu da imaju za posledicu sprečavanje njenog povratka ili umanjivanje njene živosti.

Ma koliko da je kratka ova analiza, ona je dovoljna da pokaže da ovaj mehanizam nije identičan onome koji služi kao osnova sjećanja simpatije čiji je izvor sličnost. Bez sumnje, namoguće je da dodje do solidarisanja između drugih i nas, ako se slika drugih ne sjedini sa našom. Ali, kada je sjedinjavanje rezultat dveju slika ono se sastoji u izvesnom sraščivanju. Dve predstave postaju solidarne, zato što su, budući da su bez razlike u potpunosti ili delimično, mešaju i čine jednu, a solidarne su u onoj meri u kojoj se mešaju. Suprotno tome u slučaju podele rada, one su jedna izvan druge i vezane međusobno samo zato što su različite. Osećanje ne bi mogla biti ista u ova dva slučaja, baš kao ni društveni odnosi koji iz njih proizilaze.

Tako smo dovedeno do pitanja da li podela rada ne bi imala istu ulogu u rasprostranjenim grupama, ako u savremenim društvima, gdje je ona dostigla nama poznati razvoj, na bi imala funkciju da integriše društveno telo, da osigura jedinstvo. Opravdano je pretpostaviti da se činjenice koje smo upravo posmatrali ponavljaju ovde sa većom širinom, da velika politička društva mogu da se održe u ravnoteži

samo zahvaljujući specijalizaciji poslova, da je podela rada, ako ne jedini, ono osnovni izvor društvene solidarnosti.

Društvena solidarnost je jedan potpuno moralni fenomen, koji sam po sebi nije podložan tačnoj opservaciji, a naročito ne moranju. Ukoliko se pristupi, ovoj klasifikaciji i ovoj komparaciji treba unutrašnju činjenicu razmeniti spoljašnjom koja je simbolizuje i izučava prvu kroz drugu.

Taj vidljivi simbol je pravo, i doista, tamo gde socijalna solidarnost postoji, uprkos svom materijalnom karakteru, ona ostaje u stanju čiste potencijalnosti, ali svoje prisustvo manifestuje vidljivim efektima. Tamo gdje je jaka, ona snažno priklanja ljude jedne drugim, dovodi često u vezu i umnožava prilike koje oni imaju da stupe u kontakt. Ako hoćemo da govorimo precizno, u položaju kome smo teško je reći da li to ona stvara fenomene ili naprotiv ona iz njih proizilazi; da li se ljudi zbližavaju što je ona jaka ili je ona jaka zato što su se ljudi približili jedni drugima. Ali, za sada nije neophodno razjesniti to pitanje, već je dovoljno potvrditi da su ova dva reda, činjenica povezana i da se menjaju u isto vreme i u istom smislu. Ukoliko su članovi jednog društva solidarniji, utoliko više održavaju različite veze bili jedni sa drugima, bilo sa grupom uzetom zajednički, jer kada bi njihovi susreti bili retki, oni bi zavisili jedni od drugih samo povremeno i slabo. Sa druge strane, broj ovih mera je neminovno srazmeran broju zakonskih propisa koje ih određuju. Doista, društveni život, svuda gde postoji na jedan trajan način, teži neizbenu da uzme jedan određeni oblik i da se organizuje, a pravo nije ništa drugo do ono najpostojanije i najpravednije što ima sama ta organizacija. Opšti život društava ne može se proširiti u jednoj tački, a da se pravni život ne rasprostire u isto vreme i u istom odnosu. Možemo dakle biti sigurni da se u pravu nalaze reflektovane sve suštinske raznovrsnosti društvene solidarnosti.

Da bi postupili metodički, potrebno je da nađemo neku karakteristiku koja bi bila suštinska za pravne fenomene i podložna menjanju kada se oni menjaju. Inače, svaki pravni propis može bitno definisan: pravilo o sankcionisanom ponašanju. Sa druge strane, očigledno je da se sankcije menjaju prema važnosti koja se pridaje propisima, prema mestu koje one zauzimaju u javnoj svesti, prema ulozi koju imaju u društvu. Odgovara dakle, da se pravni propisi svrstavaju prema različitim sankcijama koje su povezane sa njima.

Postoje dve vrste sankcija. Jedna se suštinski sastoji u bolu ili bar u slabljenju prouzrokovača; njihov je zadatak da ga pogode u njegovom bogatstvu ili časti ili životu ili njegovoj slobodi, da ga liše nečega čemu se on raduje. Za njih se kažu da su represivne kao u slučaju krivičnog prava. Tačno je da one koje su vezane za čisto moralna pravila imaju isti karakter, samo one su difuzno raspoređene na sve bez razlike, dok se sankcije krivičnog prava primenjuju samo posredstvom jednog određenog organa; one su organizovane. Što se tiče druge vrste sankcija, ona ne podrazumeva neophodnu patnju prouzrokovača, već se sastoji u vraćanju stvari u prvobitno stanje, u obnavljanju narušenih odnosa u njihov normalni oblik bilo da je inkriminirani aksiom vraćen na tip od koga je odstupio, bilo da je poništen tj. lišen svake socijalne vrednosti. Treba, dakle, zakonska pravila podeliti na dve velike vrste, već prema tome da li ona imaju organizovane represivne sankcije ili samo

(restitutivne) sankcije. Prva obuhvata celokupno krivično delo, druga: administrativno pravo i ustavno, izimajući krivična pravila koja se mogu naći.

Postoji jedna društvena solidarnost koja proizilazi iz činjenice da su izvesna stanja svesti zajednička za sve činioce istog društva. Nju represivno pravo predstavlja materijalno, bar u onome bitnom. Udeo koji ima ona u opštoj integraciji društva zavisi naravno od manje ili veće razvijenosti društvenog života koji obuhvata i kojim upravlja zajednička svest. Ukoliko ima više različitih odnosa na koje dejstvuje društvena solidarnost, utoliko više ona vezuje pojedinca za grupu, i sledstveno tome, u toliko potpunije društvena kohezija proizilazi iz tog uzroka i nosi njegovo obeležje. Ali, s druge strane, sam broj odnosa je srazmeran broju represivnih pravila, određujući koji deo sudskog aparata predstavlja krivično delo, mi ćemo u isti mah izmeriti važnost koju ima ova solidarnost. Istina da postupajući na ovaj način nećemo voditi računa o izvesnim elementima društvene svesti koji zbog svoje manje snage ili nedorečenosti ostaju van represivnog prava i ako doprinosi utvrđivanju društvene harmonije, to su oni koji su zaštićeni neodređenim kaznama. Tako je i sa ostalim delovima prava. Nema ih koji nisu dopunjeni običajima. I pošto nema da se pretpostavlja da odnos između prava i običaja nije isti u različitim oblastima, ovom eliminacijom ne rizikujemo da promenimo rezultate našeg upoređivanja.

Solidarnost koja potiče od podele rada ili organska solidarnost...

Sama priroda restitutivne sankcije je da pokaže da je društvena solidarnost kojoj odgovara ovo pravo jedne sasvim druge vrste.

Ono što odlikuje ovu funkciju je to što ona nije pokajnička, već se svodi na prosto vraćanje na pređašnje stanje. Kazna, srazmerna njegovom nedelu nije primenjena na onoga koji je povredio pravo ili koji ga nije poznavao, on je samo osuđen da mu se podčini. Ako su dela već učinjena, sudija ih uspostavlja onakva kakva su ona morala biti. On govori o pravu a ne o kaznama. Naknade za štetu nemaju krivični karakter, to je samo način da se vrati na prošlost da bi je obnovili, koliko je to moguće u njenom normalnom obliku. Doduše M. Tard je verovao da je pronašao jednu vrstu građanske kazne u osudi na troškove koji su uvek na teretu one strane koja izgubi. Ali, uzeta u smislu reč ima samo metaforičko značenje. Da bi kazna postojala trebalo bi bar da postoji izvesna srazmera između kažnjavanja i greške i zato bi bilo neophodno da se ozbiljno utvrdi stepen težine ove poslednje. Odisti onaj ko gubi parnicu plaća troškove čak i kad bi bio kriv samo iz neznanja. Razlozi ovog pravila izgleda da su sasvim drugi: pošto se pravda ne izvršava besplatno izgleda pravično da troškove podnosi onaj koji je bio povod svemu. Možeće je, u ostalom, da perspektiva na ove troškove zaustavi drskog parničara, ali to nije dovoljno da ga kazni. Strah od propadanja koji obično prati lenjost ili nemarnost može da načini trgovca aktivnim i vrednim, a propadanje, međutim nije u pravom smislu reči krivična sankcija njegovih grešaka.

Ogrešenje o ove propise nije čak kažnjeno ni neodređenom kaznom. Parničar, koji je izgubio svoj spor nije žigosan, njegova čast nije okaljana. Možemo, čak, zamisliti da su ovi propisi drugo nego što jesu, a da nas to ne ljuti. Pomisao da ubistvo može biti tolerisano nas razgnevnuje, ali zato lako prihvatamo da nasledno pravo može biti

modificirano i mnogi čak smatraju da ono treba da bude ukinuto. To je, bar pitanje o kome ne odbijamo da raspravljamo. Takođe lako prihvatamo da službeno pravo (pravo o ropstvu) i pravo o uživanju bude drugčije organizovano, da obaveze poslodavca i kupca budu određena na drugi način da administrativne funkcije budu raspoređene prema drugim principima. Kako ovi propisi nisu u vezi ni sa jednim osjećanjem u nama i kako obično ni naučno ne poznajemo razloge njihovog postojanja, pošto ta nauka još nije usavršena, oni nemaju korena kod većine nas.

Ali, ma koliko ovi su propisi više ili manje van kolektivne svesti, oni ne interesuju samo pojedinca. Kada bi bilo tako, restitutivno pravo ne bi imalo ničega zajedničkog sa društvenom solidarnošću, jer odnosi koji ono određuje vezuju međusobno pojedince ne vezujući ih za društvo. Takvi bi bili obični događaji iz ličnog života, npr. odnosi prijateljstva. Ali, potrebno je da društvo bude odsutno iz te oblasti pravnog života. Tačno je da, generalno ono ne interveniše samo po sebi i svojim sopstvenim kretanjem potrebno je da ono bude podstaknuto od strane zainteresovanih. Ali, da bi bilo izazvano, njegova intervencija nije ništa manje osnovni točak mehanizma pošto ga ona samo stavlja u pokret. Ono iziskuje oravo preko organa svojih pretstavnika.

Podržano je, međutim, mišljenje da ova uloga nije čisto društvena i da se svodi na ulogu pomiritelja privatnih interesa da prema tome svaki pojedinac može da je ispuni i da je, ako se društvo toga prihvati; to je jedino zbog udobnosti. Ništa nije netačnije do praviti od društva jednu vrstu sudije između stranki. Kada je društvo dovedeno da interveniše to nije zato da bi pomirilo individualne interese no ne traži koje bi moglo biti najpovoljnije rešenje za protivnike i ne predlaže im kompromis, ali u posebnom slučaju koji je njemu potčinjen, ono primenjuje tradicionalne propise prava. Dakle, pravo je u prvom redu društvena stvar koja ima sasvim drugi predmet no što su interesi parničara. Sudija koji ispituje zahtjev za razvod braka ne brine da sazna da li je ovo razdvajanje poželjno za supružnike, nego da li su razlozi za koje se pozivaju: obuhvaćeni jednom od kategorija koja pravi zakon.

Ali, da bi se pravilno odredila važnost društvenog delovanja treba se posmatrati ne samo u trenutku kada se primjenjuje sankcija kada je poremećeni odnos popravljen već i onda kada se on zasniva.

Ono je neophodno bilo da ustanovi, bilo da modifikuje broj pravnih odnosa kojima ovo pravo upravlja i koje saglasnosti zainteresovanih nije dovoljna ni da stvori ni da izmjeni. Takvi su naročito oni koji se odnose na bračno stanje ljudi. Mada je brak jedan ugovor, supružnici ne mogu ni da ga zasnuju ni da ga raskinu po svojoj volji. Iako je i sa svim drugim porodičnim odnosima, a naročito sa onim koje potpisuje administrativno pravo. Tačno je da obaveza čisto ugovorenog karaktera mogu da se zaključe ili razriješe saglasnošću volja. Ali, ne treba zaboraviti da, ako ugovor mogao da ih veže, to je stroga što mu je društvo dalo tu moć. Pretpostavka da ono ne sankcioniše ugovorene obaveze; dve bi postale prosta obećanja koja bi imala samo moralni autoritet. Svaki ugovor pretpostavlja dakle da iza stranaka koje se angažuju stoji društvo u svakom trenutku spremno da interveniše i primiti da se prihvaćene obaveze poštuju; toko ono dalje tu neophodnu snagu ugovorima koji sami za sebe imaju jednu društvenu vrijednost, to jest, koji su saglasni pravnim propisima. Vidjećemo, čak, da je ponekad njegova intervencija još pozitivnija. Ono je dakle,

prisutno u svim odmah, ne između pojedinaca i društva već, čak i u onim koji izgledaju najličnije, i njegovo prisustvo mada se ne osjeća, bar u normalnim okolnostima nije ništa manje bitno.

Pošto su pravila restitutivna sankcije strana zajedničkoj svesti, odnosi koje ona određuje nisu od onih koji obuhvataju sve bez razlike što će reći, da se oni uspostavljaju odmah ne između pojedinaca i društva već između užih i posebnih delova društva koje povezuju međusobno. Ali, sa druge strane pošto je društvo tu prisutno potrebno je da ono tu više ili manje zainteresovano, snosi posljedice. Tako, već prema jačini sa kojom ih ono oseti društvo interveniše više ili manje neposredno, više ili manje aktivno, posredstvom posebnih organa koji su zaduženi da se predstavljaju. Ovi odnosi su, dakle, veoma različiti od onih koje propisuje represivno pravo, jer vezuju direktno i bez posrednika pojedinačnu svest i društvenu svest, tj., pojedinaca za društvo.

Ukratko, odnosi koje određuje kooperativno pravo restitutivnim sankcijama i solidarnost koju oni istražuju, proizilaze iz podele rada. Objašnjava se, uostalom da opšte uzevši kooperativni odnosi ne obuhvataju druge sankcije. Doista, u samoj prirodi specijalnih poslova je da izbjegavaju delovanje kolektivne svesti; jer, da bi jedna stvar bila predmet zajedničkih osećanja, prvi uslov je da ona bude zajednička, tj. da je prisutna u svim svestima i da sve one mogu da je predstavljaju jednim istim gledištem. Sve dok funkcije imaju izvesnu prošlost, svi o njima mogu imati neko osećanje ali, ukoliko se one više specijalizuju, utoliko se ograničava broj onih koji imaju svest o svakoj od njih; utoliko više one prevazilaze zajedničku svest. Propisi koji ih određuju ne mogu, dakle imati tu višu snagu, taj transcendentan autoritet, koji kada je povređen zahteva okajanje. Autoritet im dolazi od javnog mnjenja kao i kod krivičnih propisa; samo što je to manje ograničeno na jednu užu oblast društva.

Osim toga, čak i u posebnim društvenim krugovima gde se one primenjuju i gde su prema tome, zastupljene u duhovima, one ne odgovaraju živim osećanjima, a veoma često ni jednoj vrsti emotivnog stanja. Jer, pošto utvrđuju način na koji pojedine funkcije moraju da sudeluju u različitim kombinacijama okolnosti koje se mogu pojaviti predmeti na koje se odnose nisu uvek prisutni u svestima. Ne određuje stalno tutorstvo, starešinstvo ne obavljaju se prava poverioca ili kupca, itd. a naročito se ne obavljaju u takvim i takvim uslovima. Dakle, stanja svesti su jaka samo ukoliko su stalna. Povreda ovih pravila ne zadire u njihove žive delove ni u zajedničku dušu društva, niti bar uzeto uopšte, u posebne grupe, i stoga može da izazova samo jednu vrlo umerenu reakciju. Potrebno nam je samo da funkcije sudeluju na jedan praviran način; ako je ova pravilnost poremećena, dovoljno nam je da ona bude ponovo uspostavljena. Ovim se ne kaže, naravno da razvoj podele rada ne može da se održi u krivičnom pravu. Postoje, mi to već znamo, administrativne i upravne funkcije čije izvjesne odnose reguliše represivno pravo zbog posebnog karaktera koji ima organ zajedničke svesti i sve ovo što je sa tim u vezi. U drugim slučajevima, još, veza solidarnosti koja ujedinjuje izvesne društvene funkcije mogu biti takve da iz njihovog raskida proizilaze dosta opšte reperkusije da bi pobudile jednu krivičnu reakciju. Ali, iz razloga koji smo već izneli, ove posledice su izuzetne.

Konačno ovo pravo ima slogu u društvu analogno ulozi nervnog sistema u organizmu. Zadatak nervnog sistema je da upravlja različitim funkcijama tela na taj

način što će učiniti da one deluju harmonično on tako izražava sasvim prirodno stanje koncentracije do Boga je dospelo organizam, usled podele fizičkog rada. Tako se prema razvoju nervnog sistema može meriti stepen te koncentracije na raznim stupnjevima životinjske lestvice, što znači da se isto tako može meriti stepen koncentracije do kojeg je došlo jedno društvo usled podele društvenog rada razvoju kooperativnog prava sa restitutivnim sankcijama. Mogu se predvideti sve prednosti koje će nam dati ovakav kriterijum.

Pošto negativna solidarnost ne izaziva samo po sebi nikakvu integraciju, i pošto ona, uostalom, nema ničeg specifičnog, upoznaćemo samo dve vrste pozitivne solidarnosti koje odlikuju sledeća svojstva:

1. Prva povezuje direktno pojedinca: za društvo bez ikakvog posrednika. U drugoj, on zavisi od društva, jer zavisi od delova koji sačinjavaju društvo.
1. U ova dva slučaja društvo nije posmatrano sa iste tačke gledišta: U prvom, ono što se naziva tim imenom je manje ili više organizovana zajednica verovanja i osećanja, zajedničkih za sve članove grupe: to je kolektivan tip.
Na suprot tome, društvo sa kojim se mi solidarišemo u drugom slučaju je sistem različitih i posebnih funkcija koje ujedinjuju stalne odnose. Ova dva društva, uostalom, čine jedno. To su dva lica jedne iste stvarnosti koja zahtevaju da budu razlikovana.
2. Iza ove druge proističe još jedna koja će nam poslužiti da okarakterišemo i imenujemo ove dve vrste solidarnosti.

Prva je jaka samo u onoj meri u kojoj ideje i tendencije zajedničke svim članovima društva prevazilaze u broju i intenzitetu one koje pripadaju svakom od njih lično. Ona je utoliko jača ukoliko je ovo prevazilaženje veće. Doista, ono što čini našu ličnost jeste ono vlastito i karakteristično što svako od nas ima i što ga razlikuje od drugih. Ove solidarnosti može se, dakle, poredati samo u obrnutoj srazmeri sa ličnošću. Rekli smo već da u svakoj od naših svesti postoje dve svesti: jedna koja nam je zajednička sa našom celom grupom, i koja, prema tome, nije ono što smo mi sami, već društvo koje živi i dela u nama; druga nas, ipak predstavlja samo u onome što imamo lično i različito, u onome što od nas čini jednu ličnost. Solidarnost koja proizilazi iz sličnosti je u svome maksimumu kada kolektivna svest prekrije potpuno našu celokupnu svest i kada se podudara u svim tačkama sa njom: utom trenutku naša individualnost je jednaka nuli. Ona se može roditi samo ako zajednica zauzme manje mesta u nama. Tu postoje dve suprotne sile, centrifugalna i centripetalna, koje ne mogu da jačaju i isto vreme. Ne možemo u isti mah da se razvijemo u dva suprotna smisla. Ako imamo jaku sklonost da mislimo i delamo po svojoj volji, ne možemo biti sasvim skloni tome što mislimo i delamo kao drugi. Ako je ideal da se stvori, osobena, lična fizionomija, ona, ne može biti slična svima. Osim toga, u trenutku kada ova solidarnost vrši svoje dejstvo naša ličnost, može se reći, po definiciji nestaje, jer mi više nismo mi, već kolektivno biće.

Društveni molekuli koji bi mogli biti koherentni jedino na taj način, mogli bi da se pokreću sa celinom jedino u onoj meri u kojoj oni nemaju sopstvena kretanja, kao što je slučaj sa molekulima neorganskih tela. Zato predlažemo da tu vrstu solidarnosti nazovemo mehaničkom. Ova reč ne znači da je ona stvorena mehaničkim sredstvima i veštački. Mi je tako nazivamo jedino zbog analagije sa kohezijom koja ujedinjuje međusobno elemente neorganskih tela, suprotno onoj koja čini jedinstvo živih tela. Zatim, ono što konačno opravdava ovaj naziv je činjenica da je veza, koja tako ujedinjuje pojedinca sa društvom, potpuno analogna onoj koja povezuje stvar i ličnost. Individualna svest posmatrana sa tog aspekta je jedna prosta zavisnost od društvanog tipa i sledi sva njegova kretanja kao što posedovni predmet sledi kretanja koja mu nalaže njegov sopstvenik. U društvima gde je ta solidarnost veoma razvijena, pojedinac ne pripada sebi, što ćemo videti nešto dalje, on je doslovno stvar kojom raspolaže društvo. Stoga, u tim istim tipovima društva, lična prava nisu još razlikovana od drugih prava.

Sasvim je drugčije sa solidarnošću koju stvara podela. Dok prethodna podrazumeva da pojedinci liče međusobno, ova zahteva, da se oni razlikuju jedni od drugih. Prva je moguća samo ukoliko se individualna ličnost pretopila u kolektivnu ličnost; druga je moguća samo ako svako ima svoju oblast delovanja koja mu je svojstvena, što će reći, ako ima ličnost. Potrebno je, dakle, da kolektivna svest ostavi otkriven jedan deo individualne svesti, da bi se tu ustanovile te posebne funkcije koje ona ne može da propisuje naredbom, i, ukoliko je ta oblast šira, utoliko je jača kohezija koja proizilazi iz te solidarnosti. Odisto, sa jedne strane svako zavisi utoliko više od druge strane, delatnost svakoga je utoliko ličnija, ukoliko je specijalizovanija. Nema sumnje da ma koliko bila ograničena, ona nije nikada potpuno izvorna; čak i u vršenju naše dužnosti mi se prilagođavamo običajima i praksama koje su zajedničke za celo naše društvo. Ali, čak i u ovom slučaju jaram koji trpimo je drugčiji, manje težak nego kada nas čitavo društvo potiskuje i on ostavlja mnoga više mesta za slobodnu igru naše inicijative. Ovde, dakle, individualnost celine raste sa individualnošću delova; društvo postaje sposobnije da se kreće sa celinom, u isto vreme kada svaki od njegovih elemenata ima više sopstvenih kretanja. Ta solidarnost podseća na onu koja se može posmatrati kod viših životinja. Jer svaki organ tu ima svoju posebnu fizionomiju, svoju autonomiju, a jedinstvo organizma je utoliko veće ukoliko je individualizacija delova više obeležena. Zbog te analagije predlažemo da solidarnost koju dugujemo podeli rada nazovemo organskom.

O MORALU I DRUŠTVU

Dolazim do drugog dela moga izlaganja, pa tek ovde osećam pravu bojazan. Pošto sam odredio obeležja moralne stvarnosti, hteo bih da pokušam da ih objasnim.

No, jedini naučni način da se do objašnjenja dođe bio bi da se redom klasifikuju moralna pravila, da se ispituju i interventarišu, te da se po tom pokušaju objasniti bar ona glavna među njima, određujući uzroke koji su ih porodili, korisne funkcije koje su ispunjavala ili ispunjavaju; tako bi se moglo postepeno doći do toga da se naslute opšti uzroci od kojih zavise bitna obeležja koja su im zajednička. Upravo na taj način postupam na mojim predavanjima. Budući da ovde ne mogu da sledim taj put, biću

primoran da postupim na dijalektički način i prihvatim određen broj postulata, ne dokazujući ih onako strogo kao što bi bilo poželjno.

Moja polazna tačka, kao moj prvi postulat, glasi ovako.

Mi imamo dužnosti samo prema drugim svestima; sve naše dužnosti obraćaju se moralnim osobama, i mislećim bićima.

Koji su to moralni subjekti? Eto problema.

Jedan čin može imati samo dvije vrste cilja:¹

1. mene kao pojedinca i
2. druga ljudska bića.

Pogledajmo, pre svega, da li činovi koji imaju u vidu samo mene kao ljudsko biće imaju moralno svojstvo. Da bismo odgovorili na to pitanje, ispitajmo običnu moralnu svijest. Naravno, to je vrlo nesiguran i nepouzdan način postupanja, jer nam preti opasnost da od obične svesti izmamljujemo reči kako nam se prohte; pa ipak, ako se dobronamerno upražnjava, ta metoda ipak može dati rezultata. Pre svega, verovatno se neće osporiti da moralna svest nikad nije smatrala moralnim čin koji smera isključivo očuvanje pojedinca; bez sumnje, takav način očuvanja sebe može postati moralan ukoliko se čuvam za svoju porodicu ili otadžbinu; ali, ako se čuvam samo sebe radi, moje ponašanje je, u očima obične svesti, lišeno svake moralne vrednosti.

Hoće li više vrednosti imati činovi koji teže ne više očuvanju nego razvijanju moga bića? Da, hoće, ukoliko nastojim da se razvijem ne u ličnom, pa ni u estetskom interesu, već kako bi taj razvoj imao korisne učinke po druga bića. No, ako nastojim samo da razvijem svoju intelektigenciju i sposobnosti da bih se isticao i uspeo, da bih sebe naučio lepim umetničkim delom, nikad se moj čin neće smatrati moralnim.

Tako, ja kao pojedinac, kao takav, ne bih mogao biti cilj svoga moralnog ponašanja. Da li bi drugi pojedinci, moji bližnji mogli biti podes- niji da odigraju tu ulogu? Ali, ako ne činim ništa moralno čuvajući ili razvijajući moje pojedinačno biće kao takvo, zašto bi individualnost drugog čoveka imala prvenstvo nad mojom individualnošću? Ako, sam po sebi, onaj ko dela ne posjeduje ništa što bi moglo podariti moralnost činovima koji imaju njega u vidu, zašto bi drugi pojedinac, ravan njemu, uživao povlasticu koju prvi nema? Među njima prstoji samo manja razlika u stepenu, čime se ne bi mogla objasniti razlika u prirodi koja razdvaja moralno od nemoralnog ponašanja. Kada bi jednom dopuštao ono što uskraćuje drugom, moral bi počivao na jednoj temeljnoj protivrečnosti, što je neprihvatljivi ne samo s ligičkih nego i praktičkih razloga. Jer, vrlo je teško pojmiti kako, vremenom, ta protivrečna osećanja ne bi tekla svest o svojoj protivrečnosti. U svakom slučaju, moral o kome se ne bi mogla steći svest a da se ne otkrije njegova nedoslednost bio bi neobično nepouzdan.

¹ Šema ove argumentacije preuzeta je iz Vuntove Etike.

S druge strane, ako moj bližnji, služeći kao cilj moga ponašanja ne može ovom potonjem da utisne moralno obeležje, ono ne postaje moralno uzimjući za svrhu ne jednog nego više pojedinaca kao takvih. Jer, ako svaki pojedinac ponaosob nije kadar da na ponašanje prenese moralnu vrednost, tj. ako on po sebi nema moralnu vrednost, još bi je manje mogao imati puki bročani bir pojedinaca.

Osim toga, što se tiče činova koji imaju u vidu drugog čoveka, baš kao oni koji se mene tiču, i ne pomišljam da tvrdim kako im zaista i uvek mnjenje uskraćuje svaku moralnu vrednost; pre svega kada je reč o ovim potonjim, to bi bilo suprotno očigladnim činjenicama. Kažem samo da, kada imaju moralnu vrednost, tj. toga što teže cilju višem nego što sam ja kao pojedinac, ili drugi ljudi kao pojedinci. Pod tim mislim da moralnost koja im se priznaje nužno mora proisticati iz jednog višeg izvora. To je očigladno kada je reč o činovima čiji sam izvršilac i predmet; ako smo dosledni samima sebi, ista očiglednost važi i za činove čiji sam izvršilac, a drugi je njihov predmet.

No, ako dužnošću možemo biti vezani samo za svesne subjekte, sada- pošto smo odstranili svakog individualnog subjekta- ne preostaje nikakav drugi mogući cilj moralnog delanja osim onog subjekta *sui generis* koga obrazuje mnoštvo individualnih subjekata sduženih tako da obrazuju grupu; preostaje, dakle, samo kolektivni subjekt. Potrebno je još i da kolektivana ličnost bude nešto drugo doli sveukupnost pojedinca od kojih je sastavljena; jer, ako bi bla samo njihov zbir, ne bi moglo imati veću moralnu vrednost od elemenata od kojih je obrezovana, a koji, sami po sebi, takvu vrednost nemaju. Dospevamo, dakle, do sledećeg zaključka: ako postoji moral kao sistem dužnosti i obaveza društvo treba da bude moralna osoba kvalitativno različita od individualnih osoba koje ona obuhvata, kao i od sinteze iz koje ona proizilazi. Primetiće se analogija između ovog zaključivabja i onog kojim Kant dokazuje ŠprsojanjeĆ Boga. Kant postulira Boga jer, bez hipoteze, moral nije moguće razumeti. Mi postuliramo jedno društvo specifično različito od pojedinca, jer u protivnom moral ostaje bez predmeta, a dužnost bez tačke oslonca. Dodajemo da je taj postulat lako iskustveno proveriti. Iako sam se tim pitanjem često bavio u svojim knjigama, lako bi mi bilo pridodato nove razloge onima koje sam ranije navodio da bih opravdao to shvatanje.

Celokupna ova argumentacija može se, najzad, svesti na nekoliko vrlo jednostavnih reči. Ona izlazi na tvrdnju da, u očima običnog mnjenja, moral započinje tek tamo gde započinje nesebičnost i požrtvovanost. No, nesebičnost ima smisla samo ako subjekt kome se podređujemo ima od nas kao pojedinca veću vrednost. A u iskustvenom svetu znam za samo jedan sujekt koji poseduje bogatiju i složeiju vrednost nego što je naša, a to je kolektivitet. Varam se, postoji još jedan subjekt koji bi mogao odigrati istu ulogu: to je božanstvo. Treba izabrati između Boga i društva. Neću ovde ispitivati razloge koji mogu ići u prilog jednom ili drugom, podjednako koherentnom rešenju. Dodajem da me, s moje tačke gledanja taj izbor ostavljea prilično ravnodušnim jer u božanstvu vidim samo preobličeno i simbolički mišljeno društvo.

Moral, dakle, započinje tamo gdje započinje grupni život, pošto samo tu požrtvovanost i nesebičnost imaju smila. Kažem- grupni život uopšteno govoreći. Bez sumnje, ima različitih gripa, kao što su porodice, korporacija, grad, otadžbina,

međunarodne grupacije; između tih raznih grupa mogla bi se uspostaviti hijerarhija, pa bi se pronašli odgovarajući stupnjevi moralnog delovanja, već zavisno od toga da li mu je predmet uže ili prostranije, elementarnije ili složenije, posebnije ili obuhvatnije društvo. Ali, ovde nije potrebno ulaziti u ta pitanja. Dovoljno je označiti tačku na kojoj izgleda započinje područje moralnog života, bez potrebe dabse u njega za sad uvodi diferencijaciju. Elem, moralni život započinje čim postoji vezanost za grupu, ma koliko ova potonjost bila skućena.

A sada će ćinovi koje smo usput odstranjivali ponovo na okolišan i posredan naćin, zadobijati moralno obeježje. Interes drugog, rekosmo, ne bi mogao sadržavati više intrinistićnog morala nego moj sopstveni interes. Ali, ukoliko drugi ućestvuje u životu grupe, ukoliko je ćlan kolektiviteta za koji smo vezani, utoliko zadobija u našim oćima nešto od tog istog dostojanstva i skloni smo da ga volimo i da mu težio. Držati do društva, to znaći- kao što ćemo uskoro bolje pokenzati- držati do društvenog ideala; no, ponešto od otg ideala ima u svakome od nas; stoga je prirodno što svaki pojedinac u izvesnoj meri deli rekigijsko poštovanje koje taj ideal nadahnjuje. Vezano za grupu podrazumeva, dakle, na posredan ali nužan naćin, vezanost za pojedinca, a kada je veliki ideal društva poseban oblik ljudskog ideala, kadsa se tip građanina velikim delom poklapa s generićkim tipom ćoveka, mi bivamo povezani s ćovekom kao ćovekom. Eto ćime se objašnjava moralno svojstvo koje se pripisuje osećanjima međuinndividualne simpazije i ćinovima koje oni nadahnjuju. To ne znaći da oni sami po sebi ćine intinsnićne elamentre moralne ćudi nego su, mada na posredan naćin, s najbitnijimmoralnim sklonostima povezani dovoljno tesno da bi ser njihovo odsustvo, ne bez razloga, moglo smatrati sasvim mogućim pokazateljima slabije moralnosti. Kada voli svoju otadžbinu, kada voli ćovećanstvo ćovek ne mođe gledati patnju svojih sudrugova a da i sam ne pati i ne oseti potrebu dAim pritekne u pomoć. No, u onome što nas za drugoga moralno vezuje nema nićeg od onoga što ćini njegovu empirijsu individualnost, nego je to viši ćilj kojem je on sluga i ćiji je organ.²

Sada smo u stanju da razumemo kako to da ima pravila, nazvanih moralnim, kojima nam se valja pokoravati zato što nam nešto nalađu i vezuju nas za ciljeve koji nas prevazilaze, mad ih istovremeno doživljavamo kao poželjne.

Naime, upravo smo videli da je društvo uzvišeni ćilj svakog moralnog delanja. Dakle, (1) ono prevazilazi individualne svesti i istovremeno im je imanentno; (2) ono ima sva svojstva moralnog autoriteta koje nameće poštovanje.

(1) Društvo je, za individualne svesti, transcendentan objekt. Naime, ono sa svih strana premašuje pojedinca. Prevazilazi ga materijalno, pošto proishodi iz združivanja svih individualnih snaga, ali samo po sebi, ta materijalna velićina bila bi nedovoljna. I univerzum takođe prevazilazi pojedinca, satire ga svojom ogromnošću, pa ipak nije moralan. Jedino što je društvo nešto drugo doli materijalna sila; ono je velika moralna sila. Prevazilazi nas ne samo fizićki nego materijalno i moralno.

² Na isti naćin i predanost naućnika naući mođe posredno poprimiti moralno svojstvo. Potraga za istinom nije po sebi i za sebe moralna; sve zavisi od ćilja s obzirom na koji se za njom težio. Ona je istinski i u punom smislu reći moralna samo kada se nauka voli zbog blagotvornih u ćinaka koje po društvo i ljudski rod mora imati. Ali, s druge strane, samo pregornost naućnika, strasno obuzetog svojom naukom, odveć nalikuje, zahvaljujući mentalnom procesu koji podrazumeva, izrićito moralnoj samopregornosti, mada ne deli osećanja koja ova potonja nadahnjuje. Ona, dakle, zaodeva ruho moralnosti.

Civilizacija se duguje saradnji udruženih ljudi i uzastopnih naraštaja; ona je, dakle, u suštini društveno delo. Društvo ju je izgradilo, društvo je čuva i prenosi pojedincima. Upravo je od njega primamo. A civilizacija je skup svih dobara kojima pridajemo najvišu cenu; ona je skup najviših ljudskih vrednosti. Pošto je društvo u isti mah izvor i čuvar civilizacije, pošto je ono kanal kojim nam civilizacija pridolazi, ukazuje nam se, dakle, kao stvarnost beskrajno bogatija i viša od naše, stvarnost iz koje nam pritiče sve ono što u našim očima nešto vredi, pa ipak nas prevazilazi sa svih strana pošto od tih intelektualnih imoralnih bogatstava koje ono pohranjuje do svakog od nas dospavaju samo neki delići. Isto više u istoriji nepredujemo, utoliko više ljudska civilizacija postaje nešto ogromno i složeno; prema tome, utoliko više premašuje individualne svesti i utoliko veše pojedinac doživljava društvo kao nešto transcendentno u odnosu na njega. Svaki član nekog australijskog plemena nosi u sebi celovitost svoje plemenske civilizacije; od naše sadašnje civilizacije, pak, svako od nas uspeva da u sebe uključi tek jedan njen sićušan deo.

Ali, mi u seba uvek uključujemo neki njen deo. I tako, u isti mah kad i transcendentno u odnosu na nas, društvo nam je imanentno, pa ga kao takvo i doživljavamo. Prevazilazeći nas, ono je istovremeno i deo naše nutrine pošto može da živi samo u nama i pomoću nas. Ili, radije, ono u jednom smislu jeste što i mi sami, i to najbolji deo nas samih, jer čovek je čovek samo u meri u kojoj je civilizovan. Ono što nas čini zaista ljudskim bićima jeste ono što uspevamo da usvojimo od tog skupa ideja, osećanja, verovanja i propisa ponašanja koji se naziva civilizacija. Davno je već Ruso to dokazao: oduzme li se čoveku sve što mu pridolazi od društva preostaje samo biće svedeno na čula, koje se manje ili više ne razlikuje od životinje. Bez jezika, društvene stvari prvoga reda, opšte i apstraktne ideje su praktično nemoguće, pa otuda biva svršeno sa svim mentalnim funkcijama. Prepušten sam sebi, pojedinac bi dopao zavisnosti fizičkih sila; ako je mogao da im umakne, ako je mogao da se oslobodi, da postane ličnost, to je stoga što je mogao da se zakloni iza jedne sile *sui generis*, snažne zato što proishodi iz združivanja svih individualnih sila, ali sile razumne i moralne, pa prema tome i kadre da neutralizuje nerazumne i amoralne energije prirode: to je kolektivna sila. Teoretičaru je dopušteno da dokazuje kako čovek ima pravo na slobodu; ali, ma kakva bila vrednost njegovih dokaza, izvesno je da je ta sloboda postala stvarna samo u društvu i pomoću društva.

Tako, hteti društvu, ti zanči, s jedne strane, hteti nešto što vas prevazilazi ali, to u isti mah zanači hteti nas same. Mi ne možemo poželeti da izađemo iz društva da ne poželimo da prestanemo da budemo ljudi. Ne znam da li nam je civilizacija donela više sreće, a to nije ni važno; ali, izvesno je da, od trenutka, od trenutka kada postanemo civilizovani, ne možemo je se odreći a da se ne odrekemo nas samih. Jedino pitanje koje bi čovek mogao da postavi nije može li živeti izvan društva, već u kojem društvu hoće da živi; uostalom, svakom pojedincu rado priznajem pravo da prihvati društvo po svome izboru, pod pretpostavkom da ga u društvu u kojem je rođen ne zadržavaju prethodno preuzete obaveze. Prema tome, bez muke se da objasniti kako nam se društvo, sve predstavljajući cilj koji nas prevazilazi, može ukazati kao dobro i poželjno, pošto se drži svih pora našeg bića, otuda, ono pokazuje bitna obeležja koja smo priznali moralnim ciljevima.

(2) Ali istovremeno, društvo je moralni autoritet. To proizilazi iz onoga što je upravo rečeno. Jer, šta je moralni autoritet ako ne svojstvo koje pripisujemo nekom biću- stvarnom ili idealnom, svejedno- ali biću koje mi poimamo kao moralnu silu višu od nas samih? A osobeno svojstvo svakog moralnog autoriteta jeste da nameće poštovanje; na temelju tog poštovanja naša volja popušta pred nalogima koje on propisuje. Društvo, dakle, sadrži sve što je nužno da bi na izvesna pravila ponašanja prenelo taj isti imperativni karakter, distinktivan za moralnu obavezu.

Istina, preostalo bi da e preispita da *zaista* upravo na tom izvoru moralna pravila crpu onaj autoritet zahvaljujući kojem se svestima ukazuju kao obavezna. Kao što sam rekao na početku, reč je o ispitivanju koje mi je ovde nemoguće sprovesti. Sve što mogu da tvrdim jeste da do danas, u otku mojih istraživanja, još nisam sreo jedno jedino moralno pravilo koje ne bi bilo proizvod određenih društvenih činilca. Čekam da mi se ukaže na neko pravilo koje naizgled zahteva objašnjenje drugačije vrste. Uostalom, nije li sama po sebi dovoljno demonstrativna činjenica, danas utvrđanja na neosporan način, da svi moralni sistemi koje narodi stvarnoupražnjavaju zavise od društvene organizacije tih naroda, da stoje u vezi snjihovom strukurom imenjaju se zajedno s njom? Doduše, nekoć nekoć se ta raznovrsnost morala pripisivala ljudskom neznanju ili slepilu. No, istorija je utvrdila da, osim u nenormalnim slučajevima, svako društvo ima, uopšte uzev, moral koji mu je potreban, te da bilo koji ne samo što ne bi bio moguć, već bi bio ubitačan po društvo koje bi ga upražnjavalo. Individualni moral, ma šta se o njemu katkad govorilo, ne umiče tom zakonu; on je čak u još većoj meri društven. Jer, ono što nam propisuje jeste idealan tip čoveka onakvog kakvog ga posmatrano društvo poima; a svako društvo poima ideal na svoju sliku i piliku. Ideali Rimljana i Atinjana bili su tesno povezani sa organizacijom tih gradova-država. Nije li čak taj idealan tip, čije ostvarenje svako društvo zahteva od svojih članova, ugaoni kamen svkog društvenog sistema i ono što tvori njegovu jedinstvenost?

Istovremeno kada dva obeležja moralne činjenice postanu na taj način shvatljiva, te kada se uvidi šta ona izražavaju, vidi se i šta ih objedinjuje: ona su samo dva vida jedne iste, to jest kolektivne stvarnosti. Društvo nam nešto nalaže zato što je u odnosu na nas izvanjsko i više; moralna razdaljina koja postoji između njega i nas pretvara ga u autoritet kojem se naša volja povinuje. Ali, budući da je, s druge strane, društvo nešto što je u našoj nutrini, budući da je ono u nama, budući da je što i mi, mi ga po tom osnovu volimo i želimo, mada jednom željom *sui generis*, pošto – ma šta činili- ono jenaše samo delimično i do u beskraj nad nama gospodari.

Najzad, sa iste tačke gledanja, može se razumeti i ona svetost kojom su moralne stvari oduvek bile obeležene, pa su takve i danas, naime ona religioznost bez koje etike nikad nije bilo.

Polazim od primedbe da objekti nemaju vrednost po sebi. Ta istina važi čak i za ekonomske stvari. Staru teoriju ekonomista, prema kojoj postoje objektivne vrednosti, inherentne stvarima i nezvisne od naših predstava, danas više ne zastupa gotovo niko. Vrednosti su plod mnjenja; stvari imaju vrednost s obzirom na stanja svesti. U vreme kada je manuelni rad bio izvrgnut moralnoj diskreditaciji, vrednost koja mu je pripisivana i koja se izražavala u načinu na koji je bio nagrađivan bila je niža od one koju mi danas poznajemo. Moglo bi se navesti više takvih primera.

S moralnim stvarima stoji kao i sa ekonomskim. Kada kažemo da su svete, pod rti podrazumevamo da imaju vrednost nesamerljivu sa drugim ljudskim vrednostima. Jer, sveto je ono što je stavljeno po strani, ono što se ne može meriti s profanim. A posve je izvesno da moralne stvari imaju to svojstvo; jer, nikad nećemo prihvatiti - niti su, koliko znam, ljudi ikad prihvatili- da se neka moralna vrednost može izraziti s obzirom na kakvu vrednost ekonomskog, rekao bih čak, ovozemaljskog reda. Možemo, u nekim slučajevima, u ime ljudske slabosti, oprostiti čoveku koji je svoju dužnost žrtvovao kako bi sačuvao život; ali, nikad se ne bismo usudili objaviti da je ta žrtva opravdana i da zaslužuje da bude odobrena. Pa ipak je život, od svih profanih i amoralnih dobara, ono do kojega prirodno ponajviše držimo, pošto je uslovostalih.

Ali tada, da bi moralne stvari bile u toj meri neuporedive, osećanja koja određuju njihovu vrednost treba da imaju isto svijstvo; i ona treba da budu neuporediva u odnosu na ostale ljudske želje; treba da imaju ugled i energiju koja ih stavlja po strani s obzirom na sve ostale pobude naše osećajnosti. A kolektivna osećanja zadovoljavaju taj uslov. Upravo stoga što u njima odjekuje snažan glas kolektiviteta, ona govore unutar naših svesti sasvim drugačijim tonom nego čisto individualna osećanja; govore nam glasnije i, zahvaljujući svom poreklu, imaju sasvim naročitu sugu i uticaj. Shvatljivo je, dakle, što stvari za koje se ta osećanja vezuju dele taj isti ugled, što su stavljene po strani i uzdignute iznad ostalih na onu veliku razdaljinu koja odvaja te dve vrste stanja svesti.

Eto otkuda potiče ono sveto svojstvo kojim je dana s zaodenuta ljudska osoba. To svojstvo joj je inherentno. Analizirajte čoveka onakvog kakav se pedastire empirijskoj analizi i nećete u njemu naći ništa što implicira takvu svetost; u njemu nećete naći ništa osim ovozemaljskog. No, pod dejstvom uzroka koje ovde nemamo da istražujemo, ljudska osoba je postala nešto čemu sed društvena svest evropskih naroda odala više nego bilo čemu drugom; ona je odjedared steklaneuporedivu vrednost. Posvetilo ju je upravo društvo. Tu vrstu aure koja ga okružuje i štiti protiv svetogrđnih zadiranja Š u njegovo područjeČ čovek nema po prirodi; reč je o načinu na koji ga društvo promišlja, reč je o visokom uvažavanju koje ono onjemu sada ima, projektovanom prema spolja i objektivizovanom. Tako, ne samo što između pojedinca i društva nema antagonizma koji se onako često prihvatao kao gotova stvar nego je, u stvarnosti, moralni individualizam, odnosno kult ljudske individue, delo društva. Upravo ga je ono ustanovilo. Upravo je ono od čoveka načinilo boga čijim je poklnikom postalo.

Možda ćemo tako jasnije predočiti sebi šta je društvo u kojem verujem da sam da sam pronašao cilj i izvor morala. Katkad su me optuživali da na taj način moralanom životu namenjujem prilično ograničenu svrhu i, u issti mah, skučeno područje delanja. I zaista, ako se u društvu vidi samo grupa pojedinaca koji ga čine i stanište na kojem oni obitavaju, pomenuti prigovor može se bez muke opravdati. Ali, društvo je nešto drugo; to je pre svega skup svakojakih ideja, verovanja i osećanja koje se ostvaruje zahvaljujući pojedincima; a na prvom mestu među tim idejama nalazi se moralni ideal koji je njegov glavni razlog postojanja. Hteti društvo, znači hteti taj ideal, i to u toj meri da ponekad možemo više voleti da ono nestane kao materijalni entitet radije nego da poreknemo ideal koji ono utjelovljuje. Društvo je snažno žarište intelektualnog i moralnog delanja čije se značenje nadaleko širi. Iz dejstva i

protivdejstva koje se među pojedincima razmenjuju oslobađa se potpuno nov mentalni život koji naše svesti prenosi u jedan svet o kojem ne bismo imali nikakvu predstavu kada bismo živeli izdvojeno. To jasno uviđamo u razdobljima kroze, kada nas kakav kolektivni pokret zahvati, izdigne iznad nas samih i preobrazi. Iako to dejstvo, u redovnom toku života, osećamo manje živo nego što je manje silovito i žestoko, ono je ipak stvarno.

O PROCESU PROMENE U DRUŠTVENIM VREDNOSTIMA

Vrednosni sudovi i sudovi o stvarnosti.

Predlažući Kongresu³ ovaj predmet za diskusiju, postavio sam sebi dvostruki cilj: prvo, da posebnim primerom pokažem kako sociologija može da pomogne rešavanju nekog problema filozofije, i drugo da uklonim izvesne predrasude zbog kojih takozvana pozitivna sociologija suviše često pati. Kad kažemo da su tela teška, da se zapremina gasa menja u obrnutoj srazmeri prema pritisku kome je podvrgnuta, mi dajemo sudove koji su ograničeni na izražavanje činjenica. To su sudovi koji definišu ono što jeste, i stoga se nazivaju sudovima o postojećem ili o stvarnosti. Predmet onih drugih sudova nije priroda stvari, već pre njihova vrednost u odnosu na lica -tj, vrednost koju im ona pripisuju- i nazivaju se vrednosnim sudovima. Onaj naziv se često proteže na svaki sud koji iznosi neko procenjivanje, pa ma kakvo ono bilo. Ta proširena upotreba ovog izraza stvara zabunu koje mora da se čuvamo. Kad kažem „volim da idem u lov”, „više volim pivo nego vino”, „aktivan nego miran život” itd., ja izražavam sudove koji mogu da izgledaju kako da se zasnivaju na procenjivanju, a ustvari su samo jednostavni sudovi o stvarnosti. Oni samo saopštavaju moje odnose prema izvesnim predmetima : da volim ovo ili ono. To su činjenice, kao i težina tela ili elastičnost gestova. Takvi sudovi ne pripadaju vrednost stvarima, već samo potvrđuju stanja predmeta. Isto tako velike ljubavi se ne mogu saopštiti. Oni, koji ih dožive mogu da kažu da su ih doživeli, ili da bar misle da su ih doživeli; ali oni nemogu to iskustvo da nam prenesu. To je deo njihove ličnosti i on se ne može odvojiti. Sasvim je drugačije kad kažem: «Ovaj čovek ima visoku moralnu vrednost, ona slika ima veliku estetsku vrednost, taj dragi kamen vredi toliko i toliko ». U svim ovim slučajevima ja pripisujem ljudima ili stvarima o kojima se radi izvestan objektivni karakter koji je potpuno nezavisan od mojih ličnih individualnih osećanja a u doba davanja tog suda. Ja lično ne moram da pridajem nikakvu vrednost dragom kamenu : ali njegova vrednost zbog toga nije ništa manja. Ja kao pojedinac mogu u svom ponašanju da ne budem visoko moralan, ali to me ne sprečava da prepoznam moralnu vrednost kad je vidim. Ja mogu da po temperamentu ne budem naročito osetljiv na umetnost ali to nije razlog zbog koga bi trebalo da odričem postojanje estetske vrednosti. To znači da sve te vrednosti postoje u izvesnom smislu izvan mene. Stoga, kad se ne slažemo s drugima u pogledu sudova o ovim stvarima mi pokušavamo da prenesemo naša ubeđenja. Mi se nezadovoljavamo samo time da potvrdimo njihovo postojanje, mi pokušavamo da pokažemo njihovu valjanost podržavajući ih bezličnim argumentima. Mi prećutno shvatamo da ti sudovi odgovaraju nekoj objektivnoj stvarnosti u pogledu koje se treba složiti. Ove stvarnosti *sui generis* sačinjavaju vrednosti i na te stvarnosti se odnose vrednosni

³ Saopštenje podneto na plenarnom zasedanju Međunarodnog filozofskog kongresa u Bolonji, 6. Aprila 1911. godine.

sudovi. Mi moramo da vidimo kako su takvi sudovi mogući, a elementi ovog problema su sadržani u ranijem izlaganju. S jedne strane, sve vrednosti predpostavljaju procenjivanje od strane pojedinca u odnosu na neku posebnu osetljivost. Ono što ima vrednost je na neki način dobro, ono što je dobro poželjno je, a svaka želja je jedno psihološko stanje. Pa ipak, vrednosti o kojima je reč imaju objektivnost stvari. Kako ove dve osobine, koje na prvi pogled izgledaju protivrečne, mogu da se pomire? U stvari, kako može jedno stanje osećanja da može biti nezavisno od subjekta koji ga oseća? Ovaj problem ima dva protivrečna rešenja.

Mnogim misliocima raznih škola mišljenja razlika između ova dva tipa sudova izgleda samo prividna. Vrednost je, kaže se, svojstvena nekoj sastavnoj osobini predmeta kome se vrednost pripisuje, a vrednosni sud izražava samo dejstvo ove osobine na subjekt koji sudi. Ako je ovo dejstvo povoljno, pripisuje se pozitivna vrednost, ako je nepovoljno, negativna vrednost, to je zato što je čovek živo stvorenje, a u prirodi života je da živi. Ako kukuruz ima vrednost, to je zato što on predstavlja hranu i održava život. Ako pravda predstavlja neku vrednost, to je zato što pravda poštuje životne interese. Suprotno tome, čovekoubistvo je zločin. U stvari, vrednost neke stvari izgleda jednostavno kao ostvarenje dejstva koja predstavljaju rezultat njenih suštinskih osobina. Ali kakav je to *subjekt* u odnosu na koji se ovim stvarima pripisuje i treba da se pripisuje vrednost? Ako je to pojedinac, kako možemo da objasnimo postojanje sistema objektivnih vrednosti koji priznaju svi ljudi ili bar svi ljudi iste civilizacije? Jer sa ove tačke gledišta se vrednost sastoji u dejstvu stvari na osetljivost, ali je dobro poznata velika različitost individualnih osetljivosti. Što se nekima sviđa, to drugima izaziva odvratnost. Život ne žele svi, jer ima onih koji ga odbacuju, bilo iz razočaranja bilo iz dužnosti. Pre svega, postoji velika raznolikost u načinu na koji se život ceni. Neko voli da je snažan i složen, drugi oseća zadovoljstvo u jednostavnosti života. Ova primedba utilitarističkoj etici je suviše često ponavljana da bi smo se njome bavili. Ukazat ćemo samo na to da se ova primedba podjednako snažno primjenjuje na svaku teritoriju koja često psihološkim uzrocima teži da objasni ekonomske, estetske ili filozofske vrednosti. Moglo bi se dokazivati da postoji jedan srednji tip u većini pojedinaca, i da objektivno procenjivanje stvari izražava dejstvo koje one imaju na prosečnog pojedinca. Postoji, međutim, ogroman jaz između načina na koji običan pojedinac procenjuje vrednosti, i objektivne skale ljudskih vrednosti koja u principu treba da vlada našim sudovima. Prosečna moralna savest je osrednja; ona tek slabo oseća najopštije dužnosti i otud odgovarajuće moralne vrednosti. Ona je prosto slepa prema nekim od njih. Stoga mi ne možemo u prosečnom da tražimo merilo moralnosti. Ovo se veoma ubedljivo može primeniti na estetske vrednosti koje za većinu predstavljaju mrtvo slovo. Za ekonomske vrednosti je ova razlika u izvesnim slučajevima manje značajna. Očigledno je, međutim, da fizička svojstva dijamanta ili bisera, koja deluju na većini naših savremenika, ne mogu da objasne sadašnju vrednost tih stvari. Postoji, međutim, jedan drugi razlog zbog koga objektivno procenjivanje i prosečno procenjivanje nebi trebalo mešati: naime, reakcije, prosečnog pojedinca su i dalje individualne reakcije. To što se izvesno stanje nalazi kod velikog broja ljudi, još uvek ne znači da je ono i objektivno. Samo zato što postoje mnogi ljudi koji nešto vole na izvestan način, ne znači da im je tako procenjivanje nametnuto nekom spoljašnjom stvarnošću. Ova pojava jednodušnosti može da bude posledica potpuno subjektivnih uzroka, znatne homogenosti individualnih temperamenata. Između „ovo mi se sviđa” nema suštinske razlike. Verovalo se da je moguće izbeći ove teškoće

zamenjujući pojedinca društvom. Kao i u predhodnoj teoriji drži se da je vrednost sadržana u nekom elementu stvari o kojoj se sudi. U ovom slučaju vrednost se izvlači iz načina na koji određena stvar deluje na kolektivni subjekt, a ne više na pojedinca. Ova teorija ima izvesnih neospornih prednosti nad prethodnom. Društveni sud je objektivniji u poređenju s individualnim. Skala vrednosti je na ovaj način oslobođena promenljivih i subjektivnih procenjivanja pojedinaca. Pojedinci nalaze izvan sebe jednu utvrđenu klasifikaciju koja nije njihovo delo, koja izražava osećanja koja nisu njihova lična, i kojoj su oni dužni da se podrede. Mišljenje društva izvodi iz svog porekla moralni autoritet kojim se nameće pojedincu. Ono sprečava pokušaje osujećivanja tog autoriteta i odnosi se prema onima koji se snjimi ne slažu isto kao što ceo svet odbacuje nekonformistu. Ono osuđuje one čije se procenjivanje moralnih činjenica zasniva na principima drukčijim od onih koje ono propisuje, i ismejava one čija se estetska inspiracija razlikuje. Svako ko pokuša da nešto stekne po ceni koja je manja od one što to vredi, nailazi na otpor sličan otporu nekog materijalnog predmeta. Tako se može objasniti ona svesnost o spoljašnjoj ponudi koja deluje dok mi stvaramo neki vrednosni sud. Mi vrlo dobro znamo da nismo gospodari naših procenjivanja, da smo vezani i primorani. A vezuje nas društvena svest. Ovaj vid vrednosnog suda nije jedini, jer postoji još jedan koji je gotovo suprotan prvom. Te iste vrijednosti koje s jedne strane imaju dejstvo nametnute nam stvarnosti, s druge nam se strane javljaju kao stvari koje nam se sviđaju i koje, prirodno, želimo. Činjenica je da je društvo u isto vrijeme zakonodavac kome dugujemo poštovanje, i stvaralac i čuvar svih onih dobara civilizacije za koja smo vezani svom snagom naših duša. Društvo je dobročinitelj i gospodar. Štoga povećava vitalnost društva, povećava i našu vitalnost. Stoga ne iznenađuje što i društvo i njegovi članovi treba da pripisuju vrijednost istim stvarima. Ovako shvaćena, međutim, sociološka teorija vrijednosti stvara za uzvrat izvesne ozbiljne teškoće, štaviše, one joj nisu svojstvene po tome što se te iste primedbe mogu staviti na prethodnu psihološku teoriju. Ima različitih tipova vrijednosti. Ekonomske, moralne, religiozne, estetske i spekulativne vrijednosti se sve razlikuju. Pokušaji da se jedne svedu na druge, ideje dobrote, lepote, istine i korisnosti, pokazali su se uvek neuspelim. Ako je ono što određuje vrijednost samo način na koji stvari deluju na funkcionisanje društvenog života, različitost vrednosti se teško može objasniti. Ako isti uzrok deluje u svakom slučaju, kako se onda javljaju tako specifično različita dejstva. A zatim, ako je vrednost neke stvari određena stepenom njene društvene (ili individualne) korisnosti, sistem ljudskih vrednosti bi bio uzdrman i promenjen od vrha do dna. Mesto dato raskoši bi s ove tačke gledišta postalo neopravdano i neshvatljivo. Po definiciji, ono što je suviše nije korisno ili je manje korisno od onog što je potrebno. Višak u bilo kom obliku može da nedostaje, a da ni jedna vitalna funkcija ne bude ozbiljno ugrožena. Jednom reči, raskoš je po prirodi skupa i košta više nego što može da pruži. Ima doktrinarnih duhova koji je preziru i koji pokušavaju da je postave na odgovarajuće mesto. Ali u očima ljudi ništa nema veću vrednost od nje. Sva umetnost je raskoš; estetska delatnost nije podvrgnuta nikakvom korisnom cilju; ona se oslobađa samo zadovoljstva oslobađanja radi. Šta je čista spekulacija ako ne misao koja se upražnjava potpuno slobodno od svakog utilitarističkog cilja? Pa ipak, ko može da porekne da je čovečanstvo uvek cenilo umetničke i spekulativne vrednosti daleko više od ekonomskih? Kao i intelekt, moralna sfera ima sebi svojstvenu estetiku. Najviša osobina ne sastoji se u strogo i redovno izvršavanju onih činova koji su neposredno nužni za dobrobit društvenog poretka, već pre u onim slobodnim i spontanim pokretima i žrtvama koji nisu traženi i koji su ponekad čak suprotni

principima zdrave ekonomije. Postoji vrлина koja je ludost, i u toj ludosti se sastoji njena veličina. Spenser je pokazao da filantropija često nije u skladu s najboljima interesima društva. Njegovo dokazivanje neće sprečiti ljude da vrlo visoko cene svojstvo koje on osuđuje. I sam ekonomski život ne drži se uvek čvrstih pravila ekonomike. Ako je raskoš stvar koja najviše košta, to nije samo zato što je ona često najređa; već zato što se ona i najviše ceni. Život, onakav kakvim ga je čovek shvatio u svim dobima, nije samo precizno sređivanje budžeta individualnog ili društvenog organizma, reakcijana spoljašnji podstrek uz najmanji mogući gubitak, pažljivo balansiranje prihoda i rashoda. Živeti je pre svega delati, delati bez obračunavanja troškova; i zadovoljstva delanja radi. Ako evidencija zahteva da ne odbacujemo ekonomiju, pošto čovek mora da gomila da bi mogao da troši, ipak je njegov cilj to trošenje; a trošiti znači delati.

Podimo dalje i ispitajmo sve ove teorije u pogledu osnovnog principa na kome se zasnivaju. Nailazimo da sve podjednako predpostavljaju da je vrednost neke stvari sadržana u njoj i da izražava njenu prirodu. Ovaj postulat je, međutim, suprotan činjenicama. Ima mnogo primera u kojima ne postoji takav odnos između osobina jednog predmeta i vrednost koja mu se pripisuje. Idol je vrlo svet predmet, a svetost najviša vrednost koju je čovek ikad priznavao. Idol je, međutim, često samo blok kamena ili komad drveta, stvari koje same po sebi nemaju vrednost. Nema tog oblika života, ma kako bio skroman ili običan, koji u neko doba istorije nije nadahnjivao osećanja religioznog poštovanja. Obožavane su najnekorisnije i najštetnije životinje, životinje bez ikakve privlačnosti. Savremenoj teoriji da su stvari koje su postale predmeti kulta, one koje su se najjače nametnule čovekovom umu, protivreči istorija. Neuporediva vrednost pripisivana takvim predmetima nema nikakve veze s odlikama koje oni sadrže. Ne postoji aktivna vera, ma koliko svetovna bila, koja nema svoje fetiše u kojima se može videti ta ista upadljiva nesrazmernost. Zastava je samo komad platna; pa ipak će neki vojnik umreti da je spase. Moralnost nije ništa manje bogata u suprotnostima ovakve vrste. Između čoveka i životinje razlike s tačke gledišta anatomije, fiziologije i psihologije su samo razlike u stepenu, pa ipak, čovek ima visoko moralno dostojanstvo a životinja ga nema. S tačke gledišta vrednosti njih razdvaja čitav jedan ambis. Ljudi su nejednaki po fizičkoj snazi i po talentu, ali mi ipak težimo da ih posmatramo kao da imaju istu moralnu vrednost. Nema sumnje da moralna jednakost predstavlja ideal koji se nikad neće ostvariti, ali mi se sve više približavamo njegovom ostvarenju. Poštanska marka je komadić tanke hartije kome uglavnom nedostaju sve umetničke osobine, pa ipak, on može da vredi čitavo bogatstvo. Očigledno je da unutrašnja priroda bisera, dijamanta, krzna i čipaka nije ono zbog čega se vrednost ovih različitih komada odeće menja po kapricima mode.

Ako vrednost nije u samoj stvari, ne sadrži je neka osobina iskustvene stvarnosti, znači li to da izvor vrednosti leži izvan iskustva i onog što se empirijski može dokazati? Ovo je, u stvari, teorija koju manje ili više eksplicitno brani niz mislilaca, čija doktrina preko Ričla potiče od kantovske moralnosti. Oni su pretpostavili u čoveku jednu sposobnost *sui generis* za prevazilaženje iskustva i za poimanje vaniskustvene stvarnosti – jednom reči, sposobnost za stvaranje ideala. Ovu sposobnost reprezentacije su neki shvatili u manje ili više intelektualnom obliku, a drugi u sentimentalnom obliku, ali uvek kao vrlo različitu od sposobnosti upražnjavane u naučnom mišljenju. Tako postoji jedan način razmatranja stvarnog, i drugi, sasvim različit, razmatranja idealnog. Iz tog odnosa između stvarnosti i ideala donosi se sud o vrednostima. Kaže se da stvari imaju vrednost kad na bilo kakav

način izražavaju neki vid idealnog, a da imaju manju ili veću vrednost u zavisnosti od idealnog i od stepena u kome ga ovaploćuju. I tako dok su u prethodnim teorijama vrednosni sudovi prikazani kao drugi oblik sudova o stvarnosti, ovde je raznolikost te dve vrste sudova korenita. Predmeti na koje se odnose isto su toliko različiti kao i sposobnost koje nužno iziskuju. Primedbe koje smo stavili prethodnim objašnjenjima ne mogu se primeniti i na ova druga. Lako je shvatiti da vrednost i priroda nekog predmeta mogu do izvesne mere da budu različiti i nezavisni ako vrednost zavisi od uzroka koji su izvan tog predmeta. Osim toga, privilegovano mesto koje se vrednosti raskoši uvek daje lako se može opravdati, pošto idealno nije potčinjeno stvarnom; ono postoji za sebe i stoga se neće meriti interesima stvarnosti. Vrednost pripisana idealnom na ovaj način, međutim, iako mnogo objašnjava, ipak ne objašnjava sebe. Ona je pretpostavljena kao nešto samo po sebi razumljivo, ali nije i ne može da bude objašnjena. Ako idealno ne zavisi od stvarnog, bilo bi nemoguće naći u stvarnom uslove i uzroke koji ga čine shvatljivim. Ali gde se izvan stvarnog može naći materijal za jedno zadovoljavajuće objašnjenje? U ovoj vrsti idealizma ima, u stvari, nečeg duboko iskustvenog. Činjenica je da ljudi vole dobrotu, lepotu i istinu koje nikad nisu na odgovarajući način ostvarene u akciji. Ali to samo po sebi predstavlja činjenicu neopravdano uzvišenu u neku vrstu apsoluta, izvan koga nam je zabranjeno da idemo. Osim toga, želeli bismo da znamo kako dolazi do toga da imamo i potrebu i sredstva da prevaziđemo stvarno i da materijalnom svetu nametnemo jedan drukčiji svet u kome se najbolji među nama osećaju kao kod kuće. Na ovo pitanje daje neku vrstu odgovora teološka hipoteza. Ona pretpostavlja postojanje sveta ideala, kao neke nadiskustvene, ali ništa manje objektivne stvarnosti od koje naša empirijska stvarnost potiče i zavisi. Na taj način smo združeni s idealnim kao sa izvorom našeg bića. Potpuno odvojeno od drugih teškoća koje stvara ovo objašnjenje, kad se jednom ideal ovako hipostatizuje, on istovremeno postaje nepokretan, i za nas su izgubljena sva sredstva objašnjenja njegove promenljivosti. Mi danas znamo ne samo to da je ideal različit za različite grupe, nego i to da idealno i *treba* da se razlikuje. Ono što je za Rimljane bilo idealno, to nije i ne može biti i za nas, pa prema tome se menja i skala vrednosti. Te promene nisu posledica ljudskog slepila, već se zasnivaju na prirodi činjenica. Kako se one mogu objasniti ako idealno predstavlja jednu neosvojivu stvarnost? Treba da smo prisiljeni da priznamo da se Božanstvo menja u vremenu i prostoru, ali kako to objasniti? Promenjivo stanje Boga se može shvatiti jedino kad bi On morao da ostvaruje ideal izvan Sebe, a to ne rešava problem već ga samo premešta. Putem kakvog rasuđivanja se može reći da je idealno izvan prirode i nauke? Ono se manifestuje u prirodi, pa stoga i zavisi od prirodnih uzroka. Da bi bilo nešto više od same mogućnosti za spekulaciju, ono mora da je željeno, te stoga mora i da postoji sila kadra da ovlada našom voljom. Samo ga naša volja može učiniti živom stvarnošću. Pošto ta sila najzad mora da bude pretvorena u oblik mišićnog pokreta, ona ne može da se bitno razlikuje od drugih sila univerzuma. Zašto ne bi bilo moguće analizirati je, rastaviti je u elemente i pronaći uzroke koji određuju sintezu iz koje ona proizlazi? Već imamo primere u kojima je moguće izmeriti je. Svaka ljudska grupa u svakom trenutku svoje istorije poštuje u određenoj meri ljudsko dostojanstvo. To osećanje, koje je u raznih ljudi i u razno doba različito, nalazi se u korenu moralnog ideala savremenih društava. Prema tome da li je ono jače ili slabije, broj zločinačkih napada na lica biće veći ili manji. Istovremeno broj preljuba, razvoda i razdvajanja izražava relativnu silu pomoću koje se javlja bračni ideal. Ovo je nesumnjivo jedna nespretna zamisao, ali koje merenje neke fizičke sile može da bude nešto drugo do približno? U stvari, jednog prema drugom pokazuje da

među njima postoji samo razlika u stepenu. Osim toga, postoji jedan red vrednosti koji se ne može odvojiti od stvarnosti a da potpuno ne izgubi značaj; to su ekonomske vrednosti. Opšte je prihvaćeno da one ne izražavaju i ne sadrže sposobnost nadiskustvenog. Zbog toga je Kant odbio da ih razmatra kao prave vrednosti; on je više voleo da taj naziv čuva samo za činjenice moralnog reda. (On kaže da stvari u ekonomskoj sferi imaju cenu *Šeinen Preis, einen Marktpreis* a ne unutrašnju vrednost *Šeinen inneren Werth*; peto izdanje; Hartenstein, VII, 270 et seq i 614.) Ovo isključivanje nije opravdano. Sigurno je da ima različitih tipova vrednosti, ali to su sve vrste istog roda. Sve predstavljaju procenjivanje stvari čak i onda kad se to procenjivanje vrši s raznih tačaka gledišta. Napredak koji u poslednje vreme doživljava teorija vrednosti leži u uspostavljanju opštosti i jedinstva ovog pojma. Stoga, dakle, ako su razni tipovi vrednosti srodni, i ako su neki od njih tako čvrsto povezani s našim iskustvenim postojanjem, ostali ne mogu biti nezavisni od tog postojanja.

Da ukratko izložimo: ako vrednost neke stvari ne može da bude i nikad nije bila procenjivana drukčije nego u odnosu na neko shvatanje idealnog, ovo poslednje zahteva objašnjenje. Da bi se shvatilo kako su mogući vrednosni sudovi, nije dovoljno pretpostaviti izvestan broj ideala. Mora se objasniti i njihovo poreklo, način na koji su povezani s iskustvom, mada ga prevazilaze, i priroda njegove objektivnosti. Pošto su ideali i njima odgovarajući sistemi vrednosti različiti u raznim ljudskim grupama, zar to ne navodi na misao o kolektivnom poreklu i jednih i drugih? Istina, mi smo već odbacili jednu sociološku teoriju vrednosti koja je izgledala nedovoljna, ali to zato što se ona oslanjala na pogrešno shvatanje prave prirode društva. Tamo je društvo prikazano kao sistem organa i funkcija koji se održava u odnosu na destruktivne spoljašnje sile isto kao fizički organizam čiji se ceo život sastoji u odgovarajućim reakcijama na spoljašnje podstreke. Društvo je, međutim, više od toga, jer je ono središte moralnog života čija snaga i nezavisnost nije uvek bila potpuno shvaćena. Kad individualni umovi nisu izdvojeni već ulaze u blizak odnos jedan sa drugim i deluju jedni na druge, iz takve sinteze se javlja jedna nova vrsta psihičkog života. On se svojom posebnom intenzivnošću jasno odvajaju od života koji vodi usamljena jedinka. Osećanja koja su izrasla i razvila se u grupi imaju veću energiju od čisto individualnih osećanja. Čovek koji doživi takva osećanja oseća da njime ovladaju neke spoljašnje sile koje ga vode i prožimaju u njegovu sredinu. Oseća da se nalazi u svetu koji je sasvim različit od sveta njegovog privatnog postojanja. Taj svet ne samo što je intenzivniji, već i kvalitativno različit. Idući za kolektivnošću, pojedinac zaboravlja sebe zbog zajedničkog cilja, i njegovo ponašanje je usmereno merilom koje je izvan njega. U isto vreme, te sile se teško kontrolišu, kanališu i prilagođavaju precizno određenim ciljevima. Potrebno im je da se prelivaju prelivanja radi, kao u nekom pozorišnom komadu bez nekog krajnjeg cilja, jednom u obliku glupo rušilačkog nasilja, drugi put u obliku herojske ludosti. U izvesnom smislu to predstavlja delatnost raskoši jer je to vrlo bogata aktivnost. Zbog svega toga ta aktivnost se razlikuje od svakodnevnog života pojedinca, kao viša od niže aktivnosti, idealno od stvarnog. Ustvari, u takvim trenucima kolektivnog vrenja rađaju se veliki ideali na kojima počiva civilizacija. Do perioda stvaralaštva ili obnove dolazi onda kad ljudi iz različitih razloga imaju bolje uzajamne odnose, kad su okupljanja i skupovi najčešći, odnosi se bolje održavaju, a razmena ideja je najaktivnija. Takva je bila velika kriza hrišćanstva, pored kolektivnog oduševljenja koji je u dvanaestom i trinaestom veku, okupljajući u Parizu naučnike Evrope,

stvorio sholastiku. Takve su bile reformacija i renesansa, revolucionarna epoha i socijalističke pobune devetnaestog veka. U takvim trenucima se viši oblik života doživljava takvom snagom da on monopoliše sve umove do manje ili više potpunog isključenja egoizma i običnosti. U takva vremena idealno teži da se sjedini sa stvarnim, te stoga ljudi imaju utisak da je došlo vreme kad će se idealno zaista ostvariti i carstvo božje uspostaviti na zemlji. Ova iluzija nikad ne može da traje, jer zanos ne može da se održi na toj visini; suviše iscrpljuje. Kad kritičan trenutak prođe, društveni život se opusti, intelektualne i emocionalne veze se priguše i pojedinci se vraćaju na svoj uobičajeni nivo. Sve što je rečeno, učinjeno i mišljeno tokom ovog perioda plodnog prevrata ostaje samo kao sećanje, sećanje koje je bez sumnje slavno kao i prošlost koja ga izaziva, ali s kojom više nismo jedno. Ono postoji kao ideja ili pre kao skup ideja. Između onog što se oseća i shvata i onog na šta se u obliku ideala postoji sada jasno razlika. Pa ipak, ti ideali ne bi mogli da prežive da se periodično ne obnavljaju. To ponovno oživljavanje spada u funkciju verskih ili svetovnih gozbi i ceremonija, svih javnih govora u crkvama i školama, pozorišnim komadima i izložbama – jednom reči, svega što okuplja ljude u neku intelektualnu i moralnu zajednicu. Ti trenuci su, tako reći, male verzije velikog stvaralačkog pokreta. Ali ova sredstva imaju samo privremeno dejstvo. Ideal se pojavljuje i približava stvarnosti za kratko vreme, ali ubrzo počinje da se razlikuje od nje. Ako čovek stvara ideale, a zaista ne može da ih ne stvara i ne vezuje se za njih, to je zato što je on društveno biće. Društvo pokreće ili primorava pojedinca da se uzdigne iznad sebe, i daje mu sredstva da to postigne. Samim tim što je svesno sebe društvo primorava pojedinca da prevaziđe sebe i da učestvuje u višem obliku života. Društvo ne može da postoji ako ne stvara ideale. Ti ideali su samo ideje u obliku kojih društvo vidi sebe i postoji u vrhunskoj tački svog razvoja. Shvatiti društvo samo kao organizovan skup životnih funkcija znači umanjiti ga, jer to telo ima dušu koja predstavlja skup kolektivnih ideala. Ideali nisu apstrakcije, hladni intelektualni pojmovi kojima nedostaje delotvorna moć. Oni su suštinski dinamični, jer iza njih stoje moćne sile kolektivnog. To su kolektivne sile – to jest, prirodne a istovremeno moralne sile koje se mogu porediti sa ostalim silama univerzuma. I samo idealno je sila te prirode, te je stoga predmet naučnog istraživanja. Razlog zbog koga ideal može da sadrži stvarnost je taj što on potiče iz nje, mada je prevazilazi. Elementi koji sačinjavaju oblik idealnog su deo stvarnosti ali su kombinovani na nov način, i originalnost metoda kombinovanja daje originalnost same sinteze. Ostavljen sam sebi, pojedinac nikada u sebi ne bi mogao da nađe sklonost ili sposobnost da prevaziđe sebe. Njegovo lično iskustvo bi ga načinilo kadrim da razlikuje ciljeve koje je već ostvario, od onih koje treba želiti da se ostvare, ali idealno nije samo nešto čega nema a što je poželjno. Ono ne predstavlja samo neki budući cilj kome čovek teži; ono ima sopstvenu stvarnost i prirodu. O idealnom treba misliti pre kao o nečem što se bezlično pomalja u daljini iznad pojedinačnih volja koje pokreće. Da je to proizvod individualne volje, kako bi moglo da bude bezlično? Ako se u odgovor na ovo pitanje apeluje na bezličan razum čovečanstva, pitanje se time ponovo premešta a ne rešava. Ova druga bezličnost se gotovo nimalo ne razlikuje od one prve, i stoga se i ona mora posebno objasniti. Ako su umovi do tog stepena ujedinjeni, onda je to svakako zato što njihova homogenost potiče iz zajedničkog izvora i, u stvari, predstavlja deo zajedničkog razuma. Da bi se objasnili vrednosni sudovi nije potrebno ni gubiti pojam vrednosti svodeći ih na sudove, niti ih povezivati s nekom sposobnošću, ili drugim nečim, pomoću koje čovek stupa u odnose s transcendentnim svetom. Vrednost svakako potiče od odnosa stvari prema različitim vidovima ideala, ali ideal nije „čardak ni na nebu ni na

zemlji”; on *pripada* prirodi i *u* prirodi je. On predstavlja predmet ispitivanja kao i sav ostali moralni i fizički svet. Intelpekt ne može da iscrpi idealno, kao što ne može da iscrpi ni bilo koji drugi vid stvarnosti, ali može da se primeni s nadom na postupno poimanje, ne određujući unapred granicu ovog neodređenog progressa. S ove tačke gledišta, možemo lakše da shvatimo da se priroda i vrednost neke stvari mogu da razlikuju. Kolektivni ideali se mogu manifestovati i postati svesni sebe samo time što se konkretno ostvaruju u materijalnim predmetima koje svi mogu da vide, svi da shvate i da budu objašnjeni svim umovima. Primeri za takva konkretna ostvarenja su crteži, simboli svih vrsta, formule pisane ili izgovorene, živi ili neživi predmeti. Sigurno je da se može desiti da odlike nekih predmeta imaju prirodno svojstvo sa idealnim, i da stoga pogrešno izgleda da su same unutrašnje odlike tih predmeta uzrok vrednosti koja se pridaje celini. Ali ideal može da se vezuje, i vezuje se za bilo šta. Način njegovog otelotvorenja određuje sve vrste mogućih okolnosti, a predmet odabran na taj način, iako sasvim običan, postaje jedinstven. Tako neka krpa stiče svetost, a komadić hartije postaje izvanredno dragocen. Dva bića mogu u suštini da budu različita, ali ako otelotvoruju isti ideal izgledaju jednaka. U takvoj situaciji se ideal javlja kao njihova najvažnija zajednička odlika, i on natkriljuje sve razlike. Na ovaj način kolektivna misao menja sve što dodirne. Ona ruši barijere carstva i kombinuje suprotnosti; ona preokreće ono što se naziva prirodnom lestvicom bića, nejednake stvari čini jednakim, a različite sličnim. Jednom reči, društvo zamenjuje svet koji nam otkrivaju naša čula jednim različitim svetom koji predstavlja projekciju ideala koje društvo samo stvara.

I najzad, kakav je odnos između vrednosnih sudova i sudova o stvarnosti? Iz prethodnog smo videli da u prirodi nema razlike. Vrednosni sud izražava odnos neke stvari prema idealu. Ideal je, kao i ta stvar, sama data stvarnost mada različitog reda. Izraženi odnos spaja ta dva data ishodišta kao u sudu o stvarnosti. Ovde se različitost ne javlja zato što su u igru uvedeni ideali, jer su oni, u stvari, zajednički za obe vrste sudova. Pojmovi su isto tako konstrukcije uma, pa otuda i ideala. Ne bi bilo teško pokazati da su tim pojmovi kolektivni ideali, pošto su pojmovi oblikovani jezikom i pomoću jezika, koji je nešto kolektivno. Elementi suda su stoga isti na obe strane. Ali to ne znači da se oni mogu svoditi jedni na druge, oni su slični stoga što su proizvodi jedne iste sposobnosti. Ne postoji jedan način mišljenja i suđenja za postojanje, a drugi za procenjivanje vrednosti. Svaki sud je nužno zasnovan na datoj činjenici; čak su i sudovi o budućnosti materijalno vezani za sadašnjost ili za prošlost. S druge strane, svaki sud uvodi u igru ideale. Stoga ne može da postoji više od jedne sposobnosti suđenja. Pa ipak, ukazali smo na razliku koja i dalje postoji. Ako svako suđenje sadrži ideale, onda imamo različite vrste ideala. Funkcija nekih ideala je da izražavaju stvarnost na koju se odnose. Oni se ispravno nazivaju pojmovima. Nasuprot tome, funkcija drugih je da preobražavaju stvarnost na koju se odnose, i to su ideali vrednosti. U prvom primeru ideal je simbol neke stvari i čini je predmetom poimanja. U drugom sama ta stvar simbolizuje ideal i predstavlja sredstvo pomoću koga se ideal može razumeti. Prirodno, sudovi su različiti u zavisnosti od ideala koje sadrže. Sudovi prvog reda su ograničeni na tačne analize i predstavljanje stvarnosti, dok sudovi drugog reda izražavaju onaj novi vid predmeta kojim je predmet obogaćen pomoću ideala. Taj vid je sam po sebi stvaran, ali nije stvaran na isti način na koji su unutrašnje osobine tog predmeta stvarne. Predmet može da izgubi vrednost ili da promeni vrednost ne menjajući svoju prirodu; potrebno je da se promeni samo ideal. Vrednosni sud, znači, u izvesnom smislu dodaje nešto datoj činjenici, čak i kad

je ono što je dodato pozajmljeno od druge činjenice različitog reda. Tako sposobnost suđenja funkcionira različito u zavisnosti od okolnosti, ali te razlike ne ruše suštinsko jedinstvo te funkcije. Pozitivna sociologija je optuživana da joj činjenica predstavlja fetiš i da gaji sistematsku ravnodušnost prema idealu. Sad možemo da vidimo nepravедnost takve optužbe. Glavne društvene pojave, religija, moralnost, zakon, ekonomija i estetika, nisu ništa drugo do sistemi vrednosti, te otud ideala. Sociologija se od početka kreće u polju ideala – to je njena početna tačka, a ne postupno postignut cilj njenih istraživanja. Ideal je u stvari posebno polje njenog proučavanja. Međutim (i ovde je možda bliže određenje „pozitivna” opravdano, kad takav pridev ne bi bio izlišan reći „nauka”), sociologija se ne može baviti idealnim, osim kao nauka. Ona nije spremna da gradi ideale, već ih, naprotiv, prima kao date činjenice, kao predmete proučavanja, i pokušava da ih analizira i objasni. U sposobnosti stvaranja ideala sociologija vidi jednu prirodnu sposobnost za koju se uslovi i uzroci mogu naći u cilju omogućavanja čovekove veće kontrole nad njom. Cilj je uvesti ideal, u njegovim različitim oblicima, u sferu prirode, ne uništavajući njegova različita svojstva. Ako nama kao sociolozima ovaj zadatak izgleda moguć, to je zato što samo društvo ispunjava sve nužne uslove za davanje objašnjenja o tim suprotnim osobinama. I društvo pripada prirodi, pa ipak ovlada njom. Ne samo što se sve sile sveta sastaju u društvu, već one obrazuju jednu novu sintezu koja po bogatstvu, složenosti i moći akcije prevazilazi sve što ulazi u njeno stvaranje. Jednom reći, društvo je priroda koja je došla do više tačke razvoja, i koja usredsređuje svu svoju energiju da, tako reći, prevaziđe sebe.

RELIGIJA I DRUŠTVO

Teoretičari koji su preduzeli da religiju izraze racionalnim terminima najčešće su u njoj vidjeli, pre svega, jeda sistem koji odgovara određenom predmetu. Ovaj predmet shvaćen je na različite načine: priroda, beskonačno, nedokučivo, ideal, ali ove razlike nisu mnogo značajne. Usvim slučajevima, predstava, verovanje, bila su smatrana za suštinski element religije, što se tiče rituala, oni se sa tog stanovišta pojavljuju samo kao spoljno, moguće i materijalno tumačenje unutrašnjih stanja, za koja se misli da imaju suštastvarnu vrednost. Ovo shvatanje je toliko rasprostranjeno da se, skoro uvijek rasprave vrte oko pitanja da li ona može ili ne da se pomiri sa naukom, to jest, da li pored naučnog saznanja ima mjesta za jedan drugi oblik mišljenja, koji bi bio specifično religiozan.

Ali vjernici, ljudi koji žive religioznim životom. I imaju neposredan osećaj o onome što ga sačinjava, primjećuju da on ne odgovara njihovom svakodnevnom iskustvu. Oni osjećaju da prava funkcija religije nije u tome da nas podstakne na razmišljanje, da obogati naše znanje, da predstavama koje dugujemo nauci doda predstave drugog porekla i drugog karaktera, već u tome da nas nagoni da delamo, da nam pomogne da živimo. Vjernik koji je sjedinjen sa svojim bogom, nije samo čovjek koji vidi nove istine za koje bezvjernik ne zna, to je čovjek koji može više. On osjeća u sebi više snage, bilo da podnosi životne nedaće, bilo da ih savlađuje. On kao da je izdignut iznad ljudskih bijeda zato što je izdignut iznad svog ljudskog uslova: on vjeruje da je spasen zla, na onaj način, doduše, na koji on shvata zlo. Prva stvar svake vjere je vjerovanje u spas vjerom. No, ne vidi se kako je jedna obična

ideja mogla da ima toliko efikasnosti. Jedna ideja je najzad samo element nas samih kako bi mogla da nam da veće moći od onih koje imamo po svojoj prirodi? Ma koliko da je bogata efektivnim vrlinama, ona ne bi mogla ništa da doda našoj prirodnoj vitalnosti; ona može da izazove emotivne snage koje su u nama, ali ne i ona da ih stvori i poveća. Iz toga što mi sebi jedan predmet predstavljamo dostojnim ljubavi i želje, ne proizlazi da se mi osjećamo jačim; potrebno je da se iz tog predmeta oslobode energije superiorno nad onima kojim mi raspolažemo i da ih pomješamo sa našim unutrašnjim životom. Ali za to nije dovoljno da na njih mislimo, već je neophodno dase postavimo u njihovu oblast dejstvovanja, da se okrenemo tako kako možemo najbolje osjetiti njihov uticaj: jednom rječju, treba da izvršavamo i ponavljamo radnje koje su neophodne svaki put kada je to korisno da bi im se obnovio efekat. Može se nazreti, kako se tog stanovišta, ovaj zbir pravilno ponavljanih radnji, koji sačinjava kult, dobija svoju punu važnost. U stvari, svaki koji je stvarno upražnjavao jednu vjeru zna da kult izaziva te utiske radosti, unutašnjeg spokojstva, vedrimo, oduševljenja kojisu za vjernika eksperimentalni dokaz njegovih vjerovanja. Kult nije samo sistem znakova kojim se vjera stvara i obnavlja periodično. Bilo da se sastoji iz materijalnih postupaka ili operacija, on je uvijek djelotvoran.

Celo naše poučavanje počiva na postulatu da to jednodušno osjećanje vjernika svih vremena ne može biti samo iluzorno. Kao i jedan skorašnji apologet vjere mi prihvatamo da religiozna vjerovanja počivaju na jednom različitom iskustvu, čija dokazna vrijednost, u izvjesnom smislu, nije manja od one koju imaju naučna iskustva, iako je potpuno različita. Mi takođe, mislimo da se drvo poznaje po svojim plodovima, i da je njegova plodnost najbolji dokaz vrijednosti njegovih korijena; ali iz toga što postoji, da tako kažemo, jedno „religiozno iskustvo” i što je ono na izvjestan način zasnovano – postoji li, uostalom, iskustvo koje to nije? – ne proizlazi nikako da stvarnost koja ga zasniva mora biti objektivno saobrazna ideji koju o tome imaju vjernici. Sama činjenica, da se način na koji je ona shvatana, tokom vremena neograničeno mjenjao, dovoljna je da dokaže da je nijedna od tih koncepcija ne izražava adekvatno. Ako naučnik postavi kao aksiom da osjećaji toplote i svjetlosti koje imaju ljudi, odgovaraju jednom objektivnom uzroku, on on ne izvodi zaključak da on mora da je takav kakav se pojavio čulima.. isto tako, ako utisci koje imaju vjernici nisu imaginarni, oni ipak ne predstavljaju povlašćene emocije, nema nikakvog razloga da se mislida nas oni obavještavaju bolje o prirodi svoga predmeta nego što to čine obični utisci o prirodi tijela i njihovih osobina. Da bi se otkrilo iz čega se taj predmet sastoji treba ih podvrgnuti jednoj obradi, analognoj onoj koka je čulnu predstavu svijeta zamenila naučnom i pojmovnom predstavom.

Dakle, to je baš ono što smo pokušali da uradimo i vidjeli smo da je ta stvarnost, koju su mitologije sebi predstavljale u toliko različitim oblicima i koja je objektivna, univerzalan i vječan uzrok osjećanja *sil generis* od kojih je sačinjeno religiozno iskustvo, samo društvo. Pokazali smo koje moralne snage ono razvija i kako budi to osjećanje podrške, zaštite, zaštitničke zavisnosti, koje vezuje vjernika za njegov kult. Društvo ga izdiže iznad njega samog, ono ga , čak i stvara. Jer ono što čini čovjeka, jeste taj skup intelektualnih dobara koji predstavlja civilizaciju, a civilizacija je delo društva. Tako se objašnjava presudna ukloga kulta u svim religijama, ma kakva ona bila. Uticaj društva može se osjetiti samo ako su pojedinci, koji ga sačinjavaju, i tako djeluju skupa. Preko zajedničkog dejstvovanja ono postaje svjesno samoga sebe i

postavlja se; ono je prije svega jedna aktivna saradnja. Čak su ideja i kolektivna osećanja moguća, samo zahvaljujući spoljnim pokretima koji ih simboliziraju, kao što smo mi to ustanovili. Akcija, dakle, gospodari religioznom životom samim tim što joj je izvor društvo.

Svim razlozima koji su ovdje navedeni da bi se opravdala ova koncepcija, može se dodati posljednji, koji proizlazi iz čitavog ovog dijela. Utvrdili smo uzgred da su fundamentalne kategorije mišljenja, a prema tome i nauka, religioznog porijekla. Vidjeli smo da je ista stvar sa magijom i sledstveno tome sa različitim postupcima koji su iz nje proizašli. Sa druge strane, zna se već odavno da su do jednog relativno naprednog trenutka evolucije, pravila morala i prava bili nerazlučivi od ritualnih propisa. Može se, dakle reći, kao rezime, da su skoro sve velike društvene institucije rođene iz religije⁴. Pošto su osnovni aspekti kolektivnog života počeli kao različiti aspekti religioznog života, potrebno je da religiozni život bude uzvišeni oblik i zgusnuti izraz sjelokupnog kolektivnog života. Ako je religijs stvorila sve što je suštinsko u društvu, to je zato što je ideja društva duša religije.

Religiozne snage su dakle, ljudska snaga, moralne snage. Pošto kolektivna osjećanja mogu da postanu svjesna samih sebe samo ako se se fiksiraju na predmete spolja, religiozne snage mogu da se konstituišu samo ako od stvari uzmu neke od njihovih osobina, ona tako stižu neku vrstu fizičke prirode; u tom svojstvu one su došle da se pomješaju sa životom materijalnog svijeta i verovalo se, da se preko njih može objasniti šta se u njemu dešava. Ali, kada se oneposmatraju sa strane i u toj ulozi, vidi se samo ono najpovršnije u njima. U stvari, bitni elementi od kojih su one sačinjene, pozajmljeni su od svijesti. Izgleda obično, da one imaju ljudski karakter samo kada su zamišljene u ljudskom obliku, ali, čak i ono najbezličnije i najanonimije nisu ništa drugo do objektivizirana osjećanja.

Jedino ako se religije posmatraju iz ovog posebnog ugla moguće je vidjeti njihovo pravo značenje. Ako bi se gledalo po spoljašnosti, rituali često daju utisak čisto manualnih operacija: to su miropomazanje, pranje nogu i ruku, obedi. Da bi neku stvar posvetili povezujemo je sa nekim izvorom religiozne energije, baš kao što danas, jedno telo, da bi ga zagrijali ili naelektrisali povezujemo sa izvorom toplote ili elektriciteta; postupci upotrebljeni na obe strane nisu suštinski različiti. Tako shvaćena religiozna tehnika podsjeća na neku vrstu mistične mehanike. Ali ovi materijalni manevri samo su spoljni omot pod kojim se prikrivaju mentalne radnje. Konačno nije rečeno o tome da se vrši jedna vrsta fizičke prinude na njega i uostalom imaginarne sile, već da se dopre do svijesti, da se ona okrepi i disciplinuje. Kaže se, ponekad, za niže religije da su bile materijalističke. Izraz je netačan. Sve religije, čak i one najprostije ili u izvjesnom smislu spiritualističke; jer, moći koje one stavljaju u pokret su prije svega spiritualne, a sa druge strane, njihova osnovna funkcija je djelovanje na moralni život. Tako je razumljivo da ono što je urađeno u ime religije nije moglo biti urađeno uzalud: jer neminovno je da je društvo ljudi, čovječanstvo, ono koje odatle ubire plodove.

⁴ Samo jedan oblik društvene aktivnosti nije izričito povezan sa religijom, to je ekonomska aktivnost. Međutim, tehnika koja proizlazi iz magije, samim tim imaju koronu indirektno religioznu. Uz to, ekonomska vrijednost je jedna vrsta sile, efikasnosti a mi znamo porijeklo ideje sile. Otuda se može nazreti da ideja ekonomske vrijednosti i religiozne vrijednosti ne moraju biti nepovezive. Ali koja je priroda tih veza nije još utvrđeno.

No, koje je to zapravo društvo od kojeg je uzeta srž religioznog života? Da li je to stvarno društvo ono koje postoji i funkcionira pred našim očima sa svojom moralnom i pravnom organizacijom koja se marljivo uobličavala tokom istorije? Alo, ono je puno pokvarenosti i nesavršenosti. U njemu zlo ide upordo sa dobrim, nepravda često suvereno vlada, a istina je tu svakoga trenutka zamračena zabludom. Kako bi jedno biće tako grubo sazdano moglo da izazove osjećanje ljubavi, žarkog oduševljenja; duh samoodricanja što sve religije traže od svojih vijernika. Tako savršena bića kao što su bogovi nisu mogli pozajmiti svoje osobone od jedne tako prosječne i često tako niske stvarnosti.

Da li se možda, nasuprot tome, radi o jednom savršenom društvu gde bi pravda i istine bile nadmoćne, u kome bi zlo u svim svojim oblicima bilo uništeno iz korijena? Ne može se osporiti da ono nije u tesnoj vezi sa religioznom osjećanjem, jer kažu, religije teže da ga se ostvare. Samo, takvo društvo nije jedan empirijski podatak, određen i moguć za posmatranje: to je himera, to je san u koji su ljudi uključivali svoju bijedu, no koji nikada nisu doživjeli u stvarnosti. To je jednostavna ideja koja u svijesti tumači naše težnje, manje ili više nejasne, ka dobrom, lepom, idealu. Te težnje imaju svoje korijene u nama; ne postoji ništa izvan nas na što bi se one mogle odnositi. Uostalom, one su same po sebi već religiozne; idealno društvo podrazumjeva religiju, ali je daleko od toga da je objasni.

No, prije svega, vidjeti religiju samo sa njene idealističke strane, znači proizvoljno uprošćavati stvari jer, ona je realistička na svoj način. Nema fizičke i moralne ružnoće, nema poroka i zala koji nisu stavljeni u red bogova. Postoje bogovi krađe i lukavstva, bluda i rata, bolesti i smrti. I samo hrišćanstvo, jer ma koliko da je uzvišena ideja koju je ono stvorilo o božanstvu, bilo je primorano da u svojoj mitologiji stvori mesto za duh zla. Sotona je suštinsko mesto hrišćanskog sistema, to nije obično biće, iako je nečisto biće, Anti-bog, niži i podređen doduše; ali obdaren velikim moćima, on je čak predmet rituala, bar negativnih. Daleko od toga, dakle, da religija ne poznaje stvarno društvo i da od njegovog apstrakciju, ona je njegova alatka, ona ga održava u svim vidovima, čak i u onim najprostijim i najodvratnijim. Sve se tu pronalazi, iako najčešće vidimo kako tu dobro pobjeđuje zlo, život, smrt, sile svijetlosti sile mraka, to znači da ni u stvarnosti nije drugačije, jer da je odnos između tih suprotnih snaga obrnut, život bi bio nemoguć, međutim, on se održava i teži čak da se razvije.

Ali, ako se kroz mitologije i teologije javno nazire realnost, istina je da se tu nalazi, samo uvećana, preobražena, idealizovana. U tom pogledu, najprostijereligije ne razlikuju se od skorijih rafinovanijih. Videli smo na primjer, kako Arunta stavljaju u početak vremena, jedno mitsko društvo čija organizacija reprodukuje tačno onu koja postoji još i danas; ono obuhvataista plemena i ista bratstva, ona je podređena istom bračnom propisu i upražnjava iste obrede. Ličnosti koje ga sačinjavaju su idealna bića, obdarena moćima i vrlinama i nedostižna smrtnicima. Njihova priroda nije samo uzvišenija, ona je različita, jer sadrži u isto vrijeme od životinjskog i od ljudskog. Zle sile su tu podvrgnute istom preobražaju samo zlo kao da je sublimirano i idealizovano. Pitanje koje se postavlja je saznati odakle dolazi ta idealizacija.

Odgovara se da čovjek ima prirodnu sposobnost idealizacije, to jest, zamjenjivanja stvarnog svijeta jednim drčkijim u koji ga prenosi misao. Ali, to je menjanje termina problema, to nije njegovo rješavanje ni napredovanje. Ta sistematska idealizacija je suštinska odlika religija. Objasniti ih urođenom sposobnošću za idealizaciju. Znači jednostavno zameniti jednu reč drugom koja je ekvivalentna prvoj, to je kao kada bi se kazalo da je čovjek stvorio religiju zato što ima religioznu prirodu. Međutim, životinja poznaje samo jedan svijet, to je onaj koji opaža koliko spoljašnjim, toliko i unutrašnjim iskustvom. Samo čovjek ima sposobnost da stvori ideal i da ga doda realnom. Odakle mu, dakle, ta jedinstvena prednost? Prije no što bi iz toga izveli prvu činjenicu, misterioznu vrlinu koja izmiče nauci, treba još biti siguran da ona ne zavisi od uslova koji su empirijski određivi.

Objašnjenje koje smo izneli o religijama baš to preimućstvo, da daje jedan odgovor na ovo pitanje. Jer ono što definišesve to je da se ono nadodaje na realnost, a ideal ima istu definiciju, ne može se dakle objasniti jedno a da se ne objasni drugo. Vidjeli smo da kolektivni život kada dosegne izvjesnu granicu intenziteta, pobuđuje religioznu misao, a to je zato što on prouzrokuje jedno stanje uzbuđenosti koje menja uslove psihičke aktivnosti. Vitalne energije su prenadražene, strasti su življe, osjećaji jači, ima ih koji se stvaraju samo u ovom trenutku. Čovjek ne prepoznaje samoga sebe, on se oseća preobraženim i zbog toga preobražava sredinu koja ga okružava. Da bi shvatio veoma izuzetne utiske koje osjeća, on stvarima sa kojima je u najprisnijem odnosu pripisuje osobine koje one nemaju, naročito moći, vrline koje nemaju predmeti običnog iskustva. Jednom riječju, realnom svijetu u kome se odvija njegov svakodnevni život on pridodaje jedan drugi svijet. Koji u izvjesnom smislu postoji samo u njegovoj misli, ali kome on dodjeljuje u odnosu na onaj prvi neku vrstu višeg dostojanstva. To je, dakle u tom duplom svojstvu idealan svijet.

Tako stvaranje ideala ne sačinjava jednu nesvodivu činjenicu, koja izmiče nauci i zavisi od uslova do kojih opažanje može da dosegne, to je prirodni proizvod društvenog života. Da bi društvo moglo postati svijesno sebe i da bi to osjećanje koje ima o sebi održalo na potrebnom stepenu intenzivnosti, potrebno je da se ono prikupi i koncentriše. Ta koncentracija prouzrokuje agzaltaciju moralnog života koja se izražava jednim zbirom idealističkih koncepcija u kojima se ogleda tako probuđen novi život: one odgovaraju porastu snaga koje se tada nadodaju na one snage kojima raspolažemo za obavljanje svakodnevnih životnih poslova. Jedno društvo ne može da se stvori, ni da se ponovo stvori, a da u isto vrijeme a da u isto vreme ne stvori ideal. To stvaranje nije za njega neki čin preko dužnosti, što bi ga kada je već učinjen dopunio; to je čin kojim ono postaje i obnavlja se periodično. Na taj način, kad se idealnom društvu suprotstavlja realno društvo, kao dvije suprotnosti koje bi nas odvuikle u suprotne pravce, realizuju se i suprotstavljaju apstrakcije. Idealno društvo nije izvan realnog društva, ono je njegov sastavni dio. Daleko od toga da smo rastrgnuti između njih kao iz među dva odbijajuća pola; nemoguće je da nam je do jednog stalo, a do drugog ne. Jer društvo ne sačinjava samo masa pojedinaca od kojih je sastavljeno, zemlja koju zauzimaju, stvari kojima se služe, pokreti koje ono izvršava, već prije svega ideja koju ono ima o sebi samom i bez sumnje, dešava se da se ono koleba u načinu na koji treba sebe da shvati; društvo se osjeća rastrzano u različitim pravcima. Ali kada izbiju, to nisu konflikti između ideala i stvarnosti, već između različitih ideala, onog od juče i onog od danas, između onog koji ima iza sebe autorite tradicije i onog koji se stvara. Moglo bi se sigurno istraživati zašto

ideali evoluiraju, ali na bilo koji način da se reši taj problem, sigurno je da se sve dešava u svetu ideala.

Daleko od toga, dakle da kolektivni ideal koji izražava religija potiče od neke urođene moći pojedinca, već je pojedinac baš u školi kolektivnog života naučio da idealizira. Prisivajući ideale koje je društvo obradilo, on je postao sposoban da stvori ideal. Samo društvo je povukavši ga u svoju oblast akcija, stvorilo i njemu potrebu da se izdigne iznad svijeta iskustva i dalo u isto vrijeme sredstva da od njega stvori drugi. Društvo je izgradilo taj novi svijet izgrađujući samo sebe, pošto taj svijet njega izražava. Tako sposobnost idealizacije kod pojedinca kao i kod grupe, nema ničeg misterioznog. Ona nije jedna vrsta luksuza koje bi čovjek mogao da se liši, već uslov njegove egzistencije. On nebi bio čovjek da je nije stekao. Ovaploćujući se kod pojedinaca, kolektivni ideali bez sumnje, teže da se individualiziraju. Svako ih shvata na svoj način i obilježava svojim znakom; oduzimaju im se ili dodaju neki elementi. Lični idela se oslobađa tako socijalnog ideala u granicama u kojima se jedna individualna ličnost razvija i postaje nezavisan izvor delanja. Ako hoćemo da razumijemo tu na izgled tako neobičnu sposobnost da se živi izvan realnog, dovoljno je da je dovedemo u vezu sa socijalnim okolnostima od kojih ona zavisi.

Potrebno je čuvati se toga da se u ovoj teoriji religije vidi jednostavno podmlađivanje istorijskog materijalizma; to bi značilo orevariti se veoma mnogo o onome što smo mislili. Pokazujući u religiji jednu stvar suštinski socijalnu, mi nikako ne želimo da kažemo da se ona ograničava na to da drugim jezikom izražava materijalne oblike društva i njegove neposredne životne potrebe. Očigledno je nema sumnje da socijalni život zavisi od svog materijalnog čije obelježje nosi, kao što duševni život individue zavisi od moždanog sistema, čak i od cijelokupnog organizma. Ali, kolektivna svijest nije samo običan epifenomen svoje morfološke baze, kao što individualna svijest nije samo jednostavno cvetanje nervnog sistema. Da bi se kolektivna svijest pojavila potrebno je da se izvrši sinteza sui generis posebnih svijesti. Ta sinteza ima za posledicu oslobađanje čitavog jednog svijeta osećanja, ideja, slika koje se jedmom rođene pokoravaju vlastitim zakonima. One se privlače, odbijaju, spajaju, dele, razmnožavaju, a da sve te kombinacije nisu direktno naručene ili iziskivane stanjem odgovarajuće stvarnosti. Život tako uzdignut uživa dosta veliku nezavisnost i ponekad se upušta u manifestaciju bez cilja, bez bilo kakve koristi radi samog zadovoljstva da se potvrđuje. Mi smo jasno pokazali da je to čest slučaj sa ritualnom aktivnošću i mitološkim mišljenjem.

Ali, ako je religija proizvod socijalnih uzroka, kako objasniti individualni kult i iuniverzistički karakter izvjesnih religija. Ako je rođena *in fora externa*, kako je mogla da pređe u ljudsku savjest i da se tu sve više i dublje urezuje? Ako je ona delo određenih i individualiziranih društava, kako je mogla da se od njih odvoji do te mjere da bude primljena kao opšta stvar čovječanstva?

U toku našeg istraživanja naišli smo na prve klice individualne reeligije i religioznog kosmopolitizma i videli kako su se one razvijale, tako imamo najglavnije elemente odgovora koji se može dati na to dvostruko pitanje.

Pokazali smo, najzad, kako se religiozna snaga koja raspaljuje pleme ovaploćujući se u posebnim svijestima i sama partikularizuje. Tako se stvaraju sekundarna sveta

bića; svaki pojedinac ima svoja, načinjena prema svojoj zamisli, vezana za njegov lični život, solidarna sa njegovom sudbinom, to je duša, individualni totem, predak zaštitnik, itd. Ta bića su predmet obreda koje vernik može da slavi sam, van svakog grupisanja; to je, dakle, pravi oblik individualnog kulta. Naravno, to je još samo jedan zakržljali kult, ali, kako je tada individualna ličnost bila malo izražena, kako joj se pridavalo malo važnosti, kult koji je izražava nije mogao biti jako razvijen. No, ukoliko su se ljudi više razlikovali a vrijednost ličnosti rasla, odgovarajući kult je zauzeo više mjesta u zajednici religioznog života i u isto vrijeme se zatvorio još više, hermetički za ono spolja.

Postojanje individualnih kultova nema u sebi što protuvriječi ili smeta sociološkom objašnjenju religije, jer su religiozne snage kojima se oni obraćaju samo individualizovani oblici koliktivnih snaga. Tako, iako izgleda da se religija održava u potpunosti u savjesti pojedinca, ona još uvijek u društvu nalazi svoj živi izvor sa koga se hrani. Možemo samo procijeniti koliko vrijedi taj radikalni individualizam koji je htio da od religije napravi nešto potpuno individualno; on ne poznaje osnovne uslove religioznog života. I ako je do sada ostao u stanju teorijskih težnji koje se nikada nisu ostvarile, znači da je on neostvarljiv. Jedna filozofija može da se obrađuje u tišini unutrašnje meditacije, ali ne i jedna vjera. Jer vjera je prije svega toplina, ushićenje, zanos cjelokupne društvene aktivnosti, uzdizanje čovjeka iznad samog sebe. Kako bi čovjek mogao, ne izašavši iz samog sebe povećati energiju koju posjeduje. Kako bi mogao prevazići svoje sopstvene snage? Jedino ognjište toplota na kome možemo da se ogrijemo moralno, jeste društvo naših bližnjih jedine moralne snage koje mogu da održe i uvećaju naše one koje nam pozajmljuju drugi. Pretpostavimo, čak da postoje stvarno bića manje ili više analogna onima koje nam prikazuju mitologije. Da bi ona mogla da djelujukorisno na duše, a to je njihov ralson d'atire, potrebno je da se u njih vjeruje. Vjere djeluju samo kada su podjeljene. One se mogu održavati izvjesno vrijeme samo ličnim naporom; ali se tako ne bi ni rodile ni stekle štaviše, neizvjesno je da bi se mogle sačuvati u ovim uslovima jer čovjek koji istinski vjeruje osjeća neobuzdanu potrebu da svoju vjeru širi zbog toga on napušta svoju usamljenost, približava se drugima, želi da ih ubijedi i sama revnost ubjeđenja koje prouzrokuje, okrepljuje njegovo. Ono bi se ugasilo brzo kada bi ostalo samo.

Sa religioznim univerzalizmom je kao i sa individualizmom. On nije isključivo svojstvo nekih velikih religija, već ga nalazimo na naravno u osnovi već u vrhu i australskog sistema. Bunjil, Daramulun, Batame nisu obični plemenski bogovi; svakog od njih priznaje mnoštvo različitih plemena. Njihov kult je, u izvjesnom smislu i internacionalan. Ova koncepcija je dakle, veoma bliska onoj koju nalazimo u najskorijim teologijama. Iz toga razloga su izvjesni pisci vjerovali da treba da je poriču, ma koliko nesporna ona bila.

Dakle mi smo mogli da pokažemo kako se ona stvarala.

Susjedna plemena iste civilizacije ne mogu da ne budu stalnim vezama jedna sa drugim. Sve vrste okolnosti im za to daju priliku: pored trgovine koja je još nerazvijena postoje brakovi, jer internacionalni brakovi su veoma česti u Australiji. U toku ovih susreta ljudi, prirodno postaju svjesni moralne srodnosti koja ih ujedinjuje. Oni imaju istu društvenu organizaciju istu podjelu na bratstva, plemena,

matrimonialne klase oni upražnjavaju iste obrede posvećivanja ili neke potpuno slične. Međusobne pozajmice ili sporazumi pojačavaju ove spontane sličnosti. Bogovi za koje su se vezivale ove toliko očigledne identične institucije, teško da su mogli da ostanu odvojeni u duhovima. Sve ih je približavalo i zato ako se, čak pretpostavi da je svako pleme nezavisno izgradilo pokraj o njima, oni neminovno moraju da teže da se izmješaju jedni sa drugim. Verovatno je u ostalom da su oni baš u međuplemenskim skupovima bili začeti. Jer to su prije svega, bogovi posvećivanja a u svečanostima posvećivanja, obično su zastupljena različita plemena. Ako su dakle stvorena sveta bića koja se ne vezuje ni za jedno društvo geografski određeno, to ne znači da je njihovo porijeklo vandruštveno. Iznad ovih geografskih grupacija postoje već druge čije granice nisu jasno određene, one nemaju utvrđene granice, ali obuhvataju sve vrste manje ili više sličnih i srodnih plemena. Posebni društveni život koji se odatle razvija, teži dakle da se širi u prostoru bez određenih granica. Sasvim je prirodno njemu odgovarajuće mitološke ličnosti, imaju istu osobinu, oblast njihovog uticaja je neograničen, oni lebde nad pojedinim plemenima i nad prostorom. To su veliki internacionalni bogovi.

Nema ništa u ovome što bi važilo samo za australijska društva. Nema naroda, nema države koji ne bi bili angažovani u jednom drugom društvu, manje ili više neograničenom koje obuhvata sve narode, sve države, sa kojima je prvi u direktnim ili indirektnim vezama, nema nacionalnog života, kojim ne gospodari kolektivni život internacionalne prirode. U koliko se napreduje u istoriji, utoliko internacionalne grupacije dobijaju veću važnost i veći prostor. Tako se može naslutiti kako je u izvjesnim slučajevima, univerzalistička tendencija mogla da se razvije do te mjere da stvori ne samo najviše ideja religioznog sistema, već i same principe na kojima on počiva.

MAKS WEBER

Osnovni sociološki pojmovi

Prethodna napomena. Metoda ovih definicija pojmova, kojih se ne možemo lišiti u ovom istraživanju, ali koje neizbježno ostavljaju utisak apstraktnih i tuđih stvarnosti, nikako ne pretenduje da bude nova. Naprotiv, ona želi samo sa na – kao što se nadamo – svrsishodniji i nešto korektniji način izražavanja, koji naravno baš stoga možda ostvlja utisak sitničarskog, formuliše ono što svaka empirijska sociologija zaista misli kada govori o istim stvarima. Ovo važi i tamo gdje se primjenjuju prividno neuobičajeni ili novi izrazi. U poređenju sa člankom u Logosu IV terminologija je što je moguće više uprošćena, a stoga i višestruko izmijenjena, da bi bila što razumljivija. Potreba za безусловnim popularisanjem, naravno ne bi se uvijek mogla spojiti sa potrebom za što je moguće većom preciznošću pojma i u datom slučaju mora da bude žrtvovana toj preciznosti.

O pojmu „razumijevanje“ uporedi „Allgemeine Psychopathologie“ od K. Jaspersa (a tu spadaju i neke primedbe Rikerta u 2. Izdanju dela „Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung“, 1913.) a posebno Zimela (Simmel) u dijelu „Probleme der Geschichtsphilosophie“. U metodskom pogledu ukazujem i ovdje, kao što sam inače češće činio, na postupak F. Gottl u spisu, koji je doduše pisan nešto teže razumljivim jezikom a nije ni svuda misaona do kraja uobličen, „Die Herrschaft des Woets“, a u pogledu sadržaja prije svega na lijepo dijelo F. Tonntes „Gemeinschaft und Gesellschaft“. Dalje, na knjigu R. Stammler „Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung“ koja veoma zavodi, i na moju kritiku u vezi s tim u časopisu Archiv F. Sozialwissensch. XXIV koja je već mnogostruko sadržavala osnove ovoga što slijedi. Od Zimelove metode odstupam odvajajući kad god je moguće smjerano od objektivnog važećeg „značenja“, dok Zimel ne samo da ih uvijek ne razdvaja nego ih često namjerno spaja.

1. Sociologija treba da znači: nauka koja hoće da razumije i tumači društveno djelovanje i time objasni ono što je uzročno u njegovom toku i njegovim posljedicama. Pri tome, „delanje“ treba da znači ljudsko ponašanje (bilo spoljašnje ili unutrašnje činjenje, uzdržavanje od radnje ili trpljenje), ako onaj ili oni koji delaju povezuju s njim neko subjektivno značenje. A „društvenim“ delanjem treba da se naziva takvo delanje koje se po smjeranom značenju onoga ili ovih koji deluju dovodi u vezu sa ponašanjem drugih i u svom toku je orijentisano prema ovome.

Metodološke osnove

1. „značenje“ je ovdje ili a) stvoreno subjektivno *smerano* značenje â.u istorijski datom slučaju odstrane nekog koji dela, ili ß, prosječno i približno u datom mnoštvu slučajeva od strane onih koji delaju ili b) u nekom pojmovno konstrukcionom *čistom* tipu od strane onoga ili onih koji delaju, *zamišljenih* kao tip. Ne neko objektivno „tačno“ ili metafizički zasnovano „istinsko“ značenje. U tom je razlika između

empirističkih nauka o delanju kao što su sociologija i istorija, nasuprot svim dogmatskim: pravu, logici, etici, esteticima, koje žele da na svojim objektivnim prouče „tačno,“ „važće“ značenje.

2. Granica između smisaonog delanja i čisto praktičnog ponašanja, koje nije povezano sa subjektivno smjranim značenjem, sasvim je neophodna. Znatno dio svekolikog sociološki relevantnog ponašanja, naročito čisto tradicionalno delanje nalazi se na granici i jednog i drugog. Smisaonog, tj. razumljivog delanja i nema u nekim slučajevima psihofizičkih pojava, a u drugim ono postoji samo za stručnjake; mistične pojave, koje se stoga ne mogu adekvatno saopštiti riječima, nisu sasvim razumljive onome ko nije prijemčiv za takve doživljaje. Stoga sposobnost da se na osnovu sopstvenog delanja zamisli isto takvo tuđe delanje nije pretpostavka za razumijevanje: „nije potrebno biti Cezar da bi se Cezar razumio“. Potpuna sposobnost doživljavanja tuđe situacije je važna za evidentnost razumijevanja, ali nije apsolutan uslov za smisaono tumačenje. Razumijevanje i nerazumijevanje sastavni dijelovi jedne pojave su često međusobno izmiješani i povezani.

3. Svako tumačenje, kao i svaka nauka uopšte, teži „evidentnosti“. Evidentnost razumijevanja može imati karakter bilo racionalnog, bilo intuitivnog doživljavanja tuđe situacije: emocionalnog, umjetničko-receptivnog. Racionalno evidentno je u oblasti delanja prije sega ono što je potpuno i sasvim shvaćeno u svom datom kontekstu značenja. U intuitivnom smislu, evidentno jeste potpuno doživljavanje tuđe delanje u emocionalnom kontekstu toga delanja. Racionalno razumljivo, tj. ovdje: neposredno i dvosmisleno intelektualno smisaono shvatljivo, jesu, u najvećoj mjeri, prije sega konteksti značenja koji stoje međusobno u takvom odnosu kao što stoje međusobno matematički ili logički iskazi. Mi sasvim jasno razumijemo šta to smisaono znači kad neko, misleći ili argumentišući, upotrebi svog $2 \times 2 = 4$, ili Pitagorinu teoremu, ili kada „tačno“ izvlači neki logički lanac zaključivanja prema našim uobičajnim načinima mišljenja; isto tako, ako on, iz nama „poznatih“ „iskustvenih činjenica“ i iz datih ciljeva, izvlači u svome delanju koncepcije koje nedvosmisleno slijede za tu vrstu, „sredstava“ koja treba primijeniti. Svako tumačenje jednog takvog delanja, racionalno orijentisanog prema jednom cilju, sadrži za razumijevanje primjenjenih sredstava najveću mjeru evidentnosti. Ne u istoj toj mjeri, ali za potrebe objašnjenja ipak dovoljno evidentno, razumijemo i takve zablude za koje smo mi sami prijemčivi ili čiji se nastanak može intuitivno doživjeti. Naprotiv, mnoge krajnje „ciljeve“ i „vrijednosti“, prema kojima može biti na osnovu iskustva orijentisano delanje jednog čovjeka, vrlo često nismo kadri potpuno jasno da razumijemo, ili uspijevamo da ih prema okolnostima, doduše, intelektualno shvatimo; međutim, pri tome, s druge strane, što oni radikalnije odstupaju od naših sopstvenih krajnjih vrijednosti, to nam je teže da ih pomoću intuitivne mašte doživljavanjem učinimo razumljivim. Zavisno od situacije slučaja, moramo se onda zadovoljiti time da ih tumačimo samo intelektualno ili ako i to ne uspije, moramo ih prema okolnostima prosto uzeti kao datosti, i na osnovu njihovih orijentacionih tačaka, protumačenih koliko god je moguće intelektualno, ili koliko god je moguće intelektualno približno doživljenih učiniti sebi razumljivim dok delanje koje one motivišu. U to spadaju npr. mnogi religiozni i karitativni podvizi virtuoza za onoga ko je za to neosetljiv. Isto tako, i ekstremno racionalistički fanatizmi „ljudska prava“ za onoga koji se sam radikalno gnuša tih orijentacionih tačaka. Aktualna duševna stanja (strah, bijes, častoljublje, zavist, ljubomora...) sa

stanovišta tog racionalnog delanja sa ciljem-iracionalne akcije koje iz njih proizilaze možemo da doživimo očiglednije emocionalno ukoliko smo sami za njih više prijemčivi, a u svakom slučaju čak i ako one po svom stepenu apsolutno prevazilaze naše sopstvene mogućnosti, možemo ih smislaono intuitivno razumjeti i intelektualno procjeniti njihovo dejstvo na pravac i sredstva delanja.

Za *tipološko* naučno posmatranje najlakše se istražuju i prikazuku kao „odstupanje“ od nekog konstrukcionog čisto ciljno-racionalnog toka delanja, svi iracionalni afektivno uslovljeni kontekstom značenja ponašanja, koji utiču na delanje. Na primjer, prilikom objašnjenja „nauke na berzi“, najprije se na pogodan način utvrđuje: kako bi se delanje oblikovalo bez utjecaja iracionalni afekata, a onda se unose one iracionalne komponente kao „smetnje“. Isto tako se, prilikom neke političke ili vojne akcije, prvo na pogodan način utvrđuje: kakav bi tok imalo delanje kad bi bile poznate sve okolnosti i sve namjere na osnovu našeg iskustva. Samo na taj način postaje onda moguće da se odstupanja od toga kauzalno pripisuje iracionalnostima koje njih uslovljavaju. Dakle, konstrukcija jednog strogo ciljno racionalnog delanja služi u tim slučajevima sociologiji - zbog njegove evidentne razumljivosti i njegove nedvosmislenosti - kao *tip* („idealni tip“), da bi se realno delanje, na koje utiču iracionalisti svake vrste (afekti, zablude), razumjelo kao odstupanje od onog toka koji se može očekivati pri čisto-parcijalnom ponašanju.

U toj meri i samo iz razloga te metodološke svrhovitosti je metoda sociologije „čiji je cilj razumevanje“ „racionalistička“. Ali, naravno, ovaj postupak ne sme se shvatiti kao racionalistička predrasuda sociologije, već samo kao metodološko sredstvo, i ne sme se protumačiti kao verovanje u stvarnu prevlast racionalnog nad životom. Jer nije zadatak ovog postupka da kaže bilo šta o tome u kojoj meri u stvarnosti racionalno procenjivanje cilja određuje stvarno delanje a u kojoj ne određuje. (Ali time se ne poriče da nema opasnosti od racionalističkih tumačenja. Na žalost, svako iskustvo potvrđuje da ono postoji).

4. Sve nauke o delanju u obzir pojave i predmete bez značenja, kao: povod, rezultat, smetnje ljudskog delanja. „Bez značenja“ nije identično sa „beživotnim“ ili „neljudskim“. Svaki artefakt, npr. neka „mašina“, jeste jasan i razumljiv samo na osnovu značenja koje je ljudsko delanje dalo izradi i primeni tog artefakta; mašina ostaje sasvim nerazumljiva ako se ne dovede u vezu sa tim značenjem. Ono što je razumljivo u tome je dakle odnos ljudskog delanja prema njemu, bilo kao „sredstvo“, bilo kao „cilj“, koji je imao pred sobom onaj koji dela ili oni koji delaju, i prema kome je njihovo delanje bilo orijentisano. Samo u takvim kategorijama moguće je razumijevanje takvih objekata. Naprotiv, bez značenja ostaju sve-žive, nežive, van ljudske, ljudske-pojave ili stanja bez smjieranog sadržaja značenja, ukoliko ne ulaze u odnos „sredstva“ i „cilja“ prema delanju nego samo predstavljaju njegov povod, njegov podstrek ili smetnju. Nastanak zaliva Dolart 1277 god. ima možda „istorijski“ značaj kao pokretanje izvesnih migracionih pojava koje su istoriski veoma dalekosežne. Redosljed umiranja i organski kružni tok života uopšte: od bezpomoćnosti djeteta do bepomoćnosti starca -jeste, naravno, od prvo razrednog dalekosežnog sociološkog značaja, s obzirom na to što se ljudsko delanje na razne načine orijentisalo i orijentiše prema tom stanju stvari. Drugu kategoriju čine, opet, nerazumljivi iskustveni stavovi o toku psihičkih ili psihofizičkih pojava. Naposljetku, ovo stanje stvari je isto kao i kod drugih nerazumljivih datosti: onaj ko ih posmatra, u

cilju ljudskog razumijevanja, uzima ih, kao što ih uzima inaj koji praktično dela, kao „činjenice“ sa kojima treba računati.

Sada je data mogućnost da buduće istraživanje nađe i nerazumljive pravilnosti za posebno *smisaono* ponašanje, ma koliko malo to do sada bio slučaj. Trebalo bi da sociologija uzme kao datosti npr. razlike i biološkom nasleđu („rasa“) isto onako kao što se uzimaju npr. i fiziološke činjenice takve vrste kao što su potreba za hranom ili uticaj starenja na delanje, - ako i u koliko bi se dalo statistički nepobitan dokaz o njihovom utjecaju na vrstu sociološki relevantnih ponašanja, dakle: posebno na društveno delanje u njegovom odnosu prema značnju.

5. Razumevanje može da znači: 1. *aktuelno* razumijevanje smeranog značenja neke radnje (uključujući neku izjavu). Mi npr. aktualno „razumijemo“ smisao stava $2 \times 2 = 4$, koji čujemo ili pročitamo (racionalno aktuelno razumevanje misli), ili izliv bijesa koji se manifestuje u izrazu lica, interjekcijama, iracionalnim pokretima (iracionalno aktuelno razumevanje afekata). Ali razumijevanje može da znači i 2. razumijevanje *pomoću objašnjenja*. Mi „razumemo“ na osnovu motiva kakvo je značenje onaj, koji je izgovorio ili napisao stav $2 \times 2 = 4$, pridao tome u tom trenutku i u tom kontekstu, kad ga vidimo kako se bavi nekom trgovačkom kalkulacijom, nekim naučnim demonstriranjem, nekim tehničkim proračunavanjem ili nekom drugom radnjom sa kojom je ovaj stav u vezi, zahvaljujući nama razumljivom značenju tih radnji; to znači, on dobiva jedan kontekst značenja koji je nama razumljiv. Mi razumijemo cijepanje drva ili radi bilo za nadnicu, bilo da bi podmirio sopstvenu potrebu, ili radi svoje rekreacije ili recimo, „zato što reaguje na uzbuđenje,“ ili ako onaj koji puca to radi po zapovjesti, u cilju pogubljenja ili savlađivanja neprijatelja ili iz osvete. Najzad, razumijemo po motivu i bijes ako znamo da se iza svega krije ljubomora, sujeta, uvreda časti. Sve ovo su razumljivi konteksti značenja čije razumijevanje smatramo objasnjenjem stvarnog toka delanja. Za nauku koja se bavi značenjem delanja „objašnjenje“ znači isto što i shvatanje konteksta značenja u koji, po svom subjektivnom smijeranom značenju, spada aktualno razumljivo delanje.

6. U svim ovim slučajevima, „razumijevanje“ znači shvatanje pomoću tumačenja: a) u pojedinačnom slučaju stvarno smeranog značenja ili konteksta značenja ili b) prosječno smeranog značenja ili konteksta značenja ili c) „idealno tipskog“ značenja ili konteksta značenja koji nauka treba da konstruiše za čist tip česte pojave. Takve idealno tipičke konstrukcije su npr. pojmovi i „zakoni“ koje je postavila čista teorija političke ekonomije. Oni pokazuju kakav bi bio tok nekog ljudskog delanja određene prirode, kad bi ono bilo orijentisano strogo ciljno racionalno, neometano zabludom i afektima, i kad bi, dalje bilo sasvim nedvosmisleno orijentisano samo prema jednom cilju. Stvarno delanje odvija se tako samo u rijetkim slučajevima, a i onda samo približno onako kako je to konstruisano u idealnom tipu.

Svako tumačenje teži, doduše, evidentnosti. Ali ma koliko tumačenje bilo smisaono evidentno, ono kao takvo i zbog tog karaktera evidentnosti ne može da pretenduje da bude i kauzalno važeće tumačenje. Ono je po sebi stalno samo jedna posebno evidentna kauzalna hipoteza. A) neskriveni „motivi“ i „potiskivanja“ vrlo često prikrivaju baš i samom onom koji dela stvarni kontekst smisla njegovog delanja u toj mjeri da i subjektivno iskreni iskazi o samom sebi imaju samo relativnu

vrijednost. U tom slučaju, sociologija se nalazi pred zadatkom da dokuči i tumači utvrdi taj smisao, mada on nije, ili bar nije potpuno onakav kakav je in concreto „smeran“ unijet u svijest: to je granični slučaj smisaonog tumačenja. B) spoljne pojave delanja, koje su za nas „iste“ ili „slične“, mogu imati u osnovi sasvim različite kontekste značenja kod onoga koji dela ili onih koji delaju, i mi „razumijemo“ i delanje koje vrlo mnogo odstupa, a često je i smisaono suprotno situacijama za koje smatramo da su međusobno „jednake“. C) ljudi koji delaju su u odnosu na date situacije vrlo često izloženi suprotnim impulsima koji se međusobno sukobljavaju, a koji mi u cijelini „razumijemo“. Objašnjenje o tome daje jedino stvarni ishod sukoba motiva.

Takozvani „Grešamov zakon“ npr. je racionalno očigledno tumačenje ljudskog delanja u datim uslovima i pod idealno tipskom pretpostavkom čisto ciljno racionalnog delanja. U kojoj se mjeri dijela stvarno u skladu sa njima, može da kaže samo iskustvo-o tome da je stvarno nestala iz prometa ona vrsta novca koja je među ostalim novčanim jedinicama imala suviše malu vrijednost. Iskustvo pokazuje u kojoj mjeri taj zakon stvarno važi. U stvari put saznanja je bio ovakav: prvo su postojala iskustvena posmatranja a tek onda je formulisano tumačenje. Bez tog uspijelog tumačenja naša potreba za kauzalnošću očevidno ne bi bila zadovoljena.

7. „Motiv“ znači kontekst značenja, koji samom onom koji dela ili posmatraču izgleda kao smisaoni osnov nekog posmatranja. „Smisaono adekvatnim“ treba nazivati ponašanje u onoj mjeri u kojoj mi odnos njegovih sastavnih dijelova, prema prosječnim uobičajenim načinima mišljenja i osjećanja, potvrđujemo kao tipičan kontekst značenja. Naprotiv, ili pojava treba nazivati „kauzalno adekvatnim“ u onoj mjeri u kojoj prema iskustvu postoji mogućnost da se odnos stvarno uvijek na isti način poziva. Kauzalno objašnjenje znači, konstataciju da, n osnovu nekog pravila vjerovatnoće koje se nekako može procijeniti, a u rijetko idealnom slučaju može brojno izkazati-iza jedne određene posmatrane pojave slijedi druga određena pojava.

Tačno kauzalno tumačenje nekog konkretnog delanja znači da su vanjski tok i motiv u svome kontekstu tačno i istovremeno smisaono razumljivo spoznati. Tačno kauzalno tumačenje tipičnog delanja znači da se za tok stvari, za koji se tvrdi da je tipičan, može da utvrdi da je isto tako smisaono adekvatan koliko i kauzalno adekvatan. Ako nedostaje adekvatnost u značenju onda, čak i kod najveće pravilnosti toka, koja se brojčano može precizno da pokaže u svojoj vjerovatnoći, postoji samo nerazumljiva statistička vjerovatnoća. S druge strane, za dalekosežnost socioloških saznanja, čak i najočiglednija adekvatnost u značenju znači samo u onoj mjeri tačan kauzalan iskaz u kojoj se dokaže da postoji neka mogućnost da delanje stvarno ima onaj tok koji izgleda smisaono adekvatan i uz naznačljivu učestalost ili približnosti.

8. Događaji i pravilnosti koji se, zbog toga što su nerazumljivi, ne označavaju u ovdje upotrebljenom smislu riječi kao „sociološko stanje stvari“ ili pravila nisu naravno zbog toga ništa manje važni, pa ni za sociologiju u ovdje utrošenom smislu riječi. Oni se pomiču samo na drugo mjesto, različito od mjesta razumljivog delanja, i to svakako metodološki sasvim neizbiježno: to je mjesto „uslova“, „povoda“, „smetnji“ i „podstreka“ delanja.

9. Delanje u smislu smisaonog razumljivog orijentisanja sopstvenog ponašanja za nas postoji stalno samo kao ponašanje jednog lica ili više pojedinačnih lica.

Za druge svrhe saznanja može biti korisno ili potrebno da se pojedinačna individua shvati npr. kao skup „ćelija“ ili kao kompleks bio-hemiskih reakcija, ili da se njen „duševni život“ shvati kao konstrukcija nastala od pojedinačnih elemenata. Time se dolazi do nesumnjivo vrijednih saznanja. Samo mi ne razumijemo to ponašanje tih elemenata izraženo u pravilima. Pa ni kad je riječ o psihičkim elementima, i to: ukoliko ih shvatamo tačnije sa gledišta prirodnih nauka, to manje razumijemo njihovo značenje: baš ovo nikad nije put kojim se dolazi do tumačenja na osnovu smeranog značenja. Ali za sociologiju upravo je ta uzajamna povezanost značenja delanja predmet shvatanja. Ponašanje fizioloških jedinica, recimo ćelija, ili bilo kakvih psihičkih elemenata, možemo pokušati da posmatramo ili na osnovu posmatranja da dokučimo što je njima, da dobijemo za njih pravila „zakone“ i uz pomoć njih kauzalno „objasnimo“ pojedinačne pojave, tj. da ih podvedemo pod pravila. Međutim, tumačenje delanja uzima ove činjenice i pravila samo u onoj mjeri i samo u tom smislu u obzir, koliko i bilo koje druge okolnosti.

Za druge, opet npr. pravne, svrhe saznanja ili u praktične svrhe može da bude, s druge strane, svrsishodno i upravo ne izbiježno da društvene tvorevine tretiramo kao zasebne individue. Naprotiv za tumačenje delanja -u cilju njegovog razumijevanja- putem sociologije, te tvorevine su samo rezultati i povezanosti specifičnog delanja pojedinačnih lica, pošto su samo ona nama razumljivi akteri smisaono orijentisanog delanja. Uprkos tome, sociologija ne može da ignoriše i da ne upotrebi u svoje svrhe one kolektivne misaone tvorevine drugih nauka posmatranja, jer tumačenje delanja stoji u trostrukom odnosu prema onim kolektivnim pojmovima: a) ono samo je često prinuđeno da operše sa potpuno sličnim kolektivnim pojmovima da bi uopšte dobilo razumljivu terminologiju. Pravnički jezik, kao i jezik kojim se svakodnevno govori, označava npr: „državu“ koliko kao pravni pojam, toliko i kao ono stanje društvenog delanja za koje hoće da važe pravne norme. Za sociologiju stanje „država“ se ne sastoji nužno samo od pravno relevantnih sastavnih dijelova. I u svakom smislu za nju ne postoji nikakva kolektivna ličnost „koja dela“. – b) tumačenje delanja može uzeti u obzir osnovnu važnu činjenicu da one kolektivne tvorevine, koje spadaju u domen svakodnevnog ili pravnog misljenja, jesu predstave djelimično o nečemu što jeste, a djelimično o nečemu što treba da bude u glavama stvarnih ljudi, predstave, prema kojima se orijentiše delanje tih ljudi, i da one kao takve imaju veoma veliki, često upravo dominantni kauzalni značaj za vrstu toka delanja stvarnih ljudi. Prije svega kao predstave o nečemu što treba da bude ili ipak što ne treba da bude. Za vlastitu sociološku terminologiju bilo bi mogliće, i ako bi to možda bilo veoma sitničarski i zametno, da sasvim eliminiše te pojave koje uobičajeni jezik upotrebljava ne samo za ono što u pravnom smislu treba da važi, već i za stvarna zbivanja i da ih zamjeni sasvim novo obrazovanim riječima, ali kako stvari stoje, i to je isključeno. – c) metoda tzv. „organske“ sociologije pokušava da društveno delanje objasni polazeći od „ćelije“ u okviru koje se onda pojedinac i njegovo ponašanje tumače slično onome kako fiziologija tretira značaj koji ima tjelesni „organ“ u skladu organizma.

Ovdje uopšte nećemo raspravljati o tome u kojoj nam je mjeri i ponašanje životinja smisaono „razumljivo“, ili „nerazumljivo“ ali i jeno i drugo u krajnje

nesigurnom smislu i problematičnom obimu – i u kojoj mjeri, dakle, teoriski to ponašanje može da i sociologiju odnosa ljudi prema životinjama. Mnoge životinje razumiju naredbu, bijes, ljubav, agresivnu namjeru i reaguju na njih očevidno mnogostruko i ne isključivo mehanički – instinktivno, već i nekako svjesno smisaono i orijentišući se prema iskustvu. Samo po sebi, stepen našeg uživljavanja u ponašanje „primitivnog čovjeka“ nije bitno veći. Ali mi nemamo uopšte pouzdana sredstva da utvrdimo kako kod životinja subjektivno stoje stvari ili imamo sredstva koja nisu dovoljna: problemi psihologije životinja su, kao što je poznato, interesantni koliko i trnoviti. Poznato je da postoje naročiti skupovi životinja naj različitijih vrsta: monogame i poligame „porodice“, čopori, krda, najzad i „države“ sa podjeljenim funkcijama. Samo je po sebi razumljivo da je ovdje čisto funkcionalno posmatranje vrlo često, bar za sada, ono definitivno sa čijim se utvrđivanjem mora zadovoljiti naučno istraživanje. To čisto funkcionalno ponašanje je poimanje funkcija pojedinih tipova individua, koje su odlučujuće za održavanje, tj. za ishranu, odbranu, reprodukciju, novo stvaranje dotičnih životinjskih skupova. Sve što je prevazilazilo okvire toga bilo je dugo vremena čista spekulacija ili ispitivanje u kojoj mjeri može nasleđe, s jedne strane, iokolina, s druge strane, da utiču na razumijevanje tih „društvenih“ predispozicija. Ali naravno ozbiljno naučno istraživanje je potpuno jedno dušno tome da je, u onom svođenju na funkcionalno saznanje, baš stvar u prisilnom i nadamo se, samo provizornom zadovoljavanju. Ne zadovoljavamo se samo time da uvidimo prilično jako shvatljivu „važnost održavanja“ funkcija onih pojedinih diferencionih tipova i da izložimo na koji se način ta diferencijacija objašnjava, bilo pod pretpostavkom da se nasljeđuju stečene osobine, ili obrnuto, pod pretpostavkom da se ne nasljeđuju stečene osobine. Mi želimo i da znamo: 1) šta je to što odlučuje o ishodu diferenciranja individue koja na početku još neutralna, neizdiferencirana, i 2) što je to što navodi diferenciranu individuu da se ponaša tako da njeno ponašanje stvarno rijsko. Umjesto toga ona mora da pruža veću ne dvosmislenost pojmova. Ta povećana ne dvosmislenost postiže se što je moguće većim optimumom adekvatnosti značenja, čemu teži sociologija u stvaranju svojih pojmova. Ona se može – a o tome se do sada pretežno vodilo računa – naročito potpuno postići kod racionalnih pojmova i pravila.

Moramo biti načisto s tim da je na polju sociologije moguće u neku ruku nedvosmisleno stvarati „prosjeke“, pa dakle, otuda, „prosječne tipove“ jedino tamo gdje su posredni samo razlike u stepenu kvalitativno istorodnog smisaono određenog ponašanja. A toga ima. Ali, u većini slučajeva, na istoriski ili sociološki relevantno delanje utiču kvlitativno heterogeni motivi, o kojima se uopšte ne može govoriti kao o prosjeku u pravom smislu. One idealno tipske konstrukcije društvenog delanja, koje npr: stvara ekonomska teorija, jesu, dakle, „tuđe stvarnosti“ u tom smislu što – u ovom slučaju – uvijek postavljaju pitanje: kako bi se delalo u slučaju idealne ciljne racionalnosti koja je uz to orijentisana prema čisto ekonomskom cilju. Te konstrukcije nam pomažu da realno delanje, koje je određeno tradicijonalnim smetnjama, afektima, zabludama, uplitanjem ili bar uzimanjem u obzir ne ekonomskih ciljeva: 1) razumijemo u onoj mjeri u kojoj je njega određivao, pored drugi, i stvarno ekonomski cilj u konkurentnom slučaju, ili ga obično određuje u prosječnom slučaju, i 2) da olakšamo spoznaju njegovih stvarnih motiva na osnovu utvrđivanja odstupanja njegovog realnog toka od idealno tipskog. Isto tako bi morala da se ponaša idealno tipska konstrukcija nekog konsekventnog, mistično uslovljenog, akosmističkog stava prema životu. Što su jasnije i ne dvosmislenije konstruisani ti

idealni tipovi – što su, dakle, više tuđi stvarnosti, u ovom smislu, utoliko bolje izvršavaju svoj zadatak, kako u terminološkom i klasifikacionom, tako i u heurističkom pogledu. Tako isto postupa i istorija kad daje konkretno kauzalno objašnjenje pojedinih zbivanja; kad npr. da bi objasnila tok pohoda 1866, i za Moltkea i za Benedeka prvo misaono dolazi do toga kako bi i jedan i drugi postupali u slučaju idealne racionalnosti, da su znali sve o svojoj situaciji i situaciji protivnika. To onda upoređuje sa onim kako se stvarno postupalo, i kauzalno objašnjava primjećeno odstupanje. I tu se koristi jedna idealno tipiska ciljno racionalna konstrukcija.

Ali konstruktivni pojmovi sociologije nisu idealno tipski samo u vanjskom već i u unutrašnjem smislu. Stvarno delanje se u velikoj većini slučajeva odvija u tupoj polusvjesnosti ili ne svjesnosti o svom „smeranom zančenju.“ Onaj koji dela „osjeća“ ga više neodređeno nego što zna za njega ili je „načisto s tim“; on dela u većini slučajeva nagonski ili shodno navici. Samo u nekim prilikama, i kod masovno istog delanja, čiji su akteri često samo pojedinačni, uzdiže se do svijesti značenja delanja, pa bilo to značenje racionalno ili iracionalno. Stvarno efektivno, tj. potpuno svjesno i jasno, smislo djelanje je u stvarnosti uvijek samo graničan slučaj. Svako istorijsko i sociološko posmatranje prilikom analize stvarnosti mora uvijek uzimati u obzir tu okolnost. Ali to sociologiji ne smije da predstavlja smetnju da stvara svoje pojmove klasifikacijom mogućeg „smjeranog znanja“, dakle tako kao da je delanje zaista svjesno misaono orijentisano. Ona mora stalno, kad je posredi posmatranje stvarnosti u njenoj konkretnosti, da uzima u obzir odstupanje od stvarnosti, i da utvrđuje stepen i vrstu tog odstupanja.

Pojam društvenog delanja

1. Društveno delanje može biti orijentisano prema prošlom, sadašnjem ili budućem, očekivanom ponašanju drugih. Ti „drugi“ mogu biti pojedinci i poznati, ili ne određeno mnoštvo i sasvim nepoznati.
2. Nije svako delanje – ni spoljnje delanje – „društveno“ delanje, u ovde upotrebljenom smislu reči. Spoljnje delanje nije takvo onda kada se orijentiše samo prema očekivanju ponašanja mrtvih predmeta. Unutrašnje ponašanje je društveno delanje samo onda kada se orijentiše prema ponašanju drugih. Religiozno ponašanje npr. nije to onda kada ostaje kontemplacija, usamljena molitva itd.
3. Nema svaki dodir između ljudi društveni karakter, nego je samo sopstveno ponašanje misaono orijentisano prema ponašanju drugog. Sudar dvoice biciklista npr. je prost događaj kao što je neko prirodno zbivanje. Ali bi njihov pokušaj da izbegnu sudar, i grdnja, tuča ili mirno paspravlanje poslije sudara, bili „društveno delanje“.
4. Društveno delanje nije ni identično: a) sa jednakim delanjem više lica niti b) sa svakim delanjem na koje utie ponašanje drugih. A) ako na ulici, u trenutku kad počne kiša, mnoštvo ljudi u isto vrijeme otvara kišobrane,

onda delanje jednog nije orijentisano prema delanju drugog čovjeka, već je delanje svih na isti način orijentisano prema potrebi zaštite od kvarenja. B) poznato je da na delanje pojedinaca mnogo utiče prosta činjenica da se nalazi u „masi“ sabijenoj na jednom mjestu: delanje uslovljeno uticajem mase. I raštrkana masa može da uslovljava ponašanje pojedinca ponašanje mnogih koje utiče simultano ili sukcesivno na pojedinca, a osjeća se kao takvo ponašanje. Određene vrste reagovanja su moguće zahvaljujući prostoj činjenici što se pojedinac osjeća kao dio jedne „mase“, dok ta činjenica otežava druge vrste reagovanja. Usljed toga, određeni događajili ljudsko ponašanje može izazvati najrazličitiji osjećanja: veselost, bijes, oduševljenost, očajanje i strasti svih vrsta, koji se ne bi javili kao posljedica da je pojedinac sam, a pri tom ipak nije neophodno da postoji neka smisaona vez između ponašanja pojedinca i činjenica da je on dio mase. Jedno delanje koje je u svom toku samo kao reakcija izazvano uticajem proste činjenice „mase“ čisto kao takva, i nije sa njom smisaono povezano, ne bi, u pojmovnom smislu, bilo „društveno delanje“ u ovde upotrebljenom smislu reči.

Kao i svako delanje tako i društveno delanje može da bud određeno: 1) ciljno-racionalno: kad se dela u skladu sa očekivanjem ponašanja predmeta spoljnjeg svijeta i drugih ljudi, i koristeći se tim očekivanjima kao „uslovima“ ili kao „sredstvima“ za postizanje sopstvenih ciljeva kojima se racionalno teži; 2) vrednosno-racionalno: kad se svesno vjeruje u – etičku, estetsku, religioznu, ili bilo kakvu drugu – apsolutnu vrednost nekog određenog ponašanja, zbog toga što je ona takva, i nezavisno od uspeha; 3) afektivno naročito emocionalno: kad se dela u skladu sa aktuelnim afektima i ljudskim stanjem; 4) tradicionalno: kad se dela u skladu sa ustaljenim navikama.

1. Strogo tradicionalno ponašanje nalazi se – isto kao i čisto reaktivno ponašanje – sasvim na granici i često s one strane onoga što se uopšte može nazvati „smisaono“ orijentisanim delanjem. Jer ono je vrlo često samo tupo reagovanje na naviknute nadražaje, reagovanje koje se odvija na već ustaljen način. Najveći dio svakog usvojenog svakodnevnog ponašanja približava se ovom tipu koji ne ulazi u sistematiku samo kao graničan slučaj već i zato što se vezivanje za ono što je naviknuto može svesti održati u različitom stepenu i smislu.

2. Strogo afektivno ponašanje nalazi se isto tako na granici i često s one strane onoga što je svesno „smisaono“ orijentisano: to može da bude reagovanje bez ustručavanja na neki nesvakodnevni nadražaj. Sublimacija nastaje kada se afektivno uslovljeno delanje javlja kao sijesno psihičko resteređenje.

3. Afektivna i vrednosno-racionalna orijentisanja delanja razlikuju se među sobom po tome što ova posljedica svijesno stvara krajnji cilj delanja i što se konsekvntno planski orijentiše prema njemu. Inače, zajedničko im je to što za njih smisao delanja ne leži u postizanju cilja koji je izvan njega, no u delanju određene vrste kao takvom. Čisto vrednosno-racionalno delča onaj ko dela bez obzira na moguće posljedice, uvjeren u ono što mu se čini da nalažu dužnost, dostojanstvo, ljepota, božja zapovijest, pijetet ili važnost neke stvari bilo koje vrste. Vrijednosno-racionalno delanje je uvijek delanje po „zapovijestima“ ili po „zahtjevima“ za koje

onaj koji dela vjeruje da su mu postavljeni. O vrijednosnoj racionalnosti ćemo govoriti samo ukoliko se ljudsko delanje orijentiše prema takvim zahtjevima – što je uvijek slučaj samo u različitoj, većinom prilično orijentisanoj mjeri.

4. Ciljno-racionalno dela onaj ko svoje delanje orijentiše prema cilju, sredstvima i propratnim posljedicama i pri tome racionalno odmijerava odnos sredstava prema ciljevima, ciljeva prema propratnim posljedicama, i najzad, međusoban odnos različitih mogućih ciljeva. Dakle u svakom slučaju, onaj ko ne dela ni afektivno ni tradicionalno. Izbor između više mogućih i suprotnih ciljeva i posljedica može pri tome biti vrijedno-racionalno orijentisan: onda je delanje ciljno-racionalno samo u svojim sredstvima. Ili onaj koji dela može da, svjesno odmijeravajući važnosti alternativnih i suprotnih ciljeva, a da se vrijednosno-racionalno ne orijentiše prema „zapovijestima“ i „zahtjevima“, i uzevši ih kao dana subjektivna osjećanja potrebe, te ciljne unese u jednu skalu i da po njoj orijentiše svoje detalje tako da ta osjećanja, po mogućnosti, budu, zadovoljena po napravljenom redosljedu. Dakle, vrijednosno-racionalna orijentacija delanja može stajati u različitim odnosima prema ciljno-racionalnoj orijentaciji.

5. Delanje, naročito društveno delanje, vrlo rijetko je orijentisano samo na jedan ili na drugi način. Isto tako te vrste orijentacija nisu, naravno ni na koji način iscrpne klasifikacije svih vrsta orijentacije delanja, već su, u sociološke svrhe stvoreni, pojmovi čisti tipovi kojima se stvarno delanje više ili manje približava ili iz kojih se, još češće sastoji. Samo uspjeh može nam pokazati njihovu svrsishodnost.

U okviru društvenog delanja mogu se zapaziti stvarne pravilnosti, tj. tokovi tokovi delanja koji se ponavljaju u tipično istom *smernom* značenju kod jednih te istih osoba koje delaju, ili koje se (eventualno ili istovremeno) javljaju kod većeg broja osoba j+koje delaju. Ovim *tipovima* toka delanja bavi se sociologija, za razliku od istorije koja teži da kauzalno objasni važna, tj, sudbonosna pojedinačna zbivanja.

Stvarno postojeće izgledje jedne *pravilnosti* u podešavanju društvenog delovanja treba nazvati *upotrebom*, ako su i ukoliko izgledi za njeno postojanje u nekom krugu ljudi određene *samo* stvarnim upražnjavanjem. Upotrebu treba nazvati *običajem* ako se stvarno upražnjavanje zasniva na dugotrajnoj *uživljenosti i naviknutosti*. Ali ona može biti označena kao i pravilnost „uslovljena interesnom situacijom“ („*interesno uslovljena*“), ako su i ukoliko izgledi za njeno empirijsko održanje uslovljeni *samo* čisto ciljnoracionalnom orijentacijom delanja pojediniaca prema istim *očekivanjima*.

1. I „moda“ spada u upotrebu. Nasuprot „običaju“, upotrebu treba nazvati „modom“ kad je (što je sasvim obrnuto kod običaja) činjenica *novine* dotičnog ponašanja izvor orijentacije delanja. Ona je bliska „konvenciji“, pošto kao i ona (većinom) nastaje iz težnje za sticanjem *staleškog* prestiža.
2. Nasuprot „konvenciji“ i „pravu“, običaj treba za nas da znači pravilo za koje *nisu* date spoljne garancije. Onaj koji dela stvarno se pridržava tog pravila dobrovoljno, bilo što, jednostavno, ne misli o tome ili zato što mu je tako „ugodno“ ili iz bilo kojih drugih razloga, i iz tih razloga očekuje od drugih osoba, koje spadaju u taj krug, da će se i one verovatno pridržavati tog pravila. Običaj, u ovom smislu, ne bi, dakle, bio ništa „važće“, niko ne

„zahteva“ da se neko pridržava njega. Naravno prelaz od običaja u važeću *konvenciju* i u *pravo* je neodređen. Svuda je iz onoga što je stvarno uobičajeno nastalo ono što važi. Danas je „običaj“ da se ujutro uzima doručak otprilike određene vrste, ali neka „obaveza“ da se to čini ne postoji (osim kad je reč o hotelskim gostima), a to nije uvek bio običaj. Nasuprot tome, način odevanja, čak i tamo gde je nastao iz „običaja“, danas, u velikoj meri, nije ništa samo običaj već konvencija.

3. Veliki broj veoma upadljivih pravilnosti toka društvenog delanja, naročito (ali ne samo) privrednog delanja, ne zasniva se ni u kom slučaju na orijentaciji prema bilo kojoj normi koja se predstavlja kao „važeća“, ali ni na običaju, već samo na tome da vrsta društvenog delanja, učesnika u njemu. Po prirodi stvari, tako u proseku najbolje odgovara normalnim subjektivno procenjenim *interesima* tih učesnika, i da oni svoje delanje orijentišu prema tom subjektivnom mišljenju i znanju, recimo, pravilnosti u obrazovanju cena na „slobodnom“ tržištu. Zainteresovani na tržištu orijentišu svoje ponašanje, kao „sredstvo“, prema sopstvenim *tipičnim* subjektivnim ekonomskim interesima, kao „cilju“, i prema isto tako tipičnim očekivanjima u pogledu verovatnog ponašanja drugih, kao „uslovima“, da se postigne onaj cilj. *Ukoliko* oni delaju *više* ciljnoracionalno, utoliko sličnije reaguju na date situacije. Tako nastaju istovrsnosti, pravilnosti i kontinuitet držanja i delanja, koji su veoma često mnogo stabilniji nego kad se delanje orijentiše prema normama i obavezama koje važe stvarno kao „obavezne“ za jedan krug ljudi. Ta pojava, da orijentacija prema golom sopstvenom i tuđem interesu izaziva posledice koje su iste kao i one koje se postavljanjem normi vrlo često uzaludno pokušavaju da iznude, izazvala je veliko interesovanje naročito u oblasti ekonomije. Ona je bila upravo jedan od izvora nastanka političke ekonomije kao nauke. Ali na sličan način ona važi i za sve druge oblasti delanja. U svojoj svesnosti i unutrašnjoj slobodi ona predstavlja polarnu suprotnost svakoj vrsti unutrašnje vezanosti koja nastaje uključivanjem u čisti ustaljeni „običaj“, kao i prednosti normama u koje se vrednosnacionalno veruje. Bitna komponenta „racionalizacije“ delanja sastoji se u tome da se to unutrašnje uključivanje u ustaljeni običaj zameni planskim prilagođavanjem interesnoj situaciji. Naravno da ova pojava ne iscrpljuje pojam „racionalizacije“ delanja. Jer osim toga ona može pozitivno da se odvija u pravcu svesne vrednosne racionalizacije, a negativno ne samo na štetu običaja nego i na štetu afektivnog delanja, i konačno, i u korist čisto ciljnoracionalnog delanja, bez vere u vrednost, a na štetu vrednosnacionalnog delanja.
4. Stabilnost (prostog) *običaja* zasniva se bitno na tome da onaj koji svoje delanje ne orijentiše prema njemu dela „nepriлагоđeno“, to znači da on mora da računa na manje i veće neprijatnosti štete sve dok delanje većine u njegovoj okolini računa sa postojanjem tog običaja i sve dok je orjentisano prema tome. Stabilnost *interesne situacije* zasniva se, slično, na tome da onaj ko svoje delanje ne orijentiše prema interesu drugih – i sa njima ne „računa“ – izaziva njihov otpor ili postiže uspeh koji nije želeo i predviđao, pa se, dakle, izlaže opasnosti da njegov sopstveni interes pretrpi štetu.

Delanje, naročito i društveno delanje i, opet naročito, - društveni odnos mogu učesnici da orjentišu prema *predstavi* o postojanju jednog *legitimnog poretka*. Izgleda da se ovo stvarno desi treba nazvati „važanjem“ dotičnog poretka.

1. „Važenje“ nekog poretka treba, dakle, za nas da znači više nego prostu pravilnost toka društvenog delanja, uslovljenu običajem ili interesnom situacijom. Kada društva za prevoz nameštaja, redovno, u vreme selidbe, daju oglase u novine, onda je ova pravilnost uslovljena „interesnom situacijom“. Kada neki prodavac u određene dane u mesecu i nedelji posećuje određene kupce, onda je to ili običaj nastao upražnjavanjem ili isto tako proizvod interesne situacije. Ali kad se činovnik svakog dana pojavljuje u kancelariji u određeno vreme, onda to nije *samo* uslovljeno navikom nastalom dugim upražnjavanjem (običaj) a ni samo sopstvenom interesnom situacijom koje bi mogao po svojoj volji da se oslobodi, već je (po pravilu) i uslovljeno „važanjem“ poretka (pravila službe) kao zapovesti, čije bi kršenje izazvalo ne samo štetne posledice nego bi ga, normalno, njegovo „osećanje dužnosti“ vrednosnacionalno odbijalo od toga (iako u veoma različitom stepenu).
2. Smislaoni sadržaj jednog društvenog odnosa nazvaćemo a) samo onda „poretkom“ kad se delanje (prosečno i približno) orjentiše prema određenim „maksimama“. b) Govorićemo o „važanju“ tog poretka tek onda kad ta stvarna orjentacija prema onim maksimama nastaje u najmanju ruku i stoga što one smatraju nečim što na bilo koji način važi za delanje: kao obaveza ili kao uzor. Stvarno, orjentacija delanja prema jednom poretku prirodno nastaje kod učesnika iz veoma različitih pobuda. Ali okolnosti da *pored* drugih pobuda bar jednom delu onih koji delaju lebdi pred očima poredak kao uzor ili obaveza, dakle, nešto što *treba* da važi, čini da rastu izgledi da se delanje orjentiše prema njemu i to često u znatnoj meri. Poredak koga se pridržavaju *samo* iz ciljnacionalnih motiva je uopšte daleko labilniji nego orjentacija prema poretku, nastala usred običaja, usled ustaljenosti nekog ponašanja: najčešća vrsta unutrašnjeg stava. Ali ona nije toliko labilna koliko orjentacija koja nastaje s prestižomkoji donosi uzor ili obaveza, hoćemo da kažemo „legitmnost“. U stvarnosti su, naravno, sasvim neodređeni prelazi između čisto tradicionalne ili čisto ciljnacionalne motivisane orjentacije prema poretku i orjentacije zasnovane na verovanju u legitimnost.
3. Čovek svoje delanje ne mora „orjentisati“ prema važanju poretka samo na taj način što će „slediti“ njegovo (prosečno shvaćeno) značenje. I u slučaju „izbegavanja“ ili „povrede“ njegovog (prosečno shvaćenog) značenja mogu *uticati* izgledi da on važi u bilo kom obimu kao obavezan. Tako je to, pre svega, gledano čisto ciljnacionalno. Lopov orjentiše svoje delanje prema „važanju“ krivičnog zakona na taj načina što prikriva to delanje. To, da poredak „važi“, u nekom krugu ljudi, ispoljava se baš u tome što čovek *mora* da prikriva prekršaj. Ali apstrahujući ovaj granični slučaj, vrlo često se povreda poretka svodi na brojnije ili manje brojne delimične prekršaje ili pokušava da se, s različitim stepenom iskrenog verovanja, prikaže kao

legitimna. Postoje i stvarno različita shvatanja o značenju poretka, koja za sociologiju „važē“ u onoj meri u kojoj određuju stvarno ponašanje. Sociologiji ne pričinjava nikakvu teškoću da prizna u jednom istom krugu ljudi uporedo važi više različitih međusobno *suprotnih* poredaka. Čak i pojedinac može orjentisati svoje delanje prema međusobno suprotnim porecima ne samo sukcesivno, što se svakodnevno događa, već i u jednoj istoj radnji. Onaj ko se bori u duelu, orjentiše svoje delanje prema kodeksu časti, ali kad svoje delanje prikriva ili, obrnuto, kad staje pred sud, on se orjentiše prema krivičnom zakonu. Naravno, ako izbegavanje ili povreda (prosečno shvaćenog) značenja nekog poretka postane *pravilo*, onda poredak „važi“ samo u ograničenoj meri ili uopšte ne važi. Dakle, za sociologiju ne postoji apsolutna alternativa između važenja ili nevaženja jednog određenog poretka, kao što je slučaj kad je reč o pravnoj nauci (što je u skladu sa njenim neizbežnim ciljem). Postoje neodređeni prelazi između oba slučaja, i mogućno je, kao što je rečeno, uporedo da „važē“ međusobno suprotni poreci; to znači da svaki važi u onoj meri u kojoj postoje *izgledi* da se delanje *stvarno* orjentiše prema njemu.

DŽORDŽ RICER

STRUKTURALNI FUNKCIONALIZAM

Kao što sam naziv govori, **strukturalni funkcionalizam** usredsređuje se na društvene strukture i njihov funkcionalni značaj (pozitivne ili negativne posledice) za druge strukture. U nazivu ove teorije termini „strukturalni“ i „funkcionalni“ ne moraju se nužno koristiti zajedno (negde je, recimo, odmaćeniji naziv funkcionalizam), mada je to već uobičajeno. Možemo da analiziramo društvene strukture, paternizovane društvene interakcije i postojeane društvene odnose, a da se istovremeno ne bavimo funkcijama (vidljivim posledicama koje omogućuju svakom pojedinačnom sistemu da se adaptira na svoje okruženje) koje one imaju za druge strukture. Slično tome, možemo istraživati funkcije čitavog niza društvenih procesa koji nisu strukturirani (na primer, ponašanje gomile). Pa ipak, strukturalni funkcionalizam odlikuje usredsređenost na oba ova elementa (i strukture i funkcije). Iako postoji više tipova strukturalnog funkcionalizma, među sociološkim strukturalnim funkcionalistima dominantan je socijalni funkcionalizam, pa će on, shodno tome, biti predstavljen u ovoj glavi. Socijalni funkcionalizam prvenstveno se bavi društvenim strukturama i ustanovama, njihovim međusobnim odnosima i prinudnim dejstvom koje one imaju na aktere.

Strukturalni funkcionalista bavi se međusobnim odnosom društvenih struktura (na primer, odnosom između privrednog sistema i obrazovnog sistema). Pri tome, naglasak se stavlja na funkcije koje jedna struktura obezbeđuje drugoj. Na primer, obrazovni sistem obezbeđuje obučeno osoblje koje je potrebno za popunjavanje proisteklih položaja u privredii, dok privreda obezbeđuje te položaje onim pojedincima koji steknu odgovarajuće obrazovanje. Zahvaljujući tome, obrazovni sistem i studenti pred sobom imaju cilj koji treba da ostvare na kraju obrazovnog procesa. Mada ovo daje siiku pozitivne i tesne povezanosti struktura, ne mora obavezno da bude tako. U vreme Vijetnamskog rata i studentskog pokreta krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina prošlog veka, obrazovni sistem stvarao je ogroman broj radikalnih studenata koji se nisu dobro uklapali u strukturu zanimanja koja su im bila nuđena na tržištu. Iako takva napetost između struktura često postoji, strukturalni funkcionalizam nastoji da se usmeri na pozitivnije i funkcionalnije među-strukturalne odnose. Naredni odeljak bavi se jednim od najpoznatijih radova u istoriji strukturalnog funkcionalizma i u njemu nalazimo jednu intrigantnu i veoma kontroverznu sliku društva.

Funkcije - vidljive posledice koje omogućuju svakom pojedinačnom sistemu da se adaptira (prilagodi).

Socijalni funkcionalizam - vrsta strukturalnog funkcionalizma koji se usredsređuje na velike društvene strukture i ustanove društva, njihove međusobne odnose i prinudno dejstvo koje one imaju na aktere.

Funkcionalna teorija stratifikacije i njene kritike

Kingsli Dejvis i Vilbert Mur izložili su svoju teoriju stratifikacije u tekstu pod nazivom „Neki principi stratifikacije“ objavljenom u *American Sociological Review*, 1945. godine. Ta teorija jasno pokazuje da su njeni autori stratifikaciju smatrali univerzalnom i nužnom. Naime, Dejvis i Mur tvrdili su da nestratifi-kovana i

besklasna društva nikada nisu postojala. Stratifikacija je, po njihovom mišljenju, funkcionalna nužnost. Sva društva imaju potrebu za jednim takvim sistemom zbog čega sistem stratifikacije i postoji. Dejvis i Mur sistem stratifikacije posmatraju kao strukturu socijalnih nivoa, naglašavajući da se stratifikacija odnosi na društvene položaje (na primer, zanimanja poput radnika i upravljača), a ne na pojedince u sistemu stratifikacije. Oni se bave činjenicom da različiti položaji unutar strukture nose sa sobom različite stepene prestiža, a ne pitanjem kako pojedinci stižu do tih položaja. Drugim recima, akcent je na strukturi društvene stratifikacije i funkcijama koje ona obavlja.

Teorija. Ključno pitanje za Dejvisa i Mura jeste kako društvo motiviše i raspoređuje pojedince na odgovarajuće položaje u sistemu stratifikacije. Tu se javljaju dva problema. Prvo, na koji način društvo pravim pojedincima uliva želju da popune odgovarajuće položaje? Drugim recima, zašto bi neko želeo da bude čistač kada je to loše plaćen posao ili, pak, hirurg kada je to veoma odgovorna pozicija? Drugo, kada pojedinci već zauzmu odgovarajuće položaje, na koji način ih društvo podstiče da ispunjavaju dužnosti koje ti položaji zahtevaju?

Odgovarajuće popunjavanje položaja u društvu problematično je iz tri razloga. Prvo, neki društveni položaji mnogo su prijatniji i poželjniji od drugih. Nije problem pridobiti ljude da zauzmu prijatne položaje, ali je s neprijatnim položajima potpuno drugačije. Mnogi bi hteli da budu uspešni fudbaleri, televizijski producenti ili fblk zvezde, ali retko ko bi hteo da bude đubretar ili rudar. Osim toga, neki položaji važniji su za opstanak društva od nekih drugih. Iako je važno da se svi položaji popune, posebno je važno, čak neophodno, da su popunjeni oni najvažniji. Konačno, različiti društveni položaji zahtevaju različite sposobnosti i talente. Problem je pronaći siguran način da prave osobe stignu do pravih položaja, kako bi se postigla podudarnost između individualnih sposobnosti i zahteva koje iziskuju položaji. Najjednostavnije rečeno, folk zvezda mora da ima sluha da bi mogla da peva. Pod nekim drugačijim okolnostima, možda sluh nije neophodan, ali je onda barem neophodna seksualna privlačnost. Ako, međutim, osoba nema ni jedno ni drugo, a ipak se našla na poziciji folk zve-zde, strukturalni funkcionalista bi rekao da sa sistemom popunjavanja društvenih položaja nešto nije u redu.

Dejvis i Mur bavili su se funkcionalno najvažnijim položajima u sistemu društvene stratifikacije. Pretpostavlja se da su visokorangirani položaji u sistemu stratifikacije *manje* prijatni, ali *važniji* za preživljavanje društva, te da stoga zahtevaju najveće sposobnosti i talente. Da bi odgovarajući broj pojedinaca pozeleo da ih zauzme i da bi oni koji ih zauzimaju marljivo radili, neophodno je da društvo tim položajima dodeli vredne i privlačne nagrade. Dejvis i Mur pretpostavljali su suprotno, ali o tome nisu raspravljali: oni su smatrali da nisko rangirani položaji u sistemu stratifikacije pružaju *veću* prijatnost (to je neobično gledište - može li zaista pozicija radnika biti prijatnija i poželjnija od pozicije jednog upravnika velike korporacije?), ali imaju *manji* značaj, te da zahtevaju *manje* sposobnosti i talenta. Tako-đe, manja je potreba društva da ti položaji budu popunjeni i da oni koji ih popunjavaju savesno izvršavaju svoje dužnosti.

Sledstveno tome, **društvena stratifikacija** hijerarhijski je organizovana struktura koja ima funkciju da podstakne prave ljude da učine sve što je potrebno da bi stigli do visokorangiranih

Dejvis i Mur ne tvrde da društvo, da bi bilo sigurno da će visoki položaji biti adekvatno popunjeni, namerno razvija sistem stratifikacije. Umesto toga, oni smatraju da je

stratifikacija mehanizam koji nastaje neplanirano. Međutim, oni tvrde da je svako društvo stratifikovano, i da takvo *mora* biti kako bi preživelo.

Da bi društvo bilo sigurno da će pravi pojedinci zauzeti visoko rangirane položaje, ono za njih mora obezbediti različite nagrade, kao što su prestiž, visoka plata i dovoljno slobodnog vremena. Recimo, ako želite da u društvu bude dovoljno lekara, sudija, profesora ili visokih oficira, neophodno je da im ponudite ove i mnoge druge nagrade. Dejvis i Mur smatraju da ne možemo očekivati da se pojedinci prihvate mukotrpnog i skupog procesa medicinskog obrazovanja ako im ne ponudimo ovakvu vrstu nagrada. Cini se da ovaj stav sadrži tvrdnju da pojedinci koji zauzimaju visoke položaje moraju dobiti odgovarajuće nagrade za svoj rad. U suprotnom, ti položaji ostaće nepopunjeni i društvo će ispaštati, a možda čak i propasti.

Kritike. Od 1945. godine, kada je prvi put objavljena, strukturalno-funkcionalistička teorija stratifikacije bila je izložena mnogobrojnim kritikama. Jedna od osnovnih kritika glasi da funkcionalistička teorija stratifikacije održava privilegovan položaj onih koji već imaju moć, ugled i novac. Ona to radi tako što tvrdi da ti ljudi zaslužuju svoje nagrade, odnosno da im je za dobrobit i napredak društva potrebno ponuditi te nagrade.

Takođe, funkcionalističku teoriju stratifikacije moguće je kritikovati zbog toga što, na osnovu činjenice da su stratifikovana društva postojala u prošlosti i postoje u sadašnjosti, pretpostavlja da ona moraju postojati i u budućnosti. Međutim, buduća društva mogu biti organizovana na drugačiji, nestratifikovan način. Moguće je stvoriti strukture koje će vršiti iste funkcije kao i stratifikacija, ali bez štetnih efekata koje stratifikacija podrazumeva (poput velikih nejednakosti).

Osim toga, može se tvrditi da je ideju funkcionalnih položaja koji se razlikuju po svom značaju za društvo, teško podržati. Da li su dubretari zaista manje značajni za opstanak društva od neke reklamne agencije? Zapravo, dubretari su, uprkos nižoj plati i manjem ugledu, možda i *važniji* za preživljavanje društva. Čak i onda kada se za neki položaj može reći da ima veći značaj za funkcionisanje društva, veće nagrade ne moraju nužno da idu tim važnijim položajima. Medicinske sestre su možda značajnije za društvo od filmskih zvezda. Ipak, one raspolazu s daleko manje moći, ugleda i prihoda od filmskih zvezda.

Da li zaista ima malo ljudi koji su sposobni da popune visoke položaje? Zapravo, iako poseduju sve potrebne sposobnosti, mnogi ljudi nisu u mogućnosti da steknu obuku koja im je neophodna da bi stigli do prestižnih položaja. U medicinskoj profesiji, na primer, postoji stalna težnja da se ograniči broj lekara. Uopšteno govoreći, mnogi talentovani ljudi nikada ne dobiju priliku da pokažu da li su sposobni da upravljaju na visokim položajima, pa čak ni onda kada za njima i njihovim doprinosom postoji očita potreba. Oni koji se nalaze na visokim položajima imaju jasan interes da sačuvaju malu brojnost i veliku moć.

Konačno, može se tvrditi da pojedincima ne moramo ponuditi moć, ugled i prihod da bismo ih podstakli da zauzimaju visoke položaje. Ljude podjednako može motivisati zadovoljstvo koje donosi uspešno obavljanje posla ili mogućnost da budu korisni drugima.

To je način na koji je strukturalni funkcionalizam shvatao strukturu i funkcionisanje sistema društvene stratifikacije. Međutim, to je jedno veoma konzervativno i kontroverzno shvaćanje. Postoje i drugi načini da društvo motiviše svoje članove da obavljaju važne društvene uloge. Drugim recima, moguće je zamisliti drugačiju vrstu društvene stratifikacije, kao i društvene organizacije uopšte.

Najpoznatiji strukturalni funkcionalista, Talcott Parsons (1902-1979), napisao je veliki broj teorijskih radova. Osnovni stavovi funkcionalizma izloženi u knjizi *Društveni sistem* (1951), odnosno u knjizi *Privreda i društvo* (koju je s N. Smelserom objavio 1956. godine). Njegova teorija počiva na četiri funkcionalna imperativa (zahteva) svih sistema delanja (čuvana shema APIL).

APIL. Proučavajući funkcije, Parsons se usredsredio na skupove aktivnosti usmerenih ka zadovoljenju višestrukih potreba sistema. Parsons je tvrdio da četiri funkcije predstavljaju imperativne, to jest da su nužne i karakteristične za sve sisteme. Da bi preživio, svaki sistem mora da zadovolji četiri imperativa usmerena ka zadovoljenju njegovih potreba. Ti

imperativi su adaptacija (A), postizanje cilja (P), integracija (I) i latentnost, ili održavanje obrasca (L). Zajedno, ta četiri imperativa poznata su kao shema APIL.

Adaptacija podrazumeva da se sistem mora prilagoditi svom okruženju i da okruženje mora prilagoditi svojim potrebama. Preciznije rečeno, sistem mora uspešno da izađe na kraj sa spoljašnjim opasnostima i nepredviđenim situacijama. Sistem ne može dugo da opstane ako nije usklađen sa svojim okruženjem. Ako dođe do nesklada, sistem će se naći u velikoj opasnosti i rizikovaće svoj nestanak. Na primer, ako se jedno zemljoradničko pleme nađe u okruženju u kome je zemljište neplodno i nepogodno za uzgajanje voća i povrća, ono neće moći da preživi osim ukoliko se njegovi pripadnici ne prilagode novom okruženju. Da bi preživeli, oni moraju da se sa zemljoradnje preorijentišu na lov i ribolov. Svre-meni primer jesu Sjedinjene Američke Države, koje ne mogu da nastave s proizvodnjom velikog broja automobila, pogotovo onih koji troše mnogo benzina, u svetu u kojem su rezerve nafte sve manje. SAD će morati da počnu da razvijaju alternativne načine za prevoz svog stanovništva, prilagođavajući se tako spoljnoj realnosti u kojoj fosilno gorivo predstavlja ograničen resurs.

Sistem takođe može nastojati da svojim potrebama prilagodi okruženje. Pomenuto pleme tako može da preduzme niz mera koje imaju svrhu da okrepe zemljište i učine ga pogodnijim za uzgajanje useva. Zavisne od ograničenih količina nafte koja dolazi iz inostranstva, Sjedinjene Američke Države mogu da pod-staknu druge države da traže dodatne zalihe nafte ili im čak pomognu da pronađu zamenu za fosilno gorivo.

Konačno, sistem mora da se prilagodi spoljašnjim opasnostima i nepredviđenim situacijama. Na primer, na vrhuncu hladnog rata sa Sovjetskim Savezom, Ronald Regan (američki predsednik u periodu 1981-1989) predložio je stvaranje antibalističkog raketnog sistema osmišljenog tako da uništi nadolazeće sovjetske rakete pre nego što one eksplodiraju na američkom tlu. Iako takav sistem nikad nije izgrađen, sama ta mogućnost imala je svrhu da poveća ulog i cenu trke u nuklearnom naoružanju između SAD i bivšeg Sovjetskog Saveza. Sovjetska nesposobnost da nastavi trku nesumnjivo je bila jedan od činilaca koji je ubrzao raspad SSSR-a. (Drugi činioci uključuju različite unutrašnje probleme i krize, poput nesposobnosti komandne ekonomije da proizvede i raspodeli potrebne proizvode.) Napor SAD da se prilagodi sovjetskoj pretnji doveo je do okončanja te pretnje. To predstavlja primer jedne uspešne adaptacije.

Postizanje cilja odnosi se na potrebu sistema da definiše i ostvari svoje osnovne ciljeve. Krajnji cilj svakog sistema nije samo da preživi u budućnosti, već i da se poveća, unapredi i razvije. Svi društveni sistemi imaju taj cilj, ali i niz drugih konkret-njih ciljeva. Na primer, univerzitet je sistem koji ima dva različita osnovna cilja: da podučava studente i da omogući profesorima da vrše osnovna istraživanja, neophodna za dalje unapređivanje znanja. Međutim, univerzitet, kao i svi drugi si tem i, ne može prosto da definiše svoje ciljeve jednom za sva vremena i da se potom više nikada ne vrati na taj problem. Okolnosti se menjaju i odluke koje su nekad omogućavale postizanje cilja mogu postati nedelotvorne i prevaziđene. Unutar univerziteta, na primer, cilj podučavanja studenata i cilj vršenja istraživanja često dolaze u sukob. Ako moraju sanio da se bave podučavanjem studenata, profesori nisu u mogućnosti da posvete dovoljno vremena i energije istraživanjima. S druge strane, ako profesori previše vremena troše na istraživanja, neće imati dovoljno vremena za rad sa studentima, zbog čega će obrazovanje studenata trpeti. Prema tome, da bi mogao da ostvari oba cilja u odgovarajućoj meri, univerzitet mora neprekidno da traga za balansom između njih, i da ffa, kada p-a. oostierne, održava u zadovoljavajućem obimu.

Kroz integraciju sistem nastoji da reguliše odnose između svojih delova. Da bi pleme iz našeg primera uspešno stvorilo održiv zemljoradnički sistem, ono mora pokušati da poveže zemljoradnju i lov. Pleme mora da alocira (rasporedi) dovoljno vremena, energije, ljudstva i resursa u obe te grane. Slično tome, uprava univerziteta

mora biti sigurna da istraživanja i nastava nisu postali potpuno razdvojeni jedno od drugog. Zato je važno da rezultati profesorskih istraživanja budu integrisani u njihova predavanja i da se studenti, kad god je to moguće, uključe u istraživačke projekte. Takvi međusobni odnosi pomažu da se izbegne neusaglašenost između nastave i istraživanja, čineći ih povezanim. Integracija takođe obuhvata i upravljanje međusobnim odnosima tri preostala funkcionalna imperativa (APL).

Četvrti funkcionalni imperativ Parsons naziva latentnost ili održavanje obrasca. Latentnost se odnosi na potrebu sistema da stvara, održava i obnavlja motivaciju pojedinaca. Održavanje obrasca više se odnosi na potrebu sistema da obezbeđuje, održava i obnavlja kulturne obrasce koji stvaraju i potkrepljuju individualnu motivaciju.

Latentnost je ugrađena u već razmatranu funkcionalnu teoriju stratifikacije. Cela struktura sistema, koja podrazumeva veće nagrađivanje onih koji zauzimaju visoke položaje, osmišljena je tako da motiviše pojedince da se potrudu da napreduju na stratifikacijskoj lestvici i zauzmu visoke položaje. Ne samo da sistem mora da stvori i održava tu motivaciju, već s vremena na vreme mora i da je obnavlja da bi sistem opstao, a pojedinci nastavili da se trude. Na primer, s vremena na vreme, u medijima čujemo ili pročitatmo priče o izvanrednom uspehu pojedinaca koji su se, velikim naporom ili svojom genijalnošću, brzo uspeli na sam vrh sistema. Takve priče posebno su prisutne danas, u vremenu uzleta računara i Interneta i velikog broja ljudi koje je uspeh u toj oblasti brzinom svetlosti odveo na vrh. Najbolji primer je Bil Gejts koji je kao mlad čovek, za samo nekoliko godina, postao najbogatiji pojedinac u Americi. Prepričavanje Gejtsove priče, kao i priča nekih drugih računarskih i Internet milijardera, ima svrhu da osnaži motivaciju kod ljudi da se potrudu da stignu do vrha stratifikacijske lestvice.

Održavanje obrasca bavi se gotovo istim problemom, ali na makronivou, a ne na mikronivou. Da bi se očuvao sistem društvene stratifikacije, a ljudi održali u svojim nastojanjima da stignu do vrha sistema, neophodno je uspostaviti i održavati norme i vrednosti koje podržavaju takav sistem i takva nastojanja. Uspeh, naročito onaj ekonomski, visoko se ceni u SAD. Takav vrednosni sistem pomaže očuvanje sistema stratifikacije i podržava one koji žele da napreduju u njemu. Međutim, norme i vrednosti nisu statične i moraju se menjati da bi odražavale novu društvenu realnost. Recimo, nekada je u Americi vladalo uverenje da je dovoljno da budete uporni i da se dobro potrudite da biste se popeli na više pozicije na stratifikacijskoj lestvici, ali da je nužno da na tom putu prođe neko vreme. Brzo su uspevali samo gangsteri i mafijaši. Međutim, nastankom takozvane nove ekonomije (računari, Internet, biotehnologija), nove norme, barem kada je ekonomija u pitanju, podrazumevaju da uspeh u karijeri treba da dođe brzo i rano: mladi su razvili svest i sposobnosti za postizanje uspeha u novoj ekonomiji. Nove norme imaju svrhu da podrže nove načine uspinjanja na vrh sistema stratifikacije.

Iako je shema APIL razmatrana uopšteno kao i na nekim posebnim primerima, Parsons ju je osmislio tako da može da se primeni na *sve* nivoe njegovog teorijskog sistema. Ona se može primeniti i na najopštiji i sveobuhvatni sistem delanja koji se sastoji od četiri dela: ponašajućeg organizma, sistema ličnosti, društvenog sistema i kulturnog sistema. Sva ova četiri sistema odnose se na delanje, ali je svaki od njih prvenstveno usmeren na ispunjavanje jednog od četiri funkcionalna imperativa.

Sistem ličnosti ispunjava funkciju postizanja cilja, definišući ciljeve sistema i mobilizujući resurse za njihovo ostvarenje. Društveni sistem ispunjava funkciju

integracije, vršeći kontrolu nad delovima sistema. Konačno, kulturni sistemi ispunjava funkciju latentnosti, propisujući norme i vrednosti koje aktere motivišu da delaju. (Videti crtež 4.1 koji pokazuje strukturu opšteg sistema delanja.)

Do sada smo se upoznali s dva Parsonsova strukturalno-funkcionalna prikaza - četiri funkcionalna imperativa i četiri sistema delanja, kao i s funkcijom svakog od njih. Celoj stvari može se pristupiti i iz jednog drugog ugla, iz ugla informacione hijerarhijske kontrole i energetskeg uslovljavanja. Na crtežu 4.2 vidimo jedan hijerarhijski odnos između podistema. Na toj shemi moguće je videti na koji način sistemi delanja utiču jedan na drugi, odnosno u kakvom su međusobnom odnosu. S jedne strane, informaciona hijerarhija nam pokazuje da kulturni sistem utiče na društveni sistem (snabdevajući informacijama društvenu strukturu), da društveni sistem informaciono reguliše sistem ličnosti, a da sistem ličnosti reguliše ljudski organizam. Nasuprot tome, sistemi na dnu lestvice mogu se razumeti kao sistemi koji obezbeđuju biološku energiju neophodnu za funkcionisanje viših sistema. Drugim recima, organizam obezbeđuje energiju neophodnu za funkcionisanje sistema ličnosti, a sistem ličnosti organizovan u društveni sistem obezbeđuje uslove neophodne za kulturni sistem. Odnosi između sistema su, kako vidimo, recipročni, jer sistemi razmenjuju informacije i energiju.

Sistem delanja. Parsons je očigledno imao jasnu predstavu o nivoima društvene analize i njihovim međusobnim odnosima. Hijerarhijski raspored sistema delanja je jasan, a nivoi su u Parsonsov sistem integrisani na dva načina. Prvo, svaki niži nivo obezbeđuje uslove, to jest energiju potrebnu višim nivoima. Drugo, viši nivoi kontrolišu one nivoe koji su u hijerarhiji ispod njih.

Ovaj stav njegove teorije izazvao najviše reakcija kritičara. Po Parsonsovom mišljenju, hobsovski problem poretka, ili pitanje kako sprečiti rat svih protiv svih, raniji mislioci nisu resili na zadovoljavajući način. Parsons je svoj odgovor na rešenje tog problema pronašao u strukturalnom funkcionalizmu koji, po njegovom mišljenju, funkcioniše pod sledećim skupom pretpostavki:

1. Sistemi imaju svojstvo reda i nezavisnosti delova.
2. Sistemi teže samoodržavanju reda ili stanju ravnoteže.
3. Sistem može biti statičan ili uključen u organizovan proces promene.
4. Priroda jednog dela sistema ima uticaj na oblik drugih delova sistema.
5. Sistemi održavaju granice sa svojom okolinom.
6. Alokacija i integracija predstavljaju dva osnovna procesa neophodna za održavanje dostignutog stanja ravnoteže sistema.
7. Sistemi teže samoodržavanju koje podrazumeva održavanje granica i odnosa između delova i celine, kontrolu varijacija koje se nalaze u okruženju i kontrolu pokušaja da se sistem promeni iznutra.

Ove pretpostavke navele su Parsonsa da strukture poretka društva postavi na prvo mesto u svojoj analizi. Baveći se poretkom, Parsons je, barem na početku karijere, malo vremena posvetio pitanju društvene promene ili stvaranju grand-teorije. Njegov prioritet bile su različite kombinacije društvenih pro-menljivih. Tek kada se te kombinacije prouče i opišu, moguće je baviti se pitanjem kako se one menjaju tokom vremena.

Budući da je bio žestoko kritikovan zbog svoje statične orijentacije, Parsons je sve više pažnje posvećivao konceptu društvene promene. Međutim, opšte je uverenje da je čak i njegov rad posvećen društvenoj promeni veoma statičan i strukturiran. U stvari, ključni elementi Parsonsovog modela društva ne postoje u

stvarnom svetu, već predstavljaju analitičko sredstvo za proučavanje i promišljanje stvarnog sveta.

Društveni sistem. Parsonsova koncepcija društvenog sistema započinje na mikronivou, interakcijom između ega i alter ega, koju on smatra najosnovnijim oblikom društvenog sistema. Parsons analizi tog nivoa nije posvetio mnogo prostora, mada je smatrao da su odlike ovog sistema interakcije prisutne u mnogo složenijim oblicima društvenog sistema. Parsons definiše društveni sistem kao skup pojedinaca koji ulaze u međusobne interakcije u fizičkom okruženju. U tim situacijama akteri teže da optimalizuju svoje zadovoljstvo. Njihovi međusobni odnosi i njihove društvene situacije definisani su i posredovani zajedničkim kulturnim simbolima. Ova definicija određuje društveni sistem pomoću nekih Parsonsovih ključnih koncepata kao što su akteri, interakcija, okruženje, optimalizacija zadovoljstva i kultura.

Parsons je društveni sistem posmatrao kao sistem interakcije. Ipak, kao osnovnu jedinicu za proučavanje društvenog sistema, Parsons nije uzeo interakciju, već dihotomiju status/uloga. Ona se ne odnosi ni na aktere, ni na interakciju, već predstavlja strukturalnu komponentu društvenog sistema. Status se odnosi na strukturalni položaj u društvenom sistemu, a uloga je ono što akter radi na tom položaju, posmatrano u kontekstu njegovog funkcionalnog značaja za sistem. Akter nije sposoban za mišljenje i dejanje, već (barem kada je u pitanju njegov društveni položaj u sistemu) njegovo ponašanje predstavlja proizvod statusa i uloge, odnosno normativnih očekivanja koja se za njih vezuju.

U svojoj analizi društvenog sistema, Parsons se prvenstveno interesovao za njegove strukturalne komponente. Pored statusa i uloge, Parsonsa su interesovale komponente društvenog sistema kao što su kolektiv, norme i vrednosti. Međutim, u svojoj analizi društvenog sistema, Parsons nije bio samo strukturalista, već i funkcionalista. On je naveo tačan broj funkcionalnih preduslova za društveni sistem (koji su, uzgred, određeni od četiri funkcionalna preduslova [APIL] koja važe za svaki sistem delanja).

1. Društveni sistemi moraju biti strukturirani tako da funkcionišu u skladu s drugim sistemima.
2. Da bi preživeli, društveni sistemi moraju imati nužnu podršku drugih sistema.
3. Sistem mora zadovoljiti većinu potreba svojih aktera.

Status — strukturalni položaj unutar društvenog sistema. Uloga - ono što akter radi na nekom položaju, posmatrano u kontekstu njegovog funkcionalnog značaja za veći sistem.

4. Sistem mora podsticati odgovarajuću participaciju svojih članova.
5. Sistem mora imati barem minimalnu kontrolu nad potencijalno remetičkim ponašanjem.
6. Ako sukob postane dovoljno remetički mora se staviti pod kontrolu.
7. Da bi preživeo, društvenom sistemu potreban je jezik.

Iz Parsonsove rasprave o funkcionalnim preduslovima društvenog sistema lako se zaključuje da su njegova primarna interesovanja bili veliki sistemi i njihovi međusobni odnosi (otuda naziv socijalni funkcionalizam). Gak i onda kada je raspravljao o akterima, Parsons je to činio sa stanovišta sistema. Takođe, pomenuta rasprava odražava Parsonsov interes za očuvanje reda unutar društvenog sistema.

Međutim, dok je raspravljao o društvenom sistemu, Parsons nije potpuno ignorisao pitanje odnosa između aktera i struktura. U skladu s njegovim središnjim interesovanjem za društveni sistem, od ključnog značaja za ovu integraciju su procesi internalizacije i socijalizacije. Socijalizacija je proces u kojem pojedinci prihvataju osnovne vrednosti koje su neophodne da bi se u društvu uspostavio vrednosni konsenzus. Parsonsa je zanimalo na koje načine se norme i vrednosti sistema prenose na pojedince. U uspešnom procesu socijalizacije te norme i vrednosti se internalizuju, to jest postaju sastavni deo akterove svesti. Posledica toga je da pojedinci, težeći da ostvare sopstvene interese, u stvari, služe interesima sistema kao celine. Tokom perioda socijalizacije akteri stiču vrednosne orijentacije koje u velikoj meri odgovaraju dominantnim vrednostima i osnovnoj strukturi uloga u društvenom sistemu.

Parsons je smatrao da su akteri u procesu socijalizacije pasivni primaoci vrednosnih obrazaca. Tokom socijalizacije deca (budući akteri) ne uče samo kako treba da se ponašaju, već se takođe upoznaju s normama i vrednostima koje čine sastavni deo društvenog morala. Socijalizacija je koncipirana kao konzervativni proces u kojem dispozicije **prema potrebama** (engleski, *needs-dispositions*; nagoni i potrebe koje oblikuje društvo) vezuju decu za društveni sistem, koji obezbeđuje sredstva kojima te dispozicije mogu da se zadovolje. Za kreativnost ima malo prostora ili ga uopšte nema. Potreba za zadovoljavanjem (gratifikacijom) vezuje decu za postojeći sistem. Parsons socijalizaciju vidi kao doživotni proces. Pošto su norme i vrednosti koje se usvajaju u detinjstvu uglavnom veoma uopštene, one ne pripremaju decu za mnoge specifične situacije s kojima će se sresti kao odrasli ljudi. Prema tome, potrebno je da se socijalizacija tokom celog života dopunjuje nizom specifičnijih socijalizujućih iskustava. Uprkos toj potrebi, koja dolazi kasnije u životu, norme i vrednosti koje su usvojene u detinjstvu ostaju stabilne, i uz povremeno blago osnaživanje, ostaju u pri meni tokom celog života.

Uprkos konformizmu prouzrokovanom doživotnom socijalizacijom, unutar sistema postoji čitav niz individualnih razlika. Uzimajući u obzir potrebu sistema za redom, postavlja se pitanje zbog čega te razlike ne predstavljaju glavni problem za funkcionisanje društvenog sistema? Jasno je da postoji niz društvenih mehanizama kojima se može obezbediti konformizam, odnosno redukovati devijantnost. Međutim, za Parsonsa, društvena kontrola predstavlja isključivo drugu liniju odbrane. Sistem najbolje funkcioniše kada se društvena kontrola koristi umereno. Osim toga, sistem mora biti sposoban da toleriše određen stepen različitosti i devijantnosti. Fleksibilan društveni sistem jači je od onog koji ne prihvata nikakve devijantnosti. Naposljetku, društveni sistem bi trebalo da obezbedi veliki broj uloga koje različitim ličnostima omogućavaju da se izraze, a da istovremeno ne dovedu u pitanje integritet sistema.

Socijalizacija i društvena kontrola glavni su mehanizmi koji sistemu omogućavaju da sačuva ravnotežu. Sistem može podneti umerene količine individualnosti i devijantnosti. Ali, ako dođe do uvećane individualnosti koja bi mogla da rezultira širom devijantnošću, sistem mora da primeni ekstremnije mehanizme koji bi ga vratili u ravnotežu. Na taj način, društveni red ugrađen je u strukturu Parsonsovog društvenog sistema. Visok stepen devijantnosti uvek ugrožava sistem, ali sistem je često u stanju da se odbrani prilično jednostavnim mehanizmima koji deluju na nivou nesvesnog i nenameravanog. Recimo, u svakom sistemu postoje postupci koji se nagrađuju i oni koji se kažnjavaju. Ponekad sistem nagrada i kazni može biti vezan za tradiciju, a ponekad za moralne vrednosti ili pravni sistem.

Ponovimo još jednom, Parsonsa je najviše interesovalo to kako funkcioniše sistem kao celina. Iz tog razloga, njega je akter zanimao samo kao deo sistema, a ne sam po sebi; Parsons je istraživao kako sistem kontroliše delanje, a ne kako akteri stvaraju i održavaju sistem. To najbolje pokazuje u kojoj meri je Parsons bio strukturalni funkcionalista.

Društvo. Iako pojam društvenog sistema obuhvata sve vrste zajednica, specifičan i posebno značajan društveni sistem je društvo. Društvo je relativno samodovoljna zajednica u čijim okvirima njegovi članovi mogu da ostvare svoje pojedinačne i zajedničke potrebe. Kao strukturalni funkcionalista, Parsons je u društvu razlikovao četiri strukture ili podsistema u zavisnosti od toga koje funkcije obavljaju. Kako vidimo iz crteža 4.3 svaki podsistem obavlja iste četiri funkcije koje smo sreli u opštem sistemu delanja, prikazanom na crtežu 4.1 (adaptacija, latentnost, integracija i postizanje cilja), s tim što sada imamo posla s podsi-stemima društvenog sistema koji predstavlja samo jedan od podsistema opšteg sistema delanja.

Staratelj poredak	ski	Društvena zajednica
Privreda		Politički sistem

Struktura opšteg sistema delanja

Privreda je društveni podsistem koji za društvo obavlja funkciju adaptacije okruženju. S jedne strane, vlasnici, upravljači i radnici moraju da se adaptiraju na svoje okruženje. Na primer, ako nafta više ne može da se eksploatiše, proizvođači goriva moraju da se preorijentišu na rudnike uglja. S druge strane, proizvođači moraju da prilagode okruženje potrebama društva. Na primer, ako određene vrste poljoprivrednih proizvoda ne mogu da se nađu u nekom društvu, a potrebne su mu, neophodno je da se uvezu ili uzgaje. Privreda kroz rad prilagođava okruženje potrebama društva i pomaže društvu da se prilagodi spolj-noj realnosti.

Politički sistem (engleski, *polity*) vrši funkciju postizanja cilja tako što ostvaruje društvene ciljeve i mobilise aktere i resurse koji su neophodni za njihovo ostvarenje. Na primer, 1957. godine SAD su bile potpuno zatečene pojavom sovjetskog *Sputnjika* - prve rakete u svemiru. Nekoliko godina kasnije, predsednik Kenedi izjavio je da postoji opasan jaz u svemirskoj tehnologiji između SAD i SSSR-a i uspešno mobilisao ljude i resurse kako bi SAD pretekle Sovjetski Savez u istraživanju kosmosa. Cilj je bio postignut kada su SAD postale prva, i još uvek jedina država, koja je poslala čoveka na Mesec.

Kulturni sistem. Parsons je kulturu video kao glavnu snagu koja povezuje različite elemente društva, odnosno njegovim jezikom rečeno, elemente sistema delanja. Kultura posreduje u interakciji između aktera u društvenom sistemu i integriše ličnost i društvene sisteme. Kultura ima naročitu sposobnost da postane, barem delimično, sastavni deo drugih sistema. Tako je u društvenom sistemu kultura ugrađena u norme i vrednosti, dok je u sistemu ličnosti procesom internalizacije postala sastavni deo akterove svesti. Ali, kulturni sistem nije samo deo drugih sistema, već takođe ima nezavisnu egzistenciju u obliku društvene zalihe znanja, simbola i ideja. Ti aspekti kulturnog sistema stoje na raspolaganju društvenom sistemu i sistemu ličnosti, ali ne postaju deo tih sistema.

Parsons je kulturni sistem (kao i ostale sisteme) definisao u svetlu njegovog odnosa s drugim sistemima delanja. Kulturu je Parsons shvatao kao paternizovan, uređeni

sistem simbola koji akterima služe kao objekti orijentacije. Kultura predstavlja internalizovane aspekte sistema ličnosti i institucionalizovane obrasce društvenog sistema. Pošto je uglavnom simbolička i subjektivna, kultura se lako prenosi iz jednog sistema u drugi. Ona se iz jednog u drugi društveni sistem može preneti difuzijom (širenjem), a iz jednog sistema ličnosti u drugi sistem, učenjem i socijalizacijom.

Međutim, simbolički (subjektivni) karakter kulture daje joj još jednu karakteristiku — mogućnost da kontroliše ostale sisteme delanja. To je još jedan od razloga zbog kojih je Parsons sebe smatrao kulturnim deterministom.

Sistem ličnosti. Sistem ličnosti je ne samo pod kontrolom kulturnog, nego i društvenog sistema. To ne znači da Parsons nije priznavao određeni stepen nezavisnosti sistema ličnosti. On ima jedinstvene karakteristike usled jedinstvenosti ljudskog životnog iskustva. Iako slab, sistem ličnosti nije beznačajan u Parsonsovoj teoriji, mada je očigledno da je njegov status u njoj sekundaran i zavisian.

Parsons definiše ličnost kao organizovan sistem koji aktera orijentiše i motiviše na delanje. Osnovni element ličnosti i najznačajniji aspekt motivacije jesu dispozicije prema potrebama. Dispozicije prema potrebama treba razlikovati od nagona koji su izvedeni iz urođenih sklonosti. Zbog fiziološke energije povezane s njima, nagoni omogućuju delanje. Drugim recima, nagoni su deo biološkog organizma. Dispozicije prema potrebama takođe su definisane kao sklonosti, ali sklonosti koje pojedinci stižu u društvu, a ne svoim rođenim. **Trivni, primarni, dispozicije** prema potrebama jesu nagoni oblikovani društvenim okolnostima.

Dispozicije prema potrebama podstiču aktere da prihvate ili odbace predmete prisutne u njihovoj okolini, odnosno da pronađu nove ukoliko oni koji im već stoje na raspolaganju ne zadovoljavaju njihove potrebe. Dispozicije prema potrebi usmeravaju čoveka da se ponaša na određeni način *u vezi* s nekom potrebom, ali on je ne mora nužno zadovoljiti. Drugim recima, čovek **može** odustati **od** zadovoljenja potrebe **ili** ga odložiti. Parsons je razlikovao tri osnovne vrste dispozicija prema potrebama. Prva vrsta podstiče aktere da u svojim društvenim odnosima teže ljubavi, odobravanju i si. Druga vrsta obuhvata internalizovane vrednosti koje aktere navode da poštuju različite kulturne standarde i norme. Konačno, očekivanja od uloga vode aktere davanju i traženju odgovarajućih reakcija.

Iz ovako shvaćenih dispozicija **prema** potrebama proizlazi jedno prilično pasivno shvatanje aktera. Čini se da su akteri u stanju da urade nešto jedino ako ih na to pokreće nagon ili ako je to propisano i ustanovljeno kao norma unutar kulturnog sistema, odnosno, još češće, ako ih na to pokreću i nagon i kultura (što, u stvari, predstavlja suštinu koncepta dispozicije prema potrebi). Pojedinaac kao da ne može da se odupre prirodnim nagonima koje može da zadovolji samo unutar unapred definisanog skupa vrednosti i društvenih uloga. Pasivni sistem ličnosti očigledno predstavlja slabu kariku u Parsonsovoj teoriji. Parsons je verovatno bio i sam svestan toga. Na drugim mestima, on je pokušavao da koncipira ličnost kao aktera koji ima stvaralačke moći. Pa je tako tvrdio da su ljudi, na primer, sposobni da kulturu, dok je internalizuju, modifikuju na različite načine. Uprkos tim kasnijim gledištima i dodacima svojoj teoriji, najveći broj kritičara smatra da je koncept ličnosti unutar Parsonsove teorije veoma pasivan i suprotan konceptu aktera.

Parsonsovo naglašavanje dispozicija prema potrebama otvara i druge probleme. Pošto izostavlja mnogo važnih aspekata ličnosti, taj sistem je osiromašen. Može se reći da Parsons, čak i onda kada je izučavao sistem ličnosti, nije zaista bio

zainteresovan za njega. To se odražava na različite načine kojima Parsons povezuje ličnost sa društvenim sistemom. Prvo, akteri moraju da nauče da vide sebe na način koji je u skladu s položajem koji zauzimaju u sistemu. Drugo, za sve uloge koje pojedinci obavljaju postoje određena očekivanja koja oni moraju da ispune, bar u najvećoj mogućoj meri. Akter takođe mora da internalizuje vrednosne orijentacije, da se nauči samodisciplini, itd. Sve te snage ukazuju na integraciju sistema ličnosti s društvenim sistemom, što je Parsons naglašavao. On je takođe naglašavao mogućnost loše integracije ova dva sistema, što predstavlja problem koji sistem mora da prevaziđe.

Drugi aspekt Parsonsovog rada - proučavanje internalizacije kao dela sistema ličnosti u procesu socijalizacije — takođe odražava pasivnost sistema ličnosti. Naglašavajući ulogu internalizacije i super ega, Parsons je još jednom potvrdio svoju koncepciju sistema ličnosti kao pasivnog i spolja kontrolisanog.

Mada je u svojim ranim radovima bio spreman da raspravlja o subjektivnim aspektima ličnosti, Parsons je s vremenom napustio tu perspektivu. Na taj način, ograničio je moguće uvide na sistem ličnosti. Parsons je jasno naznačio da je svoju pažnju skrenuo daleko od unutrašnjeg značenja koje ljudsko delanje može imati.

Iako je ponašajući organizam jedan od četiri sistema delanja, Parsons mu nije posvetio mnogo prostora u svojoj teoriji. Razlog što se ponašajući organizam našao među sistemima delanja jeste u tome što on predstavlja izvor energije za ostala tri sistema. Iako je genetički zasnovan, na njegovu organizaciju utiču procesi učenja i uslovljavanja koji se odvijaju tokom ljudskog života. Ponašajući organizam je očigledno preostali sistem u Par-sonsovom radu, no Parsonsa treba pohvaliti barem zbog toga što ga je uvrstio u svoju sociologiju, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što je predvideo interesovanje nekih kasnijih sociologa za sociobiologiju i sociologiju tela.

Tako je Talkot Parsons iz svoje strukturalno-funkcionalistič-ke perspektive ponudio korisno shvaranje društva, pogotovo svojom APIL shemom funkcionalnih preduslova sistema i opisom četiri podsistema delanja. Sada ćemo se okrenuti radu Parsonsovog najpoznatijeg učenika, Roberta Mertona (1910-2003) koji je takođe stekao svetsku slavu. Iako je i sam bio strukturalni funkcionalista, Merton je poznat po svojoj kritici funkcionalizma. Cilj te kritike bio je da se funkcionalizam načini jačim i otpornijim na kritike. Merton je uočio da je za uspešniju strukturalno-funkcionalističku analizu društva potrebna jasnija i bolja predstava strukturalnog funkcionalizma. On je kritikovao neke ekstremne i neodbranjive aspekte strukturalnog funkcionalizma. Uspeh Mer-tonove kritike, koju izlažemo u narednom odeljku, omogućio je adaptaciju funkcionalizma i produžio njegovo trajanje.

Strukturalni funkcionalizam Roberta Mertona

Iako se i Parsons i Merton smatraju strukturalnim funkci-onalistima, među njima postoje značajne razlike. Za razliku od Parsonsa koji je podržavao stvaranje sveobuhvatnih, grand-teori-ja, Merton je smatrao da sociolozi treba da stvaraju tzv. teorije **srednjeg** obima. To su teorije koje ne pokušavaju da objasne ceo društveni sistem, već samo neke njegove delove (društvene grupe, društvenu pokretljivost, fomiranje društvenih normi itd.). Takođe, Merton je bio mnogo otvoreniji za marksističke uticaje od Parsonsa. Zapravo, može se smatrati da su Merton i neki

njegovi studenti (pogotovo Alvin Guldner) doprineli pomeranju strukturalnog funkcionalizma ka levoj političkoj orijentaciji.

Strukturalno-funkcionalistički model. Merton je kritiko-vao tri, po njegovom mišljenju, osnovna postulata funkcionalne analize. Prvi je postulat o funkcionalnom jedinstvu društva. Po tom postulatu, sva standardizovana društvena i kulturna vero-vanja i prakse funkcionalni su kako za društvo kao celinu, tako i za pojedince koji ga čine. Implikacija takvog gledišta jeste da različiti delovi društvenog sistema moraju pokazivati visok stepen integrisanosti. Po Mertonovom mišljenju, ta generalizacija možda važi za mala, primitivna društva, ali se ne može proširiti na veća i složenija društva. Drugim recima, u modernim društvima mogu postojati strukture koje nisu nužno funkcionalne niti za društvo, niti za pojedince koji mu pripadaju. Primer za to su različite strukture poput fabrika i autoputeva koje prouzrokuju raznovrsna zagađenja okoline i koje nisu funkcionalne ni za društvo, ni za pojedince izložene tom zagađenju. Slično tome, nisu svi delovi društva visokointegrisani. Na primer, američko slabo finansirano i neadekvatno osnovno i srednje obrazovanje nije sposobno da snabde ljude veštinama koje su im potrebne da se uklope u svet visokih tehnologija.

Drugi postulat je postulat univerzalne funkcionalnosti. Po njemu, sve standardizovane društvene i kulturne forme i strukture imaju pozitivnu funkciju. Merton je smatrao da je to u suprotnosti s onim što nalazimo u stvarnom svetu. Nemaju sve strukture, običaji, ideje, verovanja itd., uvek pozitivnu funkciju. Recimo, u svetu u kojem se svakodnevno uvećava nuklearno naoružanje, agresivni nacionalizam ili fanatična religioznost mogu biti potpuno disfunkcionalni.

Treći postulat koji Merton kritikuje jeste postulat neophodnosti koji tvrdi da svi standardizovani aspekti društva ne samo što imaju pozitivnu funkciju, već takođe predstavljaju nezamenljive delove celine. Taj postulat dovodi do zaključka da su sve funkcije i strukture funkcionalno neophodne za društvo. Nijedna druga struktura ili funkcija ne može funkcionisati tako dobro kao one koje već postoje. Merton, međutim, smatra da se u savremenom društvu uvek mogu pronaći različite strukturalne i funkcionalne alternative. Recimo, tvrdnja da je sistem socijalne stratifikacije nezamenljiv za društvo, ne mora nužno biti tačna. Moguće je zamisliti sistem stratifikacije u kome su ljudi i dalje motivisani da zauzimaju najviše pozicije, ali da osnovu njihove motivacije ne predstavlja nagrađivanje koje dolazi s obavljanjem korisnih usluga za društvo. Merton je smatrao da se svi ovi funkcionalni postulati oslanjaju na neempirijske tvrdnje zasnovane na apstraktnim, teorijskim sistemima. Najmanje što jedan sociolog može da učini jeste to da svaki taj postulat prouči empirijski. Mertonovo uverenje da su empirijski testovi, a ne teorijske tvrdnje presudne za funkcionalnu analizu, navelo ga je da razvije svoju paradigmu funkcionalne analize, kao uputstvo za integraciju teorije i istraživanja.

Merton je od samog početka jasno naglasio da se strukturalno-funkcionalna analiza usredsređuje na grupe, organizacije, društva i kulture. Smatrao je da svaki objekt koji može biti podvrgnut strukturalno-funkcionalnoj analizi mora biti standardizovana, odnosno repetitivna (ponovljiva) i paternizovana jedinica. Merton je pod tim jedinicama podrazumevao pojave kao što su društvene uloge, institucionalni i kulturni obrasci, društvene norme, organizacija grupe, društvene strukture i mehanizmi društvene kontrole. Drugim recima, Merton je bio socijetalni funkcionalista.

Rani strukturalni funkcionalisti nastojali su da se gotovo u potpunosti usredsrede na funkcije jedne društvene strukture (ili ustanove) za drugu. Međutim, po Mertonovom mišljenju, ti rani analitičari bili su skloni mešanju subjektivnih motiva pojedinaca s funkcijama struktura ili ustanova. Središte pažnje strukturalnih funkcionalista trebalo bi da bude na društvenim funkcijama, a ne na individualnim motivima. Funkcije, prema Mertonovom mišljenju, predstavljaju uočljive posledice koje pomažu nekom pojedinačnom sistemu da se adaptira (prilagodi) okruženju. Međutim, u isključivom fokusiranju na adaptaciju nalazi se očigledna ideološka pristrasnost, jer posledice uvek moraju biti pozitivne. Važno je primetiti da jedna društvena struktura može imati negativne posledice za drugu društvenu strukturu (setimo se primera zagađivanja). Da bi ispravio ove ozbiljne propuste ranog strukturalnog funkcionalizma, Merton je razvio koncept **disfunkcije**. Baš kao što strukture ili ustanove mogu doprineti održanju drugih delova društvenog sistema, one mogu imati i negativne posledice po njih. One mogu nepovoljno uticati na sposobnost ovih delova da se adaptiraju ili prilagode. Recimo, ropstvo na Jugu SAD u 18. i 19. veku imalo je jasne pozitivne posledice za bele stanovnike Juga, kao što su jeftina radna snaga koja se koristila za proizvodnju pamuka i društveni ugled. Ali, ropstvo je takođe imalo disfunkcije kao što je prevelika zavisnost Juga Amerike od poljoprivrede i nespremnost za industrijalizaciju koja je dolazila. Uzrok dugotrajne razlike između Severa i Juga u stepenu industrijalizacije može se, bar delimično, utvrditi disfunkcijama ustanove ropstva na Jugu Amerike.

Merton je takođe razvio koncept **nefunkcije** koji je defini-sao kao posledice koje su nevažne za proučavani sistem. Tu se mogu svrstati društvene forme koje su preživjele iz prošlosti. Iako su u prošlosti mogle imati pozitivne ili negativne posledice, u savremenom društvu one nemaju nikakav značajan uticaj. Primer za to je, iako se neki možda neće složiti, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata. Iako je u svoje vreme ta organizacija imala značajnu ulogu u srpskom (i jugoslovenskom) društvu, jasno je da danas nema nikakav uticaj.

Da bi dao odgovor na pitanje da li pozitivne funkcije preo-vlađuju nad disfunkcijama ili je obrnuto, Merton je razvio koncept neto balansa. Taj koncept podrazumeva da najpre moramo da izmerimo koristi i štete od svake ustanove, a potom utvrdimo da li je razlika pozitivna ili negativna. Međutim, usled činjenice da je svaki problem složen i zasnovan na subjektivnoj proceni koja ne može tako lako da se izračuna i izmeri, nikada ne možemo prosto sabrati pozitivne funkcije i disfunkcije i objektivno odrediti koje od njih preovlađuju. Upotrebljivost Mertonovog koncepta proizilazi iz načina na koji se usmeravamo na pitanja od relativnog značaja. Vratimo se na primer ropstva. Da li je ropstvo za Jug Amerike, kad se sve sabere i oduzme, bilo funkcionalno ili disfunkcionalno? Takvo pitanje je još uvek suviše uopšteno i zamagljuje niz drugih pitanja. Recimo, možemo da kažemo da je za američku privredu u celini ono bilo disfunkcionalno, ali je za bele robovlasnike s Juga ono bilo i te kako funkcionalno. Da bismo uspešno resili probleme poput ovih, Merton smatra da stvari moramo sagledati iz različitih nivoa funkcionalne analize. Funkcionalisti su se generalno ograničavali na analizu društva kao celine, ali Merton je jasno naznačio da se analiza može voditi o povlljivoj društvenoj pojavi. Dakle, kada je u pitanju ropstvo na Jugu SAD, neophodno je da razlikujemo nekoliko nivoa analize i postavimo pitanje funkcionalnosti i disfunkcionalnosti ropstva za grupe i aktore koji se nalaze na različitim nivoima: crnačke porodice, belačke porodice, crnačke političke organizacije, belačke političke organizacije itd. Za svaku od ovih grupa

ropstvo ima različit značaj. Izraženo u terminima neto balansa, ropstvo je verovatno bilo funkcionalno za određene delove društva, a disfunkcionalno za neke druge. Upućivanje ovog pitanja na posebne nivoe, pomaže izučavanju funkcionalnosti ropstva za Jug u celini.

Merton je u sociologiju uveo i koncept manifestnih i latentnih funkcija. Ta dva pojma takođe predstavljaju značajan doprinos funkcionalnoj analizi. Jednostavno rečeno, manifestne **funkcije** su nameravane, a latentne **funkcije** nenameravane posledice neke pojave. Manifestna funkcija ropstva bilo je povećanje ekonomske produktivnosti Juga, a latentna funkcija, stvaranje najniže klase koja je imala svrhu da unapredi društveni status južnih belaca, kako bogatih, tako i siromašnih. Ta ideja povezana je s drugim Mertonovim konceptom - konceptom **nenameravanih posledica**. Strukture imaju i nameravane i nenameravane posledice. Ropstvo je možda bilo uvedeno da pomogne privredni razvoj Juga, ali je njegova ne-nameravana posledica bila prespora industrijalizacija i, konačno, privredno slabljenje tog dela države. Dok su nameravane posledice svima poznate, od sociološke analize se očekuje da otkrije nenameravane posledice. U stvari, za neke je baš to suština sociologije. Peter Berger je taj proces nazivao razotkrivanjem. To znači da u analizi moramo da otkrijemo šta je stvarna posledica neke ljudske radnje, odnosno da gledamo iza (preko) izraženih namera.

Jedan od Mertonovih najznačajnijih doprinosa strukturalnom funkcionalizmu i sociologiji uopšte, jeste njegova analiza odnosa kulture, strukture i anomije. Merton je kulturu definisao kao organizovan skup normativnih vrednosti koje dele pripadnici neke grupe ili društva, a koji određuje njihovo ponašanje. Društvena struktura predstavlja organizovan skup društvenih odnosa u kojima učestvuju članovi grupe ili društva. Anomija se javlja onda kada postoji ozbiljan prekid između društvene strukture i kulture, odnosno između strukturalno stvorenih mogućnosti ljudi da deluju u skladu s kulturnim normama i ciljevima i vlastitim normama i ciljevima. Drugim rečima, zbog svog položaja u društvenoj strukturi, neki ljudi nisu u mogućnosti da postupaju u skladu s normativnim vrednostima. Anomija nastaje kada kultura (od pojedinaca) zahteva vrstu ponašanja koje društvena struktura onemogućava.

Američka kultura, na primer, visoko ceni materijalni uspeh. Međutim, zbog svog položaja u društvenoj strukturi, mnogi ljudi nisu u mogućnosti da postignu takav uspeh. Pojedinaac koji je rođen u nižoj klasi može, u najboljem slučaju, steći samo srednje obrazovanje; njegove šanse za postizanje ekonomskog uspeha na opšteprihvaćen način veoma su slabe ili ih čak uopšte nema. Može se reći da u ovakvim okolnostima (a one su široko rasprostranjene u savremenom američkom društvu) postoji anomija i, kao njena posledica, tendencija ka devijantnom ponašanju. U ovom kontekstu, devijantnost obično dobija oblik alternativnih, neprihvatljivih i ponekad nelegalnih sredstava za postizanje ekonomskog uspeha. Bavljenje preprodajom droge ili prostitucijom radi postizanja ekonomskog uspeha primer je devijantnosti izazvane razlikom između nalizam pokušava da objasni kriminal i devijantno ponašanje. U ovom primeru strukturalnog funkcionalizma, Merton je posmatrao društvene (i kulturne) strukture, ali se nije prvenstveno interesovao za funkcije ovih struktura. Merton je, u skladu sa sopstvenom funkcionalnom paradigmatom, uglavnom bio zaokupljen disfunkcijama - u ovom slučaju, anomijom. Još konkretnije, kao što smo već videli, Merton anomiju povezuje s devijantnošću.

DŽORDŽ RICER

Ključni koncept Entoni Gidensa i Ulriha Beka: *RIZIČNO DRUŠTVO*

Iako ideja rizika zauzima značajno mesto u Gidensovom teorijskom radu, ona predstavlja središnji koncept sociološke teorije savremenog nemačkog teoretičara, Ulriha Beka (rođen 1944). Njegova najpoznatija knjiga zove se *Rizično društvo* (1992). Bek smatra da je savremeno društvo definisano rizikom i načinima na koji rizik može da se spreči, minimalizuje ili kanališe. Dok su prethodne generacije solidarnost postizale tako što su težile ostvarivanju velikih pozitivnih ciljeva (kao što je veća jednakost), ljude danas ujedinjuje negativan cilj koji im nalaže da ne izazivaju opasnosti povezane s različitim rizicima. Mnogi današnji rizici proističu iz savremene industrije, ali ono što ih čini jedinstvenim nije samo to što su opasniji nego ikada ranije (nesreća u nuklearnoj centrali mnogo je opasnija nego **čičića** izazvana, u običnoj električnoj centrali), već i to što nisu prostorno i vremenski ograničeni. Na primer, nuklearna katastrofa, kao ona u Cernobilju 1986. godine, nije bila ograničena samo na geografski prostor u blizini centrale, već je pogodila mnoge delove sveta od kojih su neki bili prilično udaljeni od mesta nesreće. Osim toga, posledice te nesreće nisu bile ograničene samo na vreme kada se nesreća dogodila. Ljudi i danas osećaju posledice izloženosti radijaciji, pri čemu se kod nekih ljudi javljaju novi simptomi. Rizik je, kao i mnoge druge pojave u društvu, stratifikovan.

Za razliku od siromašnih društava i nižih slojeva koji će skoro sigurno biti izloženi riziku, bogata društva i viši slojevi verovatno će izbeći rizik. Štaviše, bogatija društva često izvoze rizik siromašnijim društvima. Takođe, mnogo je veća verovatnoća da će rizik pogoditi oblasti u kojima živi niža, a ne viša klasa. Bez obzira na to, čak ni viši slojevi ne mogu biti potpuno lišeni opasnosti rizika u savremenom svetu. Jedan od razloga za to je efekat bumeranga. Drugim, rečima, rizik pogađa i više slojeve i bogata društva koji su najodgovorniji za njegovu proizvodnju. Bogata društva i viši slojevi nastoje da fabrike koje uništavaju čovekovu okolinu grade što je moguće dalje od mesta na kojima oni žive, ali mnogi od tih rizika vraćaju im se nazad u obliku zagađenog vazduha ili zagađane vode, sve veće rupe u ozonskom omotaču, globalnog zagrevanja i sličnog. Niko ne može, smatra Bek, da se sakrije od rizika ili izbegne život u rizičnom društvu.

Nesigurnost i rizici

Gidens smatra da „visoka modernost“ u naše živote unosi velike rizike i nesigurnost. Odatle dolazi naša želja da smanjimo rizik i nesigurnost. Nesigurnost se prevladava socijalizacijom u detinjstvu. Ako je socijalizacija uspešna, ona nam omogućava da razvijemo sposobnost verovanja ne samo našim roditeljima, već osobama od autoriteta u načelu. Osim toga, naš svakodnevni život prepun je rutina koje stvaraju utisak da su naši životi sigurni. Ipak, uprkos rutinama i uspešnoj socijalizaciji, bolno snio svesni rizika koji nas okružuje. Ti rizici su globalni po prirodi i ne uključuju samo fenomene o kojima je bilo reči u prethodnim paragrafima, već i fenomene kao što su sve veća globalna ekonomska zavisnost i verovatnoća da će ekonomska kriza u jednom delu sveta prouzrokovati krizu u čitavom svetu. Mi smo takođe svesni toga da eksperti, iako im načelno verujemo, ne

mogu u potpunosti da kontrolišu Moloha. Mnogi potezi eksperata mogu da prouzrokuju krize, a mere koje oni preduzimaju da bi izašli na kraj s takvim krizama lako mogu da dovedu do njihovog pogoršanja.

Gidens se pita: zašto nastaju rizici? Drugim recima, zašto Moloh preti da se otrgne kontroli? On nudi četiri odgovora:

1. Oni koji su stvorili Moloha i njegove različite sastavne delove napravili su greške; Moloh ima ugrađene felere. Na primer, stručnjaci koji su projektovali nuklearnu centralu u Cernobilju (kao i sve druge nuklearne centrale širom sveta), napravili su čitav niz grešaka koje su dovele do njenog uništenja.
2. Oni koji upravljaju Molohom prave greške; Moloh je podložan upravljačkim greškama. Prema tome, moguće je da je černobiljska katastrofa prouzrokovana fatalnim greškama koje su počinili ljudi koji su upravljali centralom iz dana u dan. U stvari, černobiljska katastrofa je bez sumnje rezultat kombinacije grešaka upravljača i sistemskih felera.
3. Ne možemo uvek tačno da predvidimo posledice modifikovanja Moloha ili stvaranja njegovih novih delova. Takve promene često imaju nenameravane posledice. Na primer, mi se trenutno nalazimo na početku genetske revolucije, ali ne možemo da predvidimo sve posledice genetskih promena na kojima sada radimo. Slično tome, proizvođači leka „fen pen“ nisu imali predstavu o tome da će njihov proizvod kod pacijenata prouzrokovati srčane probleme.
4. Ljudi u načelu, a posebno eksperti, neprekidno reflektuju o Molohu i u tom procesu stvaraju nova znanja o njemu. Šta omogućava Molohu da se kreće različitom brzinom i u različitim smerovima? Međutim, nova brzina ili smer mogu da proizvedu čitav niz negativnih posledica. Na primer, u nekom trenutku američke finansijske vlasti mogle bi da podignu kamatne stope kako bi držale inflaciju pod kontrolom. Međutim, dizanje kamatnih stopa otvara mogućnost za privrednu recesiju.

NORBERT ELIAS

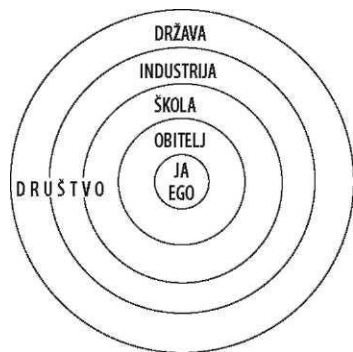
ŠTA JE SOCIOLOGIJA?

UVOD

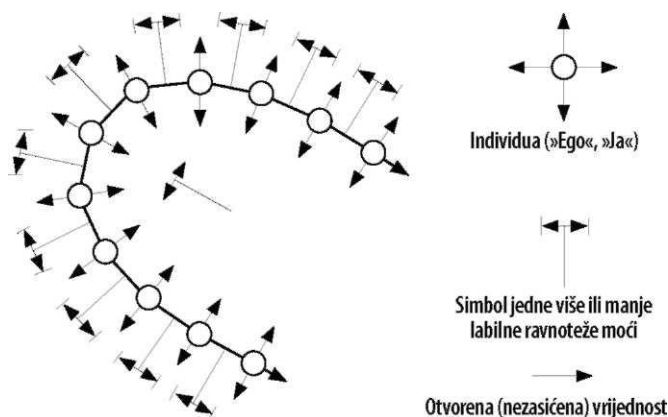
Ako želimo razumjeti o čemu se u sociologiji radi, onda moramo biti u stanju da se u mislima suočimo sa samima sobom i da sebe shvatimo kao čovjeka među drugima. Jer sociologija se bavi problemima »društva«, a u društvo spada i svatko tko o društvu razmišlja i tko ga istražuje. Međutim, danas se pri razmišljanju o sebi samom veoma često ostaje na razini na kojoj sebe osvještavamo samo kao nekog tko se u odnosu spram drugih ljudi nalazi samo kao prema drugim »objektima«, veoma često s osjećajem da smo od njih odijeljeni neprebroddivim jazom. Osjećanje takve razdijeljenosti, koje odgovara toj razini samoosvješćivanja, svoj izražaj nalazi u mnogim uobičajenim pojmovima i iskazima koji pridonose tome da se to shvati kao nešto posve samorazumljivo i da se ono stalno reproducira i pojačava. Tako se primjerice govori o pojedinačnom čovjeku i njegovoj okolini, o pojedinačnom djetetu i njegovoj obitelji, o individui i društvu, o subjektu i objektima, a da se uvijek iznova ne osvješčuje da sam pojedinac istovremeno pripada svojoj »okolini«, dijete svojoj obitelji, subjekt objektima.

Ako se bolje pogleda, onda će se, primjerice, vidjeti da je takozvana »okolina« nekog djeteta u prvom redu sastavljena od drugih ljudi, recimo oca, majke i braće. To što mi poimamo pod »obitelji« uopće ne bi bila »obitelj« bez djece. Društvo, koje se toliko često misaono suprotstavlja »individui«, sasvim je sastavljeno od individua, a jedna od individua smo i sami. Ali sredstva našeg jezika i mišljenja u velikoj su mjeri tako oblikovana kao da sve izvan pojedinačnog čovjeka ima osobinu »objekata« i uz to obično još i mirujućih objekata. Pojmovi poput »obitelji« ili »škole« posve se očito odnose na međuovisnosti ljudi, ali uobičajeni tip našeg oblikovanja riječi i pojmova stvara dojam kao da se radi o predmetima, o objektima iste vrste, poput stijena, drveća ili kuća. Taj postvarujući karakter uobičajenog jezičnog sredstva, a stoga i naših misaonih operacija koje se odnose na grupe međuovisnih ljudi, kojima možda pripadamo i sami, pokazuju se, između ostalog, i u pojmu društva samog i u načinu na koji se o njemu razmišlja. Kaže se da je »društvo« »predmet« oko čijeg se istraživanja sociolozi trude, ali taj postvarujući način izražavanja upravo pridonosi tome da se otežava pristup razumijevanju područja rada sociologije.

Misaoni model koji ljudi imaju pred očima kad razmišljaju o svom odnosu prema »društvu« često odgovara sljedećoj slici:

Slika 1: Osnovna shema egocentrične predodžbe društva

slika 2: Predodžba međuovisnih individuala (»obitelj«, »država«, »grupa«, »društvo«,

¹ Zbog pojednostavljenja ovdje su navedeni samo najelementarniji tipovi ovisnosti ljudi jednih o drugima i odgovarajuće veze među njima (v. 5. poglavlje i dalje). Drugi tipovi ovisnosti i veza ljudi, primjerice oni koji počivaju na funkciji, službenoj specijalizaciji, na

Na mjesta »obitelji«, »škole«, »industrije« ili »države« mogu stupiti figuracije poput »sveučilišta«, »grada«, »sistema« i bezbroj drugih, što one mogu i biti. Tipična osnovna shema prevladavajućeg poimanja takvih društvenih grupacija i vlastitog iskustva, koje u njoj dolazi do izražaja, odgovara najčešće navedenoj figuri koja pojedinom čovjeku pokazuje vlastito »Ja« okruženo »društvenim entitetima« koji su pojmovno tako shvaćeni kao da se radi o predmetima s one strane i izvan pojedinačnog »Ja«. Tim pojmovima danas pripada i pojam »društvo«. Shvaćanje zadaća sociologije, odnosno onoga što se uobičajeno opisuje kao njezin »predmet«, olakšava se ako se u smislu sljedeće figure preorijentira vlastita predodžba onoga na što cilja pojam »društvo« i vlastitog odnosa spram »društva«: slika služi tome da pomogne čitatelju da u mislima probije čvrstu fasadu postvarenih pojmova koji ljudima danas uvelike otežavaju pristup jasnom razumijevanju njihovih vlastitih društvenih života i koji uvijek iznova pridonose dojmu da se »društvo« sastoji od entiteta izvan »Ja«, pojedinačne individue, i da je pojedinačna individua istovremeno okružena »društvom« i od njega odijeljena jednim nevidljivim zidom. Na mjesto tih uobičajenih predodžbi stupila je, kao što vidimo, slika mnogih pojedinačnih ljudi koji su na osnovi svojih elementarnih usmjerenosti, svoje upućenosti na druge ljude i svoje ovisnosti o drugim ljudima međusobno povezani na različite načine i sukladno tome međusobno tvore međuovisne mreže ili figuracije sa više ili manje labilnim ravnotežama moći najrazličitije vrste, npr. obitelji, škole, gradove, društvene slojeve ili države. svaki od tih ljudi je, kako se to objektivno-čajuće kaže, »Ego« ili »Ja«. Tim ljudima pripadamo i sami.

Kako bismo razumjeli o čemu se u sociologiji radi, mora se - kao što je već rečeno - biti u stanju sebe samoga pojmiti kao čovjeka među drugim ljudima. To na prvi pogled zvuči kao trivijalnost. sela i gradovi, sveučilišta i tvornice, položaji i klase, obitelji i poslovne grupe, feudalna i industrijska društva, komunističke i kapitalističke države - sve su to mreže individua. Tim individuama pripadamo i sami. Kad kažemo »moje selo, moje sveučilište, moja klasa, moja zemlja« onda to izražavamo. Međutim, koliko god da se danas sa svakodnevnih razina, u kojoj su takvi izrazi korišteni i razumljivi, prelazi na razinu znanstvene refleksije, mogućnost da se o svim društvenim entitetima kaže »moj«, »tvoj«, »njegov« ili čak »naš«,

»važ« i njihov« ostaje izvan razmatranja. Umjesto toga, o svim se tim entitetima govori tako kao da nisu samo izvan i s one strane vlastite osobe, nego kao da i egzistiraju izvan i s one strane pojedinačnih osoba. Kod takvog se tipa refleksije predodžba: »ovdje sam 'Ja'« ili čak »ovdje su pojedinačne individue, a ondje su društveni entiteti, 'društvena okolina' koja me 'okružuje' i uopće svako pojedino 'Ja'« javlja kao neposredno očevidna. Razlozi za to su mnogostruki: ovdje treba samo uputiti na to u kojem se smjeru oni trebaju tražiti. Pritom je od velike važnosti specifična prisila koju društveni entiteti sastavljeni od ljudi vrše na te ljude. Ta se prisila nehotično i država, na zajedničkim osobinama identifikacije, Ja i Mi-ideala, neprijateljstvu prema drugima ili jezičnim i misaonim tradicijama, imaju istu funkciju. Odlučujuća je zadaća Figure 2 da olakša preorijentaciju socioloških modela i pojmova, koja postaje moguća ako ljude, ali i sebe, dakle sve osobe koje za sebe mogu reći »Ja« ili »Mi« pojмимо kao poluautonomne jedinice među drugima, a ne kao apsolutno autonomne jedinice i ako si predočimo da labilne ravnoteže moći i odgovarajuća provođenja moći pripadaju temeljima svih ljudskih odnosa, radilo se o odnosima između dvoje ljudi ili o mnogočlanim figuracijama ljudi. To se objašnjava tako da se tim entitetima pripisuje »bitak«, stvarnost, izvan i s one strane individua koje ju tvore. Postvarenje i rasčovječenje društvenih entiteta u refleksiji, koja je odgovorna za oblikovanje riječi i pojmova, dovodi sa svoje strane do oseburne »metafizike društvenih entiteta« koju danas često susrećemo kako u svakodnevnom mišljenju, tako i u sociološkom mišljenju, i čijim najreprezentativnijim izričajima pripada predodžba o odnosu »individue i društva« simbolizirana slikom 1. Nadalje, ta je metafizika usko povezana sa samorazumljivim prenošenjem misaonih i jezičnih oblika koji su se razvili i očuvali kod znanstvenih konstrukcija fizikalno-kemijskih prirodnih veza na stvaranje društvenih veza individua.

Prije nego je postao moguć znanstveni pristup prirodnim događajima, ljudi su prirodne sile kojima su bili izvrgnuti objašnjavali pomoću jezičnih i misaonih sredstava što su potekla od iskustva sila koje postoje među ljudima. oni su, po uzoru na svoja neposredno ljudsko-društvena iskustva, entitete koje danas razumijemo kao manifestacije fizičko-kemijskih prirodnih veza - sunce i zemlja, oluje i potresi -, percipirali ili direktno kao osobe ili kao posljedicu činova i namjera osoba. Prijelaz s tog magijsko-metafizičkog mišljenja na znanstveno mišljenje o fizikalno-kemijskim aspektima svijeta zasnivalo se velikim dijelom na povlačenju tih heteronomnih, naivno egocentričnih mogućnosti objašnjenja i preuzimanju njihovih objašnjivačkih funkcija kroz druge modele mišljenja i govora koji su postali prikladniji za imanentnu samozaklonitost tih događajnih veza.

Danas se kod nastojanja da ljudsko-društvene događajne veze približimo našem razumijevanju i da steknemo rastući fundus pouzdanog znanja o tim vezama - upravo to spada u osnovne zadaće sociologije - nalazimo pred sličnim zadatkom emancipacije. I u tim su područjima ljudi stalno izvrgnuti nužnostima koje onda nastoje objasniti kako bi uz pomoć tog znanja pod bolju kontrolu doveli slijepu ulicu prisila koje su za njih često besmislene, često razarajuće i dovode do patnji, te njome upravljali kako bi se odvijala uz manje rasipanje života, uz manje gubitaka i razaranje smisla. U skladu s tim, zadaća da se razumijevanje tih prisila općenito i znanje o njima u svakom specifičnom polju istraživanja poveća i učini pouzdanijim stoji u središtu sociološkog znanstvenog i istraživačkog rada. Prvi korak na tom putu naizgled nije posebno težak. Nije teško shvatiti misao da ono što mi pojmovno nastojimo shvatiti kao društvene prisile zapravo jesu prisile koje se stvaraju među ljudima.

No čim u tom kontekstu reflektirajućom međusobnom komunikacijom nastojimo krenuti dalje vidimo da nam društveni misaoni i govorni aparat za svladavanje tih misaonih i komunikacijskih zadaća na raspolaganje stavlja ili samo modele naivno egocentrične, dakle mistično-magijske vrste ili prirodno-znanstvene modele. Prve nalazimo u svim onim slučajevima kad ljudi prisile koje se zasnivaju na osobinama konfiguracija koje su oni stvorili s drugima sami pokušavaju objasniti iz osobnog karaktera ili osobnih ciljeva i namjera drugih individua ili grupa individua. Takvo iznimno često isključivanje vlastite osobe ili vlastite grupe iz objašnjenja konfiguracija koje sami tvorimo s drugima je jedan od mnogih oblika naivnog egocentrizma ili, što je zapravo isto, naivnog antropomorfizma koji se u razmišljanju i govorenju o društvenim procesima danas još posvuda može osjetiti. On se na mnogostruk način miješa s oblicima mišljenja i govorenja o objašnjenju društvenih prisila za koje oblici mišljenja i govorenja koji služe objašnjenju prirodnih nužnosti predstavljaju model.

U toku poznavanja mišljenja o tome što, dakle, kao veze nežive prirode dosta oštro razlikujemo od ljudsko-društvenih sveza, u svakodnevnom jezičnom i pojmovnom blagu europskog društva proširili su se i učvrstili mnogi oblici riječi i pojmova koji se vraćaju na znanstveno tumačenje fizikalno-ke-mijskih prirodnih veza. Riječi i pojmovi, koji su svoj današnji oblik primarno zadobili iz tumačenja takvih prirodnih sveza, stoga se često nepromišljeno preuzimaju za tumačenje ljudsko-društvenih sveza. Kao i raznovrsni pojavnici oblici magijsko-mitološkog mišljenja, tako i oni pridonose tome da se održi uvijek iznova uočljiva neprimjerenost mnogih uobičajenih načina govorenja i mišljenja za rješavanje humanističko-znanstvenih problema i da se blokira razvoj autonomnijih vrsta govorenja i mišljenja koje su primjerenije specifičnoj vrsti ljudskih odnosa.

Zadaćama sociologije, dakle, ne pripada samo da istraži i objasni specifične prisile pod čijim su utjecajem ljudi u određenim empirijski provjerljivim društvima i grupama ili u društvima uopće, nego i da mišljenje i govorenje o takvim nužnostima odriješi njihove veze s heteronomnim uzorima i da umjesto vrsta riječi i pojmova čiji se oblici vraćaju na magijsko-mitološke ili na prirodno-znanstvene predodžbe postupno razvije drugačije koje će postati primjerenije posebnoj vrsti društvenih konfiguracija što ih stvaraju pojedinci. To bi bilo jednostavnije učiniti kad bi se danas mogla predočiti jasna slika o odgovarajućoj fazi emancipacije od starije magijsko-mitološke faze i slika o razvoju novijih i odgovarajućih govornih i misaonih sredstava prilikom razvoja prirodnih znanosti. Ali to nije slučaj. Upravo zato jer mnogi postupno razvijeni temeljni pojmovi znanstvene spoznaje kod promatranja i manipuliranja fizikalno-kemijskim prirodnim procesima uvijek iznova više ili manje primjerenost ostaju očuvani, ti se temeljni pojmovi pojavljuju kao nešto nepostojeće. odgovarajuće riječi, prirodno-znanstveni načini mišljenja i kategorije, pojavljuju se kao nešto toliko samorazumljivo da se umišlja da ih svaki čovjek posjeduje sam po sebi. Predodžbe, poput one o čisto mehaničkom kauzalitetu ili one o nenamjernoj, besciljnoj i neplaniranoj zakonitosti prirode, koje su brojne ljudske generacije u teškom misaonom i promatračkom radu i u teškim, često po život opasnim, borbama polako i mukotrpno razvile iz antropomorfnih i egocentričnih predodžbi i načina mišljenja i koje su onda iz ograničenih elita prodrle u svakodnevno mišljenje i govorenje čitavih društvenih grupa, sada se nadolazećim generacijama jednostavno predstavljaju kao »ispravne«, kao »racionalne« ili »logične« predodžbe i načini mišljenja. Zato jer kod promatranja i djelovanja stalno u relativno velikoj mjeri ostaju očuvane ne pitamo se više kako i zašto je ljudsko mi-

šljenje u odnosu na tu određenu integracijsku ravan univerzuma dobilo toliko na primjerenosti.

To je i razlog zašto je taj društveni razvoj mišljenja i govorenja o nužnostima prirodnih procesa kao sociološki problem istraživanja dosad bio zanemaran. Statična filozofska predodžba znanstvene spoznaje kao jednog »vječno ljudskog« oblika spoznaje gotovo posve još uvijek blokira pitanje o sociogenezi i psihogenezi prirodno-znanstvenih vrsta govora i predodžbi, dok je to pitanje samo moglo omogućiti da se dođe na trag objašnjenja za tu preorijentaciju ljudskog mišljenja i iskustva. Danas se to pitanje obično pokapa i prije nego ga se postavi, tako da se ono kao »puko historijsko« pitanje suprotstavlja takozvanom »sustavnom« pitanju. Ali to je razlikovanje samo primjer za nedostatnost prirodno-znanstvenih modela u poimanju dugoročnih društvenih procesa kojima pripada poznanstvljenje mišljenja. Takvi su procesi nešto posve drugačije od onoga što se danas kao puka »povijest« znanosti suprotstavlja jednom naizgled nepromjenjivom »znanstvenom sustavu«, kao što se nekoć prirodna povijest suprotstavljala istraživanju naizgled nepromjenjivog sunčevog sustava. Tom blokiranju problema dugoročnih društvenih razvojnih procesa odgovara da još uvijek nedostaje reprezentativni prikaz dugoročne društvene preorijentacije govorenja i mišljenja europskih društava u čijem središtu stoji uspon prirodnih znanosti. Takav bi prikaz bio potreban kako bi se dobila jasna i zorna slika tih transformacija. Kad bi on postojao, onda bi bilo jednostavnije objasniti da se i u sociologiji danas na jednoj novoj razini iskustva i refleksije opet radi o tome da se u stalnoj povratnoj sprezi rastućeg pojedinačnog empirijskog istraživanja na stranu stave mnogi uobičajeni modeli mišljenja i znanja i da se umjesto njih tokom generacija razviju novi govorni i misaoni instrumenti koji bi bili primjereniji posebnoj vrsti ljudskih međuovisnosti kao problemska područja znanstvenog istraživanja.

Emancipacija od heteronomnih, naivno egocentričnih ili prirodno-znanstvenih predodžbi i tome pripadajućih misaonih i govornih vrsta u slučaju humanističkih znanosti nije ništa jednostavnija nego što su to bile odgovarajuće zadaće u slučaju prirodnih znanosti prije tri ili dvije stotine godina. Njezini su se zastupnici na početku prije svega morali boriti protiv institucionaliziranih magijsko-mitoloških predodžbenih i misaonih modela, dok se predstavnici ove druge sada moraju istovremeno boriti i protiv heteronomne upotrebe ne manje čvrsto institucionaliziranih prirodno-znanstvenih modela. Čak i kad smo do određene mjere svjesni da su društvene sile neka vrsta sila koje stvaraju ljudi međusobno i pojedinačno, u govoru i mislima se često ne možemo oduprijeti društvenom pritisku riječi i pojmovnih oblika koji stvaraju takvu sliku kao da te sile, kao u slučaju prirodnih objekata, stvaraju »objekti« izvan ljudi na te ljude. Dovoljno se često govori i misli tako kao da nisu samo brežuljci, oblaci i oluje, nego i sela i države, gospodarstvo i politika, proizvodni odnosi i tehnološki izumi, znanosti i industrijski sustavi i brojni slični društveni entiteti izvanljudske datosti koje pomoću jedne s onu strane svog ljudskog djelovanja i volje postojeće samozakoničnosti - dakle kao »okolina« ili »društvo« u smislu slike 1. - stvaraju sile među svim ljudima, nad svakim »ja«. Velik broj imenica kojima se u društvenim znanostima -kao i svakodnevnici - koristimo, oblikovane su tako kao da se radi o fizikalnim predmetima, o vidljivim i opipljivim objektima u vremenu i prostoru, koji postoje neovisno o svim ljudima.

Time je ujedno rečeno i da se danas već kod nastavnčkog i istraživačkog rada ne može izaći na kraj bez riječi i pojmovnih oblika te vrste. Koliko god bili svjesni

njihove nedostatnosti, zasad u mnogim slučajevima dostatni-ja sredstva mišljenja i sporazumijevanja još ne postoje. Svaki pokušaj da se postojeće blago jezika i znanja, kojim se koristimo za daljnje promišljanje međuovisnosti i društvenih figuracija koje tvore ljudi, posve konzekventno oslobodi heteronomnih jezičnih i misaonih modela i da se na njihovo mjesto puste autonomniji jezični i misaoni modeli, zasad bi bio osuđen na propast. Postoje društvene transformacije koje se, ako uopće, mogu odviti samo kao razvojni nizovi koji obuhvaćaju dugoročni i veći broj generacija. ovo je jedna od njih. ona zahtijeva podosta jezičnih i pojmovnih novina. Ukoliko bismo se pre naglili, onda bismo u opasnost doveli šansu današnjeg sporazumijevanja.

Pritom naznaka teškoća i sporosti jedne takve preorijentacije društvenog govorenja i mišljenja može već sama biti predodžba o vrsti sila koje postoje među ljudima. Da se kod takvih društvenih sila radi o posve samostalnim fenomenima ne bi bilo toliko teško za razumjeti kad naše govorenje i mišljenje ne bi u velikoj mjeri bilo prožeto riječima i pojmovima poput »kauzalna nužnost«, »determinizam«, »znanstveni zakon« i drugima, pojmovima za koje su model bila iskustva iz područja fizikalno-kemijskih prirodnih znanosti. oni se u jezičnoj upotrebi nepažnjom prenose na iskustvena područja drugog tipa, među njima i na onaj ljudskih umreženja koja zovemo društvima, jer se svijest o njihovoj povezanosti s tumačenjem fizikalno-kemijskih procesa izgubila, tako da se oni pojavljuju kao posve opći pojmovi i djelomice često čak i kao apriorne predodžbe o događajnim vezama koje su svim ljudima dane kao dio njihovog urođenog »razuma« prije svakog isku-stva.⁵ obično pritom nedostaje prikladnijih pojmova za tipove veza i time i za tipove sila kojima se na trag dolazi na drugim iskustvenim područjima. To se vidi na spomenutom primjeru. Koje razlikovno specijalne pojmove danas imamo na raspolaganju kako bismo jasno i zorno pokazali da su sile koje kod govorenja i mišljenja pojedinačnog čovjeka i njegove interakcije s drugim ljudima proizvodi upotreba zajedničkog jezika, sile jednog drugog tipa nego što je to primjerice »sila teža« koja visoko bačenu loptu na zakonit način iznova privuče k zemlji?

UNIVERZALIJE LJUDSKOG DRUŠTVA

Prirodna promjenjivost čovjeka kao socijalna konstanta

Može se truditi oko toga da se sazna po čemu se određena ljudska društva međusobno razlikuju i može se truditi oko toga da se sazna po čemu su sva ljudska društva slična. Ako se pomno promotre, ta dva istraživačka nastojanja ne mogu se odijeliti jedno od drugog. Ljudima koji pokušavaju stvoriti jasnu sliku o zajedničkim temeljnim osobinama svih društava, o univerza-lijama ljudskog društva, u njihovom društvu na raspolaganju već mora stajati moćan fundus znanja o različitostima ljudskih društava, i, obrnuto, obilje informacija o različitostima društava može biti ne mnogo više od jedne hrpe, skupa nepovezanih pojedinosti, tako dugo dok se ne

⁵ Njemačka riječ *Verflechtung* u izvornom značenju općenito predstavlja spajanje manjih (gospodarskih, društvenih, itd.) jedinica u neku veću jedinicu, ali glagol *verflechten* istovremeno ima jaku konotaciju »prožimanja«, a etimološki dolazi od riječi *flechten* koja znači »plesti«. Iz tog razloga umjesto prijevoda *Verflechtung* kao »udruženja«, što su prakticirali prevodioci prvog cjelovitog prijevoda Norberta Eliasa na hrvatski jezik (*Proces civilizacije*, također *Antibarbarus*, 1996.), koristim riječ »umreženje«, koja, čini mi se, u kontekstu današnjeg tehnološkog i internetskog umrežavanja ima još jednu razinu značenja koja je bila implicirana u izvornom Eliasovom terminu. Riječ »umreženje« već sadrži u sebi značenje riječi »udruženje«, ali ima i tu dodatnu konotaciju »prožimanja« do koje je Eliasu bilo stalo, svugdje kad govori o odnosu pojedinca i društva.

posjeduje empirijski fundirana slika o zajedničkim osobinama svih mogućih društava kao okvir za misaonu obradu pojedinačnih istraživanja. U ograničenom okviru jednog takvog uvoda u sociologiju sasvim sigurno ne možemo biti na razini tog zadatka. No možemo dati neke naznake o problemima s kojima ovdje imamo posla kako bismo na taj način olakšali pristup opširnijem bavljenju s njima.

To je utoliko potrebnije, jer pristup tim problemima zahtijeva dalekosežno preorijentiranje poznatih misaonih navika. To uopće nije čudno, ako jednom razjasnimo situaciju u kojoj se nalaze ljudi kad se trude oko boljeg razumijevanja društava koja tvore jedni s drugima. Stoljetnim se radom došlo do u nekoj mjeri sigurnog znanja o svezama događaja na relativno najjednostavnijim integracijskim razinama koje su nam simbolizirane pojmovima poput »materije« i »energije« koji, u današnjem stanju znanja, kad se u obzir uzme samo red veličina događaja, obuhvaćaju subatomske djeliće jednako kao i sisteme Mliječnog puta. U tom se području proširenje znanja i šansa kontrole razvila nevjerojatnim brzinom. Otok našeg sigurnog znanja koji gradimo u oceanu našeg neznanja je, ukoliko se radi o fizikalnim prirodnim događajima, dobio na opsegu tolikom brzinom da zapravo samo bavljenje ljudi njihovom dnevnom srećom i prije svega njihovim svakodnevnim mizerijama priječi da se stvori obuhvatna slika o razvoju tog znanja i o njegovom značenju za ljudsko društvo, posebice i slika koju si ljudi stvaraju o samima sebi. Slično se sada u sve većoj mjeri odvija na sljedećoj višoj integracijskoj razini, na razini organizama. U praksi znanstvenog rada, ako već ne uvijek i u teorijskim razmišljanjima o njoj, očigledno se sve više prodire kroz vidljivi paradoksalni uvid da više organizirane sveze događaja nasuprot manje organiziranim mogu biti relativno autonomne. Polako raste uvid da kao organizmi, kao biljke i životinje organizirani fizikalni procesi posjeduju zakonitosti i strukturne osobitosti vlastite vrste koje se kod redukcije na fizikalno-kemijske procese ne mogu shvatiti, da, drugim riječima, organizirane jedinice više integracijske razine imaju relativnu autonomiju nasuprot događajima sljedeće niže integracijske razine i da su nužne specifične misaone forme i istraživačke metode kako bi se pri znanstvenom radu na primjeren način shvatili oblici sveza više integracijske razine.

Jednako vrijedi za sljedeću višu integracijsku razinu koja se može promatrati, za integracijsku razinu ljudskih društava. I u njima su jedinice koje, promatrane za sebe pripadaju prethodnoj integracijskoj razini, međusobno povezane specifičnim funkcionalnim svezama, ali na jedan posve nov način, koji je potpuno različit od načina na koji su povezane fizikalne jedinice na biološkoj razini. Da su se u prošlosti društva u mislima često zamišljala kao da su doista neka vrsta nadorganizama počiva upravo na tome da se sposobnost pojmovnog shvaćanja najprije ograničavala na to da se u središte pozornosti stavljalo ono zajedničko niže i više integracijske razine, ali još uvijek ne i relativna autonomija utemeljene različitosti.

To ne znači da se izražava misao da postoji ontogenetski zid između neživih i živih prirodnih pojava i unutar potonjih opet između neljudskih i ljudskih. To samo znači da se kod truda oko *misaonog* svladavanja zapažljivog univerzuma dolazi do uvida o specifičnoj raščlanjenosti univerzuma na različite razine integracije. Nakon mnogih pokušaja da se jezična i misaona sredstva bolje dovedu u sklad s tim zapažljivim raščlanjenjem, pokazuje se sve jasnije da je to srž svih poteškoća s kojima se treba boriti: kad se u toku uobičajene povratne sprege od promatranja do mišljenja i mišljenja do promatranja dođe do rezultata da na jednoj višoj

integracijskoj razini postoje oblici sveza, tipovi struktura i funkcija, ukratko fenomeni najrazličitije vrste, koji se razlikuju od oblika sveza, tipova struktura i funkcija te prethodne integracijske razine, da se prvi ne mogu objasniti pomoću potonjih, da oni imaju relativnu autonomiju spram njih i da je za njihovo shvaćanje potrebno misaono sredstvo koje se razlikuje od onih misaonih sredstava razvijenih za shvaćanje prethodne integracijske razine, onda nas drugi počinju tako razumijevati, a možda i mi sami, kao da se postulirao raskid s ontogenetskim kontinuitetom, a time u osnovi i rječep univerzuma na apsolutno nepovezane sfere, na primjer u fizičke i metafizičke. Kad se s druge strane uputi na to da u području društveno provjerljivih iskustava ljudi, koja bi i nama mogla dati pouzdane informacije o svijetu u kojem živimo, ne postoje zapažanja.

Da je postojanje potpunog ontogenetskog kontinuiteta između različitih integracijskih razina s relativnom autonomijom svake integracijske razine nasuprot nižim u skladu s postojanjem njihovih osobitih oblika sveza i njihove nereduktibilnosti to je uvid koji se najprije ne može lako shvatiti, ali kojemu, koliko se može vidjeti, neizbježno vode mnogi napretci bioloških znanosti, a sada i oni socioloških. Napokon, i relativna autonomija bioloških spram fizikalnih znanosti i onih socioloških spram bioloških počiva na toj relativnoj autonomiji njihovih predmetnih područja u odnosu jednih spram drugih.

Mnogo toga upućuje na taj smjer. Pojmovi poput »rođenja« i »smrti« imaju smisao samo u vezi s integracijskim tipovima biološke razine. Za njih ne postoji ekvivalent na višoj integracijskoj razini, za koju su karakteristični atomi, a jednako tako i sustavi mliječnih puteva, gdje postoje i prijelazne forme. Pritom se i u tom primjeru već opet može vidjeti da pojam integracije, kakav se ovdje koristi, uključuje specifične oblike dezintegracije, dakle, u ovom slučaju fenomen smrti, jednako kao što je prije pojam »reda« korišten u smislu koji je samorazumljivo uključivao »nered«. Slično je na djelu i u slučaju sociologije.

Ovdje se susreću specifični oblici integracije i dezintegracije, reda i nereda, susreću se oblici sveza, određenih strukturnih i funkcionalnih tipova koji su različiti od svih prethodnih integracijskih razina i koji se ne mogu reducirati na njih, tvorili oni ontogenetski s njima jedan jedini, iako rascjepljeni, razvojni kontinuum.

Na prvi pogled možda nije posve jasno zašto je nužno ići toliko daleko kako bi se govorilo o univerzalijama ljudskog društva. Ali postoji malo problema kod čijeg je bavljenja zabuna toliko velika kao kod bavljenja problemom odnosa sociologije prema biologiji. ovdje se uvijek iznova s jedne strane susreću tendencije da se specifični sociološki problemi reduciraju na biološke i s druge strane tendencije da se sociološki problemi obrađuju kao da su posve autonomni i neovisni od toga da se sve što se ovdje kaže odnosi na ljudska bića. Autonomija sociologije nasuprot biologiji počiva napokon na tome da se kod ljudi doduše radi o organizmima, ali o organizmima koji su na određen način posebni. Kad se govori o univerzalijama ljudskog društva onda se najprije to mora ustanoviti. Središnja, nepromjenjiva činjenica svih tih društava je ljudska priroda. Ali jedinstvenost čovjeka u odnosu prema drugim živim bićima pokazuje se već u tome da riječ »priroda«, ako se odnosi na ljude, ima značenje koje se na određen način razlikuje od značenja u kojem se ona koristi u drugim kontekstima. U drugim se kontekstima pod »prirodom« obično razumije ono što se ne mijenja, ono vječno postojeće, nepromjenjivo.

Osobitostima ljudi pripada to da su oni *po prirodi* na specifičan način promjenjivi. Njihova integracija u društvima to jasno pokazuje. ozbiljno i dobro ispitno pitanje, koje se isuviše rijetko postavlja, glasi: koje biološke strukturne osobitosti ljudi omogućuju povijest? Ili, da to formuliramo sociološki preciznije: koje su biološke osobitosti pretpostavke za promjenjivost i posebno za mogućnost razvoja ljudskih društava?

Empirijskog dokaznog materijala za odgovaranje na to pitanje ima u izobilju. Da se ono gotovo ni ne postavlja izričito, to dobrim dijelom počiva na tome da različite humanističke znanosti, dakle i biologija čovjeka i sociologija, svoje istraživačke i zadaće poučavanja ne slijede kroz relativnu, nego kroz gotovo apsolutnu autonomiju jedna od druge. Njihove teorijske pretpostavke su u skladu s tim dobrim dijelom toliko različite da se skoro više ne mogu dovesti u međusobnu vezu. Pritom je upravo u posljednjim desetljećima razumijevanje za strukturu životinjskih društava i posebno za prirodu veza između životinja, prije svega istraživanjima etološke škole, zamjetno naraslo. Ali ti i drugi rezultati istraživanja veoma često usprkos namjerama njihovih stvaraoca uvijek iznova služe tome da se naznače razlike između drugih životinjskih društava i ljudskih društava i da te razlike upućuju na razlike u prirodi, ili, da to kažemo preciznije, u biološkoj konstituciji čovjeka i drugih organizama.

Kratko rečeno: struktura društava, koja međusobno oblikuju nedljudska živa bića, mijenja se samo kad se mijenja biološka struktura tih živih bića: životinje iste vrste tvore s veoma neznatnim lokalnim varijantama uvijek društva istog tipa. Razlog za to je da je njima, s manjim ili većim prostorom za ograničene modifikacije, njihov međusobni odnos dan kroz naslijeđene strukturne osobitosti njihova organizma u skladu s vrstom. Nasuprot tome, ljudska se društva mogu mijenjati, a da se biološka konstitucija ljudi, odnosno vrsta ne mijenja. Ne postoji ni najmanji razlog za to da pretpostavimo da je transformacija predindustrijskih europskih društava u industrijska društva počivala na preobrazbi ljudske vrste, biološke strukture ljudi. Vremenski razmak u kojem se ta promjena odvila je prekratak kako bismo uopće došli na primisao o preobrazbi vrste. A jednako vrijedi za društveni razvoj čovječanstva - od lovaca do sakupljača, od poljoprivrednika do stočara ili od pred društvenih plemenskih grupacija do stvaranja državno organiziranih društava -, a vrijedi i za društvene promjene koje su se odvale u istom smjeru, u posve različita vremena, u posve različitim dijelovima svijeta i koliko znamo, neovisno jedne o drugima.

To je nepobitan primjer za relativnu autonomiju predmetnog područja sociologije nasuprot onom biologije i time, dakle, i za različitost zadaća sociologije i biologije: preobrazbe životinjskih društava su aspekti biološke evolucije. Društveni odnosi životinjskih vrsta ispod ljudske stepenice transformiraju se kao funkcija cjelokupne biološke konstitucije tih živih bića; ali društveni odnosi i ponašanje živih bića vrste *homo sapiens* mogu se transformirati bez promjene biološke konstitucije. Time smo pred zadaćom da »prirodu«, »karakter« tih društvenih promjena i njihova objašnjenja razjasnimo bez povratka na biološke teorije ili da ih koristimo samo toliko koliko te teorije same mogu objasniti kako je moguće da se ljudska društva, a time, dakle, i ponašanje i veze pojedinih ljudi u društvu mijenjaju a da se ne mijenja priroda ljudi, njihova biološka konstitucija.

Odgovor na taj problem je dosta jednostavan. ovdje je dovoljno da ga samo kratko skiciramo. Ljudsko je ponašanje po prirodi, dakle na osnovi naslijeđene konstitucije ljudskog organizma, tako uređeno da je ono u manjoj mjeri određeno

urođenim pobudama, a u većoj mjeri nego ijedno drugo živo biće individualnim iskustvom, pobudama oblikovanim učenjem. Pritom se ono ne odvija samo tako da ljudi zahvaljujući svojoj biološkoj konstituciji svoje ponašanje u većoj mjeri nego druga živa bića mogu naučiti upravljati, njihovo se ponašanje mora oblikovati kroz učenje. Ljudsko mladunče ne može samo, nego mora shemu svog ponašanja razviti kroz učenje kako bi moglo preživjeti. Promatrano jednostavno kao »tehničko« uređenje, ponašanje je, koje se razvija kroz individualno učenje, dakle kroz akumulaciju iskustava koja se pohranjuju u pamćenje i koja se s tim u skladu uvijek u aktualnoj situaciji mogu upotrijebiti za dijagnozu i prognozu, mnogo eficientnije od upravljanja ponašanjem - reagiranja na promjenjive situacije - pomoću naslijeđenih i u tom smislu mehanizama slijepog oponašanja. Proširena aparatura učenja koja je u čovjeku razvijena recimo kroz razvoj velikog mozga, mišića grla i lica i ruku, kao uvjet dakle ima smanjenje, takoreći izbjegavanje slijepih, automatski urođenih oblika ponašanja. Evolucijska se promjena u tom smjeru može pratiti kroz gotovo čitavo životinjsko carstvo i posve sigurno u evoluciji sisavaca. Ponašanje žaba je u većoj mjeri određeno urođenim mehanizmima, refleksivnim i instinktivnim mehanizmima, nego ono ježeva i lisica, a ono potonjih opet u većoj mjeri od onog čovjekolikih majmuna. No iako je mogućnost modificiranja ponašanja kroz život i s tim u skladu nestajanjeurođenih pobuda ponašanja kod čovjekolikih majmuna veće nego na prethodnim razinama biološke evolucije, ono je manje u usporedbi s onim koje je svojstveno ljudima kroz njihovu biološku organizaciju.⁶ ovdje imamo daljnji primjer za danas često krivo shvaćenu sličnost ontogenetskog kontinuiteta s probijem k novim strukturama. Biološki dana varijabilnost glasanja, s čijom pomoći čovjekoliki majmuni međusobno komuniciraju u svom društvenom životu, i njezina mogućnost modificiranja kroz učenje su već dosta zamašna u usporedbi sa životinjama čija organizacija reprezentira raniju stepenicu evolucije. No one su iznimno ograničene u usporedbi s varijabilno-šću i mogućnošću modificiranja glasanja za koje su sposobni ljudi u svojoj društvenoj komunikaciji. ovdje su urođeni oblici glasanja, koje organizam u određenoj mjeri producira automatski, gotovo nehotično u određenim nagonskim situacijama, primjerice stenjanje, uzdisanje ili nehotični oblici smijanja,

⁶ Zbog nedostatka prostora ovdje nije moguće ući u pojedinačne primjere o tome koliko u tom pogledu danas još vlada nerazumijevanje. Ali treba naznačiti da tako značajan, teorijski i empirijski na svom području jednako iskusan naučnik kao što je to Konrad Lorenz zaboravlja jednostavnu razliku između u velikoj mjeri naučenih vrsta ponašanja ljudi i u velikoj mjeri nenaučene, automatskih vrsta ponašanja neljudskih živih bića, kad promatra površinske paralele između određenih društveno normiranih vrsta ponašanja ljudi i društvenog ponašanja divljih gusaka i vukova. Upravo stoga jer je Lorenz u svom vlastitom području, sociologiji životinja, naučen na minuciozni i temeljit rad kao temelj za stvaranje teorije, mogli smo očekivati da će se najprije upoznati sa sociologijom ljudi prije nego će iz promatranja agresije i uređenja agresije među životinjskim društvima bez jednako tako temeljitog i minucioznog istraživanja povući zaključke o agresiji i uređenju agresije među ljudima (vidi Lorenz, Konrad: *Das sogenannte Böse, Zur Naturgeschichte der Aggression*, Beč, 1963). Dosta jednostavno se može pokazati da su normiranje i cjelovito društveno oblikovanje napadačkog ponašanja ljudi u njihovim međusobnim odnosima iznimno promjenjivi i da oni u različitim društvima, a čak i u različitim slojevima istih društava, mogu biti iznimno različiti. Oni su u društvima kojima vladaju vojni slojevi veoma drugačiji nego u industrijskim društvima (neke materijale o tom problemu mogu se naći u Elias: *Über den Prozeß der Zivilisation*, Bern i München, 2. izdanje. 1969., u hrvatskom prijevodu *O procesu civilizacije*, Antibarbarus, Zagreb, 1996.) Da li je i koliko svim različitim tipovima agresijskog ponašanja svojstvena neka tendencija ponašanja cijele vrste, dalo bi se sa sigurnošću ustanoviti samo detaljnijim usporednim istraživanjem mnogih društava na različitim razinama društvenog razvoja. Zapažljivo je ponašanje ljudi, kako je već rečeno gore, uvijek rezultat često veoma kompliciranih ravnoteža napetosti između subkortikalnih i kortikalnih impulsa upravljanja. Čini se da Lorenz uopće u obzir ne uzima internalizaciju naučenih kontrola ponašanja kod ljudske konstitucije koja se, ako je vjerovati njegovim istraživanjima, uopće ne razlikuje od one divljih gusaka. O pravocrtnoj povijesti prirode agresije, koja takoreći ide pravo od dojenča do čovjeka, uopće ne može biti riječi. Možda se u ovom kontekstu može naznačiti još jedno nerazumijevanje koje je svojstveno nekim tezama filozofa Arnolda Gehlena. Čini se da on veliku tjelesnost ljudskog nagonskog ponašanja i time danu mogućnost ljudske kontrole nagona miješa s kongenitalnim nedostatkom nagona kod ljudske vrste. Čini se da taj zaključak o velikoj sposobnosti oblikovanja i kontroliranja jačine ljudskih nagona uopće nije opravdan danim dokaznim materijalom. Uopće ne izgleda tako kao da ljudi kongenitalno imaju manje nagona od lavova, majmuna ili vrabaca.

doduše još sadržani u rudimentarnom obliku, ali su kao komunikacijsko sredstvo napunjeni sistemima signala koji nisu urođeni, koji se moraju steći učenjem od drugih i koji u životinjskom carstvu predstavljaju jedinstvene fenomene: jezici koji su jednako tako promjenjivi kao društva koja se njima služe kao sredstvima komuniciranja i vezivanja.

Usporedba urođenih i samo u ograničenoj mjeri kroz učenje promjenjivih sistema signala na koje su upućena živa bića unutar evolucijske stepenice homo sapiens, sa sistemima učenja signala poput jezika posreduje dosta jasnu sliku o specifičnim zadacima sociologije. Kao i ljudska društva, tako su i jezici, kojima ljudi međusobno komuniciraju, omogućeni biološkom organizacijom čovjeka. Bez specifične anatomske i fiziološke strukture ljudskog mozga, usne šupljine i jezika, bez specifičnog oblika mišića i živaca, bez razvoja motoričke jezične regije u mozgu, ukratko bez usmjeravanja biološke organizacije čovjeka na učenje specifični se karakter društvenog života ljudi ne može razumjeti. Ali zbog tog biološki uvjetovanog relativnog oslobađanja bioloških mehanizama, zbog specifične upućenosti ljudi koji odrastaju na učenje od drugih, kod ljudskih društava imamo posla s jednim predmetnim područjem, tipom reda, oblicima sveza koje se razlikuju od onih s kojima se bavi biologija. To kroz biološku konstituciju ljudi uvjetovano relativno oslobađanje nenaučenih mehanizama ponašanja, bezgranična promjenjivost ljudskog iskustva i ponašanja i konstitucionalna upućenost ljudskog djeteta na učenje od drugih ljudi unutar njihovih prirodnih temelja, nalazi se u središtu onoga što se mora reći kad se govori o univerzalijama ljudskog društva.

Nužnost novih misaonih i jezičnih sredstava

Time postaje razumljivije stanje stvari koje u razvoju sociologije u jednu relativno autonomnu znanost uvijek iznova igra ulogu zaprečivanja. Misaona i jezična sredstva koja su sociolozima danas na raspolaganju dobrim dijelom nisu dorasla zadacima koja su si oni postavili. Kad želimo dati račun o uni-verzalijama društva i kad postanemo svjesni uvjeta koji su odgovorni za relativnu autonomiju integracijskih razina reprezentiranih ljudskim društvima, onda se moramo zapitati da li i koliko postojeća misaona i istraživačka sredstva po sebi već imaju dovoljnu autonomiju spram drugih istraživačkih sredstava razvijenih za tumačenje drugih regija univerzuma, kako bi postala prikladna za tumačenje ljudsko-društvene regije univerzuma. Najčešće to nije slučaj. I danas je općenito još uobičajeno da se alati komunikacije i refleksije potekli iz jedne jezične i misaone tradicije tako dugo neprovjereno dalje koriste dok ih se kao neprikladne ne mora staviti na stranu. Razlog zaiznimnu ustrajnost jezičnih i misaonih sredstava leži upravo u njihovoj društvenoj prirodi. Kako bi ispunila svoju zadaću, ona moraju biti prikladna za komunikaciju. Kad se prepozna njihova relativna neprikladnost i kad ih se pokuša dalje razviti, onda se može napredovati samo u veoma malim koracima. Ako se to ne učini, onda riječi i misli brzo gube na svojoj sposobnosti komuniciranja.

Možda se na prvi pogled može činiti kao da rad sociologije komplicira trud oko preorijentacije mišljenja. Na djelu je suprotno. Rad se pojednostavljuje kad se prihvatimo tog truda. Kompleksnost mnogih suvremenih socioloških teorija svoj uzrok nema u kompleksnosti predmetnog područja, čijim se tumačenjem bave, nego

u upotrebi pojmova koji su se razvili u drugim znanostima, posebno fizikalnim, ili u upotrebi samorazumljivih svakodnevnih pojmova koji su neprikladni za tumačenje specifičnih društvenih funkcionalnih veza. Možda se pokoji čitatelj ovog uvoda s vremena na vrijeme čudio nad čudnim preinačenjem mišljenja koje se u mnogim pogledima mora poduzeti kod mišljenja i govorenja o onome što se doista može opažati. Naši su jezici tako konstruirani da u mnogim slučajevima stalno kretanje, kontinuiranu promjenu, možemo izraziti samo tako da im u govorenju i mišljenju damo karakter jednog izoliranog objekta u stanju mirovanja i onda, u određenoj mjeri naknadno, kroz dodavanje glagola damo do znanja da se ono što se čini kao mirujuće zapravo kreće. Kad na primjer stojimo na rijeci i pred našim očima u mislima pojmovno obuhvatimo kontinuirano proticanje vode i kad to želimo izraziti u komunikaciji s drugima, onda ne mislimo i govorimo recimo ovako: Vidi kontinuirano proticanje vode; kažemo i mislimo: vidi kako brzo teče rijeka. Kažemo: Vjetar puše, kao da je vjetar najprije neko mirujuće Nešto koje se u neki određeni trenutak počinje kretati i počinje puhati -kao da je vjetar nešto drugo od puhanja, kao da postoji vjetar koji ne puše. Taj se tip redukcije stanja onima koji su odrasli s takvim jezicima čini kao samorazumljiv. oni si često umišljaju da se uopće ne može misliti i govoriti drugačije. Ali to uopće nije slučaj. Postoje pojedini istraživači jezika koji su uputili na to da strukture nekih jezika omogućuju drugačiju obradu takvih iskustava. Najhrabriju i najmaštovitiju provjeru takvih ograničenja europskih jezičnih i misaonih tradicija nalazimo u knjizi Benjamina Lee Whorfa *Language, Thought and Reality*.⁷ on upućuje na to da jezici europskog tipa svoje rečenice tvore oko dva glavna elementa, imenice i glagola, subjekta i predikata. Već je u antici, a onda u većoj mjeri, na osnovi rada gramatičara i logičara Aristotelove baštine, i kasnije ta jezična tendencija sistematizirana i otvrdnula - pod pretpostavkom da je to univerzalni, takozvani logični i racionalni oblik da se ono što se promatra u mislima obradi i u jeziku izrazi. Whorf sam je naznačio mogućnost da su takve ograničavajuće osobitosti naših uobičajenih misaonih i jezičnih struktura dijelom odgovorne za velike poteškoće koje imaju fizičari kad se trude da razumiju i na primjeren način konceptualiziraju određene aspekte novijih istraživanja, posebno što se tiče atomskih dijelova.

Nema nikakve sumnje da to isto vrijedi i za sociologiju. Tendencija naših jezika da se imenice, koje imaju karakter stvari u stanju, pomaknu u središte naše pažnje, i da se sve promjene, sve kretanje, izraze kroz pridjeve ili kroz glagole, ali i kao nešto dodatno, u mnogim je slučajevima kao tehnika konceptualizacije onoga što doista promatramo nedovoljno. Ta stalna redukcija stanja i s time povezano vrednovanje nepromjenjivog kao onog osobitog i bitnog svih pojava širi se, međutim, i na sfere gdje je to ograničenje posve krivo. Whorf spominje misaono dijeljenje između onoga koji djeluje i njegovih djela, između kvantitete i odvijanja događaja, između objekata i odnosa, struktura jezika tvori neovisni, posve za sebe postojeći sloj univezuma. Jezičnom istraživaču vjerojatno možemo oprostiti ako je ponekad iz vida izgubio činjenicu da ono što reificirajuće zovemo jezikom ne predstavlja ništa drugo nego jedan poseban sistem signala pomoću kojeg ljudi međusobno komuniciraju. No nešto je teže shvatiti što je u vidu imao Levi-Strauss kad je, umjesto da strukturu jezika dovede u vezu sa strukturom društava u kojima se oni govore, strukturu jezika

⁷ Whorfa se čita s velikim zadovoljstvom jer se on problemima koji trebaju hitno istraživanje približava s velikom stručnošću i velikom hrabrošću. Čini se da je upravo za sociologiju plodna zadaća da se struktura različitih tipova jezika sustavno uspoređi koju je već poduzeo Humboldt. Međutim, Whorf je krenuo od pretpostavke, koju je kasnije dalje razradio Levi-Strauss, da

mного više prikazivao kao model, ako ne i posve kao matricu društvenih struktura (vidi Levi-Strauss: *Strukturele Anthropologie*, Frankfurt am Main, 1967.). Whorf pak nije posve izbjegao opasnost da određeni jezik nekog društva tretira kao nešto postojano i nepromjenjivo. Time se nehotično neutralizira prijetnja koju sa sobom donosi radikalna kritika ne samo pojedinačnih pojmova, nego i tradicionalne vrste po kojoj se u društvu oblikuju pojmovi koji sa sobom donose samorazumljivo važeće misaone i jezične oblike. Jedna takva kritika ugrožava sigurnost ljudi u jednom takvom društvu.

Kada naučene misaone forme, prijeko potrebna pomoćna sredstva za obradu iskustava, normalne alate orijentacije prikažemo kao samo relativne koje važe u kontekstu društva, onda same sebe i društvo dovodimo u opasnost da nas svlada relativistički očaj. Ali ta opasnost postoji samo toliko dugo dok se radikalna kritika postojećih jezičnih i misaonih sredstava ne povezuje s trudom da se misaone forme na taj način u dovoljnoj mjeri olabave da se može postati svjestan njihove neprikladnosti za zadaću za koju ih se treba, ukratko, kad se pred sobom ne vidi mogućnost da se tradicionalne misaone forme nekog društva, ako se to učini potrebnim, pomoću takve kritike učine podobnima za svladavanje takvih zadaća. Strukturalisti među istraživačima jezika govore o strukturi jezika ponekad tako kao da postojeća struktura jezika nekom određenom društvu takoreći pripada po prirodi, zauvijek i za vječnost, kao miraz. Ali to je samo drugačija verzija predodžbe da je neko određeno stanje društva, a u tom slučaju i jezik nekog društva, posve nepromjenjivo. (Whorf, B. L.: *sprache, Denken, Wirklichkeit. Beitr-d-ge zur Metalinguistik und sprachphilosophie*, Reinbek bei Hamburg, 1963. Rowohltova njemačka enciklopedija 174.) koje nehotice poduzimamo. Posebno je ovo zadnje, tendencija naših jezika koja nas prisiljava da govorimo i mislimo kao da su svi »objekti« našeg promišljanja, uključujući i ljude, najprije objekti, ne samo bez kretanja, nego i bez odnosa, za razumijevanje ljudskih umreženja, koja tvore predmet sociologije, posebno nepodesno. Kad se izlistavaju knjige iz sociologije onda se mogu pronaći mnogi stručni izrazi koji stvaraju utisak da se odnose na izolirane i nepokretne objekte, dok se oni, pomnije sagledani, ipak odnose na ljude koji jesu ili su bili u stalnom odnosu i stoje ili su stajali u stalnom odnosu spram drugih ljudi. Sjetimo se pojmova poput »norme« i »vrijednosti«, »funkcije« i »strukture«, »društvene klase« ili »društvenog sistema«. Sam pojam »društva« ima taj karakter nekog izoliranog objekta u stanju mirovanja, kao i onaj »prirode«. Jednako vrijedi za pojam »individue«. S tim u skladu uvijek iznova dolazimo do besmislenih formulacija, poput recimo »individua i društvo«, iz koje se čini kao da su »individua« i »društvo« dvije različite stvari, poput stola i stolice, poput lonca i poklopca. onda možemo upasti u dugačke diskusije o tome koji odnos postoji između tih naizgled odijeljeno postojećih objekata, iako na nekoj drugoj razini svoje »svijesti« možemo dobro primijetiti da su društva sastavljena od individua i da individue svoj specifični ljudski karakter, npr. svoju sposobnost da govore, misle i vole, mogu imati samo u odnosu spram drugih, dakle »u društvu«.

Tih nekoliko primjera je zasad dovoljno kako bismo razumjeli da se neprikladnost prenesenih misaonih i jezičnih struktura za znanstveno tumačenje sveza na ljudsko-društvenoj integracijskoj razini mora kritički vrednovati.

Kritika socioloških »kategorija«

Poteškoće koje ovdje susrećemo bile bi manje kad mnoge tendencije konceptualizacije, o kojima je bilo riječi, ne bi provodile specifično jačanje i otvrđivanje kroz određene aspekte fizikalno-kemijskih znanosti i njihove obrade u filozofskim znanstvenim teorijama. U klasičnoj fazi njihova razvoja sve promjenjivo i pokretljivo svoditi na nešto nepokretljivo i nepromjenjivo, naime, na vječne prirodne zakone, promatrao se kao cilj fizikalnih istraživanja. Ta je tendencija onda naknadno svoju potvrdu dobila u filozofskoj teoriji spoznaje i znanosti koja je to svodenje pojava koje su pokretljive i promjenjive na nešto nepromjenjivo i vječno svela na središnju zadaću svake znanosti uopće, a kasnije i kao provjeru znanstvenosti nekog istraživačkog područja. U skladu s tim predstavnici akademskih predmeta, a među njima i neki sociolozi, imaju neki nemirni osjećaj a možda čak i lošu savjest jer s jedne strane traže da ih se smatra znanstvenicima, a s druge strane nisu u stanju da slijede filozofski deklarirani ideal znanosti. Podrobnije bi istraživanje vjerojatnomoglo pokazati da i u fizikalno-kemijskim znanostima čak i traženje vječnih prirodnih zakona, redukcija svega promjenjivog na nešto vječno i nepromjenjivo, danas već dugo ne igra središnju ulogu kao što je to bio slučaj u klasičnoj fizici. Ali za sociologe možda nije nevažno da se naznači da tendencija redukcije stanja predstavlja jedno sasvim specifično vrednovanje koje je posvećeno tradicijom. Gotovo da je samorazumljivo, i to se prešutnim konsenzusom uvijek iznova pojačava, da je ono što se mijenja, budući da je prolazno, manje važno, manje značajno, ukratko manje vrijedno nego ono nepromjenjivo.

Ta je ljestvica vrijednosti razumljiva. ona odgovara potrebi čovjeka za nečim nepromjenjivim. Ali ne smije se samo tako pretpostaviti da su načini mišljenja, koji odgovaraju toj potrebi i tom vrednovanju, najprikladniji i za to da ljudima omoguće znanstveno tumačenje svijeta u kojem žive i, između ostalog, i njihova najneposrednijeg ljudsko-društvenog svijeta. Nedvojbeno možemo reći da su ta tendencija ka znanstvenoj redukciji stanja i znanstvene teorije koje ju uzdižu do ideala, nadživjele svoju plodotvornost. Jedna od najčudnijih predodžbi koju su izmislili ljudi je predodžba da se neka promjena, koju se može promatrati, može objasniti kao učinak nekog nepromjenjivog, takoreći mirujućeg »pokretača«. Kratko nepristrano razmišljanje može pokazati da se neko kretanje može objasniti samo iz nekog kretanja, neka promjena samo iz neke promjene. Zbog te se misli može biti malo uznemiren. Ne postoji li ovdje nešto čvrsto, nešto mirujuće? Kako se može govoriti o promjeni, tako glasi stari filozofski argument, kad postoji neko Nešto koje se ne mijenja i s tim u skladu prethodi svakoj promjeni?

Vidimo kako je u svim tim uobičajenim argumentima već na djelu gore navedena jezična shema u mišljenju. Moramo si predstaviti rijeku kao mi-rujuću kako bismo mogli reći da teče. Ne traži li se tako upravo ono nepromjenjivo u promjenjivim društvima kad se govori o univerzalijama ljudskih društava? Nipošto. ono što je ovdje naglašeno je prirodna usmjerenost ljudi prema promjenama, njihova konstitutivna opskrbljenost organima koji omogućuju stalno učenje, stalno pohranjivanje novih iskustava i s tim u skladu prilagođavanje njihova ponašanja, promjena njihova društvenog suživota. Specifična, u evolucijskoj promjeni rođena promjenjivost čovjeka je ono nepromjenjivo s kojim ovdje imamo posla. Ali ta promjenjivost nije identična kaosu. ovdje imamo posla s redom posebne vrste. oko tumačenja tog reda, reda promjene same, trudili su se klasični sociolozi 19. stoljeća,

ljudi poput Comtea, Marxa, Spencera i mnogih drugih.⁸ U 20. je stoljeću u sociologiji, dijelom u reakciji spram spekulativnih aspekata klasičnih socioloških teorija društvene promjene, prednost zamašno dobila tendencija redukcije stanja. Utjecaj toga je išao tako daleko u suprotni smjer da danas vodeći sociološki teoretičari, prije svega Talcott Parsons, mir i nepromjenjivost smatraju normalnim osobitostima društvenih sustava, a promjene samo kao rezultat smetnji normalnog stanja ravnoteže društava. ovdje ne možemo ući u razloge ekstremnog karaktera tog utjecaja.⁹ Ali ako je ovdje bilo riječi o jednoj novoj orijentaciji sociološkog mišljenja, onda se to, između ostalog, desilo kako bismo izrazili da je reakcija spram teorija 19. stoljeća koje su se trudile oko reda društvene promjene, otišla u suprotni smjer i ondje u njemu prebivala predugo. U vremenu u kojem problemi društvenog razvoja u društvenoj praksi igraju akutniju ulogu nego ikad prije, lišavamo se teorija koje društvenoj promjeni u svakom slučaju pripisuju ulogu smetnje svake mogućnosti da u blisku međusobnu vezu dovedemo teoriju i praksu.

Za to je doista potrebna određena nova organizacija sociološkog mišljenja i sociološkog opažanja. Trenutno u sociologiji vlada tip apstrakcija koje se, čini se, odnose na izolirane objekte u stanju mirovanja. Čak se i pojam »društvene promjene« često koristi kao da se radi o nekom stanju. Na neki se način misli na stanje mirovanja kao normalno stanje, a na kretanje kao neko posebno stanje. Sadržaji s kojima sociologija ima posla mnogo se bolje mogu pojmiti kad se o kretanjima, o karakteru procesa, ne razmišlja apstraktno i kad se pojmovi, koji uključuju karakter procesa društava i njihovih različitih aspekata, koriste u danom društvenom stanju. Slično je sa stanjem odnosa i onima koji su u to uključeni. Sukladno gornje navedenoj tradiciji mnogi su sociološki stručni izrazi oblikovani tako kao da ono što nastoje izraziti predstavlja objekt bez odnosa. Današnji oblik socioloških analiza drugim riječima omogućuje da se ono što je sabrano misaono razloži na sastavne dijelove, recimo na »varijable« ili »faktore«, a da se ne razmišlja o tome kako tako razdvojeni i izolirani aspekti neke obuhvate sveze stoje u međusobnom odnosu. U svakom slučaju odnos se pojavljuje kao nešto naknadno i dodatno, koje se naknadno dodaje onome bez odnosa i izoliranome.

I u tom je pogledu potreba nova orijentacija. Specifičnom je redu umreženja i osobitim oblicima sveza s kojima se u sociologiji bavimo primjerenije kad se misli o odnosima onoga u odnosu. Modeli umreženja već upućuju na to koja je vrsta pojmova potrebna kad se ne apstrahira od fundamentalne upućenosti ljudi jednih na druge. Jednako vrijedi za pojam moći. Riječmoć se obično koristi tako kao da se odnosi na neki izolirani objekt u stanju mirovanja. Umjesto toga smo ovdje naznačili da »moć« izražava odnos između dvoje ili više ljudi ili čak između ljudi i prirodnih objekata, da je moć atribut odnosa i da se najbolje može upotrijebiti u odnosu s naznakom na manje ili više fluktuirajuće promjene moći. To je primjer za promjenu pojma koji se uobičajeno koristi za mirujuće supstance u relacijski pojam. Postoje mnogi drugi.

Tim pojmovima pripada i jedan od najzamršenijih pojmova ne samo u sociologiji nego i u svakodnevnom mišljenju. To je pojam »individue«. Tako kako se taj pojam danas obično koristi on stvara dojam da se govori o nekom ne odnošajnom,

⁸ Usp. o tome 4 svezak »Temeljna pitanja sociologije«: Wilbert E. Moore: *Strukturwandel der Gesellschaft*, Munchen, 1967. (nap. urednika)

⁹ Kratko istraživanje o sociologiji tog utjecaja nalazi se u uvodu u 2. izdanje od Norbert Elias: *Über den Prozeß der Zivilisation*, Bern i Munchen, 2. izdanje, 1969.

posve na sebe upravljenom, posve samostalnom odraslom koji nikad nije bio dijete. U tom obliku taj pojam lebdi kroz europske jezike novijih vremena gdje svoj odjek zadobiva u oblicima riječi poput »individualnost« ili »individualizam«. on se nalazi u mnogim teorijama sociologije koje si uzalud razbijaju glavu kako jedna tako oblikovana »individua« može biti u odnosu s jednom jednako tako kao stanje mišljenim i supstancijalno otvrđenim »društvom«. Max Weber (1864.-1920.) - vrsni sociolog, kad se radi o misaonom sagledavanju empirijskih podataka, oštrouman mislioc, kao što pokazuje njegov trud oko razjašnjenja temeljnih kategorija sociologije¹⁰ - nikad misaono nije izašao na kraj s problemom odnosa između oba iz temelja izolirana i statična objekta na koje se odnose tako oblikovani pojmovi pojedinačne »individue« i »društva«. Weberov pokušaj da svoje aksiomatsko vjerovanje uspravi u teoretski okvir tako razumljene, »apsolutne individue« kao prave socijalne realnosti već je unaprijed bio osuđen na propast. No to ne umanjuje veličinu njegova djela i njegovo značenje za sociologiju.

Borbe, konflikti, zablude i porazi velikih ljudi mogu za razvoj neke znanosti biti od velikog značenja. Ali nakon nekog vremena zablude blokiraju put. Pažljivi će čitatelj klasične sociološke literature svugdje pronaći tragove tog zamršenog problema odnosa između individue i društva. S izolirajućom, statičnom i uklipljenom upotrebom tih dvaju pojmova taj se problem nije mogao riješiti. Weber je nastojao izbjeći zamku tako što je teorijski, ako već ne u svom empirijskom radu, sve što se moglo reći o »društvima« prikazao kao apstrakcije bez prave realnosti i sociologiju pojmioc kao poopći-vu znanost. »Država« i »nacija«, »obitelj« i »vojska« za njega su s tim u skladu bili »entiteti koji ne znače ništa drugo nego specifičan razvoj društvenog djelovanja pojedinačnih ljudi.« Apstrahirajuće sociološke izjave o društvuprema njemu, doduše, ne pokrivaju mnogostrukost individualnih činova, ali stoga imaju prednost preciznosti. Zato jer je Max Weber u svojoj teoriji »društvo« podijelio na manje ili više neuređenu masu činova pojedinačnih, na sebe upravljanih i potpuno neovisnih odraslih individua, on je zapao u poziciju u kojoj su mu se sve zapažljive društvene strukture, tipovi i pravilnosti činile kao nerealne. on je tipične društvene strukture, poput birokratskih aparata, kapitalističkih ekonomskih sutava ili karizmatičnih tipova vladavina, mogao opravdati samo kao umjetne produkte sociologija samih, kao precizne i uređene znanstvene predodžbe koje se odnose na nešto što je u stvarnosti bez struktura i bez reda.

U svom je teorijskom radu Max Weber, dakle, bio jedan od najvećih predstavnika sociološkog nominalizma: ljudsko društvo je po zastupnicima tog misaonog toka samo »flatus vocis«. ¹¹ Emile Durkheim (1858-1917) je više naginjao drugoj strani. I on se trudio oko uvjerljivog izlaza iz slijepe ulice u koju se uvijek iznova dolazi kad se individua i društvo pojmovno u prije opisanom obliku suprotstavljaju kao dvije statične datosti. U djelu *De la Division du Travail social (O podjeli društvenog rada)*, on piše: »Nema dvojbe, ništa ne postoji u društvu što ne postoji u svijesti individue. Veći dio naših sadržaja svijesti ne bi se mogao stvoriti u izoliranom ljudskom biću i poprimio bi veoma različit oblik u ljudima koji bi se grupirali na drugačiji način.« ¹²

¹⁰ Usp. svezak 3 niza »Grundfragen der Soziologie«: Helmut Klages: *Geschichte der Soziologie*, Mun-chen, 1969., str. 111. i dalje (nap. urednika)

¹¹ Pojam je nastao u »nominalističkoj« (u razlici spram »realističnoj«) struji u raspravi o univerzalijama (nap. urednika)

¹² Durkheim, Emile: *De la division du travail social*, Pariz, 7 izdanje, 1960. str. 342.

Postoje brojni drugi primjeri u sociološkoj literaturi kao i u drugim spisima novijeg doba za taj »problem jajeta i kokoši«. Vrednovalo se više »društvo« ili »individua« i s tim u skladu određivalo kao »realno« ili - kao što je to u prijašnjem dobu pokušao Talcott Parsons - malo jedno, malo drugo ili oboje (»ego«, »pojedinačno djelatni« s jedne strane, »društveni sistem« s druge strane) istovremeno kao realno, tako dugo dok pojmovi s kojima se ovdje barata nisu točnije provjereni glede njihove primjerenosti, tako dugo dok oboje, zvali ih samo »akterom« i »sistemom«, »pojedinačnim čovjekom« i »idealnim tipom« ili »individuom« i »društvom, zadržavaju tradicionalni karakter imenica, koje se primarno odnose na izolirane objekte u stanju mirovanja, tako dugo ne postoji izlaz iz misaone zamke u koju se ovdje upada.

Stavimo pod povećalo najprije pojam *individue*. Ako promotrimo zapažljive činjenice na koji se on odnosi, onda ne nalazimo ništa drugo nego pojedinačne ljude koji se rađaju kao djeca koju su mnogo godina morali prehranjivati i paziti njihovi roditelji ili drugi odrasli i koji se onda u ovoj ili onojdruštvenoj poziciji sami prehranjuju, koji se možda ožene i sami imaju djecu i koji naposljetku umiru. Dakle nije neopravdano ako se pod *individuom* razumije čovjek koji se mijenja, koji ne samo da, kao što se to ponekad kaže, prolazi kroz proces; to je izraz prema obrascu prije navedenih fraza: »rijeka teče«, »vjetar puše«. Premda je to možda oprečno uobičajenom jezičnim i misaonim navikama, mnogo je primjerenije kad se kaže da je čovjek stalno u pokretu; on ne samo da prolazi kroz proces, on jest proces. on se razvija. I, ako govorimo o razvoju, onda mislimo na imanentni red kontinuiranog slijeda iz kojeg stalno proizlazi neki kasniji oblik iz ranijeg, u kojem recimo mladost proizlazi iz djetinjstva, odraslost iz mladosti bez prekida. Čovjek je proces. Zašto se, dakle, čak i naučnici koriste pojmom koji poput uobičajenog pojma »*individue*« pojedinačnog čovjeka predstavlja kao nekog tko nije u odnosu s drugima, tko je posve upravljen na sebe, odraslog kao nekog tko nikada nije bio dijete, tko nikada nije postao odrastao? odgovor je razmjerno jednostavan. ono što uobičajeni pojam *individue* donosi na vidjelo je idealna slika. od djetinstva nas uče tome da budemo odrasla neovisna, posve na sebe upravljena i od svih drugih ljudi odijeljena osoba. Na kraju vjerujemo ili osjećamo da smo doista ono što smo trebali biti, što smo možda i željeli biti. Točnije rečeno miješamo činjenicu i ideal; ono što jest i ono što treba biti.

Ali toj se čudnovatoj podjeli u mislima između ljudi kao *individua* i ljudi kao društava još uvijek ne približavamo dovoljno ako se ograničimo samo na manje ili više svjesna vrednovanja. Toj je dihotomiji napokon svojstveno jedno specifično samo-iskustvo koje je od renesanse karakteristično za sve šire krugove europskih društava i koje je prije u nekim aspektima možda bilo karakteristično za intelektualne elite antike. To je iskustvo zbog kojega se ljudima čini kao da oni sami, kao da njihovo »sebstvo« na neki način egzistira u nekoj »unutrašnjosti« i kao da je ono u toj »unutrašnjosti« nekim nevidljivim zidom odijeljeno od svega što je »vani«, takozvanog »izvanjskog svijeta«. To iskustvo sebe samih kao neke vrste zatvorenih kućišta, kao *homo clausus*, ljudima se koji ga imaju čini kao neposredno očevidno. oni si ne mogu zamisliti da neki drugi ljudi sebe same i svijet u kojem žive ne poimaju na taj način. oni se ne pitaju što je zapravo na njima to odijeljeno kućište i što je ono što je u tome odijeljeno.¹³ Je li koža zid posude koja sadrži ono pravo sebstvo? Je li ono srce u grudnom košu? Gdje i što je zid koji navodno dijeli ono

¹³ To pitanje obuhvaća središnji problem filozofske antropologije Helmuta Plessnera: *Die Stufen des Organischen und der Mensch*, Berlin, 1928., 2. izdanje, 1965. (nap. urednika)

ljudsko unutarnje od onoga izvanjskog, gdje i što je onozazidano? Teško je reći jer u unutrašnjosti lubanje se nalazi samo mozak, u unutrašnjosti grudnog koša samo srce i unutarnji organi. Je li to doista srž individualnosti, pravog sebstva, onoga što egzistira odijeljeno o izvanjskom svijetu, dakle i o »društvu«? očito te prostorne metafore, kojima si čovjek sam pripisuje neku prostornu poziciju u unutrašnjosti njegova kućišta, koja u nekom smislu konačno mora biti i on sam i koju nije lako lokalizirati, služe izražavanju jednog iznimno jakog, osjećaja ljudi koji se neprestano vraća. Ne može se sumnjati u istinitost tog osjećaja. ono u što se mora sumnjati jest to da li predodžba o sebi samome i nadalje slika o ljudima općenito, koja je svojstvena tom osjećaju, odgovara činjenicama.

Nužno je u ovom kontekstu uputiti na upitnost te slike čovjeka kao nekog homo claususa, a da se ne uđe u razgranate probleme koji se time otvaraju.¹⁴ ovdje je dovoljno naznačiti da je napokon to samoiskustvo i ta čovjekova slika ono što predodžbi o »društvu« kao nečemu što postiji izvan individua ili »individua« kao nečemu izvan društva daje postojanost i njezinu uvjerljivost. Uzaludno hrvanje teoretičara sociologije s takvim problemima to pokazuje dovoljno jasno: »Moramo s tim u skladu«, tako je pisao Durkheim«, »društvene fenomene promatrati kao nešto što je odijeljeno od svijesti subjekata koji stvaraju predodžbe o tome; moramo ih istražiti izvana, kao eksterne objekte, jer to je uloga u kojoj se oni nama prezentiraju. Ako je to izvanjsko postojanje samo privid, onda će iluzija nestati u mjeri u kojoj napreduje znanost i u ovom će se slučaju izvanjski svijet opet vidjeti u njegovom vraćanju u unutrašnji svijet.«¹⁵

Durkheim se čitav život uzaludno borio s tim problemom. Način na koji ga je postavio pokazuje veoma jasno usku povezanost između problema koji su usredotočeni na postojanje društvenih fenomena »vani« u njihovom odnosu prema inividui i njegovoj svijesti »unutra« sa starijim problemima teorije spoznaje koji kruže oko postojanja objekata »vani« i njihova odnosa prema individualnom subjektu spoznaje i njegove »svijesti«, »duha«, »razuma« i njihove srodnosti s »unutrašnjim«. Max Weber se s tim problemom susreo u drugom obliku. Ali, iako je on možda bio manje izričito svjestan poteškoća nego Durkheim, one se u njegovu slučaju nisu pokazale manje jasno. Tako on npr. razlikuje između individualnih činova koji su »društveni« i drugih koji nisu, nego su čisto »individualni«. Upitnost te razlike pokazuje se dovoljno jasno na njegovim primjerima. Tako prema njegovom mišljenju npr. nije društveni čin otvoriti kišobran kada počne kišiti. Jer otvaranje kišobrana u njegovu horizontu nije upravljeno na druge ljude. Max Weber očito ne misli na to da se kišobrani susreću samo u određenim društvima, da se oni ne proizvode i upotrebljavaju u svim društvima. Na sličan način on sudar između dva biciklista objašnjava kao nešto što nije društveno, a kao društveno samo uvrede i udarce koji mogu proizaći iz tog sudara. Weber kao nedruštven shvaća svaki čin koji se usmjerava na nežive objekte, iako smisao koji neki brežuljak, rijeka ili oluja mogu imati za pojedinačne individue i u skladu s tim i njihovo djelovanje u odnosu spram njih, u jednostavnijim društvima s magijsko-mitološkim sustavima vjerovanja i u više sekulariziranim industrijskim društvima mogu biti veoma različiti. Mišljenje Maxa Webera je velikim dijelom određeno osjećanjem da negdje mora postojati granica, neka pregrada između onoga što je zaslužilo da se označi kao individualno i onoga što je zaslužilo da se označi kao društveno. Pritom se ovdje opet iznova može

¹⁴ Usp. Elias, Norbert: *Über den Prozeß der Zivilisation*, Bern i München, 2. izdanje, 1969.; i Elias: *Die Hofische Gesellschaft*, Neuwied i Berlin, 1969.

¹⁵ Durkheim, Emile: *Les règles de la methode sociologique*, Pariz, 11. izdanje, 1950., str. 28.

vidjeti koliko je takvo postavljanje problema određeno predodžbom da se pojam »individua« umjesto na čovjeka, koji postaje i koji je postao, mnogo više odnosi na čovjeka koji je mišljen po sebi.

Taj »gotovi« čovjek je mit. Ako se pojedinačni čovjek razumije kao proces, onda se svakako može reći da on može ostvariti sve veću neovisnost od drugih ljudi - iako je to samo slučaj u društvima koja pojedincu otvaraju odgovarajuće velik prostor za individualizaciju -, ali nitko ne može sumnjati u to da je svaki pojedinačni čovjek kao dijete u najvećoj mjeri ovisan o drugim ljudima, da on kao dijete od drugih najprije mora naučiti govoriti i misliti. Čak je osjećaj potpune odijeljenosti od drugih, zatvorenost vlastitog se-bstva u unutrašnjost, koliko možemo vidjeti, maloj djeci potpuno stran. Slika »homo clausus« ne pristaje djeci.

Ne može se sumnjati u to da su poteškoće, koje uvijek iznova susrećemo kad se uvjerljivo pokušava riješiti problem odnosa onoga što označavamo kao individuu i onoga što označavamo kao društvo, dobrim dijelom povezane s karakterom oba pojma. Kad se pokuša osloboditi sile koje pobuđuju te predodžbe onda se nailazi najprije na jedno dosta jednostavno stanje stvari na koje se ti pojmovi odnose. Jedan se odnosi na ljude u singularu, drugi na ljude u pluralu. Kad se to izgovori onda jedinstveno samoiskustvo, zbog kojeg se čini kao da pojedinačni čovjek stoji izvan i s one strane svih ljudi, počinje malo labaviti. Ne možemo zamisliti pojedinačnog čovjeka koji postoji samo za sebe, a da na svijetu ne postoje ili ne bi postojali drugi ljudi. Slika čovjeka koja je potrebna za studij sociologije, dakle, ne može biti slika nekog pojedinačnog čovjeka, nekog »homo sociologica«. Kao polaziš-na točka za studij sociologije očito je potrebna slika ljudi u pluralu, jednog mnoštva ljudi kao relativno otvorenih međuovisnih procesa. Prethodni modeli igara su na to već implicitno uputili. od trenutka rođenja čovjek počinje igrati igre s drugim ljudima. Plakalo ili se smijalo - čak i malo dijete ima svoje adute. Ali kako bismo bili primjereni spram situacije nikad završava-jućeg odnošenja pojedinačnog čovjeka prema drugima, potrebna je određena korektura spomenutog samo-iskustva. Zbog njega se čini kao da se stoji izvan igre drugih. Zadaće sociologije nije moguće razumjeti tako dugo dok se nije u stanju i sebe samoga pojmiti kao čovjeka među drugim ljudima i u igri s drugima.

Kad se preorijentacija formulira na taj način, onda se ona čini jednostavnom, a možda čak i trivijalnom. ona to nije. Jer prijelaz s iskustva sebe samog kao nekog bića od kojega su drugi ljudi, »društvo« kao »objekti«, kao nešto »izvanjsko« odijeljeni nevidljivim zidom od »unutrašnjeg«, je u visoko individualiziranim društvima, određenima misaonom refleksijom, toliko usidren da je potreban daljnji korak samo-distanciranja kako bi postalo moguće da se sa svim njegovim posljedicama shvati misao da je svaki čovjek među drugima. Činovi refleksije, koji kod pojedinca u diferenciranim društvima izgledaju samorazumljivim, impliciraju činove samo-distanciranja, distanciranja od objekata vlastitog mišljenja. U razvoju ljudskog društva ljudi se doživljaju kao odijeljena bića od prirodnih objekata i drugih ljudi to više što se na osnovi njihova društvenog treninga kontrolirano i kroteće između vlastite spontane impulse djelovanja i druge ljude, druge prirodne objekte, ubacuje refleksija i svijest. Stoga je sve samo ne lako povezati uvid o istinitosti osjećaja o odijeljujućem zidu između vlastite »unutrašnjosti« i svijeta »tamo vani« s uvidom u nepostojanje istog. Zapravo je za taj uvid potreban daljnji korak samodistanciranja. Tek pomoću njega je moguće ono što se čini kao doista postojeće, kao razdjeljujuća distanca između sebe samoga i

»drugih«, između »individue« i »društva«, između »subjekta« i »objekta«, prepoznati kao postvarenje vlastitih, društveno ugrađenih činova distanciranja.

Serija zamjenica kao figuracijski model

Bilo bi čudno kad naši svakodnevni jezici ne bi na raspolaganje stavljali jezična sredstva koja se u tom smislu mogu dalje razviti. Tako dugo dok se radi o ljudima, doista postoji čitav niz takvih alata. Možda nismo u dovoljnoj mjeri svjesni njihovih mogućnosti kao instrumenata znanstvene konceptualizacije jer oni predstavljaju tip konceptualizacije koji odstupa od uobičajenog reificirajućeg tipa. Modelima takve, nepostvarujuće vrste stvaranja pojmova koja najviše obećava i koja stoji na raspolaganju u našim svakodnevnim jezicima pripada serija osobnih zamjenica.¹⁶ Zasigurno nije ništa novo koristiti se njima za oblikovanje humanističko-znanstvenih pojmova. Ali način na koji se to čini dosta izrazito pokazuje snagu jedne tradicije koja nas sili da u refleksiji odnose pretvaramo neodnošajne objekte u nekom stanju. Tako iz zamjenice »ja«, koja se uobičajeno koristi kako bi se u komunikaciji s drugima izrazilo da se neka izjava odnosi na govornika samog, u znanstvenoj upotrebi nastaje imenica koja se, čini se, u prevladavajućim jezičnim navikama odnosi na samostalnu, izoliranu pojedinačnu figuru. Pojam »Ego«, kako ga koriste Freud ili Parsons, dobar je primjer za tu preobrazbu jednog relacijskog pojma u neku vrstu imeničkog i postvarenog pojma. Pritom je za jačinu predodžbenog smjera centriranog oko individue u velikoj mjeri karakteristično da jedan sociolog kao što je Parsons osamljeno »ja« uzima iz serije osobnih zamjenica i kao »alter«, kao onog »Drugog« suprotstavlja svim drugim ljudima, koje u stvarnosti doživljavamo kao ti, on, ona, ono, kao mi, vi i oni. Postoji malo karakterističnih poteza danas vladajućeg tipa teorijske sociologije koji tako neposredno pokazuju njezino ograničenje. Veoma brzo se može uvidjeti da se pojedinačne pozicije te relacijske serije međusobno ne mogu odijeliti. Funkcija koju ima zamjenica »ja« u ljudskoj komunikaciji može se razumjeti samo u vezi sa svim drugim pozicijama na koje upućuju ostali članovi serije. Šest pozicija je na kraju nedjeljivo, ne može se zamisliti neko »ja« bez »ti«, »on« ili »ona«, bez »mi«, »vi« i »oni«.

Skup osobnih zamjenica reprezentira najelementarniji koordinatni skup koji se može upotrijebiti za sve ljudske grupacije, za sva društva. Svi se ljudi grupiraju u svojim međusobnim direktnim i indirektnim komunikacijama kao ljudi koji u odnosu na sebe kažu »ja« ili »mi«, koji kažu »vi« ili »oni« u odnosu na one s kojima ovdje i sada komuniciraju i »on«, »ona«, »ono« ili u pluralu »oni« u odnosu na treće, koji trenutno ili dugoročno stoje izvan ovdje i sada međusobno komunicirajućih ljudi. Druga se društva koriste drugim signalima koji njihovim pripadnicima omogućuju da u svojim komunikacijama izraze neku od temeljnih pozicija tog relacijskog umreženja koju netko na koga se netko referira unutar komunikacije u stanovitom trenutku zauzima. No koliko god različiti bili, standardizirani simboli tog koordinatnog skupa vjerojatno su zajednički svim ljudskim grupama. Taj je koordinatni skup sam jedna od univerzalija ljudskih društava. on je istovremeno dokaz za jedinstvenost i posebnost oblika sveza s kojima se djeluje na integracijskoj razini ljudskih društava. Iskustvo i grupiranje samih sebe kao »ja«, »ti« i »on« ili »ona«, kao »mi«, »vi« i »oni« nema ekvivalent među relacijskim formama nižih integracijskih razina. oni se ne mogu jednostavno svesti na njih ili iz njih objasniti. oni ilustriraju relativnu

¹⁶ Usp. Wiese, Leopold: *Die Philosophie der persönlichen Fürwörter*, Tübingen 1965. (nap. urednika)

autonomiju društava koja međusobno tvore ljudi i tipa komunikacije koji je za nju karakterističan.

Kao što vidimo pozicijski se skup, na koji se odnosi skup osobnih zamjenica, razlikuje od onih koje obično imamo u vidu kad govorimo o društvenim pozicijama kao ulogama, dakle npr. pozicijskih skupova kao što su otac-maj-ka-kćerka-sin ili narednik-podoficir-kaplar-vojnici. Ti se izrazi u nekoj komunikaciji uvijek odnose na iste osobe. Za relacijski i funkcionalni karakter osobnih zamjenica je značajno to da se iste zamjenice u akutnoj komunikaciji između više ljudi mogu odnositi na različite osobe, jer ono što one izražavaju jest pozicija u svom odnosu spram onoga koji govori ili, prema tome, i njihova pozicija u odnosu na cijelu grupu sugovornika. I pojam »ja«, zamjenica prvog lica, je simptomatičan za karakter cijelog skupa kao pokazatelj specifičnih pozicija osoba koje komuniciraju u njihovim međusobnim odnosima. on je alat orijentacije u takvim grupama, bile one aktualno prisutne ili ne, kazalo se to »ja« glasno u prisustvu drugih u odnosu na sebe samoga ili se ono prešutno kazalo u vlastitim mislima - ono uključuje misao na druge, na druge pozicije relacijskog umreženja na koje se odnose zamjenice. Kao što je već rečeno: ne postoji »ja« bez »ti«, »on« ili »ona«, bez »mi«, »vi« ili »oni«. Vidimo koliko je pogrešna upotreba takvih pojmova kao što su »ja« ili »ego«, koji su neovisni o pozicijama u relacijskom umreženju na koje ukazuju ostale zamjenice.

Skup osobnih zamjenica je doista najelementarniji izraz za fundamentalnu upućenost svakog čovjeka na druge, za fundamentalnu društvenost svake ljudske individue. To se vidi dovoljno jasno kad se buđenje samosvijesti o posebnoj osobi promatra kod malog djeteta. Svijest vlastite posebne egzistencije je identična sa posebnom egzistencijom drugih ljudi. Razumijevanje značenja pojma »ja« koji nije uvijek istoznačan s upotrebom riječi »ja« stoji u najužoj vezi s razumijevanjem značenja pojmova »ti« ili »vi«. Pritom je moguće da postoje stadiji razvoja pojedinačnih ljudi kao i čitavih grupa ljudi u kojima je pojmovna diferencijacija između različitih pozicija relacijskog umreženja manje oblikovana nego što je to slučaj u jezičnoj upotrebi diferenciranih društava. Posve je moguće da su simbolički izrazi za prvu i treću osobu manje oštro artikulirani i da ljudi u odnosu spram sebe samih koriste isti simbol kao drugi, dakle svoje ime, kao što to nerijetko čine mala djeca. Izrazi za prvu osobu jednine i množine vjerojatno nisu uvijek u istoj mjeri oštro diferencirani; ne nailazimo rijetko na to da je u pojedinačnim društvima uobičajeno u specifičnim situacijama, u kojima se u drugim društvima kaže »ja«, reći »mi«. ovdje se nalazi još jedno polje za usporedna istraživanja. ona mogu započeti kao čisto lingvistička istraživanja, ali ostala bi nepotpuna kad se razlike u obliku i upotrebi osobnih zamjenica ne bi istovremeno razumjele kao naznake za razlike u strukturi tih grupa, u odnosima ljudi i u načinu na koji se ti odnosi doživljavaju. ovdje susrećemo mnoga otvorena pitanja. Bilo bi npr. zanimljivo znati kako i zašto su kod prijelaza sa starovisoko njemačkog na srednjevisokonjemački i za vrijeme odgovarajuće razvojne faze drugih europskih jezika osobne zamjenice današnjeg tipa došle u upotrebu.

Ali ovdje ne može biti zadaća da se uđe u široko područje empirijskih problema koji se susreću u tom kontekstu. Uputa na značenje zamjenica služi prije svega kao relativno jednostavno sredstvo za prijelaz s ljudske slike o »homo clausus« na »homines aperti«. ona služi razumijevanju onoga što zamjenice dosta jasno naznačuju, naime, da se pojam »individue« odnosi na međuovisne ljude u jednini, a pojam »društva« na međuovisne ljude u množini. U znanstvenom radu može biti

itekako nužno i posve opravdano da se znanstveno istraživanje ljudi podijeli na različite specijalističke grupe koje istražuju ljude u jednini i u množini, dakle da se prvi zadatak recimo pripiše psiholozima i psihijatrima, a drugi sociolozima i socijalnim psiholozima. Model zamjenica možda olakšava shvaćanje toga da se na dulji period znanstveno istraživanje ljudi u jednini i ljudi u množini, doduše, razlikuje, ali ne može razdvojiti - jednako kao što se ljudi u jednini i ljudi u množini ne mogu razdvojiti.

Istovremeno se pomoću tog modela i nešto jasnije vidi koliko su ljudskoj situaciji neprikladne sve misaone navike koje tvrde da pravo »ja« ili »se-bstvo« rezidira negdje u unutrašnjosti pojedinačnog čovjeka, posve odijeljeno od drugih ljudi, kojima se kaže »ti« ili »mi«, o kojima se kaže »on« ili »ona«. Prisjećanje na to da je predodžba o sebi samome kao osobi o kojoj se kaže »ja« nerazdjeljivo od predodžbe drugih ljudi kao »ti«, »on«, »mi« ili »oni«, možda olakšava da se distanciramo od osjećaja da sami kao osobe egzistiramo u nekoj »unutrašnjosti«, a svi drugi ljudi kao osobe »izvan« vlastite unutrašnjosti.

Pomoću tog modela može se pristupiti daljnjem problemskom području koji misaonom zahvatu kod danas prevladavajućeg tipa opojmljivanja mora ostati daleko nepristupačan. Pojmovi koji pojmovima daju karakter mirujućih i izoliranih supstanci otežavaju to da se bude primjeren činjenici da svi odnosi između ljudi imaju perspektivistički karakter. Već je u kontekstu indeksa kompleksnosti (usp. str. 111) naznačeno da svaki dvočlani odnos AB zapravo obuhvaća dva različita odnosa, naime, odnos AB, gledan iz perspektive A, i odnos AB, gledan iz perspektive B. Kad se barata s pojmovima koji čak i odnosima daju karakter mirujućih objekata onda je teško biti primjeren tom perspektivističkom karakteru svih ljudskih odnosa. Serija zamjenica nam daje pojmovni materijal koji je primjereniji za bavljenje takvim problemima. ona nam u svijest najprije dovodi misao da svi ljudi o kojima govorimo u trećem licu o sebi govore u prvom licu, a o nama u trećem licu. Jednostavan primjer za taj perspektivistički karakter odnosa je pojam funkcije. Danas se on obično koristi u vezi s držanjem nekog određenog društvenog sustava. Kaže se na primjer da neka određena institucija ispunjava ovu ili onu funkciju za društvo. Ali ako se sa postvarujuće upotrebe pojma institucije vratimo na ljude koji uvijek tvore te institucije onda se posve jasno i razgovijetno vidi da je taj jednoperspektivistički nazor na društvene funkcije jako veliko pojednostavljenje. on ovisi o tome da imenički karakter konvencionalnog pojma funkcije prikriva karakter društvenih funkcija kao atributa odnosa i time i njihov pluriperspektivistički karakter.

Tako npr. institucije iz perspektive onih koji ih tvore nemaju samo funkciju za takozvani »sistem«, dakle za neku državu ili neko pleme, one uvijek posjeduju i funkciju za same te ljude. one, da to kažemo drugačije, imaju »ja-funkciju«, kao i »ono-funkciju« i već prema podjeli moći jedna ili druga može imati prednost. Npr. u Francuskoj Luja XIV. je funkcija kraljevske pozicije za Luja XIV. samog imala prednost nad njegovom funkcijom za Francusku. U toku napredujuće demokratizacije pozicija vladajućih položaja zadobiva za državno društvo obično prednost nad njihovim funkcijama za vlasnike te pozicije, bez da potonja nestaje. Bez pluriperspektivističke analize svako sociološko istraživanje društvenih pozicija i društvenih funkcija ostaje jednostrano. ono se ne približava dovoljno činjeničnim događajima. Točnija analiza, nasuprot tome, obično pokazuje da se barem u kompleksnijim, višekratnim društvima ne mogu koristiti »ja« i »ono«-funkcije za

društvene pozicije. Često su potrebne sve zamjenice serije kako bi se bilo u skladu s plu-riperspektivističkim karakterom funkcija društvenih uređenja.

Max Weber je tom problemu već bio na tragu. Kao i neki njegovi prethodnici u svojim je teorijskim, a katkad i u svojim empirijskim radovima, pokušavao pažnju usmjeriti na »ja« i »mi«-perspektive društvenih činjenica. U središtu njegove teorije stajao je zahtjev sociolozima da iznađu namjerava-ni, intendirani smisao koji društvene radnje i ciljevi imaju za one koji djeluju. Max Weber sam je do rješenja tog zadatka došao samo djelomično, ali on je na tom putu odlučnije došao dalje nego bilo koji od njegovih prethodnika. Da ta problematika kod sociologa nije uzrokovala pažnju koju zaslužuje, dobrim dijelom ovisi o tome da se bez u nekoj mjeri precizne relacijske sheme, poput one zamjenica, ne može biti podudaran s pluriperspektivističkim karakterom društvenih sveza.

Ne samo u odnosu na društvene funkcije, nego i u odnosu na svaki pojedini društveni entitet takav se model zamjenica može koristiti kao koordinat-ni skup. on ima prednost da omogućava da iza svih naizgled nepersonalnih ili možda čak izvanljudskih entiteta, koje danas često nastanjuju knjige sociologije, na površinu opet stupe ljudi.

Ali naravno da se ne možemo zadovoljiti s određenjem uvijek jednostranih perspektiva igrača upletenih u neku igru. one su neophodne, ali ne i dostatne kako bi se razumio protok igre. Gore je već objašnjeno kako i zašto kod umreženja perspektiva pojedinačnih igrača nastaje protok igre koji pojedinačni igrači ne mogu kontrolirati - koji, nasuprot tome, sam utječe na njihove poteze, njihove planove, njihove perspektive. Model zamjenica pomaže da se shvati perspektivistički karakter ljudskih međuovisnih mreža. on u određenom pogledu omogućuje jasno određenje sociološke zadaće. Kod takvih imena poput strukture, sistema, funkcije, postoji u određenoj mjeri trud da se rasvijetle protoci igara iz oni-perspektive. Ali sociolozi često istovremeno imaju zadaću da odrede kako uključeni igrači doživljavaju svoje poteze i sam protok igre. U skladu s tim u zadaće sociologije spada davanje računa barem o perspektivama treće i prve osobe. I u tom smislu model zamjenica upućuje na to da se ljudi nikada ne smiju zamisliti kao pojedinačni, nego uvijek kao ljudi u figuracijama. Međuovisnost svakog čovjeka kao nekog tko u odnosu na sebe samog može reći »ja«, a u odnosu na druge »ti«, »on« ili »ona«, »mi«, »vi« i »oni«, je najelementarniji, univerzalni aspekt svih ljudskih figuracija. Ne postoji čovjek koji nije ili nije bio umrežen u mrežu osoba u odnosu na koje je riječima ili u mislima koristio pojmove zamjenica ili analogna jezična sredstva. Slika jedne takve figuracije je uvjet za sliku koju on ima o samome sebi, za svijest o vlastitom osobnom identitetu. ona se određuje u vezi s »mi« i »oni«-odnosima njegove grupe i njegovoj poziciji unutar entiteta o kojima kaže »mi« i »oni«. Ali on zamjenice ne treba samo u pogledu istih ljudi. Aktualne figuracije na koje se odnose pojmovi mogu se i same u toku života čovjeka mijenjati. To ne vrijedi samo za pojedinačnog čovjeka, to jednako vrijedi za sve grupe, za društva općenito. Da njihovi pripadnici o sebi samima kažu »mi« i o drugima »oni« to je univerzalno. Za koga će reći »mi« i za koga »oni« to se može mijenjati.

Pojam figuracije

Nije uvijek uobičajeno u knjizi o problemima sociologije detaljnije se baviti slikom koju se ima o »individu«, o pojedinačnom čovjeku. Znanstvena specijalizacija je danas tako rigorozna da se to gotovo pojavljuje kao ilegalni prelazak granice ili možda čak nelegitimno premještanje granice, kad se u kontekstu univerzalija društva u svoja promišljanja ne uključi samo probleme ljudi u množini, nego i probleme ljudi u jedini. Možda je dosad dovoljno rečeno kako bi bilo jasno da je konvencionalna podjela - dobro ste primijetili, podjela, a ne razlikovanje - između znanstvenog istraživanja čovjeka i ljudi upitna. To spada u najveće boljke konvencionalnih socioloških teorija, da one, doduše, nastoje naći sliku ljudi kao društava, ali istovremeno ne i sliku ljudi kao individua.

Posljedica je takvog ograničenja horizonta određenog ne sadržajnim razlozima, nego strukovnim razlozima, da teoretičari sociologije, doduše, stalno rade s jednom sasvim specifičnom slikom pojedinačnog čovjeka, »individue«, ali da je ne podvrgavaju kritičkoj provjeri. oni u svoje teorije i hipoteze o »društvu« nekritički preuzimaju jedno od općih neprovjerenih vrednovanja i ideala predznanstvenih slika o pojedinom čovjeku. Kad taj problem, kao što je to ovdje slučaj, izričito dođe u vidno polje onda je jasno da je podjela slike o čovjeku u sliku o čovjeku i sliku o ljudima kao društvima intelektualna zabluda. U ovom trenutku ne treba ulaziti u to koje štete pojedinačne humanističke znanosti imaju zbog toga da u njihovom središtu stoji pojedinačni čovjek i da njegovo smještanje u društvo kao »nestrukturiranu pozadinu«, kao »milje«, kao »okolinu« stoji na rubu njihova vidnog polja i njihova interesa. Kao sociolozi nikako ne smijemo podleći tradiciji u kojoj se čini kao da je zadaća socioloških teorija pod povećalo staviti predodžbe o »društvu«, ali ne i o »individu«, i dovesti ih u sklad s postojećim znanjem. Razumljivo je samo po sebi da se jedno ne može učiniti bez drugoga. Puno svjetlo reflektora se kod istraživanja ljudi može jednom usmjeriti na pojedinačne ljude, a jednom na figuracije koje međusobno tvore mnogi pojedinačni ljudi. Ali kod razumijevanja objih razina opažanja mora doći do štete ako se obje stalno ne uzimaju u obzir. ono što se označava kroz dva različita pojma kao »individua« i »društvo« nisu, kako se često čini iz današnje upotrebe tih pojmova, dva razdvojeno egzistirajuća objekta, nego različite, ali nerazdvojive razine ljudskog univerzuma.

Ako se, kako bismo bili primjereni tim problemima, želi uvesti nova razina, onda je potrebna određena ekonomija. Ako se, po pravu koje imaju naučnici, u kontekstu novih uvida unose i novi pojmovi, s pretjeranom upotrebom, onda se blokiraju komunikacijske mogućnosti kako unutar vlastite znanosti tako i između vlastite znanosti i drugih znanosti. Međutim, ovdje uveden pojam »figuracije« teži ispuniti sasvim specifičnu zadaću u današnjem stanju sociološke diskusije. on omogućava da se nadiđe društveno uvjetovana sila koja nas uvijek iznova prisiljava na razdjeljivanje i polarizaciju slike o čovjeku, na to da pored slike o čovjeku kao individu stavljam sliku o ljudima kao društvima. Posve je jasno da se kod te pojmovne polarizacije radi o ponovnoj pojavi raznih društvenih sistema vjerovanja i ideala. S jedne strane stoji društveni sistem vjerovanja, čiji zastupnici »društvo« postavljaju kao najveću vrijednost, s druge strane sistem vjerovanja koji kao najvišu vrijednost označava »individu«. U današnjoj se svijesti tako utvrđuje predodžba da različitim vrijednostima odgovaraju i dva različita, razdvojeno egzistirajuća objekta. ona pojačava vlastitu sliku o »ja u zatvorenom kućištu«, sliku o čovjeku kao »homo clausus«.

Pojam »figuracije«¹⁷ služi tome da se stvori jednostavan pojmovni alat pomoću kojeg se društvena sila koja prisiljava da se govori i misli o »individui« i »društvu« kao dvjema različitim, a k tome još i antagonističnim figurama, treba olabaviti. Opisani modeli umreženja već su do nekog stupnja pojasnili u kojem se smislu ovdje koristi pojam »figuracije«. Ako četiri čovjeka sjede za stolom i međusobno igraju karte, onda oni tvore figuraciju. Njihove su radnje međusobne. Iako i u ovom slučaju uobičajena imenička upotreba omogućuje da se o »igri« govori kao da ona ima egzistenciju po sebi. Može se reći: »Igra se odvija sporo«. Ali unatoč svim objektivirajućim izrazima u tom je slučaju posve jasno da protok igre proizlazi iz umreženja činova jedne grupe međusobnih individua. on, kao što je gore pokazano, kod relativno ravnomjerno jakih igrača ima relativnu autonomiju u odnosu spram svakog pojedinačnog igrača. Ali on nema, kao što bi se moglo činiti iz oblika riječi »igra«, supstancu, egzistenciju, biće koje bi bilo neovisno o igračima. Jednako tako igra nije ideja ili »idealni tip« do kojeg neki sociološki promatrač dolazi generalizacijom tako da ponašanje svake igračke individue promatra za sebe i da onda određene osobitosti, koje su zajedničke ponašanju više pojedinačnih igrača, apstrahira kao zakonitost individualnog ponašanja. »Igra« jednako tako nije apstrakcija kao ni »igrač«. Jednako vrijedi za figuraciju koju međusobno tvori četvero igrača koji sjede za stolom. Ako pojam »konkretno« uopće ima neki smisao, onda se može reći da je figuracija koju međusobno tvore igračijednako tako konkretna kao i igrači. ono što se pritom podrazumijeva pod figuracijom je promjenjivi obrazac koji igrači kao cjelina međusobno oblikuju, dakle, ne samo svojim intelektom, nego i čitavom svojom osobom, čitavim svojim djelovanjem i mirovanjem u njihovom međusobnom odnosu. Kao što vidimo, ta figuracija tvori sklopove napetosti. Međuovisnost igrača, pretpostavka za to da oni međusobno tvore specifičnu figuraciju, nije samo njihova međuovisnost kao povezanih, nego i kao protivnika.

Karakter neke figuracije kao igrački sklop u kojem možda postoji hijerarhija između više »ja« i »on«-odnosa ili »mi« i »vi«-odnosa, prepoznaje se ako se sjetimo nogometne igre.¹⁸ ovdje postaje posebno jasno da dvije međusobno protivničke grupe, koje jedna nasuprot drugoj stoje u »mi« i »oni«-odnosu, zajedno tvore jednu jedinu figuraciju. Tekuće grupiranje igrača jedne strane je razumljivo samo u kontekstu tekućeg grupiranja igrača druge strane. Kako bi se razumjela igra i u njoj uživalo, promatrači moraju biti u stanju da međusobno u odnosu drže promjenjive pozicije igrača objih strana, dakle, da prate tekuću figuraciju koju međusobno tvore obje strane. ovdje se možda još jasnije vidi koliko bi bilo besmisleno pojedinačne igračke individue promatrati za sebe kao »konkretno«, figuraciju koju međusobno tvore označiti kao »apstraktno«, ili čak pojedinačne individue označiti kao »realne« i njihovo grupiranje, njihovu tekuću figuraciju na igralištu kao »nerealnu«. ovdje se jasno vidi zbog kojih je razloga pojam »moći« gore iz supstancijalnog pojma pretvoren u relacijski pojam.¹⁹ U središtu promjenjivih figuracija ili, drugačije rečeno, figuracijskih procesa, stoji fluktuirajuća ravnoteža napetosti, mijenjanje ravnoteže moći koje se u jednom trenu priklanja jednoj strani, a drugom drugoj

Vidi o tome i sliku 2 i opasku koja se tamo nalazi.

blemi obrađeni u Elias, Norbert, i Dunning, E.: *Zur Dynamik von Sportgruppen*, u: *Kelengruppenforschung und Gruppe im Sport*, Sonderheft 10/1966 der Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, str. 118 i dalje.

¹⁹ Usp. o tome svezak 6 niza »Grundfragen der Soziologie«: Dieter Claessens: *Rolle und Macht*, München, 1968. (nap.

strani. Fluktuirajuće ravnoteže moći te vrste pripadaju strukturnim osobitostima svake figuracijske struje.

Ti primjeri možda pomažu da razumijemo u kojem se smislu ovdje koristi pojam figuracije. on se može odnositi kako na relativno male grupe, tako na društva koja međusobno tvore tisuće ili milijuni međuovisnih ljudi. Učitelji i učenici u nekom razredu, liječnik i pacijenti u nekoj terapijskoj grupi, gosti za stolom u nekoj gostionici, djeca u vrtiću, svi oni međusobno tvore relativno pregledne figuracije, ali figuracije tvore i stanovnici nekog sela, nekog velegrada ili neke nacije, premda se u tom slučaju figuracija direktno ne opaža, jer su lanci međuovisnosti, koje ljudi međusobno tvore, mnogo duži i diferenciraniji. onda osobitosti takvih kompleksnih figuracija pokušavamo pojmiti analizom lanaca međuovisnosti Naznaka prije svega jasno pokazuje zašto se kod neke sociološke analize nikad ne možemo pravo zadovoljiti s depersonaliziranim imenicama kao alatima istraživanja. Govorilo se o funkciji ili strukturi, o ulozi ili organizaciji, o ekonomiji ili kulturi, značenje tih pojmova često iz vida ispušta specifične figuracije ljudi kao i značenje pojma »igre« ako se zaboravi da je igra aspekt specifične figuracije igrača. Stoga ostaje upitno da li se sociologija, kako se danas često dešava, može okarakterizirati kao »behavioral science«. Kad se to čini lako se stvara dojam kao da se sociološki problemi na dostatan način mogu približiti rješenju ako se u središte sociološkog istraživanja stavi ponašanje pojedinačnih individua koje međusobno tvore društvenu formaciju dovedenu u pitanje. Kao specifični društveni sadržaj pojavljuje se onda lako sve ono što se kao zajednička osobina ponašanja mnogih pojedinačnih individua može apstrahirati. Ali to je sasvim sigurno ograničena i u mnogim pogledima i iskrivljujuća predodžba zadaće sociologije. Društvenim strukturama, promjenjivim figuracijama ljudi, problemima raspodjele moći, ravnoteže napetosti i mnogim drugim specifičnim sociološkim problemima, istraživanjem koje se ograničava na ponašanje mnogih pojedinačnih ljudi može se zadobiti samo ograničeni pristup.

Time nije rečeno da statistička istraživanja, koja se usmjeravaju na zajedničke osobine idividualnog ponašanja pripadnika određenih grupa, nemaju mjesto u sociološkom istraživačkom radu. ona su u mnogim slučajevima neophodna. ono što je bitno su teorijske pretpostavke na temelju kojih se poduzima neko statističko ispitivanje, dakle prije svega način postavljanja problema na čije se rješenje ispitivanje usmjerava. Teorijski okvir figuracijske i razvojne sociologije, dakako, otvara prostor statističkim istraživanjima. Ali danas često dolazi do toga da jedan tip statistike diktira propitivanja sociologa. Kako se kaže u engleskom: »The tail wags the dog«. Kad se istraživanje figuracijskih procesa, koji su slični kompleksnim protocima igara, nadaju kao sociološka zadaća, onda se mora smjerati na razvijanje statističkih sredstava koja će biti primjerena toj zadaći.

S pojmom figuracije se pažnja usmjerava na međuovisnosti ljudi. Pitanje je što ljude zapravo međusobno povezuje u figuracijama. Međutim, pitanja te vrste se ne mogu odgovoriti ako se najprije promatra sve pojedinačne ljude zasebno, kao da je svaki od njih »homo clausus«.

KARL MANHAJM

Dijagnoza našeg vremena

1. Značaj novih socijalnih tehnika

Hajde da zauzmemo stav lekara koji pokušava da postavi naučnu dijagnozu bolesti od koje svi mi bolujemo. Nema sumnje da je naše društvo bolesno. Kakva je to bolest i na koji način bi se mogla izlečiti? Ako bi trebalo da izložim situaciju jednom rečenicom, rekao bih: „Mi živimo u doba tranzicije od *laissez-faire*¹ ka planskom društvu*. Plansko društvo koje dolazi moglo bi imati jedan od dva oblika: njime će vladati ili manjina u smislu diktature ili novi tip vlade koja će, uprkos tome što ima veću moć, i dalje biti pod demokratskom kontrolom”.

Ako je ova dijagnoza tačna, onda se svi mi nalazimo u istom čamcu - Nemačka, Rusija, Italija, kao i Velika Britanija i SAD. Iako se u mnogim aspektima još uvek razlikujemo, mi se svi krećemo u istom smeru, ka jednoj vrsti planskog društva, a pitanje je da li će to biti dobro ili loše planiranje, jer se mogu javiti dve vrste planiranja: diktatorsko planiranje ili planiranje zasnovano na demokratskoj kontroli. Međutim, dijagnoza nije proročanstvo. Najveća vrednost dijagnoze nije u predskazivanju kao takvom, već u razlozima kojima neko može da potkrepi svoje tvrdnje. Vrednost dijagnoze je u pravovremenoj analizi faktora za koje se smatra da upravljaju tokom događaja. Glavne promene, čiji smo danas svedoci, imaju svoje polazište u činjenici da živimo u masovnom društvu. Upravljanje masom je neizvodljivo bez niza izuma i napretka u domenu ekonomskih, političkih i socijalnih tehnika. Pod „socijalnim tehnikama”² podrazumevam zbir onih metoda čiji je cilj da utiču na ljudsko ponašanje i koje, kada su u rukama vlasti, deluju kao veoma moćno sredstvo društvene kontrole.

Kada su u pitanju ove savršenije socijalne tehnike ključna stvar nije više samo u njihovoj delotvornosti već i u tome što ta ista delotvornost podstiče vladavinu manjine. Da kažemo na samom početku da nova vojna tehnika dozvoljava mnogo veću koncentraciju moći u rukama malog broja ljudi nego što je to bio slučaj sa tehnikom u prethodnom periodu. Dok su armije osamnaestog i devetnaestog stoleća bile opremljene puškama i topovima, sadašnje armije koriste bombe, avione, bojne otrove i mehanizovane jedinice. Čovek s puškom je pretnja samo nekolicini ljudi, ali čovek sa bombom može predstavljati pretnju i za njih hiljadu. To znači da u našem dobu promene u vojnoj tehnici u velikoj meri povećavaju mogućnost pojave vladavine manjine.

Do iste koncentracije je došlo i u domenu vlasti i administracije. Telefon, telegraf, radio, železnica, automobil i, na kraju, ali ne i najmanje važno, naučni menadžment velikih organizacija - sve to ubrzava formiranje centralizovane vlade i kontrole. Slična koncentracija se može primetiti i kad su u pitanju sredstva kojima se formira javno mnjenje. Mehanizovana masovna produkcija ideja putem štampe i radija vodi u istom smeru. Ako se tome doda mogućnost kontrole škola i celog obrazovnog procesa iz jednog centra, shvatićete da nedavni pomak od demokratske vlasti ka totalitarnim sistemima nije toliko rezultat promene ljudskih shvatanja koliko posledica drugačijih socijalnih tehnika.

Nova nauka o ljudskom ponašanju pruža državnoj upravi mogućnost da se koristi saznanjima o ljudskom umu, koja bi se mogla iskoristiti ili u cilju veće delotvornosti ili kao sredstvo manipulacije emocijama širokih masa. Razvoj socijalnih službi, posebno službe za socijalni rad, omogućava vršenje uticaja koji zadiru u naš privatni život. Na taj način stvara se mogućnost da se podvrgnu javnoj kontroli i oni psihološki procesi koji su ranije smatrani isključivo ličnim.

Razlog zbog kojeg toliko naglašavam ove socijalne tehnike je to što one ograničavaju pravac u kojem se moderno društvo uopšte može razvijati. Priroda ovih socijalnih tehnika je od još funda-mentalnijeg značaja za društvo od ekonomske strukture i socijalne stratifikacije nekog određenog poretka. Pomoću njih se može usporiti ili promeniti način funkcionisanja ekonomskog sistema, jer se mogu uništiti društvene klase i postaviti druge na njihovo mesto.

Nazivam ih tehnikama jer, kao i sve druge tehnike, one same po sebi nisu ni dobre ni loše. Sve zavisi od toga na koji način ljudi žele da ih upotrebe. Kad su u pitanju ove moderne tehnike bitno je to da su one sklone podsticanju centralizacije i, shodno tome, vladavini manjine i diktaturi. Tamo gde imate na raspolaganju bombe, avione i mehanizovanu vojsku, gde se možete koristiti telefonom, telegrafom i radiom kao sredstvima komunikacije, gde se uz pomoć velike industrijske tehnike i dobro organizovane birokratske mašinerije proizvodi i distribuira roba za široko tržište, glavne odluke bi mogle da se donose sa ključnih pozicija. Postepeno uspostavljanje ključnih pozicija u modernom društvu učinilo je planiranje ne samo mogućim, već i neizbežnim. Procesi i događaji nisu više posledica prirodnih interakcija između malih nezavisnih celina. Pojedinci i njihova mala preduzeća više ne uspostavljaju ravnotežu konkurentnošću i međusobnim usklađivanjem. U različitim oblastima društvenog života i ekonomije postoje složene društvene jedinice, ogromni karteli, koji su suviše kruti da bi se samostalno reorganizovali, pa se njima mora upravljati iz centra.

Za veću delotvornost, u mnogim aspektima, totalitarnih država nije zaslužna samo, kao što to ljudi obično misle, njihova efikasnija i agresivnija propaganda, već i to što su one brzo shvatile da se masovnim društvom ne može upravljati jednostavnim tehnikama svojstvenim dobu zanatske proizvodnje. Njihova zastrašujuća moć sastoji se u činjenici da one, služeći se koordinirano svim tim sredstvima, porobljavaju veći deo stanovništva i nameću im uverenja, verovanja i ponašanje koji se kose sa pravom prirodom građana.

Ovim opisom koncentracije socijalnih tehnika ja svesno ukazujem na promene koje karakterišu samu strukturu modernog društva. Ako glavni uzrok onoga što se dogodilo u Nemačkoj, Italiji, Rusiji i drugim totalitarnim državama treba tražiti u pro-menjenoj prirodi socijalnih tehnika, onda to znači da je samo pitanje vremena i okolnosti kada će se njima poslužiti i neka grupa ljudi u državama koje su do sada bile demokratske. Povezano s tim, katastrofe poput rata, nagle ekonomske krize, velike inflacije, rasta nezaposlenosti, koje zahtevaju drastične mere (na primer, maksimalnu koncentraciju moći u rukama neke vlade), sigurno bi ubrzale taj proces. Čak i pre izbijanja rata napetost, do koje su dovele postojeće totalitarne države, prinudila je demokratske države da preduzmu mere koje su često slične onima koje su u totalitarnim zemljama prisilno sprovedene revolucijom. Ne treba ni reći da težnja ka koncentraciji moći mora enormno da se uveća u ratu, kada regrutacija i koordinirano raspolaganje hranom i drugim osnovnim potrebama postanu neophodni.

Nakon ovog kratkog opisa socijalnih tehnika mogli biste sa pravom reći: „Sumorne li perspektive. Ima li tome leka? Da li smo mi prosto žrtve procesa koji je slep, ali jači od svih nas?“ Nijedna dijagnoza nije potpuna ako ne traga za terapijom. Baviti se proučavanjem prirode postojećeg društva vredno je samo ako smo u stanju da ukažemo na korake koji bi, ako se preduzmu na vreme, mogli od društva napraviti ono što ono treba da bude. Srećom, sledeći pokušaj davanja dijagnoze otkriva nam neke aspekte situacije koji ne samo da nas oslobađaju osećaja frustracije već jasno zahtevaju od nas da delujemo.

2. Srednji put: militantna demokratija

Do sada sam opisivao socijalne tehnike. Kao i sve druge tehnike, one same po sebi nisu ni dobre ni loše. Sve zavisi od toga kako ih upotrebi ljudska volja i inteligencija. Ako su prepuštene same sebi i razvijaju se bez nadzora, vode u diktaturu. Ako se upotrebe u dobre svrhe i bivaju stalno nadzirane, ako ne upravljaju čovekom već čovek njima, one su tada deo najsvetlijih dostignuća čovečanstva. Ali mi ćemo biti u stanju da skrenemo tok događaja i izbegnemo sudbinu Nemačke, Italije i Rusije samo ako budemo oprezni i koristimo svoje znanje i razum u cilju napretka. Princip laissez-faire više nam neće biti od pomoći, moraćemo se svesno suočiti sa

predstojećim događajima na nivou konkretnog znanja o društvu. Takva analiza moraće da počne nekim uvodnim obrazloženjima koja bi nam mogla pomoći da definišemo našu politiku.

Pre svega - nije svako planiranje loše. Moraćemo da uočimo razliku između planiranja radi uniformnosti i planiranja radi slobode i raznovrsnosti. U oba slučaja koordinacija igra izuzetno važnu ulogu, koordinacija sredstava socijalnih tehnika kao što su obrazovanje, propaganda, administracija, itd., ali postoji razlika između koordinacije u duhu monotonije i koordinacije u duhu raznolikosti. Dirigent orkestra usaglašava različite instrumente i na njemu je da dirigovanje upotrebi radi postizanja monotonije ili raznolikosti. Diktatorska koordinacija putem jednoulja je najprimitivniji oblik pogrešnog tumačenja značenja koordinacije. Prava koordinacija u socijalnom domenu može da znači samo jaču ekonomiju i svrsishodnije korišćenje socijalnih tehnika koje nam stoje na raspolaganju. Što više razmišljamo o najboljim oblicima planiranja, tim bismo pre mogli shvatiti da bi se u najvažnijim područjima života trebalo namerno uzdržati od posredovanja, i da spontanost pre treba da bude slobodna negoli da se pokvari nepotrebним nadzorom. Možete da isplanirate raspored rada internatske škole i odlučite da učenici u određeno vreme budu bez ikakvih obaveza - i to je planiranje ako vi kao neko ko upravlja celom situacijom odlučite da se u određene oblasti života ne treba mešati. Ovakvo namerno nemešanje od strane planera drastično će se razlikovati od nesvrsishodnog nemešanja u društvu tipa *laissez-faire*. Iako se čini očiglednim da planiranje ne bi nužno trebalo da znači jednoobraznu koordinaciju, birokratski i militaristički duh totalitarnih država je baš u tom smislu iskrivio njegovo značenje.

Postoji jednostavan razlog zašto velika društva ne mogu opstati na duži period ako podstiču isključivo uniformnost. Francuski sociolog Dirken je prvi, u svom delu *O podeli društvenog rada?* ukazao na to da samo veoma jednostavna društva, kao ona primitivnih naroda, mogu funkcionisati na osnovu homogenosti i uniformnosti. Što je složenija podela društvenog rada, to je veća potreba za diferencijacijom tipova. Integracija i jedinstvo velikog društva ne postižu se uniformnim ponašanjem već kroz uzajamnu komplementarnost funkcija. U visokoindustrijalizovanom društvu ljudi se drže zajedno jer je farmeru potreban industrijski radnik, naučnik, nastavnik, i obratno. Sem strukovne diferencijacije, potrebna je i individualna diferencijacija zbog novih izuma i efikasne kontrole novih saznanja. Sve ovo samo govori u prilog naše tvrdnje da se birokratski i militaristički ideal planiranja mora zameniti novim idealom planiranja za slobodu.

Potrebno je razjasniti i to da planiranje ne mora da se zasniva na diktaturi. Koordinacija i planiranje mogu se postići na osnovu demokratske preporuke. Ništa ne stoji na putu parlamentarnoj mašineriji da sprovede neophodnu kontrolu u planskom društvu.

Ali nije samo u pitanju spašavanje apstraktnog principa demo-kratije i njegova savremenija formulacija. Mora se ispuniti sve veći zahtev za socijalnom pravdom ako hoćemo da obezbedimo funk-cionisanje novog društvenog poretka. Sadašnji ekonomski sistem, ako bude prepušten samome sebi, težiće da u što kraćem vremenu uveća razliku u dohotku i bogatstvu između različitih klasa u toj meri da će to samo po sebi dovesti do nezadovoljstva i neprekidnih socijalnih tenzija. Ali pošto se funkcionisanje demokratije u biti zasniva na demokratskom dogovoru, princip socijalne pravde nije samo etičko pitanje već i preduslov za funkcionisanje samog demokratskog sistema. Pravo na veću pravdu ne podrazumeva nužno i mehanički koncept jednakosti. Razumne razlike u visini dohotka i u akumulaciji bogatstva da bi se stvorio neophodan podsticaj za ostvarenje rezultata mogle bi se održavati sve dok ne zadiru u glavne trendove planiranja i dok ne dostignu takve raz-mere da spreče saradnju između različitih klasa.

Prednost ovog pomaka ka većoj pravdi je u tome što se ona može postići postojećim sredstvima reforme - kroz oporezivanje, kontrolu investicija, javne radove i radikalnim širenjem socijalnih službi, i ne zahteva revolucionarno mešanje koje bi direktno vodilo u diktaturu. Preobražaj do kojeg je došlo kroz reformu umesto kroz revoluciju ima i tu prednost što može računati na pomoć bivših vodećih demokratskih grupa. Ako novi sistem na početku krene sa destrukcijom nekadašnjih elitnih društvenih grupa, on uništava i sve tradicionalne vrednosti evropske kulture. Nemilosrdni napadi na liberalnu i konzervativnu inteligenciju i proganjanje crkava su smišljeni da unište poslednje ostatke hrišćanstva i humanizma i da spreče sve napore da se u svetu uspostavi mir. Ako će novo društvo potrajati, i ako će biti vredno truda koje je čovečanstvo dosad uložilo, novi lideri moraju da se pomešaju sa starim. Zajedno, oni mogu da pomognu u obnavljanju vrednih elemenata tradicije, razvijajući ih u duhu kreativne evolucije.

Očigledno je, međutim, da novi društveni poredak ne može da se stvori samo veštijom upotrebom novih socijalnih tehnika od strane čoveka - potrebne su duhovne smernice, što je više od sistema odluka o tehničkim pitanjima. Sistem laissez-faire u liberalizmu mogao je prepustiti konačnu odluku sticaju srećnih okolnosti, čudu samouravnotežujućih sila ekonomskog i društvenog života. Doba liberalizma se, stoga, odlikovalo pluralizmom ciljeva i vrednosti i neutralnim stavom u odnosu na glavna životna pitanja.

Laissez-faire liberalizam pobrkao je neutralnost sa tolerancijom. Ipak, ni demokratska tolerancija ni naučna objektivnost ne znače da ne bismo trebali da se zalažemo za ono u šta verujemo da je istina ili da bismo trebali da izbegavamo raspravu o konačnim vrednostima i ciljevima života. Tolerancija znači da svakome treba da se pruži fer šansa da iznese svoj slučaj, ali ne i to da niko ne treba da vatreno veruje u svoje ciljeve. Ovaj neutralni stav je u našoj modernoj demokratiji otišao toliko daleko da smo, samo zato da bismo bili fer, prestali da verujemo u svoje sopstvene ciljeve; nismo više mislili daje miroljubivo prilagođavanje poželjno, da slobodu treba sačuvati i demokratsku kontrolu održavati.

Naša demokratija treba da postane militantna da bi mogla da opstane. Naravno, ne postoji bitna razlika između borbenog duha diktatora, sa jedne strane, čiji je cilj da svojim građanima nametnu totalitarni sistem vrednosti i ograničenu društvenu slobodu, i militantne demokratije, sa druge strane, koja postaje militantna samo radi odbrane prihvaćenih ispravnih načina menjanja društva i onih osnovnih vrlina i vrednosti - kao što su bratska ljubav, međusobno pomaganje, uljudnost, socijalna pravda, sloboda, poštovanje ličnosti, itd. - koje čine osnovni uslov za funkcionisanje društva. Nova militantna demokratija će zbog toga izgraditi novi pristup društvenim vrednostima. Razlikovaće se od relativističke laissez-fair iz prošlih vremena, pošto će imati hrabrosti da se usa-glasi oko nekih osnovnih vrednosti koje su prihvatljive za svakoga ko pripada tradiciji zapadne civilizacije.

Nacistički sistem nas je više od svega drugog učinio svesnim činjenice da demokratije imaju zajedničke osnovne vrednosti, koje su nasleđe klasičnog antičkog doba, i još više hrišćanstva, i da ih nije teško utvrditi i o njima se usaglasiti. Ali militantna demokratija će od liberalizma preuzeti gledište da je u visokodiferenciranom modernom društvu - pored onih osnovnih vrednosti za koje je neophodna demokratska saglasnost - složene vrednosti bolje prepustiti uverenju, ličnom izboru ili slobodi eksperimenta. Sinteza ova dva principa će se odraziti na naš sistem obrazovanja u onoj meri u kojoj prihvaćene osnovne vrednosti približimo deci pomoću svih obrazovnih metoda koje su nam na raspolaganju. Složenija pitanja će, međutim, ostati otvorena da bismo se sačuvali od loših posledica fanatizma.

Glavni problemi našeg vremena mogu se izraziti sledećim pitanjima. Da li je moguće planiranje koje se zasniva na koordinaciji a ipak ostavlja prostor za slobodu?

Da li se novi oblik planiranja može svesno uzdržati od uplitanja, sem u slučajevima kada slobodno regulisanje ne vodi u sklad već u sukob i kaos? Da li postoji takav oblik planiranja koji vodi ka socijalnoj pravdi, postepeno uklanjajući sve veći nesklad između veličine dohotka i bogatstva različitih društvenih slojeva? Da li je moguće našu neutralnu de-mokratiju transformisati u militantnu? Da li smo u stanju da transformišemo naše vrednosne stavove tako da omogućimo saglasnost o određenim fundamentalnim pitanjima, a složenija pitanja prepustimo ličnom izboru?

3. Strateška situacija

Naša dijagnoza ne bi bila potpuna ako bismo ispitivali mogućnosti samo u apstraktnom pogledu. Bilo koja sociološka ili politička terapija mora da posveti posebnu pažnju konkretnoj situaciji u kojoj se nalazimo. Staje onda strateška situacija? Postoje procesi koji se, izgleda, automatski kreću u smeru na koji sam ranije ukazao. Prvo, sve je više onih koji su razočarani u laissez-faire metode. Ljudi postepeno shvataju da su one bile destruktivne, ne samo na ekonomskom planu gde su uzrokovale periodične fluktuacije i katastrofu masovne nezaposlenosti, već i da su delimično odgovorne za nedovoljnu pripremljenost liberalnih i demokratskih država. Princip koji prepušta stvarima da se kreću svojim tokom ne može se takmičiti sa učinkom koji ostvaruje koordinacija - prespor je, previše se oslanja na improvizaciju i podstiče sav onaj gubitak koji je svojstven departmentalizaciji. Drugo, sve je veća razočaranost u fašizam, jer, iako se čini da je delotvoran, njegova delotvornost je đavolja rabota. Treće, postoje ozbiljne sumnje kad je u pitanju komunizam, čak i kod onih za koje je on - kao doktrina - u početku predstavljao svemogući lek za sva zla kapitalizma. Ne samo da su prinuđeni da se duboko zamisle nad šansama komunizma ako bi on bio ostvaren revolucionarnim metodama u zapadnim zemljama koje imaju izdiferenciranu društvenu strukturu, već ne mogu ni zatvoriti oči pred određenim promenama koje su se dogodile u vremenu između Lenjina i Staljina. Što su više primorani da priznaju da je ono što se dogodilo bio neizbežan kompromis sa stvarnošću, to više moraju da uzmu u obzir postojanje te iste stvarnosti i na drugim mestima. Ukratko, ono čemu nas ova stvarnost uči jeste da komunizam funkcioniše, da je delotvoran i da mu se može odati priznanje za velike rezultate kada je u pitanju država narodnih masa. Pogrešnost procene počinje da se ukazuje sa činjenicom da izgleda ne odumiru ni diktatura ni država. Mar-ks i Lenjin su verovali da je diktatura samo prelazna faza, koja će se završiti nakon stvaranja novog društva. Danas znamo da je to bila jedna od tipičnih zabluda devetnaestog stoleća. U vreme kada je Marks smislio ovu ideju, moguće je bilo predvideti sudbinu apsolutizma koji je svuda polako popuštao pred demokratijom. Ali ovaj proces, u svetlu naše analize, bio je uzrokovan činjenicom da su u devetnaestom veku socijalne tehnike još uvek bile vrlo nede-lotvorne i da su oni koji su bili na vlasti morali da prave kompromis sa silama koje su delovale odozdo. U modernoj totalitarnoj državi, kada jednom ceo državni aparat bude uzurpiran od strane jedne stranke i njene birokratije, male su šanse da će se oni toga dobrovoljno odreći.

Zbog toga barem postoji šansa da bi se usled opšteg straha i razočaranja mogao javiti stav koji više naginje reformizmu. Rat je automatski stvorio ujedinjeni front, jednu vrstu prirodnog jedinstva koje je potrebno za takvu reformu. Konačno, od nas zavisi da li smo sposobni da u potpunosti iskoristimo ovo jedinstvo. Pitanje trenutka jeste da li razumemo dublje značenje takozvanih urgentnih mera. One su korak ka neophodnoj koordinaciji socijalnih tehnika koje su nam na raspolaganju, bez odricanja od demokratske kontrole zasnovane na saradnji svih stranaka. Naravno, mnoge od ovih urgentnih mera ne mogu, i ne treba, da postanu trajne. Ali neke moraju potrajati, pošto izražavaju osnovnu činjenicu da vitalne potrebe zajednice treba svuda i uvek da budu iznad privilegija pojedinaca. Sa druge strane, ako hoćemo da sačuvamo velike tradicije zapadne civilizacije, moramo energično braniti ona

prava pojedinaca od kojih zavisi istinska sloboda. U ovoj borbi za novim i jačim autoritetom, zajedno sa novim oblicima slobode, moramo svoj izbor zasnovati na svesnim principima izgradnje jednog novog sistema.

Ovoj analizi strateške situacije mogla bi se uputiti primedba da se ne može očekivati od političkog jedinstva stvorenog pod uticajem rata da traje i nakon otklanjanja pretnje od zajedničkog neprijatelja. Prednost urgentnog delovanja u uslovima rata je, sa stanovišta planiranja, u tome što postoji jedinstvo namere. Moj odgovor jeste da će, bez obzira na mogući ishod ovog rata, opasnost od socijalnog i ekonomskog haosa i dalje postojati, i da bi mogla da zameni pretnju fašističke agresije. Naravno, ova pret-nja će dovesti do saradnje između grupa i stranaka samo ako su, pod pritiskom situacije, sposobne da se kreativno prilagode, ako su sposobne da reaguju na način koji je na višem nivou moralnosti i zasniva se na potpunijem razumevanju situacije nego što je to potrebno u normalnim okolnostima. Ako se to desi, moglo bi da dođe do saradnje i saglasnosti povodom određenih ključnih, dugoročnih, pitanja, i prelazak u višu fazu civilizacije mogao bi se planirati. Kako u životu pojedinca, tako i u životu naroda, mo-menat krize otkriva postojanje ključne vitalnosti. Sada moramo pripremiti teren za puno razumevanje važnosti ovog trenutka.

Zbog toga mora prestati neobuzdana kritika onog oblika slobode i demokratije koji je postojao tokom nekoliko prethodnih decenija. Čak i ako se složimo da su sloboda i demokratija nužno nepotpune sve dok ekonomska nejednakost negativno utiče na socijalne prilike, neodgovorno je ne shvatiti da su one veliko dostignuće i da kroz njih možemo uvećati obim društvenog napretka. Progresivne grupe će biti spremnije da se zalažu za reformske mere, pošto je sve očiglednije da skorašnje revolucije teže da se pretvore u fašizam i da će šanse za revoluciju biti zanemarljive čim ujedinjena partija uskladi sve ključne pozicije i postane sposobna da spreči svaki organizovani oblik otpora.

Deprimirajuća iskustva iz proteklih nekoliko godina naučila su nas daje diktatura u stanju da vlada čak i protiv volje velike većine stanovništva. Razlog je u tome što revolucionarne metode daleko zaostaju za metodama upravljanja. Barikade, simboli revolucije, su relikvije jednog doba u kome su bile podizane u borbi protiv konjice. To znači da evolutivne metode imaju veliku prednost. Što se tiče vladajućih klasa, postoji šansa da bi njihovi inteligentniji delovi, u promenjenim uslovima, mogli da budu skloniji postepenoj tranziciji iz sadašnje neplanske faze kapitalizma u demokratsko plansko društvo sa socijalnim ciljevima negoli alternativni fašizma. Iako ih fašizam formalno ne lišava svojine, mešanje države je sve veće i na kraju će ih staviti pod punu kontrolu. Strateški problem se u njihovom slučaju sastoji u cepanju njihovih redova na taj način što se oni među njima koji bi želeli da postanu fašisti razdvajaju od onih koji mogu samo da budu na gubitku u fašističkom eksperimentu.

Po mom mišljenju, može se izgraditi novi društveni poredak i diktatorske tendencije modernih socijalnih tehnika mogu se obuzdati ako naša generacija bude imala hrabrosti, imaginacije i volje da njima ovlada i okrene ih u pravom smeru. Ovo se mora odmah uraditi, dok su tehnike još uvek fleksibilne i nisu monopol bilo koje pojedinačne grupe. Na nama je da se čuvamo grešaka ranijih demokratija, koje, zbog svog nepoznavanja ovih glavnih trendova, nisu bile u stanju da spreče pojavu diktature, i ova zemlja ima istorijsku misiju da na osnovu svoje duge demokratske tradicije, slobode i spontane reforme stvori društvo koje će funkcionisati u duhu novog ideala: „Planiranje radi slobode“.

ARDŽUN APADURAJ

KULATURA I GLOBALIZACIJA

1. Broj u kolonijalnoj imaginaciji

U drugoj polovini devedesetih godina XX veka, u posled-njim mesecima vladavine V. P. Singa i u burnom prelazu ka vladavini S. Candrasekara, Indiju, a posebno sever koji govori hindi, uzdrmale su dve velike socijalne eksplozije. Prva, povezana sa Izveštajem Mandalove komisije, izazvala je žestok sukob između članova različitih kasta i mnogi su strahovali da bi to mogao biti kraj Indije kao državne zajednice. Druga, povezana sa svetim gradom Ajodijom, nahuškala je Hinduse i muslimane jedne na druge oko kontrole nad jednim svetim mestom. Ta dva uzajamno povezana problema, čije je sadejstvo u novije vreme uočeno i veoma iscrpno analizirano, povlačila su pitanje legitimiteta (koja su vaša prava?) i klasifikacije (kojoj grupi pripadate i gde se ona uklapa u politički krajolik?). U ovom poglavlju istražujem kolonijalne korene jedne promenljive politike zajednice i klasifikacije u savremenoj Indiji oslanjajući se na mnoge savremene autore koji su pratili politiku kaste i zajednice sve do politike grupnog predstavljanja u XX veku (Kothari 1989a, 1989b; Shah 1989) i do uloge kolonijalnog popisa stanovništva (Thapar 1989). Ali kako veza između prebrojavanja i klasifikacije u kolonijalnoj Indiji nije precizno određena i opisana, to će biti moj zadatak u ovom poglavlju.

U svojoj čuvenoj knjizi¹ Edivard Said bavi se formama znanja koje čine orijentalizam, ali ne utvrđuje egzaktnu vezu između projekta orijentalističkog znanja i kolonijalnog projekta dominacije i eksploatacije prirodnih bogatstava. Ipak, njegova knjiga postavlja dve osnove za argumentaciju u ovom poglavlju. Raspravljajući o raznim načinima na koje je diskurs orijentalizma stvorio viziju egzotike, čudnovatosti i razlike, Said kaže: "govoreći retorički, orijentalizam je apsolutno anatomska i izbrojliv; služiti se njegovim rečnikom znači upustiti se u partikularizovanje i deljenje orijentalnih stvari i pojmova na delove kojima je moguće rukovati".² Malo dalje on kaže da je orijentalističko rekonstruisanje mrtvih orijentalnih jezika bilo proces u kojem "rekonstruktivna preciznost, nauka, čak i imaginacija mogu da utru put za ono što će na Orijentu kasnije, na terenu, učiniti vojske, administracija i birokratija".³

U ovom poglavlju želim da pokažem da je i u samo sprovođenje birokratske vlasti bila upletena kolonijalna imaginacija u kojoj je broj igrao ključnu ulogu. Smatram da su egzotizovanje i prebrojavanje bili složeni sastojci jednog kolonijalnog projekta i da je njihova interakcija ključ za objašnjenje grupnog nasilja i komunalnog terora u savremenoj Indiji. U argumentaciji se oslanjam na "orijentalistički empirizam" Dejvida Ladena (Ludden, 1993).

Moje glavno pitanje je jednostavno: stoji li neka posebna sila iza sistematskog prebrojavanja tela pod kolonijalnom upravom u Indiji, Africi i jugoistočnoj Aziji ili je ono samo logičko proširenje zaokupljenosti brojevima u metropoli, to jest u Evropi tokom šesnaestog i sedamnaestog veka? Da postavim to pitanje i potražim odgovor nadahnuli su me ogledi Benedikta Andersona (1991) i Sudipte Kaviradža (Kaviraj 1994), koji nude novi program kritike evropske kolonijalne vladavine. Polazeći od indijskog kolonijalnog iskustva, pokušavaju da razvijeni ideju da smo posvetili mnogo pažnje klasifikatornoj logici kolonijalnih režima, a znatno manje načinima na koje oni koriste kvantifikaciju u popisima stanovništva i instrumentima poput mapa, agrarnih pregleda, studija rase i mnogih drugih proizvoda kolonijalnih arhiva.

Pre nego što izložim svoju argumentaciju, ukratko ću ocrtať njene obrise. Verujem da je u osamnaestom veku britanska kolonijalna država na indijskom potkontinentu koristila kvantifikaciju drukčije nego na domaćem terenu (Brewer 1989) i drukčije nego što su je koristile prethodne indijske države, među njima i

mugulska, koja je svakako imala razvijen aparat za prebrojavanje, klasifikovanje i nadziranje velikih populacija pod svojom upravom. Da bih to pokazao, izgradio sam dva toka argumentacije i postavio niz pitanja za dalje istraživanje. Prvom, dužom argumentacijom nastojaću da utvrdim mesto kvantifikacije i prebrojavanja u klasifikatornim aktivnostima Britanaca u kolonijalnoj Indiji. Drugom, koja će ovde biti samo ocrтана, pokazaću zašto je, nasuprot očiglednosti, ta raznovrsnost "dinamičkog nominalizma" (Hacking 1986) bila različita od ranijih numeričkih poduhvata kako u metropoli tako i u kolonijama.

2. STRATEGIJE PREBROJAVANJA

Mnogo je pisano o virtuelnoj opsesiji britanske države u Indiji klasifikovanjem indijskog stanovništva. Klasično deko te literature je ogled Bernarda Kona (Kohn 1987) "Popis, socijalna struktura i objektivacija u Južnoj Aziji". Kon pokazuje da indijski popis nije pasivan instrument za prikupljanje podataka, već on proizvodi sopstvenu praktičnu logiku i novo osećanje kategorije identiteta u Indiji, što opet, sa svoje strane, stvara uslove za nove strategije mobilnosti, politiku statusa i izbornu utakmicu. Klasifikatornu dimenziju Konovog dela usvojili su mnogi istraživači, među njima i Nikolas Derks (Dirks 1987), Dejvid Laden (Ludden 1993), Gijan Prakaš (Prakash 1990) i nekoliko istoričara, među njima i Renadžit Guha (Guha 1983), Dejvid Arnold (1988) i Dipeš Čakrabarti (Chakrabarti 1983). Taj element je nedavno unesen i u veliku studiju o orijentalističkoj imaginaciji u Indiji (Inden 1990). Konovo istraživanje popisa nastavilo se u jednom važnom zborniku (Barrier 1981). Svi ti istoričari su pokazali, na različite načine, da su kolonijalne klasifikacije izazvale preusmeravanja važnih starosedelačkih praksi jer su pridavale drukčiju težinu i vrednost postojećim pojmovima grupnog identiteta, telesnih karakteristika i poljoprivredne produktivnosti. Marije pažnje je posvećeno pitanju broja, mera i kvantifikacije u tom poduhvatu.

Počev od ranog XIX veka kolonijalna uprava prikupila je neizmerno mnoštvo brojeva koji se odnose na zemlju, polja, useve, šume, kaste, plemena i tako dalje. Taj poduhvat nije bio koristan u uobičajenom smislu. Njegova korisnost bila je deo složene strukture koja je, između ostalog, obuhvatala tehnike informisanja, opravdavanja i pedagogije. Posebni funkcioneri na raznim nivoima sistema popunjavali su birokratske formulare čiji je cilj bio pribavljanje numeričkih podataka; oni su svoje zadatke videli kao korisne u zdravorazumskom, birokratskom smislu. Brojevi koje je generisala država često su imali važne pragmatičke upotrebe, između ostalog određivanje poreza u poljoprivredi, rešavanja sporova oko zemlje, procenjivanje raznih vojnih opcija, a kasnije u XIX veku, ocenjivanje zahteva starosedelaca usmerenih na političko predstavljanje i političku promenu. Brojevi su svakako bili korisni u svim tim situacijama. Ali, znatno je manje očigledno da je statistika generisana u obimu koji daleko prevazilazi svaku birokratsku namenu. Agrarna statistika, na primer, ne samo što je bila ispunjena klasifikatornim i tehničkim zabludama, već je i podsticala nove oblike agrarne prakse i samopredstavljanja (Smith 1985).

Dalje, mada su prve kolonijalne politike kvantifikacije bile zamišljene kao utilitarne, brojevi su s vremenom postali važniji sastojak iluzije o birokratskoj kontroli. Oni su u isti mah postali i jedan od ključeva za kolonijalni imaginarij, u kojem su prebrojive apstrakcije - ljudi i resursa na svim zamislivim nivoima i za svaku zamislivu svrhu - stvarale osećanje da se realni svet starosedelaca može kontrolisati. Za kolonijalnu elitu, koja je počela da veruje u društvenu korisnost kvantifikacije, brojevi su bili deo novijeg istorijskog iskustva pismenosti (Monev 1989; Thomas 1987). Postoji opsežno svedočanstvo o tome da je značaj brojeva često bio ništavan ili da su oni bili sami sebi svrha, to jest da se nisu odnosili na složenu realnost, spoljašnju u odnosu na aktivnosti kolonijalne države. Dugoročnije posmatrano, te strategije prebrojavanja pomogle su da se probude komunitarni i nacionalni identiteti, koji su zapravo potkopavali kolonijalnu vladavinu. Stoga se

moramo zapitati kako je ideja broja kao instrumenta kolonijalne kontrole mogla prodrati u imaginaciju države.

Kada je posredi Engleska, odgovor na to pitanje mora pratiti priču o numeričkoj pismenosti, opštoj pismenosti, državnom fiskalizmu i aktuarskom razmišljanju u sedamnaestom i osamnaestom veku (Hacking 1975, dvanaesto poglavlje; 1982; 1986; Brewer 1989). To je zaista veoma složena priča, ali krajem osamnaestog veka brojevi, baš kao i pejzaž, naslede i narod, postaju deo jezika britanske političke imaginacije (Ludden 1993) i čvrsto se ukorenjuje ideja da snažna država ne može opstati ako prebrojavanje ne postane njena glavna tehnika društvene kontrole. Tako je tehnika popisa u Britaniji grabila brzim koracima kroz devetnaesti vek i stvarala širok okvir za popis u Indiji krajem tog veka. Pregled grade o popisu u Britaniji u devetnaestom veku (Lawton 1978) pokazuje da se on odigravao u okviru zdravorazumske klasifikacije zajedničke birokrati-ji i običnim ljudima, i da njegovo prelamanje i njegove po-sledice nisu bili isti kao u Indiji.

Iako ne mogu da dokažem da su se aktivnosti britanskog popisa u matičnoj zemlji razlikovale od onih u Indiji, postoje tri jaka razloga za tu pretpostavku. Prvo, osnove britanskog popisa bile su uglavnom teritorija i zanimanje, a ne etnička ili rasna pripadnost.¹ Drugo, u meri u kojoj je njegova svrha u Engleskoj bila sociološka, popis je bio direktno povezan s politikom predstavljanja, na primer predstavljanja problematičnih kvartova. I na kraju, najvažnije je to što su i britanski i francuski projekti popisa (kao i mlade društvene nauke s kojima su oni bili povezani) rezervisali svoja najinvazivnija istraživanja za socijalne margine: siromašne, seksualno ruspune, mentalno obole-le i kriminalce. U kolonijama je pak cela populacija smatrana različitom i zapravo problematičnom; njena različitost je, uostalom, glavna tema orijentalizma (Nigam 1990, str. 287). Štaviše, u Indiji je ta orijentalistička sklonost našla svoj pandan na starosedelačkoj strani u ključnom značaju razlike za kastinsku ideologiju (za onaj njen vid koji se ukazivao zapadnim očima). Sličnosti i razlike između britanskih i francuskih kolonijalnih projekata u tom pogledu još nisu dovoljno istražene, ali jasno je da se intereso-ovanje za odstupanje i marginalnost u sopstvenoj zemlji proširilo na upravljanje celim narodima na Orijentu (Armstrong 1990; Rabinow 1989). Iako su i u metropoli i u kolonijama postojale jasne i važne veze između klasifikacije, nauke, fotografije, kriminologije i tako dalje, ne bi se reklo da su aktivnosti prebrojavanja imale isti kulturni oblik u Engleskoj i u Indiji, ako ni zbog čega drugog, onda zato što Englezi nisu videli same sebe kao ogromnu aglomeraciju egzotičnih zajednica u kojoj ne postoji država dostojna tog imena.

U kolonijalnoj sredini kakva je indijska, susret s nizom izrazito diferenciranih grupa koje s verskog stanovišta predstavljaju Drugog morao je suštinski da se odrazi na metropolitenski interes za zanimanje, klasu i religiju - istaknute elemente britanskog popisa u devetnaestom veku. Tako je nastala situacija u kojoj su lov na informacije i ar-hiviranje informacija dobili ogromne razmere, a numerički podaci našli su se u središtu tog empirističkog nagona. U to vreme statistika se, kako u Engleskoj tako i u Francuskoj, udružila s projektom građanske kontrole u pitanjima zdravstvenih mera, urbanog planiranja, krivičnog zakona i demografije (Canguilhem 1989; Ewald 1986; Hacking 1975, 1982, 1986). Sve je to navelo evropske birokrate na ideju da će dobri numerički podaci olakšati sprovođenje projekata socijalne kontrole ili reforme u kolonijama.

Iz ovog argumenta proističu dva zasebna, ali ne i nepovezana pitanja. Da li je Indija bila poseban ili granični slučaj s obzirom na ulogu prebrojavanja, egzotizovanja i dominacije tehnika moderne nacionalne države? Smatram da je ona bila poseban slučaj zato što je u Indiji orijentalistički pogled naišao na jedan starosedelački sistem klasifikacije koji je, izgleda, virtuelno izumela neka ranija, starosedelač-ka forma orijentalizma. Ne slažem se sa stanovištem po kojem su rani hinduistički tekstovi prosta varijacija kasnijih orijentalističkih tekstova, čime se opravdavaju tendencije egzotizovanja sadržane, na primer, u kolonijalnim pravnim

tekstovima. Razvijanje ove teze odvelo bi me u preveliku digresiju, pa ću zato samo istaći da je i esencijalizam stvar konteksta i da se odnos između hinduističkih stereotipa i engleskog esencijalizma u pitanjima kaste ne može posmatrati bez temeljnog poređenja dižavnih i religijskih formacija u veoma različitim istorijskim kontekstima.

Ipak, bilo bi nerazumno tvrditi da britanski orijentalizam nije susreo u Indiji starosedelački socijalni imaginarij koji je, naizgled, ekstremno isticao grupnu razliku. Iako je u Indiji kastinski sistem bio deo vrlo složenog indijskog socijalnog imaginarija i iako je britanskim tehnikama posmatranja i kontrole bio prelomljen i postvaren na razne načine, on ipak nije bio izmišljotina britanske političke imaginacije. U tom pogledu esencijalizacija Orijeanta u Indiji imala je društvenu snagu koja nastaje samo onda kada dve teorije o razlici dele istu pretpostavku: u ovom slučaju, da su tela nekih grupa nosioci socijalne razlike i moralnog statusa. Po tome je Indija poseban slučaj. Ali posmatrano sa današnjeg stanovišta, Indija se može smatrati i graničnim slučajem tendencije moderne nacionalne države da se osloni na postojeće ideje o jezičkoj, verskoj i teritorijalnoj razlici kako bi "proizvela narod" (Balibar 1990).⁵

Uloga broja u složenom aparatu za prikupljanje informacija kakav je bio kolonijalni aparat u Indiji ima dve strane među kojima bi naknadno trebalo napraviti razliku. Jedna strana se može opisati kao opravdavačka a druga kao disciplinska. Statističke informacije koje su prikupljali britanski činovnici u Indiji nisu samo olakšavale učenje ili otkrivanje činjenica vezanih za upravljanje indijskim teritorijama. Ti podaci služili su i za argumentovanje i podučavanje u sferi birokratskog govora i praksi, najpre između Istočnoindijske kompanije i engleskog parlamenta, a kasnije i između službenika krune u Indiji i njihovih nadređenih u Londonu (Smith 1985; to je klasičan opis opšte logike koja povezuje izveštaje, priručnike i arhive u Indiji devetnaestog veka). Brojevi su bili ključni deo diskursa kolonijalne države zato što su njeni sagovornici u metropoli postali zavisni od numeričkih podataka, koliko god njihova tačnost i relevantnost bili sumnjivi. Na tim podacima se zasnivala politika glavnih inicijativa, kako društvenih tako i onih vezanih za resurse. Opravdavačka dimenzija upotrebe brojeva u kolonijalnoj politici povezana je, naravno, i sa različitim nivoima britanske dižave u Indiji, gde su brojevi bili gorivo za niz rogovskih borbi između indijskih činovnika, od onih na najnižem nivou birokratije do generalnog guvernera Indije, preko niza prepletenih odbora i činovnika koji su neprestano vodili unutrašnju debatu o plauzibilnosti i značaju raznih klasifikacija i s njima povezanih brojeva (Dirks 1987, poglavlja 10 i 11; Hutchins 1967, str. 181; Preslev 1987, poglavlje 2).

Brojevi koji su se ticali kasti, sela, verskih grupa, prinosa, udaljenosti i bunara bili su deo jezika političke debate u kojoj je njihov referencijalni status postajao daleko manje značajan od njihove diskurzivne uloge u podržavanju ili podriivanju raznih klasifikatornih poteza. Ovde je važno primetiti da su brojevi omogućavali poređenje između mesta i ljudi koji su inače pripadali različitim vrstama, da je to bio sažet način baratanja velikim fondom informacija i sažeta forma za razumevanje i obradu nedokučivih osobina društvenog i humanog krajolika Indije. Nije toliko reč o tome da u kolonijalnoj praksi brojevi nisu imali neposrednu referencijalnu namenu (da političarima i birokratama ukazu na osobine indijskog socijalnog sveta) koliko o tome da je ta referencijalna namena često bila manje važna od retoričke. To se delimično može pripisati činjenici da je ogromna količina brojeva koji su korišćeni u glavnim političkim debatama u XIX veku često onemogućavala njihovo strogo referencijalno ili informativno korišćenje.

Ipak, opravdavačka funkcija tih numeričkih strategija nije bila važnija od njihove pedagoške ili disciplinarne funkcije. Kad je reč o ovoj drugoj, Fukoove ideje o biopolitici svakako su najrelevantnije s obzirom na to da je kolonijalna država sebe videla kao deo indijske političke zajednice, naročito onda kada se bavila obredima kao što su sati, ljuvanje na kukama, opsednutost i drugi oblici tele-sne

manipulacije (Dirks 1989; Mani 1990). O ovome ću kasnije još govoriti. Ali, numerički pristup donekle kom-plikuje stvar. Naime, tu nije reč samo o logističkoj potrebi države već i o njenim diskurzivnim potrebama koje su konstruisane pre svega kao statističke potrebe.

Staviše, nije se radilo samo o obezbeđivanju numeričke građe za politički aparat čiji je diskurzivni oblik bio izgrađen u procesu složenog evropskog razvoja i koji je podrazumevao probabilističko razmišljanje i građansku politiku. Bilo je potrebno i disciplinovati ogromnu biro-kratiju kolonijalne države (vidi Smith 1985 i Cohn 1987), kao i indijsko stanovništvo koje je ta birokratija želela da kontroliše i reformiše kako bi brojevi postali neophodan deo njegove birokratske prakse i stila

3. BROJI KATASTARSKA POLITIKA

Primer pukotine između empirijskih i disciplinarnih momenata kolonijalne numerologije može se naći u mnogim tehničkim dokumentima nastalim sredinom devetnaestog veka. Ti pomaci mogu se tumačiti na mnogo načina, između ostalog, po recima Ričarda Smita (Smith 1985, str. 166), koji je taj pomak otkrio u Pandžabu oko 1850. godine, i kao "pretvaranje popisa iz poreskog instrumenta u instrument saznanja". 1) raspravi koja sledi koristim jedan dokument iz približno istog perioda, iz zapadne Indije, da pokažem nastajanje nove vrste numeričkog pogleda kolonijalne države sredinom devetnaestog veka. Dokument sačinjen pod nazivom Objedinjeni izveštaj za 1847. (Joint Report) objavilo je 1975. godine u obliku knjige Odeljenje zemljišnih registara države Maharaštre u zapadnoj Indiji (Vlada Maharaštre 1975). Njegov podnaslov glasi "Pravila merenja i klasifikacije za izradu katastra u Dekanu, Gudžaratu, Konkanu i Kanari". On pripada dokumentima koji pokazuju kako je Istočnoindijska kompanija nastojala da standardizuje svoje prakse vezane za državni zemljišni dohodak na svim svojim teritorijama i da racionalizuje procedure nastale krajem osamnaestog i početkom devetnaestog veka, u jeku kolonizacije. To je izrazit primer birokratske racionalizacije koja teži da ustanovi i standardizuje fiskalna pravila za sve zemlje pod jurisdikcijom Istočnoindijske kompanije u regionu Dekana. Ali, dokument sadrži i niz pisama i izveštaja s početka četrdesetih godina devetnaestog veka koji svedoče o ozbiljnoj debati između lokalne i centralne vlasti o pojedinostima izrade katastra poljoprivrednog zemljišta zapadne Indije, čiji su širi ciljevi bili procena i smirivanje sporova. To je ključni dokument katastarske politike.

Idući za Ranadžitom Glinom, koji govori o "prozi suzbijanja pobune" (Guha 1983), taj dokument možemo nazvati klasičnim proznim primerom katastarske dominacije. Ta proza je delom sastavljena od pravila, delom od naredbi, delom od dodataka, delom od pisama i peticija, a sve te elemente treba čitati zajedno. Unutrašnje debate o fiskalnoj birokratiji, pragmatični aspekt formiranja pravila i utilitarna retorika uvek su praćeni preporukama različitih nivoa vlasti o novim tehničkim praksama. Retorika tih dokumenata je u prvom planu tehnička (to jest, pozitivistička, transparentna i neutralna), ali ispod nje se naziru osporavanje (u odnosu na nadređene) i težnja za disciplinovanjem (u odnosu na podređene).

Kao i mnogi drugi dokumenti, i ovaj je zapravo borbe-sovslid - on se bori da nade tekstualne metode i predstave koje su u stanju da obuhvate i celinu i pojedinosti indijskog poljoprivrednog zemljišta. Analogija s klasičnom pričom Horhea Luisa Borhesa o mapi koja mora biti jednako velika kao i teritorija koju predstavlja nije fantastika; o tome svedoči sledeća pritužba jednog službenika na ranije metode izrade katastra: U vreme kada je g. Pringl pravio katastar Dekana postojali su vrlo detaljni i složeni katastarski registri zvani kaifati, s kojima smo raskrstili jer ih smatramo nekorisnim pošto svojom prevelikom dužinom i složenošću više zatamnjuju nego što osvetljavaju teme kojima se bave, i samim svojim obimom onemogućuju uočavanje grešaka (fusnota iz 1975: kaifati za mnoga sela kojima se bavio g. Pringl bili su dugački do 100 metara). (Joint Report, str. 55)

Uprkos toj pritužbi iz 1840. na borhesovsku besmislenost ranijih napora izrade katastra, tenzija između pred-stavljačke ekonomije i detalja nije nestala. Tokom četrdesetih godina XIX veka nastavlja se bitka između katastarskih vlasti Dekana i Fiskalnog odbora, čije su težnje malo više sinoptičke i panoptičke. Tu je, najpre, odnos između merenja i klasifikacije, koji je izričita tema rasprave u mnogim pismima i izveštajima tokom izrade Objedinjenog izveštaja, koji je utvrdio osnovna pravila izrade katastra za ovaj region u sledećim decenijama. Sto se tiče merenja, britanski službenici koji su bili direktno odgovorni za pro-cenu smatrali su da je problem u prilagodavanju trigonometrijskih, topografskih i crtačkih metoda za izradu mapa koje bi bile istovremeno i tačne i funkcionalne. Brinulo ih je "umnožavanje kopija tih mapa na najekonomičniji i naj-tačniji način, kao i zaštita protiv mogućih prevara, to jest njihovog menjanja u budućnosti" pa su zato predložili da one budu "litografisane" (Joint Report, str. 9-10). U njihovim razmišljanjima o tačnosti merenja već su postojale statističke ideje o procentu greške i "prosečnoj grešci" koju su želeli da smanje.

Ti službenici su priznavali da je klasifikacija mnogo složenija stvar od merenja; u odnosu na merenje bili su, međutim, naivni pozitivisti: "Ovi rezultati imaju apsolutan i nepromenljiv karakter i do njih se s jednakom izvesnošću može doći na razne načine" (str. 10). Klasifikacija njiva u svrhu pravedne procene postavljala je gomilu problema, među ostalima i standardizovanje varijacije kako bi klasifikacija bila dovoljno uopštena da bi se mogla primeniti na veliki region, a istovremeno dovoljno specifična da bi obuhvatila važne varijacije zemljišta. Rešenje je sadržalo deve-tostruku klasifikaciju tla, složen sistem obeležavanja za procenjivače i komplikovan algoritam za prevođenje kvalitativnih varijacija u kvantitativne vrednosti koje su relevantne za fiskalne procene.

Drugim recima, detaljno opisane discipline merenja i klasifikacije (jedna se oslanjala na slikovne prakse trigonometrije i crtanja uopšte a druga na numeričke i statističke ideje o prosečnoj i procentnoj grešci) bile su dve tesno povezane tehnike pomoću kojih je planirana pravedna fiskalna politika, zasnovana na načelima najopštije primenljivosti koja bi istovremeno bila u najvećoj mogućoj meri osetljiva za lokalnu varijaciju. Taj mentalitet - opštost pri-mene i osetljivost za najmanju varijaciju - nije bio karakterističan samo za izradu katastra već i za sve informacione težnje kolonijalne države. Kao što sam već objasnio, taj mentalitet je i glavna veza između katastarske logike iz prve polovine veka i popisa stanovništva u drugoj polovini XIX veka, s obzirom na prebrojavanje i egzotizaciju.

Razmene mišljenja o izveštaju iz 1847. otkrivaju i jednu novu tenziju između vrsta znanja koje su sačinjavale orijentalni empirizam. Ne bi se trebalo čuditi što su službenici, više zainteresovani za lokalnu varijaciju, i tačnost i pravednost na terenu, osećali kivnost prema opsesivnim panoptičkim potrebama viših nivoa birokratije. Doslovno ilustrujući moć tekstualnog "dodatka" (u dekonstrukciji-stičkoj upotrebi), numeričke tabele, slike i grafikoni omogućavali su da se slučajnost - puko narativno brbljanje u proznim opisima kolonijalnog pejzaža - ukroti i preobrazi u apstraktan, precizan, potpun i trezven idiom broja. Naravno, oko brojeva se mogu voditi bitke, ali one su instrumentalne, udaljene od žestine romana, svetlosti kamere i kolonijalnog realizma administrativnih etnografija.

Te osobine bile su posebno vredne onima koji su želeli da pripitome raznovrsnost zemlje i naroda podsticanu drugim aspektima orijentalne episteme, kao što su fotografija, putopis, gravira i izložbe. Godine 1840. pukovnik Vingejt, najodgovorniji službenik za prevođenje potreba kolonijalne države za procenom u ostvarive tehničke i birokratske prakse u Dekanu, u pismu svom neposrednom nadređenom, komesaru uprave javnih prihoda u Puni, jasno izražava sopstvene frustracije zbog promenljivih interesa centralne birokratije. "Pored toga, ova katastarska karta je namenjena samo za svrhe javnog prihoda, i sad prvi put čujemo da ona treba da služi i geografskim i topografskim namenama. Zato bi teško mogla biti pravedna primedba da ona ne sadrži stvari o kojima se u vreme njene izrade nije ni razmišljalo" (str. 69).

Službenik na sledećem nivou birokratije u upravi javnih prihoda, mada manje direktan nego Vingejt, ipak jasno stavlja do znanja da ga zbunjuje odnos između potreba te službe i "naučnih" potreba njegovih nadređenih. U svom posredovanju između dva važna nivoa birokratije, on jedno važno pismo završava recima: "za svaku svrhu uprave javnih prihoda za koju je potrebna karta, katastarske karte koje su već urađene, kako ona pod majorom Džopom, tako i ona koju sad izrađuje uprava javnih prihoda za Dekan, a koju ovde prilazem, izgledaju mi sasvim dovoljne; a ako se traži nešto tačnije i detaljnije, zaključujem da je to za neke svrhe spekulativne nauke; o takvim potrebama ja nisam pozvan da se izjašnjavam" (str. 81-82).

Dokumenti poput Objedinjenog izveštaja bili su presudni za disciplinovanje nižih službenika, posebno starosedelaca u empirijskim praksama kolonijalne uprave. U zbirci svakojakih karata, mera i statistika, ti dokumenti, kao i pravila koja su oni sadržali i o kojima se raspravljalo, pokazuju da su mladi evropski službenici kritički nastojali da obezbede uvođenje standarda kolonijalne administrativne prakse u najsitnije telesne tehnike onih koji obavljaju merenja. Te tehnike mogu se shvatiti kao disciplinarnе tehnike primenjene kako na niže evropske službenike tako i na njima podređene Indijce. Ali, postojala je jedna važna razlika. Dok su prvi mogli i da ne prepoznaju sopstvenu podređenost numeričkom sistemu u idiomima nauke, patriotizma i imperijalne hegemonije (s kojom su se duboko identifikovali), za indijske činovnike te prakse bile su neposredno upisane u njihova tela i duhove i povezane s moći i stranosti njihovih vladara. U tome, kao i u drugim aspektima kontrole kolonijalnog rada i izvora, nisu sve podređenosti bile iste.

Ogroman aparat uprave javnih prihoda zapravo je bio deo složenog sistema disciplinovanja i nadziranja koji je službenicima starosedelcima usadiavao ceo niz numeričkih navika (vezanih za druge navike - opisa, vizuelnog predstavljanja i razlikovanja); te navike su, sa svoje strane, podrazumevale brojeve u složenom skupu uloga, između ostalih u ulogama razvrstavanja, uređivanja, aproksimacije i identifikacije. Politička aritmetika kolonijalizma doslovno se učila na terenu i prevodila u algoritme pomoću kojih su buduće numeričke aktivnosti prelazile u naviku a birokratski opisi dobijali numeričku infrastrukturu.

U svakom pogledu proza katastarske kontrole postavljala je temelje za kasniji diskurs o ljudskim zajednicama i njihovom prebrojavanju, i istovremeno bila njegova proba. Ta proba imala je tri sastojka: uspostavljala je široku upotrebu standardizovanih tehnika prebrojavanja kojima se kontrolišu materijalne varijacije na terenu; u izvesnoj meri je odvajala fizičke osobine pejzaža, kao i njegovu produktivnost i ekološku promenljivost od složenih socijalnih prava povezanih s njegovom upotrebom i značenjem za indijske seljake; pored toga, ona je obavljala pedagoške pripreme za jednu vrstu disciplinarnog sistema koji će kasnije biti potreban popisivačima stanovništva i izrađivačima tabela.

Broj - i statistička ideologija na kojoj on počiva - bili su vezivno tkivo tih katastarskih tekstova i povezivali su ih s raspravama o kojima su oni izveštavali i praksama koje je trebalo da uredе. Pažljivim čitanjem tih naizgled jednostavnih dokumenata mogu se otkriti ideološke tenzije i lomovi, kao i prakse podučavanja i nadziranja, gde se ne radi samo o onom "zemlja je tu da se njom upravlja" (Neale 1969). Kolonijalna uprava imala je i pedagošku i disciplinarnu ulogu, to jest "zemlja je tu da se podučava": mere-nje i klasifikovanje zemlje bilo je teran za obuku u kulturi broja u kojoj je statistika postala autorizujući diskurs dodatka (koji daje indirektnu težinu verbalnom delu teksta) u istom trenutku kad je dala višim činovnicima pedagoško i disciplinarno osećanje kontrole ne samo nad teritorijom kojom su hteli da vladaju već i nad domaćim činovnicima pomoću kojih se ta vladavina morala sprovesti. Što se tiče starosedelaca, sistem broja, kao što jasno pokazuje svaka strana takvih dokumenata, delimično se uspostavlja kao sredstvo suzbijanja lažljivosti, osobine koja se pripisuje većini starosedelaca, kako seljacima tako i zemljomerima.

Tako smo dobili jedan deo odgovora na pitanje kojim smo započeli: koju specifičnu ulogu ima prebrojavanje tela u kolonijalnoj upravi? Izneo sam

pretpostavku da su brojevi promenljivi deo kolonijalnog imaginarija i da služe i za opravdavanje i kao pedagoško sredstvo i kao referencije u užem smislu. Istorija britanske vladavine u devetnaestom veku može se delom tumačiti i kao pomak od funkcionalnije upotrebe broja u onome što se nazivalo fiskalnim militarizmom britanske države kod kuće (Brewer 1989) ka ulozi koja je u većoj meri pedagoška i disciplinarna. Ne samo što su indijska tela postepeno kategorizovana već su im date i kvantitativne vrednosti (Bayly 1988, 88-89) i u sve većoj meri su povezivana sa onim što je Ijan Haking nazvao "dinamički nominalizam" (Hacking 1986), to jest sa stvaranjem novih vrsta sopstva pomoću zvanično nametnutih aktivnosti etiketiranja.

Broj je igrao presudnu ulogu u takvom dinamičkom nominalizmu u kolonijalnim uslovima, delom zato što je obezbeđivao zajednički jezik za prenos informacija, rasprave i za jezičko poredenje centra i periferije, kao i za debate u okviru velike vojske posredujućih činovnika u Indiji. Broj je tako bio deo poduhvata prevođenja kolonijalnog iskustva u jezik koji je razumljiv u metropoli, to jest koji može da obuhvati etnološke posebnosti raznih orijentalističkih diskursa. Numeričke glose gradile su za kolonijalni birokratski diskurs svojevrsan metajezik, u koji su mogla da se spakuju egzotičnija razumevanja u vreme kada su se u Evropi podudarali prebrojavanje stanovništava i nadziranje i reformisanje društva. Numeričke glose, koje se pojavljuju kao pratnja diskurzivnih opisa i preporuka, najbolje je posmatrati kao normalizujući okvir za neobične diskurzivne realnosti kakve su se morale konstruisati u verbalnim delovima mnogih kolonijalnih tekstova. Taj okvir funkcioniše na tri nivoa o kojima raspravlja Fuko -na nivou znanja i moći, teksta i prakse, čitanja i vladanja. Ako preuzmemo distinkciju Ričarda Smita (Smith 1985) između upravljanja pomoću zapisnika i upravljanja pomoću izveštaja, možemo videti da su brojevi u zapisnicima davali empirijsku težinu opisnoj argumentaciji kolonijalnog pogleda, što je bila protivteža sukobljenim i polifonim aspektima narativnih delova izveštaja, u kojima su postojale neke od tenzija karakterističnih za prozu "suzbijanja pobune" (Guha 1983).

4. KOLONIJALNO BROJANJE TELA

U uslovima pretežno poljoprivrednog društva koje je vladavina Mogula u velikom stepenu pripremila za katastarsku kontrolu, prakse prebrojavanja imale su još jednu krupnu posledicu. One nisu bile naprosto proba za prakse brojanja u indijskim nacionalnim popisima posle 1870. godine. Ogroman aparat uprave javnih prihoda, izrada zemljišnih katastara i pravne i birokratske promene u prvoj polovini devetnaestog veka nisu samo komodifikovali zemlju (Cohn 1969), preobrazili posednike, veleposednike i seljake u zakupce (Prakash 1990) i pretvorili strukture dara i ugleda u titule koje su se mogle kupiti, koje su semio-tički razlomljene i stavljene na tržište iako su istovremeno zadržale nešto od metonimijske snage vezane za lična imena. Oni su takođe oslobodili društvene grupe od složenih i lokalizovanih grupnih struktura i poljoprivrednih praksi u koje su bile uklopljene, bilo u kontekstu "prećutnog sporazuma" inama u južnoj Indiji (Frykenberg 1977; Dirks 1987), inama u Maharaštri (Preston 1989) ili dužničkih robova u Bihar (Prakash 1990) ili Džulahasa u Utar Pradešu (Pandev 1990). Ogromna raznovrsnost kasti, sekti, plemena i drugih praktičnih grupacija indijskog krajolika bila je tako u Indiji pretvorena u široki kategorizovani krajolik neometan osotvenostima agrarnog pejzaža.

To oslobađanje odigrava se u dva krupna koraka; jedan je vezan za period pre 1870. godine, kada su pitanja zemljišnih ugovora i oporezivanja bila glavni kolonijalni projekti, a drugi za period od 1870. do 1931, doba velikog Sveindijskog popisa, kada je prebrojavanje ljudskih populacija bilo u središtu pažnje. Period od (približno) 40-ih do 70-ih godina XIX veka označava prelaz od jedne velike orijentacije na drugu. Prvi period priprema teren za drugi utoliko što u njemu vlada interesovanje za fizičku i ekološku osnovu produktivnosti zemljišta i prihoda od zemljišta; kao što sam već napomenuo, prvi period je u izvesnoj meri razdvojio tu

varijabilnost od s njom povezanog društvenog i ljudskog sveta u kontekstu bitke za standardizaciju protiv varijacija na terenu. U drugom periodu, koji je tako korisno istraživao Rašmi Pant (1987) u kontekstu se-verozapadnih provincija i Auda, odvija se suprotno kretanje i ljudske grupe (kaste) posmatraju se kao u velikoj meri nezavisne od regionalnih i teritorijalnih konteksta u kojima funkcionišu. Naravno, važno je primetiti da su ti kolonijalni projekti bili zatrovani unutrašnjim protivrečnostima (na primer, potreba za specifičnošću i uopštava-njem imena kasti za Sveindijski popis), neusklađenošću s raznim kolonijalnim projektima i, što je najvažnije, činjenicom da aktivnosti kolonijalne birokratije nisu nužno menjale prakse ili mentalitete na terenu. Ovom pitanju ću se vratiti na kraju poglavlja, u raspravi o kolonijalnom subjektu.

Pantov seminalni ogled raspravlja o načinu na koji kasta postaje glavno mesto za aktivnosti nacionalnih popisa posle 1870. godine. Zajedno sa Smitovim (Smith 1985) ogledom, Pantova argumentacija omogućuje nam da vidimo kako je kolonijalna birokratska praksa, kao jedno kon-tingentno i istorijski uobličeno središte aktivnosti, dopri-nela stvaranju jednog posebnog i snažnog odnosa između esencijalizacije, discipline, nadziranja, objektivacije i grupne svesti tokom poslednjih decenija devetnaestog veka.

Brojevi su igrali izuzetno važnu ulogu u ovoj konjunkturi i raniji statistički panoptikum presudno je uticao na gravitiranje popisa ka kasti kao glavnom mestu društvene klasifikacije jer se pokazalo da je kasta ključ indijske socijalne varijabilnosti, kao i indijskog mentaliteta. Oslanjajući se na raniji Smitov rad, Pant pokazuje da je upotreba kaste za "diferencijaciju mase toka podataka" najpre primenjena u oblasti polne statistike tog regiona (1987, str. 148). U izveštaju iz 1872. o Sveindijskom popisu za seve-rozapadne pokrajine i Aud tvrdi se da se neke hipoteze o polnoj razmeri (povezane sa ubijanjem devojčica) mogu objasniti upućivanjem na kastu. To interesovanje za objašnjavanje i kontrolisanje egzotičnog ponašanja suštinski svedoči o tome da empirizam i egzotizacija nisu bili nepovezani aspekti kolonijalnog imaginarija u Indiji. Povezanost empirijske statistike i upravljanja egzotičnim bila je osnova za opštije usmerenje politike - mnogo od onoga što je trebalo saznati o indijskom stanovništvu postaće razumljivo samo zahvaljujući preciznom prebrojavanju stanovništva po kastama.

Iako potonja istorija Sveindijskog popisa pokazuje da se pokušaj konstruisanja sveindijske mreže imenovanih i nabrojanih kasti u praksi susreo sa ogromnim teškoćama i nepravilnostima, taj princip nije napušten sve do tridesetih godina XX veka. Kao što Pant pokazuje "na prekretnici veka epistemološki status kaste kao ključnog mesta za prepoznavanje osobenih i društveno delotvornih jedinica indijskog stanovništva bio je čvrsto ustanovljen - što potvrđuje izveštaj o popisu iz 1911-1931" (str. 149). Ali, valja primetiti i to da je potera za podacima o kasti stvorila ogroman i nesavladiv priliv informacija i da su zbog toga još šezdesetih godina XIX veka samo "numeričke većine" posebno istaknute u izveštajima o popisu. Dakle, zanimanje za numeričke većine pojavilo se kao princip organizovanja popisnih podataka. Naravno, taj naizgled bezazlen birokratski princip postao je logička osnova za predstave o većinskim i manjinskim grupama koje su kasnije uticale na politiku odnosa između Hindusa i muslimana u kolonijalnoj Indiji, kao i na politiku kasti u Indiji tokom celog dvadesetog veka.

Mada je jasno da je kasta kao ključni trop za klasifikaciju indijskog pejzaža relativno kasni proizvod kolonijalne vladavine (Pant 1987), opštija esencijalizacija indijskih grupa seže unazad bar do početka XIX veka, a verovatno i dalje, kao što je pokazao Gijan Pandej na primeru tkačkih kasti u Utar Pradešu (Pandey 1990). Međutim, do poslednjih decenija XIX veka esencijalizacija grupa u orijentalističkom i administrativnom diskursu bila je uglavnom odvojena od državne prakse prebrojavanja, osim kada je bila direktno povezana s lokalnim fiskalnim ciljevima. Analiza kolonijalnog popisa u južnoj Indiji iz 1823. (Lud-den 1988) pokazuje da je zaokupljenost klasifikacijom i prebrojavanjem, karakteristična za kraj XIX veka, zapravo počela znatno ranije. Ali taj rani popis bio je, sve u svemu, više pragmatičan,

lokalizovan i relacionalan u svom shva-tanju grupa nego što je bio apstraktan, uniformistički ili enciklopedijski u svojim težnjama. Taj popis je i dalje bio usmeren, da se poslužimo Smitovim recima, na oporezivanje a ne na znanje. U svakom slučaju, posle 1870. godine, ne samo što su brojevi postali integralni deo kolonijalnog imaginarija i praktičnih ideologija nižih činovnika već su se indijske društvene grupe i funkcionalno i diskurzivno odvojile od lokalnih poljoprivrednih pejzaža i prešle u ogromnu panindijsku društvenu enciklopediju. To je posledica sve jačeg osećanja da društvena morfologija kaste može da obezbedi, u okviru popisa, opštu koordinatnu mrežu za uređivanje znanja o indijskom stanovništvu. U takvim uslovima se odvijao indijski popis posle 1870. godine; njegov cilj je bio da kvantifikuje postojeće klasifikacije, ali je rezultat bio suprotan - naime, on je podstakao te grupe da predu u niz širih političkih oblika koji izlaze iz okvira lokalnog.

Ovde treba skrenuti pažnju i na važnu razliku između Britanaca i njihovih mogulskih prethodnika: dok su se Moguli potrudili da izmere zemlju pod svojom kontrolom i naprave karte kako bi kontrolisali državne prihode (Ha-bib 1963) i na taj način stvorili veliki deo relevantne terminologije koja se i danas koristi u Indiji i Pakistanu, oni nisu popisivali stanovništvo; tu činjenicu Irfan Habib smatra glavnim razlogom za teškoće s kojima se susreće svako ko nastoji da proceni broj stanovnika mogulske Indije (Habib 1982, 163). Prebrojavanje raznih stvari kao i priznanje grupnih identiteta izvesno su bili deo mogulskog državnog imaginarija, ali prebrojavanje grupnih identiteta nije. Što se tiče druge velike prekolonijalne političke formacije potkontinenta, poput kraljevstva Vidžajanagara, izgleda da oni nisu koristili linearne, centralizujuće, arhivske metode Mogula i da su bili usmereni na broj kao daleko suptilniju kosmopolitiku imena, teritorija, počasti, doprinosa i odnosa (Breckenbridge 1983) U tom pogledu izgleda da nemogulske države na indijskom potkontinentu pre kolonijalne vladavine, među ostalima i one poput Marata, koje su imale složeno monetarizovane političke oblasti (Perlin 1987), nisu bile zainteresovane za broj kao neposredan instrument društvene kontrole. U tim preko-lonijalnim sistemima, aktivnosti prebrojavanja bile su vezane za oporezivanje, knjigovodstvo i zemljišni prihod, ali veza prebrojavanja i grupnog identiteta je, izgleda, bila vrlo slaba. Tamo gde je postojala verovatno se ticala vrlo specifičnih društvenih formacija, poput akara (rvačkih i gimnastičkih društava), a ne stanovništva u celini (Freitag 1990).

Za ovo poslednje, totalizujuće nastojanje uvođenja u državni imaginarij presudan korak bio je esencijalistički i taksonomski pristup ranog (evropskog) orijentalizma, koji je pratila navika prebrojavanja primenjena na zemlju u prvoj polovini XIX veka i ideja o političkom predstavljanju koje se ne oslanja na suštinske sličnosti među građanima i pojedincima, već na zajednice zamišljene kao bitno posebne. Esencijalistički i egzotizujući pristup orijentalizma u Indiji u XVIII i XIX veku obezbeđivao je presudnu vezu između popisnih klasifikacija i politika kaste i zajednice. Najzad smo stigli do srži argumentacije, kako u pogledu razlika između kolonijalnog režima u Indiji (i njegovih prestoničkih pandana i starosedelačkih preteča) tako i u pogledu veze između kolonijalne klasifikatorne politike i savremenih demokratskih politika. Prebrojavanje društvenog tela zamišljenog kao agregacija pojedinaca čija su tela istovremeno suštinski i kolektivna i egzotična, postavlja temelje za shvatanje grupne razlike kao središnjeg principa politike. Povezivanje ideje predstavljanja sa idejom zajednica definisanih bio-rasnim sličnostima (iznutra) i bio-ra-snim razlikama (spolja) izgleda kao suštinsko obeležje kolonijalnog zaokreta u politici moderne nacionalne države.

U kolonijama se, zapravo, pojavilo nešto čega nikad nije bilo u matičnoj zemlji: ideja da su tehnike merenja glavni način za normalizovanje varijacija tla i obradive zemlje udružene sa idejom da je numeričko predstavljanje presudno za normalizovanje patologije razlike pomoću koje je bilo predstavljeno indijsko telo. Tako je predstava o "prosečnom čoveku" (Ktleovom l'homme mojeri), koju je prokrijumčarila statistika (to je njena slaba tačka) unesena u domen grupne razlike. Iz

toga je proisteklo orijentalističko proširenje metropolitanske ideje o numeričkom predstavljanju grupa (zamišljenih kao skup prosečnih pojedinaca), ideje o zasebnim izbornim telima, koja je prirodni produžetak viđenja Indije kao zemlje grupa (kako u građanske tako i u političke svrhe) i ideje da su indijske društvene grupacije suštinski posebne. Tako pod kolonijalnom upravom, barem u britanskoj Indiji, numerička dimenzija klasifikacije nosi u sebi idice posebne protivrečnosti jer je polje njene primene trebalo da bude jedan svet zamišljen kao skup nesamerljivih društvenih razlika.

5. NACIONALIZAM, PREDSTAVLJANJE I BROJ

Komunitarni pristup se kasnije (u prvoj polovini dvadesetog veka) najdramatičnije manifestovao zasebnim hinduističkim i muslimanskim izbornim telima (Hasan 1979; Pandev 1990; Robinson 1974), ali se on nikako ne može ograničiti na to. Njegov temelj su ranije ideje o kasti kao ključnom načelu opšte morfologije indijskog stanovništva (sagledanog kroz popis) i još ranije ideje o koristi prebrojavanja za shvatanju promenljivosti i fleksibilnosti indijskog zemljišta i prirodnog bogatstva. Komunitarni pristup bio je važan i za definisanje dinamike ideja većine i manjine kao kulturno kodiranih termina za vladajuću i obespravljenu grupu u južnoj Indiji (Frvkenberg 1987; Saraswathi 1974; Washbrook 1976, poglavlje 6) i drugde. Dakle, ima čvrstih osnova za tvrđenje Radžnija Kotarija (1989a, 1989b) i drugih da na samo tkivo indijske demokratije i dalje negativno utiče ideja numeričkih blokova glasača, suprotna klasičnim liberalnim idejama o pojedincu koji daje svoj glas kao demokratski građanin.

Iako detaljno objašnjenje načina na koji kognitivni značaj kaste u indijskom popisu iz sedamdesetih godina XIX veka najavljuje komunitarnu politiku XX veka izlazi iz okvira ovog poglavlja, treba primetiti da je čak i posle 1931, kada su kaste prestale da budu središnja kategorija indijskog popisa, viđenje politike kao takmičenja esencija-lizovanih i prebrojanih zajednica (ovaj drugi koncept vidi u Kaviraj 1994) već se čvrsto ustoličilo u lokalnoj i regionalnoj politici i stoga mu više nije bio potreban podsticaj popisa da bi se održao. Kao što je primetio Šah (Shah 1989) u nekoliko poslednjih decenija može se uočiti postojano (i uspešno) nastojanje da se obrne smer koji je politika imala posle 1931, to jest da se prebrojavanje kasta ponovo uvede u popis.

Hana Pitkin (1967) i drugi ubedljivo su pisali o složenim odnosima između moralnog, estetskog i političkog aspekta predstavljanja. Nije potrebno da ponovo ističem zapadnu genealogiju, pa bih samo dodao da je prilično rano u istoriji prosvetiteljstva ideja demokratije dovedena u vezu sa predstavničkim suverenitetom subjekata. Robert Frikenberg (1987) istakao je da je u indijskom kontekstu izborna politika postala i politika predstavljanja (od naroda narodu - igra ogledala u kojoj je država postala gotovo nevidljiva) i politika predstavljivosti, to jest statistike, u kojoj neka tela mogu predstavljati druga tela zahvaljujući numeričkom principu metonimije, a ne raznovrsnim ko-smopolitskim principima predstavljanja karakterističnim za ideje božanske vladavine u mnogim premodernim politikama.

Tokom XIX veka i početkom XX kolonijalna država u Indiji našla se u zanimljivoj protivrečnosti dok je pokušavala da koristi ideje predstavljanja i predstavljivosti na nižim nivoima indijskog političkog poretka s paternalističkim, monarhističkim i kvalitativnim načelima na vrhu. Priča o indijskoj samoupravi (koja je tokom većeg dela XIX veka bila ograničena na niz seoskih i oblasnih organa vlasti) uporno se preobražavala u logiku indijskog nacionalizma, koji je usvojio kolonijalnu logiku predstavljivosti i koristio je kao dodatak demokratskoj ideji o predstavljanju kao samopredstavljanju.

Tako se prebrojavanje tela, koje je u drugoj polovini devetnaestog veka služilo ciljevima kolonijalne uprave, polako pretvorilo u ideju predstavljanja indijskih sopstava (samoupravu) kad je nacionalizam postao masovni pokret. Naravno, ako gledamo unatrag - a Parta Čaterdži nam je u tome pomogao -

nacionalizam je usvojio osnovnu tematiku kolonijalističke misli i zato nije mogao da proizvede temeljnu kritiku te iste misli (Chatterjee 1986). Tako politika brojeva, posebno u odnosu na kasty i zajednicu, nije samo pogubna za demokratsku politiku u Indiji, već su ti stariji identiteti bili politizovani na radikalno drukčije načine od drugih lokalnih koncepcija o vezi između kastinskog poretka i logike države. Proces kojim su razdvojeni hinduistički i muslimanski identiteti konstruisani na makro nivou i preobraženi ne samo u zamišljene već i u prebrojane zajednice samo je najvidljiviji izraz patologije prenošenja politike numeričkog predstavljanja u društvo u kom predstavljanje i grupni identitet nemaju posebne numeričke veze sa nacijom kao političkom jedinicom.

Ali ipak se može reći da kolonijalna vladavina, kako britanska u Indiji tako i drugih evropskih država drugde u svetu, nije jedina proizvodila prebrojane zajednice. Mnoge velike neevropske države, među ostalima Otomansko i Mogulsko carstvo, kao i razne kineske dinastije, bavili su se brojanjem. Po čemu se onda kolonijalna uprava razlikuje? Za zrele kolonijalne države brojevi su bili deo složenog imaginarija u kom su utilitarne potrebe fiskalnog militarizma u svetskom sistemu, klasifikatorna logika orijentalističke etnologije, senka zapadnih demokratskih ideja o numeričkom predstavljanju i opšti pomak od klasifikatorne na numeričku biopolitiku stvorili jednu razvojnu logiku koja je dostigla vrhunac tokom tri poslednje decenije XIX i prve dve decenije XX veka.

Čist rezultat bio je nešto suštinski različito od svih drugih složenih državnih aparata u odnosu na politiku tela i konstrukciju zajednica kao tela. Jednostavno rečeno, drugi sistemi mogli su imati i numeričke i klasifikatorne metodologije. Ali one su uglavnom bile odvojene, i samo u složenom sklopu promenljivih koji je činio projekat zrele kolonijalne države ta dva oblika dinamičkog nominalizma spajala su se i stvarala političku jedinicu oko samosvesno prebrojanih zajednica. Kada su te zajednice bile uklopljene u širi zvanični diskurs prostora, vremena, resursa i odnosa, koji je takođe imao numerički karakter, nastala je specifično kolonijalna politička aritmetika u kojoj su esencijalizovanje i prebrojavanje ljudskih zajednica postali ne samo istovremene već i nerazdvojne aktivnosti.

Aritmetika je presudan deo kolonijalne biopolitike (bar kad je reč o Britancima u Indiji), ne samo zato što podrazumeva numeričke apstrakcije dok su drugi državni režimi imali konkretnije numeričke svrhe (na primer poreze, dužničko ropstvo i slično). Moderna kolonijalna država spaja egzotizujuću viziju orijentalizma sa familijarizujućim diskursom statistike. U tom procesu telo kolonijalnog subjekta istovremeno je učinjeno stranim i poslušnim. Njegova stranost prebiva u činjenici da se ono sagledava kao mesto okrutnih i neobičnih postupaka i bizarnih subjektivnosti. Ali kolonijalno prebrojavanje tela ne stvara samo tipove i klase (prvi korak ka pripitomljavanju razlika), već i homogena tela (u okviru kategorija) jer broj po svojoj prirodi poravnava idiosinkrazije i stvara granice oko tih homogenih tela dok istovremeno performativno ograničava njihovo prostiranje. U ovom drugom smislu statistike su za tela i društvene tipove ono što su karte za teritorije: one poravnavaju i ograđuju. Zato je veza između kolonijalizma i orijentalizma najviše ojačana ne na mestima klasifikacije i tipizacije (kao što se često tvrdi) već na mestima prebrojavanja, tamo gde se broje tela koja su homogenizovana i čije je prostiranje ograničeno. Tako se nepokorno telo kolonijalnog subjekta (koje posti, praznuje, ljulja se na kukama, obredno se pere, spaljuje se i krvari) izbavlja jezikom brojeva koji tim istim telima omogućuje da budu vraćena - pošto su prebrojana i popisana - u rutinske projekte oporezivanja, zdravstvenih mera, obrazovanja, ratovanja i lojalnosti.

Na osnovu moje dosadašnje argumentacije moglo bi se pomisliti da smatram kako je projekat esencijalizovanja, prebrojavanja i prisvajanja društvenog krajolika bio potpuno uspešan. Zapravo nije tako; postoje mnoga svedočanstva iz raznih izvora da projekti kolonijalne države nisu bili potpuno sprovedeni, naročito kad je reč o kolonijalizovanju indijske svesti. U raznim vrstama seoskih i gradskih pobuna, u raznim vrstama autobiografskih i fikcionalnih tekstova, u mnogim vrstama domaćeg stvaralaštva i izražavanja i u mnogim vrstama telesnih i verskih praksi In-

dijci raznih ldasa nastavljali su prakse i reprodukovali dogovore iz vremena koje je znatno prethodilo kolonijalnoj upravi. Staviše, indijski muškarci i žene namerno su preo-blikovali svoje predstave tela, društva, zemlje i sudbine protestima, unutrašnjom kritikom i otvorenom pobunom protiv kolonijalne vlasti. I zaista, iz tih raznih izvora crpu se energije lokalnog otpora - energije i prostori (od molitvenih grupa i sportskih društava do asketskih i trgovačkih redova) koji predstavljaju društvenu osnovu nacionalističkog pokreta. Te energije omogućile su Gandiju i mnogim drugim, manje poznatim ličnostima da preotmu socijalno i moralno tlo od Britanaca (i od orijentalističkog diskur-sa). Ova razmišljanja vraćaju nas na državne projekte prebrojavanja i klasifikovanja.

Naravno, nisu moguća laka uopštavanja o tome u kom je stepenu nastojanje da se kolonijalni projekat organizuje oko ideje o esencijalizovanim i prebrojanim zajednicama prožeo praktičnu svest kolonijalnih podanika u Indiji. Lako je, međutim, pretpostaviti da je rezultat varirao u skladu s različitim dimenzijama pozicije kolonijalnog podanika: s njenim rodom, njenom blizinom ili udaljenošću od kolonijalnog pogleda, njenom upletenošću u kolonijalnu politiku ili pak distanciranošću od nje, njenim učestvovanjem u birokratskom aparatu ili odvojenošću od njega. Istina je i to da su razne indijske osobe i grupe (bar u sećanju ako ne i u empirijskoj realnosti) ostale vezane za lokalno, bez obzira na to šta je video ili rekao panopti-kon. Pored toga, dok su se neki delovi kolonijalne države aktivno zalagali za diskurs grupnog identiteta, neki drugi, poput onih koji su se bavili obrazovanjem, pravom i moralnom reformom, učestvovali su u stvaranju nečeg što bi se moglo nazvati kolonijalni građanski podanik zamišljen kao pojedinac. Taj problem se ovde ne može resiti, ali ga treba istaći kao važno pitanje kojim će na kraju morati da se bavi svako tumačenje prebrojanih zajednica.

Ali čak i ako razni prostori ostanu izvan domašaja kolonijalnog panoptikona (bilo zahvaljujući otporu kolonijalnih podanika ili zbog nesposobnosti i protivrečnosti kolonijalnog poduhvata) činjenica je da su kolonijalni pogled i s njim povezane tehnike ostavili neizbrisiv trag u indijskoj političkoj svesti. Deo tog neizbrisivog nasleđa mora se vi-deti u kategorijama brojeva. Upravo prebrojavanje, udruženo s novim oblicima kategorizacije, povezuje orijentali-zujuće nadiranje britanske države, koja je videla Indiju kao muzej ili zoološld vrt razlike i razlika, s projektom reforme, koji je podrazumevao čišćenje zapuštenih, mlitavih, slabih, ženskih, poniznih tela kako bi se ona pretvorila u subjektivnosti primerene kolonijalizmu (Arnold 1988). S Gandijem smo imali pobunu indijskog tela, ponovno buđenje indijskog sopstva i pretvaranje lojalnog tela u neposlušno i znakom pritisknuto telo masovnog nacionalističkog procesa (Amin 1984; Bondurant 1958). Ali činjenica da je Gandi morao da umre nakon što je gledao kako se tela obeležena kao "hinduska" i muslimanska uzajamno spaljuju i skrnave podseća nas na to da njegov uspeh protiv kolonijalnog projekta prebrojavanja i njegova ideja o političkom telu nisu bili potpuni.

Zapaljeno telo Rupa Kanvara, povezano s preporodom radžputske svesti kod urbanih muškaraca u gradiću Radža-stanu, samžrtvovanje mladih muškaraca i žena iz srednje klase posle Izveštaja Mandalove komisije je obnovljeno i tela kar seivaka u Ajodiji i muslimana u Lukonovu i dru-gde pokazuju da su ideje starosedelaca o razlici pretvorene u smrtonosnu politiku zajednice, a taj proces potiče iz mnogih istorijskih izvora. Ali to kulturno i istorijsko gorivo ne bi plamtelo s današnjim intenzitetom da nije došlo u dodir s tehnikama moderne nacionalne države, naročito onima koje su povezane s brojem. Vrste subjektiviteta koje Indijci duguju protivrečnostima kolonijalizma ostaju i nejasne i opasne.

6. GLOBALNA PROIZVODNJA LOKALNOSTI

Niz strukturnih problema o kojima smo dosad raspravljali (lokalnost i susedstvo, tekst i kontekst, etnolik i svet života) sada treba da bude eksplicitno

istorizovan. Već sam naglasio da je odnos lokalnosti (i susedstava) prema kontekstima istorijski i dijalektički, i da se kontekstno generativna dimenzija mesta (kao etnolika) razlikuje od sposobnosti mesta (kao susedstva) da pruži kontekst. Kako nam to pomaže da razumemo šta se događa s proizvodnjom lokalnosti u savremenom svetu?

Savremeno razumevanje globalizacije (Balibar i Waller-stein 1991; Featherstone 1990; King 1991; Robertson 1992; Rosenau 1990) kao da pokazuje pomeranje naglaska s globalnih kretanja kapitalističkih načina mišljenja i organizacije na donekle različit naglasak na širenju forme nacije, naročito onakve kakvu diktira konkurentno širenje kolonijalizma i kapitalizma štampe. Sada se kao dominantan problem u humanističkim naukama pojavljuje pitanje nacionalizma i nacionalne države (Anderson 1991; Bhabba 1990; Chatterjee 1986, 1993; Gellner 1983; Hobsbavm 1990).

Iako će tek vreme pokazati da li je naša sadašnja zaokupljenost nacionalnom državom opravdana, antropologija je očigledno počela da se bavi problematikom nacionalne države (Borneman 1992; Moore 1993; Handler 1988; Herzfeld 1982; Kapferer 1988; Tambiah 1986; Urban i Sherzer 1991; van der Veer 1994). Neki od tih radova eksplicitno razmatraju globalni kontekst nacionalnih kulturnih formacija (Hannerz 1992; Basch i dr. 1994; Foster 1991; Friedman 1990; Gupta i Ferguson 1992; Rouse 1991; Sahlins 1992). Ipak, okvir u kom će biti povezani globalno, nacionalno i lokalno tek treba da se pojavi.

ZIGMUND BAUMAN

FLUIDNI ŽIVOT

Uvod: O životu u fluidnom modernom svetu

U klizanju po tankom ledu, bezbednost nam je u brzini. Ralf Valdo Emerson, O razboritosti

„Fluidni život“ i „fluidna modernost“ su blisko povezani. „Fluidni život“ je onaj život koji se uglavnom vodi u fluidnom modernom društvu. „Fluidna modernost“ je društvo u kome se uslovi pod kojima njegovi pripadnici deluju menjaju brže nego što je potrebno da se načini delovanja konsoliduju u navike i rutine. Fluidnost života i fluidnost društva se uzajamno pothranjuju i potkrepljuju. Fluidni život, baš kao i fluidno moderno društvo, ne mogu dugo zadržati isti oblik, niti pravac.

U fluidnom modernom društvu individualna dostignuća se ne mogu učvrstiti kao trajno vlasništvo, jer se vrednosti brzo pretvaraju u opterećenja, a sposobnosti u nesposobnosti. Uslovi delovanja i strategije osmišljene da se na njih reaguje brzo zastarevaju, pre nego što akteri uopšte dobiju šansu da ih propisno nauče. Zbog toga se ne preporučuje učenje iz iskustva i oslanjanje na strategije i taktičke poteze uspešno primenjene u prošlosti: raniji testovi ne mogu ispratiti brze i većinom nepredviđene (možda nepredvidive) promene okolnosti. Izvođenje zaključaka iz prošlih događaja sa ciljem predviđanja budućih trendova postaje još rizičnije i suviše često dovodi u zabludu. Sve je teže praviti pouzdane računice, dok su nepogrešive prognoze skoro nezamislive: većina promenljivih u jednačini su nepoznate, ako ne i sve, dok se procene njihovih budućih trendova ne mogu smatrati istinski i potpuno pouzdanim.

Ukratko: fluidni život je nepostojan život koji se odvija u uslo-vima stalne neizvesnosti. Najakutnije i najtvrdje brige koje opse-daju takav život su strah da ćete biti zatečeni na spavanju, da nećete stići da uhvatite korak sa događajima koji se brzo smenjuju, da ćete zaostati i da ćete prevideti „upotrebiti do“ datum, da ćete biti natovareni stvarima koje posedujete a nisu više poželjne, da ćete propustiti trenutak koji signalizira promenu pravca pre nego što se pređe tačka bez povratka. Fluidni život je niz novih početaka - a baš zbog toga su brzi i bezbolni završeci, bez kojih su novi počeci nezamislivi, ti koji u njemu najčešće predstavljaju najteže trenutke i najneprijatnije glavobolje. Među umećima fluidnog modernog življenja i među veštinama potrebnim za praktiko-vanje tih umeća, odbacivanje stvari ima prioritet nad njihovim sticanjem.

Ko što je karikaturista lista *Observer* primetio, mučno je „čitati članke o divotama prebacivanja u manju brzinu, kada još uvek niste uspeli ni da ubrzate“.¹ Čovek mora da požuri sa „prebacivanjem u veću brzinu“ ukoliko želi da okusi čari „usporavanja“. Priprema terena za „usporavanje“ daje smisao onom delu koji se odnosi na „ubrzavanje“, i postaje njegova glavna svrha; na kraju se o kvalitetu „ubrzanja“ sudi prema olakšanju koje sobom donosi glatko i bezbolno „usporavanje“...

Lekcija koja je najpotrebnija praktičarima fluidnog modernog života (i koje stručnjaci za savetovanje na polju umeća življenja najviše i nude) ne bavi se temama kako započeti ili otvoriti, već kako završiti ili zatvoriti. Jedan drugi kolumnista lista *Observer*, samo napola šaljivo, nabraja najnovija pravila za postizanje sporazumnog

završetka partnerskih odnosa (epizode koje je, bez sumnje, teže okončati nego bilo koje druge - a opet su takve da partneri veoma često žele i nastoje da ih okončaju, i prema tome ne iznenađuje što su tu posebno izraženi zahtevi za stručnom pomoći). Spisak počinje sa „Prisećajte se samo loših stvari. Zaboravite dobre" i završava sa „Upoznajte nekog novog", dok je u sredini postavljena komanda „Izbrišite svu elektronsku prepisku". Celim spisom dominira zaborav, brisanje, odbacivanje i zame-njivanje.

Možda je opis fluidnog modernog života kao niza novih *početaka* u stvari nesvesni saučesnik jedne vrste-zavere; replikovanjem jedne takve široko rasprostranjene iluzije on pomaže u sakrivanju njegove najstrože čuvane tajne (pošto je sramotna, makar i samo u ostacima). Možda bi adekvatniji opis takvog života bila priča o uzastopnim *krajevima*. I možda bi slava uspešno proživljenog fluidnog života bila bolje odslikana neupadljivošću grobova koji beleže njegov napredak nego razmetljivošću nadgrobnih ploča koje čuvaju spomen na sadržaj grobnica.

U fluidnom modernom društvu industrija odlaganja smeća preuzima komandnu poziciju u ekonomiji fluidnog života. Opstanak tog društva i blagostanje njegovih članova zavise od brzine kojom se proizvodi određuju za otpad, te brzine i efikasnosti uklanjanja otpada. U tom društvu ništa ne može zahtevati izuzeće od univerzalnog pravila zamenjivosti i ničemu se ne može dozvoliti da ostane tu duže nego što treba. Postojanost, vezivnost, viskoznost stvari, kako živih, tako i neživih, su najstrašnije i naj-zlokobnije opasnosti, izvori najužasnijih strahova i mete najžešćih napada.

Život u fluidnom modernom društvu ne može stajati u mestu. On se mora modernizovati (čitaj: svakog dana se oslobađati atributa kojima je istekao rok trajanja i nastavljati sa demontiranjem/ odbacivanjem identiteta koji su trenutno sklopljeni/postavljeni) ili nestati. Pošto mu je užas od isteka roka trajanja stalno za petama, život u fluidnom modernom društvu više ne mora biti vučen napred zamišljenim čudesima na samom kraju poslova na modernizaciji. Ovde se radi o potrebi da se iz sve snage juri samo da bi se ostalo na istom mestu i daleko od korpe za smeće na koju su osuđeni oni na začelju.

„Kreativna destrukcija" je način toka fluidnog života, ali ono što taj termin izbegava i pored čega ćutke prolazi jeste da ta kreacija uništava druge forme življenja, a time indirektno uništava i ljude koji praktikuju te forme. Život u fluidnom modernom društvu je zlokobna verzija igre muzičke stolice, koja je realna. Pravi cilj u toj trci je (privremeni) spas od svrstavanja u redove propalih i od toga da budete određeni za otpad. A kako se to nadmetanje globalizuje, trčanje se danas mora izvoditi na globalnoj stazi.

Najviše šansi za pobeđu imaju ljudi koji cirkulišu blizu vrha globalne piramide moći, kojima prostor ne znači mnogo, a daljina ne predstavlja problem; ljudima koji su na mnogim mestima kao kod kuće, ali bez neke posebne matične baze. Oni su isto toliko laki, živahni i nepostojani koliko ta sve više globalna i ek-strateritorijalna trgovina i finansije koje su kumovale njihovom rođenju i koje pospešuju njihovu nomadsku egzistenciju. Prema opisu Žaka Atala, „oni ne poseduju fabrike, zemlju, niti su na administrativnim dužnostima. Njihovo bogatstvo dolazi od preno-sive vrednosti: njihovog poznavanja zakona lavirinta". Oni „vole da stvaraju, da se igraju i da budu u pokretu". Oni žive u društvu „nepostojanih vrednosti, bezbrižni su u odnosu na budućnost, egoisti su i hedonisti". Njima je „novina dobar tok situacije, ne-izvesnost im je vrednost, nestabilnost je imperativ, a hibridnost bogatstvo".² Svi oni, u različitim stepenima, izučavaju i praktikuju veštinu „fluidnog življenja": prihvatanje dezorijentacije, imunost na nesvesnicu, i prilagođenost stanju vrtoglavice, toleranciju nepostojanja smera i pravca, i to na putovanju neodređeno dugog trajanja.

Oni uporno nastoje, iako sa različitim uspehom, da slede obrazac koji je ustanovio Bil Gejts, taj uzor poslovnog uspeha, koga je Ričard Senet opisao kao čoveka kojeg karakteriše „volja da uništi ono što je stvorio" i „tolerantnost na

fragmentiranost", kao „nekog ko ima samopouzdanja za život u neredu, nekog ko je uspešan usred izmeštenosti i nekog ko se pozicionira 'u mreži mogućnosti', a ne 'paralizuje se na jednom posebnom poslu".³ Njihovo idealno podneblje bi verovatno bila Evrotropija, jedan od *Nevidljivih gradova* Itala Kalvina, čiji se stanovnici onog dana kada „osete teret dosade i kada niko više ne može da trpi svoj posao, rođake, kuću i svoj život" - „sele u drugi grad, gde svako od njih' nalazi novi posao, drugu ženu, gde će ga dočekati drugi pejzaž kad otvori prozor i gde će provoditi vreme uz drugačiju rasonodu, prijatelje, tračeve".⁴

Labavost veza i opozivost obaveza su rukovodeći principi svih njihovih veza i obaveza. Obraćajući se, po svoj prilici, takvim ljudima, anonimni kolumnista *Obzervera*, pod pseudonimom „*Barefoot Doctor*" („Bosonogi doktor"), savetovao je svojim čitaocima da sve što rade rade „sa merom", i, preuzimajući savet Lao Cea, orijentalnog proroka uzdržanosti i smirenosti, opisao je životni stav koji bi ponajbolje izazvao takav efekat:

Dok tečete kao voda... brzo se krećete, nikad se ne opirući struji, nikad ne zastajkujući dovoljno dugo da se trajno zaustavite ili prionete na obalu reke ili kamenje - to jest, na stvari, situacije ili ljude koji prolaze kroz vaš život, čak i ne pokušavajući da se držite sopstvenih shvatanja ili pogleda na svet, već se samo ovlaš, a ipak inteligentno pridržavate za sve što se pojavi dok vi prolazite, a onda ga elegantno ispustite, bez osvrtnja...⁵

Suočeni s takvim igračima, preostali učesnici u igri, a posebno oni među njima koji tu nisu dobrovoljno, oni koji „ne vole" ili ne mogu sebi da priušte „da budu u pokretu" - imaju slabe šanse. Pridružiti se igri za njih nije realna opcija - ali oni nemaju drugi izbor osim da pokušaju. Lepršanje među cvetovima u potrazi za onim najmirisnijima nije njihova opcija; oni su zaglavljani na mestima gde je cveće retko, bilo ono mirisno ili ne - i tako samo mogu bespomoćno gledati kako nekolicina cvetova tamo vene ili trune. Sugestija da treba da „se samo ovlaš pridržite za sve što se pojavi" i da ga „elegantno ispustite" bi u najboljem slučaju njima zvučala kao okrutna šala, a uglavnom kao bezosećajno podsmevanje.

A opet, da se „lako pridržavaju" oni moraju, pošto im „stvari, situacije i ljudi" neprekidno izmiču i nestaju brzinom koja oduzima dah, šta god radili; irelevantno je to da li se oni trude ili ne da ih uspire. „Da ih ispuste" oni moraju (iako, za razliku od Bila Gejtsa, sa skoro nimalo zadovoljstva), ali nebitno je da li to rade lako ili uz puno jadikovanja i škr gutanja zubima. Treba im oprostiti ako naslute da postoji veza između te ljupke lakoće i elegancije koju ispoljavaju oni što klize pored njih i njihove sopstvene nezgrapne utrnulosti i nemoći da se pokrenu, a koju nisu birali.

Svoju tromost oni uistinu nisu birali. Lakoća i elegancija dolaze sa slobodom - slobodom kretanja, slobodom izbora, slobodom da se prestane biti ono što već jesi i slobodom da postaneš ono što još nisi. Oni koji se nalaze na suprotnoj strani ove nove planetarne mobilnosti nemaju takvu slobodu. Oni ne mogu računati da će izbeći one prema kojima bi najradije držali odstojanje, niti na toleranciju onih kojima bi želeli da se približe. Za njih ne postoje ni nečuvani izlazi niti gostoprimitljivo otvorene kapije. Oni *pripadaju*: oni kojima pripadaju ili sa kojima pripadaju gledaju na svoje pripadanje kao na svoju *dužnost* oko koje nema pregovora i koja je nesporna (čak i kada je prerusena u njihovo neotuđivo *pravo*) - dok oni kojima bi želeli da se pridruže vide svoje pripadanje više kao svoju *sudbinu*, oko koje na sličan način nema pregovora, koja je bespovratna i nepopravljiva. Prvi ih ne bi pustili da idu, dok ih drugi ne bi pustili unutra. Između polaska i dolaska (koji se verovatno nikada neće desiti) je pustinja, ništa-vilo, divljina, zjapeći ambis u koga samo nekolicina njih može skupiti hrabrost da skoči sopstvenom voljom, a da ih neko ne gurne. Centripetalne i centrifugalne, gravitacione i odbijajuće sile se kombinuju da nemirne drže na mestu i zaustave nezadovoljne kojima nemir treba. One usijane glave, ili oni koji su dovoljno očajni da pokušaju prevladati svoje male šanse, rizikuju sudbinu odmetnika i izgnanika i plaćaju svoju smelost čvrstom valutom telesne patnje i

fizičke traume - što je cena koju bi samo nekolicina ljudi izabrala da plati sopstvenom voljom, bez prisile. Andrej Sahaj, najpronijljiviji analitičar veoma nejednakih šansi u savre-menim igrama identiteta, ide još dalje, sugerišući da je odluka da se napusti zajednica pripadanja u brojnim slučajevima sasvim nezamisliva; on ide i dalje i podseća svoje neverne zapadne čitaoce da je u dalekoj prošlosti Evrope, ria primer u antičkoj Grčkoj, izgnanstvo iz polisa pripadanja bilo smatrano krajnjom, istinski smrtnom kaznom.⁶ Ako ništa drugo, ljudi koji su živeli u antičko doba bili su hladne glave i bili su skloniji direktnom razgovoru. Ali milioni *sanspapiers* (ekspatrijati), ljudi bez države, izbeglice, prognani ili ljudi koji traže azil ili hleba i vode u našem dobu, dva milenijuma kasnije, ne bi imali mnogo problema da se prepoznaju u toj priči.

Na oba kraja te hijerarhije (i u glavnom delu piramide, dvostruko zaključanom među tim krajevima) ljude opsega problem identiteta. Na vrhu, problem je izabrati najbolji obrazac od mnogih koji se trenutno nude, sastaviti delove opreme koji se zasebno prodaju i uvezati ih, ni suviše slabo (kako se neugledni, zastareli i staromodni delovi, koji treba da budu sakriveni, ne bi ukazali kroz spojeve), niti suviše čvrsto, (kako se taj kolaž ne bi opirao svom rastavljanju za kratko vreme, kada vreme za rastavljanje dođe). Na dnu, problem je čvrsto se priljubiti za jedini identitet na raspolaganju i zadržati na okupu njegove parčice i delove, istovremeno se boreći protiv sila erozije i razornih pritisaka, popravljajući zidove koji se neprestano urušavaju i kopajući sve dublje rovove. Za sve druge, koji lebde između ova dva ekstrema, problem je njihova mešavina.

Koristeći nagoveštaj iz profila materijalno bogatih, a duhovno osiromašenih i gladnih savremenika, koji je definisao Džozef Brodski, a koji su, poput stanovnika Evtropije, umorni od svega u čemu su do sada uživali (na primer, joga, budizam, zen, kontemplacija, mao), te su tako krenuli da kopaju (uz pomoć najsa-vremenije tehnologije, naravno) po misterijama sufizma, kabale ili sunizma, ne bi li osnažili svoju posustalu želju da žele, Andrej Stasjuk, jedan od najpronijljivijih hroničara savremenih kultura i njihovih nezadovoljstava, razvija tipologiju „duhovnog lumpenproletarijata“ i sugerise da njegovi redovi brzo narastaju i da njegove patnje obilno otiču sa vrha nadole, natapajući čak i deblje slojeve društvene piramide.⁷

Oni koji su zaraženi virusom „duhovnog lumpenproletarijata“ žive u sadašnjosti i po sadašnjosti. Oni žive da bi preživeli (dokle god je to moguće), i da bi dobili zadovoljenje (koliko god je to moguće). Pošto ovaj svet nije njihov domaći teren i nije njihova imovina (oslobodivši se tereta nasleđa, oni se osećaju slobodnim, ali na neki način i uskraćenim nasleđa - lišeni nečeg, izdani od nekog), pa ne vide ništa loše u njegovom eksploatisanju po sopstvenom nahodaenju; eksploatacija ne izgleda ništa odbojnije nego što je to ponovo ukrasti ono što vam je ukradeno. Sravnjeni sa trajnom sadašnjošću i do vrha ispunjeni brigama o opstanku i zadovoljenju (zadovoljenje je da preživite, pošto je cilj opstanka još više zadovoljenja), svet nastanjen „duhovnim lumpenprole-terima“ ne ostavlja prostora za brige o bilo čemu drugom, osim o onome što može, bar u principu, biti konzumirano i u čemu se može uživati na licu mesta, sada i ovde.

Večnost je očigledan otpadnik. To se, međutim, ne odnosi na beskonačnost; dokle god ona traje sadašnjost može biti razvučena iza svih granica i obuhvatiti onoliko koliko su se ljudi nekad nadali da mogu iskusiti samo posle dugotrajnog perioda (po Sta-sjukovim recima, „veoma je verovatno da se količina digitalnih, celuloidnih i analognih bića koje srećemo tokom svog telesnog života približava obimu koji bi večni život i uskrsnuće tela mogli da ponude“). Zahvaljujući željenoj beskonačnosti običnih iskustava koja tek treba da se dese, večnost ne mora nedostajati. Gubitak večnosti možda ne bi bio ni primećen.

Važna je brzina, a ne trajanje. Uz pravu brzinu, čovek može konzumirati čitavu večnost unutar kontinuirane sadašnjosti zemaljskog života. Ili je to bar ono čemu se „duhovni lumpenprole-teri“ nadaju i što trude da postignu. Trik je u tome da se večnost kompresuje, tako da cela može da se uklopi u vreme pojedinačnog ljudskog života. Dilema smrtnog života u besmrtnom univerzumu konačno je razrešena: čovek sada može prestati da brine o večnim stvarima, a da ne izgubi ništa od čudesa večnosti - zaista, čovek može iscrpeti što god večnost može ikada ponuditi, sve u toku jednog smrtnog života. Čovek možda ne može skinuti poklopac vremena sa smrtnog života, ali može (ili bar može pokušati) da ukloni sva ograničenja sa ukupne količine zadovoljstava koja se mogu iskusiti pre nego što se dostigne to drugo, neumitno ograničenje.

U davno prošlom svetu, u kome je vreme teklo mnogo sporije i opiralo se ubrzanju, ljudi su pokušavali da premoste mučni ponor između siromaštva kratkog i smrtnog života i beskonačnog bogatstva večnog univerzuma nadajući se reinkarnaciji ili uskrsnuću. U našem svetu, koji ne poznaje niti priznaje nikakve granice ubrzavanja, takve nade mogu se isto tako i odbaciti. Ako se čovek samo kreće dovoljno brzo i ne zastaje da pogleda unazad i da sabere šta dobija, a šta gubi, on može nastaviti sa sažimanjem čak i više života u toku jednog smrtnog života; možda onoliko koliko bi večnost mogla da pruži. Čemu drugom, ako ne ponašanju koje se bazira na tom uverenju, služi to nezaustavljivo, kompulzivno i opsesivno preuređenje, renoviranje, recikliranje, remont i rekonstituisanje identiteta? Na kraju krajeva, „identitet“ je (baš kao što su reinkarnacije i uskrsnuća nekad davno bili) povezan sa mogućnošću ponovnog rađanja - sa prestankom da budete ono što jeste, i pretvaranjem u ono što još niste.

Dobra vest jeste da ova zamena briga oko večnosti grozničavim recikliranjem identiteta dolazi u kompletu sa patentiranim i za upotrebu spremnim „uradi sam“ alatima, koji obećavaju brzo i efikasno obavljanje posla bez potrebe za specijalnim veština-ma i koji zahtevaju malo ili nimalo teških i neprijatnih napora. Samožrtvovanje ili samospaljivanje, nepodnošljivo dugo i nemilosrdno mučenje i kroćenje samog sebe, čekanje na zadovoljenje koje se čini neprekidnim i praktikovanje vrlina koje kao da pre-vazilaze prag podnošljivosti - svi ti astronomski troškovi terapija iz prošlosti - više nisu neophodni. Nove i poboljšane dižete, spravice za fitness, promene pozadine, parketi koji se postavljaju na mesto gde su nekad ležali tepisi (ili obrnuto), zamena minija SUV-om (ili obrnuto), zamena majica sa kratkim rukavima bluzama i jednobojskih sofa onima koje su prezasićene raznim bojama, veličine grudi koje se smanjuju ili povećavaju, nove patike, vrste pića i svakodnevnih rutine prilagođene najnovijoj modi i upadljivo nov usvojeni rečnik koji se koristi za javno ispovedanje intimnih duševnih nemira na kauču... sasvim fino će odraditi posao. I, kao poslednje utočište, na zabrinjavajuće dalekom horizontu pomaljuju se čudesa genetskog remonta. Šta god da se desi, nema potrebe za očajavanjem. Ako se svi ovi čarobni štapići ne pokažu dovoljnim ili se, uprkos svojoj lakoći korišćenja, pokažu kao preglomazni ili prespori, tu su droge koje obećavaju posetu večnosti, iako kratku (uz nadu da će biti i drugih droga, koje će garantovati povratnu kartu).

Fluidni život je potrošački život. On svetu i svim njegovim živim i neživim fragmentima dodeljuje ulogu objekta potrošnje: to jest, predmeta koji gube svoju upotrebljivost (i tako svoj sjaj, privlačnost, moć zavođenja i vrednost) tokom perioda njihovog korišćenja. Tim obrascem objekata potrošnje oblikuje se ocena i sud o svim tim živim i neživim fragmentima sveta.

Objekti potrošnje imaju ograničen vek korisnog života i kada se ta granica pređe oni postaju nepodesni za potrošnju; pošto je „biti podesan za potrošnju“ jedina karakteristika koja definiše njihovu funkciju, oni time postaju sasvim nepodesni, odnosno beskorisni. Kada na taj način postanu nepodesni, njih je potrebno ukloniti sa scene potrošačkog života (određuju se za biodegradaciju, spaljuju se, prepuštaju

firmama za odnošenje smeća) kako bi napravili mesta za druge, još neiskorišćene objekte potrošnje.

Da bi sebe spasili od sramote zaostajanja, od vezivanja za nešto sa čime niko drugi ne bi želeo da bude viđen, od hvatanja na spavanju, kašnjenja za voz progresu, morate zapamtiti da je u prirodi stvari da zahtevaju budnost, ne lojalnost. U fluidnom modernom svetu - lojalnost je razlog za stid, ne za ponos. Kao prvu stvar ujutru povežite se na internet preko vašeg provajdera i glavna stavka u jutarnjim vestima će vas podsetiti na jednu gorku istinu: „Stidite se svog mobilnog telefona? Telefon vam je toliko star da vas je sramota da odgovorite na poziv? Pređite na novi na koji ćete biti ponosni“. Druga strana medalje zapovesti „prelaska“ na novo, prelaska na mobilni telefon u skladu sa potrošačkom korektnošću je, naravno, zabrana da ikad više budete viđeni kako koristite prethodni telefon.

Smeće je osnova i verovatno najobilniji proizvod fluidnog modernog društva potrošača; među privrednim granama potrošačkog društva proizvodnja smeća je najmasivnija i najmunija na krizu. Time odlaganje smeća postaje jedan od dva glavna izazova sa kojima fluidni život mora da se suoči i koje mora da reši. U svetu punom potrošača i objekata njihove potrošnje, život nevoljno lebdi između radosti potrošnje i užasa u vidu brda đubreta. Život uvek može predstavljati tok življenja-prema-smrti, ali u fluidnom modernom društvu tok življenja-prema-odlaganju-smeća može predstavljati neposredniju mogućnost i brigu življenja, koja iziskuje više energije i rada.

Za žitelje fluidnog modernog društva, svaka večera - za razliku od one o kojoj govori Hamlet u svom odgovoru na kraljevo raspitivanje o tome gde se Polonije nalazi - je prilika „gde on jede i gde ga jedu“. ⁸ Ne postoji više ovaj nesklad između ta dva čina. „I“ je zamenilo „ili“. U društvu potrošača, niko ne može izbeći da bude objekt potrošnje - ne samo crva i ne samo na samom kraju potrošačkog života. U fluidnim modernim vremenima Hamlet bi verovatno modifikovao pravilo Šekspirovog Hamleta, oduzimajući crvima privilegovanu ulogu u konzumiranju potrošača. Možda bi započeo kao originalni Hamlet, rekavši da „mi hranimo sve druge životinje da nahranimo sebe i sebe hranimo...“ ali bi zaključio: „ - da nahranimo naše životinje“.

„Potrošači“ i „objekti potrošnje“ su konceptualni polovi kontinuuma duž koga su izredani svi pripadnici društva potrošača i kojim se kreću napred i nazad, svakodnevno. Neki od njih mogu biti najvećim delom vremena bacani naročito blizu pola koji označava robu - ali nijedan potrošač ne može biti potpuno i istinski bezbedan od upadanja u veliku, suviše veliku blizinu da bi to bilo ugodno. Samo u svojstvu robe, samo ako su u stanju da prikažu sopstvenu upotrebnu vrednost, potrošači mogu dobiti pristup potrošačkom životu. U fluidnom životu, distinkcija između potrošača i objekata potrošnje je prečesto trenutna i efemerna, a uvek je uslovna. Možemo reći daje zamena uloga ovde pravilo, ali čak i takva izjava iskrivljuje realnost fluidnog života, u kojem se te dve uloge prepliću, mešaju i stapaju.

Nije jasno koji od ova dva faktora (privlačnost „potrošačkog pola“ ili odbojnost „pola koji označava smeće“) predstavlja moćniju pokretačku snagu fluidnog života. Bez sumnje, oba faktora sudeluju u oblikovanju dnevne logike i - malo-pomalo, od epizode do epizode - u oblikovanju takvog životnog puta. Strah daje snagu želji. Koliko god pažljivo se usmerava na svoje neposredne objekte, želja ne može a da ne zna, svesno, polusvesno ili podsvesno, za taj drugi strašni ulog koji je vezan za njenu snagu, odlučnost i sposobnost. Koliko god intenzivno bilo koncentrisano na *objekat* želje, oko potrošača ne može a da ne osmotri sa strane robnu vrednost *subjekta* želje. Fluidni život podrazumeva stalno samopreispitivanje, samokritiku i autocenzuru. Fluidni život se hrani nezadovoljstvom samim sobom.

Kritika je samoreferentna i usmerena prema unutra; a takva je i reforma koju ta samokritika zahteva i podstiče. I u ime takve reforme, koja gleda i cilja unutra, spoljni svet se pljačka i ruši. Fluidni život daje spoljnom svetu, i zapravo svemu u svetu što nije deo sopstva, jednu primarnu dominantnu vrednost; lišen ili uskraćen sopstvene vrednosti, svet izvodi svu svoju vrednost iz svoje službe samoreformi, i

sud o svetu i svakom njegovom elementu se donosi na osnovu njihovog doprinosa toj samoreformi. Delovi sveta koji nisu podesni za tu službu, ili nisu više u stanju da služe, ostavljeni su po strani, izvan carstva relevantnosti, ili su bukvalno odbačeni i izbrisani. Takvi delovi su ništa drugo do otpad žara samoreforme, čije je prirodno odredište deponija. U sistemu rezonovanja fluidnog života njihovo očuvanje bilo bi iracionalno; njihovo pravo da budu očuvani zarad njih samih ne može se lako argumentovati, a kamoli dokazati logikom fluidnog života.

Iz tog razloga, pojava fluidnog modernog društva nagovestila je propast utopije sa težištem na društvu i uopšte propast ideje „dobrog društva“. Ako fluidni život uopšte podstiče neki interes za društvene reforme, proklamovana reforma uglavnom za cilj ima da gura društvo ka jednoj po jednoj predaji svih svojih pretenzija na sopstvenu vrednost, osim policijskih snaga koje čuvaju bezbednost samoreformišućih bića, i da ga gura ka prihvatanju i utvrđivanju principa kompenzacije (politička verzija „garancije povraćaja novca“), u slučaju da se policija pokaže neadekvatnom. Čak i nove inicijative za zaštitu životne sredine duguju svoju popularnost uočenoj vezi između grabljive zloupotrebe zajedničkih dobara planete i pretnje nesmetanom toku sebičnog vođenja fluidnog života.

Taj trend je samoodrživ i samopokretački. Koncentrisanje na samoreformu održava samo sebe; kao i nedostatak interesa i pažnje prema aspektima života u zajednici koji se opire potpunoj i neposrednoj tranziciji na tekuće ciljeve samoreforme. Izostanak pažnje prema zajedničkim uslovima života predupređuje mogućnost preuređenja okolnosti koje individualni život čine fluidnim. Uspeh u traganju za srećom - koji je navodno cilj i vrhunski motiv individualnog života - nastavlja da bude negiran samim oblikom vođenja tog života (a to je jedini oblik vođenja života koji je moguć u fluidnom modernom okruženju). Nezadovoljstvo koje se kao rezultat javlja daje svrhu i snaži politiku sebičnog života; njen krajnji efekat je održavanje fluidnosti života. Fluidno moderno društvo i fluidni život zarobljeni su u istinskom perpetuumu mobile.

Kad se jednom pokrene, perpetuum mobile ne prestaje da se sam od sebe okreće. Izgledi da se to stalno kretanje zaustavi, koji su u startu slabi zbog same prirode te naprave, postaju još slabiji zbog zapanjujuće sposobnosti jedne posebne verzije ovog samo-hodnog mehanizma da apsorbuje i asimilira pritiske i trenje koje stvara - i da ih upregne u svoju korist. I zaista, koristeći potražnju za olakšanjem ili lekom koju ti pritisci stvaraju, on uspeva da ih iskoristi kao prvoklasno gorivo za neprekidan rad svojih motora.

Uobičajena reakcija na pogrešnu vrstu ponašanja, koja je nepodesna za opšteprihvaćeni cilj ili koja vodi do neželjenih rezultata, je edukacija ili reedukacija: usađivanje novih vrsta motiva u učenike, razvoj drugačijih sklonosti i obuka u primeni novih veština. Poenta edukacije u takvim slučajevima je suprotstavljanje uticaju svakodnevnog iskustva, da bi se uzvratilo udarac i da bi se na kraju negirali pritisci koji proističu iz društvenog okruženja u kome ti učenici funkcionišu. Ali da li će ta edukacija i ti nastavnici odgovoriti zahtevu, da li će oni sami biti sposobni da se odupru pritisku? Da li će uspeti da izbegnu regrutovanje u službu tih istih pritisaka koje treba da negiraju? Ovo pitanje se postavlja još od antičkog doba; realnost društvenog života je iznova davala negativan odgovor na njega, ali je pitanje stalno vaskrsavalo nesmanjenom snagom tokom svake naredne nesreće. Nade da se obrazovanje može iskoristiti kao adut dovoljno jak da poremeti i na kraju izmesti pritiske „društvenih činjenica“ izgleda da su toliko besmrtne kao što su i ranjive.

U svakom slučaju, nada je živa i zdrava. Anri A. Žiro posvetio je mnogo godina mukotrpnog rada proučavajući kakve šanse ima „krićka pedagogija“ u društvu koje se pomirilo sa dominacijom sila tržišta. U jednom nedavnom zaključku, koji je izveo u saradnji sa Suzan Serls Žiro, on redefiniše vekovima staru nadu:

U suprotstavljanju privatizaciji, komercijalizaciji i pretvaranju u robu svega što ima veze sa obrazovanjem, učitelji moraju definisati više obrazovanje kao resurs od suštinskog značaja za demokratski i građanski život nacije. To je izazov za akademce, kulturne radnike, učenike i predstavnike sindikata da se okupe i zajednički suprotstave transformaciji višeg obrazovanja u komercijalnu sferu.

Ričard Rorti je 1989. godine proglasio poželjnim i dostižnim ciljevima za učitelje zadatak da „unesu živost među decu" i da usade „sumnju učenika u sopstvene predstave o sebi i društvu kome pripadaju".¹⁰ Očigledno je da nije verovatno da bi svi ljudi zaposleni u svojstvu učitelja preuzeli izazov i usvojili te ciljeve kao svoje; kancelarije i hodnike akademskih institucija popunjavaju dve vrste ljudi - neki od njih su „zauzeti poštovanjem utvrđenih kriterijuma, davanja doprinosa znanju", dok drugi pokušavaju da „prošire svoju moralnu imaginaciju" i čitaju knjige „kako bi una-predili svoj osećaj o tome šta je moguće i šta je bitno - bilo za njih kao pojedince ili za njihovo društvo". Rortijev apel je upućen toj drugoj vrsti ljudi jer se njegove nade vežu samo za tu kategoriju.

I on dobro zna protiv kakvih teškoća mora da se izbori učitelj koji bi bio spreman da odgovori na poziv u boj. „Ne možemo reći upravnim odborima, vladinim komisijama i sličnim organizacijama da je naša funkcija da unesemo živost, da učinimo da naše društvo oseti krivicu, da ga izbacimo iz ravnoteže" ili (kao što je drugde sugerisao da više obrazovanje „takođe nije stvar usadivanja ili ulivanja istine. Umesto toga, to je stvar podsticanja sumnje i stimulanja mašte i time dovođenja u pitanje prevla-đujućeg konsenzusa").¹¹ Postoji tenzija između javne retorike i svesti o intelektualnoj misiji - i ta tenzija čini ranjivim akademske institucije generalno, a naročito humanističke intelektualce, u odnosu na „lovce na jeretike". Imajući u vidu da suprotne poruke promotera konformizma moćno podržavaju vladajuća shvatanja, kao i svakodnevne dokaze koje pruža zdravorazumsko iskustvo, možemo dodati da to čini „humanističke intelektualce nepokretnim metama zagovornika kraja istorije, racionalnog izbora, životnih shvatanja da alternativa ne postoji i drugih formula koje nastoje da pojme i prenesu sadašnji i postulirani stimulus jedne izgleda nepobedive socijalne dinamike. Oni podižu optužbe za nerealnost, utopizam, neostvarive želje, sanjarenje - i, kao da to nije dosta, dodaju so na ranu u grubom izvrtanju etičke istine optužbom za neodgovornost.

Otpori mogu biti prejaki, a opet demokratsko (ili, kako bi Kornelijus Kastorijadis rekao, autonomno) društvo ne poznaje zame-nu za obrazovanje ili samoobrazovanje kao sredstva za uticanje na razvoj događaja koji se može ispraviti sopstvenom prirodom, ali ta priroda se ne može dugo održati bez „kritičke pedagogije"

- obrazovanja koje brusi njenu kritičku oštricu, „naterati društvo da se oseća krivim" i da probudi stvari buđenjem savesti kod ljudi. Sudbine slobode, demokratije koja je omogućava dok je njome omogućena, te obrazovanja koje proizvodi nezadovoljstvo nivoom slobode i demokratije koji su dostignuti do sada, neodvojivo su povezane i ne mogu se odvojiti jedna od druge. Neko može smatrati tu blisku vezu još jednim primerkom začaranog kruga -ali u tom krugu su urezane ljudske nade i šanse čovečanstva, i ne mogu biti nigde drugde.

Ova knjiga je zbirka uvida u različite aspekte fluidnog života, života življenog u fluidnom modernom životu. Zbirka ne pokušava da bude konačna. Tu je, međutim, nada da će svaki od tih analiziranih aspekata otvoriti prozor prema trenutnom stanju koje svi delimo, kao i prema pretnjama i šansama koje ovo stanje podrazumeva u smislu izgleda da ljudski svet postane gostolju-biviji za ljude.

MANUEL KASTELS

KRAJ TISUĆLJEĆA (STOLEĆA)

1. Vrijeme promjena

Općenito se misli da kraj tisućljeća mora donijeti promjene. No nije baš posve tako: kraj prvoga tisućljeća bio je uvelike nezanimljiv. Sto se kraja drugog tisućljeća tiče, oni koji su očekivali neku vrstu sudbonosnoga groma morali su se zadovoljiti uzbuđenjem zbog predviđanja globalnog kompjutorskog sloma - koji se nije dogodio. I dok je većina ljudi ulazak u novo tisućljeće slavila u ponoć 31. prosinca 1999. godine, drugi je milenij - gledano strogo kronološki - završio 31. prosinca 2000. Štoviše, promjena tisućljeća događa se samo po gregorijanskom kalendaru kršćanstva - manjinske religije koja će neminovno izgubiti primat u multikulturalizmu koji će obilježiti dvadeset prvo stoljeće.

Pa ipak, ovo jest vrijeme promjena - bez obzira na to kako to vrijeme mjerili. U posljednjoj četvrtini dvadesetoga stoljeća tehnološka revolucija koja se vrti oko informacija promijenila je naš način razmišljanja, proizvodnje, potrošnje, trgovine, upravljanja, komuniciranja, života i smrti, te vođenja ljubavi i rata. Diljem planeta razvilo se dinamično gospodarstvo koje umrežuje ljude i aktivnosti sa svih strana svijeta, dok su oni ljudi i područja koji su proglašeni nezanimljivima iz perspektive dominantnih interesa jednostavno isključeni iz mreže moći i bogatstva. Kultura stvarne virtualnosti, stvorena oko audiovizualnog univerzuma koji postaje sve više i više interaktivan, prožela je mentalnu reprezentaciju i komunikaciju pomoću integracije raznolikosti kultura u elektroničkom hipertekstu. Prostor i vrijeme, ti materijalni oslonci ljudskog iskustva, promijenjeni su dominacijom prostora tokova nad prostorom mjesta i bezvremenskoga vremena nad mehaničkim satom industrijskog doba. Izrazi društvenog otpora logici informacionalizacije i globalizacije grade se oko primarnih identiteta, stvarajući obrambene zajednice u ime Boga, mjesnosti, etniciteta ili obitelji. Istodobno dolaze u pitanje tako temeljne društvene institucije kakve su patrijarhat i nacija-država zbog kombiniranog pritiska globalizacije bogatstva i informacija te lokalizacije identiteta i legitimnosti.

Ti procesi strukturalne promjene, koje sam analizirao u prethodna dva sveska ovoga djela, uvode fundamentalnu transformaciju makropolitikog i makrosocijalnoga konteksta koji tvore i uvjetuju društveno djelovanje i ljudsko iskustvo diljem svijeta. U ovom svesku istražujemo neke od tih makrotransformacija, i u isto ih doba pokušavamo objasniti kao rezultat interakcije procesa koji obilježavaju informacijsko doba: informacionalizaciju, globalizaciju, umrežavanje, građenje identiteta, krizu patrijarhalizma i nacije-države. Iako ne mogu tvrditi da su sve važne dimenzije povijesnih promjena navedene u ovom svesku, vjerujem da trendovi koji su prikazani u poglavljima koja slijede uvelike tvore jedan nov povijesni krajolik, čija će dinamika vjerojatno ostaviti dugotrajne učinke u našim životima i u životima naše djece.

Nije slučajno da počinjemo s analizom raspada sovjetskoga komunizma. Ruska revolucija 1917. i međunarodni komunistički pokret koji je pokrenula, bili su

dominantan politički i ideološki fenomen dvadesetoga stoljeća. Komunizam i Sovjetski Savez te oporbene reakcije koje su se zatim pojavljivale diljem svijeta, ostavili su odlučujući trag na društva i ljude tijekom cijelog stoljeća. Pa ipak, to moćno carstvo, sa svom svojom moćnom mitologijom, raspalo se u samo nekoliko godina, u jednom od najneobičnijih trenutaka neočekivane povijesne promjene. Tvrdim da su korijeni tog procesa koji obilježava kraj jedne povijesne epohe u nesposobnosti etatizma da upravlja prijelazom u informacijsko doba. Prvo će poglavlje pokušati dati empirijske dokaze za tu tvrdnju.

Svršetak sovjetskoga komunizma i užurbano prilagođivanje kineskoga komunizma globalnom kapitalizmu proizvelo je novu vrstu sirovog kapitalizma u planetarnim razmjerima. Restrukturiranje kapitalizma u 1970-im i 1980-im godinama pokazalo je raznolikost njegovih operativnih pravila i njegovu sposobnost učinkovitog korištenja logike umrežavanja informacijskoga doba u svrhu induciranja dramatičnog napretka proizvodnih snaga i ekonomskog rasta. Kapitalizam je također pokazao svoju logiku isključivosti budući da su milijuni ljudi i velika područja planeta isključeni iz blagodatni informacionalizma, i to kako u razvijenim zemljama tako i u zemljama u razvoju. Drugo poglavlje dokumentirano govori o tim trendovima i dovodi ih u vezu s nekontroliranom prirodom globalnih kapitalističkih mreža. Uza sve to, na rubovima globalnoga kapitalizma pojavio se jedan nov kolektivni akter koji će vjerojatno mijenjati pravila ekonomskih i političkih institucija, a to je globalni kriminal. Iskorištavajući situaciju svjetskog nereda nastalu nakon raspada sovjetskoga carstva, manipulirajući narodima i teritorijima isključenima iz službenih gospodarstava i služeći se instrumentima globalnog umrežavanja, kriminalne aktivnosti bujaju diljem svijeta i povezuju se tvoreći novo globalno kriminalno gospodarstvo koje prodiere na financijska tržišta, u trgovinu, poslovne aktivnosti i političke sustave u svim društvima. Ta iščašena veza znakovita je za informatizirani, globalni kapitalizam. To se obično priznaje u medijima, ali nije uključeno u društvenu analizu, i zato ću taj teorijski nedostatak pokušati ispraviti u trećem poglavlju ovog sveska.

U isto doba dolazi do izvanredne ekspanzije kapitalističkog rasta, koja uključuje stotine milijuna ljudi u proces razvoja, osobito u azijsko-pacifičkom području (četvrto poglavlje). Nakon razvoja Japana, došlo je do uključivanja dinamičnih područja Kine, Indije i istočne i jugoistočne Azije u međuovisno gospodarstvo, do procesa koji mijenja povijest, uspostavljajući multikulturalne osnove ekonomske međuovisnosti. To upućuje na kraj dominacije Zapada, koja je obilježavala industrijsko doba od samih njegovih početaka.

Suočene s vrtlogom globalizacije i s potresima u kulturnim i geopolitičkim temeljima svijeta kakav smo poznavali, europske su se zemlje, ne bez problema, spojile u ujedinjenu Europu koja simbolično prelazi na zajedničku valutu a s time i zajedničko gospodarstvo na prijelazu u sljedeće tisućljeće (peto poglavlje). No, kulturne i političke dimenzije koje su osnovni uvjet ujedinjenja Europe još uvijek nisu potpuno uređene tako da će sudbina Europe konačno ovisiti, kao i u slučaju drugih dijelova svijeta, o rješavanju povijesnih zagonetki koje je postavio prijelaz k

informaciona-lizmu i prijelaz iz nacije-države u novu interakciju između nacija i države, u obliku umrežene države.

Nakon istraživanja tih makrosocijalnih, političkih promjena, kojima su određene neke od glavnih rasprava našega vremena, završit ću nešto više analitičkim načinom: ne razmatrajući samo teme ovoga sveska nego i veze između tih tema i društvenih procesa analiziranih u prva dva sveska. Uz čitateljevu dobrohotnost, zaključak ovog sveska predložit će i neke osnove za izgradnju teorije društva informacijskog doba s dosta otvorenih pitanja. Drugim riječima, nakon istraživanja svijeta, pokušat ću razumjeti njegov smisao.

2. Kraj industrijskog etatizma i slom Sovjetskog saveza

Kada Sovjetski Savez proizvede 50 milijuna tona sirovog željeza, 60 milijuna tona čelika, 500 milijuna tona ugljena i 60 milijuna tona nafte, bit ćemo zaštićeni od svake nesreće.

Staljinov govor u veljači 1946

Proturječje između razvoja proizvodnih snaga i rastućih potreba društva s jedne strane i sve zastarjelijih proizvodnih odnosa starog sustava ekonomskog upravljanja s druge, koje je postalo očito u 1950-ima, postajalo je s vremenom sve izrazitije. Konzervativna struktura privrede i tendencije ekstenzivnog ulaganja uz zastarjeli sustav ekonomskog upravljanja postupno su se pretvorili u kočnicu i prepreku ekonomskom i društvenom razvoju zemlje.

Abel Aganbegyan, *The Economic Challenge of Perestroika*, str. 49.

Svjetska je ekonomija jedan organizam i nijedna država, bez obzira na društveni sustav ili ekonomski status, ne može se normalno razvijati izvan nje. To nameće potrebu da izmislimo potpuno nove mehanizme za funkcioniranje svjetske ekonomije, novu strukturu međunarodne podjele rada. Isto tako, razvitak svjetske ekonomije otkriva proturječnosti i granice svojstvene tradicionalnom tipu industrijalizacije.

Mihail Gorbačov, govor u Ujedinjenim narodima 1988.²

Jednoga ćemo dana shvatiti da smo zapravo jedina država na Zemlji koja u dvadeset pivo stoljeće pokušava ući sa zastarjelom ideologijom devetnaestoga stoljeća.

Boris Jeljcin, *Memoari*, 1990., str. 245

Nagli slom Sovjetskog Saveza, a s njime i raspad međunarodnoga komunističkog pokreta, postavlja povijesnu zagonetku: zašto su 1980-ih sovjetski vođe osjećali potrebu upustiti se u tako radikalni proces restrukturiranja koji je na koncu doveo do raspada sovjetske države? Konačno, Sovjetski Savez nije bio samo vojna velesila nego i treća gospodarska sila na svijetu, najveći proizvođač nafte, plina i rijetkih metala na svijetu i jedina zemlja koja je bila samodostatna u pogledu

energetskih izvora i sirovina. Simptomi ozbiljnih ekonomskih poremećaja počeli su se zapažati još u 1960-im godinama, stopa rasta padala je još od 1971. i 1980. došla je na mrtvu točku. I zapadna su gospodarstva katkada osjetila usporeni porast produktivnosti, kao i negativan ekonomski rast u posljednja dva desetljeća, ali bez katastrofalnih posljedica. Sovjetska je tehnologija, čini se, zaostajala u nekim kritičnim područjima, ali je sovjetska znanost u fundamentalnim područjima uglavnom održala visoku razinu, na primjer u matematici, fizici i kemiji (izuzimajući Lisenkove zablude koje su zakočile razvoj biologije). Primjena tih znanstvenih dosega na tehnološki napredak nije se činila nemogućom, kao stoje pokazala premoć sovjetskoga svemirskog programa nad neuspjelim pokušajima NASE u 1980-ima. Poljoprivreda je nastavila živjeti u stalnoj krizi i nestašice robe široke potrošnje bile su uobičajene, ali je izvoz energije i sirovina osiguravao dovoljno strane valute za neophodan uvoz, barem do 1986., tako da su uvjeti života sovjetskih građana sredinom 1980-ih bili bolji a ne lošiji nego desetak godina prije.

Štoviše, moć Sovjetskog Saveza nije bila ozbiljno ugrožena ni izvana ni iznutra. Svijet se bio uljuljao u relativnoj stabilnosti dogovorenih sfera utjecaja velesila. Rat u Afganistanu uzimao je danak u ljudskim patnjama, političkom imidžu i vojnom ponosu, ali ne mnogo više nego što je to činio Alžirski rat Francuskoj ili Vijetnamski rat Sjedinjenim Državama. Političko disidentstvo bilo je ograničeno na male krugove intelektualaca koji su bili poštivani koliko i izolirani, na Zidove koji su željeli što prije emigrirati i na tračanje u kuhinji, duboko usađen ruski običaj. Iako je bilo nekoliko pobuna i štrajkova obično vezanih za nestašice hrane i rast cijena, ne može se govoriti o pravim društvenim pokretima. Reakcija na gušenje naroda i etničkih manjina bilo je nezadovoljstvo, a u baltičkim republikama čak otvoreno neprijateljstvo prema Rusiji, ali su takve reakcije rijetko našle izraza u kolektivnoj akciji ili u pokretima parapolitičkih mnijenja.

Ljudi su bili nezadovoljni sustavom i to su izražavali povlačenjem u raznim oblicima: cinizmom, sitnim krađama na radnom mjestu, izostajanjem s posla i široko rasprostranjenim alkoholizmom. Ali jenjavanjem staljinističkog terora, politička je represija bila ograničena i primjenjivala se vrlo selektivno, a ideološka je indoktrinacija postala više birokratski ritual nego gorljiva inkvizicija. Do vremena kada je Brežnjevljeva dugotrajna vladavina uspjela uspostaviti normalno stanje i dosadu u Sovjetskom Savezu, ljudi su već bili naučili nositi se sa sustavom, voditi svoj život *stoje* bolje moguće i što dalje od državnih institucija. Premda se strukturalna kriza sovjetskog etatizma već kuhala u povijesnom kotlu, vrlo je malo aktera u tom procesu shvaćalo što se događa. Druga ruska revolucija, koja je uništila sovjetsko carstvo, završavajući tako jedan od najodvažnijih i najskupljih ljudskih eksperimenata, možda je jedina velika povijesna promjena koju nisu donijeli društveni pokreti ili velik rat. Država koju je Staljin stvorio čini se daje zastrašivala svoje neprijatelje i daje na dugi rok uspjela amputirati pobunjenički potencijal društva.

Veo povijesne tajne još je gušći ako pokušamo objasniti proces reformi u doba Gorbačovljeve vladavine. Kako i zastoje taj proces izmakao kontroli? Na koncu konca, unatoč pojednostavnjenoj slici koju je prenosio zapadni tisak, Sovjetski Savez, i Rusija prije njega, prešao je s "jedne *perestrojke* na drugu", kako stoji u naslovu Van Regemorterove pronicljive analize re-formskih procesa u Rusiji.⁴ Od

nove ekonomske politike dvadesetih godina do Kosiginovih reformi ekonomskog upravljanja potkraj šezdesetih, prolazeći kroz Staljinovo dramatično restrukturiranje u 1930-ima i Hruščo-vljev revizionizam u pedesetima, Sovjetski Savez je išao naprijed i natrag sa stalnom izmjenom kontinuiteta i reforme. Doista, to je bio specifičan način na koji je Sovjetski Savez odgovorio na pitanje društvenih promjena, stoje jedini način da se politički sustavi održe. Pa ipak, uz veliku iznimku Sta-Ijinove okrutne ovlasti da neprestano mijenja pravila igre u svoju korist, partijski je aparat uvijek bio u stanju držati reforme unutar granica sustava - pribjegavajući čak političkim čistkama i promjenama vođa kad je bilo neophodno. Kako se moglo dogoditi da krajem 1980-ih tako iskusna i lukava stranka, očeličena u beskrajnim bitkama kontroliranih reformi, izgubi političku kontrolu toliko daje morala spasti na očajnički užurbani prevrat koji je samo prethodio njezinu padu?

Moja je hipoteza daje kriza koja je potakla Gorbačovljeve reforme bila povijesno toliko različite prirode od prethodnih daje sam proces postao rizičniji i u konačnici gaje postalo nemoguće kontrolirati. Tvrdim da je nezaustavljiva kriza, koja je od sredine 1970-ih potresala same temelje sovjetskoga gospodarstva i društva, bila izraz strukturalne nesposobnosti etatizma i sovjetske inačice industrijalizma da osigura prijelaz prema informacijskom društvu.

Pod etatizmom razumijevam društveni sustav u kojemu ekonomski višak koji je proizvelo društvo prisvajaju oni koji imaju vlast u državnom aparatu, za razliku od kapitalizma gdje taj višak prisvajaju oni koji imaju kontrolu nad ekonomskim organizacijama (vidi uvod u prvom svesku). Dok je kapitalizam usmjeren maksimiziranju profita, etatizam je usmjeren maksimiziranju moći, tj. povećavanju vojne i ideološke sposobnosti državnog aparata da svoje ciljeve nametne što većem broju podanika i prodre što dublje u njihovu svijest. Industrijalizmom nazivam način razvoja u kojemu su glavni izvori produktivnosti kvantitativno povećanje faktora proizvodnje (rad, kapital i prirodni resursi) zajedno s korištenjem novih izvora energije. In-formacionalizam za mene znači način razvoja u kojemu je glavni izvor produktivnosti kvalitativna sposobnost da se na osnovi znanja i informacija najbolje spoje i iskoriste proizvodni faktori. Uspon informacionalizma nerazdvojno je povezan s novom društvenom strukturom, umreženim društvom (vidi prvo poglavlje prvoga sveska). Posljednjih 25 godina dvadesetoga stoljeća označio je prijelaz iz industrijalizma u informacionalizam i iz industrijskog društva u umreženo društvo, i u kapitalističkim i u etatičkim društvima, u procesu koji je pratio revoluciju informacijske tehnologije.

U Sovjetskom Savezu taj je prijelaz zahtijevao mjere koje su podrivale duboko usađene interese birokracije i partijske nomenklature. Shvaćajući kako je važno osigurati prijelaz sustava na višu razinu proizvodnih snaga i tehnoloških kapaciteta, reformisti predvođeni Gorbačovom riskirali su pozvavši društvo da svlada otpor vladajuće *nomenklature* promjenama. *Glasnost* (otvorenost) je na čelu *perestrojke* (restrukturiranja) zamijenila *usko-renie* ([ekonomsko] ubrzanje). A povijest je pokazala da se, kada se nađe na otvorenomu političkom prostoru, rusko društvo odbija ukalupiti u gotove državne oblike, vjerojatno zbog dugogodišnje represije; živi svojim vlasti tim političkim životom, postaje nepredvidljivim i ne može se kontrolirati. To je opet, nakon Stolipina, naučio Gorbačov na svoju štetu.

. Štoviše, širenje slobode političkog izražavanja diljem sovjetskog društva oslobodilo je latentne nacionalne identitete koji su u staljinizmu bili iskrivljavani, gušeni i manipulirani. Traganje za izvorima identiteta različitog od odumiruće komunističke ideologije vodilo je slomu još uvijek krhkoga sovjetskog identiteta, a to je zatim zadalo odlučujući udarac sovjetskoj državi. Nacionalizam je, uključujući i ruski nacionalizam, postao najakutnijim izrazom sukoba između društva i države i ubrzo je postao politički čimbenik koji je vodio raspadu Sovjetskoga Saveza.

U korijenu krize koja je pokrenula *perestrojku* i potaknula nacionalizam ležala je nesposobnost sovjetskog etatizma da osigura prijelaz prema novoj informacijskoj paradigmi, usporedno s procesom koji se odigravao u ostatku svijeta. Ovo nije baš originalna hipoteza. Dapače, to je primjena stare marksističke ideje prema kojoj specifični društveni sustavi mogu usporavati razvoj proizvodnih snaga, koja je ovdje ipak ironično izokrenuta. Nadam se da će dodana viijednost analize na stranicama što slijede biti u njezinoj specifičnosti. Zastoje etatizam bio strukturalno nesposoban nastaviti potrebno restrukturiranje na putu k informacionalizmu? To sigurno nije greška države *per se*. Japanska država i - dalje od obala Japanskoga mora - razvojna država (čija počela i pothvate analiziramo u četvrtom poglavlju) bile su odlučujući instrument poticanja tehnološke inovacije i globalne konkurencije kao i preobrazbe prilično tradicionalnih zemalja u razvijena informacijska društva. Dakako, pod etatizmom ne razumijevamo državni intervencionizam. Etatizam je specifičan društveni sustav koji je usmjeren maksimiziranju državne moći, a akumulacija kapitala i društvena legitimnost podređeni su tom najvišem cilju. Sovjetski je komunizam (kao i svi ostali komunistički sustavi) bio izgrađen da bi osigurao potpunu kontrolu stranke nad državom i države nad društvom preko dviju poluga - central-no-planske ekonomije i marksističko-lenjinističke ideologije pojačane strogo kontroliranim kulturnim aparatom. Upravo se taj specifični sustav, a ne država općenito, pokazao nesposobnim za plovidbu olujnim vodama povijesnog prijelaza od industrijalizma k informacionalizmu. Odgovori na pitanja zašto, kako i što ako, sadržaj su ovog poglavlja.

3. Ekstenzivni model ekonomskog rasta i ograničenja hiperindustrijalizacije

Posljednjih je godina postala navika omalovažavati rezultate sovjetskoga gospodarstva pa se tako često previdi činjenica da je dugi niz godina, posebno između 1950-ih i kraja 1960-ih, sovjetski bruto nacionalni proizvod (BNP) općenito rastao brže od BNP-a ostatka svijeta, stoje opet bilo na štetu razvitka ljudskog potencijala i zaštite okoliša.⁵ Sigurno je daje sovjetska službena statistika uvelike precjenjivala stopu rasta, osobito u tridesetim godinama 20. stoljeća. Važan statistički rad G. I. Kanina⁶, koji je dobio potpuno priznanje tek devedesetih godina, pokazuje da sovjetski nacionalni dohodak između 1928. i 1987. nije porastao 89,5 puta kako nam je prikazivala sovjetska statistika, nego 6,9 puta. Pa ipak, prema Kaninovima tvrdnjama (da u rasponima procjena trebamo promatrati donju granicu; vidi tablice

1.1.-1.3. i slike 1.1. i 1.2.) prosječni je godišnji rast sovjetskoga nacionalnog dohotka bio u razdoblju 1928.-1940. 3,2%; 7,2% između 1950. i 1960.; 4,4% od 1960. do 1965.; 4,1% od 1965. do 1970. i 3,2% u razdoblju 1970.-1975. Nakon 1975. ta se kvazistagnacija slegla i rast je postao negativan u razdoblju 1980.-1982* i nakon 1987. Ipak, uzevši sve u obzir, ekonomski je rast Sovjetskoga Saveza u najvećem dijelu njegova postojanja bio brži nego na Zapadu, a sovjetski ritam industrijalizacije jedan od najbržih u povijesti.

Tablica 1.1. Rast sovjetskoga nacionalnog dohotka od 1928. do 1987.: različite procjene promjena po razdobljima i u godišnjim postocima

Razdoblje	SSU ^a	CIA	Kanin
1928.-1940.	13,9	6,1	3,2 ^b
1940.-1950.	4,8	2,0	1,6 ^c
1928.-1950.	10,1	4,2	2,5
1950.-1960.	10,2	5,2	7,2
1960.-1965.	6,5	4,8	4,4
1965.-1970.	7,7	4,9	4,1
1970.-1975.	5,7	3,0	3,2
1975.-1980.	4,2	1,9	1,0
1980.-1985.	3,5	1,8	0,6
1985.-1987.	3,0	2,7	2,0
1950.-1987.	6,6	3,8	3,8
1928.-1987.	7,9	3,9	3,3

^a SSU: Središnji statistički ured (SSSR-a)

^b

1928.-1941. =

1941.-1950.

/zvon: Skupio Harrison (1993: 146) iz ovih izvora: SSU; Kanin: neto materijalni proizvod i izračun (1991b: 85); CIA-BNP: izračun - CIA (1990a: tablica A-1).

- 5 Vidi, između ostaloga, radove: Nove (1969./1982.); Bergson (1978.); Goldman (1983.); Thalheim (1986.); Palazuelos (1990.). Za raspravu o statističkoj točnosti pri analizi sovjetske ekonomije vidi: CIA (1990b).
- 6 Kanin (1991a). Kanin je godinama bio istraživač na Institutu za ekonomsko i industrijsko inženjerstvo u sibirskom ogranku Ruske akademije znanosti. Uz citiranu referencu, koja je uglavnom njegova doktorska disertacija, većina njegovih djela objavljena je u ekonomskom časopisu spomenutog Instituta, EKO; na primjer, vidi brojeve 1989. (4); 1989. (10); 1990. (1); 1991. (2). Sustavni pregled Kaninova vrijednog doprinosa ekonomskoj statistici Sovjetskog Saveza na engleskom jeziku vidjeti u: Harrison (1993: 141-167).

K tomu, uspješnost nekog sustava treba ocjenjivati prema njegovim ciljevima. Iz takve perspektive Sovjetski je Savez bio pola stoljeća izvanredno uspješan. Ako zanemarimo (a možemo li to zbilja učiniti?) desetke milijuna ljudi (60 milijuna?) umrlih zbog revolucije, rata, gladi, prisilnog rada, deportacija i smaknuća; uništenje nacionalnih kultura, povijesti i tradicija (u Rusiji i drugim republikama); sustavno kršenje ljudskih prava i političkih sloboda; strašnu degradaciju gotovo netaknutoga prirodnog okoliša; militarizaciju gospodarstva i indoktrinaciju društva; ako samo za trenutak u analitičke svrhe možemo taj povijesni proces pogledati boljševičkim očima, rezultat može biti jedino divljenje herojskim razmjerima komunističke sage. Boljševici su 1917. bili mala grupa profesionalnih revolucionara, koji su činili manjinsku frakciju u socijalističkom pokretu, koji je sam bio tek dio širega demokratskog pokreta započetog revolucijom u veljači 1917. gotovo isključivo u većim gradovima zemlje koja je imala 84% seoske populacije.⁷ Ipak, uspjeli su ne samo preuzeti vlast u listopadskom prevratu, uklanjajući konkurenciju svih drugih političkih snaga, nego i pobijediti u strašnom revolucionarnom ratu protiv ostataka carske vojske, bjelogardijaca i stranih snaga. Također su usput likvidirali seljačku vojsku anarhista Mahnoa i revolucionarne mornare iz Kronštada. Štoviše, unatoč uskoj socijalnoj osnovi malobrojnoga gradskog proletarijata kojemu su prišli tek

deseci intelektualaca, boljševici su nastavili graditi, u rekordnom vremenu i unatoč međunarodnoj izolaciji, industrijaliziranu ekonomiju koja je za dva desetljeća bila već dovoljno razvijena da proizvede vojnu tehniku sposobnu da zgazi nacistički ratni stroj. U nesmiljenoj odlučnosti da prestigne kapitalizam i uz donekle razumljivu obrambenu paranoju. Sovjetski Savez, općenito siromašna zemlja, uspio je ubrzo postati nuklearna sila, održati stratešku vojnu snagu u odnosu na Sjedinjene Države i povesti u borbi za osvajanje svemira 1957. godine, na veliko iznenađenje zapadnih država koje su vjerovale vlastitim pričama o nesposobnosti komunizma da izgradi napredno industrijsko gospodarstvo.

Tablica 7.3. Sovjetski input i produktivnost 1928.-1990. (promjene po razdobljima i u godišnjim postocima)				
	Zalihe stalne imovine	Kapitalna produktivnost	Produktivnost po radniku	Intenzitet materijala
SSU^a				
1928.-1940.	8,7	4,8	11,9	-0,3
1940.-1950.	1,0	3,1	4,1	-0,2
1950.-1960.	9,4	0,8	8,0	-0,5
1960.-1965.	9,7	-3,0	6,0	-0,2
1965.-1970.	8,2	-0,4	6,8	-0,4
1970.-1975.	8,7	-2,7	4,6	0,6
1975.-1980.	7,4	-2,7	3,4	0,0
1980.-1985.	6,5	-3,0	3,0	0,0
1985.-1987.	4,9	-2,0	3,0	0,4
1928.-1987.	7,2	0,5	6,7	-0,2
Kanin				
1928.-1941.	5,3	-2,0	1,3	1,7 ^b
1941.-1950.	2,4	-0,8	1,3	1,1
1950.-1960.	5,4	1,6	5,0	-0,5
1960.-1965.	5,9	-1,4	4,1	0,4
1965.-1970.	5,1	-1,0	3,0	0,4
1970.-1975.	3,9	-0,6	1,9	1,0
1975.-1980.	1,9	-1,0	0,2	1,0
1980.-1985.	0,6	0,0	0,0	1,0
1985.-1987.	0,0	2,0	2,0	-0,5
1928.-1987.	3,9	-0,6	2,2	0,8
1980.-1982.	1,2	-3,6	-2,5	2,5
1982.-1988.	1,9	-0,2	1,4	0,7
1988.-1990. ^c	-0,5	-4,1	-4,1	3,4

^a SSU – Središnji statistički ured (SSSR-a)

^b 1,7-2%

^c preliminarno

Izvori: Skupio Harrison (1993:151) iz sljedećih izvora: SSU; 1928.-1987.: izračunao Kanin (1991b: 85); 1980.-1990.: izračunao Kanin (1991b: 29)

Ti nesumnjivi uspjesi postignuti su po cijenu trajnog deformiranja gospodarstva. U osnovi je sovjetske gospodarske logike bio niz stupnjevanih prioriteta.⁹ Iz poljoprivrede su se morali cijediti proizvodi kojima se potpomaže industriju i hrani gradove kao i radna snaga za industriju.¹⁰ Potrošačka su dobra, stanogradnja i usluge morali dati prednost kapitalnim dobrima i dobivanju sirovina, kako bi socijalizam mogao što prije postati samodovoljan u svim neophodnim granama proizvodnje. Teška je industrija bila stavljena u službu vojne industrijske proizvodnje, budući daje vojna moć bila konačni cilj režima i kamen temeljac etatizma. Lenjinističko-staljini-stička logika, koja je golu silu smatrala razlogom postojanja države - svih država u konačnici - prožela je cijelu institucionalnu organizaciju sovjetskoga gospodarstva i provlačila se kroz cijelu povijest Sovjetskoga Saveza u raznim ideološkim oblicima.

Da bi provela te prioritete pod najstrožim uvjetima, da bi "politiku dovela na zapovjedna mjesta u ekonomiji", kako su govorili komunistički slogani, prvi je put u svjetskoj povijesti, izuzmemo li neke centralno kontrolirane predindustrijske

ekonomije, uspostavljena centralno-planska privreda. Očito je da su u tim ekonomijama cijene samo računovodstveno sredstvo i da ne mogu signalizirati nikakav odnos između ponude i potražnje.¹¹ Tako se cjelokupna ekonomija pokreće vertikalnim administrativnim odlukama između institucija za planiranje i izvršnih ministarstava, između ministarstava i proizvodnih jedinica.¹² Veze između proizvodnih jedinica nisu zapravo horizontalne budući da njihovu komunikaciju već unaprijed određuju njihove nadležne uprave. U centralnom planiranju dvije su institucije oblikovale sovjetsku privredu. Prva je bila Gosplan, ili Državni planski komitet, koji je određivao ciljeve za cijelu ekonomiju u petogodišnjim razdobljima, a zatim nastavio izračunavati mjere provođenja za svaki proizvod, za svaku proizvodnu jedinicu i za cijelu zemlju, godinu za godinom, te konačno postavljao zadane ciljeve i kvote zaliha za svaku industrijsku jedinicu, graditeljstvo, poljoprivredu, pa čak i usluge. Među ostalim detaljima, spomenimo da su se "cijene" za oko 200000 proizvoda određivale svake godine. Nije zato čudno daje sovjetsko linearno programiranje najsofističiranije na svijetu.

Druga glavna ekonomska institucija, manje poznata ali po mome mišljenju važnija, bio je Gosnab (Državna komisija za materijale i nabavu opreme). On je bio zadužen za kontrolu ukupne nabave, za svaku transakciju u cijeloj zemlji, od igle do slona. Dok je Gosplan bio zaokupljen koherentnošću svojih matematičkih metoda, Gosnab je svojim svuda postavljenim antenama živio u zbiljskom svijetu i odobravao nabave te, zapravo, kontrolirao protok robe i materijala, a time odlučivao o nestašicama, stoje bila osnovna značajka sovjetskog sustava. Gosbank, ili centralna banka, nikad nije igrala važnu ekonomsku ulogu, jer je optjecaj kredita i novca bio automatska posljedica Gosplanovih odluka, prema uputama koje je država tumačila i provodila, u skladu s uputama partijskoga centralnog komiteta.

Da bi postigla brzu industrijalizaciju i ispunila planove, sovjetska je država morala pribjegavati potpunoj mobilizaciji ljudskih i prirodnih resursa te goleme zemlje velikih prirodnih bogatstava koja zauzima šestinu Zemlje-ne kugle. Taj ekstenzivni model ekonomskog rasta bio je tipičan za Sovjetski Savez ne samo u fazi prvobitne akumulacije u 1930-im godinama nego i u poslijestalinističkom razdoblju. Tako, prema Aganbegdzanu, u tipičnom poslijeratnom petogodišnjem razdoblju, obično su u tih pet godina osnovna kapitalna ulaganja rasla jedan i pol puta, vađenje ruda i sirovina za 25-30% i još je bilo zaposleno 10 do 11 milijuna novih radnika u nacionalnom gospodarstvu, a velika većina njih odlazila je u nove proizvodne grane. To je bilo karakteristično za cijelo razdoblje od 1956. do 1975. Posljednja petoljetka, koja je uključivala velik rast korištenja resursa, bila je 1971.-1975. U tom je razdoblju kumulativan indeks rasta svih resursa korištenih u proizvodnji zabilježio rast od 21%.

Tako je sovjetski model ekonomskog rasta bio tipičan za početke industrijske privrede. Njegova stopa rasta bila je funkcija veličine kapitalnog ulaganja i radnog inputa s time da su tehničke promjene igrale malu ulogu, tako da se poticalo smanjenje količine neprodane robe kako su se smanjivali resursi (vidi tablicu 1.4. i sliku 1.3.). Ekonometrijskim rječnikom, bio je to model rasta koji se odlikovao stalnom funkcijom elastičnosti proizvodnje i stalnim problemom omjera neprodane robe¹⁹. Njegova je sudbina ovisila o sposobnosti da ili nastavi apsorbirati dodatne resurse ili poveća produktivnost putem tehnološkoga napretka ili korištenja komparativnih prednosti u međunarodnoj trgovini.

Ipak, sovjetska se ekonomija razvila u autarkiji i dugo vremena u okruženju neprijateljskog svijeta stoje generiralo mentalitet opsade.²⁰ Trgovina je bila svedena na osnovne proizvode i uvijek u funkciji sigurnosti - i pri uvozu i pri izvozu. Gramzljivo osvajanje dodatnih resursa nije nikad bilo cilj Sovjetskog Saveza - čak i nakon što je Jal ta potvrdila njegovu okupaciju Istočne Europe. Njegove vazalske države, od Istočne Njemačke do Kube i Vijetnama, bile su smatrane više političkim pijunima nego ekonomskim kolonijama; neke od njih (na primjer Kuba) zapravo su bile jako skupe za sovjetski proračun.²¹ Zanimljivo je daje taj prioritet političkih pred ekonomskim kriterijima bio proširen i na odnose između Rusije i neruskih sovjetskih republika. Sovjetski je Savez jedinstven slučaj nacionalne dominacije u kojoj je postojala obrnuta diskriminacija u regionalnom udjelu investicija i resursa: Rusija je drugim republikama davala kudikamo više resursa nego stoje primala od njih.²² S obzirom na tradicionalno sovjetsko nepovjerenje prema stranoj imigraciji i s uvjerenjem o beskonačnom potencijalu resursa u azijskim i sjevernim dijelovima zemlje, *ekonomsko* težište nije bilo na zemljopisnom širenju imperijalnih dosega nego na potpunijem mobiliziranju sovjetskih resursa - i prirodnih i ljudskih (na primjer, zapošljavanje žena izvan kuće, pokušaji pi'isiljavanja ljudi na predaniji rad).

Nedostaci toga ekstenzivnog modela ekonomskog rasta izravno su proizlazili iz onih značajki koje su osiguravale njegov povijesni uspjeh u politički postavljenim ciljevima. Žrtvovanje poljoprivrede i brutalna politika prisilne kolektivizacije zauvijek su zakočili produktivnost sela, ne samo što se tiče uzgoja nego i u odnosu na žetvu, skladištenje i distribuciju.²³ Vrlo su često usjevi ostajali trunuti na poljima, ili su se pokvarili u skladištima ili na dugim putovanjima do udaljenih silosa koji su bili stoje dalje moguće od sela kako ih nepovjerljiva i ogorčena ruralna populacija ne bi opljačkala. Vrlo male privatne površine sustavno su davale mnogo veći prinos, ali bile su premale i odviše često kontrolirane da bi nadoknadile štetu tako loše vođene poljoprivrede. Kako je Sovjetski Savez prešao iz države u stanju pripravnosti u društvo koje se trudilo nahraniti svoje građane, poljoprivredni su deficiti postali težak teret državnom proračunu i sovjetskom uvozu, stoje postupno trošilo sredstva za ulaganja u industriju.

Centralno-planska ekonomija koja, iako silno troši, ipak učinkovito mobilizira prioritetne resurse, također je stvorila krutosti i poremećaje koji su to više smanjivali produktivnost stoje ekonomija postajala složenija, tehnološki naprednija i organizacijski različitija. Kada se ljudima dopustilo izraziti potrošački izbor mimo kupovanja za preživljavanje, kada su tehnološke promjene nametnule promjenu ustaljenih radnih procedura i kada je sam opseg privrede, koja je bila funkcionalno međuzavisna na velikom zemljopisnom području, izmakao kontroli Gosplanovih planera, u dirigitiranoj su se ekonomiji počeli događati sustavni zastoji u primjeni plana. Nefleksibilna, vertikalno organizirana birokracija čvrste ruke sve je više gubila vezu sa stvarnošću, lutajući stazama vlastitih interpretacija zadataka petogodišnjega plana.

Taj sustav nije motivirao niti inovatore u doba kada su se u svijetu događale fundamentalne tehnološke promjene, unatoč velikim sredstvima koja je Sovjetski Savez ulagao u istraživanja i razvoj i unatoč tomu stoje imao razmjerno veći broj znanstvenika u radnoj populaciji nego bilo koja druga velika zemlja u svijetu.²⁵ Budući da inovacija uvijek podrazumijeva rizik i nepredvidljivost, proizvodne su se jedinice sustavno obeshrabrivale u pokušajima bavljenja tako rizičnim poslovima. Štoviše, sustav računovodstva planske privrede bio je osnovna prepreka inovacijama

koje povećavaju produktivnost, i u tehnologiji i u upravljanju. Objasnimo to. Rezultati rada svake jedinice bili su mjereni kao bruto vrijednost proizvodnje u rubljama. Taj vrijednost ukupnog outputa (ili *valovaja produkcija, val*) uključivala vrijednost svih inputa. Uspoređivanjem *vala* od godine do godine određivalo se ispunjenje plana, pa tako i plaće i nagrade za rukovodioce i radnike. Tako im nije bilo u interesu smanjiti vrijednost inputa za dani proizvod, na primjer korištenjem bolje tehnologije ili rukovođenja, ako sustav *vala* nije davao mogućnosti da se ta poboljšanja pokažu kao veća dodana vrijednost.²⁶ Štoviše, zbog vertikalne organizacije proizvodnje, uključujući i znanstvenu proizvodnju, bilo je gotovo nemoguće ostvariti sinergijske veze između proizvodnje i istraživanja. Akademija znanosti ostala je uglavnom izolirana od industrije, a svakoje ministarstvo imalo vlastiti sustav istraživačke podrške, vrlo često odvojen od drugih ministarstava s kojima su rijetko surađivali. Djelomična *ad hoc* tehnološka rješenja bila su pravilo u sovjetskom gospodarstvu baš u momentu kad se do tada još neviđena nova tehnologija u kapitalističkim ekonomijama pojavljivala u zori informacijskoga doba.

Jednako tako, politički zadani prioritetni zadaci za svaku granu i sektor ekonomije dopuštali su realizaciju ciljeva Komunističke partije, među kojima je bilo i postizanje statusa velesile u razdoblju od trideset godina. No, sustavni su prioriteti vodili sustavnim nejednakostima među sektorima i kroničnom nedostatku prilagodbe između ponude i potražnje većine proizvoda i procesa. Budući da cijene nisu mogle odražavati te neuravnoteženosti jer su se određivale administrativnim odlukama, taj je jaz rezultirao nestašicama. Nestašice svega i svačega postale su strukturalno obilježje sovjetskoga gospodarstva.²⁸ A s nestašicama je dolazio i razvoj metoda rješavanja tog problema; od potrošača do trgovine, od proizvođača do dobavljača, od jednog rukovodioca do drugog. Ono što je u početku bilo pragmatičan način izbjegavanja nestašica u mreži uzajamnih usluga, postalo je velikim sustavom neformalne ekonomske razmjene, sve više organizirane na osnovi nezakonitih novčanih ili robnih plaćanja. Budući daje vjernost nadređenim birokratima i njihova zaštita bila neophodna za to da sustav radi izvan pravila u tako velikim razmjerima, vladajuća stranka i država uvučene su u golemu sivu ekonomiju, osnovnu dimenziju sovjetskoga sustava koju je iscrpno istražio Grigorij Grossman, jedan od vodećih stručnjaka za sovjetsku ekonomiju.²⁹ Katkada se tvrdilo daje takva siva ekonomija ublažavala krutosti sustava, stvarajući kvazitržišni mehanizam koji je omogućavao funkcioniranje prave ekonomije. Zapravo, čim su rukovodioci i birokrati otkrili koristi ekonomije opterećene nestašicama, nestašice su se stalno umjetno stvarale strogom primjenom krutih pravila plana, stvarajući tako potrebu za njegovim ublažavanjem - naravno, uz posebnu cijenu. Siva ekonomija, koja je tijekom 1970-ih znatno narasla uz dozvolu partijske nomenklature, duboko je transformirala sovjetsku društvenu strukturu, uvodeći nered i povećavajući cijenu planske privrede kojoj, već po definiciji, nije bilo dopušteno planirati budući daje dominantan interes "vratara" u cijelom administrativnom aparatu bio utjerati svoje prihode od sive ekonomije, a ne primiti nagrade za ispunjenje planiranih ciljeva.

Međunarodna izolacija sovjetske ekonomije omogućavala je postojanje takvog sustava jer je omogućila funkcioniranje plana, što u otvorenoj ekonomiji nije praktično ostvarivo, te zato stoji štiti proizvodnju od vanjske konkurencije. Ali baš iz tog razloga sovjetska industrija i poljoprivreda postale su nesposobne za konkurenciju u svjetskom gospodarstvu upravo u onom povijesnom času kada se počeo stvarati međuzavisan, globalan sustav. Kada je Sovjetski Savez bio prisiljen

uvoziti robu, bilo nove strojeve, robu široke potrošnje ili stočnu hranu, otkrio je štetna ograničenja svoje nedovoljne sposobnosti za uzvratni izvoz vlastitih proizvoda. Zato su pribjegavali golemom izvozu nafte, plina, sirovina i plemenitih kovina, koji su osamdesetih godina u sovjetskom izvozu u kapitalističke zemlje sudjelovali s 90%; samo nafta i plin činili su dvije trećine tog izvoza. Ta struktura vanjske trgovine tipična je za nerazvijene ekonomije i podložna je širokoj podcijenjenosti cijena robe u usporedbi s uvoznim industrijskim proizvodima te vrlo ranjiva na fluktuacije cijena nafte na svjetskim tržištima.³² Ovisnost o izvozu prirodnih resursa skrenula je investiranje energetske resursa i sirovina iz sovjetske ekonomije, stoje dodatno otežavalo ekstenzivni model rasta. S druge strane, kada je cijena nafte 1986. godine pala, uvozna sposobnost privrede bila je ozbiljno smanjena i to je povećalo nestašicu robe široke potrošnje i poljoprivrednih proizvoda.

Ipak, možda je najveća slabost sovjetske ekonomije bilo upravo ono što se smatralo jakom stranom sovjetske države: predimenzioniran vojno-industrijski kompleks i neodrživ vojni proračun. U osamdesetim godinama sovjetski se izdaci za obranu mogu procijeniti na 15% sovjetskog BNP-a, više nego dvostruko od onoga stoje SAD izdvajao na vrhuncu Reaganova programa obrane. Prema nekim procjenama dosežali su i do 20-25% BNP-a.³⁴ Oko 40% industrijske proizvodnje bilo je vezano za obranu, a proizvodnja poduzeća koja su radila za vojno-industrijski kompleks dosežala je 70% ukupne industrijske proizvodnje. Ali šteta takve divovske vojne industrije za civilnu ekonomiju bila je i dublja.³⁵ Ta su poduzeća okupljala najbolje znanstvenike, inženjere i majstore, a imala su i najbolje strojeve i najbolji pristup tehnološkim resursima. Imala su vlastite istraživačke centre s najnaprednijom tehnologijom u zemlji i prioritet pri raspodjeli uvoznih kvota. Tako su angažirala najbolje sovjetske industrijske, ljudske i tehnološke potencijale. A kada su ti resursi jedanput bili prebačeni u vojni sektor, teško su se vraćali u civilnu proizvodnju i primjenu. Rijetki su bili novi proizvodi nastali na temelju postojećih tehnoloških istraživanja, a udio civilne robe proizvedene u vojnim postrojenjima u ukupnoj proizvodnji obično je bio manji od 10%. Pa ipak, većina televizora i druge elektroničke robe proizvodila se u vojnim poduzećima kao nusprodukt. Ne treba reći da se o zadovoljstvu potrošača vodilo malo računa zbog organske ovisnosti tih poduzeća o Ministarstvu obrane. Vojno-industrijski kompleks funkcionirao je kao crna rupa u sovjetskoj ekonomiji jer je usisavao većinu kreativne energije društva koja je nestajala u ponoru nevidljive inercije. Uostalom, militarizacija ekonomije logičan je pratitelj sustava koji apsolutni prioritet daje moći države zbog same njezine moći. Uspon Sovjetskoga Saveza iz osiromašene, većinom ruralne i jedva razvijene zemlje na početku stoljeća u jednu od najvećih vojnih sila u povijesti za samo tridesetak godina, neumitno je morao ostaviti traga na sovjetsku civilnu ekonomiju i na svakodnevni život njegovih građana.

Sovjetsko vodstvo nije bilo svjesno suprotnosti i uskih grla u planskoj privredi. Upravo kako je gore spomenuto, sovjetskom su poviješću dominirali povremeni pokušaji reformiranja i restrukturiranja.³⁶ Hruščov je pokušao približiti dosege socijalizma ljudima tako stoje poboljšao poljoprivrednu proizvodnju i posvetio više pažnje robi široke potrošnje, stanogradnji i socijalnim beneficijama,

osobito mirovinama.³⁷ Štoviše, zamislio je novu vrstu ekonomije koja bi bila sposobna osloboditi puni razvoj proizvodnih snaga. Znanost i tehnologija stavile bi se u službu gospodarskog razvoja, a prirodna bi se bogatstva Sibira, dalekoistočnih i srednjoazijskih republika u potpunosti iskoristila. U početku oduševljenja koje je donijelo lansiranje prvog *Sputnika*, zaključujući na temelju pokazatelja rasta, 21. partijski kongres predvidio je da će SSSR za 20 godina doći na istu gospodarsku razinu sa SAD-om. U skladu s time, opća strategija da se kapitalizam pobijedi vojnim sredstvima promijenila se u proklamiranu politiku miroljubive koegzistencije i mirne konkurencije. Hruščov je zapravo vjerovao da bi uspjeh socijalizma mogao u konačnici dovesti komunističke stranke i njihove saveznike na vlast u svim ostalim zemljama svijeta.³⁸ Ipak, prije no što se međunarodni komunistički pokret angažirao na tako velikom projektu (kojemu su se kineski komunisti suprotstavili), znao je da bi se morale dogoditi promjene u birokraciji sovjetske države. Kada su tvrdolinijaši bili ušutkani otkrićem Staljinovih zločina na 20. kongresu, Hruščov je ukinuo ekonomska ministarstva, ograničio Gosplanovu moć i prenio odgovornost na regionalna gospodarska vijeća (*sovnarhozi*). Birokracija je odgovorila, kako se i moglo predvidjeti, stvaranjem neformalnih mreža kontroliranih s njezina vrha i kontroliranom raspodjelom nedovoljnih resursa. Dezorganizacija sustava planiranja koja je uslijedila vodila je padu proizvodnje i znatnom usporenju porasta u poljoprivredi, osnovi Hruščovljevih reformi. Prije nego što je Hruščov uspio reagirati na sabotazu svoje politike, koja je (moramo priznati) imala mnogo nedostataka zbog pretjeranog voluntarizma, partijski je aparat organizirao unutarnju pobunu koja je 1964. godine okončala Hruščovljevu vladavinu. Odmah nakon toga, Gosplanove su ovlasti bile ponovno vraćene i osnovana su nova granska ministarstva da bi omogućila provođenje direktiva državnim tijelima zaduženim za planiranje.

Privredna reforma nije bila potpuno zaustavljena nego je bila preusmjerena s razine državne administracije na razinu poduzeća. Kosiginove reforme iz 1965., koje su potakli ekonomisti Liberman i Nemčinov, dale su veću slobodu odlučivanja rukovodiocima poduzeća, eksperimentirajući sa sustavom cijena radi plaćanja sirovina u proizvodnji. Više pozornosti usmjereno je robi široke potrošnje (čija je proizvodnja od 1966. do 1970. prvi put rasla brže od proizvodnje kapitalne robe). Poljoprivredi su davani poticaji koji su rezultirali znatnim porastom proizvodnje u razdoblju 1966.- 1971. Pa ipak, u sukobu s logikom planske privrede, te reforme nisu mogle potrajati. Poduzeća koja su poboljšavala produktivnost koristeći se novostecenom slobodom, odjednom su dobila u zadatak veće proizvodne kvote za sljedeću godinu. Poduzetni rukovodioci i radnici (kao u poduzeću koje je postalo uzor reformi 1967. - kemijski kompleks Sčekino iz Tule) osjećali su se zarobljenima i zapravo kažnjenima zbog pojačane proizvodnje, dok su tvrtke koje su držale stalnu, uobičajenu razinu proizvodnje prepuštene svojoj birokratskoj rutini. Do ranih sedamdesetih Kosigin je već izgubio moć, a inovativni je potencijal bezvoljno provedenih reformi nestao.

Ipak, u prvih deset godina Brežnjevljeva razdoblja (1964.-1975.)⁴⁰ zabilježen je umjeren ekonomski rast (u prosjeku viši od 4% na godinu), uz političku stabilnost i stalno poboljšanje uvjeta života stanovništva. Termin "stagnacija" (*zastoj*), koji se obično rabi za Brežnjevljeve godine, ne vrijedi za prvi dio tog razdoblja.⁴¹ Relativne stagnacije nije bilo do 1975., a nulti rast zabilježen je 1980. Izvori takve stagnacije bili su, čini se, strukturalne prirode i upravo su oni bili neposredni čimbenici koji su pokrenuli Gorbačovljevu *perestrojku*.

Padma Desai je dao empirijske dokaze, kao i ekonomsku interpretaciju, zaostajanja u rastu sovjetske ekonomije (vidi sliku 1.3.) čiji su glavni razlozi, čini se, padajuća stopa tehničkih promjena i sve manji dohodak od ekstenzivnog modela akumulacije.⁴² Abel Aganbegdžan također pripisuje usporavanje ekonomskog rasta iscrpljenosti modela industrijalizacije koji se temeljio na ekstenzivnoj uporabi kapitala, rada i prirodnih resursa.⁴³ Tehnološka je zaostalost vodila sve manjim prihodima naftnih i plinskih polja, ugljenokopa, rudnika željeza i rijetkih metala. Cijena istraživanja novih resursa dramatično se povećala s udaljenošću i sa zemljopisnim barijerama koje su stvorili negostoljubivi uvjeti u sjevernim i istočnim područjima sovjetskog teritorija. Ponuda radne snage postupno se smanjivala kako je s vremenom padao natalitet, kao rezultat obrazovanja i ekonomskog razvoja i gotovo potpunog uključivanja žena u ukupnu radnu snagu. Tako je jedan od stupova ekstenzivnog modela, stalan kvantitativan rast radne snage, nestao. Dotok kapitala bio je također ograničen zbog smanjenja prihoda od investicija u proizvodnju, *stoje* značajka rane faze industrijalizacije. Da bi se proizvela ista količina, u novim ekonomskim uvjetima, bilo je potrebno više kapitala, kao što pokazuje pad omjera proizvoda u odnosu na kapital.

Nazadovanje je također bilo povezano s inherentnom dinamikom i birokratskom logikom modela akumulacije. U sedamdesetima je Stanislav Menšikov s grupom mladih ekonomista s Ekonomskog instituta Akademije znanosti u Novosibirsku razvio intersektorski model sovjetskoga gospodarstva. Njegovim vlastitim riječima rečeno: Ekonomska analiza je pokazala da naše odlučivanje o investiranju, proizvodnji i distribuciji nije bilo, zapravo, usmjereno povećanju dobiti stanovništva tako da se promovirao tehnološki napredak i održavala dovoljno visoka stopa rasta da bi se zadržala gospodarska ravnoteža. Odluke su se više donosile s namjerom da se poveća moć ministarstava u njihovoj borbi da podijele previše centralizirane materijalne, financijske, radne, prirodne i intelektualne resurse. Naša je ekonomsko-matematička analiza pokazala da sustav ima neumitnu vlastitu inerciju i da mora sve više gubiti na učinkovitosti.

Ta neučinkovitost postala je posebno očita kada je potražnja za potrošačkim dobrima sve obrazovanijeg stanovništva, sada i samopouzdanog, počela provoditi pritisak na vladu, ali ne u obliku društvenih pokreta koji dovode u pitanje sustav nego kao lojalni izraz građanske zamolbe za postupno ispunjenje obećanja o boljitku.

Ipak, dva glavna strukturalna problema su, čini se, sprečavala mogućnost da se sustav sam reformira do 1980-ih. Sjedne strane potrošeni ekstenzivni model ekonomskoga rasta podrazumijevao je potrebu prelaska na novu proizvodnu ravnotežu u kojoj bi tehnološka promjena mogla igrati veću ulogu, koristeći se novom tehnološkom revolucijom kako bi znatno povećala produktivnost cijeloga gospodarstva. To je zahtijevalo da se dio viška stavlja na stranu za društvenu potrošnju bez dovođenja u opasnost modernizacije vojne mašinerije. S druge strane, pretjerana birokratizacija gospodarskog upravljanja i kaotične posljedice onoga *stoje* slijedilo, rast sive ekonomije, morali su se ispraviti prodrmanjem institucija planiranja i kontrolom usporednih krugova i prisvajanja distribucije dobara i usluga.

U oba slučaja - i u tehnološkoj modernizaciji i u administrativnoj obnovi - prepreke s kojima se moralo računati bile su velike.

4. Pitanje tehnologije

Unatoč nedostacima centraliziranog planiranja, Sovjetski Savez je ipak izgradio snažnu industrijsku privredu. Kada je 1961. Hruščov lansirao u svijet izazov kako će SSSR do osamdesetih godina proizvesti više industrijske robe nego SAD, većina je zapadnih promatrača ismijavala tu tvrdnju, čak i nakon šoka koji je proizveo *Sputnik*. Pa ipak, ironija je u tome što je Sovjetski Savez u 1980-ima proizvodio, barem prema službenim statistikama i unatoč ekonomskom zaostajanju i društvenoj zbrci, više nego SAD u nekoliko sektora teške industrije: 80% više čelika, 78% više cementa, 42% više nafte, 55% više umjetnih gnojiva, dvostruko više sirovog željeza i pet puta više traktora.⁴⁶ Problem je bio u tome što se u međuvremenu svjetski sustav proizvodnje više usredotočio na elektroniku i kemijsku industriju, krećući se prema biotehnološkoj revoluciji - na područja u kojima su sovjetska ekonomija i tehnologija bitno zaostajale.⁴⁷ Prema svim proračunima i pokazateljima, Sovjetski je Savez propustio revoluciju informacijskih tehnologija koja se u svijetu oblikovala sredinom sedamdesetih. U studiji o vodećim mikroelektroničkim i telekomunikacijskim tvrtkama u Zelenogradu (sovjetska Silicijska dolina, 25 km udaljena od Moskve) koju sam proveo 1991.-1993. sa Svetlanom Nataluško⁴⁸, upozorio sam na golemi tehnološki jaz između Sovjetskog Saveza i zapadnih elektroničkih tehnologija unatoč općemu visokom standardu tehničke kvalitete znanstvenoga i inženjerskog osoblja koje smo intervjuirali. Na primjer, čak ni u to doba raska poduzeća nisu mogla niti znala projektirati submikronske čipove, a njihove "čiste hale" bile su tako "nečiste" da nisu mogli niti proizvesti najnaprednije čipove koje su mogli projektirati. Zapravo, rečeno nam je da je glavni razlog njihove tehnološke nerazvijenosti nedostatak odgovarajuće opreme za proizvodnju poluvodiča. Slična se priča može ispričati i za industriju računala koja je, prema navodima druge studije koju sam proveo u istraživačkim institutima sibirskog ogranka Akademije znanosti u Novosibirsku 1990.. kasnila za američkom i japanskom industrijom računala oko 20 godina.

Revolucija osobnih računala potpuno je zaobišla sovjetsku tehnologiju, kao što se zapravo dogodilo i IBM-u. Ali za razliku od IBM-a, sovjetskoj je tehnologiji trebalo više od desetljeća da počne projektirati i proizvoditi svoje vlastite klonove, koji su sumnjivo sličili na Apple One. S druge strane, računala visokih performansi, koja su trebala biti jača strana etatističkoga tehnološkog sustava, apsolutni vrhunac rada sovjetskih strojeva u 1991. (najboljoj godini za tu vrstu proizvodnje u SSSR-u), bila su više od dva reda veličine slabija od računala samo američke tvrtke Cray Research. Sto se tiče najkritičnije tehnološke infrastrukture, prema procjenama Diane Doucet-te, sovjetski je telekomunikacijski sustav u 1992. također zaostajao u usporedbi s bilo kojom većom industrijaliziranom zemljom. Čak i u ključnim tehnologijama za vojne svrhe, do kasnih osamdesetih Sovjetski je Savez zaostajao za SAD-om. U usporedbi s vojnom tehnologijom SxAD-a, Japana i NATO-a, prema

istraživanjima koja je provodilo Ministarstvo obrane SAD-a 1989., Sovjetski Savez je bio najmanje razvijena zemlja u 15 od 25 ocjenjivanih tehnologija i nije se mogao uspoređivati sa SAD-om ni u kojem tehnološkom području. Evaluacija vojne tehnologije Mallereta i Delaportea također vjerojatno potvrđuje tu činjenicu.

Ovdje opet nema nikakva očitog izravnog razloga za takvo zaostajanje. Ne samo daje Sovjetski Savez imao jaku znanstvenu osnovu i dovoljno razvijenu tehnologiju da nadmaši SAD u utrci u svemiru krajem pedesetih godina, nego je službena doktrina pod Brežnjevljevom rukom postavila "znanstvenu i tehničku revoluciju" u srž sovjetske strategije da nadmaši Zapad i izgradi komunizam na tehnološkim osnovama uz poticaje socijalističkih proizvodnih odnosa. Taj deklarirani prioritet nije bio samo ideološki diskurs. Važnost koja se pridavala znanstvenoj i tehničkoj revoluciji podržavana je vrlo velikim ulaganjima u znanost, istraživanje i razvoj i osposobljavanje tehničkog osoblja, a rezultat je bio daje do osamdesetih godina SSSR imao više znanstvenika i inženjera u odnosu prema ukupnoj populaciji nego bilo koja druga velika zemlja u svijetu.

Tako smo opet ostali na ideji daje "sustav", a ne ljudi ili nedostatak materijalnih resursa za znanstveni i tehnološki razvitak, potkopao svoje osnove, uzrokujući tehnološko zaostajanje upravo u kritičnom trenutku velike promjene paradigmi u ostatku svijeta. I zaista, do ranih šezdesetih nema dokaza znatnijeg zaostajanja Sovjetskog Saveza u glavnini tehnološkim područjima, izuzimajući biološke znanosti koje su Lisenko i njegova "filozofija"⁵⁸ već bili uništili. Ali, čim se u tehnološkoj revoluciji dogodio prekid, kako se to dogodilo početkom 1970-ih na Zapadu, znanstveno istraživanje nije moglo pomoći tehnološkom napretku, a naponi u učenju "obrnutim in-ženjerstvom" osudili su Sovjetski Savez na unaprijed izgubljenu utrku s ubrzanim tehnološkim napretkom SAD-a i Japana.⁵⁹ "Nešto" se dogodilo u tim sedamdesetima koje su uzrokovalo tehnološko zaostajanje u SSSR-u. Ali to "nešto" nije se dogodilo samo u Sovjetskom Savezu nego i u nekim razvijenim kapitalističkim zemljama. Značajke nove tehnološke revolucije zasnovane na informacijskim tehnologijama i na brzom širenju primjene tih tehnologija - sve je to sovjetskom sustavu silno otežalo njihovu asimilaciju i prilagođivanje vlastitim potrebama. Uzrok tome nije bila kriza Brežnjevljeva razdoblja stagnacije koja bi sprečavala tehnološki razvoj nego nesposobnost sovjetskog sustava da integrira nadaleko hvaljenu "znanstveno--tehnološku revoluciju" koja je pridonijela njegovoj ekonomskoj stagnaciji. Razmotrimo detaljnije razloge te nesposobnosti.

Prvi je razlog bilo usisavanje svih ekonomskih resursa, znanosti i tehnologije, novih strojeva i znanja u vojno-industrijski kompleks. Taj golemi pogon, koji je u ranim osamdesetim pokrivaio oko dvije trećine industrijske proizvodnje i dobivao, zajedno s vojnim snagama, 15 do 20% sovjetskog bruto nacionalnog dohotka,⁶⁰ bio je zapravo crna rupa za znanost i tehnologiju: tamo su se gubili najveći talenti i najbolja oprema, a civilnoj su se privredi vraćali osrednji električni aparati i elektronička roba široke potrošnje.⁶¹ Malo je naprednih tehnologija pronađenih, korištenih ili primjenjivanih u vojno-industrijskom kompleksu dolazilo u civilnu uporabu, uglavnom zbog sigurnosnih razloga, ali isto tako zbog kontroliranja informacija koje je od vojnih poduzeća učinilo prave oligopole naprednog industrijskog

znanja *know-how*). Štoviše, logika vojnih poduzeća, kako na Istoku tako i na Zapadu, bila je i jest, uglavnom, zadovoljiti jedinog klijenta - ministarstvo obrane.⁶² Tako su tehnologije razvijane ili prilagođivane da zadovolje vrlo specifične zahtjeve vojne opreme, što objašnjava znatne teškoće u bilo kakvom zajedničkom projektu Rusije i SAD-a. Kome je potreban, na industrijskom ili potrošačkom tržištu, čip otporan na nuklearni udar? Američku je elektroničku obrambenu industriju od brzog zastarijevanja spasila njezina relativna otvorenost prema konkurenciji drugih američkih, pa i japanskih proizvođača elektroničkih uređaja. Ali sovjetska su poduzeća - živeći u zatvorenoj ekonomiji, bez poticaja na izvoz i bez ikakvoga drugog cilja osim ispunjavanja specifikacija Ministarstva obrane koje nije uvijek bilo u tijeku s najmodernijom tehnologijom - bila uposlana na putu koji se sve više udaljavao od potreba društva i od procesa inovacija u ostatku svijeta.

Logika koju su nametali vojni zahtjevi za tehnološkom spremnosti bila je uvelike odgovorna za smrt sovjetskih računala koja nisu bila daleko od zapadne tehnologije u razdoblju od sredine četrdesetih do sredine šezdesetih godina, a bila su ključan element u napretku koji je karakterizirao rani sovjetski svemirski program.⁶⁵ Projektiranje računala počelo je na Akademiji znanosti u Kijevu 1940-ih godina pod vodstvom profesora S. A. Lebedeva.⁶⁶ Prvi prototip, MESM, proizveden je 1950., samo četiri godine nakon prvoga američkog računala UNIAC-a. Iz takvih prototipova razvila se poslije, kasnih pedesetih i u šezdesetima, cijela obitelj velikih računala: M-20, BASM-3M, BASM-4, M-220 i M-222. Takav je razvoj dosegao vrhunac 1968. proizvodnjom snažnog stroja BESM-6, koji je mogao izvesti 800000 operacija u sekundi, a koji je postao glavna snaga sovjetskog računalstva u sljedeća dva desetljeća. Ali, to je bio posljednji veliki uspjeh sovjetske računalne industrije. Pod pritiskom vojske, sovjetska je vlada 1965. odlučila prihvatiti IBM-ov model 360 kao jezgru Jedinstvenoga računalnog sustava Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV - istočnoeuropska međunarodna organizacija pod sovjetskom dominacijom). Od tada nadalje, IBM i digitalna računala, a poslije i japanska računala, postala su standardom u Sovjetskom Savezu. Umjesto razvoja vlastitoga projektiranja i proizvodne linije, sovjetski su se istraživački i razvojni centri i tvornice (svi pod Ministarstvom obrane) bavili krijumčarenjem računala sa Zapada koja su zatim "obrnutim inženjeringom" reproducirali, prilagođujući svaki model sovjetskim vojnim potrebama. KGB je imao prioritetni zadatak priskrbljivati najnoviji zapadni *know-how* i strojeve, naročito elektroničke, na bilo koji način.⁶⁷ Otvoreni i prikriiveni transfer tehnologije sa Zapada, i u oblikovanju i u opremi, postao je glavni izvor revolucije informacijske tehnologije u Sovjetskom Savezu. To je neumitno vodilo zaostajanju budući daje razdoblje od trenutka kada je novo računalo došlo na svjetsko tržište (ili čak postalo dostupno KGB-ovim agentima) do trenutka kada su ga sovjetske tvornice bile u stanju proizvesti, postajalo sve veće i veće, osobito uzevši u obzir ubrzanje tehnološkog napretka krajem 1970-ih. Kako se ista procedura primjenjivala na sve elektroničke komponente i softver, zaostajanja u svim segmentima industrije međusobno su se množila i tako povećavala tehnološki jaz. Situacija iz 1960-ih, kada su bili gotovo na istoj razini razvoja, pretvorila se u devedesetima u dvadesetogodišnju razliku u mogućnostima projektiranja i proizvodnje računala.

Sličan razvoj dogodio se i sa softverom. Sovjetski su strojevi radili na vlastitom jeziku ALGOL, koji je mogao otvoriti put integraciji sustava, što je

sadašnji glavni problem računala. Pa ipak u 1970-im godinama, da bi mogli raditi s računalima poput američkih, sovjetski su znanstvenici razvili svoju inačicu FORTRAN-a, ali je ona ubrzo zastarjela zbog brzog razvoja softvera na Zapadu. Na koncu su pribjegli kopiranju bez dopuštenja svakog softvera koji se pojavio u Americi i tako uveli isti mehanizam zaostajanja na polju na kojemu su ruski matematičari mogli otkrivati nove obzore svjetske znanosti.

Zašto? Zašto su, paradoksalno, sovjetska vojska i KGB odlučili postati tehnološki ovisni o SAD-u? Znanstvenici s kojima sam razgovarao u Institutu informatičkih sustava Akademije znanosti u Novosibirsku dali su mi uvjerljiv argument na osnovi svojih iskustava. Razvoj sovjetske računalne znanosti u izolaciji od ostatka svijeta bio je previše nesiguran u jednom uglavnom neistraženom području da bi zadovoljilo zabrinuto vojno i političko vodstvo. Sto bi se dogodilo sovjetskoj moći utemeljenoj na računalnim kapacitetima, da su njihovi istraživači propustili neki novi odlučujući razvoj, daje njihov tehnološki put opasno krenuo drugim neispitanim smjerom od onoga kojim je išao Zapad? Zar ne bi bilo prekasno mijenjati smjer daje SAD jednog dana shvatio kako Sovjetski Savez nema pravu računalnu sposobnost da se učinkovito obrani? Tako se sovjetsko vodstvo (vjerojatno pod utjecajem informacija KGB-a) odlučilo za konzervativan, siguran pristup: dajte nam iste strojeve kao što imaju "oni", čak ako nam bude trebalo malo više vremena da ponovno proizvedemo "njihova" računala. Konačno, da bi se Armagedon aktivirao, tehnološki jaz od nekoliko godina u elektronici zbilja ne bi bio relevantan - sve dok bi radila. Tako su važniji vojni interesi sovjetske države doveli do paradoksalne situacije u kojoj je Sovjetski Savez bio tehnološki ovisan o SAD-u u presudnom području informacijske tehnologije.

Dakako, japanska elektronička poduzeća također su proizvodila na osnovi kopiranja američke tehnologije u ranim fazama i tako su je uspjela sustići u nekoliko ključnih područja za deset ili dvadeset godina, dok je Sovjetski Savez iskusio suprotni rezultat. Zastoje tomu bilo tako? Glavni razlog je, čini se, bio taj što su se Japanci (a kasnije i druge azijske zemlje) morali nadmetati s tvrtkama od kojih su posuđivali tehnologiju, tako da su morali održavati korak, dok su ritam tehnološkog razvoja u sovjetskim poduzećima diktirale procedure vojnih intendanura, i to po planskoj ekonomiji koja je kvantitet pretpostavljala kvaliteti. Nepostojanje međunarodne ili domaće konkurencije otklonilo je svaki pritisak na sovjetske tvrtke da inoviraju brže nego što su to smatrali potrebnim planeri Ministarstva obrane. Kada je vojno orijentirana tehnološka akceleracija programa "Ratovi zvijezda" bjelodano pokazala tehnološki jaz između Sovjetskog Saveza i SAD-a kojega su se svi jako bojali, alarm sovjetskoga visokog zapovjedništva, kako je to najotvorenije izrazio glavni zapovjednik, maršal Ogarkov, bio je jedan od faktora koji su pokrenuli *perestrojku*, unatoč političkom padu samog Ogarkova.

Sovjetski Savez je imao dovoljno znanstvenih, industrijskih i tehnoloških potencijala i izvan vojnog sektora daje mogao poboljšati svoje tehnološke rezultate čak i bez utjecaja novih doprinosa vojne industrije. Ali drugi je sloj etatiističke logike spriječio taj razvoj. Funkcioniranje dirigirane ekonomije, kako je prije rečeno, zasnivalo se na ispunjenju plana, a ne na poboljšanju proizvoda ili proizvodnog procesa. Pokušaji inovacije uvijek nose sa sobom rizik, i u smislu rezultata i u smislu mogućnosti da se nabave potrebni materijali za nova područja proizvodnje. U sustav industrijske proizvodnje nije bio ugrađen nikakav poticaj za takve pothvate. Naime, u svakomu riskantnom pothvatu postojala je mogućnost neuspjeha. Tehnološka

inovacija nije bila nagrađivana ali je mogla povući za sobom kaznu. Pojednostavljena, birokratska logika nadvladala je tehnološko odlučivanje, kao i u svim drugim područjima ekonomskog upravljanja. Sljedeća anegdota može to potvrditi.⁷² Na većini američkih čipova nožice su razmaknute 0,1 inča. Sovjetsko Ministarstvo elektronike, koje je bilo zaduženo za kopiranje američkih čipova, naredilo je metričke razmake, ali 0,1 inča u metričkom je sustavu iznosilo nezgodnih 0,254 mm. Da bi pojednostavnila stvari, kao stoje to obično činila, sovjetska je birokracija zaokružila brojke i stvorila "metrički inč" od 0,25 mm. Tako su sovjetski klonovi čipova izgledali kao američki, ali nisu odgovarali zapadnim utičnicama. Pogreška je otkrivena prekasno, a rezultat je bio taj da se čak 1991. godine sovjetska elektronička oprema nije mogla koristiti za proizvodnju čipova zapadnih standarda, što je isključivalo potencijalni izvoz sovjetske mikroelektroničke proizvodnje.

Štoviše, postojala je institucionalna razdvojenost znanstvenog istraživanja i industrijske proizvodnje. Moćna i bogato dotirana Akademija znanosti bila je strogo istraživački usmjerena, s vlastitim programima i kriterijima i odvojena od potreba i problema industrijskih poduzeća.⁷³ U nemogućnosti da se oslone na rezultate Akademije, poduzeća su se služila istraživačkim centrima vlastitih ministarstava. Budući da bi bilo koja vrsta razmjene iskustava zahtijevala službene kontakte između ministarstava u sklopu plana, nedostajala je i komunikacija između centara za primijenjena istraživanja. Ta strogo vertikalna podijeljenost nametala je institucionalnu logiku dirigirane ekonomije, zabranjivala je proces "učenja kroz rad" koji je bio odlučujući moment u unapređivanju tehnološke inovacije na Zapadu. Nedostatak interakcije fundamentalne znanosti, primijenjenih istraživanja i industrijske proizvodnje vodio je velikoj krutosti u sustavu proizvodnje, nepostojanju eksperimentiranja u znanstvenim otkrićima i uskoj primjeni specifičnih tehnologija čija je upotreba bila ograničena, i to baš u momentu kada je napredak informacijskih tehnologija ovisio o stalnoj interakciji raznih tehnoloških područja na osnovi njihove komunikacije putem računalnih mreža.

Sovjetski su vođe postajali sve zabrinutiji zbog nedostatka proizvodne interakcije znanosti i industrije, barem od 1955., kada je Bulganjin sazvao konferenciju o tom problemu. U 1960-ima su se Hruščov i Brežnjev kladili da će znanost i tehnologija potući kapitalizam. U kasnim šezdesetima u kontekstu opreznih ekonomskih reformi uvedene su "znanstveno-proizvodne udruge" koje su uspostavile horizontalne veze između poduzeća i istraživačkih centara.⁷⁴ Rezultati su, opet, bili paradokсни. Sjedne strane udruge su izborile neku samostalnost i povećale suradnju između industrijskih i znanstvenih dijelova. S druge strane, budući da su bile nagrađene prema drukčijim povećanjima proizvodnje u usporedbi s ostalim udrugama, te su udruge postajale samodovoljne i odvajale se od ostalih proizvodnih udruga, kao i od svih drugih znanstvenih i tehnoloških dijelova sustava jer su bile odgovorne samo svojim nadležnim ministarstvima. K tomu, ministarstva nisu bila jako zainteresirana za suradnju izvan područja svojih nadležnosti, a Akademija znanosti opirala se bilo kakvim pokušajima ograničavanja svoje birokratske nezavisnosti, vješto se koristeći strahom znanstvenika od vraćanja na krajnju podređenost koja je obilježavala Staljinovo doba. Iako je Gorbačov kasnije pokušao oživiti tu praksu, horizontalne veze između znanstvenog istraživanja i industrijskih poduzeća zapravo nikada nisu funkcionirale u planskoj privredi, stoje sprečavalo

učinkovitu primjenu tehnoloških otkrića korištenjem nekih drugih kanala, a ne vertikalno prenošenih uputa ministarstava.

Očit primjer koji ilustrira temeljnu nesposobnost centralno-planske privrede da prihvati procese brzoga tehnološkog napretka jest eksperiment grada znanosti Akademgorodoka nedaleko Novosibirska.⁷⁵ Nakon posjeta SAD-u 1957. godine, Hruščov je htio oponašati američki model sveučilišnoga kampusa u čvrstom uvjerenju da sovjetska znanost može pobijediti Zapad bude li imala prave uvjete. Prema savjetu vodećega matematičara Lavrentijeva, dao je sagraditi grad znanosti u sibirskoj brezovoj šumi na obalama umjetnog jezera Oba, u blizini sibirskoga industrijskog i političkog centra Novosibirska, ali namjerno od njega odvojenog. Neki od najboljih mladih dinamičnih znanstvenih talenata Sovjetskog Saveza dobili su poticaj da se presele onamo, daleko od akademske birokracije Moskve i Lenjingrada i nešto slobodniji od izravne ideološke kontrole. Akademgorodok je 1960-ih postao najveći znanstveni centar za fiziku, matematiku, informatiku, nove materijale i ekonomiju. Na vrhuncu razvoja osamdesetih godina, Akademgorodok je imao 20 instituta Akademije znanosti, kao i malo elitno sveučilište, Državno sveučilište Novosibirsk. Ukupno je ondje bilo gotovo 10 000 istraživača i profesora, 4500 studenata i tisuće pomoćnih djelatnika i tehničara. Te su znanstvene institucije bile na čelu svojih disciplina. U ekonomiji i sociologiji Akademgorodok je dao neke od prvih intelektualnih vođa *perestrojke*, uključujući Abela Aganbedžana i Tatjanu Zaslavskaju. Ipak, bez obzira na znanstvenu visinu koju je sibirski znanstveni grad dosegao, njegovo povezivanje s industrijom nikad se nije ostvarilo unatoč blizini sibirskoga industrijskog centra gdje su bile smještene glavne tvornice oružja, uključujući elektroničku i zrakoplovnu industriju. Dva su sustava bila toliko odvojena, daje Akademija znanosti osnovala vlastite industrijske radionice u Akademgorodoku za proizvodnju strojeva potrebnih za znanstveno eksperimentiranje, dok su se novosibirska elektronička poduzeća i dalje oslanjala na svoje istraživačke centre u Moskvi. Razlog tomu, prema znanstvenicima s kojima sam razgovarao od 1990. do 1992., bio je taj što industrijske tvrtke nisu bile zainteresirane za najmoderniju tehnologiju budući da su njihovi planovi bili prilagođeni već postavljenim strojevima i bilo kakva promjena u sustavu proizvodnje značila bi neuspjeh u ostvarivanju zadanih proizvodnih kvota. Stoga se tehnološka promjena mogla dogoditi samo putem poticaja odgovarajuće jedinice Gos-plana, što bi za sobom povlačilo narudžbu novih strojeva i određivanje novih proizvodnih kvota. Ali Gosplanovi se proračuni nisu mogli oslanjati na potencijalne strojeve koji su bili rezultat najnovijih dosegâ u akademskim institutima. Umjesto toga, Gosplan se oslanjao na gotovu tehnologiju koja je bila dostupna na međunarodnom tržištu, budući daje najnovija zapadna tehnologija koju je KGB tajno dobavljaio bila rezervirana za vojni sektor.

Tako je jedan od najhrabrijih eksperimenata Hruščovljeve ere, smišljen da poveže znanost i industriju i stvori jezgru novih razvojnih procesa u jednoj od prirodnim bogatstvima najbogatijih regija na svijetu, konačno pao pod neumitnim teretom sovjetskog etatizma.

Tako, kada se tehnološki razvoj na Zapadu ubrzao u 1970-im i 1980-im godinama, Sovjetski Savez se sve više oslanjao na *Ivoz* strojeva i tehnologije za svoje glavne industrijske sektore, koristeći se za to velikim zaradama od izvoza sibirске nafte i plina. Bilo je i velikih neekonomičnosti. Marshall Goldman je razgovarao s nekoliko zapadnih poslovnih ljudi koji su se bavili izvozom tehnologije u SSSR ranih osamdesetih.⁷⁶ Prema njima, uvezena je oprema bila slabo korištena (oko dvije trećine zapadnjačke učinkovitosti za iste strojeve); Ministarstvo vanjske trgovine pokušavalo je sačuvati izvore čvrste valute dok su velika poduzeća nagomilavala najnoviju opremu i velike količine rezervnih dijelova kad god bi dobila dozvolu za uvoz; nepovjerenje među ministarstvima onemogućavalo je usklađivanje uvozne politike, što je rezultiralo nekompatibilnošću opreme; duga razdoblja amortizacije za svaku vrstu opreme uvezene u neku tvornicu dovodila su do tehnološke zastarjelosti i do istodobnog postojanja strojeva čiji je rad bilo teško uskladiti i postojanja procesa vrlo različite tehnološke razine. Štoviše, uskoro je postalo jasno da nije moguće modernizirati tehnologiju samo u jednom segmentu gospodarstva bez modernizacije cijeloga sustava. Upravo zato stoje planska privreda dovela do toga da su proizvodne jedinice vrlo međuzavisne, bilo je nemoguće smanjiti tehnološki jaz u nekim kritičnim sektorima (na primjer, u elektronici) bez omogućavanja svakom elementu u sustavu da komunicira s drugima. Konačno, logika korištenja ograničenih stranih tehnoloških resursa za mali segment sustava pojačala je prioritet dan voj-no-industrijskom sektoru i oštro podvojila sve manje kompatibilne tehnološke sustave - ratni stroj i ekonomiju preživljavanja.

I konačno, ali ne i najmanje važno, ideološka represija i politika kontrole informacija bile su odlučujuće prepreke za napredak i širenje novih tehnologija usmjerenih upravo na obradu informacija.⁷⁷ Doista, u 1980-ima su krajnosti staljinizma bile prošlost, a zamijenile su ih velike perspektive "znanstvene i tehničke revolucije" kao materijalne osnove za socijalizam. Lisenko je bio smijenjen ubrzo nakon Hruščovljeva pada, ali tek nakon što je dvadeset godina provodio intelektualni teror; "kibernetika" se više nije smatrala buržoaskom znanostima; matematički su se modeli uvodili u ekonomiju, sistemska analiza dobivala je povoljne komentare u marksističko-le-njinističkim krugovima i, što je najvažnije, Akademija znanosti je dobila veliku materijalnu potporu i priličnu autonomiju u vođenju svojih poslova, uključujući i vlastitu ideološku kontrolu. Pa ipak, sovjetska znanost i tehnologija i nadalje su stenjale pod birokracijom, ideološkom kontrolom i političkom represijom.⁷⁸ Pristup međunarodnoj znanstvenoj zajednici ostao je vrlo ograničen i dostupan samo izabranoj grupi znanstvenika, koji su bili pod oštrim nadzorom, što je sve bilo velika prepreka za znanstveni napredak razmjennom informacija. Podaci iz istraživanja su se filtrirali, a široki se raspon nalaza kontrolirao i ograničavao. Znanstveni birokrati često su nametali svoje poglede izazivačima i inovatorima, a nalazili su podršku u političkoj hijerarhiji. Nazočnost KGB-a u glavnim znanstvenim centrima nastavila se uvelike do konca sovjetskog režima. Reprodukcijska informacija i slobodna komunikacija među istraživačima i između istraživača i vanjskog svijeta ostale su još dugo vremena složene, čineći znatnu prepreku znanstvenoj domišljatosti

i tehnološkom napretku. Slijedeći Lenjinovu genijalnu ideju o kontroli zaliha papira kao glavnom sredstvu kontrole informacija nakon revolucije, sovjetski su strojevi za tiskanje, kopiranje, obradu podataka i komunikacije ostali pod strogim nadzorom. Pisači su strojevi bili rijetkost, a bili su i strogo nadgledani. Za pristup stroju za fotokopiranje bila je potrebna sigurnosna dozvola koja se sastojala od dva autorizirana potpisa za ruski tekst i tri autorizirana potpisa za neruski tekst. Korištenje međugradskih telefonskih linija i teleksa kontroliralo se posebnim procedurama unutar svake organizacije. A sama ideja "osobnog računala" bila je objektivno subverzivna za sovjetsku birokraciju, uključujući i znanstvenu birokraciju. Širenje informacijske tehnologije, i strojeva i znanja, teško bi se moglo dogoditi u društvu gdje je kontrola informacija bila odlučujuća za legitimitet države i kontrolu stanovništva. Što su više komunikacijske tehnologije približavale vanjski svijet zamišljenoj slici sovjetskih građana, to više je postajalo objektivno subverzivno činiti ih dostupnima stanovništvu koje je uglavnom prešlo iz podčinjenosti zbog straha u pasivnu rutinu zbog nedostatka informacija i drukčijih pogleda na svijet. Tako je sovjetski etatizam u svojoj srži sam sebi uskratio širenje informacijskih tehnologija u društvenom sustavu. A bez širenja, informacijske se tehnologije nisu mogle razvijati iznad određenih funkcionalnih zadataka koje je postavljala država, stoje sve onemogućavalo proces spontane inovacije putem upotrebe i umreženu interakciju koja karakterizira paradigmu informacijske tehnologije.

Tako je u srži tehnološke krize Sovjetskog Saveza temeljna logika etatsističkog sustava: vojna snaga ima preveliku prednost; država ima političko--ideološku kontrolu informacija; vladaju birokratska načela centralno-plan-ske privrede; izolacija od ostatka svijeta; nesposobnost države da modernizira neke segmente ekonomije i društva tehnološkim putem bez mijenjanja cijelog sustava u kojemu su takvi elementi u interakciji.

Posljedice takvoga tehnološkog zaostajanja baš u doba kada su napredne kapitalističke zemlje ušle u temeljnu tehnološku transformaciju, imale su posebno značenje u Sovjetskom Savezu, a na koncu su i bile glavnim čimbenikom njegovog pada. Ekonomija se nije mogla prebaciti iz ekstenzivnog u intenzivni model razvoja, stoje ubrzalo raspad. Sve veći tehnološki jaz onemogućio je Sovjetskom Savezu borbu u međunarodnoj konkurenciji, čime su bila zatvorena vrata međunarodnoj trgovini, osim prodaje energije i sirovina. Visokoobrazovano stanovništvo našlo se zatvoreno u zamci tehnološkog sustava koji se sve više udaljavao od dragih industrijskih društava. Primjena računala u birokratskom sustavu i dirigiranoj ekonomiji značila je strožu kontrolu,⁷⁹ stoje potvrdilo pretpostavku da tehnološka racionalizacija društvene iracionalnosti povećava nered. Na koncu je i vojska počela trpjeti od sve većega tehnološkog jaza u usporedbi sa suparnicima,⁸⁰ pa je i to produbilo krizu sovjetske države.

5. Otimanje identiteta i kriza sovjetskog federalizma

Uzrok mnogih naših nacionalnih problema jest kontradiktorna priroda dvaju načela koja su postavljena kao temelji Ruske Federacije: nacional-no-teritorijalno načelo i administrativno-teritorijalno načelo.

Boris Jeljcin, *Rosijskaja gazeta*, 25. veljače 1994.

Gorbačovljeve su reforme u početku bile izričito usmjerene na gospodarsko restrukturiranje i tehnološku modernizaciju. Ipak, to nisu bile jedine pogreške u sovjetskom sustavu. Osnove mnogonacionalne, multietničke, mnogoslojne sovjetske federalne države stajale su na klimavim nogama rekonstruirane povijesti i jedva su se mogle oduprijeti bezobzirnoj represiji. Nakon masovnih deportacija cijelih etničkih grupa u Sibir i središnju Aziju pod Staljinom, nametnuta je željezna zabrana autonomnom izražavanju nacionalizma u državi koja je imala više od stotinu nacionalnosti i etničkih grupa.⁸³ Iako je bilo izoliranih nacionalističkih demonstracija (na primjer u Armeniji u travnju 1965.; u Gruziji u travnju 1978.), koje su katkad bile silom ugušene (na primjer u Tbilisiju u ožujku 1956.), većina je nacionalističkih izraza bila prikrivana tijekom dugih razdoblja i tek su ih povremeno aktualizirali disidentski intelektualci u rijetkim trenucima relativne snošljivosti za vrijeme Hruščova ili u kasnim 1970-im godinama. Ipak, upravo je pritisak nacionalizma, koji su iskorištavale političke elite u republikama za svoje osobne interese, bio posljednji udarac koji je dokrajčio Gorbačovljev reformistički eksperiment i doveo do raspada Sovjetskog Saveza. Nacionalizam je, uključujući i ruski nacionalizam, dao ideološki temelj za društvenu mobilizaciju u društvu u kojemu su strogo političke ideologije, ne oslanjajući se na povijesno-kulturni identitet, patile od povratnog cinizma i nevjerice koji su proizašli iz sedamdeset godina indoktrinacije u temama iz područja komunističke utopije. I dok je nesposobnost sovjetskog etatizma da se prilagodi tehnološkim i ekonomskim uvjetima informacijskog društva bila najsnažniji razlog za krizu sovjetskog sustava, buđenje nacionalnog identiteta, bilo povijesno ukorijenjenog ili politički izmišljenog, najprije je izazvalo i konačno razorilo sovjetsku državu. Ako su ekonomski i tehnološki problemi potakli Andropovljeve i Gorbačovljeve reforme u osamdesetima, eksplozivnost pobunjenog nacionalizma i federalni odnosi unutar Sovjetskog Saveza bili su glavni politički čimbenik u gubljenju kontrole sovjetskog vodstva nad procesom reformi. Razlozi za to nezaustavljivo ponovno pojavljivanje nacionalizma u Sovjetskom Savezu u doba *perestrojke* treba tražiti u povijesti sovjetskog komunizma.

To je, zapravo, složena priča koja ide dalje od pojednostavnjene slike običnog potiskivanja nacionalnih/etničkih kultura od strane sovjetske države. Jedan od vodećih povjesničara neruskih nacionalnosti u Sovjetskom Savezu, profesor armenske povijesti Ronald Grigor Suny, tvrdi: U snažnoj nacionalističkoj retorici izgubio se svaki osjećaj za stupanj do kojega su duge i teške godine vladavine Komunističke partije zapravo nastavile "stvaranje nacija" predrevolucionarnog razdoblja. Dok sadašnja generacija gleda samouništenje Sovjetskog Saveza, ne uviđa ironiju daje SSSR bio žrtvom ne samo negativnih učinaka na neruske narode nego i svoga vlastitoga "progresivnog" doprinosa procesu stvaranja nacije... Duboko kontradiktorna politika sovjetske države njegovala je kulturnu jedinstvenost različitih naroda. Time je povećala etničku solidarnost i nacionalnu svijest u neruskim republikama, čak i kad je osujećivala punu artikulaciju nacionalnih interesa, zahtijevajući suglasnost s nametnutim političkim poretom.

Pokušajmo rekonstruirati logiku toga snažnoga političkog paradoksa Sovjetski Savez je bio osnovan u prosincu 1922. i mnogonacionalna federalna država bila je posvećena Ustavom iz 1924.⁸⁸ U početku je uključivao Rusku Sovjetsku Federativnu Socijalističku Republiku (RSFSR), koja je osim Rusije uključivala još nekoliko neruskih autonomnih republika; Ukrajinsku Sovjetsku Socijalističku Republiku; Bjelorusku Sovjetsku Socijalističku Republiku i Transkavkasku Federativnu Socijalističku Republiku, potencijalno eksplozivnu umjetnu tvorevinu koja je okupila stoljećima neprijateljski nastrojene narode među kojima su Gruzijci, Azerbajdžanci, Armenci i još neke manje etničke grupe kao što su Inguši, Oseti, Abhazi i Mešetijci. Članstvo u Savezu bilo je otvoreno svim postojećim i budućim sovjetskim i socijalističkim republikama na svijetu. U jesen 1924. još su dvije republike ušle u Sovjetski Savez: Uzbekistan (stvoren nasilnom teritorijalnom integracijom uzbečkoga stanovništva u Turkestanu, Buhari i Horezmu) i Turkmenija. Godine 1936. stvorene su još tri nove sovjetske države nazvane Tadžikistan, Kirgistan i Kazahstan. Također je 1936. Trans-kavkaz podijeljen na tri republike: Gruziju, Armeniju i Azerbajdžan ali tako da su u svakoj republici ostale dovoljno velike etničke enklave koje bi se mogle jednoga dana aktivirati kao etnički pakleni strojevi. Nasilno pripajanje Estonije, Latvije, Litve i Moldavije (oduzete od Rumunjske) SSSR-u 1940. zaokružilo je strukturu republika Sovjetskog Saveza. Njegova je teritorijalna ekspanzija također uključila pripojenje Karelije i Tuve kao autonomnih republika unutar SSSR-a i uključivanje novih teritorija zapadne Ukrajine i zapadne Bjelorusije oduzetih Poljskoj u razdoblju od 1939. do 1944. i Kalinjingrada, uzetog Njemačkoj 1945.

Stvaranje federativne države od Sovjetskog Saveza bilo je rezultat kompromisa kojemu su prethodile burne političke i ideološke rasprave u revolucionarnom razdoblju.⁹⁰ U početku su boljševici nijekali važnost nacionalnosti kao bitnog kriterija za stvaranje nove države, budući da je klasno postavljen proleterski internacionalizam namjeravao nadići nacionalne razlike između radničkih i eksploatiranih masa, kojima je bur-žoaski imperijalizam manipulirao u međuetničkim sukobima, kao što je pokazao Prvi svjetski rat. Ali u siječnju 1918. hitnost nalaženja vojnih saveza u građanskom ratu, koji je uslijedio nakon boljševičkog listopadskog prevrata, uvjerila je Lenjina u važnost podrške nacionalističkih snaga izvan Rusije, osobito u Ukrajini. Treći svesvjetski ruski kongres sovjeta u siječnju 1918. prihvatio je "Deklaraciju o pravima radnih i eksploatiranih ljudi" koja je skicirala prijelaz bivšega Ruskog Carstva u "bratsku zajednicu sovjetskih republika Rusije koje se slobodno udružuju na federalnoj osnovi".⁹¹ Toj "unutrašnjoj federalizaciji" Rusije boljševici su dodali i projekt za "vanjsku federalizaciju" drugih naroda u travnju 1918., izričito pozivajući u Savez narode Poljske, Ukrajine, Krima, Zakavkazja, Turkestana, Kirgizije "i druge". Međutim, kritična rasprava ticala se načela po kojemu bi se etnički i nacionalni identitet priznavao u novoj sovjetskoj državi. Lenjin i Staljin protivili su se mišljenju bundista i drugih socijalista koji su zagovarali priznavanje nacionalnih kultura kroz cjelokupnu strukturu države, što bi Sovjetski Savez učinilo potpuno multikulturalnom državom u svim njegovim institucijama. *Oni su takvom gledištu suprotstavljali načelo teritorijalnosti kao temelja nacionalnosti.*⁹² Štoviše, etnička i nacionalna prava trebalo je institucionalizirati u obliku saveza republika, autonomnih republika i autonomnih pokrajina. Rezultat je bilo potpuno uklapanje nacionalnog

pitanja u višeslojnu strukturu sovjetske države: identiteti su se priznavali samo u onoj mjeri u kojoj su se mogli svrstati u institucije vladanja. To se smatralo izrazom načela demokratskog centralizma u pomirenju unitar-nog projekta sovjetske države s priznanjem različitosti njezinih teritorijalnih subjekata.⁹³ Tako je Sovjetski Savez sagrađen na načelu dvojnog identiteta: etnički/nacionalni identiteti (uključujući ruski) i sovjetski identitet kao temelj nove kulture novoga društva.

Dalje od ideologije, teritorijalno je načelo sovjetskog federalizma bilo primjena hrabre geopolitičke strategije usmjerene na širenje komunizma // cijelom svijetu. A. M. Salmin je predlagao zanimljiv model tumačenja lenji-nističko-staljinističke strategije na kojoj je počivao sovjetski federalizam. Sovjetski Savez je, u tom pogledu, bio centraliziran ali i fleksibilan institucionalni sustav čija bi struktura trebala ostati otvorenom i prilagodljivom za prihvaćanje novih članica koje bi pridonijele sustavu budući daje socijalizam neumitno napredovao u svijetu. To je razlog zastoje sovjetski Ustav iz 1924. davao pravo republikama ne samo da uđu u Savez nego da i izađu iz njega, stoje takve odluke činilo suverenima i promjenjivima. Povijest je pokazala koliko je primjena takvog prava na odcjepljenje u sovjetskoj državi postala teško izvediva. Pa ipak, upravo je to načelo, naslijeđeno iz ranih revolucionarnih rasprava i preslikano u ustavima iz 1936. i 1977. godine, dalo zakonsku institucionalnu osnovu za separatističke pokrete u Gorba-čovljevo doba, "hvatajući" revolucionarnu ideologiju za riječ, okrećući je i konačno rastačući čudnu konstrukciju sovjetskoga federalizma.

U geopolitičkom modelu koji je predložio Salmin, koji izgleda da se slaže s povijesnim dokazima o podrijetlu sovjetske države⁹⁶, postojalo je pet koncentričnih krugova koji su bili zamišljeni i kao sigurnosna područja i valovi širenja sovjetske države kao standardnoga nositelja svjetskoga komunizma. Prva je bila Rusija i njezine autonomne republike, organizirane u Rusku Sovjetsku Federativnu Socijalističku Republiku. To se smatralo srcem sovjetske moći, tako da, paradoksalno, jedino ta republika od svih u SSSR-u nije imala svoje posebne organizacije Komunističke partije, niti svoga predsjednika Republičkoga vrhovnog sovjeta niti razvijene republičke državne institucije. Drugim riječima, RSFSR je bila zaštićena domena Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Važno je i to da RSFSR nije imala kopnene granice s potencijalno agresivnim kapitalističkim svijetom. Oko tog srca sovjetske moći formiranje zaštitni drugi krug saveznih republika, koje su formalno bile izjednačene u pravima s RSFSR-om. Budući daje nekoliko autonomnih pokrajina RSFSR-a (na primjer, Čečenija) imalo jednako tako nerusko stanovništvo kao i neke druge republike u Savezu, čini se daje pravi kriterij za njihovo uključivanje u jednu od dviju formacija bio baš činjenica da su republike u Savezu imale izravne granice s vanjskim svijetom i tako služile kao osiguranje. Treći se krug sastojao od "narodnih demokracija" izvan Sovjetskog Saveza ali pod njegovom izravnom kontrolom, i vojnom i teritorijalnom. U početku je to bio slučaj s Horezmom i Bu-harom (koji su kasnije potpali pod Uzbekistan i Turkmeniju), Mongolijom i Tanu-Turom. Narodne demokracije istočne Europe igrale su istu ulogu u 1940-ima. Četvrti su krug činile vazalne države prosovjetske orijentacije (tu su pripadale zemlje poput Kube, Vijetnama i Sjeverne Koreje); Kina se nikad nije smatrala takvom državom unatoč tomu stoje tamo komunizam pobijedio, a uskoro je postala i potencijalna geopolitička prijetnja. Konačno, peti krug su činili međunarodni komunistički pokret i njegovi saveznici diljem svijeta, kao začeci

ekspanzije sovjetske države po cijelom planetu kada povijesni uvjeti dovedu do neumitnoga pada kapitalizma.

Sjedne strane, nacionalne kulture i jezike poticalo se i u nekim slučajevima rekonstruiralo, u saveznom republikama, autonomnim republikama i etnički određenim teritorijima (*krai*). Lenjin i Staljin su podržavali politiku nativizacije (*korenizacija*) do 1930-ih, ohrabrivanjem izvornih jezika i običaja, primjenjivanjem "poticajnih mjera", zapošljavanjem pripadnika manjina i njihovim napredovanjem u državnom i partijskom aparatu u republikama, te njegovanjem razvoja domaće političke i kulturne elite u republičkim institucijama.⁹⁵ Iako su te mjere doživjele reakciju antinacionalna-lističke represije u godinama kolektivizacije, pod Hruščovom i Brežnjevom ponovno su bile oživljene i dovele su do konsolidacije moćnih nacionalnih etničkih elita u republikama. Hruščov, i sam Ukrajinac, išao je tako daleko u svojoj naklonosti neruskom u sovjetskom federalizmu daje odjednom 1954. odlučio prebaciti Krim, koji je povijesno bio ruski teritorij, u Ukrajinu, navodno nakon noći provedene u opijanju uoči ukrajinskoga nacionalnog praznika. Štoviše, u srednjoazijskim i kavkaskim republikama, u Brežnjevljevo doba, tradicionalne pokroviteljske etničke mreže kombinirane su s članstvom u partiji da bi se uspostavio čvrst sustav koji je povezivao *nomenklaturu*, klijentelizam i sivu ekonomiju u hijerarhijskom lancu osobnih lojalnosti koji se protezao sve do Centralnog komiteta u Moskvi, sustav koji je Helene Carrere d'Encausse nazvala "mafiokracija".⁹⁹ Tako, kada je u prosincu 1986. Gorbačov pokušao očistiti korumpirani partijski aparat u Kazahstanu, smjenjivanje dugogodišnjega Brežnjevljeva *protegea* (sam Brežnjev je počeo svoju karijeru kao šef partije u Kazahstanu), Kaza-ha Dinmuhameda Kunaeva, i to od strane ruskog partijskog sekretara, izazvalo je velike pobune u obranu etničkih prava Kazaha u Alma Ati.

Najveći je paradoks u toj politici prema nacionalnostima bio da su ruska kultura i nacionalne tradicije bile pod pritiskom sovjetske države.¹⁰¹ Ruske tradicije, vjerski simboli i ruski folklor bili su proganjani ili ignorirani, ovisno o potrebama komunističke politike u svakom trenutku. Preraspodjela ekonomskih resursa dogodila se na obrnut način od onoga što bi diktirao "ruski imperijalizam": Rusija je bila ukupni gubitnik u međurepubličkim razmjenama, situacija koja je potrajala i u postkomunističkom dobu (vidi tablicu 1.5.). Pogledamo li Salminovu geopolitičku strategiju sovjetske države, sustav je djelovao kao daje očuvanje komunističke vlasti u Rusiji ovisilo o sposobnosti partije da privuče u sustav druge nacije - ne samo podčinjavajući ih putem represije nego i kooptirajući njihovu podršku time što će im dati veće resurse i veća prava od onih koja su uživali ruski državljani. To ne isključuje, naravno, etničku diskriminaciju u najvećim državnim institucijama, na primjer u vojsci i KGB-u, čiji su zapovjednici uglavnom bili Rusi; ili politiku rusifikacije jezika u medijima, kulturi i znanosti.¹⁰³ Ipak, ruski je nacionalizam uglavnom bio potisnut (osim za vrijeme rata kada je napad nacističkih trupa naveo Staljina da uskrsne Aleksandra Nevskog), koliko i kulturni identitet neruskih podčinjenih naroda. Kao posljedica toga, kada je popustila kontrola u doba Gorbačovljeve *glasnosti* a nacionalizam se mogao pojaviti, ruski nacionalizam nije samo postao jedan od najšire podržavanih nego i najvažniji činitelj, u savezu s demokratskim nacionalističkim pokretima u baltičkim republikama, u raspadu Sovjetskog Saveza. Unatoč velikoj etničkoj nacionalnoj specifičnosti, muslimanske republike središnje Azije bile su posljednja utvrda sovjetskoga komunizma te su se

obratile nezavisnosti tek pred kraj procesa. Naime, političke elite u tim republikama bile su pod izravnom zaštitom Moskve, a njihovi su resursi uvelike ovisili o politički motiviranoj preraspodjeli unutar sovjetske države

S druge strane, izrazi nacionalističke autonomije oštro su se gušili, posebno u 1930-ima kada je Staljin odlučio slomiti svaku moguću oporbu svojem programu ubrzane industrijalizacije i izgradnje vojne snage po bilo koju cijenu. Vodeći ukrajinski nacionalni komunist Mikola Skipnik počinio je 1933. samoubojstvo nakon što je shvatio da su snovi o nacionalnoj emancipaciji unutar Sovjetskog Saveza bili još jedna iluzija u dugom nizu neispunjenih obećanja boljševičke revolucije.¹⁰⁵ Baltičke republike i Moldova bile su cinično pripojene 1940. godine na osnovi Ribbentrop-tovljeva pakta iz 1939. godine, a nacionalni izrazi tih krajeva su se sve do

Tablica 1.5. Bilanca međurepubličke razmjene proizvoda i resursa, 1987.

Republika	Potpuna bilanca			
	Bilanca proizvodnje (milijarde rubalja)		Nepokretna imovina (milijarde rubalja)	Radni resursi (milijuni osoba-godina)
	Direktna	Potpuna		
Rusija	3,65	-4,53	15,70	-0,78
Ukrajina	2,19	10,30	8,61	0,87
Moldova				
Bjelorusija	3,14	7,89	1,33	0,42
Kazahstan	-5,43	-15,01	-17,50	-0,87
Središnja Azija	-5,80	-13,41	20,04	-0,89
Zakavkazje	3,20	7,78	2,48	0,57
Baltičke republike	-0,96	-0,39	-3,22	-0,05
Ukupno	0,00	-7,37	-12,63	-0,74

Izvor: Granberg (1983.)

103 Rezun (1992.)

104 Carrere d'Encausse (1991.)

105 Mace (1983.)

Moldova ih oštro ograničavali. Štoviše, etničke i nacionalne skupine u čiju se lojalnost nije moglo vjerovati bile su izlagane masovnim deportacijama sa svojih područja, a njihove su autonomne republike ukidane: to se dogodilo s krimskim Tatarima, povolškim Nijemcima, Mešetijcima, Čečenima, Ingušima, Balkarcima, Karačajevcima i Kalmicima. Također su milijuni Ukrajinaca, Estonaca, Latvijaca i Litvanaca osumnjičenih za kolaboraciju s neprijateljem za vrijeme Drugoga svjetskog rata doživjeli istu sudbinu. Antisemitizam je bio stalna značajka sovjetske države, a prožimao je svaki mehanizam političke i profesionalne promocije. K tomu, politika industrijalizacije i naseljavanja istočnih regija vodila je emigraciji (koju je poticala sovjetska država) milijuna Rusa u druge republike, u kojima su postajali značajna manjina, ili čak najveća etnička skupina (kao u Kazahstanu), dok ih je u isto doba u državnim organima zastupala domaća elita svake republike (vidi tablicu 1.6.). Na koncu Sovjetskog Saveza, oko 60 milijuna građana živjelo je izvan svoje domovine. Ta uvelike umjetna federalna struktura bila je više sustav kooptiranja lokalne i regionalne elite nego priznavanja nacionalnih prava.

Stvarna moć je uvijek bila u rukama Komunističke partije Sovjetskog Saveza (KPSS), a partija je bila hijerarhijski organizirana po cijelomu sovjetskom teritoriju

te je izravno prenosila naredbe iz Moskve partijskim organizacijama svake republike, autonomne pokrajine ili *oblasti*.¹¹⁰ Štoviše, miješanjem različitih nacionalnih populacija u tako velikim razmjerima i tijekom dugoga razdoblja pojavio se jedan nov sovjetski identitet, čije su sastavnice bile ne samo ideologija nego obiteljske veze, prijateljstva i radni odnosi.

Tako je sovjetska država priznavala nacionalni identitet, s čudnom iznimkom ruskog identiteta, ali je u isto doba definirala identitet u institucijama ustrojenim na osnovi teritorijalnosti, dok su nacije bile izmiješane po cijelomu Sovjetskom Savezu. U isto doba država je provodila nacionalnu diskriminaciju i zabranjivala izražavanje nacionalne autonomije izvan sfere komunističke moći. Takva je kontradiktorna politika stvorila vrlo nestabilnu političku konstrukciju koja je trajala samo dok se provodila sustavna represija uz pomoć nacionalnih komunističkih elita koje su nalazile svoj interes u sovjetskoj federalnoj državi. Ali usmjeravanjem identiteta u nacionalno/etničko samoodređenje kao jedinu prihvatljivu alternativu vladajućoj socijalističkoj ideologiji, dinamika sovjetske države stvorila je uvjete koji su poljuljali njenu vladavinu. Politička mobilizacija nacionalno utemeljenih republika, uključujući Rusiju, protiv nadgradnje anacionalne federalne države bila je poluga koja je, zapravo, u konačnici dovela do pada Sovjetskog Saveza.

Novostvoreni, sovjetski narod kao entitet kulturno različit od svake povijesne nacije bio je još uvijek previše krhak da bi izdržao napade civilnih društava na sovjetsku državu. Paradoksalno, ta krhkost bila je velikim dijelom rezultat komunističkog inzistiranja na pravima nacionalnih kultura i institucija, kako je to bilo određeno u sovjetskoj državi. To je bilo izravno uzrokovano geopolitičkim interesima KPSS-a kao avangarde komunističkog pokreta koji je htio zavladatai svijetom. Budući da se ljudima nije dopuštalo samoodređenje na osnovi njihova primarnog nacionalnoga etničkog identiteta, ideološka praznina stvorena neuspjehom marksizma-lenjinizma pretvorila je kulturne rasprave u sukob između prikrivenog cinizma i ponovno pronađenog nacionalizma. Dok su pogreške nacionalista proizvodile samo male drhtaje željezne ruke nasmiljene komunističke vlasti, pod utjecajem političke probitačnosti procesa restrukturiranja popustile su uzde i taj je

udarac razorio temelje sovjetske države.

6. Posljednja perestrojka

U travnju 1983., oko šest mjeseci nakon Brežnjevljeve smrti, na Odjelu sociologije Instituta za ekonomiju i industrijsko inženjerstvo Sovjetske akademije znanosti u Novosibirsku okupilo se 120 sudionika iz 17 gradova da bi raspravljali o jednom hrabrom izvješću koje je otkrivalo "znatno zaostajanje proizvodnih odnosa u sovjetskom društvu za razvojem proizvodnih snaga".¹¹² "Novosibirsko izvješće" trebalo je biti samo za povjerljivu uporabu, ali je na zagonetan način procurilo u *Washington Post* koji ga je objavio u kolovozu 1983. Takvo objavljivanje izvješća u inozemstvu potaknulo je Gorbačova, koji još nije bio potpuno na vlasti, da ga pročita i neslužbeno raspravi u višim partijskim krugovima. Izvješće je bilo pripremljeno pod vodstvom sociologinje Tatjane Zaslavskaje u Institutu u Novosibirsku. Direktor Instituta u to je doba bio jedan od vodećih sovjetskih ekonomista, Abel

Aganbedžan. Samo dvije godine nakon tog događaja, Aganbedžan je postao ekonomski savjetnik novoizabranomu generalnom sekretaru Mihailu Gorbačovu. Gorbačov je često konzultirao Tatjanu Zaslavskaju, direktoricu prvoga ozbiljnog instituta za istraživanje javnog mnijenja u Moskvi, dok njezini podaci nisu počeli pokazivati pad Gorbačovljeve popularnosti 1988.

Općenito se smatra da su teze izložene u novosibirskom dokumentu izravno inspirirale Gorbačovljevo izlaganje na 27. kongresu KPSS-a 23. veljače 1986. U tome je izlaganju generalni sekretar postavio pitanje prevlasti "administrativnih metoda" u upravljanju složenom ekonomijom, uvodeći time nešto što je izgledalo kao najambicioznija *perestrojka* u ruskoj povijesti.

Gorbačovljeva je *perestrojka* rođena u Andropovljevim naporima da brod Komunističke partije izvede iz stajaćih voda posljednjih Brežnjevjevih godina.¹¹³ Kao šef KGB-a od 1967., Andropovje imao dovoljno informacija da zna kako se siva ekonomija proširila cijelim sustavom i dovela do dezorganizacije planske privrede te korupcije i na najvišim državnim razinama, tj. do Brežnjevljeve obitelji. Radna disciplina se raspala, ideološka indoktrinacija dočekivala se s velikim cinizmom, političko je disidentstvo raslo, a rat u Afganistanu otkrivao je koliko tehnologija sovjetskih oružanih snaga zaostaje u konvencionalnom ratovanju temeljenom na elektronici. Andropovje uspio dobiti podršku mlađe generacije sovjetskih vođa koji su bili odrasli u poststalinističkom društvu, a bili su pripravnici modernizirati zemlju, otvoriti je svijetu, okončati s mentalitetom opsade koji je još uvijek prevladavao među starom gardom Politbiroa.

Tako su systemske kontradikcije, koje su već prije opisane u ovoj knjizi, dovele do kritične točke mogućeg sloma. No, oprezno sovjetsko rukovodstvo nije bilo voljno riskirati. Kao stoje to čest slučaj u povijesti, strukturalne stvari ne utječu na povijesne procese dok se oni ne poklope s osobnim interesima društvenih i političkih aktera. Ti su se novi protagonisti uspjeli organizirati oko Andropova u KPSS-u samo zato što je Brežnjevjev određeni nasljednik Andrej Kirilenko bolovao od arterioskleroze. Unatoč kratkom mandatu (15 mjeseci od njegova imenovanja generalnim sekretarom do smrti) i lošem zdravlju, u tom kratkom vremenu Andropovje odigrao ključnu ulogu u pripremanju terena za Gorbačovljeve reforme; imenujući ga svojim zamjenikom, čisteći partiju i stvarajući mrežu reformista koju će Gorbačov poslije iskozistiti.¹¹⁴ Ti se reformisti nisu mogli nazvati liberalima. Vodeći članovi grupe bili su Jegor Ligačov, ideolog koji je nastavio predvoditi otpor Gorbačovu za vrijeme *perestrojke* i Nikolaj Rižkov, koji je kasnije kao Gorbačovljevi premijer branio dirigiranu ekonomiju nasuprot liberalnim prijedlozima Satalina, Javlinskoga i drugih protržišno usmjerenih ekonomista.

Andropovljevi izvorni planovi za reformu bili su usmjereni vraćanju reda, poštenja i discipline, i u partiji i na radnome mjestu, uz pomoć jake, čiste vlasti. I zaista, kada je u ožujku 1985. Gorbačov konačno izabran, nakon kratkotrajnog mandata starog čuvara partije Cernjenka, njegova je prva verzija *perestrojke* jako nalikovala Andropovljevim prijedlozima. On je postavio dva glavna cilja: tehnološka modernizacija, počevši s industrijom strojeva i alata te obnavljanje radne discipline pozivajući se na odgovornost radnika i pokretanje odlučne kampanje protiv alkoholizma.

Uskoro je postalo jasno da će za ispravljanje nedostataka sovjetskog sustava, kako su bili opisani u izvješću iz Novosibirska, trebati podrška institucija i domaće i strane politike.¹¹⁵ Gorbačovljeva povijesna zasluga je u tome što je shvatio tu potrebu i usudio se suočiti s tim izazovom iako je bio uvjeren da čvrstina Komunističke partije, u čije temeljne principe nikada nije prestao vjerovati, može izdržati pritisak restrukturiranja kako bi nastao nov, zdrav socijalistički Sovjetski Savez. Na 27. kongresu KPSS-a 1986. on je izložio niz načela koja će ostati poznata u povijesti kao Gorbačovljeva *perestrojka*.

Posljednja je komunistička *perestrojka*, kao i njezini prethodnici u sovjetskoj i ruskoj povijesti, bila proces iniciran s vrha, bez ikakva sudjelovanja civilnog društva u nastajanju ili u ranoj primjeni. Njezin je glavni cilj bio usmjeren na ispravljanje unutarnjih nedostataka sustava, dok su u isto doba temeljni principi ostajali nepromijenjeni: monopol moći Komunističke partije, dirigirana ekonomija i status supersile unitarne sovjetske države.

U najstrožem smislu, Gorbačovljeva je *perestrojka* uključivala veći broj načela o kojima je odlučivao on sam, a čiji je cilj bila rekonstrukcija sovjetskoga komunizma, od veljače 1986. (27. kongres) do rujna/studenog 1990., kada je Gorbačov odbio "Plan 500 dana" pretvorbe u tržišnu ekonomiju i popustio pritiscima Centralnog komiteta KPSS-a, imenujući konzervativnu vladu koja je uvelike otezala s reformama te je konačno organizirala puč protiv Gorbačova u kolovozu 1991.

Perestrojka je imala četiri glavne međusobno povezane dimenzije: (a) razoružanje, raspuštanje sovjetskog carstva u istočnoj Europi i okončanje hladnog rata; (b) ekonomsku reformu; (c) postupnu liberalizaciju javnog mnijenja, medija i kulturnog izražavanja (takozvanu *glasnost*);

(d) kontroliranu demokratizaciju i decentralizaciju političkog sustava. Znakovito je da nacionalistički zahtjevi unutar Sovjetskog Saveza nisu bili aktualni dok sukobi u Nagorno-Karabahu, mobilizacije u baltičkim republikama i masakr u Tbilisiju 1989. nisu primorali Gorbačova da se suoči sa svim tim problemima.

Kraj hladnoga rata ostat će u povijesti zapamćen kao Gorbačovljev globalni doprinos čovječanstvu. Bez njegove osobne odluke da povjeruje Zapadu i pobijedi otpor sovjetskih jastrebova u sigurnosnoj zajednici, proces razoružanja i djelomično uklanjanje sovjetskih i američkih nuklearnih arsenala najvjerojatnije ne bi tako uznapredovali, iako je taj proces još uvijek nedostatan i prespor. Štoviše, Gorbačovljeva je inicijativa bila odlučujuća za slamanje komunističkih režima u istočnoj Europi. Čak je zaprijetio iza kulisa da će poslati sovjetske trupe i spriječiti namjeru Stasija da puca na demonstrante u Leipzigu. Odricanje od kontrole nad

istočnom Europom bio je Gorbačovljev majstorski potez koji je omogućio razoružanje i pravu miroljubivu koegzistenciju sa Zapadom. Oba su procesa bila prijeko potrebna za rješavanje problema sovjetske privrede i za njezino povezivanje sa svjetskom ekonomijom, stoje bio Gorbačovljev konačni cilj. Samo ako bi se sovjetska država mogla osloboditi tereta divovskih vojnih projekata, njezini bi se ljudski i ekonomski resursi mogli preorijentirati na tehnološku modernizaciju, proizvodnju robe široke potrošnje i poboljšanje životnog standarda stanovništva, što bi ulilo nove nade u sovjetski sustav.

Pa ipak, ekonomske reforme pokazale su se teškima, čak i kada se imalo na umu obećanje budućeg razoružanja.¹¹⁷ Pretvorba vojnih poduzeća pokazala se tako tromom da i nakon više godina postkomunističke vlasti u Rusiji još uvijek nije provedena. Svjetske cijene nafte pale su 1986. godine i povećale zaostajanje produktivnosti i proizvodnje sibirskih naftnih i plinskih polja te su se zalihe konvertibilne valute, koje su desetak godina štatile Sovjetski Savez od velikih ekonomskih nestašica, počele smanjivati i tako povećavati teškoće tranzicije. Dramatična nuklearna nesreća u

Černobilu u travnju 1986. pokazala je daje tehnološka zaostalost sovjetske industrije dosegla opasnu razinu, stoje zapravo pomoglo liberalizaciju, dajući Gorbačovu dodatne argumente za preustroj državne birokracije. No, najozbiljnije prepreke ekonomskoj reformi postavljala je upravo sovjetska država, pa čak i sami Gorbačovljevi reformisti. Iako su se s njim slagali oko postupnog kretanja prema uvođenju polutržišnih mehanizama u nekim sektorima (uglavnom stanovanja i usluga), ni Gorbačov a niti njegovi ekonomski savjetnici nisu istinski mogli ni zamisliti, a kamoli prihvatiti, privatno vlasništvo nad zemljom i sredstvima za proizvodnju, liberaliziran}e cijena u cijeloj ekonomiji, oslobađanje kredita od izravne kontrole Gosbanke ili rastakanje jezgre planske privrede. Da su pokušali s reformama kao što su Satalin i Javlinski predložili u "Planu 500 dana" u ljeto 1990., doživjeli bi oštro protivljenje ljudi lojalnih sovjetskom državnom aparatu i vodstvu Komunističke partije. Zapravo, to se i dogodilo kada su samo nagovijestili takvu mogućnost ljeti 1990. Teškoće *perestrojke* dolaze iz Gorbačovljeva osobnog i političkog proturječja u pokušaju da sustav reformira uz pomoć Komunističke partije, istodobno pokušavajući smanjiti vlast te iste Komunističke partije. Načela "stani i kreni" koja su proizlazila iz takvoga mlakog pristupa reformi doslovce su rastrojila sovjetsku privredu, uzrokujući masovne nestašice i inflaciju. Inflacija je pokrenula nezakonito nagomilavanje zaliha i špekulacije, stoje dalo nov zamah sivoj ekonomiji u svim djelatnostima. Od sporedne uloge profitabilnog nametnika na dirigiranoj ekonomiji, siva ekonomija preuzela je cijele sektore trgovine i distribucije dobara i usluga. Tako je još dugo, čak i nakon kraja komunizma, bivša siva ekonomija sa svojim kohortama mafijaša i podmitljivih službenika bila prevladavajući organizacijski oblik profitabilne gospodarske djelatnosti u Sovjetskom Savezu i društvima koja su ga slijedila.¹¹⁸ To stoje siva ekonomija preuzela većinu dinamičnih ekonomskih sektora, još je više pogoršalo već rastrojenu bivšu plansku privredu, gurajući ju u kaos i hiperinflaciju do 1990.

Gorbačov nije bio idealistički vizionar nego pragmatičan vođa, zreo i vješt partijski političar, koji se sukobio s endemskim problemima sovjetske poljoprivrede u svome rodnome kraju Stavropolju. Bio je siguran u svoje sposobnosti manevriranja, uvjeravanja, kooptiranja, otkupljivanja i, kad je to bilo potrebno, podčinjavanja svojih političkih protivnika ako su okolnosti njegovih zamisli takvo

što zahtijevale. Njegova je *perestrojka* postala i radikalizirana i paralizirana jer je iskreno vjerovao da sustav može usavršiti bez bitnih sukoba društvenih interesa koji su podržavali sovjetski komunizam. U tom smislu, bio je istodobno i sociološki naivan i politički arogantan. Da je pažljivije pratio sociološku analizu sadržanu u dokumentu Zaslavskaje, imao bi jasniju sliku društvenih grupa na koje se mogao osloniti, ali i onih koje bi se mogle suprotstaviti svakom pokušaju izgradnje sustava na nekom drukčijem načelu, bilo političkoj demokraciji bilo tržišnom gospodarstvu. Na koncu, struktura društva uvelike određuje sudbinu političkih projekata. Zato je važno u ovom stadiju analize zapamtiti što je bila osnovna društvena struktura sustava moći u sovjetskom etatističkom društvu.

Srž sovjetske društvene moći činile su četiri glavne interesne grupe

1. Komunistički ideolozi, koji su bili zaduženi za obranu marksističko-lenjinističkih vrednota i njihovu dominaciju nad društvenim navikama i institucijama. Bili su to doktrinarni vođe Komunističke partije (predvođeni Ligačovim u godinama *perestrojke*), ali i ljudi na vlasti u kulturnom i medijskom aparatu Sovjetskog Saveza, od tiska, televizije i radija do Akademije znanosti i sveučilišta, uključujući i službene (državne) umjetnike i pisce.
2. Moćna elita državnog aparata, koja je bila zainteresirana za nastavak svoga monopola vlasti u sovjetskoj državi, s izvanrednim privilegijama koji su je doveli na razinu kaste (a ne klase). Ta moćna elita je sama bila podijeljena na barem četiri veće potkategorije koje, dakako, ne obuhvaćaju svu složenu strukturu sovjetske države:
 - (a) Osnovni politički aparat KPSS-a, koji se sastojao od *nomenklature*, prave vladajuće klase Sovjetskog Saveza. Kao stoje poznato, termin nomenklatura ima jasno određeno značenje: bila je to lista državnih i partijskih položaja koji su zahtijevali izričitu suglasnost relevantnoga partijskog komiteta posebno o svakoj osobi koja je trebala biti imenovana; u najstrožem i najvažnijem smislu, vrh nomenklature (doslovce tisuće mjesta) trebao je imati otvorenu podršku Centralnog komiteta KPSS-a. Bio je to osnovni mehanizam putem kojeg je Komunistička partija sedam desetljeća kontrolirala sovjetsku državu.
 - (b) Drugu elitnu grupu državnog aparata činili su službenici Gosplana koji su sami upravljali čitavom sovjetskom privredom i davali upute nadležnim ministarstvima i upravnim jedinicama. Direktori Gosnaba i donekle Gosbanke također se mogu uključiti u tu kategoriju.
 - (c) Treću su grupu činili zapovjednici oružanih snaga. Iako su uvijek bili podređeni partijskom autoritetu (posebno nakon što ih je Staljin 1930-ih godina desetkovao.), kako je vojska postajala sve složenijom i ovisnijom o tehnologiji i obavještajnoj službi, tako su oni činili sve samostalniju grupu. Cesto su se služili svojim pravom veta i posljednjih deset godina Sovjetskog Saveza na njih se nije moglo računati bez ozbiljnih konzultacija, što su urotnici iz 1991. godine, na svoju žalost, prekasno saznali.¹²⁰
 - (d) Posljednja grupa, ali ne manje važna, posebne snage KGB-a i Ministarstva unutarnjih poslova, nastavile su igrati važnu i relativno samostalnu ulogu u sovjetskoj državi, pokušavajući predstavljati interese države neovisno o političkim sukobima unutar partije. Ne treba zaboraviti daje suvremeni KGB stvoren nakon Staljinove smrti u ožujku 1954., nakon što je savez partijskog

120 O sovjetskim oružanim snagama, vidi Taibo (1993a).

vodstva i oružanih snaga uspio osujetiti pokušaj Berijina puča organiziranoga s MVD-om (nekadašnja politička policija) s kojim se vojska uvijek sukobljavala zbog sjećanja na teror u 1930-im godinama. Tako, unatoč očitom kontinuitetu, KGB 1980-ih nije bio izravni povijesni nasljednik Dzeržinskoga i Beriye nego znatno stručnija snaga, još uvijek ovisna o KPSS-u, ali više usmjerena na moć i stabilnost sovjetske države nego na ideološku čistoću Komunističke partije.¹²¹ To objašnjava paradoksalnu podršku KGB-a posljednjem krugu reformi od Andropova do Gorbačova i njegov otpor puču 1991., unatoč aktivnom sudjelovanju šefa KGB-a Kričkova.

3. Treću su grupu u korijenu sovjetske moći činili rukovodioci velikih državnih poduzeća, osobito u dva glavna sektora: vojno-industrijskom kompleksu¹²² i industriji nafte i plina¹²³. Taj grupa bila i stručno sposobna i zainteresirana za tehnološku modernizaciju, ali i duboko protiv kretanja prema tržištu, demilitarizacije privrede ili oslobađanja kontrole nad vanjskom trgovinom. Zbog svoje ekonomske, društvene i političke moći u poduzećima, glavnim gradovima i regijama u zemlji, mobilizacija te moćne elite u borbi protiv reformi bila je odlučujuća u zaustavljanju Gorbačova u Centralnom komitetu KPSS-a koji je 1990

4. Konačno, još jedna krajnje važna interesna grupa bila je organizirana u svim strukturama sovjetske države. Bila je to mreža stvorena između *nomenklature* i "šefova" sive ekonomije. U biti, u pogledu osoba koje su joj pripadale, ta se grupa nije puno razlikovala od prethodno nabrojanih. Ali njihova strukturalna pozicija u sustavu sovjetske moći bila je različita: njihov je izvor moći bio u vezi sa sivom ekonomijom. Ta se grupa protivila ukidanju planske privrede jer je i nastala i prosperirala samo zbog pukotina u toj ekonomiji.

Dakako, kada se dirigitirana ekonomija raspala, siva je ekonomija, duboko povezana s komunističkom nomenklaturom, iskoristila situaciju i cjelokupnu privredu transformirala u divovski stroj za špekuliranje. Zato što siva ekonomija cvjeta osobito u vremenima ekonomskog kaosa, ti su kvazikriminalni vođe sive ekonomije, koja se kasnije pretvorila u divlji prvobitni kapitalizam, glavni destabilizirajući faktor za vrijeme *perestrojke* i nakon nje.¹²⁵ To je, ukratko, slika moćnih interesnih grupa s kojima se Gorbačov morao nositi u pokušaju reformiranja komunizma bez ukidanja privilegija koje je taj sustav generirao. Postigao je laku pobjedu nad ideolozima. Kada sustavi dođu do krizne točke, mehanizmi koji legitimiraju vrijednosti tih sustava vraćaju se tamo odakle su došli, dok god se nove forme kulturne dominacije ne stvore i integriraju u materijalne interese dominantnih elita. Ligačovi i Nine Andrejeve Sovjetskog Saveza postali su idealne mjere za odmjeravanje napretka reforme. Vojska je bila veća snaga s kojom se trebalo računati, jer vojska nikada lako ne prihvaća silazak s vlasti, posebno kad je to kombinirano sa šokantnom spoznajom da se cijele jedinice ne mogu vratiti u domovinu zbog nedostatka stambenog prostora i osnovne infrastrukture. Ipak, Gorbačov je dobio njihov pristanak na razoružanje gradeći na njihovu shvaćanju potrebe za regrupiranjem i novom opremom nakon što su izgubili tehnološku utrku u konvencionalnom naoružanju. Maršal Ogarkov, zapovjednik Generalštaba, bio je smijenjen u rujnu 1984., godinu dana nakon što je javno zahtijevao povećanje vojnog proračuna za moderniziranje tehnologije sovjetske vojne opreme čija se inferiornost pokazala kada su izraelske zračne snage uništile sirijske avione u Dolini Bekaa 1982. Ali njegovu su poruku čuli, i Gorbačov je zapravo povećao vojni proračun, čak usred

ekonomski najtežega razdoblja. Gorbačovljevi se vojni planovi nisu odviše razlikovali od planova američke administracije: imali su za cilj postupno smanjenje troškova, rasformiranje beskorisnoga preobilnog arsenala nuklearnih raketa, uz istodobno podizanje stručne i tehnološke kakvoće sovjetskih oružanih snaga na razinu velesile, ali bez prijetnje nuklearnom katastrofom. Tu su strategiju zapravo podržavale i oružane snage i KGB, koji se zato nisu načelno protivili reformama, no uz dva uvjeta: da se sačuva teritorijalni integritet sovjetske države i da kontrola vojno-industrijskog kompleksa ostane pod Ministarstvom obrane. Tako, dok je Gorbačov bio uvjeren u podršku vojske i snaga sigurnosti, ta su dva beskompromisna uvjeta zadala odlučujuće udarce Gorbačovljevim reformama jer je to u praksi značilo da se nacionalizam (bez obzira na Gorbačovljeva osobna gledišta) mora potisnuti te da glavna industrija ne može funkcionirati prema tržišnim pravilima.

Između 1987. i 1990. partijska *nomenklatura*, vrhunska državna birokracija, vojno-industrijski kompleks, naftni generali i šefovi sive ekonomije učinkovito su se oduprli Gorbačovljevim reformama, pristajući na ideološke bitke, ali zapravo prestrojavajući se u partijskoj i državno-birokratskoj strukturi. Gorbačovljevi dekreti su s vremenom postali papirnati tigrovi, kao što je to često bio slučaj u povijesti ruskih *perestrojki*.

No Gorbačov je bio borac. Odlučio je ne slijediti Hruščova u povijesnom porazu, a u političkim je sukobima računao na podršku nove generacije komunističkih vođa protiv sovjetske gerontokracije, na simpatije Zapada, na zbrke u državnoj birokraciji i na neutralnost vojske i snaga sigurnosti. Tako, da bi svladao otpor interesnih grupa koje su postale politička prepreka *perestrojki*, istodobno vjerujući u budućnost socijalizma i u reformiranu Komunističku partiju kao njegov instrument, pozvao je civilno društvo na mobilizaciju za podršku njegovim reformama: *uskorenje* je vodilo k *perestrojki*, a *perestrojka* je postala ovisna o *glasnosti*, otvarajući put demokratizaciji.¹²⁶ Takvim je postupcima nehotično potaknuo proces koji je dokrajčio Komunističku partiju, sovjetsku državu i njegovo vlastito mjesto na vlasti. Pa ipak, dok je za većinu sovjetskog pučanstva bio posljednji komunistički šef države, a za komunističku manjinu izdajica koji je uništio Lenjinovu baštinu, Gorbačov će u povijesti ostati zapamćen kao junak koji je razaranjem sovjetskog carstva promijenio svijet, iako je to učinio ne znajući i ne htijući.

7. Nacionalizam, demokracija i dezintegracija sovjetske države

Liberalizacija politike i masovnih medija, koju je pokrenuo Gorbačov s namjerom uključivanja civilnog društva u podršku svojim reformama, donijela je pomake u mnogim područjima. Povratak povijesnog pamćenja je, pod utjecajem sve agresivnijega sovjetskog tiska i televizije, otkrio i javno mišljenje, ideologije i vrijednosti društava koja su naglo dobila slobodu koju su često izražavala zbrkano, ali sa zajedničkim otporom prema svim vladama službenih istina. Između 1987. i 1991. u sve većemu društvenom vihoru intelektualci su osudili sustav, radnici su štrajkali zbog svojih zahtjeva i prava, ekolozi su otkrili katastrofe u okolišu, grupe za

ljudska prava organizirale su proteste, Memorijalni pokret je rekonstruirao strahote staljinizma, a glasači su se koristili svakom prilikom da odbace službene kandidate Komunističke partije na parlamentarnim i lokalnim izborima i time delegitimiraju utvrđenu strukturu moći.

Najjača mobilizacija i izravan izazov sovjetskoj državi dolazili su iz nacionalističkih pokreta. U veljači 1988. masakr koji su počinili Azeri nad Armencima u Sumgaitu ponovno je razbuktao sukob u armenskoj enklavi Nagorno-Karabahu u Azerbajdžanu, koji je prerastao u otvoreni rat i primorao sovjetsku vojsku na intervenciju i upravljanje tim teritorijem izravno iz Moskve. Međuetničke napetosti na Kavkazu izašle su na vidjelo nakon više desetaka godina nasilnog potiskivanja i umjetnog integriranja. Stotine ljudi je ubijeno 1989. u dolini Fergani u Uzbekistanu u sukobima između Uzbeka i Mešetijaca. Mirne demonstracije gruzijskih nacionalista u Tbilisiju 9. travnja iste godine ugušene su otrovnim plinom. Pritom su bile ubijene 23 osobe koje su potaknule službenu istragu iz Moskve. Također početkom 1989. Moldavska nacionalna fronta počela je kampanju za nezavisnost republike i njenu reintegraciju s Rumunjskom.

Kudikamo najsnažnija i najbeskompromisnija nacionalistička mobilizacija dogodila se u baltičkim republikama. U rujnu 1988. nakon objavljivanja tajnog pakta između Staljina i Hitlera iz 1939. kojim je bila dogovorena aneksija baltičkih republika, došlo je do velikih demonstracija i do stvaranja narodnih fronti u svakoj od tih triju republika. Nakon toga je estonski parlament izglasao promjenu svoje vremenske zone iz moskovske u finsku. Litva je počela izdavati vlastite putovnice. U kolovozu 1989., protestirajući u povodu pedesete godišnjice pakta između Ribbentropa i Molotova, dva milijuna ljudi vezalo se u ljudski lanac koji se protezao preko teritorija triju republika. U proljeće 1989. vrhovni sovjeti triju republika proglasili su svoju nezavisnost i pravo nadglasavanja zakona koji dolaze iz Moskve. To je pokrenulo otvorene sukobe sa sovjetskim vodstvom, koje je odgovorilo embargom na robu iz Litve.

Znakovito je da se muslimanske republike središnje Azije i Kavkaza nisu pobunile protiv Sovjetskog Saveza iako je islam bio u usponu, osobito među intelektualnim elitama. Sukobi na Kavkazu i u središnjoj Aziji uglavnom su postali međuetnička konfrontacija i politički građanski ratovi unutar republika (kao u Gruziji) ili između republika (npr. Azerbajdžan protiv Armenije).

Nacionalizam nije bio samo izraz kolektivnoga etničkog identiteta nego i prevladavajući oblik demokratskog pokreta diljem Sovjetskog Saveza, a posebno u Rusiji. "Demokratski pokret" koji je vodio proces političke mobilizacije u glavnim urbanim centrima Sovjetskog Saveza nikad nije bio organizirana fronta, niti je "Demokratska Rusija", popularni pokret koji je osnovao Jurij Afanasijev s drugim intelektualcima, bio stranka. Bilo je na desetke protostranaka svih političkih usmjerenja, ali pokret je, s obzirom na povijesno iskustvo visokostrukturiranih organizacija, uglavnom bio antistranački. Nepovjerenje prema formaliziranim ideologijama i partijskoj politici vodilo je društveno-političke pokrete, osobito u Rusiji ali i u Ukrajini, Armeniji i baltičkim republikama, da potiču okupljanje oko dva znaka identiteta: negacije sovjetskoga komunizma u bilo kojemu obliku i afirmacije kolektivnog primarnog identiteta čiji je najširi izraz bio nacionalni identitet, jedino povijesno sjećanje kojemu su ljudi mogli pribjeći u vakuumu koji je nakon pada ostavio marksizam-lenjinizam. U Rusiji je taj obnovljeni nacionalizam imao osobito jak odjek među ljudima kao reakcija na antiruski nacionalizam drugih

republika. Tako su se, kao što se to u povijesti često događa, nacionalizmi međusobno poticali. Zato je Jeljcin, protivno svim pretpostavkama, postao jedini ruski politički vođa s golemom podrškom u narodu i povjerenjem, unatoč tomu (ili vjerojatno baš zbog toga) što su Gorbačov i KPSS ulagali velike napore da unište njegov imidž i reputaciju. U jednom od četiriju razgovora vođenih 1991. godine Jeljcinov glavni politički savjetnik od 1988. do 1992., Genadij Burbulis, pokušao je objasniti duboke razloge Jeljcinove privlačnosti za ruski narod. Vrijedi točno navesti njegove riječi: Ono što zapadni promatrači ne razumiju jest daje nakon 70 godina staljinističkog terora i potiskivanja nezavisnog mišljenja, nisko društvo duboko iracionalno. Društva koja su se svodila na iracionalnost, prvenstveno se mobiliziraju oko mitova. Taj se mit u suvremenoj Rusiji zove Jeljcin. Zato je on jedina prava snaga demokratskog pokreta.

I zaista, u kritičnim demonstracijama 28. ožujka 1991. u Moskvi, kada se demokratski pokret definitivno okrenuo protiv Gorbačova i izašao na ulice unatoč njegovoj zabrani, ne obazirući se na vojne trupe, stotine tisuća demonstranata izvikivale su samo dvije parole "Rusija!" i "Jeljcin! Jeljcin!" Afirmacija zaboravljene prošlosti i negacija sadašnjice simbolizirana u čovjeku koji je mogao reći "Ne!" a ipak preživjeti, bili su jedina jasno određena načela novorođenoga građanskog društva.

Veza između demokratskog pokreta i nacionalističke mobilizacije, kao i proces raspada sovjetske moći bili su paradoksalno predodređeni strukturom sovjetske federalne države. Budući daje sva vlast bila koncentrirana u Centralnom komitetu KPSS-a i u središnjim institucijama sovjetske države (Kongres narodnih deputata, Vrhovni sovjet SSSR-a, Vijeće ministara i Prezidi] Vrhovnoga sovjeta SSSR-a), proces demokratizacije pod Gorbačovom dopuštao je kandidaturu (ali ne slobodno političko udruživanje) nekomunističkih kandidata u sovjetskim gradovima, regijama i republikama, dok su u isto doba sovjetski Kongres narodnih deputata i Vrhovni sovjet bili pod strogom kontrolom. Između 1989. i 1991. protukandidati službenih komunističkih kandidata dobili su većinu mjesta u lokalnim sovjetima glavnih gradova i u republičkim parlamentima.

Izgedalo je da hijerarhijska struktura sovjetske države umanjuje štetu nanijetu mehanizmima političke kontrole. Ipak, strategija koju su namjerno kreirali politički stratezi demokratskog pokreta, a osobito oni koji su radili s Jeljcinom, bila je usmjerena na učvršćivanje vlasti u republičkim institucijama i potom na korištenje tih institucija kao poluge protiv centralne sovjetske države, tražeći što više moguće vlasti za republike. Tako je ono što se činilo autonomaški ili separatistički pokret postalo i pokret protiv stege sovjetske države i, konačno, pokušaj oslobođenja od kontrole Komunističke partije. Ta strategija objašnjava zašto se ključna politička bitka u Rusiji 1990.-1991. usredotočila na sve veću moć i autonomiju Ruske Federacije, jedine koja nije imala svoga predsjednika republičkog parlamenta. Tako, dok je Gorbačov mislio daje pobijedio kada je osvojio većinu glasova naroda na referendumu o novom Ugovoru o savezu 15. ožujka 1991., ti su rezultati bili zapravo početak kraja Sovjetskog Saveza. Jeljci-novi su glasači uspjeli dati na glasovanje pitanje koje je tražilo neposredne narodne izbore za predsjednika Ruske Federacije, s točnim datumom - 12. lipnja. Odobrenje za takvu odluku bilo je mnogo važnije od odobrenja koje je Gorbačov dobio za svoje nejasne prijedloge za novu federalnu

državu. Kada je Jeljcin postao prvi demokratski izabrani ruski šef države, nastao je jaz između predstavnika ruskih političkih struktura i onih iz drugih republika s jedne strane i sve izoliranije nadstrukture sovjetske federalne države s druge. U tom času samo je snažna odlučna represija mogla vratiti zbivanja pod nadzor.

Ali sovjetska Komunistička partija nije bila u stanju pokrenuti represiju. Postala je razdijeljena, uznemirena, dezorganizirana zbog Gorbačovlje-vih manevara i prodiranja vrijednosti i projekata novooživljenog društva u njezine redove. Pod utjecajem kritike iz svih struktura, politička *nomenklatura* izgubila je samopouzdanje.¹²⁹ Na primjer, izbor Jeljcina za predsjednika ruskog parlamenta u ožujku 1991. bio je moguć samo zato jer je jedna važna frakcija novoosnovane mske Komunističke partije pod vodstvom Ruckoja prišla demokratima, a protiv nacionalističko-komunističkog vodstva Polozkova, koji je bio vođa većine u ruskoj Komunističkoj partiji i koji se otvoreno suprotstavljao Gorbačovu. Zapravo, najutjecajnija grupa Centralnog komiteta KPSS-a, koja se uglavnom okupljala oko Anatolija Luki-janova, predsjednika Vrhovnog sovjeta SSSR-a (i Gorbačovljeva kolege s pravnog fakulteta), bila je odlučila prekinuti daljnje reforme u jesen 1990. Tada imenovana Pavlovljeva vlada imala je za cilj obnovu dirigirane ekonomije. Za ponovno uvođenje reda u gradove i ograničavanje nacionalizma, počevši od baltičkih republika, poduzete su policijske mjere. Ali brutalni napad specijalnih snaga Ministarstva unutarnjih poslova na zgradu televizije u Vilniusu u siječnju 1991. potaknuo je Gorbačova da zatraži kontrolu i zaustavi represiju. Do srpnja 1991. Gorbačov je bio spreman na nov ugovor o savezu bez šest od 15 republika (baltičke republike, Moldavija, Gruzija i Armenija) i jamčio je široke ovlasti republikama kao jedini način da se spasi Sovjetski Savez. U svome govoru pred Centralnim komitetom 25. srpnja 1991. također je izložio ideološki program napuštanja lenjinizma i okretanja partije na demokratski socijalizam. Odnio je laku pobjedu. Prave snage Centralnog komiteta i većina sovjetske vlasti već su se bili usmjerili na pripreme puča protiv svoga generalnog sekretara i predsjednika, nakon što su propustili kontrolirati procese kroz ustaljene institucionalne procedure koje više nisu funkcionirale zbog toga stoje većina republika, a posebno Rusija, izmakla kontroli sovjetske središnje države.

Okolnosti pod kojima se odigrao puč u kolovozu 1991., događaj koji je prethodio raspadu Sovjetskog Saveza, nisu do danas potpuno otkrivene i vjerojatno je da će ih veo tajne još dugo prekrivati, pogotovo ako imamo na umu labirint političkih interesa ispletenih oko te urote. Površno gledajući, čini se iznenađujućim da bi mogao propasti puč organiziran iz Centralnog komiteta KPSS-a s potpunim sudjelovanjem šefa KGB-a, ministra unutarnjih poslova, ministra obrane, potpredsjednika SSSR-a i većeg dijela sovjetske vlade. I zaista, unatoč svim analizama kojima se ovdje bavimo, puč je mogao uspjeti da Jeljcin i nekoliko tisuća njegovih pristalica nisu ustali, otvoreno stavljajući živote na kocku, računajući na nazočnost medija kao svoju simboličnu obranu, te da se ljudi iz svih dijelova društva diljem Rusije i u nekim sovjetskim republikama nisu sastali na svojim radnim mjestima i glasovali za Jeljcina šaljući tisuće telegrama u Moskvu. Nakon sedam desetljeća

represije, ljudi su još uvijek bili zbunjeni ali i, bude li potrebno, spremni za borbu u obranu svoje novostečene slobode. Mogući uspjeh puča na kratki rok ne bi nužno značio daje kriza Sovjetskoga Saveza mogla biti zaustavljena s obzirom na proces raspadanja cijelog sustava. Ipak, kriza je mogla imati drukčiji rasplet, a povijest bi bila drukčija. Osnovni faktori neuspjeha puča bili su: odnos KGB-a i vojske te nerazumijevanje zbivanja u vlastitoj zemlji od strane komunističkog vodstva, što je bio rezultat njihove sve veće izolacije na vrhu sovjetske države. Glavne jedinice snaga sigurnosti odbile su surađivati: elitna KGB-ova jedinica Alfa odbila je poslušati naredbu za napad na Bijelu kuću, dobivši podršku ključnih KGB-ovih zapovjednika; padobranci pod zapovjedništvom generala Pavla Gračova izjavili su odanost Gorbačovu i Jeljcinu; i konačno, zapovjednik zračnih snaga general Sapošnikov prijetio je ministru obrane da će bombardirati Kremlj. Samo nekoliko sati nakon tog ultimatumu pobunjenici su se predali. Te su odluke proizašle iz činjenice da su vojska i KGB doživjeli transformaciju za vrijeme *perestrojke*. Ne toliko zbog toga što su bili aktivni zagovarači demokracije, nego zato što su bili u izravnom kontaktu s evolucijom društva u cjelini tako da bi bilo kakav odlučujući pokret protiv utvrđenoga zapovjednog lanca mogao podijeliti snage i otvoriti put u građanski rat. Niti jedan odgovorni zapovjednik ne bi riskirao građanski rat s vojskom opremljenom golemim i raznovrsnim nuklearnim arsenalom. Zapravo, sami organizatori puča nisu bili spremni započeti građanski rat. Bili su uvjereni da bi pokazivanje snage i zakonito smjenjivanje Gorbačova, nakon povijesnog presedana Hruščovljeva uspješnog smjenjivanja, bilo dovoljno da dovede zemlju pod kontrolu. Podcijenili su Jeljcinovu odlučnost, a nisu ni razumjeli novu ulogu medija i do koje su mjere mediji bili izvan komunističke kontrole. Puč *89* planirali i izveli kao da su u Sovjetskom Savezui 1960-ih godina. Bio je to vjerojatno posljednji put da su bili na ulici bez tjelesnih čuvara. Kada su otkrili novu zemlju koja se razvila *89* posljednjih dvadeset pet godina, već je bilo prekasno. Njihov je pad postao pad njihove partijske države. No ipak, raspad komunističke države i još više slom Sovjetskog Saveza nisu bili povijesne danosti. Sljedećih su mjeseci bile potrebne promišljene političke aktivnosti koje su male grupe odlučnih revolucionara poduzimale u najčišćoj lenjinističkoj tradiciji. Predvođeni Burbulisom, tim nesumnjivim Machiavellijem nove demokratske Rusije, Jeljcinovi su stratezi do kraja izveli plan odvajanja društveno ukorijenjenih republičkih institucija i do tada već potpuno izolirane nadstrukture sovjetske federalne države. Dok je Gorbačov očajnički pokušavao preživjeti raspad Komunističke partije i reformu sovjetskih institucija, Jeljcin je uvjerio komunističke vođe Ukrajine i Bjelorusije, koji su se brzo preokrenuli u nacionaliste i borbe za nezavisnost, da se zajednički odvoje od Sovjetskog Saveza. Njihov dogovor u Be-loveškoj Pušci 9. prosinca 1991. - razoriti sovjetsku državu i stvoriti labav savez nezavisnih država kao mehanizam za širenje naslijeđa Sovjetskog Saveza među novim suverenim republikama - označio je kraj jednoga od najhrabrijih i najštetnijih društvenih eksperimenata u ljudskoj povijesti. Ali lakoća s kojom su Jeljcin i njegovi pomoćnici pokrenuli proces rasformiranja u samo četiri

mjeseca otkrila je potpuni raspad prevelikoga državnog aparata koji je izgubio vezu s vlastitim društvom.

8. Ožiljci povijesti, pouke za teoriju, naslijeđe za društvo

Sovjetski je eksperiment, koji je odlučujuće obilježio dvadeseto stoljeće, velikim dijelom utjecao na razvoj i imao posljedice za cijeli svijet. Također je zasjenio ne samo geopolitiku država nego i zamišljene konstrukcije društvene preobrazbe. Unatoč strahotama staljinizma, politička ljevica i društveni pokreti diljem svijeta dugo su u sovjetskom komunizmu gledali barem motiv za nadu i često izvor inspiracije i podrške, ali viđen kroz izobličujuću veo kapitalističke propagande. Vrlo je malo intelektualaca iz generacije koja je rođena u prvoj polovini stoljeća odoljelo fascinaciji rasprave o marksizmu, komunizmu i građenju Sovjetskog Saveza. Brojni vodeći društveni znanstvenici na Zapadu razvili su svoje teorije za, protiv i u odnosu prema sovjetskom iskustvu. Neki od najistaknutijih intelektualnih kritičara sovjetskoga komunizma bili su u svojim studentskim godinama pod utjecajem trockizma, ultrabljševičke ideologije. Da su svi ti napori, sve te ljudske patnje i strasti, sve te ideje, svi snovi, mogli nestati u tako kratkom vremenu, otkrivajući prazninu rasprave, iznenađujući je izraz naše kolektivne sposobnosti da izgradimo tako snažne političke fantazije da one na kraju promijene povijest, makar i u suprotnom smjeru od namjeravanih povijesnih projekata. Možda je najbolnija pogreška komunističke utopije otimanje i iskrivljavanje revolucionarnih snova i nada toliko mnogo ljudi u Rusiji i u cijelom svijetu, pretvorba oslobođenja u tlačanje, pretvaranje projekta besklasnog društva u državu pod dominacijom kasta i pomak od solidarnosti među eksploatiranim radnicima k sudioništvu aparatčika *nomenklature* na njihovu putu da postanu vođe svjetske sive ekonomije. Sve u svemu, i unatoč nekim pozitivnim elementima socijalne politike u dobu nakon Staljina, sovjetski je eksperiment donio prilične patnje narodima Sovjetskog Saveza i svijetu uopće. Rusija se nije mogla drukčije industrijalizirati niti modernizirati ali je mogla izbjeći pogrome ljudi koji su se dogodili u Staljinovo doba. Relativna socijalna jednakost, puna zaposlenost i socijalna država postignuti su u socijaldemokratskim režimima u susjednoj, tada siromašnoj, Skandinaviji bez primjene tako ekstremne politike. Nacistički stroj nije porazio Staljin (koji je, zapravo, desetkovao i oslabio Crvenu armiju upravo prije rata kako bi nametnuo svoju osobnu kontrolu) nego volja ruskog stanovništva da se odupre vanjskom osvajaču. Dominacija Kominterne nad velikim dijelom svjetskoga revolucionarnog i socijalističkog pokreta sterilizirala je energije, kočila političke planove i vodila cijele nacije u slijepu ulicu. Podjela Europe i svijeta na vojne blokove ograničila je pristup bitnom dijelu tehnoloških postignuća i ekonomski rast u godinama nakon Drugoga svjetskog rata u besmislenoj utrci u naoružanju. Da ne bi bilo zabune, američke (i nešto manje europske) institucije hladnog rata snose istu odgovornost za sudjelovanje u sukobu, za razvoj i uporabu nuklearnog naoružanja i nagomilavanje bipolarne simetrije u svrhu svjetske dominacije.¹³⁰ Dakako, bez koherentne, snažne i prijeteće fasade sovjetske moći, zapadna društva i javno mnijenje teško bi bili prihvatili širenje svojih ratničkih država i nastavak otvorenih kolonijalnih pothvata, kao stoje bilo objelodanjeno nakon kraja hladnog rata. Štoviše, izgradnja supersile bez oslanjanja na proizvodnu

ekonomiju i otvoreno društvo pokazala se neodrživom, a i razornom, za Rusiju i druge sovjetske republike na dugi rok, i bez neke vidljive koristi za njihovo stanovništvo osim, možda, sigurnog zaposlenja i nekih poboljšanja uvjeta života između 1960. i 1980. To razdoblje sada mnogi u Rusiji idealiziraju zbog očajne situacije u kojoj su se našli veliki dijelovi stanovništva u vrijeme tranzicije u divlji kapitalizam.

Ipak, najštetnija povijesna ironija bilo je ruglo kojemu je komunistička država izvrgla vrijednosti ljudske solidarnosti u kojoj su odgojena tri naraštaja sovjetskih građana. Dok je većina ljudi iskreno vjerovala u zajedničko prevladavanje teškoća i uzajamno pomaganje da bi izgradili bolje društvo, postupno su otkrili i konačno shvatili da su njihovo povjerenje sustavno zloupotrebljavali pripadnici kaste ciničnih birokrata. Kad je istina otkrivena, moralni ožiljci koje su zadobili građani Sovjetskog Saveza još će se dugo osjećati: to je osjećaj promašenog života i degradiranje ljudskih vrijednosti koje su srž svakodnevnih odnosa. Cinizam i nasilje zavlada su cijelim društvom i brzo su nestala nadanja koja je pokrenula demokracija ubrzo nakon kraha Sovjetskog Saveza. Naknadni neuspjesi sovjetskog eksperimenta, *perestrojke* i demokratske politike u devedesetim godinama uništili su ruske zemlje i bivše sovjetske republike i doveli ih do očaja.

Sto se tiče intelektualaca, najvažnija politička pouka komunističkog eksperimenta je osnovna razdaljina koju treba držati između teorijskih postavki i povijesnog razvoja političkih projekata. Da se izrazimo otvoreno i drsko, sve utopije, ako se pokušaju ozbiljno provesti, vode u teror. Teorije i obvezatno ideologiziranje mogu biti (i bili su) korisno oruđe za razumijevanje, a time i za vođenje kolektivnih akcija; ali samo kao oruđe koje *Livijek* može biti ispravljeno i prilagođeno iskustvu, a nikada kao model koji se reproducira u svojoj elegantnoj koherentnosti, u nesavršenom ali ipak prekrasnom svijetu. Zato što su takvi pokušaji u najboljem slučaju cinične racionalizacije osobnih i grupnih interesa. U najgorem slučaju, kada njihovi vjernici iskreno vjeruju u njih i djeluju u skladu s njima, takve teorijske konstrukcije postaju izvor političkoga fundamentalizma, koji je uvijek podloga diktature i terora. Ne zalažem se za bezličnu političku sliku bez vrijednosti i strasti. Snovi i planovi tvore društvenu promjenu. Cisto racionalni sebični subjekt, tip "slobodnog strijelca" uvijek bi ostao kod kuće i pustio "druge" da obave povijesne promjene. Jedini problem s takvim stavom (najbolji "ekonomski racionalni izbor") jest da on pretpostavlja kolektivnu akciju drugih. Drugim riječima, to je oblik povijesnog parazitizma. Na sreću, malo su društava u povijesti izgradili paraziti, upravo zato što su previše sebični da bi se angažirali. Društva su oblikovali i uvijek će oblikovati društveni akteri koji se mobiliziraju oko interesa, ideja i vrijednosti u otvorenom, konfliktnom procesu. Ono što konačno određuje sudbinu i strukturu društava jesu socijalne i političke promjene. Tako, sovjetsko iskustvo ne pokazuje potrebu za nepolitičkim vrijednosno neutralnim procesom društvene transformacije nego potrebu za distancom i tenzijom između teorijske analize, predstavničkih sustava društva i aktualne političke prakse. Relativno uspješna politička praksa uvijek se snalazi u povijesnim granicama, ne pokušavajući napredovati u skokovima i zaokretima nego prilagođujući se obrisima društvene evolucije i postupnosti promjena ljudskog ponašanja. Taj argument nema nikakve veze s razlikom između reforme i revolucije. Kada se materijalni uvjeti i subjektivna svijest u društvu općenito promijene do tog stupnja da institucije više ne odgovaraju tim uvjetima, događa se revolucija (mirna ili ne, ili nešto između) kao dio normalnog procesa povijesne evolucije, kao stoje to pokazao slučaj Južne Afrike. Kada avangarde, koje su gotovo

uvijek intelektualne avangarde, uzmu za cilj ubrzanje povijesnog tempa veće od onoga što društva zapravo mogu podnijeti, kako bi zadovoljila i želju za vlašću i teorijsku doktrinu, ona mogu pobijediti i preoblikovati društvo, ali samo pod uvjetom da mogu daviti duše i mučiti tijela. Intelektualci koji prežive mogu tada u udobnosti svojih biblioteka razmišljati o pretjeranosti svojih iskrivljenih revolucionarnih snova. Ipak, kao glavnu pouku sovjetskog iskustva treba zapamtiti da su revolucije (ili reforme) previše važne i stoje previše ljudskih života da bi ih se prepustilo sanjarenju ili, u ovom slučaju, teoretiziranju. Ljudi imaju tu odgovornost da, koristeći se svim mogućim oruđem koje im dođe u ruke (bilo teorijsko ili organizacijsko), nalaze i kroče kolektivnom stazom svojih individualnih života. Umjetni raj teorijski inspiriran politike trebao bi zauvijek ostati zakopan sa sovjetskom državom. Budući daje najvažnija pouka raspada komunizma spoznaja da povijest nema neki drugi smisao izvan ove konkretne povijesti koju proživljavamo.

Važne pouke treba izvući i za teoriju društva uopće i posebno za teoriju informacijskog društva. Proces društvene promjene oblikovanje prema povijesnoj matrici društva u kojemu se zbiva. Tako su izvori dinamike etatizma postali u isti mah njegova strukturalna ograničenja i poticatelji kontradiktornih procesa unutar sustava. Kada država zarobi društvo i ekonomiju, svi se ljudski i materijalni resursi mobiliziraju oko ciljeva moći i ideologije. Ipak, taj je trud ekonomski uzaludan jer nema ugrađena ograničenja pri korištenju i raspodjeli nedostatnih resursa. On je društveno održiv samo dok je građansko društvo podjarmljeno u čistoj prisili ili svedeno na pasivnu ulogu pridonosa radu i javnim uslugama na najnižoj mogućoj razini. Pod etatizmom društvo, čim se aktivira, postaje nepredvidljivo u svom odnosu prema državi. Država slabi zbog vlastite nesposobnosti da mobilizira svoje podanike koji odbijaju suradnju ili otporom ili povlačenjem.

Sovjetski se etatizam suočavao s posebno teškim zadatkom u upravljanju svojim odnosom prema ekonomiji i društvu u povijesnom kontekstu od tranzicije prema informacionalizmu. Štetnim tendencijama ugrađenima u dirigiranu ekonomiju i ograničenjima koja je društvu nametnula strukturalna prednost dana vojnoj moći dodani su još pritisci prilagođivanja specifičnim zahtjevima informacionalizma. Paradoksalno, ali sustav koji je izgrađen pod parolom razvitka proizvodnih snaga nije mogao svladati najvažniju tehnološku revoluciju u ljudskoj povijesti. To je zato što su značajke informacionalizma, simbiotske interakcije između društveno određene obrade informacija i materijalne proizvodnje, postale nespojive s državnim monopolom na informacije i zatvaranjem tehnologije unutar granica vojne industrije. Na razini organizacija, strukturalna logika vertikalnih birokracija postala je zastarjelom zbog informacijskog trenda k fleksibilnim mrežama, kao što se to uvelike dogodilo na Zapadu. Ali za razliku od Zapada, vertikalni zapovjedni lanac bio je u samoj srži sustava, što je još više otežavalo transformaciju velikih korporacija u nove oblike umreženih poslovnih organizacija. Doduše, sovjetski su rukovodioci i birokrati otkrili fleksibilnost i umreživanje kao organizacijski oblik, no primijenili su ih na razvoj sive ekonomije, čime se iznutra podrivala sposobnost kontrole dirigitirane ekonomije, povećavajući razliku između institucionalne organizacije sovjetskog sustava i funkcionalnih zahtjeva stvarne ekonomije.

Štoviše, informacijsko društvo nije nadgradnja neke nove tehnološke paradigme. Ono se zasniva na povijesnoj tenziji između materijalne snage apstraktne obrade informacija i traganja društva za smislenim kulturnim identitetom. U oba

slučaja etatizam, čini se, ne može obuhvatiti novu povijest. Ne samo da guši sposobnost za tehnološku inovaciju nego prisvaja i redefinira povijesno ukorijenjene identitete da bi ih rastopio u proces stvaranja moći koji je od primarne važnosti. Konačno, etatizam postaje nemoćan u svijetu u kojemu su osnovni izvori ekonomske i vojne moći sposobnost društva da stalno obnavlja informacije i tehnologiju koja ih utjelovljuje. Etatizam se također slabi i konačno uništava svojom vlastitom sposobnošću generiranja legitimnosti na osnovi identiteta. Apstrakcija državne vlasti u ime odumiruće ideološke konstrukcije ne može izdržati kušnju vremena protiv dvostrukog izazova povijesnih tradicija i individualnih želja.

Ipak, unatoč tim osnovnim strukturalnim proturječnostima, sovjetski se etatizam nije srušio pred napadom društvenih pokreta nastalih iz tih proturječnosti. Važan doprinos sovjetskog iskustva općoj teoriji društvene promjene jest da društveni sustavi mogu nestati pod određenim uvjetima kao rezultat svojih vlastitih nedostataka bez stalnih napada svjesno mobiliziranih društvenih aktera. Takvi su uvjeti, čini se, povijesni rad države ka uništenju temelja civilnog društva. Time ne želimo reći da mozaik društava koja su tvorila Sovjetski Savez nije bio sposoban za političku pobunu, socijalni revolt ili čak revolucionarnu mobilizaciju. Zapravo, nacionalistička mobilizacija baltičkih republika ili masovne demokratske demonstracije u Moskvi i Lenjingradu u proljeće 1991. pokazale su da postoji aktivan, politički svjestan segment urbane populacije koji samo čeka priliku da preuzme sovjetsku državu. Ipak, ne samo da nije bilo dovoljne političke organiziranosti nego, što je još i važnije, nije bilo čvrstog, pozitivnog društvenog pokreta koji bi nudio alternativne poglede na politiku i društvo. U svomu najboljem svjetlu ruski demokratski pokret prije raspada Sovjetskog Saveza bio je pokret za slobodu govora, uglavnom označen ponovnom mogućnošću društva da se izjašnjava i govori glasno i otvoreno. U svojoj glavnini ruski je demokratski pokret bio kolektivno odbacivanje iskustva koje je to društvo proživjelo, bez daljnje afirmacije nekih drugih vrijednosti osim konfuzne rekonstrukcije povijesnog, nacionalnog identiteta. Kada je očiti neprijatelj (sovjetski komunizam) nestao, kada su materijalne teškoće tranzicije dovele do pogoršanja uvjeta svakodnevnog života i kada je siva realnost oskudne baštine od sedam desetljeća dnevne borbe doprla do svijesti ljudi bivšega Sovjetskog Saveza, nepostojanje kolektivnog projekta, osim činjenice daje "bivši", proširilo je političku zbuđenost i potaknulo divlju utakmicu za individualno preživljavanje u cijelom društvu.

Posljedice velike društvene promjene koja je nastala prije iz raspada sustava nego iz izgradnje alternativnog projekta mogu se osjetiti u bolnoj zaostavštini koju su Rusija i sva bivša sovjetska društva dobili od sovjetskog etatizma i od promašaja *perestrojke*. Ekonomija je uništena nepodnošljivo bolno za pučanstvo spekulativnim manevrima u korist nomenklature; neodgovornim savjetima o apstraktnim načelima slobodnog tržišta koje su davali Međunarodni monetarni fond, neki zapadni savjetnici i politički neiskusni ruski ekonomisti koji su se odjednom našli na visokim položajima, kao i neučinkovitošću demokratske države koja je nastala kao rezultat bizantinskih prepirki između političkih frakcija kojima su vladale osobne ambicije. Kriminalna je ekonomija narasla do neviđenih razmjera za jednu veliku industrijsku zemlju, povezala se sa svjetskom kriminalnom ekonomijom i postala važan čimbenik koji se mora uzimati u obzir i u Rusiji i na međunarodnoj sceni. Kratkovidna politika Sjedinjenih Država, koja je zapravo ciljala na uništenje "ruskog medvjeda" u

svjetskoj politici, potaknula je nacionalističke reakcije, prijeteci ponovnim zaoštavanjem utrke u naoružavanju i međunarodnom napetošću. Nacionalistički pritisci unutar vojske, politički manevri u Jeljcinovu Kremlju i kriminalni interesi na vodećim položajima doveli su do katastrofalne avanture rata u Čečeniji. Demokrati na vlasti izgubili su se između svoje pripravnicike vjere u moć tržišta i makijavelijanskih strategija skrojenih za tajne prostorije moskovskoga političkog establišmenta ali neosjetljivih na osnovne životne uvjete traumatiziranog stanovništva - sve se to širilo velikim teritorijem sve raz-jedinjenije zemlje.

Najtrajnija zaostavština sovjetskog etatizma bit će razaranje civilnog društva nakon desetljeća sustavnoga negiranja njegova postojanja. Svedeni na mreže primarnog identiteta i individualno preživljavanje, Rusi, a i svi ljudi u bivšim sovjetskim državama, morat će proći rekonstrukciju svoga kolektivnog identiteta u svijetu u kojemu tokovi moći i novca postupno pokušavaju pružiti pomoć novonastajućim ekonomskim i socijalnim institucijama prije no što živnu, da bi ih progutali u svojim globalnim mrežama. Nigdje stalna borba između globalnih ekonomskih tokova i kulturnog identiteta nije važnija nego na pustopoljini stvorenoj raspadom sovjetskog etatizma na povijesnom rubu informacijskog društva.

9. Uspon četvrtoga svijeta: informatizirani kapitalizam, siromaštvo i društveno isključenje

Uspon informacionalizma na ovom kraju tisućljeća isprepleten je sa sve većom nejednakošću i društvenim isključenjem u svijetu. U ovome poglavlju pokušat ću objasniti kako i zašto je to tako, prikazujući neke slike novih oblika ljudskih patnji. Podosta veze s time ima proces kapitalističkoga restrukturiranja sa svojom čvrstom logikom ekonomske konkurencije. Međutim, novi tehnološki i organizacijski uvjeti informacijskog doba, kako su analizirani u ovoj knjizi, daju nov snažan zaokret od starog modela težnje za profitom k duhovnom propitivanju.

Međutim, postoje i proturječne indicije, kojima se zaoštava ideološki nabijena rasprava o nedaćama ljudi danas u cijelome svijetu. Napokon, u posljednjih četvrt stoljeća deseci milijuna Kineza, Korejaca, Indijaca, Ma-lajaca, Tajlandana, Indonežana, Cileanaca, Brazilaca, Argentinaca i stanovnika još nekih manjih zemalja dobili su pristup razvoju, industrijalizaciji i potrošnji. Većina stanovništva zapadne Europe još uvijek uživa najviši životni standard na svijetu i u svjetskoj povijesti. Dok su u Sjedinjenim Državama prosječne realne nadnice radnika muškaraca stagnirale ili pale (s iznimkom onih s visokim kvalifikacijama i fakultetskim obrazovanjem), masovno uključivanje žena u plaćeni rad, i to na ona mjesta koja su muš-kazxi napustili, uglavnom je održalo pristojan životni standard - pod uvjetom da svako kućanstvo ima dva stalna prihoda. Statistike o zdravstvu, obrazovanju i prihodima u cijelom svijetu pokazuju prosječno znatno poboljšanje u usporedbi s prošlošću.¹ Zapravo, uzimajući u obzir stanovništvo kao cjelinu, samo su Sovjetski Savez i Podsaharska Afrika, nakon pada etatizma u prvoj i kapitalističke marginalizacije u drugoj zemlji, doživjeli pad životnog standarda, a neke zemlje i pad u statistici vitalnosti u posljednjih deset godina (iako je većina Latinske Amerike doživjela nazadovanje u 1980-ima). Ipak, kako je Stephen Gould rekao u naslovu jednog svog izvrsnog članka prije mnogo godina, "srednja vrijednost nije poruka". Čak i bez

ulaženja u iscrpnu diskusiju o značenju kvalitete života, uključujući posljedice za okoliš u posljednjoj fazi industrijalizacije, naizgled nejasan prikaz razvitka u osvit informacijskog doba pokazuje ideološki manipuliranu zbunjenost. Zato pri ocjenjivanju društvene dinamike informacionalizma treba utvrditi razliku između nekoliko procesa socijalne diferencijacije. Sjedne strane *nejednakost*, *polarizacija*, *siromaštvo* i *bijeda* pripadaju području odnosa raspodjele/potrošnje ili diferencijalnog bogatstva stvorenog kolektivnim pregnućem. S druge strane *individualizacija rada*, *pretjerana eksploatacija radnika*, *društveno isključenje* i *izopačena integracija* karakteristične su za četiri specifična procesa vezana za proizvodne odnose.

Pod *nejednakošću* razumijemo različito prisvajanje bogatstva (prihoda i imovine) različitih pojedinaca i društvenih skupina koji su u međusobnom odnosu. *Polarizacija* je specifičan proces nejednakosti koji se događa kada vrh i dno dohodovne ljestvice ili raspodjele bogatstva rastu brže od sredine, koja se smanjuje, zaoštravajući tako socijalne razlike između dvaju krajnjih segmenata stanovništva. *Siromaštvo* je institucionalno definirana norma koja određuje razinu sredstava ispod koje nije nemoguće doseći životni standard za koji se smatra daje minimalan u danom društvu u dano vrijeme (obično razina prihoda po određenom broju članova kućanstva, kako to vlade i autoritativne institucije definiraju). *Bijeda* je termin koji predlažem da bi se označilo ono što socijalni statističari zovu "krajnja bijeda", ono što je dno raspodjele prihoda i imovine ili ono što neki stručnjaci vide kao oskudicu, čime se uvodi širi raspon socijalno-ekonomskih nedostataka. Na primjer, u SAD-u se krajnje siromašnim označuju ona kućanstva čiji je prihod niži od **50%** prihoda na granici siromaštva. Očito je da su sve te definicije (sa snažnim efektom kategoriziranja populacija i definiranja socijalnih politika i raspodjele sredstava) statistički relativne i kulturno određene, uz to što su još i politički manipulirane. Ipak, one nam barem pomažu da budemo precizni kad opisujemo/analiziramo društvenu diferencijaciju u informacijskom kapitalizmu.

Drugi skup procesa i njihova kategorizacija pripadaju analizi proizvodnih odnosa. Tako, kada promatrači kritiziraju "nesigurne" radne odnose, obično misle na proces individualizacije rada i na njemu prirodenu nestabilnost načina zapošljavanja. Inače rasprava o društvenoj isključenosti označava već viđenu tendenciju stalnom isključivanju određenih kategorija stanovništva iz službenih tržišta rada. Ti procesi doista imaju temeljite posljedice za nejednakost, polarizaciju, siromaštvo i bijedu. Ali, te se dvije razine moraju analitički i iskustveno razlikovati da bi se utvrdili njihovi uzročni odnosi i tako utro put razumijevanju dinamike društvene diferencijacije, eksploatacije i isključenja u umreženom društvu.

Pod *individualizacijom rada* razumijem proces kojim se doprinos rada proizvodnji definira za svakog radnika pojedinačno i za svaki od njegovih/ njezinih doprinosa, bilo u obliku samozapošljavanja ili pri pojedinačno ugovorenom, uglavnom zakonski nereguliranom radu za mjesečnu plaću. U prvom poglavlju prvoga sveska empirijski sam argumentirao difuziju tog oblika rada, a ovdje bih samo htio podsjetiti daje individualizacija rada prevladavajuća praksa u urbanoj neformalnoj ekonomiji koja je postala najčešći oblik zapošljavanja u većini zemalja u razvoju kao i na nekim tržištima rada visoko razvijenih ekonomija.

Rabim termin *pretjerana eksploatacija* da bih označio radni aranžman koji omogućuje kapitalu sustavno zadržavanje plaćanja/alokaciju resursa ili nekim vrstama radnika nameće teže radne uvjete, ispod norme ili propisa na danom formalnom tržištu rada u danom vremenu i prostoru. To se odnosi na diskriminaciju imigranata, manjina, žena, mladih ljudi, djece i drugih vrsta diskriminiranih radnika, što donosioci propisa toleriraju ili sankcioniraju. U ovom kontekstu posebno značenje ima trend oživljavanja plaćenog rada djece u cijelom svijetu, u uvjetima krajnje eksploatacije, nemogućnosti da se obrane i njihove zloporabe, što preokreće povijesni model socijalne zaštite djece koji je postojao u kasnom industrijskom kapitalizmu, kao i u industrijskom etatizmu i tradicionalnim poljoprivrednim društvima.

Društveno isključenje je koncept koji su predložili u komisiji za socijalnu politiku Komisije Europske unije i koji je prihvaćen u Međunarodnoj organizaciji rada Ujedinjenih naroda.⁷ Prema tekstu Opservatorija Europske komisije o nacionalnim politikama borbe protiv društvenog isključenja, termin se odnosi na "socijalna prava građana ... na određeni osnovni životni standard i na sudjelovanje u glavnim društvenim i profesionalnim šansama u društvu." ^s Pokušavajući biti još precizniji, definiram *društveno isključenje* kao proces kojim je određenim pojedincima ili grupama sustavno onemogućen pristup položajima koji bi im omogućili autonoman život unutar društvenih standarda institucija i vrijednosti u danom kontekstu. Pod normalnim okolnostima, u informacijskom kapitalizmu, *takav se položaj* obično povezivao s mogućnošću relativno stalnog plaćenog rada za barem jednog člana stabilnog kućanstva. Društveno je isključenje zapravo proces koji čovjeku oduzima posao u kontekstu kapitalizma. U zemljama s razvijenom socijalnom skrbi uključenje može također značiti bogatu odštetu u slučaju dugoročne nezaposlenosti ili invalidnosti, iako to postaje sve manje uobičajeno. Društveno isključenima smatram mase ljudi koji dulje vremena primaju socijalnu pomoć pod institucionalno sankcioniranim uvjetima kao što je slučaj u SAD-u. Naravno, među engleskim plemstvom i naftnim šejhovima našlo bi se još uvijek nekoliko nezavisno bogatih pojedinaca koji se uopće ne bi bunili da budu osuđeni na nerad. Njih ne smatram društveno isključenima.

Društveno isključenje je proces, a ne stanje. Tako se njegove granice mijenjaju, a tko je isključen varira tijekom vremena, ovisno o obrazovanju, demografskim značajkama, društvenim predrasudama, poslovnoj praksi i javnim politikama. Štoviše, iako je nedostatak stalnog zaposlenja kao izvora prihoda krajnji odlučujući mehanizam društvenog isključenja, kako i zašto pojedinci i grupe dođu u strukturalne teškoće ili nemogućnosti da zarađuju za sebe slijedi iz širokog spektra putova u oskudicu. Nije to samo stvar nedostatka kvalifikacija ili nemogućnosti da se nađe posao. Uzrokom može biti i bolest u društvu koje nema zdravstveno osiguranje za veliki dio svojega stanovništva (npr. SAD); ili ovisnost o drogama ili alkoholu koja uništava čovječnost u osobi; ili kultura zatvora; ili stigma bivšeg zatvorenika koja onemogućuje izlazak iz kriminala po povratku na slobodu. Ili mentalne bolesti ili živčani slom, koji stavljaju pred čovjeka izbor između psihijatrijske represije i neodgovorne deinstitucionalizacije, paraliziraju dušu i dokrajčuju volju. Ili još jednostavnije, funkcionalna nepismenost, nezakoniti status, nemogućnost da se plati

stanarina koja tjera u beskućništvo, ili samo loša sreća sa šefom ili policajcem - sve to može pokrenuti lavinu događaja koji šalju osobu (i često njegovu/njezinu obitelj) na rubove društva gdje žive brodolomci neuspješne čovječnosti.

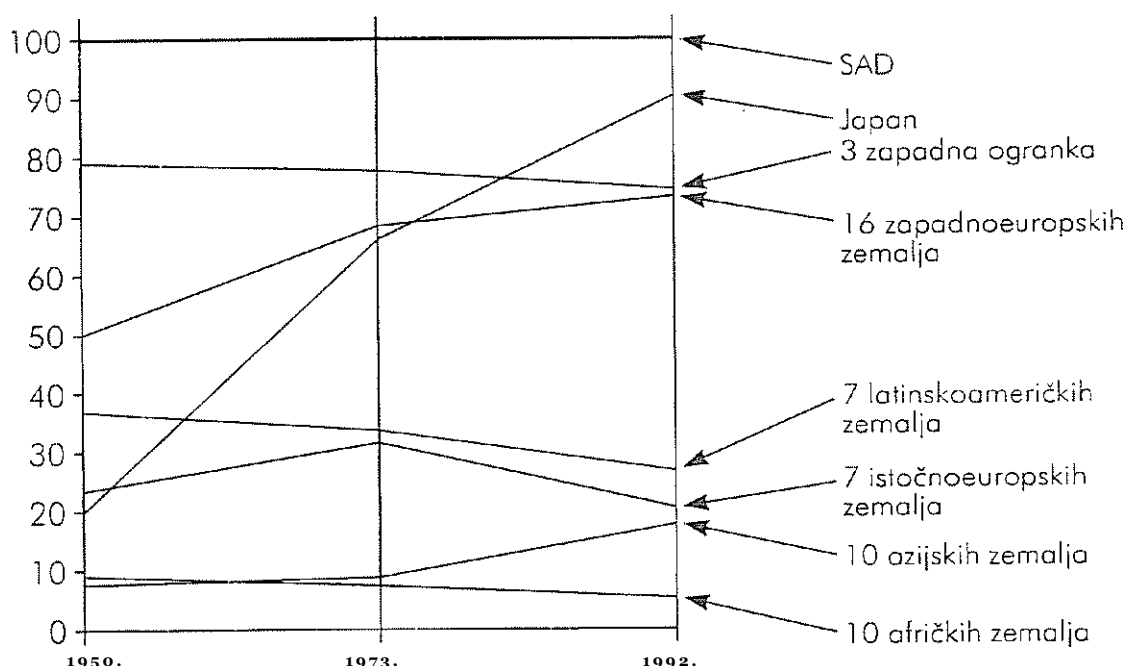
Štoviše, proces društvenog isključenja u umreženom društvu tiče se i ljudi i teritorija. Tako da, pod određenim uvjetima, cijele zemlje, regije, gradovi i četvrti postaju isključeni, obuhvaćajući u toj isključenosti većinu ili svu svoju populaciju. To se razlikuje od tradicionalnog procesa prostorne segregacije, kao što ću pokušati pokazati u ispitivanju novih značajki američkih gradskih geta. Pod novom, dominantnom logikom prostora tokova (šesto poglavlje prvoga sveska), bogatstva i informacije zaobilaze područja koja nemaju vrijednosti iz perspektive informacijskog kapitalizma i koja nisu od većeg političkog interesa za aktualnu vlast, i na kraju im je uskraćena tehnološka infrastruktura koja nam pomaže komunicirati, inovirati, proizvoditi, trošiti, pa čak i živjeti u današnjem svijetu. Taj proces stvara krajnje neujednačenu geografiju društvene/teritorijalne uključenosti i isključenosti koja onemogućuje velike grupe ljudi i u isto doba povezuje transteritorijalno pomoću informacijske tehnologije sve one i sve ono što može ponuditi vrijednost u globalnim mrežama koje akumuliraju bogatstvo, informacije i moć.

Proces društvenog isključenja i nedostatnost mjera za društvenu integraciju vode četvrtomu, ključnom procesu koji karakterizira neke posebne oblike proizvodnih odnosa u informacijskom kapitalizmu: ja ga zovem *izopačena integracija*. To se odnosi na radni proces u kriminalnoj ekonomiji. Pod kriminalnom ekonomijom razumijem djelatnosti koje donose prihod a koje su normativno obilježene kao kriminal i, u skladu s time, procesuirane u danom institucionalnom kontekstu. Nema u tom nazivu nikakve vrijednosne prosudbe, ne zato što odobravam trgovinu drogom, nego zato što ne odobravam niti veliki broj institucionalno prihvaćenih djelatnosti koje čine golemu štetu ljudskim životima. Ipak, kriminalno je ono što neko društvo smatra kriminalnim, a posljedice su bitne za sve one koji se bave takvim djelatnostima. Kao što ću izložiti u trećem poglavlju, za informacijski kapitalizam karakteristično je formiranje globalne kriminalne ekonomije i njegova rastuća međuzavisnost sa službenom ekonomijom i političkim institucijama. Segmenti društveno isključenog stanovništva, kao i pojedinci koji izabiru mnogo profitabilnije, iako riskantnije, načine zarađivanja za život, čine sve napućeniji podzemni svijet koji postaje osnovna značajka društvene dinamike na velikom dijelu planeta.

Postoje sistemski odnosi između informatiziranog kapitalizma, kapitalističkog restrukturiranja, trendova u proizvodnim odnosima i novih trendova u odnosima raspodjele. Ili, najkraće rečeno, između dinamike umreženoga društva, nejednakosti i društvene isključenosti. Pokušat ću iznijeti neke pretpostavke o prirodi i obliku tih odnosa. Ali, umjesto da predlažem formalnu teorijsku matricu, istražiću međusobno djelovanje tih procesa i njihove društvene ishode usmjeravanjem na tri empirijske stvari iz kojih ću pokušati izvesti neke analitičke zaključke. Usmjerit ću pozornost na proces društvene isključenosti gotovo cijeloga jednog kontinenta - Podсахar-ske Afrike - i većine od tamošnjih 500 milijuna ljudi. Izvijestit ću o širenju i produbljivanju gradskog siromaštva u zemlji koja se hvali vodećom ekonomijom i najmodernijom tehnologijom na svijetu - SAD-u. Razmotrit ću i drugačiji pogled na proces globalnog razvitka i nerazvitka: pogled iz dječje perspektive. Prije toga,

dopustite mi da ukratko razmotrim stanje svijeta u pogledu nejednakosti, siromaštva i društvenog isključenja.

10. Prema polariziranom svijetu? Globalan pregled

Slika 2_ 7. indeks BNP-a po stanovniku na uzorku 55 zemalja (SAD= 1 00) Izvor: priređeno prema tablici 2.. 1 .

"Različiti rezultat rada po osobi u različitim zemljama možda je dominantna značajka moderne ekonomske povijesti. Omjer dohotka po stanovniku u najbogatijoj i najsiromašnijoj zemlji [između 1870. i 1989.] povećao se šest puta, a standardna devijacija BNP-a per capita narasla je između 60 i 100 posto", piše Pritchett sumirajući nalaze svoje ekonometrijske studije za Svjetsku banku.¹⁰ U velikom dijelu svijeta ta se zemljopisna različitost u stvaranju i prisvajanju bogatstva povećala u posljednjih dvadesetak godina, dok je razlika između zemalja OECD-a i ostatka svijeta, koji čini veliku većinu stanovništva, još uvijek golema. Tako, koristeći se povijesnim ekonomskim statistikama koje je elaborirao Maddison,¹¹ Benner i ja smo razradili tablicu 2.1. koja je grafički prikazana slikom 2.1. na kojoj je pokazana evolucija indeksa bruto domaćeg proizvoda (BNP) po stanovniku za grupu odabranih zemalja rangiranih prema relativnoj vrijednosti njihova indeksa u odnosu prema Sjedinjenim Državama između 1950., 1973. i 1992. Japan ih je uspio gotovo dostići u posljednjih četrdeset godina, dok je Zapadna Europa poboljšala svoj relativni položaj ali još uvijek znatno zaostaje za SAD-om. U razdoblju 1973.-1992. zemlje Latinske Amerike, Afrike i Istočne Europe koje su odabrane u Maddisonovoj studiji još su više zaostale. Sto se tiče deset azijskih zemalja, uključujući i ekonomska čuda poput Južne Koreje, Kine i Tajvana, one su znatno poboljšale svoj relativni položaj, ali apsolutno su 1992. još uvijek bile siromašnije nego bilo koja druga regija svijeta, izuzimajući Afriku, čineći u cijelosti samo 18 posto razine bogatstva SAD-a, iako je to uglavnom zbog veličine kineskog stanovništva.

Međutim, iako se distribucija bogatstva između zemalja i dalje razlikuje, općenito su prosječni uvjeti života svjetskog stanovništva prema mjerilima indeksa ljudskog razvoja Ujedinjenih naroda u posljednja tri desetljeća stalno rasli. To je prvenstveno zasluga većih obrazovnih mogućnosti i boljeg zdravstvenog standarda, što se ogleda u znatnom porastu očekivanog životnog vijeka koji je u zemljama u razvoju porastao s 46 godina u 1960-ima na 62 godine u 1993. te na 64,4 godine u 1997., osobito za žene.

Evolucija nejednakosti prihoda drukčije izgleda ako gledamo globalno ili ako usporedimo njezinu evoluciju u pojedinim zemljama. Globalno je u posljednjih trideset godina postojala sve veća nejednakost i polarizacija u raspodjeli bogatstva. Prema podacima UNDP-ovih Izvješća o ljudskom razvoju iz 1996./1999. samo je 5 bilijuna USD od 23 bilijuna USD svjetskoga bruto BNP-a potjecalo iz zemalja u razvoju iako one imaju gotovo 80% ukupnog svjetskog stanovništva. Dohodak 20% najsiromašnijega svjetskog stanovništva u globalnom dohotku pao je s 2,3% na 1,4% u posljednjih dvadeset godina, dok je udio 20% najbogatijih porastao sa 70% na 85%. To je podvostručilo omjer udjela najbogatijih i najsiromašnijih - s 30:1 1960. godine na 74:1 1997. Imovina 358 svjetskih milijardera (u američkim dolarima) premašila je ukupne godišnje prihode zemalja s 45% svjetskog stanovništva. Koncentracija bogatstva na samome vrhu ubrzala se u drugoj polovini 1990-ih: čisti imetak 200 najbogatijih ljudi svijeta povećao se između 1994. i 1998. s 440 milijardi USD na više od 1 bilijun. Tako su 1998. nekretnine troje najbogatijih ljudi na svijetu bile veće od zajedničkog BNP-a 48 najnerazvijenijih zemalja, u kojima živi 600 milijuna ljudi.¹³ Jaz u prihodu po stanovniku između industrojskih i zemalja u razvoju utrostručio se - od 5 700 USD u 1960. na 15 000 USD u 1993.¹⁴ "Između 1960. i 1991. svi su osim najbogatije petine [svjetske populacije] doživjeli pad prihoda, tako da je do 1991. više od 85% svjetskog stanovništva dobilo samo 15% prihoda, što je još jedan pokazatelj sve veće polarizacije u svijetu".

S druge strane, postoji priličan nerazmjer u evoluciji *nejednakosti unutar zemalja* u različitim dijelovima svijeta. U posljednjih je dvadesetak godina povećana nejednakost prihoda u SAD-u¹⁶, Ujedinjenom Kraljevstvu¹⁷, Brazilu, Argentini, Venezueli, Boliviji, Peruu, Tajlandu i Rusiji¹⁸; u osamdesetima pak u Japanu¹⁹, Kanadi, Švedskoj, Australiji, Njemačkoj i Meksiku²¹, da nabrojimo samo neke relevantne zemlje. Nejednakost prihoda *smanjila se* u razdoblju od 1960. do 1990. u Indiji, Maleziji, Hong Kongu, Singapuru, Tajvanu i Južnoj Koreji.²² Također, prema podacima Deiningera i Squirea, usporedimo li razinu nejednakosti prihoda mjerenu prema koeficijentu Gini po glavnim svjetskim regijama između 1990-ih i 1970-ih, bila je mnogo veća 1990. u Istočnoj Europi, nešto veća u Latinskoj Americi, ali niža u svim drugim regijama kada se analizira na ukupnoj razini. Koeficijent Gini ostao je u Latinskoj Americi u cjelini tijekom 1990-ih oko 0,58, izražavajući tako najvišu razinu nejednakosti među glavnim regijama svijeta."

Ipak, unatoč stanovitim varijacijama trendova u različitim zemljama, tablica 2.1. pokazuje da prevladava trend povećanja nejednakosti, mjerene godišnjom promjenom koeficijenta Gini, za većinu zemalja OECD-a između kraja 1970-ih i sredine 1990-ih. Ujedinjeno Kraljevstvo je zemlja u kojoj je nejednakost najbrže porasla. No, posebno iznenađuje da su druge dvije zemlje s brzim rastom nejednakosti Švedska i Danska, koje su donedavno bile egalitarna društva. Dodamo li istoj toj kategoriji brzo rastuće nejednakosti u društvima s niskim razinama nejednakosti Japan, to bi upućivalo na hipotezu strukturalnog trenda prema rastućoj

nejednakosti u umreže-nom društvu. S druge strane, Finska, vrlo napredno industrijsko društvo, nije slijedila trend svojih skandinavskih susjeda, a Italija je znatno smanjila nejednakost. Da su u tablicu uvršteni i podaci iz Španjolske i Portugala, pokazali bi obrazac stabilne, umjerene nejednakosti. Tranzicijske ekonomije u Istočnoj Europi i ZND-u proživjele su u 1990-ima najbrži rast nejednakosti u povijesti. Potkraj dvadesetoga stoljeća je udio najbogatijih 20 posto u prihodu bio 11 puta veći od prihoda najsiromašnijih 20 posto.

Ali, ako razvoj nejednakosti unutar zemlje varira, *ono što se čini globalnim fenomenom, premda uz neke važne iznimke, naročito Kinu, jest rast siromaštva*, i to upravo krajnjeg siromaštva. Zaista, ubrzanje neujednačenog razvoja i istodobno uključivanje ljudi u proces rasta i njihovo isključivanje iz njega, što smatram značajkom informacijskoga kapitalizma, zapravo je polarizacija i širenje bijede sve većeg i većeg broja ljudi. Tako je, prema podacima UNDP-a, od 1980. utvrđen dramatičan uspon ekonomskog rasta u nekih 15 zemalja koji je donio brz rast prihoda većini od njihove 1,5 milijarde ljudi, stoje više od četvrtine svjetskog stanovništva. Tijekom dobrog dijela toga razdoblja, međutim, ekonomski pad ili stagnacija zahvatila je 100 zemalja i tako smanjila prihode 1,6 milijardi ljudi, stoje opet više od četvrtine svjetskog stanovništva. U 70 od tih zemalja prosječni su prihodi manji nego što su bili u 1980. godini, a u 43 zemlje manji su od istog prosjeka 1970. Štoviše, u razdoblju 1970.-1985. svjetski je BNP porastao 40%, iako se broj siromašnih povećao 17%. Dok je prihod po stanovniku 200 milijuna ljudi pao u razdoblju 1965.-1980., više od milijarde ljudi doživjelo je to u razdoblju 1980.-1993.

Uzmemo li kao granicu krajnjeg siromaštva potrošnju koja odgovara jednom američkom dolaru na dan, sredinom devedesetih je 1,3 milijarde ljudi, što čini 33% stanovništva zemalja u razvoju, živjelo u bijedi. Od tih siromašnih, 550 milijuna je živjelo u Južnoj Aziji, 215 milijuna u Podsaharskoj Africi i 150 milijuna u Latinskoj Americi.²⁷ U sličnoj procjeni, uzimajući jedan dolar na dan kao granicu siromaštva, ILO je procijenila da se postotak stanovništva ispod te crte povećao s 53,5% u 1985. na 54,4% u 1990. u Podsaharskoj Africi; s 23% na 27,8% u Latinskoj Americi; a pao sa 61,1% na 59% u Južnoj Aziji te s 15,7% na 14,7% u istočnoj/jugoistočnoj Aziji (ne ubrajajući Kinu). Prema UNDP-u, između 1987. i 1993. broj ljudi s prihodom manjim od dolara na dan povećao se za 100 milijuna i dosegnuo 1,3 milijarde. Uzmemo li i razinu prihoda manju od dva dolara na dan, trebalo bi dodati još milijardu ljudi. Tako je na prijelazu tisućljeća dobra trećina čovječanstva živjela na razini preživljavanja ili ispod nje. Još su, osim siromaštva mjerelog prihodom, strasnije druge dimenzije siromaštva: sredinom 1990-ih bilo je nepismeno oko 840 milijuna ljudi, više od 1,2 milijarde nisu imale pitku vodu, 800 milijuna nije imalo zdravstvenu zaštitu i više od 800 milijuna je gladovalo. Za gotovo trećinu ljudi u najnerazvijenijim zemljama - uglavnom u Podsaharskoj Africi - nije se očekivalo da će živjeti dulje od 40 godina. Žene i djeca su najveće žrtve siromaštva: 160 milijuna djece mlađe od pet godina bilo je neishranjeno, a smrtnost majki bila je oko 500 žena na 100 000 živorođene djece. Kudikamo najveća koncentracija siromaštva zabilježena je u seoskim područjima: u 1990. udio siromašnih u seoskom stanovništvu bio je 66 posto u Brazilu, 72 posto u Peruu, 43 posto u Meksiku, 49 posto u Indiji i 54 posto na Filipinima. Što se Rusije, Zajednice Nezavisnih Država (ZND-a) i Istočne Europe tiče, prema jednom izvještaju Svjetske banke iz travnja 1999. ondje je 147 milijuna ljudi živjelo ispod granice siromaštva od četiri dolara na dan. Za 1989. taje brojka bila 14 milijuna.

S druge strane, neke su zemlje, naročito Kina i Čile, tijekom 1990-ih znatno smanjile razinu siromaštva. U slučaju Kine to je bila posljedica ekonomskog rasta kao i migracije iz sela u grad. U slučaju Čilea to je bio rezultat političkih mjera prve čileanske demokratske vlade, nakon stoje Pinochetovo "čudo" svelo na siromaštvo oko 43 posto čileanskoga stanovništva. Dakle, neovisno o strukturalnim trendovima, siromaštvo je i funkcija javnih politika. Tijekom 1980-ih i 1990-ih većina je vlada dala prvenstvo tehnološko-ekonomskom restrukturiranju pred socijalnim pitanjima. Kao rezultat, siromaštvo se u 1980-ima i početkom 1990-ih povećalo i u najrazvijenijim zemljama. Broj obitelji koje su živjele ispod granice siromaštva povećao se u Ujedinjenom Kraljevstvu 60 posto, a u Nizozemskoj 40 posto. Ukupno uzevši, sredinom 1990-ih više od 100 milijuna ljudi bilo je ispod granice siromaštva u industrijaliziranim zemljama, uključujući pet milijuna beskućnika.

Trajnom strukturalnom siromaštvu u svim dijelovima svijeta mora se dodati siromaštvo koje su naglo izazvale ekonomske krize vezane za prevrtljivost svjetskih financijskih tržišta. Tako je azijska kriza iz 1997.-98. u Indoneziji gurnula u siromaštvo dodatnih 40 milijuna ljudi ili 20 posto stanovništva te ispod granice siromaštva 5,5 milijuna ljudi u Koreji i 6,7 milijuna u Tajlandu. No, dok se tržišta i izvoz mogu razmjerno brzo oporaviti (oko dvije godine u većini azijskih gospodarstava pogođenih krizom iz 1997.-98.), zapošljavanje, dohodak i socijalna pomoć potkresani su za kudikamo dulje razdoblje. Jedna analiza više od 300 ekonomskih kriza u više od 80 zemalja od 1973. pokazala je da se rast proizvodnje vratio na razinu prije klize prosječno za godinu dana. No za oporavak rasta realnih plaća trebale su oko četiri godine, a za rast zapošljavanja pet godina. Distribucija dohotka pogoršala se prosječno za tri godine, a popravila se u odnosu na razine prije kriza pete godine. A sve to uz pretpostavku da tijekom tog razdoblja od tri do pet godina nema nove krize.

11. Dehumanizacija Afrike

Uspon informacijskoga/globalnog kapitalizma u posljednjih 25 godina 20. stoljeća dogodio se usporedno sa slomom afričkih ekonomija, raspadom mnogih država i većine društava u Africi. Rezultat toga bile su gladi, epidemije, nasilje, građanski ratovi, masakri, masovni egzodus i socijalni i politički kaos jedne zemlje koja je sačuvala Lucy, možda zajedničku baku cijeloga čovječanstva. Tvrdim da postoje strukturalna i društvena objašnjenja za tu povijesnu podudarnost. Pokušat ću na sljedećim stranicama pokazati složenu interakciju ekonomije, tehnologije, društva i politike u nastajanju procesa koji odriče čovječnost ljudima Afrike, kao i svima nama u dubini duše.

Afrika je 1990. primila 30% svih svjetskih sredstava pomoći; 1994. međunarodna je pomoć činila 12,4% BDP-a u Africi u usporedbi s 1,1% za sve zemlje s niskim i srednjim dohotkom.⁴⁰ U brojnim zemljama ona, zapravo, čini bitan dio bruto nacionalnog proizvoda (npr. 65,7% u Mozambiku, 45,9% u Somaliji)⁴¹.

U osamdesetima je bilo mnogo stranih kredita (većina ih je dolazila od država i međunarodnih institucija, ili preko njih) da bi se spasile afričke ekonomije u raspadu. Kao rezultat toga Afrika je postala najzaduženije područje na svijetu. U postocima bruto nacionalnog proizvoda ukupan je vanjski dug porastao s 30,6% 1980. na 78,7%

u 1994.⁴², a kao postotak vrijednosti izvoza, porastao je s 97% u 1980. na 324% u 1990.⁴³

Budući daje općepoznato da se takav dug ne može vratiti, vlade, vjerovnici i međunarodne institucije iskoristile su tu financijsku zavisnost da bi afričkim zemljama nametale politiku nagodbe, opraštajući im djelomično dug ili ugovarajući nove uvjete otplate duga u zamjenu za poslušnost. Kasnije ću se detaljnije osvrnuti na pravi utjecaj tih pravila u konkretnom kontekstu afričke političke ekonomije.

Izravna strana ulaganja zaobilaze Afriku iako u cijelome svijetu znatno rastu. Prema Collieru, dok su se izravne privatne investicije u zemlje u razvoju uvelike povećale u posljednjih desetak godina (na oko 200 mlrd USD na godinu), udjel ulaganja u Afriku sveo se na zanemarive razmjere: prema sadašnjim procjenama, manje od 1% tih sredstava odlazi u Podсахar-sku Afriku. Čak se i ta količina smanjuje: apsolutna količina u 1992. bila je realno manja nego dotok u 1985., kada je bila dosegnuta najniža točka ekonomske krize na gotovo cijelom kontinentu.

Nadalje, dok afrička poduzeća jedva mogu konkurirati u globalnoj ekonomiji, postojeće veze s tim ekonomijama duboko su prodrle u tradicionalne afričke sektore. Tako su poljoprivreda i proizvodnja hrane za lokalna tržišta u krizi u većini zemalja, *stoje* posljedica preorijentacije na izvoznu poljoprivredu i specijalizirane industrijske kulture, u očajničkom naporu da prodaju na međunarodnom tržištu.⁵¹ Tako je ono *stoje* globalno marginalno, u Africi još uvijek u središtu pažnje i zapravo pridonosi dezorganizaciji tradicionalnih ekonomskih oblika.⁵² U tom smislu Afrika nije izvan globalnih ekonomskih tokova. Naprotiv, ona je razglobljena zbog svoga fragmentiranog uključivanja u globalnu ekonomiju na načine kao što su ograničena količina izvoza robe, spekulativno prisvajanje vrijednih resursa, financijski prijenosi u inozemstvo i parazitska potrošnja uvezenih dobara.

Posljedica toga procesa neinvestiranja diljem Afrike, upravo u onom povijesnom trenutku kada je u većem dijelu svijeta revolucija informacijske tehnologije promijenila infrastrukturu proizvodnje, menadžmenta i komunikacija, bilo je iskakanje afričkih poduzeća i radnika iz funkcioniranja nove ekonomije, dok se afrička elita povezala u globalne mreže bogatstva, moći, informacija i komunikacija.

Tehnološki apartheid Afrike u zoru informacijskog doba

Informacijska tehnologija i sposobnost njezina korištenja i prilagodbe presudni je čimbenik u generiranju i pristupanju bogatstvu, moći i znanju u našem vremenu (vidjeti prvi svezak *Umreženo društvo*, drugo i treće poglavlje). Afrika je uz bitnu iznimku Južne Afrike za sada isključena iz revolucije informacijske tehnologije, izuzmemo li nekoliko čvorova financijskog i internacionalnoga menadžmenta koji su izravno povezani s globalnim mrežama ali zaobilaze afričke ekonomije i društva.

Ne samo daje Afrika kudikamo najmanje kompjutorizirana regija na svijetu nego nema niti minimum infrastrukture potrebne za uporabu računala, što mnoge napore da se zemljama i organizacijama osiguraju računala čini smiješnima. Zapravo, prije no što uđe u elektroniku, Afrika najprije treba pouzdane izvore električne energije: između 1971. i 1993. komercijalno korištenje energije u Africi poraslo je sa samo 251 kW na 288 kW po stanovniku, dok se ta potrošnja u svim zemljama u razvoju više nego udvostručila, s 255 kW na 536 kW po stanovniku. Za usporedbu navedimo potrošnju od 4589 kW po stanovniku u razvijenim industrijskim zemljama u 1991. godini. Nadalje, presudni aspekt korištenja računala u informacijskom dobu jest

mogućnost njegova umrežavanja, koja se oslanja na telekomunikacijsku infrastrukturu koja omogućuje povezivanja u mreže. Afričke su telekomunikacije vrlo slabe u usporedbi sa sadašnjim svjetskim standardima. Na Manhattanu ili u Tokiju ima više telefonskih linija nego u cijeloj Podsaharskoj Africi. U 1991. postojala je u Africi samo jedna telefonska linija na 100 stanovnika, dok je u zemljama u razvoju taj broj bio 2,3 a u industrijski razvijenim zemljama 37,2. U 1994. u Africi je bilo samo 2% telefonskih linija cijeloga svijeta. Neke prepreke razvoju telekomunikacija dolaze od državnih birokracija zbog njihove politike održavanja monopola za nacionalna poduzeća, što sve usporava njihovu modernizaciju. Da bi se instalirao bilo kakav telefonski uređaj, potrebna je dozvola nacionalne telefonske kompanije. Uvoz telekomunikacijske opreme je skup i nesiguran, budući da se ona često "izgubi" na carini. Organizacija afričkog jedinstva osnovala je Udrugu panafričkih telekomunikacija sa zadaćom da koordinira politiku telekomunikacija u Africi. No odluka koja je donesena na Mobu-tuovo inzistiranje da se ured smjesti u Zairu, čije su komunikacijske mreže među najlošijima, umanjila je učinkovitost te organizacije. Povezivanje s Internetom je jako ograničeno zbog nedovoljnoga međunarodnoga frekvencijskoga opsega i nepovezanosti afričkih zemalja. Godine 1995. polovina afričkih zemalja nije bila povezana na Internet pa Afrika uvelike ostaje izolirana regija svijeta (vidi sliku 2.2.). Međutim; važno je da su 1996. godine 22 afrička glavna grada imala potpunu vezu s Internetom, ali samo u jednoj zemlji (Senegalu) Internetu se moglo pristupiti i izvan glavnoga grada.⁵⁷ Tako, dok se neki upravni cente povezuju s Internetom, njihove su zemlje i dalje isključene.

Uz to što fizička infrastruktura zaostaje, i osposobljenost ljudi da rade s informacijskom tehnologijom posvema je neadekvatna. Istančan promatrač afričke informacijske tehnologije, Mayuri Odedra, piše: Podsaharskoj Africi nedostaje računalnih vještina u svim područjima, uključujući analizu sistema, programiranje, održavanje i kon-zalting, na svim operacijskim razinama, od osnovne uporabe do me-nadžmenta. Većini zemalja nedostaju mogućnosti obrazovanja i praktičnog učenja koje su potrebne kako bi pomogle ljudima da steknu odgovarajuća znanja. Nekoliko centara za poduku koji ipak postoje nisu mogli zadovoljiti potrebe. Samo nekoliko zemalja, na primjer Nigerija, Malavi i Zimbabve, imaju sveučilišta na kojima se može studirati računalstvo. Programi koji se nude u drugim državama uglavnom su na razini tečajeva. Zbog nekvalificiranog i neuvježbanoga kadra, korisnička su poduzeća primorana zapošljavati strance koji nemaju dovoljno znanja o lokalnim organizacijama i zato kreiraju loše sisteme.

Tehnološka zavisnost i tehnološka nerazvijenost u razdoblju ubrzanih tehnoloških promjena u ostatku svijeta doslovce onemogućuju Africi konkuriranje na međunarodnom tržištu, i u proizvodnji i u višim uslugama. Druge aktivnosti, koje se također oslanjaju na učinkovitu obradu informacija, kao stoje perspektivni turizam, pod kontrolom su međunarodnih tu-roperatora i putničkih agencija, koji uzimaju lavovski dio turističkog prihoda tako što kontroliraju tržišne informacije. Čak i izvoz poljoprivrednih proizvoda i ruda, koji čini najveći dio afričkog izvoza, sve više ovisi o upravljanju informacijama u međunarodnom poslovanju, kao i o elektroničkoj opremi i kemijskim/biotehnološkim inputima za razvijenu poljoprivrednu proizvodnju. Zbog nesposobnosti afričkih zemalja da proizvode i rabe modernu tehnološku opremu i *know-how*, njihova trgovinska bilanca postaje neodrživa kako se

dodana vrijednost tehnološki intenzivnih dobara i usluga sve više povećava u odnosu na vrijednost sirovina i poljoprivrednih proizvoda, ograničavajući tako njihovu sposobnost za uvoz reprodukcijских materijala. Konkurentnost afričkih zemalja sve više pada jer Afrika svakim korakom naprijed u tehnološkim promjenama postaje sve više marginalizirana u informacijskoj/globalnoj ekonomiji. Neinformiranost Afrike u zoru informacijskog doba može biti najtrajnije rana koju su novi načini zavisnosti nanijeli tom kontinentu, a koja se i pogoršava politikom grabežljive države.

Grabežljiva država

Čini se da se gledišta sve većeg broja afrikanista približuju glede destruktivnog djelovanja afričkih nacija-država na njihove ekonomije i društva. Frimpong-Ansah, bivši guverner središnje banke Gane, smatra da zadržavanje kapitala nije jedina prepreka razvoju. Presudna je institucionalna sposobnost da se mobilizira štednja, a ona je u Africi erodirala još sredinom 1970-ih zbog toga što je "vampirski država", tj. država koju su političke elite stvorile sebi za korist, zlorabila kapital. Promatrajući s drugoga gledišta, jedan od najcejenjenijih afrikanista, Basil Davidson, misli daje "kriza u afričkom društvu izazvana mnogim nemirima i sukobima, ali je korijen problema u drugome ... Prvenstveno je to kriza institucija. Kojih institucija? Moramo se ovdje zabrinuti zbog nacionalizma koji je proizveo nacije-države nove nezavisne Afrike nakon kolonijalnog razdoblja: s nacionalizmom koji je postao *nacional-etatizam*" Fatton tvrdi daje "grabežljiva vlast", koja je tipična za mnoge afričke države, rezultat procesa individualizacije vladajućih klasa: "Njihovi su članovi često plaćenici, budući da njihovo održanje na vlasti ovisi o milosti hirovitih odluka vrhovnog vođe."⁶³ To se vjerojatno odnosi na krvave diktatorske vladavine, kao što je Mobutuova u Zairu ili "cara" Bokasse u Srednjoafričkoj Republici, kao i na benevolentne pseudodemokracije, kao stoje režim Houphouet-Boignyja u Obali Bjelokosti. Kao stoje napisao Colin Leys: "Malo je teoretičara bilo kojega uvjerenja [marksista, teoretičara ovisnosti] očekivalo da će postkolonijalne države svih ideoloških boja biti korumpirane, razbojničke, nedostatne i nestabilne, kao što gotovo sve one jesu.

Zair: osobno prisvajanje države

Zair je postao, barem prije 1997. (a pod novim imenom Kongo možda i nakon toga), simbol predatorske politike i upozorenje na posljedice društvene i političke dezintegracije, kao i ljudskih katastrofa (epidemije, pljačke, masakri, građanski ratovi) kao rezultata tih politika.⁷³ Država Zair organizirala se oko osobne diktature poručnika Mobutua, koju su podržavali Francuska, Belgija i SAD u okviru hladnoratovske politike. Norman Kempster, novinar *Los Angeles Timesa*, ovako je sažeo Mobutuov uspon:

Mobutu je bivši poručnik u belgijskoj kolonijalnoj vojsci koji se dočepao vlasti uz podršku SAD-a i Zapada 1965. godine, čime se završilo kaotično suparništvo između prokomunističkih i antikomunističkih frakcija. Trideset je godina svoju golemu zemlju (veličinom drugu u Podsaharskoj Africi) davao na

raspolaganje CIA-i i drugim zapadnim agencijama, koje su je koristile za pripremanje svojih aktivnosti na cijelom kontinentu. Zauzvrat, imao je slobodu djelovanja kod kuće, zadržavajući za sebe milijarde dolara od zairškoga rudnog blaga i ostavljajući istodobno većinu Zairaca u siromaštvu.

Mobutu se oslanjao na vrlo jednostavan sustav vlasti. Kontrolirao je jedinu vojnu postrojbu koja je djelovala, predsjedničku gardu, i razdijelio mjesta u politici, upravi i vojsci pripadnicima različitih etničkih skupina. Sve ih je patronizirao, ali i poticao na nasilne sukobe.⁷⁵ Usredotočio se na kontroliranje vađenja ruda, posebno kobalta, industrijskih dijamanta i bakra, koristeći se državnim poduzećima u sprezi sa stranim investitorima za vlastitu korist. "Zairizacijom" stranih poduzeća također je sva vrijedna imovina zemlje došla u ruke birokracije i vojske. Oduzeo je sredstva socijalnim službama i infrastrukturi da bi se usredotočio na nekoliko profitabilnih projekata i zaradu od izvoza. Poticao je cjelokupni vojni kadar i vladine agencije da čine isto. Tako Bavart kaže daje zairsko zrakoplovstvo bilo uključeno u piratski zračni prijevoz, zatim krijumčarenje i konačno prodaju rezervnih dijelova zrakoplova dok svi zrakoplovi nisu postali neupotrebljivi.⁷⁶ To je Mobutu omogućilo da zatraži dodatnu zrakoplovnu opremu od svojih zapadnih saveznika. Nedostatak kontrole nad lokalnim i pokrajinskim vlastima vodio je praktičnoj dezintegraciji zairske države, u kojoj je većina mjesta, uključujući Kinšasu, izmakla kontroli središnje vlasti. Vojne pobune kojima su obično slijedile bezobzirne pljačke, kao u rujnu 1991., vodile su do masovnog bježanja stranih državljana i, konačno, Mo-butuova ukopavanja u njegovu rodnom gradu Gbadolitu, u Ekvatorskoj provinciji, gdje gaje čuvala njegova privatna vojska, mada je diktator provodio puno vremena u svojim vilama u Švicarskoj, Francuskoj, Španjolskoj i Portugalu. Provincijske vlasti, prepuštene same sebi, slijedile su primjer svoga vođe u mnogim aspektima, koristeći se svojom moći da zloupotrebljavaju i krađu od svojih podčinjenih, počinjući od najslabijih etničkih grupa. Konačno je nezasitnost nekih provincijskih vlasti dokrajčila cijeli pothvat. Napoljetku, 1996. je vlast u provinciji Kivi u istočnom Zairu pokrenula eksproprijaciju zemlje i naredila iseljenje naroda Banyamulenge manjine Tutsi koja je tamo živjela stoljećima. Pobuna Banyamulenge i drugih etničkih skupina pod vodstvom iskusnoga revolucionara Laurenta Kabile za nekoliko je mjeseci proizvela bande razbojnika koji su se predstavljali kao zairska vojska i iznijeli na vidjelo fikciju zairske države, što je dokrajčilo Mobutuov režim 1997.⁷⁷ Nije prošlo nekoliko mjeseci i novije Kongo ušao u nov građanski rat i međuetnički sukob kada se Kabila okrenuo protiv svojih bivših saveznika, a u rat su se uplele razne afričke države kako bi poduprle svoje surogatne snage u borbi za kontrolu nad bogatstvima Konga. Posljedice te tridesetogodišnje pljačke jedne od najbogatijih zemalja u Africi od strane njezinih vlastitih vladara i njihovih poslovnih partnera, a uz otvorenu suradnju zapadnih sila, dramatične su i dugotrajne za Zair/Kon-go, Afriku i svijet. Za Zair/Kongo, zato što su komunikacije, promet i proizvodna struktura u toj zemlji potpuno propali i pali na nižu razinu nego u vrijeme stjecanja nezavisnosti, dok je narod, držan u nepismenosti, trpio masovnu neishranjenost i bijedu te izgubio veliki dio svoje osnovne poljoprivrede koja osigurava životni minimum. Za Afriku, zato jer je nearti-kuliranost jedne od njezinih najvećih ekonomija u samom srcu kontinenta blokirala učinkovite regionalne integracije. Osim toga, "zairski model" je služio kao magnetni primjer dragim elitama na kontinentu. Osobno ga je promovirao Mobutu koji je, kao privilegirani partner Zapada, igrao važnu ulogu u Organizaciji afričkog jedinstva i na afričkoj političkoj sceni. Za svijet, zato što je Zair postao najistaknutiji izvor smrtonosnih epidemija, uključujući i virus ebole, čije ćemo katastrofične

posljedice za život u 21. stoljeću možda tek osjetiti. Štoviše, indirektan doprinos Zapada, a posebno Francuske, privatnom prisvajanju Zadra od strane vojno-birokratske klike uvelike je narušio vjerodostojnost buduće politike međunarodne suradnje u očima nekih od najboljih Afrikanaca. Dezintegracija zairske države kakvu je ostavio Mobutu označila je granice predatorske vladavine i pokazala njezinu povijesnu povezanost s politikom hladnoga rata i modelima post-kolonijalne dominacije. Ipak, poslijemobutuovsko iskustvo pokazalo da je taj model, iako proizvod sukobljavanja velesila u Africi, nadrastao svoje povijesno podrijetlo. Doista, iskustvo Nigerije čini se da upućuje na to da predatorska država ima dublje strukturalne i povijesne korijene, povezane i s kolonijalnom prošlosti Afrike i s njenim razvojnim modelom selektivnih povezivanja s globalnom ekonomijom.

Nigerija: nafta, etnicitet i vojno predatorstvo

Moguće je da će sudbina Nigerije, koja obuhvaća otprilike petinu ukupnoga stanovništva Podsaharske Afrike, uvjetovati budućnost Afrike. Ako je tako, budućnost je tmurna. Ekonomija Nigerije vrti se oko države i državne kontrole nad prihodima od nafte, na koje otpada 95% nigerijskog izvoza i 80% državnih prihoda. Vojska, koja je kontrolirala vladu tijekom 26 od 35 godina nezavisnosti, organizirala je politiku i strukturu države, ukidajući izbore i namećući svoju volju kada je to bilo potrebno, kao 1993. godine kada je vojni puč vodio general Sani Abacha.⁷⁸ Prisvajanje naftnog blaga, eksploatiranog u konzorciju Nigerijske nacionalne naftne korporacije s multinacionalnim naftnim kompanijama, izvor je etničkih, teritorijalnih i frakcijskih borbi koje su sustavno destabilizirale nigerijsku državu od građanskog rata 1966.-1970. Političke borbe vode se s frakcijama koje su organizirane oko tri osovine: Sjever (koji kontrolira vojska) protiv Juga (koji proizvodi naftu); rivalstvo između tri glavne etničke grupe: Hausa-Fulani (uglavnom pod kontrolom osoblja glavnog stožera vojnih snaga), Joruba i Igbo; i suprostavljanja između triju glavnih etničkih grupa i 374 manjinske etničke grupe koje zajedno čine većinu stanovništva ali su isključene iz vlasti. Od 30 država Nigerijske federacije samo četiri države u delti Ni-gera (Rivers, Delta, Edo i Akwa-Ibom) proizvode zapravo ukupnu količinu nafte. U njima žive manjinske etničke grupe, posebno Ogoni, uglavnom isključeni iz participacije u bogatstvu svoje zemlje. Otpor Ogona i oštra represija vojnog režima posebno su dramatično bili izraženi 1995, godine kada je Abachin režim smaknuo Sane-Wiwu i neke druge vođe Ogona da bi ugušio nemire u područjima gdje se proizvodi nafta i zataškao njihove optužbe za onečišćenje okoliša zbog metoda eksploatacije i proizvodnje nafte koje su privukle međunarodnu pozornost.

Arbitrarna kolonijalna tvorevina, nigerijska je država bila oduvijek vrlo udaljena od većine svojih birača. Tako su se njezini vođe obično služili kontrolom nad resursima da bi se održali na vlasti. Kao što piše Herbst: Klijentelizam se u Nigeriji ne bi trebao vidjeti samo kao krađa pojedinaca koji pljačkaju državne trezore... Prije je to raspodjela državnih službi ozakonjena političkim pravilima prema kojima takvo prisvajanje nije samo čin osobne pohlepe ili ambicije nego je istodobno zadovoljavanje kratkoročnih ciljeva jedne podgrupe stanovništva. Tko sačinjava tu podgrupu i koliko je velika - to odlučuju dinamika nigerijske politike i pristup resursima koji su posredno ili neposredno u rukama države. Ti odnosi političkog pokroviteljstva znatno su se povećali s prihodima od nafte, posebno u

1970-ima, i s "malim naftnim bumom" 1990-1991. Da bi smanjila prijetnju etničke oporbe isključenih grupa, federalna je vlada, pod vojnom kontrolom, povećala broj država s 12 na 19, pa na 30, kako bi pojačala međuetnički državni klijentelizam i povećala državnu birokraciju te konačno broj sinekura i kanala prema izvorima vlasti i mjestima koja donose rentu. Pod pritiskom međunarodnih financijskih institucija i stranih kompanija i vlada bilo je pokušaja stabilizacije nigerijske ekonomije tako daju se uvede u globalne trgovačke i investicijske tokove. Najistaknutiji takav pokušaj bio je u prvoj polovini vladavine režima generala Babangide (1985.-1993.), koji je djelomično deregulirao ekonomiju, ukinuo monopol marketinških komisija na poljoprivredne proizvode i ograničio novčane zalihe i državni dug. Ti su naponi poduzimani bez smanjivanja privilegija dominantnoj sjevernoj vojnoj eliti, na štetu južnih država i etničkih manjina. Kada su 1990. mladi časnici, koji su tvrdili da ih podržavaju južne države, gotovo uspjeli izvesti vojni puč, režim je nakon krvave represije odlučio stabilizirati svoju moć dijeleći bogatstvo sa širim spektrom vladajućih klasa Nigerije. Ipak, da bi se kolač dijelio na zadovoljstvo svih, morao je biti veći, to jest trebalo je izvući više bogatstva iz javnih prihoda. Rezultat je bio prijelaz s "prebendalizma" na "predatorsku vladavinu", u skladu s Lewisovom analizom, i proširivanje kruga djelatnosti koje generiraju prihod koristeći se državnim kontrolom nad mnogim nezakonitim poslovima, uključujući međunarodnu trgovinu drogom, pranje novca i krijumčarske mreže.⁵⁰ Upotrebu programa prilagođivanja, koji su podržavale i financirale međunarodne institucije, za osobnu korist nigerijskih vlastodržaca Lewis je sažeto opisao ovako: Ukratko, vlada je upravljala programom prilagođivanja kroz mješavinu domaće političke orkestracije, kompenzacijskih mjera i prinuda. Za elite, država je osiguravala poseban pristup novonastalim tržištima i nezakonitim aktivnostima i manipulirala glavnim tekućim politikama kako bi osigurala povoljne prihode... Suočen sa sve većim političkim sukobima, osobnom nesigurnošću i slučajnom pojavom novih prihoda, Predsjednik [Babangida] se upuštao u sve nesmotrenije ekonomske pothvate. To je uključivalo veliko preusmjerenje javnih resursa, ukidanje osnovnih mehanizama fiskalne i monetarne kontrole te ekspanziju nezakonite ekonomije.

S rastućom osobnom nesigurnošću i slomom ekonomskih i pravnih institucija, zastale su legalne strane investicije i trgovina. Režim je pokušao mobilizirati glasačko tijelo na natjecanju raznih članova poslovne elite na izborima 1993. Onda je Babangida poništio izbore, porastao je socijalni bunt, uključujući i opći štrajk koji je utjecao na transport nafte, a regionalni frakcionalizam zaprijetio je novom dezintegracijom države. U tom je času vojska ponovno intervenirala i uspostavila novu autoritarnu vlast pod generalom Abachom. Novije diktator prekinuo monetarne tokove Nigerije s međunarodnom ekonomijom devalvacijom naira, uvođenjem negativne kamatne stope i jačanjem protekcionizma. To je ponovno stvorilo osnovu za osobnu akumulaciju onima na položajima kontrole, ali je istovremeno poticalo bijeg kapitala, otežavalo zakonit izvoz i olakšavalo krijumčarenje. Sve stoje zemlji ostalo bilo je naslijeđe slabe središnje vlade, konkurencija etničkih frakcija i centralizirani prihodi koji su oštro ispolitizirali ekonomsko upravljanje... Nigerijska politička ekonomija sve je više dobivala značajke autokratskih režima poput onoga Mobutua Sese Sekoa u Zairu, Jean-Claudea Duvaliera na Haitiju ili Somozine dinastije u Nikaragvi. Uskoro je tranzicija postala jedinim putem iz decentralizirane klijentelističke vladavine, ili prebendalizma, u čisto pohlepnu diktaturu ili predatorstvo.

Sto se tiče nigerijskoga naroda, on je, ne usprkos nego zbog naftnog buma i njegovih političkih posljedica, bio siromašniji 1995. nego u momentu stjecanja nezavisnosti - prihodi po stanovniku pali su 22% između 1973. (kada su porasle svjetske cijene nafte) i 1987. (kada je usvojen program ekonomskog prilagođivanja).

Tako su nacionalne države u velikom dijelu Afrike postale predatori svojih vlastitih društava, stvorivši goleme prepreke ne samo razvoju nego preživljavanju i civilizaciji. Doista, zbog izvanrednih koristi od kontrole država razne su se frakcije, više nalik klikama i bandama nego strankama i društvenim grupacijama, upuštale u strašne građanske ratove, katkad na osnovi etničkih, teritorijalnih i vjerskih razdora. Tada je uslijedilo preseljavanje milijuna ljudi po kontinentu, prekid poljoprivredne proizvodnje za održanje egzistencijalnog minimuma, iseljavanje naselja, slom društvenog reda i u mnogim slučajevima (Zair, Liberija, Siera Leone i Somalija, između ostalih) nestanak nacije-države za sve praktične svrhe.

Zastoje tome tako? Zašto su nacije-države u Africi postale predatorske? Ima li tu neki povijesni kontinuitet specifičan za socijalnu strukturu velikog dijela kontinenta prije, za vrijeme i nakon kolonizacije, kao što sugerira Bayart? Ilije, suprotno tome, to rezultat dugotrajnih rana kolonijalizma i perverzno naslijeđa političkih institucija koje je izmislio i nametnuo Berlinski ugovor, kao što to kaže Davidson? Je li vanjski izgled afričkih država rezultat neke etničke zagonetke, koja reproducira prдавne međuetničke borbe, kao što to često objašnjavaju mediji? Zašto su nacije-države postale predatorske u Africi dok su u području azijskog Pacifika poticale razvoj? Jesu li procesi stvaranja države zaista neovisni o obliku afričkog uključivanja (ili nedostatka uključivanja) u novu globalnu ekonomiju, kao što to tvrde mnogi kritičari teorije ovisnosti? Ta osnovna pitanja traže pažljive, ali samo moguće, odgovore.

JOZEF STIGLIC

USPJEH GLOBALIZACIJE

MOGUĆ JE DRUGAČIJI SVIJET

NA PROSTRANOM POLJU NA PERIFERIJU MUMBAIJA OKUPILI SU SE AKTIVISTI IZ CIJELOGA SVIJETA U SIJEČNJU 2004. GODINE RADI SVJETSKOG SOCIJALNOG FORUMA, PRVOGA KOJI ĆE SE ODRŽATI U AZIJI. OVAJ JE SASTANAK OSTAVLJAO VRLO RAZLIČIT DOJAM OD ONIH ODRŽANIH U PORTO ALEGREU U BRAZILU U PRETHODNE ČETIRI GODINE. VIŠE OD 100.000 LJUDI PRISUSTVOVALO JE DOGAĐAJU KOJI JE TRAJAO TJEDAN DANA, A POPRIŠTE JE BILO, KAO I SAMA INDIJA, SLIKOVITO MNOŠTVO LJUDI. ORGANIZACIJE ZA PRAVEDNU TRGOVINU POPUNJAVALE SU OSOBLJEM NIZOVE ŠTANDOVA NA KOJIMA SE PRODAVALO RUČNO IZRAĐEN NAKIT, ŠARENI TEKSTIL I OPREMU ZA KUĆANSTVO. TRANSPARENTI RAŠIRENI NA ULICAMA PROKLAMIRALI SU: "ručni tkalački stanje najveći izvor zapošljavanja u indiji". KOLONE DEMONSTRANATA UDARALE SU U BUBNJEVE I PJEVALE SLOGANE DOK SU PROBIJALE PUT KROZ MNOŠTVO. SKUPINE *dalitskih* AKTIVISTA (PRIPADNIKA KASTI KOJE SU NEKADA ZVALI NEDODIRLJIVIMA) ODJEVENIH SAMO U KOMAD TKANINE OKO BOKOVA, PREDSTAVNICI ORGANIZACIJA ZA PRAVA RADNIKA I ŽENSKE SKUPINE, UN I NEVLADINE ORGANIZACIJE DRUŽILI SU SE JEDNI S DRUGIMA. TISUĆE SU SE OKUPILE U PRIVREMENIM DVORANAMA ZA SASTANKE VELIČINE ZRAKOPLOVNIH HANGARA DA ČUJU PROGRAM GOVORNIKA MEĐU KOJIMA SU BILI BIVŠA IRSKA PREDSJEDNICA MARV ROBINSON (BIVŠA VISOKA POVJERENICA UN-A ZA LJUDSKA PRAVA, 1997.-2002.) I DOBITNICA NOBELOVE NAGRADE SHIRIN EBADI. BILO JE VRUĆE I VLAŽNO I POSVUDA JE BILO MNOŠTVO.

NA SVJETSKOM SOCIJALNOM FORUMU ODRŽALI SU SE MNOGI RAZGOVORI. BILO JE RASPRAVE O TOME KAKO RESTRUKTURIRATI INSTITUCIJE KOJE UPRAVLJAJU SVIJETOM I KAKO OBUZDATI MOĆ SJEDINJENIH DRŽAVA. NO NAJVAŽNIJA JE TEMA BILA GLOBALIZACIJA. POSTOJAO JE KONSENZUS OKO TOGA DA SU PROMJENE NEOPHODNE I ON JE SAŽET U MOTO KONFERENCIJE: "MOGUĆ JE DRUGAČIJI SVIJET".

AKTIVISTI NA SASTANKU ČULI SU ŠTO GLOBALIZACIJA OBEČAVA - DA ĆE ZBOG NJE SVIMA BITI BOLJE; NO VIDJELI SU I STVARNOST: DOK JE NEKIMA STVARNO BILO VRLO DOBRO, DRUGIMA JE BILO LOŠIJE. U NJIHOVIM JE OČIMA GLOBALIZACIJA BILA VELIK DIO PROBLEMA.

GLOBALIZACIJA OBUHVAĆA MNOGO STVARI: MEĐUNARODNI PROTOK IDEJA I ZNANJA, RAZMJENU MEĐU KULTURAMA, SVJETSKO CIVILNO DRUŠTVO I SVJETSKI POKRET ZA OKOLIŠ. MEĐUTIM, OVA SE KNJIGA UGLAVNOM BAVI EKONOMSKOM GLOBALIZACIJOM, KOJA POVLAČI ZA SOBOM TJEŠNJU EKONOMSKU INTEGRACIJU ZEMALJA SVIJETA KROZ POVEĆANI PROTOK DOBARA I USLUGA, KAPITALA, PA ČAK I

RADA. VELIKA JE NADA GLOBALIZACIJE DA ĆE POVEĆATI ŽIVOTNI STANDARD ŠIROM SVIJETA: SIROMAŠNIM ZEMLJAMA DATI PRISTUP INOZEMNIM TRŽIŠTIMA KAKO BI MOGLE PRODAVATI SVOJA DOBRA, DOPUSTITI ULAZAK STRANIM ULAGANJIMA KOJA ĆE PROIZVODITI NOVE PROIZVODE PO NIŽIM CIJENAMA, TE OTVORITI GRANICE TAKO DA LJUDI MOGU PUTOVATI U INOZEMSTVO DA SE OBRAZUJU, RADE I ŠALJU KUĆI ZARADE KAKO BI POMOGLI SVOJIM OBITELJIMA I FINANCIRALI NOVA PODUZEĆA.

VJERUJEM DA GLOBALIZACIJA IMA POTENCIJAL DA DONESE GOLEMU KORIST LJUDIMA I U ZEMLJAMA U RAZVOJU I U RAZVIJENOM SVIJETU. MEĐUTIM, SILNI SU DOKAZI DA NIJE USPJELA OSTVARITI TAJ SVOJ POTENCIJAL. OVA ĆE KNJIGA POKAZATI DA PROBLEM NIJE U SAMOJ GLOBALIZACIJI NEGO U NAČINU NA KOJI SE NJOME UPRAVLJA. EKONOMIJA POKREĆE GLOBALIZACIJU, OSOBITO KROZ SMANJIVANJE TROŠKOVA KOMUNIKACIJE I TRANSPORTA. NO OBLIKUJE JU POLITIKA. PRAVILA IGRE UVELIKE ODREĐUJU RAZVIJENE INDUSTRIJSKE ZEMLJE - A OSOBITO POSEBNE INTERESNE SKUPINE UNUTAR TIH ZEMALJA - I, ŠTO NE ČUDI, ONE SU OBLIKOVALE GLOBALIZACIJU KAKO BI PROMICALE VLASTITE INTERESE. NISU NASTOJALE STVORITI PRAVEDAN SKUP PRAVILA, A KAMOLI SKUP PRAVILA KOJI BI PROMICAO BOLJITAK LJUDI U NAJSIROMAŠNIJIM ZEMLJAMA SVIJETA.

NAKON GOVORA NA SVJETSKOM SOCIJALNOM FORUMU, MARY ROBINSON, REKTOR SVEUČILIŠTA U DELHIJU DEEPAK NAYAAR, PREDSEDNIK MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE RADA JUAN SOMAVIA I JA BILI SMO MEĐU NEKOLICINOM ONIH KOJI SU OTIŠLI I NA SVJETSKI EKONOMSKI FORUM U DAVOS, ŠVICARSKO SKIJAŠKO SASTAJALIŠTE GDJE SE OKUPILA SVJETSKA ELITA KAKO BI RAZMIŠLJALA O STANJU U SVIJETU. TAMO, U TOM SNJEŽNOM PLANINSKOM GRADU, SVJETSKI SU VODE INDUSTRIJE I FINANCIJA IMALI VRLO RAZLIČITA GLEDIŠTA O GLOBALIZACIJI OD ONIH KOJA SMO ČULI U MUMBAIJU.

SVJETSKI JE SOCIJALNI FORUM BIO OTVORENI SASTANAK OGROMNOG BROJA LJUDI IZ CIJELOGA SVIJETA KOJI SU ŽELJELI RASPRAVLJATI O DRUŠTVENIM PROMJENAMA I O TOME KAKO DA SVOJ SLOGAN, "MOGUĆ JE DRUGAČIJI SVIJET", PRETVORE U STVARNOST. BIO JE KAOTIČAN, NEFOKUSIRAN I ČUDESNO ŽIV - PRILIKA DA LJUDI VIDE JEDNI DRUGE, DA SE ČUJU NJIHOVI GLASOVI I DA SE POVEZU SA SVOJIM KOLEGAMA AKTIVISTIMA. UMREŽAVANJE JE TAKOĐER JEDAN OD GLAVNIH RAZLOGA ZBOG KOJEG MOĆNICI SVIJETAPRISUSTVUJU DOGAĐAJU U DAVOSU KOJEM SE MOŽE PRISUSTVOVATI SAMO NA POZIV. SASTANCI U DAVOSU UVIJEK SU BILI DOBRO MJESTO ZA OPIPAVANJE BILA SVJETSKIH EKONOMSKIH VOĐA. IAKO JE UGLAVNOM RIJEČ O OKUPLJANJU BIJELIH POSLOVNIH LJUDI, NADOPUNJENOG PROBRANOM SKUPINOM VLADINIH DUŽNOSNIKA I VAŽNIJIH NOVINARA, POSLJEDNJIH SE GODINA POPIS UZVANIKA PROŠIRIO I OBUHVAĆA I ODREĐENI BROJ UMJETNIKA, INTELEKTUALACA I PREDSTAVNIKA NEVLADINIH ORGANIZACIJA.

U DAVOSU JE BILO OLAKŠANJA I MALO TIHO SAMOZADOVOLJSTVA. SVJETSKO SE GOSPODARSTVO, SLABO NAKON RASPRISNUĆA MJEHURA INTERNETSKIH PODUZEĆA U AMERICI, NAPOKON OPORAVLJALO, A ČINILO SE I DA JE "RAT PROTIV TERORIZMA" POD KONTROLOM. OKUPLJANJE 2003. GODINE BILO JE OBILJEŽENO GOLEMOM NAPETOŠĆU IZMEĐU SJEDINJENIH DRŽAVA I OSTATKA SVIJETA OKO RATA U IRAKU, A NA RANIJIM JE SASTANCIMA BILO NESLAGANJA OKO SMJERA KOJIM SE KRETALA GLOBALIZACIJA. SASTANAK 2004. GODINE BIO JE OBILJEŽEN OLAKŠANJEM DA SU TE NAPETOSTI BILE BAREM UBLAŽENE. IPAK JE JOŠ BILO ZABRINUTOSTI ZBOG AMERIČKOG

UNILATERALIZMA, ZBOG TOGA ŠTO NAJMOĆNIJA ZEMLJA SVIJETA NAMEĆE SVOJU VOLJU DRUGIMA DOK PROPOVIJEDA DEMOKRACIJU, SAMOODREĐENJE I LJUDSKA PRAVA. LJUDI U ZEMLJAMA U RAZVOJU DUGO SU BILI ZABRINUTI NAČINOM NA KOJI SE DONOSE SVJETSKE »ODLUKE - ODLUKE O EKONOMIJI I POLITICI KOJE UTJEČU NA NJIHOV ŽIVOT. SADA JE, ČINILO SE, ZABRINUT BIO I OSTATAK SVIJETA.

MNOGO SAM GODINA IŠAO NA GODIŠNJE SASTANKE U DAVOS I UVIJEK SE O GLOBALIZACIJI PRIČALO S VELIKIM ENTUZIJAZMOM. ONO ŠTO JE FASCINIRALO U VEZI SA SASTANKOM 2004. GODINE BILA JE BRZINA KOJOM SU SE MIJENJALA GLEDIŠTA. VIŠE SE SUDIONIKA ZAPITALO DONOSI LI DOISTA GLOBALIZACIJA OBEĆANE KORISTI, BAREM MNOGIMA U SIROMAŠNIJIM ZEMLJAMA. BILI SU OBUZDANI EKONOMSKOM NESTABILNOŠĆU KOJA JE OBILJEŽILA KRAJ DVADESETOG STOLJEĆA ZABRINUTI MOGU LI SE ZEMLJE U RAZVOJU NOSITI S POSLJEDICAMA. TA JE PROMJENA TIPIČNA ZA GOLEM POMAK U RAZMIŠLJANJU O GLOBALIZACIJI DO KOJEG JE DOŠLO U POSLJEDNJIH PET GODINA DILJEM SVIJETA. U DEVEDESETIM SE GODINAMA RASPRAVA U DAVOSU VODILA O VRLINAMA MEĐUNARODNIH TRŽIŠTA KOJA SE OTVARAJU. U PRVIM GODINAMA NOVOG TISUĆLJEĆA, USREDOTOČILA SE NA SMANJENJE SIROMAŠTVA, LJUDSKA PRAVA I POTREBU ZA PRAVEDNIJIM TRGOVINSKIM SPORAZUMIMA.

SUPROTNOST U GLEDIŠTIMA IZMEĐU RAZVIJENIH ZEMALJA I ZEMALJA U RAZVOJU BILA JE U DAVOSU OSOBITO IZRAŽENA U SKUPINI ZA RASPRAV.U O TRGOVINI. JEDAN BIVŠI DUŽNOSNIK SVJETSKE TRGOVINSKE ORGANIZACIJE REKAO JE DA AKO LIBERALIZACIJA TRGOVINE - SMANJIVANJE CARINA I DRUGIH TRGOVINSKIH PREPREKA - NIJE POSVE ISPUNILA SVOJE OBEĆANJE POVEĆANOG RASTA I SMANJENOG SIROMAŠTVA, BILA JE TO KRIVNJA ZEMALJA U RAZVOJU, KOJE SU TREBALE VIŠE OTVORITI SVOJA TRŽIŠTA SLOBODNOJ TRGOVINI I BRŽE SE I GLOBALIZIRATI. NO JEDAN JE INDIJAC, KOJI JE VODIO MIKROKREDITNU BANKU, NAGLASIO NEGATIVNI ASPEKT SLOBODNE TRGOVINE ZA INDIJU. GOVORIO JE O UZGAJIVAČIMA KIKIRIKIJA KOJI NE MOGU KONKURIRATI UVOZUMALEZIJSKOG PALMINOG ULJA. REKAO JE DA MALIM I SREDNJIM PODUZEĆIMA POSTAJE SVE TEŽE DOBITI ZAJMOVE OD BANAKA. TO NE ČUDI. DILJEM SVIJETA, ZEMLJE KOJE SU OTVORILE SVOJE BANKARSKE SEKTORE VELIKIM MEĐUNARODNIM BANKAMA OTKRILE SU DA TE BANKE VIŠE VOLE POSLOVATI S DRUGIM MULTINACIONALNIM KOMPANIJAMA KAO ŠTO SU COCA-COLA, IBM I MICROSOFT. PREMDA SE U KONKURENCIJI IZMEĐU VELIKIH MEĐUNARODNIH BANAKA I LOKALNIH BANAKA ČESTO ČINILO DA SU LOKALNE BANKE GUBITNICI, PRAVI SU GUBITNICI BILI LOKALNA MALA PODUZEĆA KOJA SU OVISILA O NJIMA. ZBUNJENOST NEKIH SLUŠAČA, UVJERENIH DA ĆE PRISUTNOST MEĐUNARODNIH BANAKA BITI NEDVOJBENO BOLJA ZA SVAKOGA, POKAZALA JE DA TI POSLOVNI LJUDI POSVEĆUJU MALO POZORNOSTI SLIČNIM PRIGOVORIMA IZ ARGENTINE I MEKSIKA, ZEMALJA U KOJIMA JE DOŠLO DO PRESTANKA DAVANJA ZAJMOVA LOKALNIM KOMPANIJAMA NAKON ŠTO SU U DEVEDESETIM GODINAMA STRANE BANKE PREUZELE MNOGE NJIHOVE BANKE.

I U MUMBAIJU I U DAVOSU BILO JE RASPRAVE O REFORMI. U MUMBAIJU SE OD MEĐUNARODNE ZAJEDNICE TRAŽILO DA STVORI PRAVEDNIJI OBLIK GLOBALIZACIJE. U DAVOSU JE ZEMLJAMA U RAZVOJU NAREĐENO DA SE OSLOBODE SVOJE KORUPCIJE, DA LIBERALIZIRAJU SVOJA TRŽIŠTA I DA SE OTVORE MULTINACIONALNIM PODUZEĆIMA KOJA SU BILA TAKO DOBRO ZASTUPLJENA NA SASTANKU. NO NA OBA SE SASTANKA SHVAĆALO DA SE NEŠTO MORA UČINITI. U DAVOSU JE IZRIČITO REČENO DA SU

ODGOVORNE ZEMLJE U RAZVOJU; U MUMBAIJU JE ODGOVORNOST BILA NA CIJELOJ MEĐUNARODNOJ ZAJEDNICI.

DVA LICA GLOBALIZACIJE

POČETKOM DEVEDESETIH GODINA GLOBALIZACIJA JE POZDRAVLJENA S EUFORIJOM. PRILJEVI KAPITALA U ZEMLJE U RAZVOJU U ŠEST SU SE GODINA, OD 1990. DO 1996., POVEĆALI ŠESTEROSTRUKO. OSNIVANJE SVJETSKE TRGOVINSKE ORGANIZACIJE 1995. GODINE - CILJ ZA KOJIM SE IŠLO POLA STOLJEĆA - TREBALO JE U MEĐUNARODNU TRGOVINU DONIJETI IZGLED VLADAVINE PRAVA. SVATKO JE TREBAO BITI DOBITNIK - I LJUDI U RAZVIJENOM SVIJETU I LJUDI U ZEMLJAMA U RAZVOJU. GLOBALIZACIJA JE TREBALA DONIJETI NEVIĐENI PROSPERITET *svima*.

STOGA NIJE ČUDO DA JE PRVI VELIKI SUVREMENI PROSVJED PROTIV GLOBALIZACIJE, DO KOJEG JE DOŠLO U PROSINCU 1999. GODINE, IZNENADIO ZAGOVORNIKE OTVORENIH TRŽIŠTA. DOGODILO SE TO U SEATTLEU, GDJE JE TREBAO ZAPOČETI NOVI KRUG TRGOVINSKIH PREGOVORA KOJI BI DOVEO DO DALJNJE LIBERALIZACIJE. GLOBALIZACIJA JE USPJELA UJEDINITI LJUDE IZ CIJELOGA SVIJETA - PROTIV GLOBALIZACIJE. TVORNIČKI RADNICI U SJEDINJENIM DRŽAVAMA VIDJELI SU DA NJIHOVA RADNA MJESTA UGROŽAVA KONKURENCIJA IZ KINE. SELJACI U ZEMLJAMA U RAZVOJU VIDJELI SU DA NJIHOVE POSLOVE UGROŽAVAJU VISOKOSUBVENCIONIRAN KUKURUZ I DRUGE KULTURE IZ SJEDINJENIH DRŽAVA. RADNICI U EUROPI VIDJELI SU DA SE NA TEŠKO IZBORENU ZAŠTITU RADNIH MJESTA NASRĆE U IME GLOBALIZACIJE. AKTIVISTI SIDE VIDJELI SU DA NOVI TRGOVINSKI SPORAZUMI PODIŽU CIJENE LIJEKOVA NA RAZINE KOJE NISUDOSTIŽNE U VEĆEM DIJELU SVIJETA. PRISTAŠE ZAŠTITE OKOLIŠA IMALI SU OSJEĆAJ DA GLOBALIZACIJA POTKOPAVA NJIHOVU DESETLJEĆIMA DUGU BORBU ZA DONOŠENJE PROPISA U CILJU OČUVANJA NAŠEG PRIRODNOG NASLIJEĐA. ONI KOJI SU ŽELJELI ZAŠTITITI I RAZVITI VLASTITO KULTURNO NASLIJEDE TAKOĐER SU VIDJELI NASRTAJE GLOBALIZACIJE. TI PROSVJEDNICI NISU PRIHVAĆALI ARGUMENT DA ĆE, BAREM EKONOMSKI, ZBOG GLOBALIZACIJE NAPOS LJETKU SVIMA BITI BOLJE.

MNOGO JE POVJERENSTAVA I IZVJEŠĆA POSVEĆENIH TEMI GLOBALIZACIJE. JA SAM BIO UKLJUČEN U SVJETSKO POVJERENSTVO O SOCIJALNIM DIMENZIJAMA GLOBALIZACIJE, KOJE JE 2001. GODINE OSNOVALA MEĐUNARODNA ORGANIZACIJA RADA (STVORENA 1919. GODINE U ZENEVI KAKO BI OKUPILA VLADE, POSLOVNE LJUDE I RADNIKE). POD SUPREDSJEDANJEM PREDSJEDNIKA BENJAMINA W. MKAPE IZ TANZANIJE I PREDSJEDNICE TARJE KAARINE HALONEN IZ FINSKE, NAŠE JE POVJERENSTVO 2004. GODINE IZRADILO VRLO SKEPTIČNO IZVJEŠĆE. NEKOLIKO REDAKA DOVODI DO RAZUMIJEVANJA ŠTO VELIK DIO SVIJETA MISLI O GLOBALIZACIJI:

sadašnji proces globalizacije stvara neuravnotežene ishode, i između različitih zemalja i unutar njih. bogatstvo se stvara, no previše zemalja i ljudi nema nikakve koristi od njega. oni, osim toga, imaju malo glasa, ili ga uopće nemaju, u oblikovanju tog procesa. gledano očima goleme većine žena i muškaraca, globalizacija nije ispunila njihove jednostavne i legitimne težnje prema doličnim poslovima i boljoj budućnosti za njihovu djecu. mnogi od

njih žive u pretpaklu neformalnoga gospodarstva bez formalnih prava i u pojasu što ga čine siromašne zemlje koje nesigurno životare na rubovima svjetskoga gospodarstva. čak i u ekonomski uspješnim zemljama globalizacija nepovoljno utječe na neke radnike i zajednice. u međuvremenu revolucija u svjetskim komunikacijama povećava svijest o tim disparitetima... te su svjetske neuravnoteženosti moralno neprihvatljive i politički neodržive.

POVJERENSTVO JE ISPITALO SEDAMDESER I TRI ZEMLJE ŠIROM SVIJETA. NJEGOVI SU ZAKLJUČCI BILI ZAPANJUJUĆI. U SVAKOJ REGIJI U SVIJETU OSIM JUŽNE AZIJE, SJEDINJENIH DRŽAVA I EUROPSKE UNIJE (EU), IZMEĐU 1990. I 2002. GODINE POVEĆALE SU SE STOPE NEZAPOSLENOSTI. DO TRENUTKA PREDAVANJA IZVJEŠĆA SVJETSKA JE NEZAPOSLENOST DOSEGNULA NOVU RAZINU OD 185,9 MILIJUNA. POVJERENSTVO JE OTKRILO TAKOĐER DA 59 POSTO SVJETSKOG STANOVNIŠTVA ŽIVI U ZEMLJAMA S RASTUĆOM NEJEDNAKOŠĆU, A SAMO 5 POSTO U ZEMLJAMA S OPADAJUĆOM NEJEDNAKOŠĆU.² ČAK SU I U VEĆINI RAZVIJENIH ZEMALJA BOGATI POSTAJALI BOGATIJI, A SIROMAŠNI ČESTO NISU USPIJEVALI NI OČUVATI SVOJ POLOŽAJ.

UKRATKO, GLOBALIZACIJA JE MOŽDA POMOGLA NEKIM ZEMLJAMA - NJIHOV BDP, ZBROJ PROIZVEDENIH DOBARA I USLUGA, MOŽDA SE I POVEĆAO - NO NIJE POMOGLA VEĆINI LJUDI ČAK NI U TIM ZEMLJAMA. POSTOJALA JE ZABRINUTOST DA GLOBALIZACIJA MOŽDA STVARA BOGATE ZEMLJE SA SIROMAŠNIM GRAĐANIMA.

NARAVNO, ONI KOJI NISU ZADOVOLJNI EKONOMSKOM GLOBALIZACIJOM OPĆENITO NE PRIGOVARAJU VEĆEM PRISTUPU SVJETSKIM TRŽIŠTIMA ILI ŠIRENJU SVJETSKOG ZNANJA, ŠTO DOPUŠTA ZEMLJAMA U RAZVOJU DA ISKORISTE OTKRIĆA I IZUME IZ RAZVIJENIH ZEMALJA. UMJESTO TOGA, IZRAŽAVAJU PET BRIGA:

PRAVILA IGRE KOJA UPRAVLJAJU GLOBALIZACIJOM SU NEPRAVEDNA, POSEBNO NAMIJENJENA TOME DA IDU U KORIST RAZVIJENIH INDUSTRIJSKIH ZEMALJA. USTVARI, NEKE SU NOVIJE PROMJENE TAKO NEPRAVEDNE DA JE ZBOG NJIH NEKIMA OD NAJSIROMAŠNIJIH ZEMALJA ZAPRAVO POSTALO LOŠIJE.

GLOBALIZACIJA PROMIČE MATERIJALNE VRIJEDNOSTI NAD DRUGIM VRIJEDNOSTIMA, KAO ŠTO SU BRIGA ZA OKOLIŠ ILI ZA SAM ŽIVOT.

NAČIN NA KOJI SE UPRAVLJA GLOBALIZACIJOM ODUZEO JE ZEMLJAMA U RAZVOJU MNOGO OD NJIHOVE SUVERENOSTI I NJIHOVE SPOSOBNOSTI DA SAMEI DONOSE ODLUKE U KLJUČNIM PODRUČJIMA KOJA UTJEČU NA BOLJITAK NJIHOVIH GRAĐANA. U TOM SMISLU, ONA POTKOPAVA DEMOKRACIJU.

PREMDA ZAGOVORNICI GLOBALIZACIJE TVRDE DA ĆE SVATKO IMATI EKONOMSKE KORISTI, MNOŠTVO JE DOKAZA I IZ RAZVIJENIH ZEMALJA I IZ ZEMALJA U RAZVOJU DA U OBIMA IMA MNOGO GUBITNIKA.

ONO ŠTO JE MOŽDA NAJVAŽNIJE, EKONOMSKI SUSTAV KOJI JE NAMETNUT ZEMLJAMA U RAZVOJU - U NEKIM SLUČAJEVIMA U BITI SILOM - NEPRIKLADAN JE I ČESTO UVELIKE ŠTETAN. GLOBALIZACIJA NE BI TREBALA ZNAČITI AMERIKANIZACIJU BILO EKONOMSKE POLITIKE, BILO KULTURE, NO ČESTO ZNAČI - A TO UZROKUJE NEGODOVANJE.

POSljednja se tema tiče i ljudi u razvijenim zemljama i ljudi u zemljama u razvoju. mnogo je oblika tržišnog gospodarstva - američki se model razlikuje od modela nordijskih zemalja, od japanskog modela i od europskog socijalnog modela. čak su i ljudi u razvijenim zemljama zabrinuti da se globalizacija upotrebljava za promicanje "anglo-američkog liberalnog modela" nad tim alternativama - a ako je američki model i uspješan mjereno BDP-om, nije uspješan u mnogim drugim dimenzijama, kao što je dužina (i, neki bi rekli, kvaliteta) života, iskorjenjivanje siromaštva, ili čak održavanje blagostanja ljudi koji se nalaze u sredini. realne su nadnice u sjedinjenim državama, osobito za radnike na dnu, stagnirale više od četvrt stoljeća, a dohoci su tako visoki dijelom zato što amerikanci imaju mnogo duži radni dan od svojih europskih kolega. ako se globalizacija upotrebljava za promicanje američkog modela tržišnog gospodarstva, mnogi u drugim zemljama nisu sigurni da ju žele. ljudi u zemljama u razvoju imali bi još snažniji prigovor - da se globalizacija upotrebljava za promicanje jedne verzije tržišnog gospodarstva koja je ekstremnija i koja više izražava korporacijske interese no što se to može naći čak i u sjedinjenim državama.

Globalizacija i siromaštvo

kritičari globalizacije ukazuju na sve veći broj ljudi koji žive u siromaštvu. svijet se nalazi u utrci između ekonomskog rasta i rasta stanovništva, a za sada rast stanovništva pobjeđuje. čak i kada postotak ljudi koji žive u siromaštvu opada, apsolutni broj raste. svjetska banka definira siromaštvo kao život s manje od dva dolara dnevno, a apsolutno ili krajnje siromaštvo kao život s manje od jednog dolara dnevno.

razmislite trenutak što znači živjeti na razini jednog ili dva dolara dnevno.³ život ljudi koji su tako siromašni je brutalan. dječja neishranjenost je endemična, očekivani životni vijek često je ispod pedeset godina, a medicinska skrb je oskudna. svakog se dana provedu sati u potrazi za gorivom i pitkom vodom, u sastavljanju bijednog kraja s krajem, u sadnji pamuka na gotovo sušnoj čestici zemlje u nadi da ove godine kiše neće iznevjeriti ili u napornom trudu uzgajanja riže na neplodnih pola jutara zemlje znajući da će, bez obzira na to koliko se mukotrpno radi, riže biti jedva dovoljno da se prehrani obitelj.

globalizacija je odigrala ulogu i u najvećim uspjesima i u nekim od neuspjeha. ekonomski rast kine, koji se temeljio na izvozu, izvukao je nekoliko stotina milijuna ljudi iz siromaštva. međutim, kina je pažljivo upravljala globalizacijom: sporo je otvarala svoja tržišta uvoznoj robi, a čak ni danas ne dozvoljava ulazak vrućeg spekulativnog novca - novca koji traži visoke prinose na kratki rok i u valu optimizma juri u zemlju da bi iz nje izjurio na prvi nagovještaj nevolje. iako takav nagli priljev novca može donijeti kratkotrajni procvat, kineska je vlada shvatila da bi recesije

I DEPRESIJE, KOJE BI SE MOGLE OČEKIVATI IZA NJEGA, DONIJELE DUGOTRAJNU ŠTETU, KOJA BI NADMAŠILA KRATKOROČNI DOBITAK. KINA JE IZBJEGLA OBRAZAC POLETA I PADA KOJI JE OBILJEŽAVAO DRUGE ZEMLJE U ISTOČNOJ AZIJI I LATINSKOJ AMERICI (KAKO ĆEMO VIDJETI U DRUGOM POGLAVLJU), ODRŽAVAJUĆI RAST OD PREKO 7 POSTO SVAKE GODINE.

TUŽNA JE ISTINA, MEĐUTIM, DA SE IZVAN KINE SIROMAŠTVO U ZEMLJAMA U RAZVOJU TIJEKOM PROŠLA DVA DESETLJEĆA POVEĆALO. NEKIH 40 POSTO OD 6,5 MILIJARDI LJUDI U SVIJETU ŽIVI U SIROMAŠTVU (BROJ KOJI SE OD 1981. GODINE POVEĆAO ZA 36 POSTO), A ŠESTINA - 877 MILIJUNA - ŽIVI U KRAJNJEM SIROMAŠTVU (3 POSTO VIŠE NEGO 1981. GODINE). NAJGORI JE NEUSPJEH AFRIKA, GDJE SE POSTOTAK STANOVNIŠTVA KOJI ŽIVI U KRAJNJEM SIROMAŠTVU POVEĆAO SA 41,6 POSTO 1981. GODINE NA 46,9 POSTO 2001. GODINE.

S OBZIROM NA NJEZINO SVE BROJNIJE STANOVNIŠTVO, TO ZNAČI DA SE BROJ LJUDI KOJI ŽIVE U KRAJNJEM SIROMAŠTVU GOTOVO UDVOSTRUČIO, OD 164 MILIJUNA NA 316 MILIJUNA.

AFRIKA JE POVIJESNO REGIJA KOJU JE GLOBALIZACIJA NAJVIŠE IZRABLJIVALA: TIJEKOM GODINA KOLONIJALIZMA SVIJET JE UZIMAO NJEZINE RESURSE, NO MALO JE TOGA DAO ZAUZVRAT. POSLJEDNIH SU GODINA LATINSKA AMERIKA I RUSIJA TAKOĐER RAZOČARANE GLOBALIZACIJOM. OTVORILE SU SVOJA TRŽIŠTA, ALI GLOBALIZACIJA NIJE ISPUNILA SVOJA OBEĆANJA, OSOBITO SIROMAŠNIMA.

DOHODAK I VIŠI ŽIVOTNI STANDARD SU VAŽNI, ALI SE PRIKRAĆENOSTI USLIJED SIROMAŠTVA NE SVODE SAMO NA NEDOSTATAK NOVCA. KAD SAM BIO GLAVNI EKONOMIST SVJETSKE BANKE, OBJAVILI SMO STUDIJU POD NASLOVOM *glasovi siromašnih*. TIM EKONOMISTA I ISTRAŽIVAČA RAZGOVARAO JE S OTPRILIKE 60.000 SIROMAŠNIH MUŠKARACA I ŽENA IZ ŠEZDESET ZEMALJA KAKO BI OTKRIO NJIHOV STAV PREMA VLASTITOJ SITUACIJI. 'ONO ŠTO NE ČUDI JE DA ONI NISU NAGLASILI SAMO SVOJ NEADEKVATNI DOHODAK, NEGO I SVOJ OSJEĆAJ NESIGURNOSTI I NEMOĆI. LJUDI BEZ RADNOG MJESTA OSOBITO SU SE OSJEĆALI MARGINALIZIRANIMA I IMALI SU OSJEĆAJ DA SU IH NJIHOVA DRUŠTVA GURNULA NA STRANU.

ZA LJUDE KOJI IMAJU POSAO VELIK DIO TE NESIGURNOSTI PROIZLAZI IZ RIZIKA DA ĆE BITI IZBAČENI S RADNOG MJESTA ILI DA ĆE IM SE NADNICE NAGLO SMANJITI - ŠTO SE TAKO DRAMATIČNO VIDJELO U KRIZAMA U LATINSKOJ AMERICI, RUSIJI I ISTOČNOJ AZIJI KRAJEM DEVEDESETIH GODINA. GLOBALIZACIJA JE ZEMLJE U RAZVOJU IZLOŽILA BROJNIJIM RIZICIMA, A TRŽIŠTA KOJA BI PRUŽILA ZAŠTITU PROTIV TIH RIZIKA ZAMJETNO SU ODSUTNA. U RAZVIJENIJIM ZEMLJAMA VLADE ISPUNJAVAJU TAJ JAZ DAJUĆI MIROVINE STARIJIM GRAĐANIMA, NOVČANU POMOĆ INVALIDIMA, ZDRAVSTVENO OSIGURANJE, SOCIJALNU SKRIB I OSIGURANJE ZA SLUČAJ NEZAPOSLENOSTI. NO U ZEMLJAMA U RAZVOJU, VLADE SU U PRAVILU PRESIROMAŠNE DA BI PROVODILE PROGRAME SOCIJALNOG OSIGURANJA. ONO MALO NOVCA ŠTO IMAJU VJEROJATNIJE ĆE POTROŠITI NA TEMELJNO OBRAZOVANJE I ZDRAVSTVO, TE NA IZGRADNJU INFRASTRUKTURE. SIROMAŠNIMA JE OSTAVLJENO DA SE BRINU SAMI ZA SEBE PA SU RANJIVI KAD DOLAZI DO USPORAVANJA GOSPODARSTVA ILI SE GUBE RADNA MJESTA ZBOG INOZEMNE KONKURENCIJE. BOGATI KAO AMORTIZER IMAJU UŠTEĐEVINE KOJE IH ŠTITE, ALI SIROMAŠNI IH NEMAJU.

NESIGURNOST JE JEDNA OD GLAVNIH BRIGA SIROMAŠNIH; OSJEĆAJ NEMOĆI DRUGA. SIROMAŠNI IMAJU MALO PRILIKE DA GOVORE. KADA GOVORE, NITKO NE SLUŠA; KADA NETKO IPAK SLUŠA, ODGOVOR JE DA SE NIŠTA NE MOŽE UČINITI; KADA IM SE KAŽE DA SE NEŠTO MOŽE UČINITI, NIŠTA SE NIKADA NE UČINI.

PRIMJEDBA U IZVJEŠĆU SVJETSKJE BANKE, OD JEDNE MLADE ŽENE IZ JAMAJKE, IZRAŽAVA TAJ OSJEĆAJ NEMOĆI: "SIROMAŠTVO JE KAO ŽIVOT U ZATVORU, ŽIVOT POD ROPSTVOM, U OČEKIVANJU SLOBODE."

ONO ŠTO VAŽI ZA SIROMAŠNE LJUDE PREČESTO VAŽI I ZA SIROMAŠNE ZEMLJE. PREMDA SE IDEJA DEMOKRACIJE PROŠIRILA I VIŠE ZEMALJA IMA SLOBODNE IZBORE NEGO, RECIMO, PRIJE TRIDESET GODINA,⁶ ZEMLJE U RAZVOJU UVIĐAJU DA IM SPOSOBNOST DJELOVANJA NAGRIZAJU NOVA OGRANIČENJA NAMETNUTA IZVANA I SLABLJENJE NJIHOVIH POSTOJEĆIH INSTITUCIJA I UREĐENJA ČEMU JE PRIDONIJELA GLOBALIZACIJA. UZMITE U OBZIR, PRIMJERICE, ZAHTJEVE KOJI SE NAMEĆU ZEMLJAMA U RAZVOJU KAO UVJET ZA POMOĆ. NEKI MOŽDA I IMAJU SMISLA (PREMDA NE SVI, KAO ŠTO ĆEMO VIDJETI U DRUGOM POGLAVLJU). NO NIJE STVAR U TOME. UVJETNOST POTKOPAVA DOMAĆE POLITIČKE INSTITUCIJE. BIRAČI VIDE KAKO IM SE VLADA POVIJA PRED STRANCIMA ILI POPUŠTA MEĐUNARODNIM INSTITUCIJAMA ZA KOJE VJERUJU DA NJIMA UPRAVLJAJU SJEDINJENE DRŽAVE. POTKOPAVA SE DEMOKRACIJA; BIRAČKO SE TIJELO OSJEĆA IZDANIM. PREMA TOME, IAKO GLOBALIZACIJA PRIDONOSI ŠIRENJU IDEJE DEMOKRACIJE, NJOME SE, PARADOKSALNO, UPRAVLJA NA NAČIN KOJI POTKOPAVA DEMOKRATSKE PROCESSE UNUTAR ZEMALJA.

Reformiranje globalizacije

RASPRAVA O GLOBALIZACIJI JE, POLAZEĆI OD OPĆEG UVIĐANJA DA S GLOBALIZACIJOM NIJE SVE U REDU I DA POSTOJI STVARAN TEMELJ ZA BAREM ODREĐENO NEZADOVOLJSTVO, PREŠLA NA DUBLJU ANALIZU KOJA POVEZUJE KONKRETNE POLITIKE S KONKRETNIM NEUSPJESIMA. STRUČNJACI I KREATORI POLITIKE SADA SE SLAŽU OKO TOGA U KOJIM PODRUČJIMA TREBA DOĆI DO PROMJENA. OVA SE KNJIGA BAVI NAJTEŽIM OD SVIH PITANJA: KOJE ĆE PROMJENE, VELIKE I MALE, OMOGUĆITI GLOBALIZACIJI DA DJELUJE U SKLADU S VLASTITIM OBEĆANJEM, ILI DA BAREM TO U VELIKOJ MJERI ČINI? KAKO MOŽEMO POSTIĆI DJELOVANJE GLOBALIZACIJE?

POSTIĆI DJELOVANJE GLOBALIZACIJE NEĆE BITI LAKO. ONI KOJI IMAJU KORISTI OD TRENUTAČNOG SUSTAVA PROTIVIT ĆE SE PROMJENAMA, A ONI SU VRLO MOĆNI. NO SILE PROMJENE VEĆ SU POKRENUTE. BIT ĆE REFORMI, ČAK I AKO SU POJEDINAČNE. NADAM SE DA ĆE OVA KNJIGA POMOĆI DA DOĐE DO REFORMI UTEMELJENIH NA ŠIREM VIĐENJU ONOGA ŠTO TRENURAČNO NE VALJA. ONA DAJE I ODREĐENI BROJ KONKRETNIH PRIJEDLOGA KAKO POSTIĆI DA GLOBALIZACIJA DJELUJE BOLJE. NEKI OD NJIH SU MALI I NE BI TREBALI NAIĆI NA OTPOR; DRUGI SU VELIKI I MOŽDA SE NEĆE GODINAMA OSRVARITI.

MNOGO JE STVARI KOJE TREBA URADITI. ŠEST PODRUČJA GDJE JE MEĐUNARODNA ZAJEDNICA PREPOZNALA DA NIJE SVE KAKO TREBA BITI ILUSTRIRAJU NAPREDAK KOJI JE VEĆ POSTIGNUT I UDALJENOST KOJU TEK TREBA PRIJEĆI.

DO SADA JE POSTALO JASNO DA OTVARANJE TRŽIŠTA (UKLANJANJE TRGOVINSKIH PREPREKA, OTVARANJE TOKOVIMA KAPITALA) NEĆE *samo po sebi* "RIJEŠITI" PROBLEM SIROMAŠTVA; MOŽE GA ČAK I POGORŠATI. ONO ŠTO JE POTREBNO JEST VIŠE POMOĆI I PRAVEDNIJI TRGOVINSKI REŽIM.

Potreba za stranom pomoći i olakšanje glede dugova

NA MEĐUNARODNOJ KONFERENCIJI O FINANCIRANJU RAZVOJA ODRŽANOJ U OŽUJKU 2002. GODINE U MONTERREYU U MEKSIKU, KOJOJ JE, MEĐU OSTALIMA, PRISUSTVOVALO 50 ŠEFOVA DRŽAVA ILI VLADA I 200 MINISTARA, RAZVIJENE SU SE INDUSTRIJSKE ZEMLJE OBVEZALE NA ZNATNA POVEĆANJA POMOĆI - NA 0,7 POSTO NJIHOVA BDP~A (IAKO JE DO SADA MALO ZEMALJA DJELOVALO U SKLADU S TIM OBVEZAMA, A NEKE - OSOBITO SJEDINJENE DRŽAVE - SU JOŠ DALEKO).⁸ U TANDEMU S PRIZNANJEM DA SE TA POMOĆ MORA POVEĆATI DOŠLO JE I DO OPĆEG SPORAZUMA DA BI VIŠE POMOĆI TREBALO DATI U OBLIKU SUBVENCIJA, A MANJE U OBLIKU ZAJMOVA - ŠTO NE ČUDI S OBZIROM NA STALNE PROBLEME U OTPLATI ZAJMOVA.

NAJZNAKOVITIJI JE OD SVEGA, MEĐUTIM, PROMIJENJENI PRISTUP UVJETOVANJU. OD ZEMALJA KOJE TRAŽE STRANU POMOĆ OBIČNO SE ZAHTIJEVA DA UDOVOLJE VELIKOM BROJU UVJETA; PRIMJERICE, NEKOJ ZEMLJI SE MOŽE REĆI DA MORA BRZO DONIJETI NEKI ZAKON ILI REFORMIRATI SOCIJALNO OSIGURANJE, STEČAJNI POSTUPAK ILI DRUGE FINACIJSKE SUSTAVE ŽELI LI PRIMITI POMOĆ. GOLEM BROJ UVJETA ČESTO JE ODVRAĆAO VLADE OD VITALNIJIH ZADATAKA. PRETJERANO UVJETOVANJE BILO JE JEDAN OD GLAVNIH PRIGOVORA MMF-U I SVJETSKOJ BANCI. OBJE INSTITUCIJE SADA PRIZNAJU DA SU PRETJERALE TE U POSLJEDNJIH PET GODINA ZAPRAVO UVELIKE SMANJILE UVJETOVANJE.

MNOGE ZEMLJE U RAZVOJU SUOČAVAJU SE S GOLEMIM TERETOM DUGA. U NEKIMA SE POLOVICA ILI VIŠE DRŽAVNIH RASHODA ILI DEVIZNE ZARADE OD IZVOZA MORA UPOTRIJEBITI ZA SERVISIRANJE TOG DUGA - ČIME SE ODUZIMA NOVAC KOJI JE MOGAO BITI UPOTRIJEBLJEN ZA ŠKOLE, CESTE ILI ZDRAVSTVENE KLINIKE. RAZVOJ JE SAM PO SEBI TEŽAK; S TIM TERETOM DUGA POSTAJE PRAKTIČKI NEMOGUĆ.

JEDNOM GODIŠNJE VODE GLAVNIH INDUSTRIJSKIH ZEMALJA (ZVANIH G-8) OKUPLJAJU SE KAKO BI RASPRAVILI O GLAVNIM SVJETSKIM PROBLEMIMA. NA SASTANKU NA VRHU SKUPINE G-8 2005. GODINE, ODRŽANOM U GLENEAGLESU U ŠKOTSKOJ, VODE RAZVIJENIH INDUSTRIJSKIH ZEMALJA SUGLASILI SU SE DA U POTPUNOSTI OTPIŠU DUG ŠTO GA OSAMNAEST NAJSIROMAŠNIJH ZEMALJA SVIJETA, OD KOJIH JE ČETRNAEST IZ AFRIKE, DUGUJU MMF-U I SVJETSKOJ BANCI.⁹ ČAK I NAKON DVA PRETHODNA POKUŠAJA SMANJIVANJA DUGA, NAD MNOGIM SE ZEMLJAMA U RAZVOJU JOŠ UVIJEK NADVIJA OGROMNA OPASNOST DUGA. DOK OVO PIŠEM, ZEMLJE U RAZVOJU DUGUJU OKO 1,5 MILIJARDI DOLARA VJEROVNICIMA MEĐU KOJIMA SU MEĐUNARODNE BANKE, MMF I SVJETSKA BANKA. OPRILIKE JEDNU TREĆINU TOGA DUGUJU ZEMLJE S NISKIM DOHOTKOM. I UNATOČ OPRAŠTANJU DUGA, RAZINA ZADUŽENOSTI ZEMALJA S NISKIM DOHOTKOM NASTAVILA SE POVEĆAVATI.

DUG I NAČIN NA KOJI SE SVIJET NOSI SA ZEMLJAMA KOJE NE MOGU IZVRŠITI SVOJE DUGOVNE OBVEZE NIJE, NA ŽALOST, SAMO PROBLEM ZEMALJA S NISKIM DOHOTKOM. RUSKI JE PRESTANAK OTPLAĆIVANJA DUGA ZAPRIJETIO, BAREM NA TRENUTAK, DA ĆE IZAZVATI SVJETSKU FINACIJSKU KRIZU. ARGENTINSKI JE PRESTANAK OTPLAĆIVANJA DUGA KRAJEM 2001. GODINE - NAJVEĆI U POVIJESTI - NAVEO ČAK I MMF DA ODVAGNE PREDNOSTI NEKOG REGULARNOG MEHANIZMA RESTRUKTURIRANJA, SLIČNOG POSTUPCIMA PROGlašAVANJA STEČAJA ZA PRIVATNI DUG. BIO JE TO VELIK KORAK NAPRIJED.

Težnja prema pravednoj trgovini

LIBERALIZACIJA TRGOVINE - OTVARANJE TRŽIŠTA SLOBODNOM TOKU DOBARA I USLUGA - TREBALA JE DOVESTI DO RASTA. EMPIRIJSKI SU PODACI U NAJBOLJEM SLUČAJU MJEŠOVITI.¹¹ DIO RAZLOGA ZAŠTO SU MEĐUNARODNI TRGOVINSKI SPORAZUMI TAKO NEUSPJEŠNI U PROMICANJU RASTA U SIROMAŠNIM ZEMLJAMA JEST TO ŠTO SU ČESTO NEURAVNOTEŽENI: RAZVIJENIM JE INDUSTRIJSKIM ZEMLJAMA BILO DOPUŠTENO DA NA DOBRA PROIZVEDENA U ZEMLJAMA U RAZVOJU NAMETNU CARINE KOJE SU U PROSJEKU BILE ČETIRI PUTA VIŠE NEGO ONE NA DOBRA PROIZVEDENA U DRUGIM RAZVIJENIM INDUSTRIJSKIM ZEMLJAMA.¹² IAKO SU ZEMLJE U RAZVOJU BILE PRISILJENE NAPUSTITI SUBVENCije KOJE SU NAMIJENJENE TOME DA POMOGNU NJIHOVIM INDUSTRIJAMA U NASTAJANJU, RAZVIJENIM JE INDUSTRIJSKIM ZEMLJAMA BILO DOPUŠTENO DA NASTAVE DAVATI SVOJE OGROMNE POLJOPRIVREDNE SUBVENCije, ČIME SU OBARALE CIJENE POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA I POTKOPAVALE ŽIVOTNI STANDARD U ZEMLJAMA U RAZVOJU.

NAKON NEMIRA U SEATTLEU, KAD SU POBLIŽE POGLEDANI RANJI TRGOVINSKI SPORAZUMI, POSTALO JE JASNO DA JE BAREM DIO TOG NEZADOVOLJSTVA OPRAVDAN. NAJSIROMAŠNIJIM JE ZEMLJAMA ZAPRAVO BILO LOŠIJE ZBOG POSLJEDNJEG TRGOVINSKOG SPORAZUMA. I SVIJET JE REAGIRAO: U DOHI, U STUDENOM 2001. GODINE, POSTIGNUT JE SPORAZUM DA SE SLJEDEĆI KRUG TRGOVINSKIH PREGOVORA TREBA USREDOTOČITI NA POTREBE ZEMALJA U RAZVOJU. (NA ŽALOST, KAO ŠTO ĆEMO VIDJETI U TREĆEM POGLAVLJU, U KASNIJIM SE GODINAMA EUROPA I SJEDINJENE DRŽAVE PRETEŽNO NISU DRŽALE OBEĆANJA DANIH U DOHI).

Ograničenja liberalizacije

U DEVEDESETIM GODINAMA, KAD POLITIKA LIBERALIZACIJE NIJE USPJELA STVORITI OBEĆANE REZULTATE, FOKUS JE BIO NA ONOME ŠTO ZEMLJE U RAZVOJU NISU USPJELE UČINITI. AKO LIBERALIZACIJA TRGOVINE NIJE DOVELA DO RASTA, BILO JE TO ZATO ŠTO SE TE ZEMLJE NISU DOVOLJNO LIBERALIZIRALE, ILI ZATO ŠTO JE KORUPCIJA STVORILA NEPOVOLJNU KLIMU ZA POSLOVANJE. DANAS ČAK I MEDU MNOGIM ZAGOVORNICIMA GLOBALIZACIJE POSTOJI VEĆA SVIJEST O ZAJEDNIČKOJ KRIVNJI.

NAJSPORNije PITANJE POLITIKE IZ DEVEDESETIH GODINA BILA JE LIBERALIZACIJA TRŽIŠTA KAPITALA, OTVARANJE TRŽIŠTA SLOBODNOM TOKU KRATKOROČNOG,

VRUĆEG, SPEKULATIVNOG NOVCA. MMF JE ČAK POKUŠAO NA SVOM GODIŠNJEM SASTANKU U HONG KONGU 1997. GODINE PROMIJENITI SVOJU POVELJU, ŠTO BI MU OMOGUĆILO DA POTIČE ZEMLJE NA LIBERALIZACIJU. DO 2003. GODINE, ČAK JE I MMF PRIZNAO DA, BAREM U MNOGIM ZEMLJAMA U RAZVOJU, LIBERALIZACIJA TRŽIŠTA KAPITALA NIJE DOVELA DO VEĆEG RASTA, NEGO SAMO DO VEĆE NESTABILNOSTI.

LIBERALIZACIJA TRGOVINE I LIBERALIZACIJA TRŽIŠTA KAPITALA DVA SU KLJUČNA SASTOJKA ŠIREG POLITIČKOG OKVIRA, NAZVANOG WASHINGTONSKIM KONSENZUSOM. TAJ JE KONSENZUS, STVOREN IZMEĐU MMF-A (SMJEŠTENOG U 19. ULICI), SVJETSKE BANKE (U 18. ULICI) I AMERIČKOG MINISTARSTVA FINANCIJA (U 15. ULICI), ODREDIO ŠTO ULAZI U SKUP POLITIKA KOJE BI NAJBOLJE PROMICALE RAZVOJ.

NAGLASIO JE SMANJIVANJE ULOGE DRŽAVE, DEREGULACIJU I BRZU LIBERALIZACIJU I PRIVATIZACIJU. DO POČETNIH GODINA NOVOG TISUĆLJEĆA POVJERENJE U WASHINGTONSKI KONSENZUS SE ISTROŠILO, I POJAVIO SE "KONSENZUS NAKON WASHINGTONSKOG KONSENZUSA". WASHINGTONSKI JE KONSENZUS, PRIMJERICE, POSVEĆIVAO PREMALO POZORNOSTI PITANJIMA PRAVEDNOSTI, ZAPOŠLJAVANJA I KONKURENCIJE, TEMPU I REDOSLIJEDU REFORMI, ILI TOME KAKO SE PROVODI PRIVATIZACIJA. SADA POSTOJI TAKOĐER KONSENZUS DA SE ON PREVIŠE USREDOTOČIO SAMO NA POVEĆANJE BDP-A, A NE NA DRUGE STVARI KOJE UTJEČU NA ŽIVOTNI STANDARD, TE DA SE PREMALO USREDOTOČIO NA ODRŽIVOST, NA PITANJE MOŽE LI SE RAST ODRŽATI EKONOMSKI, SOCIJALNO, POLITIČKI ILI GLEDE OKOLIŠA. UČVRŠĆIVANJU NOVOG NAGLASKA NA ODRŽIVOSTI PRIDONIJELA JE ČINJENICA DA SU ZEMLJE POPUT ARGENTINE, KOJE SU OD MMF-A DOBILE OCJENU 5 ZA SLIJEĐENJE UPUTA WASHINGTONSKOG KONSENZUSA, BILE USPJEŠNE SVEGA NEKOLIKO GODINA DA BI SE KASNIJE SUOČILE S VELIKIM NEVOLJAMA.

Zaštita okoliša

NEUSPJEH GLEDE STABILNOSTI OKOLIŠA PREDSTAVLJA ČAK I VEĆU OPASNOST SVIJETU NA DUGI ROK. PRIJE JEDNOG DESETLJEĆA, BRIGA ZA OKOLIŠ I GLOBALIZACIJU BILA JE UGLAVNOM OGRANIČENA NA SKUPINE ZA ZAŠTITU OKOLIŠA I STRUČNJAKE. DANAS JE GOTOVO UNIVERZALNA. AKO NE SMANJIMO UNIŠTAVANJE OKOLIŠA, UPOTREBU ENERGIJE I DRUGIH PRIRODNIH RESURSA I AKO NE POKUŠAMO USPORITI GLOBALNO ZATOPLJENJE, PRED NAMA JE KATASTROFA. SVJETSKO JE ZATOPLJAVANJE POSTALO ISTINSKI IZAZOV GLOBALIZACIJE. USPJESI RAZVOJA, OSOBITO U INDIJI I KINI, PRUŽILI SU TIM ZEMLJAMA EKONOMSKA SREDSTVA DA POVEĆAJU UPOTREBU ENERGIJE, NO SVJETSKI OKOLIŠ JEDNOSTAVNO NE MOŽE PODNIJETI TAKAV NALET. PRED NAMA ĆE BITI TEŠKI PROBLEMI AKO SVATKO BUDE ISPUŠTAO STAKLENIČKE PLINOVE U MJERI U KOJOJ TO RADE AMERIKANCI. DOBRA JE VIJEST DA SE TO SADA GOTOVO UNIVERZALNO PRIZNAJE, OSIM U NEKIM WASHINGTONSKIM KRUGOVIMA; NO PRILAGODBE ŽIVOTNIH STILOVA NEĆE BITI LAGANE.

Pogrešni sustav svjetskog upravljanja

SADA POSTOJI I KONSENZUS, BAREM IZVAN SJEDINJENIH DRŽAVA, DA NEŠTO NIJE U REDU S NAČINOM NA KOJI SE DONOSE ODLUKE NA SVJETSKOJ RAZINI; OSOBITO POSTOJI KONSENZUS O OPASNOSTIMA UNILATERALIZMA I O "POMANJKANJU DEMOKRACIJE" U MEĐUNARODNIM EKONOMSKIM INSTITUCIJAMA.

I PO STRUKTURI I PO PROCESU, GLASOVI KOJI BI SE TREBALI ČUTI NE ČUJU SE. KOLONIJALIZAM JE MRTAV, A ZEMLJE U RAZVOJU IPAK NEMAJU ZASTUPLJENOST KOJU BI TREBALE IMATI.

U PRVOME SVJETSKOM RATU POSTALA JE JASNA NAŠA SVE VEĆA SVJETSKA MEĐUOVISNOST, I KAD JE ZAVRŠIO STVORENO JE NEKOLIKO MEĐUNARODNIH INSTITUCIJA. NAJVAŽNIJA, LIGA NARODA, NIJE USPJELA U SVOJOJ MISIJI DA OČUVA MIR. KAKO SE DRUGI SVJETSKI RAT Približavao kraju, donešena je odluka da se učini nešto bolje. Stvoreni su ujedinjeni narodi da spriječe ratove koji su se pokazali ogromnim zlom tijekom prve polovice dvadesetog stoljeća. Dok su sjećanja na veliku depresiju iz tridesetih godina još bila svježija, osnovane su dvije nove ekonomske institucije: međunarodni monetarni fond i svjetska banka. U to je vrijeme velik dio zemalja u razvoju još bio koloniziran; te su institucije bile klubovi bogatih zemalja, a njihovo je upravljanje to odražavalo. Brzo su donijele "prijateljska" pravila kako bi povećale svoju kontrolu: sjedinjene države složile su se da Europa može imenovati čelnika MMF-a, s Amerikancem na položaju broj dva; a Europa se složila da američki predsjednik može imenovati čelnika svjetske banke. Da su te institucije bile uspješnije u rješavanju problema kojima su se trebale baviti - da je, primjerice, MMF uspio osigurati stabilnost svjetskog gospodarstva - ti bi se anakronizmi u upravljanju mogli oprostiti. Međutim, MMF nije uspio u svojoj glavnoj misiji osiguravanja svjetske financijske stabilnosti - što tako odlučno dokazuju svjetske krize potkraj devedesetih godina koje su pogodile svako veliko tržišno gospodarstvo u nastajanju koje se držalo savjeta MMF-a. Činilo se da je politika koju je MMF stvarao kako bi reagirao na te krize bila češće usredotočena na spašavanje zapadnih vjetrovnika nego na pomaganje zemljama u krizi i njihovim građanima. Bilo je novca za spašavanje zapadnih banaka, ali ne i za minimalno subvencioniranje hrane ljudima na rubu umiranja od gladi. Zemlje koje su se obratile MMF-u, tražeći od njega upute, nisu uspjele u održivom rastu, dok su zemlje poput Kine, koje su postupale na temelju vlastitog rasuđivanja, postigle ogroman uspjeh. Dublje su analize raskrinkale ulogu koju su pojedine MMF-ove politike, kao što je liberalizacija tržišta kapitala, imale u neuspjesima. Dok se MMF žalio na probleme upravljanja i pomanjkanje transparentnosti u zemljama u razvoju, činilo se da je MMF sam bio pritisnut tim istim problemima. Nedostajala su mu neka od temeljnih pravila demokratskih institucija: naime, transparentnost, tako da građani mogu vidjeti koja su pitanja na stolu i da imaju vremena za reakciju, a i da bi vidjeli kako su dužnosnici glasovali, kako bi ih se moglo držati odgovornima. Osim toga, postojala je potreba za propisima koji bi ograničavali dužnosnike da nakon što napuste svoju javnu službu u MMF-u ne prelaze brzo u privatne tvrtke; takve su restrikcije standardno stanje stvari u modernim demokracijama, da smanje privid - ili stvarnost - sukoba interesa, potičaja službenicima da nagrađuju potencijalne buduće poslodavce povoljnim nabavkama ili propisima.

SVE JE VEĆI KONSENZUS OKO TOGA DA U MEĐUNARODNIM JAVNIM INSTITUCIJAMA KAO ŠTO JE MMF, KOJE OBLIKUJU GLOBALIZACIJU, POSTOJE PROBLEMI UPRAVLJANJA I DA TI PROBLEMI PRIDONOSE NJIHOVIM NEUSPJESIMA. U NAJMANJU RUKU, POMANJKANJE DEMOKRACIJE U NJIHOVU UPRAVLJANJU PRIDONIJELO JE NJIHOVU POMANJKANJU LEGITIMNOSTI, ŠTO JE POTKOPALO NJIHOVU DJELOTVORNOST - OSOBITO KAD GOVORE O PITANJIMA DEMOKRATSKOG UPRAVLJANJA.

Nacionalna država i globalizacija

PRIJE NEKIH 150 GODINA, SMANJIVANJE TROŠKOVA KOMUNIKACIJE I TRANSPORTA DOVELO JE DO POJAVE ONOGA ŠTO SE MOŽE SMATRATI RANIJIM PRETHODNIKOM GLOBALIZACIJE. DO TADA JE VEĆINA TRGOVINE BILA LOKALNA: UPRAVO SU PROMJENE U DEVETNAESTOM STOLJEĆU DOVELE DO FORMIRANJA NACIONALNIH GOSPODARSTAVA I PRIDONIJELE JAČANJU NACIONALNE DRŽAVE. PRED VLADU SU POSTAVLJENI NOVI ZAHTEVI: TRŽIŠTA BI MOGLA DOVODITI DO RASTA, NO BILA SU POPRAĆENA NOVIM DRUŠTVENIM, A U NEKIM SLUČAJEVIMA ČAK I EKONOMSKIM PROBLEMIMA. VLADE SU PREUZELE NOVU ULOGU U SPRJEČAVANJU MONOPOLA, U POSTAVLJANJU TEMELJA MODERNIH SUSTAVA SOCIJALNOG OSIGURANJA I U REGULIRANJU BANAKA I DRUGIH FINACIJSKIH INSTITUCIJA. DOŠLO JE DO UZAJAMNOG JAČANJA: USPJEH U TIM NASTOJANJIMA PRIDONIO JE OBLIKOVANJU I JAČANJU PROCESA IZGRADNJE NACIJE, A POVEĆANE SPOSOBNOSTI NACIONALNE DRŽAVE DOVELE SU DO VEĆEG USPJEHA U JAČANJU GOSPODARSTVA I POVEĆANJU INDIVIDUALNOG BLAGOSTANJA.

POGREŠNO JE UOBIČAJENO MIŠLJENJE DA JE RAZVOJ SJEDINJENIH DRŽAVA BIO REZULTAT NESPUTANOG KAPITALIZMA. ČAK I DANAS AMERIČKA VLADA IMA, PRIMJERICE, SREDIŠNJU ULOGU U FINACIJAMA. ONA DAJE ZNAČAJNI DIO SVIH KREDITA ILI ZA NJIH PRUŽA JAMSTVA; IMA PROGRAME ZA HIPOTEKE, STUDENTSKE ZAJMOVE, IZVOZ I UVOZ, ZADRUGE I MALA PODUZEĆA. VLADA NE SAMO DA REGULIRA BANKARSTVO I OSIGURAVA DEPONENTE, NEGO POKUŠAVA I OSIGURATI DA KREDITI PRITJEČU USKRAĆENIM SKUPINAMA, I BAREM DO NEDAVNO, SVIM REGIJAMA U ZEMLJI - NE SAMO VELIKIM NOVČANIM SREDIŠTIMA.

POVIJESNO JE AMERIČKA VLADA IGRALA JOŠ VEĆU ULOGU U GOSPODARSTVU U PROMICANJU RAZVOJA, UKLJUČUJUĆI I RAZVOJ TEHNOLOGIJE I INFRASTRUKTURE. U DEVETNAESTOM STOLJEĆU, KAD JE POLJOPRIVREDA BILA U SREDIŠTU GOSPODARSTVA, VLADA JE STVORILA CIJELI SUSTAV POLJOPRIVREDNIH SVEUČILIŠTA I NJIHOVIH "DODATNIH" OBRAZOVNIH USLUGA OKOLNOM STANOVNIŠTVU. GOLEMA DODJELA ZEMLJE UBRZALA JE RAZVOJ ZAPADNIH ŽELJEZNICA. U DEVETNAESTOM JE STOLJEĆU AMERIČKA VLADA FINACIRALA PRVU TELEGRAFSKU LINIJU; U DVADESETOM JE FINACIRALA ISTRAŽIVANJA KOJA SU DOVELA DO INTERNETA.

SJEDINJENE DRŽAVE BILE SU USPJEŠNE DIJELOM ZBOG ULOGE KOJU JE IGRALA NJIHOVA VLADA U PROMICANJU RAZVOJA, U REGULIRANJU TRŽIŠTA I U PRUŽANJU TEMELJNIH SOCIJALNIH USLUGA. PITANJE S KOJIM SE DANAS SUOČAVAJU ZEMLJE U RAZVOJU JEST HOĆE LI NJIHOVE VLADE MOĆI IGRATI USPOREDIVU ULOGU? DOK JE PROCES GLOBALIZACIJE POSTAVIO NOVE ZAHTEJE PRED NACIONALNE DRŽAVE DA

RIJEŠE SVE VEĆU NEJEDNAKOST I NESIGURNOST KOJU ON MOŽE UZROKOVATI, I DA ODGOVORE NA KONKURENCIJSKE IZAZOVE KOJE ON DONOSI, GLOBALIZACIJA JE, NA MNOGO NAČINA, OGRANIČILA NJIHOVU SPOSOBNOST DA ODGOVORE. GLOBALIZACIJA JE, PRIMJERICE, DALA MAHA TRŽIŠNIM SILAMA KOJE SU PO SEBI TAKO SNAŽNE DA IH VLADE, OSOBITO U ZEMLJAMA U RAZVOJU, ČESTO NE MOGU KONTROLIRATI. VLADE KOJE POKUŠAVAJU KONTROLIRATI TOKOVE KAPITALA MOGU OTKRITI DA SU NESPOSOBNE TO ČINITI, JER POJEDINCI IZNALAZE NAČINE ZA OBILAŽENJA PROPISA. NEKA BI ZEMLJA MOGLA ŽELJETI POVEĆATI MINIMALNU NADNICU ALI OTKRIVA DA TO NE MOŽE ZATO ŠTO ĆE STRANE KOMPANIJE KOJE ONDJE DJELUJU ODLUČITI DA SE PRESELE U ZEMLJU S NIŽIM NADNICAMA.

VLADINU SPOSOBNOST KONTROLIRANJA POSTUPAKA POJEDINACA ILI KOMPANIJA SVE VIŠE OGRANIČAVAJU I MEĐUNARODNI SPORAZUMI KOJI KRKNJE PRAVO SUVERENIH DRŽAVA DA DONOSE ODLUKE. VLADA KOJA ŽELI OSIGURATI DA BANKE POZAJME ODREĐENI DIO SVOGA PORTFELJA USKRAĆENIM PODRUČJIMA, ILI OSIGURATI DA RAČUNOVODSTVENI PODACI TOČNO ODRAŽAVAJU ISTINSKI STATUS NEKE KOMPANIJE, MOŽE OTKRITI DA NIJE U STANJU DONIJETI ODGOVARAJUĆE PROPISE. POTPISIVANJE MEĐUNARODNIH TRGOVINSKIH SPORAZUMA MOŽE SPRIJEČITI VLADE DA REGULIRAJU PRILJEV I ODLJEV VRUĆEG, SPEKULATIVNOG NOVCA, IAKO LIBERALIZACIJA TRŽIŠTA KAPITALA MOŽE DOVESTI DO EKONOMSKIH KRIZA.

NACIONALNU DRŽAVU, KOJA JE TIJEKOM PROŠLOG STOLJEĆA I POL BILA SREDIŠTE POLITIČKE I (U VELIKOJ MJERI) EKONOMSKE MOĆI, DANAS PRITIŠĆU S JEDNE STRANE SILE SVJETSKOGA GOSPODARSTVA, A S DRUGE POLITIČKI ZAHTEVI ZA DECENTRALIZACIJOM. GLOBALIZACIJA JE - TJEŠNJA INTEGRACIJA ZEMALJA SVIJETA - REZULTIRALA POTREBOM ZA OPSEŽNIJIM KOLEKTIVNIM DJELOVANJEM, POTREBOM DA LJUDI I ZEMLJE ZAJEDNO DJELUJU KAKO BI RIJEŠILI SVOJE ZAJEDNIČKE PROBLEME. POSTOJI PREVIŠE PROBLEMA - TRGOVINA, KAPITAL, OKOLIŠ - KOJIMA SE MOŽE BAVITI SAMO NA SVJETSKOJ RAZINI. NO DOK JE NACIONALNA DRŽAVA OSLABLJENA, NA MEĐUNARODNOJ RAZINI TEK TREBA STVORITI VRSTU DEMOKRATSKIH SVJETSKIH INSTITUCIJA KOJE SE MOGU UČINKOVITO BAVITI PROBLEMIMA ŠTO IH JE STVORILA GLOBALIZACIJA.

USTVARI, EKONOMSKA JE GLOBALIZACIJA PRETEKLA POLITIČKU GLOBALIZACIJU. IMAMO KAOTIČAN, NEKOORDINIRAN SUSTAV SVJETSKOG UPRAVLJANJA BEZ SVJETSKE VLADE, NIZ INSTITUCIJA I SPORAZUMA KOJI SE BAVE NIZOM PROBLEMA, OD GLOBALNOG ZATOPLJENJA DO MEĐUNARODNE TRGOVINE I TOKOVA KAPITALA. MINISTRI FINANCIJA RASPRAVLJAJU O SVJETSKIM FINANCIJSKIM PITANJIMA U MMF-U, NE OBAZIRUĆI SE NA TO KAKO NJIHOVE ODLUKE UTJEČU NA OKOLIŠ ILI SVJETSKO ZDRAVLJE. MINISTRI ZAŠTITE OKOLIŠA MOGU POZIVATI DA SE NEŠTO UČINI U VEZI SA GLOBALNIM ZATOPLJENJEM, NO NEDOSTAJE IM SREDSTAVA DA PODUPRU TE POZIVE.

POSTOJI JASNA POTREBA DA SE SNAŽNE MEĐUNARODNE INSTITUCIJE POZABAVE IZAZOVIMA KOJE POSTAVLJA EKONOMSKA GLOBALIZACIJA; PA IPAK JE DANAS POVJERENJE U POSTOJEĆE INSTITUCIJE SLABO. ČINJENICA DA INSTITUCIJE KOJE DONOSE ODLUKE PATE OD, KAKO SMO ISTAKNULI, POMANJKANJA DEMOKRACIJE, OČITO JE PROBLEM. ON REZULTIRA ODLUKAMA KOJE PREČESTO NISU U INTERESU LJUDI U

ZEMLJAMA U RAZVOJU. STO JE JOŠ GORE, ČINJENICA JE DA LJUDI U RAZVIJENIM INDUSTRIJSKIM ZEMLJAMA, ČIJE VLADE DIKTIRAJU SMJER EKONOMSKE GLOBALIZACIJE, JOŠ NISU RAZVILI SUOSJEĆANJA KOJA SU NUŽNA DA BI SVJETSKA ZAJEDNICA FUNKCIONIRALA. NARAVNO, KAD VIDIMO POTRESE U TURSKOJ, ILI GLAD U ETIOPIJI, ILI TSUNAMI U INDONEZIJU - SLIKE SU TO KOJE ZAHVALJUJUĆI GLOBALIZACIJI DOLAZE U DNEVNU SOBU SVAKE OSOBE - OSJEĆAMO GOLEMO SUOSJEĆANJE ZA ŽRTVE I DOLAZI DO NAVALE POMOĆI. NO POTREBNO JE VIŠE OD TOGA.

KAKO SE NACIONALNA DRŽAVA RAZVIJALA, POJEDINCI SU SE OSJEĆALI POVEZANI S DRUGIMA UNUTAR TE NACIJE - NE TAKO BLISKO KAO S ONIMA U NJHOVOJ VLASTITOJ LOKALNOJ ZAJEDNICI, ALI DALEKO BLISKIJE NEGO S ONIMA IZVAN TE NACIONALNE DRŽAVE. PROBLEM JE ŠTO SE S NASTUPANJEM GLOBALIZACIJE TE LOJALNOSTI NISU PROMIJENILE. RAT NAJDRAMATIČNIJE POKAZUJE TE RAZLIKE U STAVOVIMA: AMERIKANCI TOČNO BROJE SVAKOG SVOJEG IZGUBLJENOG VOJNIKA, NO KAD SU OBJAVLJENE PROCJENE IRAČKIH SMRTNIH SLUČAJEVA, KOJI SU BILI I PEDESETEROSTRUKO VEĆI, TO JEDVA DA JE IZAZVALO UZBUĐENJE. MUČENJE AMERIKANACA STVORILO BI BIJES; MUČENJE OD STRANE AMERIKANACA, ČINILO SE, BRINULO JE SAMO LJUDE U ANTIRATNOM POKRETU; MNOGI SU GA ČAK I BRANILI KAO NUŽNO ZA ZAŠTITU SJEDINJENIH DRŽAVA. TE ASIMETRIJE IMAJU SVOJU PARALELU U EKONOMSKOJ SFERI. AMERIKANCI TUGUJU NAD GUBITKOM RADNIH MJESTA KOD KUĆE, A NE SLAVE VEĆI PORAST U BROJU RADNIH MJESTA ONIH KOJI SU DALEKO SIROMAŠNIJI U INOZEMSTVU.

VEĆINA ĆE NAS UVIJEK ŽIVJETI LOKALNO - U NAŠIM VLASTITIM ZAJEDNICAMA, DRŽAVAMA, ZEMLJAMA. NO GLOBALIZACIJA ZNAČI DA SMO, U ISTO VRIJEME, DIO SVJETSKE ZAJEDNICE. EUROPLJANI UČE, PONEKAD S POTEŠKOĆAMA, KAKO RAZMIŠLJATI O SEBI NE SAMO KAO O NIJEMCIMA ILI TALIJANIMA ILI BRITANCIMA NEGO I KAO O EUROPLJANIMA. TJEŠNJA JE EKONOMSKA INTEGRACIJA POMOGLA. ISTO JE TAKO I NA SVJETSKOJ RAZINI: MOŽDA ŽIVIMO LOKALNO, NO SVE ĆEMO VIŠE MORATI RAZMIŠLJATI GLOBALNO, RAZMIŠLJATI O SEBI KAO DIJELU SVJETSKE ZAJEDNICE. TO ĆE POVLAČITI ZA SOBOM VIŠE OD TOGA DA SAMO TRETIRAMO DRUGE S POŠTOVANJEM. DOVEST ĆE DO RAZMIŠLJANJA O TOME ŠTO JE PRAVEDNO: KAKO BI, PRIMJERICE, IZGLEDAO REŽIMPRAVEDNE TRGOVINE? ZNAČIT ĆE TO DA SE STAVIMO U TUĐU KOŽU: ŠTO BISMO SMATRALI PRAVEDNIM ILI ISPRAVNIM DA SMO U POLOŽAJU DRUGIH?¹-¹ I ZNAČIT ĆE PAŽLJIVO RAZMIŠLJANJE O TOME KADA MORAMO NAMETNUTI PRAVILA I PROPISE KAKO BI SVJETSKI SUSTAV FUNKCIONIRAO, A KADA BISMO TREBALI POŠTOVATI NACIONALNU SUVERENOST, DOPUŠTAJUĆI SVAKOME DA DONOSI ODLUKE KOJE SU MU PRIKLADNE.

ŽELIMO LI PROMIJENITI NAČIN NA KOJI SE UPRAVLJA GLOBALIZACIJOM, BIT ĆE NUŽNA PROMJENA NAČINA RAZMIŠLJANJA. TAKVA SE PROMJENA VEĆ ZBIVA. OVO POGLAVLJE ISTIČE OGROMNE PROMJENE U STAVOVIMA PREMA GLOBALIZACIJI KOJE SU SE DOGODILE SAMO U PROŠLOM DESETLJEĆU. RASPRAVA, U VELIKOJ MJERI, VIŠE NIJE "ANTI" ILI "P^{RO}" GLOBALIZACIJSKA. SHVATILI SMO POZITIVNI POTENCIJAL GLOBALIZACIJE: GOTOVO POLOVICA ČOVJEČANSTVA - AZIJA, UKLJUČUJUĆI KINU I INDIJU - INTEGRIRA SE U SVJETSKO GOSPODARSTVO; 2,4 MILIJARDE LJUDI, ČIJE SU ZEMLJE TRPJELE KOLONIJALIZAM I IZRABLJIVANJE, RATOVE I UNUTRAŠNJE NEREDE, DOŽIVJELE SU NEVIDENE STOPE RASTA TIJEKOM ČETVRT STOLJEĆA ILI DUŽE. TO JE

DOGAĐAJ POVIJESNIH RAZMJERA I MORA SE STAVITI U POVIJESNI KONTEKST. ČAK I U NAJUSPJEŠNIJIM GODINAMA ZAPADA, TIJEKOM INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE ILI GOSPODARSKOG POLETA KOJI JE USLIJEDIO NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA, RAST JE RIJETKO PREMAŠIVAO 3 POSTO. PROSJEČNI RAST KINE TIJEKOM POSLJEDNJA TRI DESETLJEĆA BIO JE TROSTRUKO VEĆI. TI SE USPJESI DJELOMICE MOGU ZAHVALITI GLOBALIZACIJI. NO VIDJELI SMO I TAMNIJU STRANU GLOBALIZACIJE: RECESIJE I DEPRESIJE KOJE JE S NJOME DONIJELA SVJETSKA NESTABILNOST; PROPADANJE OKOLIŠA DOK SE SVJETSKI RAST NASTAVLJA BEZ SVJETSKIH PRAVILA; KONTINENT, AFRIKU, LIŠENU SVOJEG BOGATSTVA, SVOJIH PRIRODNIH RESURSA, I OSTAVLJENU S TERETOM DUGA KOJI PREMAŠUJE NJEZINU SPOSOBNOST PLAĆANJA. ČAK I RAZVIJENE INDUSTRIJSKE ZEMLJE POČINJU DOVODITI U PITANJE GLOBALIZACIJU, JER ONA SA SOBOM DONOSI EKONOMSKU NESIGURNOST I NEJEDNAKOST; JER EKONOMSKI MATERIJALIZAM ISTISKUJE DRUGE VRIJEDNOSTI; JER ZEMLJE UVIĐAJU DA NJIHOV BOLJITAK, ČAK I NJIHOV OPSTANAK, OVISI O DRUGIMA KOJIMA MOŽDA NE VJERUJU, KAO ŠTO SU NESTABILNI NAFTNI REŽIMI NA BLISKOME ISTOKU I DRUGDJE. MOŽDA I IMA RASTA, NO VEĆINI JE LJUDI MOŽDA LOŠIJE. SHVAĆANJE EKONOMIJE PO KOJEM SIROMAŠNI POSTUPNO OSTVARUJU KORIST OD BOGAĆENJA BOGATIH, KOJE SMATRA DA DOK GOSPODARSTVO U CJELINI RASTE SVI IMAJU KORISTI, OPETOVANO SE POKAZALO KAO POGREŠNO.

NEKI KAŽU DA JE GLOBALIZACIJA NEMINOVNA, DA JU JE POTREBNO JEDNOSTAVNO PRIHVATITI S NJEZINIM MANAMA. NO KAKO JE VEĆINA SVIJETA POČELA ŽIVJETI U DEMOKRACIJAMA, AKO GLOBALIZACIJA NE KORISTI VEĆINI LJUDI ONI ĆE U KONAČNICI REAGIRATI. NJIH SE JEDNO VRIJEME MOŽE ZAVARAVATI - ONI NEKO VRIJEME MOGU VJEROVATI U PRIČE DA SU DANAŠNJE MUKE ZA BOLJE SUTRA - NO NAKON ČETVRT STOLJEĆA ILI VIŠE TAKVE PRIČE GUBE SVOJU VJERODOSTOJNOST. RANIJE JE VEĆ BILO OBRATA U GLOBALIZACIJI - NAKON PRVOGA SVJETSKOG RATA STUPANJ SVJETSKE EKONOMSKE INTEGRACIJE SE, PREMA VEĆINI MJERA, SMANJIO;¹⁶ TO SE MOŽE OPET DOGODITI. SVIJET JE VEĆ VIDIO POČETKE JAKE I NEPOVOLJNE REAKCIJE NAGLOBALIZACIJU, ČAK I U ZEMLJAMA KOJE SU OD NJE IMALE NAJVIŠE KORISTI, BUDUĆI DA SU POKUŠAJI INDIJSKIH, KINESKIH I DUBAJSKIH TVRTKI DA KUPE KOMPANIJE U RAZVIJENOM SVIJETU NAIŠLI NA OTPOR VELIKOJ PREOBRAZBI NAŠEG SVJETSKOG DRUŠTVA, KAO ŠTO JE NACIONALNA DRŽAVA POMOGLA PRIJELAZU U INDUSTRIJALIZACIJU PRIJE VIŠE OD JEDNOG STOLJEĆA.

DANAS JE PRISUTNO SHVAĆANJE DA SMO MNOGE PROBLEME S GLOBALIZACIJOM SAMI STVORILI - KAO REZULTAT NAČINA NA KOJI SE UPRAVLJA GLOBALIZACIJOM. OHRABREN SAM KAD VIDIM MASOVNE POKRETE, OSOBITO U EUROPI, KOJI POZIVAJU NA OPRAŠTANJE DUGA, I KAD VIDIM VODE VEĆINE RAZVIJENIH INDUSTRIJSKIH ZEMALJA KAKO POZIVAJU NA PRAVEDNIJI TRGOVINSKI REŽIM, DA SE NEŠTO UČINI U VEZI SA GLOBALNIM ZATOPLJENJEM I KAKO SE OBVEZUJU DA ĆE DO 2015. GODINE SMANJITI SIROMAŠTVO ZA POLOVICU. NO POSTOJI JAZ IZMEĐU RETORIKE I STVARNOSTI - I MNOGI SU OD TIH VOĐA ISPRED GRAĐANA U SVOJIM DEMOKRACIJAMA, KOJI SU MOŽDA U POTPUNOSTI PRIVRŽENI TIM UZVIŠENIM CILJEVIMA, NO SAMO TAKO DUGO DOK IH TO NIŠTA NE KOŠTA.

NADAM SE DA ĆE OVA KNJIGA PRIDONIJETI PROMJENI NAČINA RAZMIŠLJANJA - BUDUĆI DA LJUDI U RAZVIJENOM SVIJETU JASNIJE VIDE NEKE OD POSLJEDICA POLITIKE

KOJU PROVODE NJIHOVE VLADE. NADAM SE DA ĆE UVJERITI MNOGE, U SVIM ZEMLJAMA, DA JE "MOGUĆ DRUGAČIJI SVIJET". ŠTOVIŠE: DA JE "DRUGAČIJI SVIJET NUŽAN I NEMINOVAN". NE MOŽEMO NASTAVITI PUTEV NA KOJEM SE NALAZIMO. SILE DEMOKRACIJE SU PRESNAŽNE: BIRAČI NEĆE DOPUSTITI NASTAVAK NAČINA NA KOJI SE UPRAVLJA GLOBALIZACIJOM. VEĆ SMO VIDJELI OČITOVANJA TOGA NA IZBORIMA U LATINSKOJ AMERICI I DRUGDJE. SRETNJA JE OKOLNOST DA U EKONOMIJI NE VLADA NULTA SUMA. MOŽEMO RESTRUKTURIRATI GLOBALIZACIJU TAKO DA LJUDI U RAZVIJENIM ZEMLJAMA I LJUDI U ZEMLJAMA U RAZVOJU, SADAŠNJI NARAŠTAJI I BUDUĆI NARAŠTAJI, MOGU SVI IMATI KORISTI - IAKO POSTOJE NEKI NOSITELJI POSEBNIH INTERESA KOJI ĆE BITI ZAKINUTI I KOJI ĆE SE OPIRATI TIM PROMJENAMA. MOŽEMO IMATI SNAŽNIJA GOSPODARSTVA *i* DRUŠTVA KOJA VEĆU VAŽNOST PRIDAJU VRIJEDNOSTIMA, KAO ŠTO SU KULTURA, OKOLIŠ I SAMI ŽIVOT.

JEAN-FRANCOIS LYOTARD

ŠTA JE POSTMODERNA

Imamo trenutak odmora; govorim o tendencijama vremena. Sa svih strana nas požuruju da prekinemo s eksperimentisanjem i u umetnosti i na drugim mestima. Čitao sam nekog istoričara koji propoveda realizam a bori se za ostvarenje nove subjektivnosti. Čitao sam kritičara umetnosti koji na tržištu umetničkih dela pušta u promet i prodaje "Transavangardizam". Čitao sam da se, pod imenom postmodernizma, arhitekti oslobadjaju projekta Bauhauasa, bacajući dete, koje je još eksperiment, zajedno sa funkcionalističkom vodom. Pročitao sam da neki filozof otkriva ono što smešno naziva judeo-hrišćanstvom i time želi da stavi tačku na bezbožnost koja se svuda raširila. Čitao sam u jednom francuskom nedeljniku kako nisu zadovoljni s Mille plateaux, jer bi hteli da za čitanje filozofske knjige budu nagradjeni barem s malo smisla. Pročitao sam, iz pera istoričara od formata, da su avangardni pisci i mislioci šezdesetih i sedamdesetih godina u upotrebi jezika ustoličili teror, te da bismo trebali ponovo uspostaviti uslove plodne rasprave namećući intelektualcima zajednički jezik, onaj istorijski. Čitao sam mladog belgijskog filozofa-jezičara koji se žali kako je kontinentalna misao, pred izazovom, koji ga dobaciše fonografi, kako on veruje, prepustila ovima brigu za realitet, kako je referencijalnu paradigmu zamenila adlingvističkom paradigmom (govorimo o izgovorenom, pišemo o napisanom, intertekstualnost) te misli da sada treba uspostaviti solidno učvršćivanje jezika u referentu. Čitao sam talentovanog teatrologa prema kome vlast baš ne uzima ozbiljno postmodernizam s njegovim igrama i maštarijama, posebno kad zabrinuto *mnjenje ohrabruje ovu u politici totalitarne budnosti jer je suočena s pretnjama nuklearnog rata.*

Čitao sam uglednog mislioca koji se zauzeo za odbranu moderniteta od onih koje naziva neokonzervativcima. Oni se pod zastavom postmodernizma žele, kako on veruje, otarasiti modernog projekta, projekta Prosvetiteljstva koji je ostao nedovršen. Čak i poslednji pristalica Aufklanninga kao što su Popper ili Adorno, mogli su, ako mu se da verovati, braniti taj projekt samo u posebnim sferama života, i to u sferi politike, za autora The Open Society, i u sferi umetnosti za autora Aesthetische Theorie. Jiirgen Habermas (prepoznao si ga) veruje kako je modema propala jer je dopustila da se totalitet života razbije na nezavisne specijalnosti koje su prepuštene upućenosti nekolicine stručnjaka, dok konkretni individuum ne živi "smisao lišen sublimnosti" i "desru-kruisanu formu" kao oslobodjenje, nego ga živi kao veliku dosadu o kojoj je Baudelaire pisao pre gotovo čitavog veka.

Prema napomeni Albrechta NWellmera, filozofija procenjuje da lek tom cepanju kulture i njenoj odvojenosti od života može doći jedino iz "promene statusa estetičkog iskustva kada se to iskustvo ne iskazuje uglavnom u sudovima ukusa" već kad ga "upotrebljavamo kako bismo istražili istorijsku situaciju života", to jest kad "ga dovodimo u odnos sa problemima egzistencije". Jer to iskustvo "ulazi tako u jezičku igru koja nije više igra estetičke kritike", ono se upliće "u saznajne postupke i normativna čekanja", ono "menja način kojim njegovi različiti momenti iznova upućuju jedni na druge". Ono što Habermas traži od umetnosti i od iskustva koje kroz umetnost stičemo jeste uspostavljanje mosta iznad ponora koji rastavlja diskurs saznanja od diskursa etike i politike, i da na taj način utire put jedinstvu iskustva.

Hteo bih znati o kakvoj vrsti jedinstva sanja Habermas? Je li cilj kome stremi modemi projekt ustanovljenje sociokulturalnog jedinstva u čijem bi okrilju, kao u organskoj celini, našli mesto svi elementi svakodnevnog života i misli? Ili je prelaz koji valja probiti izmedju heterogenih jezičkih igri, igre saznanja, igre etike i politike,

drukčije vrste od njih samih? U slučaju daje tako, kako realizovati njihovu faktičku sintezu?

Prva hipoteza, hegelijanske inspiracije, ne uvodi u spor pojam dijalektički potpuno ostvarenog ikustva; druga je bliža duhu Kritike čistoga uma, međutim nju kao i samu Kritiku treba podvrgnuti strogom ponovnom ispitu kakav postmoderna nameće misli Prosvetiteljstva, ideji o jedinstvenom cilju istorije i ideji o jednom subjektu

Upravo je to kritika koju ne samo da su započeli Witgenstein i Adorno, nego i neki mislioci, Francuzi ili ne, koji nisu imali tu čast da ih profesor Habermas pročitao, a time su barem izmakli lošoj oceni zbog neokonzervativizma.

REALIZAM

Zahtevi koje sam ti naveo na početku nisu svi jednakovredni, čak jedni drugima mogu da smetaju. Jedni su postavljeni u ime postmodemizma, drugi da ga pobiju. Nije nužno ista stvar tražiti postojanje referenta (i objektivne realnosti) ili tražiti postojanje smisla (i verodostojne transcendentnosti), ili adresata (i publike) i adresanta (i subjektivne ekspresivnosti), ili komunikacijskog konsenzusa (i opšteg koga razmena, naprimer vrste istorijskog diskursa); međutim, u svim ovim raznovrsnim pozivanjima da se prekine umetničko eksperimentisanje postoji isto pozivanje na red, želja za jedinstvom, istovetnošću, sigurnošću, popularnošću (u smislu Oeffentlichkeit, želje da se "pronadje publika"). Potrebno je umetnike i pisce uvesti pod okrilje zajednice ili ih je barem, procenimo li da je ova bolesna, potrebno učiniti odgovornima za njeno ozdravljenje.

Postoji siguran znak takve zajedničke dispozicije: svi ti autori se neobično žure da likvidiraju nasledje avangarde. Posebno je u tome nestrpljiv takozvani "transavangardizam". Odgovori jednog italijanskog kritičara francuskim ne ostavljaju (u tom pogledu) nikakve sumnje. Započinjući me-šanje avangardi, umetnik i kritičar sami procenjuju da ih je bolje ukinuti nego direktno napasti. Tako se najciničniji eklekticizam može izdavati kao nadvladavanje, sve u svemu, parcijalne naravi prošlih istraživanja. Otvoreno im okrenuvši leđa, izložili bi se komičnosti neoakademizma. Dakle, Saloni Akademije su mogli, u doba kada je buržoazija pronalazila svoje mesto u istoriji, izvršiti službu katarze i dodeljivati nagrade za dobre plastičke i literarne postupke pod plastom realizma. Međutim, kapitalizam sam po sebi ima takvu moć derealizacije uobičajenih predmeta, uloga društvenog života i institucija, da predstave koje nazivamo "realističkim" mogu evocirati realnost samo u obliku nostalgije ili rujanja - više kao priliku za patnju, nego za zadovoljstvo. Čini se da je klasicizam zabranjen u svetu gde je realnost tako destabilizovana da ne pruža gradju za iskustvo već samo za istraživanje i eksperimentisanje.

Ova tema dobro je poznata čitaocima Waltera Benjamina. Potrebno je shvatiti njen tačan domašaj. Fotografija nije bila spolja bačen izazov slikarstvu, kao što ni izazov industrijskog filma nije spolja bačen narativnoj književnosti. Prva je dovršila poznate aspekte onog programa sredjivanja vidljivog koje je izradio Quattrocento, a druga je dopustila da se dijakronije povezu u organske celine, a upravo je to bio ideal velikih romana koji nastaju od XVIII veka. Činjenica da su mašine i industrija zamenili tuku i zanat nije sama po sebi katastrofa, ukoliko ne verujemo daje umetnost u svojoj suštini izraz genijalne individualnosti koju opslužuje elitna zanatska veština. Izazov je uglavnom u tome što fotografski i filmski postupak rada mogu bolje, brže i uz hiljadu puta značajniju difuziju od pikturalnog i narativnog realizma, ispuniti zadatak koji je u ovom poslednjem dodelio akademizam, to jest mogu očuvati svest od sumnje. Industrijska fotografija i film moraju prevagnuti nad slikarstvom i romanom kada se radi o stabilizaciji referenta, kada se radi o tome da se podesi na način koji će mu dati prepoznatljiv smisao, kada se radi o takvom

ponavljanju sintakse i leksike koje adresatu dopuštaju brzo dešifrovanje slika i sekvence pa na taj način, bez teškoća, dolazi do svesti o vlastitom identitetu i to istovremeno s pristankom koji dobija od drugih, jer te likovne strukture i sekvence oblikuju komunikacijski kod među svima. Na taj se način udvostručuju efekti realnosti ili, ako vam je tako draže, fantazmi realizma.

Ne žele li, pak da, sami postanu zastupnici (uostalom beznačajni) onoga postojećeg, slikar i romanopisac moraju se odupreti ovim terapijskim poslovima, moraju ispitati pravila umeća slikanja i pripovedanja onakvog kakvog su naučili i primili od prethodnika. Ovo im se ubrzo pričinjava kao sredstvo obmane, zavodjenja i umirivanja koja im zabranjuju da govore "istinu". Pod zajedničkim imenom slikarstvo ili književnost, sakriva se deljenje bez presedana. Oni koji se protive ponovnom ispitivanju pravila umetnosti službuju konformizmu mase, pa uz pomoć "dobrih starih pravila" saopštavaju endemičku želju za realnošću pomoću objekata i situacija sposobnih da tu želju zadovolje. Pornografija je upotreba slike i filma s tim ciljem. Ona postaje opšti model za umetnost slike i naracije koja nije prihvatila masmedijski izazov.

Sto se, pak, tiče umetnika i pisaca koji su spremni da dovedu u sumnju pravila plastičkih i narativnih umetnosti i koji, eventualno, prihvataju da podele svoje sumnje obelodanjujući svoja dela, dovedeni su do toga da im brižni ljubitelji realnosti i identičnosti ne veruju, dovedeni su do toga da ostaju bez sigurnog prijema. Na taj način se avangardnoj dijalektici može pripisati izazov koji industrijski i masmedijski realizam bacaju slikarskoj i pripovedačkoj umetnosti. Duchampov ready made aktivno i parodijski znači upravo stalni proces napuštanja slikarskog, pa čak i umetničkog zanata. Kao što to oštroumno beleži Tierrv de ■ Duve, estetičko pitanje modeme nije šta je lepo, nego šta '- umetnost čini umetnošću (a književnost književnošću).

Realizam, čija je jedina definicija da izbegava pitanje realnosti koje je implicirano u pitanju o umetnosti, uvek je nege između akademizma i kiča. Kada se vlast zove partija, realizam sa svojim neoklasicističkim kulisama likuje nad eksperimentalnom avangardom, klevećući je i zabrajujući. I tako, "dobre" slike, "dobre" priče, "dobri" maniri koje partija podstiče, selekcionise i rasprostranjuje dolaze do publike koja ih želi kao lek propisan protiv depresije i teskobe kojima je ista publika izložena. Zahtev za realnošću, to jest za jedinstvom, jednostavnošću, komunikativnošću, itd., nije bio istog intenziteta niti je imao isti kontinuitet među nemačkom publikom u međuratnom razdoblju i ruskom publikom nakon revolucije: potrebno je načiniti razliku između nacističkog i staljinističkog realizma. Napad na umetničko eksperimentisanje ostaje u pravom smislu reakcionaran kada ga vrši politička instanca: estetički sud bi se trebao ticati samo pokoravanja tog i tog dela ustaljenim pravilima lepog. Umesto da delo mora da brine za ono po čemu postaje umetničkim predmetom, te kako da nadje ljubitelje, politički akademizam poznaje i nameće a priori kriterijume "lepog" koji selekcionišu najednom i, jednom zauvek, dela i publiku. Upotreba kategorija u estetskom sudu na taj bi način bila iste prirode kao i u sazajnom sudu. Kad bismo to iskazali poput Kanta, i jedan i dragi bi bili odredbeni sudovi: izraz je "dobro oblikovan" najviše u razumu, a zatim u iskustvu zadržavamo samo "slučajeve koji mogu biti supsumirani pod taj izraz.

Kada se vlast zove kapital, a ne partija "trans-avangardističko" ili "postmoderno" rešenje u Jencksovom smislu pokazuje se bolje adaptirano od antimodernističkog rešenja. Eklektizam je antimodernističkog rešenja.. Eklektizam je nulta tačka opšte savremene kulture: sluša se reggae, gledaju se veslerni, u podne se jede McDonald, a uveče domaća kuhinja, pariški mirisi nose se u Tokvju, u Hong Kongu se oblači retro, znanje je gradja za televizijske igre. Lako je naći publiku za eklektička dela. Postajući kič, umetnost laska neredu koji caruje u "ukusu" ljubitelja. Umetnik, galerista, kritičar i publika zajedno uživaju u čistoj proizvoljnosti, i eto odmora. Ali ovaj realizam proizvoljnosti, realizam je novca: u nedostatku estetičkih kriterijuma, ostaje moguće i korisno vrednost dela meriti

profitom koji one donose Taj se realizam prilagodjava svim tendencijama, kao što se kapital prilagodjava svim "potrebama" pod uslovom da tendencije i potrebe poseduju kupovnu moć. Što se tiče ukusa, ne trebamo biti delikatni kada se spekuliše ili zabavlja. Umetničko i književno istraživanje dvostruko je ugroženo, prvi put od strane "kulture politike", drugi put kroz tržište umetnosti i knjige. Njemu sad jedan, a sad drugi kanal, savetuje da pruži dela koja će se ponajpre odnositi na sadržaje koji već postoje u očima publike kojoj su namenjena, te da ta dela, zatim, budu tako sačinjena ("dobro oblikovana") da ova publika odmah prepozna o čemu se radi, da shvati što je njihovo označeno, da im može, potpuno poznavajući stvar, odobriti ili odbiti svoj pristanak, pa čak i to da - ako je moguće - iz dela koja prihvati izvuče i utehu.

UZVIŠENO I AVANGARDA

Interpretacija načina kako se mehaničke i industrijske umetnosti dotiču lepih umetnosti i književnosti, koje ću ovde izneti, prihvatljiva je u svom planu: međutim, dopustićeš da ostaje usko sociologiziranje i istoriziranje, to jest ona je jednostrana. Opkoračujući Benjaminova i Adornova prećutkivanja, potrebno je podsetiti da nauka i industrija nisu ništa više zaštićene od sumnje koja se odnosi na realnost, nego što bi to bili umetnost i pisanje. Verovati u suprotno značilo bi prihvatiti preterano humanističku ideju mefistofelovskog funkcionalizma nauke i tehnologije. Ne možemo negirati danas vladajuće postojanje tehnonauke, to jest masivno podređivanje kognitivnih iskaza cilju najboljeg mogućeg rezultata, a to predstavlja tehnički kriterijum. Međutim, ono mehaničko i industrijsko, posebno pak kada ulaze u polje tradicionalno sačuvano za umetnika, nosioci su i nečega sasvim drugog osim pukih učinaka vlasti. Predmeti i misli proizašli iz naučnog saznanja i kapitalističke ekonomije kolportiraju jedno od pravila kojima zahvaljuju svoju mogućnost, a to je pravilo da realnost postoji jedino ako je potvrđuje dogovor u korist konsenzusa medju partnerima o saznanjima i obavezama. Domet ovog pravila nije mali. Ono je trag utisnut u politiku naučnika i politiku upravnika kapitala nekom vrstom bega realnosti izvan metafizičkih, religijskih, političkih uverenja koja je duh po tom pitanju mislio zadržati. Ovakvo je odstupanje preko potrebno za radjanje nauke i kapitalizma. Nema fizike bez sumnje u Aristotelovu teoriju o kretanju, nema industrije bez opovrgavanja korporativizma, merkantilizma i fiziokratije. Modernitet, bez obzira na to kojoj epohi pripadao, nikad ne nastupa bez potresa vere i bez otkrića koliko je realnost malo realna, a to otkriće ide zajedno s otkrivanjem novih realnosti. Šta znači to "malo realna" ako tražimo da se ona oslobodi interpretacije koja je isključivo istorizirajuća? Izraz je očigledno rođak onoga što Nietzsche naziva nihilizmom. Međutim, ja vidim modulaciju koja prethodi ničeovskom perspektivizmu i to u karitovskoj tematici o uzvišenom. Mislim da upravo u estetici uzvišenog moderna umetnost (pritom mislim i na književnost) pronalazi svoj polet, a logika avangarde svoje aksiome.

Uzvišeni osećaj, koji je takodje i osećaj uzvišenog, prema Kantu je jako i dvosmisleno osećanje: istovremeno dopušta i zadovoljstvo i patnju. Još bolje, zadovoljstvo u njemu proizilazi iz patnje. U tradiciji filozofije subjekta koju propagiraju Augustin i Descartes, a koju Kant radikalno ne osporava, ta kontradikcija koju bi drugi nazvali neurozom i mazohizmom, razvija se kao sukob izmedju sposobnosti subjekta, izmedju obeležja poimanja neke stvari i sposobnosti "predstavljanja" neke stvari. Do saznanja dolazi, prvo, ako je iskaz razumljiv a, zatim ako "slučajevi" koji mu "odgovaraju" mogu biti izvučeni iz iskustva. Lepota postoji ako se dati "slučaj" (umetničko delo) kroz senzibilitet (koji je najpre bez ikakvog pojmovnog odredjenja) kroz osećaj zadovoljstva, nezavisno od svakog interesa koji bi delo moglo izazvati - ako se, dakle, poziva u načelu na univerzalni konsenzus (koji možda nikada neće biti postignut). Ukus tako potvrđuje da izmedju sposobnosti razumevanja i sposobnosti predstavljanja predmeta koji odgovara pojmu, možemo

doživeti neodređeni sklad bez pravila koji otvara mesto sudu koji Kant naziva reflektirajućim, a on se javlja u obliku zadovoljstva. Uzvišeno je jedan drugačiji osećaj. Do njega dolazi kada moć imaginacije ne uspeva da predstavi predmet koji bi se, pa bilo to samo u načelu, mogao slagati s nekim pojmom. Posedujemo Ideju o svetu (sveukupnosti onoga što jeste), međutim, nismo sposobni da pokažemo za to ni jedan primer. Posedujemo Ideju jednostavnog (ne-deljivog), međutim, ne uspevamo da predočimo kroz vidljivi predmet koji bi mu bio slučaj.

Možemo pomišljati apsolutno veliko, apsolutno moćno, međutim svako predstavljanje predmeta namenjeno "da učini vidljivom" tu veličinu ili tu apsolutnu moć, čini nam se bolno nedostižnim. Radi se naime o Idejama čije predstavljanje nije moguće; to su ideje pomoću kojih ne saznajemo ništa stvarno (iskustveno); one, štaviše, zabranjuju slobodno slaganje obeležja koja proizvode osećaj Lepog, one sprečavaju oblikovanje i utvrđivanje ukusa. Možemo ih nazvati nepredstavljivim.

Nazvaću modernom umetnošću onu koja je posvetila "svoje umeće", kako je govorio Diderot, prikazivanju onog nevidljivog. Učiniti vidljivim nešto što možemo da razumemo a što je nemoguće videti niti vidljivim učiniti: eto, to je ulog modernog slikarstva. Međutim, kako učiniti vidljivim to da postoji nešto što ne može biti vidjeno? I sam Kant pokazuje pravac koji valja slediti imenujući bezoblično, odsustvo oblika kao mogući indeks nepredstavljivog. On o praznoj apstrakciji kojoj je imaginacija izložena u potrazi za prezentacijom beskonačnog (još jedno nevidljivo), takodje kaže da je i ona sama prezentacijom beskonačnog, njegovom negativnom prezentacijom. Citira "Tu ne feras point d'image taillee" (Ne treba da činiš sliku...) (Izlazak, 2,4) kao najuzvišeni mesto u Bibliji, u smislu da se zabranjuje svako prikazivanje apsolutnog. Nemamo mnogo toga da dodamo ovim opservacijama kako bi se skicirala estetika uzvišenog slikarstva: kao slikarstvo ono će, očigledno, prikazivati, "predstavljati" nešto, međutim negativno, izbegavaće figuraciju ili predstavljanje, biće "belo" kao Maljevićev kvadrat, činiće vidljivim braneći da se vidi, stvaraće zadovoljstvo samo nanoseći bol. U ovim poukama prepoznajemo aksiome slikarske avangarde utoliko ukoliko se ta avangarda predaje ciljanju na nevidljivo kroz vidljive prezentacije. Sistemi dokaza u ime kojih ili uz pomoć kojih se taj zadatak mogao podržati ili opravdati, zaslužuju veliku pažnju: oni bi se, međutim, mogli oblikovati tek počev od odredjenja uzvišenog kako bi ga opravdali, to jest kako bi ga prikriili. Ti dokazi ostaju neobjašnjivi bez nemerljivosti realnosti u odnosu prema konceptu, a na to nailazimo upravo u kantovskoj filozofiji uzvišenog.

Ne nameravam ovde potanko istraživati kako su različite avangarde ujedno ponizile i diskvalifikovale realnost, podvrgavši sredstva pomoću koji se u tu stvarnost veruje, naime slikarske tehnike, bezobzirnomo ispitu. Lokalni ton, crtež, mešanje boja, linearna perspektiva, obeležje podloge i sredstva rada, "faktura", način izlaganja, muzej: avangarde neprestano nasrcu na ona umetnička sredstva predstavljanja koja uzrokuju da samo mišljenje podlegne vladavini pogleda i da bude odvraceno od ne-predstavljivog. Kada Habermas, kao uostalom i Marcuse, ovaj red ukidanja stvarnosti shvata kao jedan (represivni) aspekt desublimacije te u tome sagleda karakteristiku avangarde, do toga dolazi zato što on Kantovo uzvišeno brka sa Freudovom sublimacijom pa tako estetika za njega ostaje estetikom Lepoga.

POSTMODERNA

Staje, dakle, postmoderna? Koje mesto zauzima ili ne zauzima u vrtoglavom nizu pitanja upućenih pravilima slike ili pripovetke? Sigurno je deo moderne. Sve stoje nasledjeno pa bilo i od juče (modo, modo, pisao je Petronije) moramo dovesti u sumnju. Kom prostom ne veruje Cezanne?. Onom impresionista. Koji objekt osporavaju Picasso i Braque? Onaj Cezanneov. S kojim pretpostavkama prekida Duchamp 1912? S onima da slikar mora slikati sliku pa bila ona i kubistička, A

Buren dovodi u pitanje onu diugu pretpostavku za koju smatra da je netaknuta izašla iz Duchampovog dela: mesto prezentacije dela. Začudjujuće ubrzanje, "generacije" preskaču jedna drugu. Delo ne može postati moderno ako prvo nije postmoderno. Tako shvaćen postmodernizam nije modernizam na svom kraju nego u stanju nastanka, a to je stanje konstantno.

Ipak ne bih se zadržavao na tom pomalo mehanicističkom značenju reci. Ako je istina da se modema dgdadja u uzmicanju realnoga i to kao uzvišen odnos vidljivog i pojmljivog, u tom odnosu možemo razlikovati dva tonaliteta, da se poslužimo terminom iz muzike. Naglasak može biti stavljen na nemoć sposobnosti predstavljanja, na nostalgiju za prisutnošću, na ono nerazumljivo i uzaludno u volji koja ipak pokreće ljudsko biće. Trebalo bi ipak naglasiti sposobnost mišljenja, njegovu "nehumanost" da tako kažemo (to je upravo kvalitet koju Apollinaire zahteva od modernih umetnika). Jer nije stvar razuma ako se ljudski senzibilitet i imaginacija slažu ili pak ne s onim koju čovek shvata, ili uspon bitka, odnosno slavlje koje proizilazi iz izmišljanja novih pravila igre, one pikturne, one umetničke? Ili pak neke diuge! Ti ćeš shvatiti šta želim da kažem kad karikaturalno raspodelim neka imena na avangardističkoj istorijskoj šahovskoj tabli: na strani melankolije nemački ekspresionisti, na strani novatio Braque i Picasso: na prvoj Maljević, na drugoj Lissitzkv; na jednoj Chirico na drugoj Duchamp. Nijanse koje razlikuju ta dva tonaliteta neka budu sasvim neprimetne; oni naime, često koegzistiraju u jednom istom delu i gotovo da ih je nemoguće razlikovati, premda svedoče o razlici u kojoj se odavno odigrava i odigravaće se sudbina mišljenja, razlici između žaljenja i pokušaja.

I Proustovo i Jovceovo delo aludiraju na nešto što se suprostavlja osavremenjivanju. Možda je aluzija, a na nju je Paolo Fabbri skrenuo moju pažnju, neizbežna karakteristika u izrazu onih dela koja stoje pod estetikom uzvišenog. Kod Prousta se, da bi se platila cena te aluzije, izigrava identičnost svesti koja postaje žrtva nemerljivosti vremena. Ali kod Jovcea je upravo identičnost pisanja žrtva nemerljivosti knjige i književnosti. Proust upozorava na nevidljivo pomoću jezika nedirnutog u svojoj sintaksi i leksici pomoću pisanja koje se, po mnogim svojim sastavnim delovima, drži načina pripovedanja karakterističnog za roman. Književna institucija, onakva kakvu je Proust nasledio od Balzaca ili Flauberta, sigurno je uzdrmana time što junak nije osoba nego unutrašnja svest o vremenu, a i zato što je dijakronija dijereze zlo-upotrebljena već kod Flauberta, osporena činjenicom izbora pripovedačke perspektive. Ipak, jedinsrvo knjige, odiseja te svesti, pa i kada se odlaže iz poglavlja u poglavlje, nije uznemireno: identičnost pisanja sa samim sobom, koja se zadržava kroz lavirint beskonačne naracije, dovoljna je da označi to jedinstvo koje smo mogli uporediti sa jedinstvom Fenomenologije duha. Jovce nam omogućava da odgonetnemo nevidljivo samim njegovim pisanjem, u označitelju. Skala poznatih narativnih, pa čak i stilističkih operatora, uvedena je bez bojazni u pogledu održavanja jedinstva celine, a novi operatori su iskušani. Gramatika i rečnik književnog jezika više se ne prihvataju kao datosti, oni se više pojavljuju kao akademizmi, kao rituali proizašli iz pobožnosti (kako je govorio Nietzsche), a upravo oni ne dopuštaju delu da ukazuje na ono neprikazivo.

Eto, dakle, spora: modema estetika je estetika uzvišenog, ali kao takva ostaje nostalgična, dopušta da se ono nevidljivo citira samo kao apsolutni sadržaj, medjutim forma i dalje nudi čitaocu ili posmatraču, zahvaljući svojoj prepoznatljivoj postojanosti, materiju za utehu i zadovoljstvo. Medjutim, ovi osećaji ne oblikuju pravi uzvišeni osećaj koji je bitna kombinacija zadovoljstva i patnje: zadovoljstva jer um nadilazi svako predstavljanje, patnje jer imaginacija ili emocija nisu srazmerne pojmu.

Postmoderna bi bila ono što u moderni aludira na nevidljivo u samom predstavljanju; ono što se opire utehi dobrih oblika, konsenzusu ukusa koji dopušta da se zajednički doživi čežnja za nemogućim; ono koje se raspituje o novim

predstavama ali ne kako bi u njima uživao, već da se time bolje izoštri osećaj kako postoji ono nevidljivo. Umetnik, pisac postmoderne, u položaju je filozofa; tekst koji piše, delo koje stvara, nisu vodjeni već uspostavljenim pravilima, pa se o njima ne može suditi na osnovu jednog odredjenog suda, odnosno tako da se na taj tekst, na to delo primene poznate kategorije. Ta pravila i te kategorije upravo su ono što delo ili tekst traži. Umetnik i pisac, dakle, rade bez pravila, kako bi uspostavili pravila onoga što će nastati. Upravo iz tog proizilazi činjenica da delo i tekst imaju karakter doživljaja, otuda, takodje, da dolaze prekasno za svoje autore ili, a što se svodi na isto, da rad na njima počinje uvek prerano.. Postmoderno je moguće shvatiti na paradoksu futura (post) prošlog (modo).

Čini mi se da je esej (Montaigne) postmoderan, a fragment (Athenaeum) moderan.

Mora nam na kraju biti jasno i to da nije naša dužnost isporučiti realnost, nego da izmislimo aluzije na mišljenje koje ne može biti predstavljeno. I ne trebamo se pri tom zadatku nadati niti najmanjem izmirenju između "jezičkih igri" za koje je, pod imenom sposobnosti, Kant znao da ih provalija razdvaja, te da se samo transcendentana aluzija (ona Hegelova) može nadati da će ih totalizovati u realnom jedinstvu. Međutim, on je znao i to da se ta iluzija plaća cenom terora. XIX i XX vek pružili su nam i previše terora. Skupo smo platili nostalgiju za celinom i za jednim, za izmirenjem pojma i osećajnosti, za transparentnim i komunikativnim iskustvom. Pod opštim traženjem popuštanja i mira, čujemo kako mumlja želja da ponovo započne teror, želja da se ispuni fantazam, pritegne stvarnost. Odgovor na to glasi: rat celini, ukažimo na nevidljivo, aktivirajmo razlike, spasimo čast imena.

Opaska o priči

Kako se diskusija razvija na međunarodnom planu, tako se kompleksnost "postmodernog pitanja" produbljuje. Fokusirajući ga 1979. na pitanje "velikih priповesti", nameravao sam ga pojednostaviti više nego što je to bilo potrebno. "Metapriča" o kojima je reč u La condition postmoderne upravo su one koje su obeležile modernu: progresivna emancipacija razuma i slobode, progresivna ili katastrofalna emancipacija rada (izvor otudjene vrednosti u kapitalizmu), bogaćenje čitavog čovečanstva kroz tehnološki kapitalizam te, ubrojimo li u moderno i samo hrišćanstvo (kao suprotnost antičkom klasicizmu), ozdravljenje stvorenja kroz obraćenje duša hrišćanskoj propovedi o ljubavi kao žrtvi. Hegelova filozofija totalizuje sve ove priče i u tom smislu ona u sebi koncentriše spekulativnu modernu.

Ove priče nisu mitovi u smislu bajki (to nije čak ni hrišćanska priča). Mitovima je cilj dokazati zakonitost institucija i društvene i političke prakse, zakonodavstva, etike, načina mišljenja. Međutim, za razliku od mitova, priče tu zakonitost ne traže u prvobitnom činu utemeljitelju, nego u budućnosti kojoj ćemo omogućiti da se desi, to jest u Ideji koju treba ostvariti. Ta Ideja (Ideja slobode, "svetlosti", socijalizma, itd.) poseduje pozakonjavajuću vrednost, jer je univerzalna. Ona usmerava sve ljudske realitete. Ona pruža moderni karakteristični modus: projekt, onaj projekt za kojeg Habermas kaže da je ostao nedovršen, te da je potrebno ponovo ga razmotriti i obnoviti. Moje tumačenje glasi da moderni projekt (projekt realizacije univerzalnosti) nije bio napušten, zaboravljen, nego uništen, "likvidiran". Postoje različiti načini uništavanja, postoji više imena koja su simboli uništavanja. "Auschwitz" možemo shvatiti kao paradigmatičko ime za tragično "nedovršenje" moderne.

Međutim, pobeda kapitalističke tehnološke nauke nad ostalim kandidatima za krajnji cilj univerzalne ljudske istorije drugi je način uništenja projekta moderne pod prividom njegovog realizovanja. Vlast subjekta na objektima dobijenim kroz savremene nauke i tehnologije nije popraćena niti s više slobode niti s više javnog obrazovanja niti s više dobro raspodeljenog bogatstva. Nju prati tek više sigurnosti u činjenice.

Ta vlast prihvata jedino uspeh kao merilo pro-sudjvanja. Tako ona ne može reći šta je to uspeh niti zbog čega je on dobar, opravdan, istinit, budući da se uspeh konsta-ruje kao sankcija koje zakon ne poznaje. Ona, dakle, ne ispunjava projekt realizacije univerzalnosti nego, upravo suprotno, ubrzava proces nezakonitosti.

Upravo o tome piše Kafka u svojim delima. Medjutim, to je ono isto što znači i sam princip aksiomatike u naučnim normalizacijama. Nezakonitost, jasno, već je deo modeme: ko može reći da li je Isus Hrist Sin Božji ili varalica? Njegov ga je Otac napustio. Isusova žrtva nailazi na svoju političku podudarnost u pogubljenju Luja XVI, legitimnog vladara. Ko će postati izvor legitimnosti u modernoj istoriji nakon 1792? Kaže se: narod. Medjutim, narod je Ideja, pa se svadjamo, tučemo ne bismo li doznali koja je Ideja naroda dobra, kako bi upravo ta prevladala. Otuda raširenost građanskih ratova u XIX i XX veku, pa otuda i činjenica da je čak i rat medju nacijama uvek građanski rat: ja, vladavina naroda, osporavam legitimnost tvoje vladavine. U "Auschwitzu" je fizički uništen modemi vladar: čitav jedan narod. Pokušali su da ga unište. To je zločin koji otvara postmodernu, zločin uvrede suvereniteta, ne kraljoubilački nego narodoubilački (u smislu etnosa). Kako će, pod tim uslovima, verodostojne ostati velike priče o pozakonjenju,.

To ne znači da niti jedna priča više nije verodostojna! Pod metapričom ili velikom pričom ja razumem samu naraciju čija je funkcija pozakonjenje Premda je velika priča na izmaku, to nije prepreka da milijarde priča, onih manjih i onih većih, prestane tkati tkivo svakodnevnog života

U La condition postmoderne i u drugim knjigama iz tog razdoblja (delom i u Iustruclions paieimes) preterao sam sa pridavanjem važnosti narativnoj vrsti. To je bi otrenutak unutar dugačkog i radikalnijeg istraživanja koje je dovelo do Differend. Naročito je preterano izjednačiti saznanje s pričom. To ne znači da je teorija objektivnija od priče. Priča istoričareva podvrgnuta je gotovo istim pravilima uspostavljanja realnosti kao i priča jednog fizičara. Medjutim, istorija je naracija koja bi htela da postane nauka, a ne samo roman Nasuprot tome naučna teorija u osnovi ne teži tome da bude narativna (premda savremena astrofizika vrlo rado priča istoriju svemira nakon Big Banga). Drugim recima, mislim da danas treba razlikovati pravila različitih rečenica i vrste različitih diskursa

Postoji u opštoj naratologiji metafizički element koga se ne kritikuje, postoji hegemonija jedne vrste, one narativne, nad svim daigim, postoji neka vrsta suvereniteta malih priča, suvereniteta koji im pomaže da izbegnu krizu nezakonitosti One je zaista i izbegavaju, ali do toga dolazi zato što i ne poseduju vrednost pozakonjenja Proza naroda, to jest njegova realna proza, kazuje nešto i njegovo suprotno: "Kakav otac, takav sin", ili "Od škrtog oca rasipni sin" Samo je romantizam mislio da je ta proza konzistentna, okrenuta ekspresivnosti, emancipaciji, otkivanju mudrosti. Postmodema, to je osim svega i kraj naroda - kralja priča

Još jedna i poslednja opaska u savremenoj tehnonauci. Njom je ispunjen moderni projekt: čovek postaje gospodar i posednik prirode. U isto vreme ona čoveka duboko de-stabilizuje: jer imenu "prirode" treba pridodati i sve konstituirajuće delove ljudskog subjekta: njegov nervni sistem, njegov genetički kod, njegov kortikalni kompjuter, njegove vidne i slušne sisteme, sisteme komunikacije posebno one lingivističke, zatim njegove organizacije grupnog života, itd. Napokon, njegovu nauku, njegovu tehnonauku koja je i sama deo prirode. Može se stvoriti, pa i stvara se nauka iz nauke kao što se stvara nauka iz prirode.

Isto je sa tehnologijom; čitavo NTD područje (nauka, tehnika, društvo) stvoreno je pre desetak godina polazeći od ovakvog otkrića: od imanentnosti subjekta u objektu koji ga proučava i transformiše. Tako i obrnuto: objekti poseduju jezike, upoznati te jezike preduslov je da budu prevedeni. Dakle, imanentnost inteligencije u stvarima. Kako u tim uslovima opkoračenja subjekta i objekta može opstati ideal veštine? Postaje zastareo u predstavi koju o nauci imaju naučnici. Covek je možda

tek vrlo sofisticirani čvor u opštoj interakciji zračenja, čvor koji ustanovljava univerzum.

Poslanica o univezalnoj istoriji

Nije potrebno u analizi humanih, posebno jezičkih fenomena (ideoloških), a još manje u filozofskom pristupu narativnom žanru davati apsolutnu privilegiju u odnosu na ostale vrste diskursa. Neka od mojih prethodnih razmišljanja mogla su podleći tom "transcendentalnom prividu" ("Presentations", Instructions piennes, pa čak i La condition postmoderne). Naprotiv, potrebno je dotaći jedno od velikih pitanja koja ih postavlja istorijski svet na kraju XX (ili na početku XXI veka) i to ispitivanjem "istorija" Taj svet je poznat kao istorijski zato što znamo da se prikazuje narativno.

Ono o čemu razmišljam jeste: možemo li mi danas nastaviti sa organizovanjem gomile događaja koji se zbivaju u svetu, onom humanom ili ne, svrstavajući ih pod ideju univerzalne istorije čovečanstva? O ovom pitanju neću raspravljati kao filozof. Međutim, već formulisanje samog pitanja zahteva više objašnjenja.

1. Prvo kažem: možemo li nastaviti sa organizovanjem, itd? Ova reč uključuje da to pre jeste bo slučaj. Dakle, ja se ovde pozivam na tradiciju, na tradiciju moderne. Ova potonja nije epoha; ona je više određeni modus u mišljenju (reč je latinskog porekla), u iskazivanju, u osećajnosti. Za Ericha Auerbacha moderna se pomalja već u pisanju Augustinovih Confessiones: u rušenju sintaktičke arhitekture običnog diskursa i u prihvatanju parataksičkog rasporeda kratkih rečenica povezanih onim najelementarnijim veznikom - /. Isti modus Auerbach će zajedno s Bahtinom ustanoviti kod Rabelaisa i kod Montaignea.

Koliko je do mene., premda ne tražim da se moje mišljenje prihvati, znak moderne vidim u onom narativnom žanru u prvom licu koji je izabrao Descartes kako bi izložio svoju metodu. Njegova Discours de la methode još glasi kao ispoved. Međutim, ono što se ispoveda nije razdvajanje Ja od Boga, već nastojanje Ja da ovlada svim datostima, pa i sa sobom samim. Na neizvesnost koju dobija upotrebom / između sekvenci izraženih pomoću rečenica, Descartes pokušava nakalemiti finalitet jedne serije uređene ka ovladavanju i posedovanju "prirode" (da li u tome uspeva, druga je rasprava). Ovaj moderni modus organizacije vremena izložen je u XVIII veku u Aufklärungu. Mišlju i delom XIX i XX veka upravlja Ideja (pritom mislim na kantovsku Ideju). To je Ideja emancipacije. Nju zaista sasvim različito razlazu filozofije istorije, a to znači velike priče unutar kojih se pokušava rasporediti čitava gomila događaja: hrišćanska priča o iskupljenju Adamova greha Ljubavlju, priča aufklarera o oslobodjenju od neznanja i ropstva kroz saznanje i egalitarizam, spekulativna priča ostvarenja univerzalne Ideje kroz dijalektiku stvarnog, marksistička priča emancipacije izrabljivanja i otudjenja podruštvljenjem rada, kapitalistička priča emancipacije siromaštva tehnno-industrijskim razvojem. One su po svojoj materiji u sporu, čak i u svadji, ali listom smeštaju datosti događaja u tok jedne istorije čije je ime, i onda kada je van našeg domašaja, univerzalna sloboda: oslobodjenje čitavog čovečanstva.

2. Drugo objašnjenje. Kada kažemo "Možemo li nastaviti sa organizovanjem itd?" prepostavljamo barem, čak ako je (sugerisani ili ne) odgovor negativan ("mi to ne možemo"), da trajno postoji jedno mi koje je sposobno da misli ili oćutati ovu neprekidnost ili ovu isprekidanost. Ono pitanje zapitkuje i o tome u čemu se sastoji to mi. Reč je kako na to upućuje zamenica za prvo lice plurala o zajednici subjekat, bilo da se radi o vama i meni ili o njima i meni, zavisno od toga da li se govornik obraća drugim članovima zajednice (vama/meni) ili nekom trećem (vama/njima + meni), pred kojim su ostali članovi koje on predstavlja označeni u trećem licu (oni). Pitanje istražuje da li ovo mi jeste ili nije zavisno od Ideje istorije čovečanstva. U

tradicipiji moderne kretanje emancipacije sastoji se u tome da onaj treći koji je u početku izvan nas, na strani emancipirajuće avangarde, napokon postane delom zajednice aktuelnih govornika (prvo lice) ili onih potencijalnih (drugo lice).

Tako ćemo ostati samo vi i ja. Mesto prvog lica označeno je zaista u toj tradicipiji kao mesto ovladavanja rečju i smislom: neka narod uzme političku reč, neka radnik uzme društvenu reč, siromah gospodarevu - neka se pojedinačno domogne opšteg i neka poslednji postane prvi. Oprostićete mi što pojednostavljujem.

Iz ovog sledi da tako razapeto između aktuelne manjinske situacije gde su oni treći brojni a vi i ja malobrojni, / jednoglasnosti do koje će doći a iz koje će svako treće lice po definicipiji biti prognano, mi iz samog pitanja koje postavljam iznova proizvodi upravo onu napetost koju čovečanstvo mora iskušati na osnovu svog poziva na emancipaciju a između posebnosti, slučaja, neprovidnosti vlastite sadašnjosti i univerzalnosti, samoodredjenja providnosti budućnosti koje je sebi obećava. Ako je taj identitet tačan, mi koje postavlja pitanje: "Da li ćemo i dalje misliti i delovati pod okriljem Ideje o istoriji čovečanstva?", to mi samim tim postavlja pitanje vlastitog identiteta onakvog kakvog gaje učvrstila moderna tradicipija. Ako treba negativno odgovoriti na pitanje (ne, ljudska istorija kao univerzalna istorija emancipacije nije verovatna), onda ćemo morati ponovo preispitati status mi koji pitanje postavlja. Čini se da će mi biti osudjeno (osuda vredi jedino u očima modeme) na to da ostane ono osobito, (možda) vi i ja, odnosno biće osudjeno na to da izvan njega ostane mnogo trećih. Međutim, kako mi još nije zaboravilo da su upravo treći bili prva

potencijalna i obećana lica, ono će morati zapravo oplakati jednoglasnost te pronaći neki novi modus mišljenja i delovanja, ili će pak morati zaroniti u neizlečivu melanholiju izgubljenog "objekta" (ili onog nemogućeg subjekta): slobodnog čovečanstva. U oba slučaja nas obuzima neka tuga. Oplakivanje se, uči nas Freud, sastoji u tome da se od gubitka drage osobe oporavljamo tako da ulaganje sa izgubljenog objekta prenesemo na subjekt, to jest sa njih na mi.

Trna još načina da se dodje do toga. Jedan od njih je sekundarni narcizam. Mnogi posmatrači tvrde daje upravo on danas modus koji preovladava u misli i delovanju najrazvijenijih društava. Bojim se da je on ipak samo slepo ponavljanje jednog ranijeg oplakivanja, oplakivanja Boga koje je neposredno podstaklo samo nastajanje modernog modusa i njegovog projekta osvajanja. Danas to osvajanje samo ovekovečuje osvajanje moderni, ali s tim da ono odbija jednoglasnost. Ne teoretiše se u ime slobode nego u ime "našeg" zadovoljstva, zadovoljstva onoga mi koje je definitivno ograničeno na svoju posebnost. Jesam li još suviše moderan ako prosudim daje takva perspektiva nepodnošljiva? Ona se zove tiranija: zakon što ga "mi" proglašavamo nije upućen vama, vama građani ili čak subjekti, on se primenjuje na njih, na one treće, one izvan, i to bez imalo brige za tim da ga ozakonimo u njihovim očima. Upravo je nacizam, podsećam, bio takav način oplakivanja emancipacije pa je u Evropi tada prvi put nakon 1789. došlo do terora čiji razlozi nisu bili dostupni svima niti je korist bila na sve podeljena.

Drugi način oplakivanja univerzalne emancipacije koji modema obećava bio bi da se "odradi" u frojdovskom smislu ne samo gubitak tog objekta nego i gubitak subjekta kome obećasmo obzir. Nije reč samo o tome da bismo trebali saznati našu dovršivost, nego bismo trebali izraditi status onoga mi, postaviti pitanje subjekta. Želim reći: izbeći, jednako tako ispraćanje, bez provere, modernog subjekta kao i njegovo parodijsko ili cinično ponavljanje (tiraniju). Takva elaboracija vodi jedino napuštanju komunikacijske lingvističke strukture (ja/ti/on) koju su moderne, svesno ili ne, akreditovala kao ontološke i političke modele.

3. Moje treće objašnjenje odnosiće se na reci možemo-lil u pitanju: "Možemo li danas nastaviti organizovati događaje prema Ideji o univerzalnoj istoriji čovečanstva?" Kako to znaju Aristotel i lingvisti, modalitet glagola moći kada ga

primenimo na pojam (ovde je taj pojam traženje univerzalne Jstorije) nosi istovremeno vlastitu afirmaciju i negaciju. Činjenica da je to traženje moguće ne podrazumeva niti da će do tog traženja doći niti da do njega neće doći, već da će svakako biti prisutna činjenica da do njega hoće ili neće doći. Reč je o nesigurnosti u sadržaj, dictum (afirmaciju ili negaciju pojma). Medjutim, prisutna je nužnost potonje činjenice, modusa,. Prepoznamo aristotelovsku tezu o kontigentnim futurima (treba ih još samo datirati).

Medjutim, izraz mi možemo ne konofira samo mogućnost, on indicira sposobnost. Da li je u našoj moći, u našoj snazi, u našoj sposobnosti da nastavimo projekt modeme? Ovo pitanje ukazuje na to da su za podržavanje projekta potrebne snaga i upućenost a njih, možda, ne po-sedujemo Ovo štivo moralo bi nadahnuti istraživanja o slabosti modernog subjekta. Zatreba li da tu slabost argu-mentišemo, biće potrebno pozati kao svedoke čenjenice ili, barem, znakove Interpretacija potonjih mogla bi dovesti do nesuglasica, te ih moramo barem podvrgnuti misaonim procedurama uspostavljenja činjenica ili pak onima teorijskim, o valjanosti znakova. (Ovde se pozivam bez mnogo objašnjenja na kantovsku problematiku hipotipoza kojn igra glavnu ulogu u istorijsko-političkoj Kantovoj filozofiji).

Bez želje da odmah odlučimo radi li se o činjenicama ili o znakovima, datosti koje možemo prikupiti, koji se tiču one slabosti modernog subjekta, teško bi bilo ne prihvatiti. Svaka od velikih priča o emancipaciji, ma kom žanru dali prednost, bila je u toku poslednjih pedeset godina, da tako kažemo, na svom početku - proglašavana nevažećom. - Sve što je realno jeste realno: "Auschvitz" pobija spekulativnu doktrinu. Barem taj relani zločin nije racionalan! - Sve što je proletersko je komunističko, sve što je komunističko je proletersko; "Berlin 1953, Budimpešta 1956, Čehoslovačka 1968, Poljska 1980" pobijaju • istorijsko-materijalističku doktrinu: radnici ustaju na Partiju. - Sve što je demokratsko je po narodu i za njega, i obrnuto: "Maj 1968." pobija doktrinu parlamentarnog liberalizma. Ono svakodnevno društveno zadaje šah instituciji što ga predstavlja. - Sve ono što je slobodno kretanje ponude i potražnje, sklono je opštem bogaćenju i obrnuto: "Krizе 1911. 1929." pobijaju doktrinu o ekonomskom liberlizmu, a kriza "1974-1979." pobija ono što je u toj doktrini postkejnezijsansko S ovim imenima događaja, ispitavač donosi isto toliko znakova uništenja moderniteta. Velike priče više nisu verodostojne. Dakle, u napasti smo da veliku priču optužimo za sumrak velikih priča. Medjutim, kao što znamo, velika priča o dekadenciji postoji još od samih početaka zapadne misli, kod Hezioda i Platona. Ona poput sene prati priču o emancipaciji. I tako se ne menja ništa, osim što nam treba dodatna snaga i upućenost kako bismo se suočili sa aktuelnim zadacima. Mnogi misle da je ovo trenutak religije, trenutak obnove verodostojnog pripovedanja koje će pričati o rani ovog kraja veka i koje će je zalečiti. Procenjujemo daje mit prvobitni žanr, daje u njemu data prvobitna misao u vlastitom prvobitnom paradoksu, te da je potrebno otkriti ruševine gde je smestila racionalna, i demitologizirajuća i pozitivistička misao.

Ovaj smer mi se ne čini valjanim. U svakom slučaju potrebno je zabeležiti daje izraz moći u ovom kratkom opisu doživeo novu modifikaciju o čemu svedoči moja skorašnja upotreba reči valjan. Na pitanje: možemo li nastaviti sa velikim pričama?, sada odgovor glasi: trebamo učiniti ovo ili ono. Moći ima takodje značenje: imati pravo. U tom smislu reč uvodi misao u univerzum deontologije. Pomak od prava do zadatka jednako je lagan kao i pomak od dopuštenog do obaveznog. Ono o čemu je ovde reč jeste slučajnost povezanosti u situaciju koju opisali kao uništenje moderne Različiti načini povezivanja su mogući, samo valja odlučiti Sva politika se drži onako kako se na aktuelnu rečenicu nadovezuje ova rečenica. Ne radi se o opsegu diskursa niti o važnosti lokatora ili adresata. U ostalim rečenicama koje su sada moguće, jedna će se ostvariti, a savremeno pitanje jesle - koja? Za odgovor na ovo pitanje, opis uništenja ne piuža nam nit vodilju. Upravo se zbog toga u reči postmoderna nalaze sakupljene najsuprotnije perspektive. Sa ovih nekoliko opaski samo sam uputio na antimitologizirajući pravac u kojem bismo

trebali "poraditi" na nestajanju onoga modernog mi. Vreme je da dodjemo do subjekta navedenog u naslovu Pitam se ne treba li uništenje moderne u obliku koji Adorno naziva metafizički pad (a koji je prema njemu koncentrisan u porazu afirmativne dijalektike hegelijanske misli suočene s kantovskom tezom o obavezi ili sa do-gadjajem bezumnog uništenja po imenu Auschwitz), dovesti u vezu sa otporom onoga što bih ja nazvao množinom svetova imena, to jest nesavladivom raznolikošću kultura? Prilazeći pitanju na taj način, ponovo ću spomenuti i obnoviti nekoliko već zabeleženih aspekata, dodirujući se velikih priča, statusa mi, razloga za uništenje moderne i napokon savremenog pitanja legitimiteta.

Da biste slušali priče morate biti imenovani. Priče mogu slušati svi muškarci i devojčice pre puberteta Pripovedati ih mogu samo muškarci. A referent (onaj o kojem se priča) može biti svako bez izuzetka Smeštajući imena u priče, naracija zaklanja krute pokazatelje zajedničkog identiteta od događaja "od sada" i od opasnosti od nado-vezivanja Biti imenovan znači biti ispričan: svaka priča, pa i ona prividno anegdotska, ponovo aktualizuje imena i nominalne odnose. Ponavljajući je, zajednica sebi osigurava stalnost i legitimnost svog sveta imena kroz ponavljanje tog sveta u svojim pričama. A sa druge strane neke priče pričaju izričito istoriju nomiiacije.

Postavimo li pitanje o postanku tradicije ili autoriteta kod plemena Cashinahua, naći ćemo se pred uobičajenim paradoksom takvih pitanja. Mišljenje je da je rečenica ovlašćena samo ako njen adresant uživa autoritet, Sta se događa kada autoritet adresant proizilazi iz smisla rečenice? Rečenica koja čini legitimnim adresanta koji, pak, predstavlja njen univerzum, dokazuje i vlastitu legitimnost pred adrestom Narator cashinahua svoj autoritet za pričanje svoje priče crpi iz svog imena. Medjutim, njegovo ime autorizuju njegove priče, posebno one koje pričaju u genezi imena. Ovaj *circulus vitiosus* je zajednički.

Eto diskurzivnog funkcionisanja onoga što bismo mogli nazvati "a very large scale integrated culture". Tu je gospodarica identifikacija. Zatvorena nad samom sobom ona odstranjuje otpatke priča, događaje koje je nemoguće uklopiti prinošenjem žrtava, uzimanjem droga (što je slučaj plemena Cashinahua) ili ratovanjem u pograničnim područjima *Mutatis mutandis*, samoidentifikacija jedne kutlure prolazi kroz ovakav dispozitiv Njeno komadanje u situaciji ropske, kolonijalne ili imperijalističke zavisnosti, znači uništenje kulturalnog identiteta. Naprotiv, dispozitiv sačinjava glavnu snagu gerile u borbama za nezavisnost, jer priča i njena predaja najednom pribavljaju pokretu otpora nejdgov legitimitet (njegovo pravo) i njegovu logistiku (način prenošenja poruka, označavanje mesta i trenutaka, upotrebu prirodnih datosti u kulturnoj tradiciji, itd.).

Legitimnost, rekli smo, je osigurana kroz snagu narativnog dispozitiva: . on pokriva mnoštvo rečeničnih familija i vrsta mogućih diskursa, on pokriva sva imena; njega je uvek moguće aktuelizovati a to se i čini; dijakronijski i parakronijski on osigurava ovladavanje vremenom, dakle, životom i smrću. Priča je autoritet sam. Ona autorizuje jedno neslomljivo mi, izvan njega postoje samo oni.

Ovakva organizacija sasvim je suprotna organizaciji velikih priča o legitimnosti koje karakterišu zapadnjački modemitet. Ove poslednje su kosmopolitske, kako bi rekao Kant. One se odnose sasvim tačno na "nadilaženje" posebnog kulturalnog identiteta prema opštem građanskom identitetu. Medjutim ne vidim kako je moguće takvo nadilaženje.

Ništa u divljoj zajednici ovu poslednju ne vodi ka razvijanju prema građanskom društvu. Kazati daje "humana" i unapred oblikovati odredjenu univerzalnost znači prihvatiti problem kao rešen: humanist pretpostavlja univerzalnu istoriju i upisuje u nju posebnu zajednicu kao trenutak u univerzalnom postojanju ljudskih zajednica Isto ovo je, grosso modo. aksiom velike spekulativne priče kada je primenimo na istoriju ljudskog roda. Medjutim, pitanje je da li postoji istorija ljudskog roda? Tumačenje epistemologije je najopreznije ali i najvarljivije:

antropolog opisuje prema pravilima kognitivnog žanra naraciju divlje zajednice i njena pravila, bez namere da uspostavi bilo kakav kontinuitet između ovih pravila i onih koja pripadaju njegovom vlastitom diskurzivnom modusu. U tumačenju tipa Levi-Strauss on će moći uvesti takozvani strukturalni identitet funkcionisanja između mita i njegovog tumačenja ali po cenu napuštanja svakog pokušaja nalaženja razumljivog prolaza koji bi vodio od jednih do drugih. Reč je o identitetu, ne o istoriji.

Poznate su nam sve ove trivijalne teškoće. Podsetiću te na njih onda kad nam to bude moglo omogućiti da bolje sagledamo domet savremne klonulosti. Sve se događa kao da je veliki napor, onaj koji označavamo imenom Deklaracije o pravima čoveka, a koji je trebao lišiti narode njihove narativne legitimnosti smeštene iznad toka vremena, te ih prisiliti da kao svoju jedinu legitimnost prihvate Ideju o slobodnom pravu građanstva - sve se događa kao daje taj napor koji različitim putevima sledimo dva veka, propao. Znak - preteču ovog poraza mogli bismo naći u samom imenovanju autora ove Deklaracije univerzalnog dometa a to je: "mi, francuski narod".

Upravo je radnički pokret posebno uverljiv što se tiče ovog poraza. Njegov početni internacionalizam značio je tačno to da klasna borba ne dobija svoju legitimnost iz narodne ili lokalne radničke tradicije, nego iz Ideje koju treba ostvariti, ideje o radniku oslobođenom proleterskog stanja. A znamo da se od francusko-nemačkog rata 1870-1871., Internacionala spotiče o pitanje Alsacea i Loraine. Znamo da su 1914. nemački i francuski socijalisti svaki za sebe glasali o nacionalnim ratnim budžetima, itd. Staljinizam kao "socijalizam u jednoj jedinjoj zemlji", te ukidanje Kominterne otvoreno su proglasili nadmoć vlastitog nacionalnog imena nad univerzalnim sovjetskim imenom. Množenje borbi za nezavisnost nakon Drugog svetskog rata i priznavanje novih nacionalnih imena čini se da nagoveštava jačanje lokalnih legitimnosti i nestajanje univerzalnog horizonta emancipacije. Mlade "nezavisne" države zavise od svetskog kapitalističkog tržišta ili od političkog aparata staljinističkog tipa, a "levičare" koji ciljaju prema tom horizontu uklanjaju bez milosti. Kako kaže parola današnje francuske ekstremne levice, Francuzi prvo (a to podrazumeva: slobode zatim).

Reći ćeš da su ova razmišljanja o lokalnoj legitimnosti reakcija otpora na pustošenja imperijalizma i njegove krize koja se održava na zasebne kulture. To je istina, ali to samo potvrđuje i čak pogoršava dijagnozu. Jer obnavljanje svetskog tržišta nakon Drugog svetskog rata i snažna ekonomsko-finansijska bitka, u koju se danas upuštaju preduzeća i multinacionalne banke koje podržavaju nacionalne Države kako bi ovladale tim tržištem, ne nose sa sobom nikakvu perspektivu kosmopolitizma. Učesnici u toj igri još uvek bi se ponosili kad bi dostigli ciljeve što ih sebi postavlja ekonomski liberalizam ili kejnezijanstvo modernog doba, toliko je jasno da njihova igra niti najmanje ne smanjuje nego upravo povećava nejednakost dobara u svetu, nimalo ne uklanja granice već se upravo njima služi radi ostvarenja trgovačkih i monetarnih spekulacija. Svetsko tržište ne oblikuje univerzalnu istoriju u smislu moderniteta. A kulturalne razlike se osim toga ohrabruju i postaju turistička i kulturalna roba i to na svim nivoima lestvice.

Ko je napokon taj mi koji pokušava da misli ovu situaciju uništenja ako to nije jezgro, manjina, avangarda koja danas anticipira ono što bi trebalo biti slobodno čovečanstvo sutrašnjice? Jesmo li mi koji to pokušavamo da mislimo osudjeni na to da budemo tek negativni junaci? Jasno je barem to da se lik intelektualca (Voltaire, Zola, Sartre) brka s ovim uništenjem. Njega je podržavala priznata legitimnost Ideje emancipacije i on je pratio, iz godine u godinu, istoriju modernizma. Međutim, žestina kritike suprotstavljene školi šezdesetih godina koja je popraćena neumoljivom degradacijom obrazovnih institucija u svim modernim zemljama pokazuje dovoljno jasno da znanje i njegovo prenošenje više ne predstavljaju autoritet koji je omogućavao slušanje intelektualca kada su sa katedre prelazili za

govornicu. Ako je u ovom svetu uspeh dobiti na vremenu, mišljenje ima samo jednu manu, ali takvu koja se ne može ispraviti: ono omogućava gubljenje vremena.

Ovo je to pojednostavljeno pitanje koje sebi postavljam, odnosno to je pitanje za koje mislim da se postavlja. Ne mislim da ću ovde na njega odgovoriti, ali ću o njemu raspravljati. Po neki elementi razrade koji nisu zabeležni u ovoj raspravi mogu biti objašnjeni u toku diskusije. Bilo bi zanimljivo da se nakon doba intelektualaca i doba partija, s ove i one strane Atlantika počne ocrtavati linija otpora modermom uništenju.

Beleška o legitimnosti

Hteo bih načeti raspravu o totalitarizmu na jedan prividno uzak način, na način jezika pozakonjenja. Ovaj način smatram radikalnijim od svih drugih, radikalnijim od politikološkog, sociološkog i istorijskog načina, utoliko ukoliko on deluje ne utičući se primljenim entitetima o kojima se često zaboravljamo upitati, a to su vlast, društvo, narod, tradicija itd. Čini mi se, osim toga, da ovaj način dopušta da se države odvoje od totalitarizma jer pojam totalitarizma, pomalo i sam totalizirajući, sakriva i brka njihove prirodne razlike.

1. Počeo bih tako da te podsetim na razliku koju čini Kant a koja, dakle, pripada političkoj filozofiji kritičkog AutkJarunga, a da pritom ne objašnjavam svoj izbor. U delu *Projet de paix perpetuelle* Kant čini razliku između forma imperii, oblika državne vlasti i forma regiminis, principa kako Država upotrebljava svoju moć. Oblik dominacije (*Beherrschung*) koji je prvi dobio ime, sastoji se u ovlašćenju vrhovne vlasti: to je ovlašćenje dato bilo jednoj osobi (*auto-kratiji*), bilo nekolicini njih (*aristokratiji*) bilo svima (*demokratija*); oblik režima (*Regierung*) je ili despotski ili republikanski, zavisno od toga da li se izvršna i zakonodavna vlast prožimaju ili ne. Kant odmah dodaje da demokratski oblik, to jest oblik dominacije koji svim građanima omogućava direktno vršenje javne vlasti i to bez posredovanja predstavničkih instanci, nužno priziva despotski oblik vladavine, budući da je narod kao nosilac vrhovne vlasti istovremeno i zakonodavac i izvršilac vlastitih odluka. Obrnuto, autokrata, kao Friedrich II od Prusije može, prema Kantu, vladati na način analogan republikanskom modelu (što se tiče vladavine). Pitanje legitimnosti (kao što vidiš) nije obradjeno u tom delu *Projet de paix perpetuelle* direktno. Ipak bih ga rado nakalemio na razlikovanje vladavina, onih despotskih i onih republikanskih, i to ovako.

Instancu pozakonjenja mogli bismo nazvati subjektom normativne rečenice. Normativnom nazivamo rečenicu koja, budući da ima kao objekt zapovednu rečenicu, ovoj daje snagu zakona. Ako uputstvo glasi: Obavezno je da *x* preduzme akciju *a*, normativna rečenica će glasiti: *Y* proglašava normu da *x* mora obavezno preduzeti akciju *a*. Ovako oblikovana normativna rečenica određuje, ovde pod imenom *y*, instancu koja pozakonjuje propis upućen *x*-. Zakonodavnu vlast drži *y*. Jednostavno je smestiti Kantov despotizam i republikanizam u ovaj maleni rečenični skup

Pitamo li se sada ko može biti *y* kako bi zadržao taj zakonodavni autoritet, brzo se moramo vratiti uobičajnim sumnjama. Začarani krug: *y* ima vlast nad *x* budući da ga *x* ovlašćuje za tu vlast; krivi zaključak: ovlašćenje ovlašćuje vlast, to jest normativna rečenica ovlašćuje *y* da da on propisje; regresija u nedogled: *x* je ovlašćen od strane *y* koji je ovlašćen od strane *z*, itd.; paradoks idiolekta (u Wittgensteinovom smislu): bog, ili Život, ili neko veliko *A* imenuju *y* kao izvršioca ovlašćenja, a ujedno je *y* i jedini svedok te objave. Rekao bih da barem u okvirima razmišljanja o totalitarizmu, dva velika jezička postupka prikrivaju ovu logičku sumnju ovlašćenja (ili ispunjavaju ontološku prazninu) o kojem ova svedoči. Oba teže naraciji, to jest, barem površinski, raspisuju taj nedostatak razlažući osnovnu

teškoću na osi dijakronije. Medjutim, to je njihova jedina zajednička tačka. Jer jedan ostvaruje širenje uzvodno prema početku, a drugi nizvodno prema kraju. Govoreći pojednostavljeno, ti ćeš mi to oprostiti, jedna od ovih naracija daje oblik mitskim pričama neophodnim tradicionalnim zajednicama, a druga pričama o emancipaciji (koje sam ja u La Condition postmoderne nazvao metapričama).

Sada bi bilo potrebno tačno odrediti funkcionisanje svake od njih ne smetnuvši s uma pitanje totalitarizma.

2. Da bih bio potpuno jasan, morao bih izložiti ono što podržava argument ove beleške, a to se odnosi na jezik. Medjutim, to ne mogu učiniti ovde. Zadovoljiću se kratkim pregledom. Jezik je objekt Ideje. On ne postoji kao skladište orudja odakle bi "govornici" (uglavnom ljudi) crpili ono što im je potrebno da se izraze i da komuniciraju. Oslobodimo li se ovakvog funkcionalističkog pristupa, shvatićemo da postoje samo rečenične datosti i to na hiljade njih; one ne samo da izražavaju značenja, nego smeštaju u univerzum koga predstavljaju, ma kako bile skromne i kratke (ćutljive), adresata, adresanta, referenta; shvatićemo da se rečenične familije i režimi mogu razlikovati po tome što je nemoguće preokrenuti jednu rečenicu u neku drugu a da se pritom ne promeni situacija, to jest pragmatika instanci o kojima sam upravo govorio (referent, adresat, adresant). Rečenica Vrata su zatvorena opisna je rečenica; ona predstavlja univerzum gde postavljeno pitanje glasi da vrata jesu ili nisu zatvorena, dakle, njom upravlja kriterijum istinitog ili lažnog. Rečenica: Zatvori vrata je zapovedna; pitanje koje ona priziva odnosi se na pravo naredjenja koje ona upućuje adresatu i na izvršenje akta što ga propisuje. Upravo smo videli da normativna rečenica podleže sasvim drukčijem režimu od one zapovedne. Isto je tako sa upitnom, performativnom (u strogom smislu) i sa znakom uzvika.

Drugi aspekt koji upravlja mojim argumentima a koji je, mislim, izuzetno važan za razumevanje totalitarizma, jeste to da se svaka rečenica, pa i ona najobičnija, zbiva kao događaj. Ne želim time reći da je ona izvanredna, senzacionalna, poznata, nego da nikada nije nužna po svom sadržaj. Preko je potrebno da se nešto dogodi, potreban je neki događaj, medjutim ono što se godilo (rečenica, njen smisao, njen objekt, njeni sagovornici) nikada nije nužno Nužnost slučajnosti ili, ako ti je više po volji, bitka ne-bitka. Između rečenice i rečenice, spajanje nužno nije unapred smišljeno. Ipak postoje različiti diskursi: izlaganje (kao ovo moje), dijalektika (koju nazivamo diskusijom), tragični žanr, komični žanr, satira (žanr žanrova), esej, dnevnik, itd. Ove vrste diskursa nameću spajanje rečenica pravila koja osiguravaju da se diskurs kreće prema kraju onako kako žanr to određuje: uveriti, nagovoriti, rasplakati ili nasmejati, itd. Poštovanje ovih pravila dopušta, dakle, da se rečenice spajaju prema generičkom kraju. Medjutim, kao što znaš, ova pravila poštuju još samo klasična poetika i retorika. Moderni pisci i umetnici umnožavaju kršenja tih pravila, upravo zato što pridaju više vrednosti istraživanju događaja nego brizi za oponašanjem ili sličnošću. S Auerbachom, ja bih medju moderne ubrojao Augustina uz Rabelaisa, Montaignea, Shakespearea, Stemea, Jovcea ili Gertrudu Stein. Ovo moderno kršenje pravila nije zanimljivo jer bi ono bilo transgresija, kako je to verovao Bataille, nego jer ponovo otvara pitanje ništavila i događaja, na šta ukazuje Benjamin kada govori o Baudelaireu, ili Barthes u svojoj teoriji o tekstu i pisanju.

3, Ponovo se vraćam razmišljanju o priči pozakonjenja i o totalitarizmu Prvo mitsko pričanje.

Staro pitanje koje je obradio već Schelling jeste da li je mit prapočetni ili je prapočetak mitski I Freud se spotakao o isto pitanje. Tvoja je majka o tom pitanju napisala sjajnu studiju. Zbir priča tradicionalnog plemena, plemena Cashinahua što ih donosi Marcel d'Ans zajedno sa ritualom predaje, sadrži priče o poreklu, prave mitove, ali i kratke istorije, bajke, legende. Čini mi se da se ono što je važno za naše

pitanje nalazi najviše u analizi narativnog sadržaja a tek onda u pragmatiki priče. Da bismo razumeli cashinahua priče potrebno je da nosimo cashinahua ime (to je slučaj antropologa) te da budemo muškarci ili devojčice pre puberteta. Da bismo ih pričali moramo nositi cashinahua ime i biti muško. Napokon, svaki Cashinahua bez izuzetka može biti predmet jedne od priča. Narativna transmisija, dakle, podleže prinudi. Ona potiče uplitanje cepkanja zajednice na grupe srodnika koji upravljaju egzogamnim vezama: kod plemena Cashinahua, dva "dela" muških članova, dva dela ženskih i dve generacijske klase u svakoj polovini, to jest osam grupa srodnika. Dakle, kako to beleži etnolog "funkcija egzogamnih veza je da prenose imena". Prinude koje vise nad narativnom pragmatikom moramo shvatiti kao pravila autentičnosti i očuvanja priča pa tako i same zajednice, kroz ponavljanje imena

Etnolog to potvrđuje beležući da svaka priča započinje tačno odredjenom formulom: "Evo priče o... onakve kakvu sam je uvek slušao. Sada čuje vama ispičati, poslušajte je". Ovakvo deklamovanje, dodaje, završava se jednom drugom isto tako nepromenjenom formulom koja kaže: "Ovde završava priča o... Ispričao ju je /sledi ime cashinahua)... za Belce (sledi špansko ili portugalsko ime)". Narativni ritual učvršćujući svaki put priču oko imena triju instanci, pripovedača, slušaoca i junaka, pozakonjuju tu priču upisujući je u svet cashinahua imena.

Iz toga proizilazi postupak karakterističan za istorijsko vreme. Svaki pripovedač tvrdi da je "već čuo" priču koju priča. On je bio slušalac te priče, a njen pripovedač je jednom ranije i sam bio slušaoc. I tako po čitavom lancu predanja. Prema tome i sami junaci mora da su u početku bili pripovedači. Vreme dijageze kada se odvija ispričana akcija, komunicira bez prestanka s vremenom aktuelnog pričanja kada se odvija pričana akcija Dve radnje osiguravaju ovu pa-nkroniju: stalnost imena čiji broj je konačan i koja se daju osobama prema nezavisnom sistemu vremena; zatim permutacija imenovanih pojedinaca na tri narativne instance: pripovedača, slušaoca, junaka, a to je uređeno prema ritualu za svaku zgodu.

Mislim da je ovakav jezički dispozitiv primeran za našu prvu formu regiminis, naš prvi režim, onaj koji Kant naziva despotskim kao i za pozakonjenje normativne instance koja ovom odgovara. Imena, ti "kruti pokazatelji" kao što kaže Kripke, određuju jedan svet, svet imena, a on je kulturalni svet. Taj je svet konačan, jer je broj raspoloživih imena konačan. On je isti oduvek. Svako ljudsko biće u njemu ima svoje mesto. To jest ime koje će utvrditi njegov odnos sa ostalim imenima. Ovo mesto zapoveda zapravo seksualnim, ekonomskim društvenim, jezičkim razmenama koje ima ili nema pravo imati sa ostalim nosiocima imena Dogadjaj se (eto nas) uvodi u tradiciju jedino ako je umotan u priču koja je i sama podvrgnuta pravilu imena, kako po tome što priča (to jest po svojim referensama: junacima, mestima, vremenima) tako i po načinu kako je ispričana (svom pripovedaču, svojim slušaocima). Na taj je način praznina koja u načelu odvaja dve rečenice, a koja od rečenice čini dogadjaj, ispunjena pričom što je i sama odredjena ponavljanju sveta imena i permutaciji ovih na instancama. Cashinahua identitet, mi koje okuplja tri narativne instance, izmiče vrtoglavici slučajnosti i onog ništa A kako priči vlasti odgovara da sakuplja, postavlja u red i prenosi ne samo opise nego i pravila, procene, osećaje (naprimer uzvične i upitne rečenice), tradicija prenosi obaveze koje su vezane uz imena o propisima koji se odnose na odredjenu situaciju, te ih pozakonjuje samom činjenicom što ih smešta pod autoritet cashinahua imena Cashinahua sami sebe nazivaju "pravim ljudima". Ono što je strano toj tradiciji je stav da prirodni ili od čoveka začet dogadjaj, ako za njega nema imena, ne postoji jer nije odobren (nije "istinit"). Vlast nije predstavljena u modernom smislu; cashinahua narod stvara zakone kroz transmisiju svojih priča i izvršavajući ih (budući da imena oblikuju najrazličitije obaveze), te tako on sam obavlja izvršnu vlast. Dakle, u ovoj narativnoj praksi doista se radi o politici, međjutim, ona je uronjena u celokupni život kojeg ustanovljavaju priče pa možemo kazati da je ta politika "totalitarna". Svestan sam koliko je moj opis pojednostavljen, etnolog bi vrlo jednostavno pobio

zaključke koje sam iz njega izvukao. Pokazao bi koliko je moja analiza podložna staroj želji Zapada da proglasi egzotičnim ono što je izgubio, kao što to čini već Platon u Egiptu ili Atlantidi. U potpunosti prihvatam tu kritiku. Možda je i naša vizija mita i sama mitska i nama su cashinahua priče smešnije nego što to samo Cashinahua pleme jeste. Međutim, naše nastojanje da opteretimo priču kao arhaično pozakonjenje interesantno je po sebi samom u problematici koju ovde obradjujemo, to jest u problematici modernog totalitarizma. Ono je štaviše esencijsko.

Upravo ovo precenjivanje, a ono je uvek vrlo prisutno u duhu ljudi i uvek je potencijalno aktivno, objašnjava kako je nacizam sa uspehom mogao pribeći mitu kako bi svoju despotsku vlast suprotstavio republikanskoj vlasti koja je organizovala politički život modernog Zapada, u prvom redu onoj u Weimaru.

On postavlja ime Arijevac na mesto Ideje o građaninu, on je svoju vlast učvrstio na sagi o narodima sa Severa, napuštajući moderni horizont kosmpolitizma. Mogao je uspeti jer je u suverenom narodu "demokratski", u Kantovom smislu, plutala želja "za povratkom ka izvorima", a to može ispuniti samo mitologija. Nacizam je tom narodu pružio imena i priče koje su mu dopustile da se identifikuje isključivo sa germanskim junacima i da žaleći rane dužne događajima poraza i krize. Ovakav jezički dispozitiv pozakonjenja nužno implicira ksenofobiju i hronofobiju. Vratću se tome.

4. Republikanstvo je više od odvajanja moći; ono zahteva deobu i cepanje identiteta naroda. To nije samo stvar predstavljanja to je, gledajući iz ugla jezika, organizacija pravila jezika i vrsta diskursa a ova počiva na njihovom razje-dinjavanju pa tako među njima ostavlja mogućnost "igre", ili čuva mogućnost da događaj u svojoj neizvesnosti bude uzet u obzir. Ja takvu organizaciju nazivamdeliberacionom.

U tradicionalnom pripovedanju je, zabeležili smo to, kombinacija različitih uloga: navesti na verovanje, navesti na saznanje, uveriti, navesti na odluku, itd., sakrivena u homogenosti odvijanja posla. Organski karakter priče, a ja bih rekao i totalizirajući, ne podupire analizu. U deliberalnoj politici se raspada povezanost vrsta diskursa i rečeničnih režima. Jednostavni pa čak i naivni opis trenutaka, deliberalativnog procesa pomoći će ti da lako shvatiš:

1 Viši cilj se formuliše kanonskom rečenicom (recimo: ulogom) koja je upitno zapovedna: kakvi moramo biti! Takva je rečenica pretrpana mogućim smislovima: sretni, učen, slobodni, jednaki, moćni, umetnici, Amerikanci! Odgovori su obradjeni u filozofijama istorije, a prisutni su pod imenom "duhovnih porodica".

2.NaAa£w moramo biti nadovezuje se: šta moramo učiniti da bismo bili tak\ n. Tako sa čiste, gotovo etičke upućenosti prelazimo na hipotetički imperativ, tipa: ako želiš biti ovo, učini to i to.

3. Poslednje pitanje opet zahteva popis sredstava za postizanje cilja - analizu situacije, opis raspoloživog potencijala kako saradnika tako i protivnika, definiciju pojedinačnih interesa. Ovde je reč o sasvim drugačijoj vrsti diskursa, u pravom smislu misaonog, diskursa specijalista, eksperata, savetnika, savetodavaca, diskursa kojima se služimo u obliku anketa, izveštaja, ispitivanja mišljenja, oznaka, statistika, itd.

4. Kada dobijemo te informacije, potpune koliko to dopšta priroda igre, traži se nova vrsta diskursa čiji je ulog: šta bismo mogli učiniti? Kant bi u tome video ideju imaginacije (intuicija bez pojma), Freud slobodne asocijacije, a mi to nazivamo montažom scenarija ili simulacijom. Naracijom na irealni način.

5. Deliberalizam se ovde u pravom smislu reči događa u subjektu tih scenarija. Ona je pod vlašću argumenta. Svaki od onih koji polemišu hoće da dokažu kako onaj drugi nije u pravu i zašto. Tu vrstu je Aristotel nazivao dijalektikom. Uz

nju se ovde meša i retorika. Logoi ili argumenti kombinuju se s topoi ili klasičnim mestima uveravanja. Ne ide se samo za tim da se pobije drugi, nego da se uveri treći (sudija, predsednik, izborno telo u demokratiji).

6. Zatim dolazi trenutak odluke, to je presuda, najenigmatičnija od rečenica, kako je mislio Kant, rečenica događaja par excellence To su rezolucije, programi, tajno glasanje, arbitraže.

7. Presuda mora biti legitimna; to je uloga normativnog diskursa (imamo li pravo tako odlučivati?), zatim je potrebno izvršiti je (dekreti, odluke, zakoni), a prekršaji moraju biti kažnjeni.

Ovakav raspored je paradoksalan po međusobnoj povezanosti uprkos prividu zbog heterogenosti njegovih sastavnih delova; kako iz opisne rečenice (evo šta mi možemo) graditi zapovednu rečenicu (mi moramo)?

Kako nadovezati na zapovednu rečenicu onu normativnu koja istu pozakonjuje? U tom smislu postoji određena krhkost deliberativne odluke. Važna uloga koju igra u tome saznanje (tehnika u službi politike) i sama podređena stalnoj deliberalizaciji naučnika pogoršava tu krhkost. Medjutim, upravo se jedinstvo heterogenih rodova uvedenih u tu organizaciju nalazi jedino u odgovoru na prvo pitanje - kakvi moramo biti. Deliberativna organizacija odoleva deljenju svojih elemenata samo ako ona jeste šema organizacije slobodne volje, čistoga praktičkog uma.

Načelno u republici vlada nesigurnost pogled ciljeva, a to je nesigurnost u pogledu identiteta m/,. Narativnoj tradiciji, kao što si video, ne postavlja se pitanje krajnjeg identiteta: cashinahua priča odgovara uvek da mi moramo biti ono što jesmo, Cashinahue (i arijevska priča odgovara na isti način) U republici postoji više priča, budući da postoji više mogućih krajnjih identiteta, a u despotizmu postoji samo jedna i ta ima samo jedan izvor. Republika ne poziva na verovanje, nego na razmišljanje i na donošenje suda. Republika se želi. Velike priče koje ona zahteva priče su emancipacije, a ne mitovi. One ispunjavaju funkciju pozakonjenja, one pozakonjuju institucije i društvenu i političku praksu, zakonodavstvo, etiku, načine mišljenja, simboliku. Za razliku od mitova one tu legitimnost ne nalaze u prapočetnima "Utemeljiteljskim" delima, nego u budućnosti koja će se tek dogoditi, to je u Ideji koju treba realizovati. Ta Ideja (o slobodi, "svetlu", o socijalizmu, o opštem bogatstvu) poseduje pozakonjujuću vrednost, jer je univerzalna.' Ona modernitetu daje njegov karakteristični modus: projekt, to jest volju okrenutu određenom cilju Da bi se obradilo ovo pitanje, trebalo i ponovo uzeti u ruke Kantova dela o istorijskoj politici, ne samo Odgovor na pitanje: šta je to Prosvetiteljstvo?, nego i Projet de paix peipéluelle, Idee d'ne histoire universelle du point de ve cosmopolitige, naročito Der Streit der Fakultäten (Sukob fakulteta), to jest sukob filozofije sa Pravnim fakultetom Medjtjm, ovde to ne mogu učiniti. Opšti zaključak koji bismo mogli izvući jeste da priča o univerzalnoj istoriji čovečanstva ne može biti potvrđena u modelu mita, ona se mora bazirati na Idealu praktičnog uma (slobode, emancipacije), ona se može proveriti empirijskim istraživanjima već samo indirektnim znakovima, znakovima koje nazivamo analoga koji upozoravaju u iskustvu da je taj ideal prisutan u duhovima a da je diskusija o toj istoriji "dijalektička" u kantovskom smislu, to jest bez zaključka. Ideal je nemoguće predstaviti u emociji, slobodno se društvo ne može prikazati drukčije nego slobodni čin, to jest napetost između onoga što mora biti i onoga što jeste ostaće uvek jednako jaka.

Jedino što je sigurno je da pravo ne može biti po činjenici i da realno društvo ne izvlači legitimnost iz sebe samog nego iz zajednice koju je nemoguće imenovati, nego je treba zahtevati.

Dakle, ne možemo zaključivati o onom što narod jeste danas nasuprot onome što on mora biti, ne možemo zaključivati o imenu Francuz ili Amerikanac nasuprot pojmu univerzalnog građanina; medjutim, obrnuto je moguće. Upravo zbog toga

postoji, kako sam to već rekao, ferment rastakanja realne zajednice upisan u republikanski princip i istoriju koju taj princip razvija.

U Fenomenologiji duha Hegel je opisao negativnost modernog ideala slobode kao snage koja je sposobna iskriviti svaku pojedinačnu konkretnu objektivnost, naročito onu tradicionalnih institucija. Ja bih još dodao: objektivnost svake despotske zajednice, u kantovskom smislu, koja crpi legitimnost vlastitog načina života iz svog imena i iz svoje prošlosti. Dijalektika pojedinačnog i univerzalnog koju razvija Hegel pod imenom Apsolutne Slobode može dovesti, kako on kaže, samo do Terora.

Zbog ideala Apsolutne Slobode koji je prazan, svaku se datu stvarnost može osumnjičiti daje prepreka slobodi. A nju nismo želeli. Rekao bih da u tom slučaju jedina normativna instanca, jedini izvor zakona, jedino y, jeste upravo čista volja koja nije nikada ovo ili ono, koja nije nikada određena, nego je samo moć da se bude sve. Ona smatra da nijedan pojedinačni akt, pa bio on propisan i zakonom, izveden prema pravilima, nije na visini ideala Teror ostvaruje sumnju da niko nije dovoljno emancipovan. Od toga on stvara politiku. Svaka pojedinačna realnost kuje zaveru protiv čiste univerzalne volje. Čak je i pojedinac koji zauzima poziciju normativne instance slučajan uporedimo li ga s tim idealom, te je posledično i sumnjiv. Robespierre nema šta da prigovori činjenici da su ga pogubili, osim da njegove sudije nisu ništa manje sumnjive od njega samog. U ime koga pozvati armiju protiv Skupštine? pitao je Couthona večer uoči svoje smrti. Dotaći realnost smrću sumnjivih ispunjava logiku koja vidi u realnosti zaveru protiv Ideje. A teror, kroz to, baca realnu zajednicu u teskobu vlastitog identiteta. Francuzi više ne zaslužuju ime gradjana ako se povlače užasnuti pred veličinom zločina kojima su pokušali da uspostave legitimitet republike. Medjutim, želeći da budu samo Francuzi, oni se odriču odlučivanja, univerzalne istorije i ideala slobode. Narodni front seje strah zemljom (boje ga se i levičari), republikanci se stide Države (pa i oni umereni) koja je protiv Drevfisa ali i one petenističke.

Poruka povodom zbrke razloga

Pojam razum vrlo je širok pa dopušta da mu ograničim opseg, Ograničiću se na njegovu "primenu" u onom što se od Galilejevog doba određuje kao nauka. U tim granicama, razumom možemo nazvati zbir pravila koja diskurs mora poštovati ukoliko cilja upoznavanju i saznavanju objekta (svog referenta). Ne čini mi se da "danas" označava veliku promenu u pravilima koja razmatra naučni diskurs. Ako su se aksiomatike i umnožile (sistemi operatora) kroz vekove, to nije znak razuma nego viška racionalne strogosti. Ponajpre jezici nauke koje pripadaju tradiciji (aritmetika, geometrija) iznova su aksiomatski preobličeni. Medjutim, tom su prilikom potrebna formalna pravila saznavnog jezika, dakle, njegov "razum", postala još određenija. Potrebno je uvek "dobro oblikovati" iskaze, razlikovati i jasno u potpunosti izreći operatore kojima se služimo u demonstracijama a, ako je reč o "objektivnim" naukama, potrebno je predstaviti "dokaz" onoga što kazujemo pribavljajući sredstva za izvršavanje i ponavljanje posmatranja. Znam, kao svi ostali, da laboratorijsko "iskustvo" naučnika s tim nema mnogo veze. Medjutim, takvo iskustvo je nešto po svom rasporedu vrlo važno zanima li antropologiju; ono je, pak, neposredno diskurzivno, nešto sasvim drugo, to je skup pravila (ili režim) čije neispunjavanje je dovoljno da diskurs postane stran saznavanju u neposrednom značenju. Naprimera, interpretacija sna u psihoanalizi ne pokorava se kognitivnim pravilima, jer ono "dato" (pričanje sna) ne može biti restituivano u zahtevanom identičnom obliku, te zbog toga nije univerzalno prihvatljivo. Isto se odnosi na hipotezu o prvom trenu Big Banga, ukoliko se može poverovati Michelu Casseu.

Govorim ti ovde o sarnom naučnm diskursu, o njegovoj temeljnoj različitosti nasuprot svih drugih vrst diskursa. Potrebno je od njega razdvojiti diskurse koji njega pak uzimaju kao objekt ("epistemološke" u širokom smislu). Upravo se kroz njih

misli, elaboriše, uobličuje i ideologizuje ideja naučnog uma. Tumačenja koja se odnose na nauku umnogostručila su se od Galilejevog doba. Danas postoji nauka (sociološka) o nauci, psihoanaliza nauke (kao libido sciendi), istorija naučnih "paradigmi", itd. Sve one pretpostavljaju da naučni um nije nezavisan u pogledu empirijskih promena, bilo da su tehničke i društvene, psihičke ili imaginarne. Pa ipak, uprkos čestoj zbrci, tako označene zavisnosti deluju više na sadržaj naučnog diskursa nego na njegov režim. No, jer je naša hipoteza da se kognitivni um nalazi u pravilima jezičke igre, ovaj aspekt mogu zanemariti.

Umesnije je pitanje statusa ovih pravila. Ispitujući upravo ovaj drugi aspekt, komentar naučnog uma može "danas" indukovati osećaj veće nesigurnosti. Ispitujući status, pitamo se o izvoru pravila saznanja: jesu li ta pravila data, prirodna, božanska nužna? Te, ako je to slučaj, je li u moći razuma da izvodi, dakle da opisuje, njihovo stvaranje? Ili mu, upravo obratno, njihovo stvaranje izmiče u neizbežni *circulus vitiosus*? Kada se pitamo o pravilima, pitamo se staje razlog umu (*raison de la raison*). Modernost, ili barem jedna modernost (Augustin, Kant) jeste kritička, ona proradjuje konačnost, ona zabranjuje rezonovanje o temelju umovanja. Postmoderna, pre bi bila empirijsko-kritička ili pragmatička, razlog umu ne može biti dat bez okruženja, no sposobnost formulisanja novih aksiomatskih pravila otkriva se onoliko koliko ih "potreba" naslućuje. Nauka bi bila sredstvo razotkrivanja uma ukoliko ovaj ostane *raison d'être* nauke.

Tako naznačen status razuma direktno je iznajmljen od tehnicističke ideologije: dijalektike potreba i sredstava, indiferencije prema izvoru, postulat o bezgraničnoj sposobnosti "novog", ozakonjenja viškom moći. Ne ispituje se naučni um prema kriterijumu istinitog i lažnog (kognitivnog), na osi poruka / primalac, već prema performativnosti njegovih iskaza na osi (pragmatičkog) adresat / adresant.

To što kazujem tačnije je od onoga što ti kazuješ, jer sa ovim šta ja kazujem ja mogu "učiniti više" (dobiti više vremena, ići dalje) nego što ti mižeš učiniti s onim što ti kazuješ. Trivijalna posledica ovakvog prebacivanja jeste da bolje opremljena laboratorija ima više nade da će imati pravo. Je li dobar razlog razlog jačeg?

Konglomerat kojeg Habermas naziva tehnonauka nije samo činjenično stanje, on je i stanje uma. Mislilac je bio misliocem po vokaciji, naučnik je to po nečemu profesionalnom koje je na putu deprofesionalizacije. Dakle, znamo da svakoj profesiji preta to da se poruši ukoliko umesto vlastitog cilja ili iznad njega je njemu nametnut drugi cilj, ponajpre pridodat, no hegemoničan. Ne odnosi li se Smithov ili Mancov opis tkača podvrgnutih zakonu tržišnog kapitala u manufakturama Anversa u XV veku i na bivše naučnike današnjice koji su podređeni režimu performativnijeg, ne samo u pogledu sredstava kojima mogu raspolagati, već i samih ciljeva koje sami mogu "ovlastiti"? (Razmotri obrazloženja dekreta skorašnje francuske reforme prvog stepena studija).

Može se reći i to da je ruševina kognitivne profesije isto toliko dobra kao što je bila i ona tkalačke. Nije li ova prva cena koja se plaća za razvoj saznanja, kao što je ona druga bila cena koja se plaćala razvoju odeće habitata? To možemo potkrepiti argumentima (procenićemo ubrzanje ritma otkrića i invencija u velikim laboratorijama) pod uslovom da bez rezerve prihvatimo asimilaciju dva zanata. Prihvatimo li to, ispada da zanat saznanja danas nema više svoj legitimitet, svoj razlog a ni svoj cilj u sebi samom kao što ga nema ni zanat fabrikovanja sintetičkog tekstila. Naučni radnik "saznaje" kako bi zaradio za život, a službenik "mora znati" kako bi se obogatio. Izložiti razlog kognitivnog uma značilo bi ocrtati cilj koji kapitalizam sledi. Ukoliko ustanovimo da upotreba kognitivnih kompetencija više pripada javnim moćima time će onda rezultovati jedino to da razlog saznanja treba tražiti u onom cilju koji slede te moći, ili njihovi mandati, a nikako u samom saznanju.

U svakom slučaju, razlog kognitivnog uma upisan je u društveni, ekonomski, politički red. Nauka bi dala više pravde, više blagostanja, više slobode. To su mislile, onako grubo, pre dva veka Evropa i Severna Amerika kada su akreditovalе velike priče o emancipaciji od strane Prosvetitelja.

Možda upravo konkubinatu dvaju redova koje je Pascal u potpunosti razlikovao, redu znanja i redu "sveta", možemo pripisati veliki deo krivice, u svakom slučaju možemo im pripisati razočaranja koja sačinjavaju savremenu istoriju već vekovima i tugu koja označava kraj XX veka. Kada naprimer Paul Feverabend traži razdvajanje Nauke i Države, on upravo dovodi u pitanje zbrku razloga, razloga Države i razloga Znanja. Oni su međusobno nemejljivi kao stoje i prvi nemejljiv s onim "raison d'etre" koga nazivamo takodje čašču ili etikom, a koji može gradjanina ili ljubavnika podstaći da više voli smrt nego život u nacizmu ili prevari.

Zbrka razloga nema razumnog opravdanja. Ona počiva na vrlo "modemom" projektu univerzalnog jezika to jest metajezika koji bi bio sposoban bez ostatka sakupiti sva značenja uspostavljena u pojedinačnim jezicima. Takva sumnja bačena na "razum" ne proizilazi iz nauke nego iz kritike metajezika to jest iz slabljenja metafizike (pa, posledično, i metapolitike).

Beleške o smislu reči "post"

Rado bih ti preneo nekoliko zapažanja namenjenih isključivo otkrivanju određenih problema koji se odnose na reč "postmoderan", ali bez želje za njihovim razrešenjem. Nije reč o tome da se zatvori rasprava nego da se usmeri tako da bi se izbegle zbrka i neodređenost. Zadovoljiću se notirajući tri tačke:

1. Najpre suprotnost postmoderne i moderne ili modernog pokreta (1910-1945.) u arhitekturi. Prema Portoghesiju postmoderni lom se sastoji u ukidanju hegemonije euklidovske geometrije onakve kakva je, naprimer, oplemenjena u plastičkoj poetici De Stijla. Prema Gregottiju, razlika moderna / postmodema bolje je označena u sledećoj crtici: nestanak uske veze koja je povezivala projekt moderne u arhitekturi sa idejom progresivne realizacije društvene i individualne emancipacije na lestvici čovečanstva. Arhitekturu postmoderne se tereti da je stvorila seriju malenih modifikacija u prostoru nasledjenom od modeme, te da je napustila globalnu rekonstrukciju prostora gde živi čovečanstvo. U tom smislu, perspektiva je otvorena široki pejzaž: horizont univezalnosti ili univerzalizacije opšte emancipacije ponudjen očima čoveka postomodeme, posebno očima arhitekta, više ne postoji. Iščežuće Ideje o progresu u racionalnosti i slobodi objasnilo bi određeni "ton", stil, ili specifični način postmoderne arhitekture. Rekao bih: neka vrsta svaštarenja, obilje citata, elemenata preuzetih od prošlih stilova ili razdoblja, klasičnih ili modernih, malo brige za okolinu, itd.

2. Polazeći tako od "postmoderne" u arhitekturi, došao sam do druge konotacije termina "postmoderan" i moram ti priznati da mi neshvatanje iste nije strano. Opšta ideja je trivijalna: možemo posmatrati i uspostaviti neku vrstu pada poverenja koji su Zapadnjaci u poslednja dva veka uložili u princip opseg progresa čovečanstva. Ta ideja o mogućem, verovatnom ili nužnom progresu, ukorenila se u sigurnosti da će razvoj umetnosti, tehnologija, saznanje i sloboda biti korisni čitavom čovečanstvu. Zaista, upravo u toku XIX i XX

veka postavljena su pitanja o tome koji subjekt je doista postao žrtvom nedostatka razvoja: siromah, radnik ili nepismeni. Bilo je rasprava, pa čak i ratova, između liberala, konzervativaca i "levice" o tome koje je pravo ime kojim treba nazvati subjekt kome pomažemo u emancipovanju. Sve su se tendencije poklopile u verovanju da inicijative, otkrića i institucije imaju upravo onoliko legitimnosti

koliko pridonose emancipaciji čovečanstva. Nakon ova dva protekla veka postali smo pažljiviji prema znakovima koji upućuju na suprotni pokret. I ekonomski i politički liberalizam i različiti marksizmi u ova su dva krvava veka navukli na sebe optužbu za zločin protiv čovečanstva. Možemo nabrojati seriju vlastitih imena, mesta, osoba, datuma koja mogu ilustrovati i potvrditi našu sumnju. Nakon Theodora Adoma upotrebio sam ime Auschwitz kako bih izrazio koliko je materija savremena zapadne istorije nedosledna s obzirom na "modemi" projekt emancipacije čovečanstva. Koja vrsta misli je sposobna "otkriti" Auschivitz u smislu reči aufheben, postavljajući ga u opšti, empirijski, pa čak i spekulativni proces upravljen prema univerzalnoj emancipaciji? Postoji u Zeitgeistu neka vrsta tuge. Ona se može izraziti kroz reaktivno, tačnije reakcionarno ponašanje ili kroz utopije, ali nikako usmerenjem koje bi pozitivno otvorilo novu perspektivu. Razvoj tehnonauke postao je sredstvom za povećanje, a ne za ublažavanje ili ukidanje bede. Razvoj više ne možemo nazvati progresom. Čini se da se on nastavlja sam po sebi, kroz autonomnu snagu i pokretljivost koje ne zavise od nas. Taj razvoj ne odgovara na traženja proizašla iz ljudskih potreba. Upravo obratno, ljudsko bice, ono individualno ili društveno, izgleda kao da je uvek destabilizovano rezultatima tog razvoja i njihovim posledicama. Hoću reći: ne samo materijalnim rezultatima, nego intelektualnim i mentalnim. Treba reći daje čovečanstvo u trci za procesom akumulacije novih predmeta prakse i mišljenja.

Ulaznica za novi dekor

Ideja emancipacije čovečanstva upravlja mišlju i akcijom XIX i XX veka. Početak te Ideje nalazi se krajem XVIII veka u filozofiji prosvetiteljstva i Francuske revolucije. Progres nauke, tehnike, umetnosti i političke slobode oslobodiće čitavo čovečanstvo od neznanja, siromaštva, surovosti, despotizma i ne samo da će ljudi postati sretni nego će, upravo zahvaljujući Školi, postaće prosveteni, postaće gospodari svojih sudbina.

Iz ovog izvora se radjaju sve političke struje u poslednja dva veka, osim tradicionalne reakcije i nacizma. Izmedju političkog liberalizma, ekonomskog liberalizma, marksizma, anarhizma, radikalizma III Republike, socijalizma, ponekad i žestoke suprotnosti, malo znače pred jednoglasnošću koja vlada s obzirom na cilj koji valja dostići. Obećanje slobode je horizont progosa i pozakonjenja koji vredi za sve njih. Svi oni vode, ili misle da vode, prema čovečanstvu otvorenom samom sebi, prema svetskom pravu građansrva.

Ti ideali su, opšteuzev, u opadanju u zemljama koje nazivamo razvijenim. Politička klasa propoveda u smislu retorike, emancipacije. Međjutim, ne uspeva da zaleći ožiljke koje je "moderni" ideal zadobio u toku dvesta godina istorije. Ne odsustvo progosa nego, upravo obratno, tehnonaučni, umetnički, ekonomski i politički razvoj učinili su mogućim sveobuhvatne ratove, totalitarizme, omogućili su sve veći jaz izmedju bogatstva Severa i siromaštva Juga, omogućili su nezaposlenost i "novo siromaštvo", sve veću opštu neobrazovanost sa krizom školstva, to jest prenošenja znanja, a omogućili su i izolaciju umetničkih avangardi (sada, za neko vreme, i njihovo negiranje).

Možemo dati imena svim tim ranama. Ona prekrivaju polje našeg nesvesnog kao i tolike druge tajne prepreke mirnom nastavljanju "modernog projekta". Pod izgovorom očuvanja potonjega, u Nemačkoj su muškarci i žene moje generacije, unazad četrdeset godina, nametnuli svojoj deci ćutnju o "nacističkoj medjuigr". Ta zabrana suprotstavljena anamnezi vredi kao simbol za čitavi Zapad. Je li moguć napredak bez anamneze? Anamneza vodi, kroz bolne razrade, elaborisanju privrženosti, svih vrsta sklonosti, ljubavi i užasa vezanih uz ta imena. Čudio sam se kada je federalna vlada iskopala u nestvarnoj dolini Mali u Washingtonu tamni rov

osvetljen svećama, a koji nosi ime "Spomenik poginulima u Vijetnamu". On u nama izaziva tek nejasnu melanholijsku tipu "kraja veka" koja je prividno, neobjašnjiva.

Ovo slabljenje "modernog projekta" ipak nije dekadentno. Uz njega ide gotovo buran razvoj tehnike. Dakle, više nema i nikada neće biti gubitka i povlačenja u saznanjima i veštinama, osim u onima koja mogu izazvati uništenje čovečanstva. Reč je o originalnoj situaciji u istoriji. Ona izražava staru istinu koja se danas javlja posebnom jasnoćom. Nikada naučno i tehničko otkriće nije bilo podređeno traženju proizašlom iz ljudskih potreba. Njega je uvek pokretala dinamika nezavisna od onoga što su ljudi mogli proceniti kao poželjno, korisno, udobno. To je zbog toga jer je želja za saznavanjem i sticanjem veština nemerljiva sa traženjem dobitka kojem se možemo nadati od njihovog povećanja. Čovečanstvo je uvek kasnilo za sposobnostima shvatanja, za "idejama", te za sposobnostima delovanja, odnosno za "sredstvima" koja proizilaze iz otkrića, istraživanja i slučajeva.

Danas upadaju u oči tri činjenice: spajanje tehnike i nauke s ogromnim tehničkim aparatom: izmena u svim naukama i to ne samo hipoteza ili "paradigmi", nego načina razmišljanja i logika koje smo smatrali "prirodnim" i nezastarivim; paradoksi su brojni u teoriji matematike, fizike, astrofizike, biologije; napokon, tu je i kvalitativna transformacija do koje su dovele nove tehnologije; mašine poslednje generacije izvršavaju operacije pamćenja, računanja, konsultovanja, retorike i poetike, razmišljanja i donošenja odluka (ekspertiza). Oni su proteze jezika, to jest misli; zasad su još sumarni, međutim, pozvani su da se poboljšaju idućih decenija, kada će njihovi čipovi biti po meri kompleksnosti logike upotrebljene u vrhunskim istraživanjima.

Najednom je postalo očigledno da se poslovi, koje već više od jednog veka obavljaju umetničke avangarde, upisuju u paralelni proces rastuće kompleksnosti. Ona se odnosi na emocije (vizuelnu, slušnu, motoričku, jezičku), a ne na veštine i znanja. Međutim, filozofski domet ili bolje rečeno moć refleksije koju ti poslovi obuhvataju nije manja u redu receptivnosti i "sklonosti", nego što je moć tehnike u inteligenciji i praksi.

Ono što se na taj način pomalja u obliku skice kao horizont za tvoj vek jeste povećanje kompleksnosti u većini područja, pa tako i u "načinu života" i u svakodnevnom životu. Na taj se način pojavljuje odlučan zadatak: osposobiti čovečanstvo i da se prilagodi vrlo složenim sredstvima osećanja, shvatanja i rada koja nadmašuju njegova traganja. Taj zadatak barem uključuje otpor simplicizmu, sloganima što pojednostavljaju, traženjima za jasnoćom i lakoćom, otpor želji za ponovnim uspostavljanjem sigurnih vrednosti. Već se pokazuje da je pojednostavljenje varvarsko, reaktivno. "Politička klasa" će morati, ona to već mora, računati sa ovim zahtevom, ne želi li da zapadne u zastarelost, odnosno ne želi li da povuče čovečanstvo sa sobom u propast.

Polako se uspostavlja novi dekor. U grubim crtama: kosmos je nastao iz eksplozije; krhotine se rasipaju u početnom udaru; zvezde sagorevajući preobražavaju elemente; njihov je život odbrojan: život Sunca takodje; mogućnost da se sinteza prvih algi odigra u vodi na Zemlji sasvim je malena; ljudsko biće je još manje verovatno; njegov korteks je najsloženija poznata materijalna organizacija; mašine koje on stvara protezanje su dostiža, mreža koju će čovek oblikovati biće poput drugog, još kompleksnijeg korteksa; ovaj će morati da razreši probleme evakuacije čovečanstva na drugo mesto, pre smrti Sunca; izbor između onih koji će moći otići i onih koji su zavetovani na imploziju započeo je po kriterijumu "nerazvijenosti".

Poslednji udarac narcizmu čovečanstva: ono je u službi kompleksnosti. Takav dekor već postoji u nesvesnom današnje mladeži. Ali i u tvom.

ALEN TUREN

NOVA PARADIGMA
Za bolje razumevanje savremenog društva

Nova paradigma I

DRUŠTVENU STVARNOST SMO VEOMA DUGO OPISIVALI I ANALIZIRALI POLITIČKIM TERMINIMA: NERED I RED, RAT I MIR, VLAST I DRŽAVA, KRALJ I NACIJA, REPUBLIKA, NAROD I REVOLUCIJA. ZATIM SU SE INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA I KAPITALIZAM OSLOBODILI POLITIČKE MOĆI I POSTALI „OSNOVA“ SOCIJALNE ORGANIZACIJE. TADA SMO POLITIČKU PARADIGMU ZAMENILI **ekonomskom i socijalnom paradigmom**, A KATEGORIJE KOJE NAJČEŠĆE ANALIZIRAMO JESU DRUŠTVENE KLASSE I BOGATSTVO, BURŽOAZIJA I PROLETARIJAT, SINDIKATI I ŠTRAJKOVI, STRATIFIKACIJA I SOCIJALNA MOBILNOST, NEJEDNAKOSTI I REDISTRIBUCIJA.

DANAS, DVA VEKA OD POČETKA TRIJUMFA EKONOMIJE NAD POLITIKOM, OVE „DRUŠTVENE“ KATEGORIJE POSTALE SU NEJASNE OSTAVLJAJUĆI U SENCI DOBAR DEO NAŠEG ŽIVOTNOG ISKUSTVA. ZBOG TOGA NAM JE POTREBNA JEDNA **nova paradigma**. NE MOŽE BITI POVRAATKA NA POLITIČKU PARADIGMU, POSEBNO ZATO ŠTO SU PROBLEMI **kulture** POSTALI TOLIKO ZNAČAJNI DA SE CELOKUPNA DRUŠTVENA MISAO OKO NJIH ORGANIZUJE.

UPRAVO U TU NOVU PARADIGMU MI TREBA DA SE UKLOPIMO DA BISMO BILI SPOSOBNI DA IMENUJEMO NOVE AKTERE I NOVE KONFLIKTE, PREDSTAVE O SEBI I ZAJEDNICI KOJE SAGLEDAVAMO NA POTPUNO NOV NAČIN, STVARAJUĆI TAKO JEDNU NOVU SLIKU PRED NAMA.

U POTRAZI ZA SREDIŠNOM TAČKOM TE NOVE SLIKE DOLAZIMO NEPOSREDNO DO INFORMACIJA, KOJE PREDSTAVLJAJU TEHNOLOŠKU REVOLUCIJU ČIJI SU SOCIJALNI I KULTUROLOŠKI EFEKTI PRISUTNI SVUDA. ALI, NAJVAŽNIJE JE SVAKAKO ONO NA ČEMU JE MANUEL KAŠTEL (MANUEL CASTELLS) S PRAVOM TOLIKO INSISTIRAO: POTPUNO ODSUSTVO TEHNOLOŠKOG DETERMINIZMA U OVOM INFORMATIČKOM DRUŠTVU. TO NAS JASNO RAZDVAJA OD INDUSTRIJSKOG DRUŠTVA U KOME JE TEHNIČKA PODELA RADA BILA NEODVOJIVA OD DRUŠTVENIH ODNOSA U PROIZVODNJI. VELIKA DRUŠTVENA FLEKSIBILNOST SISTEMA INFORMACIJA STVORILA JE POTPUNO NOVU SITUACIJU. OVA IZJAVA JE PROTIVREČNA ŠIROKO ZASTUPLJENIM RASPRAVAMA O DOMINACIJI TEHNIKE NAD DRUŠTVOM, ALI JE U SKLADU SA STAVOM ONIH KOJI GLOBALIZACIJU DEFINIŠU PRE SVEGA KAO RAZBIJANJE SVETSKE EKONOMIJE I INSTITUCIJA KOJE, S OBZIROM NA TO DA POSTOJE NA NIŽEM NIVOU (NACIONALNOM, LOKALNOM ILI REGIONALNOM), NISU U STANJU DA KONTROLIŠU EKONOMIJU KOJA DELUJE NA MNOGO VIŠEM NIVOU. DO ISTOG REZULTATA DOLAZI SE I KADA POSMATRAMO NASILJE, RATOVE I SISTEME REPRESIJE: TAJ SVET ORGANIZOVANOG POLITIČKOG NASILJA NIJE VIŠE TZV. SOCIJALNI SVET. MODERNE DRŽAVE SU STVORENE U RATOVIMA; AKTUELNI KONFLIKTI NEMAJU NI POLITIČKU NI

SOCIJALNU FUNKCIJU. RAT VIŠE NE PREDSTAVLJA DRUGU STRANU DRUŠTVENOG KONFLIKTA.

SVE OVE NAPOMENE VODE KA JEDNOM ZAKLJUČKU: DOŠLO JE DO PROPASTI I NESTANKA UNIVERZUMA KOJI SMO NAZIVALI „SOCIJALNI“ OVAKAV STAV NE IZNENAĐUJE. MILIONI LJUDI VEĆ OPLAKUJU KIDANJE DRUŠTVENIH VEZA I TRIJUMF DEZORGANIZOVANOG INDIVIDUALIZMA. NA SAMOM POČETKU TREBA DA ANALIZIRAMO OVO UNIŠTAVANJE SVIH TZV. SOCIJALNIH KATEGORIJA, POČEVŠI OD DRUŠTVENIH KLASA I DRUŠTVENIH POKRETA, PA SVE DO INSTITUCIJA ILI „AGENTURA SOCIJALIZACIJE“, KAKO SU NAZIVANE ŠKOLA I PORODICA KADA JE I OBRAZOVANJE DEFINISANO KAO SOCIJALIZACIJA.

TO ŠTO SU „SOCIJALNE“ KATEGORIJE IZGUBILE CENTRALNO MESTO U DRUŠTVU, TOLIKO JE RADIKALNA NOVINA DA NAM JE VEOMA TEŠKO DA SE ODREKNEMO SOCIOLOŠKIH ANALIZA KOJE SMO USVOJILI.

NIJE LAKO GOVORITI O „NESOCIJALNOJ“ ANALIZI DRUŠTVENE STVARNOSTI. IPAK, TO NEĆE BITI NIŠTA NEOBIČNIJE OD ONOGA KADA SMO KORISTILI TERMIN „POLITIČKA DRUŠTVA“ GOVOREĆI O APSOLUTISTIČKIM MONARHIJAMA KAO O NACIONALNIM DRŽAVAMA, U VREME KADA SU VEZIVANJE ZA BOGA I DRUŠTVENO IZRAŽAVANJE RELIGIOZNIH UBEĐENJA IZGUBILI SVOJU, DO TADA, VODEĆU ULOGU. LJUDSKU ZAJEDNICU MOŽEMO TAKO SLIKOVITO PREDSTAVITI KAO EVOLUCIJU U VIŠE STUPNJEVA: KOLEKTIVI ZASNOVANI NA SPOLJNIM PRINCIPIMA LEGITIMITETA (POSEBNO ONIM RELIGIOZNIM), ZATIM ONI U KOJIMA PEOVLAĐUJE POLITIČKI LEGITIMITET, ONI KOJI SE MOGU POSMATRATI KAO EKONOMSKI I SOCIJALNI SISTEMI I, NA KRAJU, MODEL DRUŠTVENOG ŽIVOTA KOJI MI DANAS IMAMO. POSLEDNJIM DOMINIRAJU **nedruštvene** SILE KAO ŠTO SU INTERESI, NASILJE I STRAH SJEDNE STRANE, A, S DRUGE STRANE, ONI ČINIOCI (BILO DAJE U PITANJU LIČNA SLOBODA ILI PRIPADANJE NEKOJ NASLEĐENOJ ZAJEDNICI) KOJI, SAMI PO SEBI, TAKOĐE NISU STRIKTNO „SOCIJALNI“

II

DA LI OVA HIPOTEZA KOJU SAM UKRATKO PREDSTAVIO STAVLJA TAČKU NA SVAKU SOCIOLOŠKU ANALIZU? TO PITANJE ĆE NAS OPTEREĆIVATI SVE VIŠE KAKO SE PRIBLIŽAVAMO KRAJU PRVOG DELA KNJIGE KOJI JE POSVEĆEN UPRAVO „KRAJU SOCIJALNOG“, FASCINANTNOM I ZBUNJUJUĆEM U ISTO VREME.

NESTANAK DRUŠTVA KAO SISTEMA INTEGRACIJE I NOSIOCA OPŠTEG SMISLA DEFINISANOG ISTOVREMENO KROZ PROIZVODNJU, NAMENU I INTERPRETACIJU, DOVODI NAS, U STVARI, DO JEDNOG OBJEKTIVNOG SVETA ZA KOJI JE ŽAN BODRIJAR (JEAN BAUDRILLARD) S PRAVOM TVRDIO DA KULMINIRA U VIRTUELNOM SVETU. TAKVA APSOLUTNA STVARNOST IZBACUJE IZ DRUŠTVENOG POLJA SVE ONO ŠTO JOJ JE STRANO: RATOVE I SVE VRSTE NASILJA, RAST IRACIONALIZMA I KRIZE INDIVIDUA PREEPTEREĆENIH PROBLEMIMA, ZA ČIJE REŠAVANJE NE NALAZE VIŠE NIKAKVU POMOĆ NI U GRAĐANSKIM, NI U PRAVNIM NI U RELIGIOZNIM INSTITUCIJAMA.

BRIGA, ČAK I NERVOZA, KOJE SU POSLEDICE GUBITKA NAŠIH USTALJENIH RE-PERA, NAGLAŠENE SU JOŠ VIŠE ZBOG SVEPRISUTNIH EKONOMSKIH PROCENA KOJE VIŠE NIKAKO NE ODGOVARAJU OBIMU PONUDE, VEĆ JE FORMIRAJU U SKLADU S ODLUKAMA EKONOMSKIH MOĆNIKA O TOME DA LI ĆE CENU VEĆINE PROIZVODA SMANJITI ILI POVEĆATI. TRADICIONALNI STAV DA CENA JEDNOG PROIZVODA ZAVISI

OD PONUDE I POTRAŽNJE SVE JE REDE PRIRNENJIV. PROIZVODI STVORENI REKLAMAMA, PROPAGANDOM ILI RATNO-HUŠKAČKOM POLITIKOM ODRAŽAVAJU NAS SAME I NAŠU SUBJEKTIVNOST. ZBOG TOGA NAM SE ČINI DA GUBIMO I NAJMANJU MOGUĆNOST OTKLONA, NEZAVISNOSTI, U ODNOSU NA, U STVARI, IDEOLOŠKE KONSTRUKCIJE KOJE ODREĐUJU KAKO NAŠ POGLED NA NJIH, TAKO I POSMATRANE OBJEKTE.

ALI, MI ĆEMO PREDLOŽITI NEKE NAČINE DISTANCIRANJA OD TE PREDSTAVE O SVETU KOJI NAS OGRANIČAVA. U DRUGOM DELU KNJIGE POTRUDIĆEMO SE DA PREDSTAVIMO SLIKU DRUŠTVA KOJE VIŠE NIJE SOCIJALNO, U KOME KULTUROLOŠKE KATEGORIJE ZAMENJUJU SOCIJALNE I U KOME JE ODNOS ČOVEKA SA SAMIM SOBOM TOLIKO VAŽAN DA SE MOŽE UPOREDITI SA, NEKADA, OSVAJANJEM SVETA.

UVEK KADA SE PROMENI NAŠ POGLED NA SEBE SAMOG, NA NAŠE OKRUŽENJE ILI ISTORIJU, IMAMO UTISAK DA SE STARI SVET RASPAO I DA NA POMOLU NEMA ADEKVATNE ZAMENE. ALI, BEZ OBZIRA NA TO ŠTA DANAS OSEĆAMO, KAO I U UVEK PROŠLOSTI, POKUŠAĆEMO DA STVORIMO NEKU NOVU PREDSTAVU DRUŠTVENOG ŽIVOTA I TAKO IZBEGNEMO UZNEMIRAVAJUĆI UTISAK O GUBITKU SVAKOG SMISLA.

PRVE REČENICE OVE KNJIGE MOGU VAM DELOVATI KAO DA NAJAVLJUJU KATASTROFU, ALI IH NE TREBA TAKO SHVATITI. KRAJ JEDNOG SVETA NIJE **kraj sveta**. POTRES KOJI TRENUTNO PREŽIVLJAVAMO NIJE NIŠTA VEĆI OD POTRESA KOJE JE ČOVEČANSTVO PREŽIVELO TOKOM POSLEDNJIH VEKOVA I NIŠTA STRASNIJE NE ZVUČI SPOMINJANJE KRAJA „SOCIJALNOG“ DRUŠTVA (POSEBNO SLABLJENJE DRUŠTVENIH KATEGORIJA ANALIZE I DELOVANJA) NEGO NEKADA KRAJA STROGO „POLITIČKIH“ I, JOŠ RANIJE, „RELIGIOZNIH“ DRUŠTAVA.

III

ISTO KAO ŠTO SE NE SRNE VEROVATI U SUDBINSKE KATASTROFE, MORA SE PRIZNATI I DA SE PROMENE KOJE SU U TOKU NE SVODE SAMO NA POJAVU NOVIH TEHNOLOGIJA, ŠIRENJE TRŽIŠTA ILI NA DRUGAČIJI STAV O SEKSUALNOSTI. OVA KNJIGA JE PISANA S IDEJOM DA ODBRANI TEZU O PROMENI **paradigme** U NAŠOJ PREDSTAVI O KOLEKTIVNOM I LIČNOM ŽIVOTU. PROLAZI VREME U KOJEM SE SVE IZRAŽAVALO I OBJAŠNJAVALO SOCIJALNOM TERMINOLOGIJOM I MI MORAMO DA DEFINIŠEMO TERMINOLOGIJU ZA STVARANJE TE NOVE PARADIGME, VEĆ OSETNE U SVIM VIDOVIMA KOLEKTIVNOG I LIČNOG ŽIVOTA. KRAJNJE JE VREME DA SPOZNAMO DOKLE SMO STIGLI I KAKO DA NA NAJBOLJI NAČIN RAZUMEMO SEBE I OKRUŽENJE. KAO PRVO, PO-STANIMO SVESNI RASKIDA SA SKORIJOM PROŠLOŠĆU PRE NEGO ŠTO POKUŠAMO DA DEFINIŠEMO SAMU PRIRODU PROMENE PARADIGME

OVA KNJIGA JE PISANA S CILJEM DA PRIKAŽE PRELAZAK S JEDNE PARADIGME NA DRUGU, SA **socijalnog** JEZIKA O KOLEKTIVNOM ŽIVOTU NA JEZIK **kulture**. TAJ PRELAZ PRATI I JEDNA VRSTA MUTACIJE IZAZVANE BRZIM RAZVOJEM DIREKTNOG ODNOSA SUBJEKTA SA SOBOM SAMIM, BEZ METASOCIJALNIH POSREDNIKA KOJI PROIZLAZE IZ FILOZOFIJE ISTORIJE. TA MUTACIJA, VEOMA VAŽNA SAMA PO SEBI, IMA I MNOGO ŠIRE ZNAČENJE: ZAJEDNICE OKRENUTE KA SPOLJA I OSVAJANJU SVETA ZAMENILE SU ZAJEDNICE OKRENUTE KA UNUTRA I POJEDINCIMA KOJI U NJIMA ŽIVE. POSLEDNJI DEO OVE KNJIGE OPISUJE TAJ VELIKI PREOKRET U KOME VODEĆU ULOGU IMAJU ŽENE.

OVAKAV POSTUPAK ĆE, BAREM NA POČETKU, IZNENADITI I DELOVAĆE NE-SHVATLJIVO. TU NELAGODNOST MOŽETE IZBEĆI SAMO AKO SE PREPUSTITE TEKSTU. KAKO BUDETE NAPREDOVALI SA ČITANJEM, POSTAJAĆE SVE JEDNOSTAVNIJE I SVE LAKŠE ĆETE KRITIČKI REAGOVATI POŠTO ĆETE SHVATITI DA SU SVE TEME IZ OVE KNJIGE BLISKO MEĐUSOBNO POVEZANE, A DA NE MORATE STROGO DISCIPLINOVATI RAZMIŠLJANJA. PARADIGMA NIJE SLAGALICA.

KNJIGA JE PODELJENA NA DVA DELA. PRVI DEO SE BAVI ANALIZOM KRAJA „SOCIJALNOG“ I SVIM FENOMENIMA U VEZI SA SOCIJALNIM RASPADOM I DESOCIJALIZACIJOM. NASLOV PRVOG DELA JE „KADA SRNO O SEBI GOVORILI SOCIJALNIM TERMINIMA“. DRUGI DEO SE ZOVE „SADA, KADA O SEBI GOVORIMO KULTUROLOŠKIM TERMINIMA“ I U NJEMU ĆEMO UPOZNATI DVA POJMA KOJA ZAUZIMAJU CENTRALNO MESTO U NOVOJ PARADIGMI: SUBJEKAT I KULTUROLOŠKA PRAVA.

IV

UVODNIM DELOM ŽELELI SMO DA DEFINIŠEMO PRELAZAK S JEDNOG NAČINA SOCIJALNE ANALIZE I DELOVANJA NA DRUGI NAČIN, KAKO BI SE IZBEGLA BESKRAJNA PREISPITIVANJA O ODNOSU IZMEĐU ISTINE I RAZLIČITIH MOGUĆNOSTI DA SE ONA PREDSTAVI. Sve JE RAZUMLJIVIJE nestrpljenje Mišela Fukoa (MICHEL FOUCAULT) DA SE UDALJI OD SUVIŠE UOPŠTENIH KATEGORIJA KOJE SU DELIMIČNO PARALISALE POLITIČKU TILOZOFIJU. On se udubio U KONKRETNE postupke za STVARANJE I ODRŽANJE reda. Fuko je za OSNOVNI PREDMET SVOGA RADA POSTAVIO TERMIN **diskursa**, I TO SA TAKVIM USPEHOM DA SE U SAD OD TADA GOVORI SAMO UZ TERMIN »**narratives**“.

DISKURS PREDSTAVLJA NEKU VRSTU DOMINACIJE KOJA UVODI GOVOR, PRAVILA I PODELE U SISTEM DOMINACIJE ILI „MIKROFIZIKE VLASTI“. DISKURS JE INSTRUMENT U RUKAMA SVE VEĆE DOMINACIJE. JOŠ KOD MARKSA SU EKONOMSKE KATEGORIJE PREDSTAVLJALE DISKURS KAPITALISTIČKE KLASSE NA VLASTI.

U NASLOVU KNJIGE NISAM UPOTREBIO REČ **diskurs** VEĆ **paradigma**, I TO DA BIH ODMAH NAVEO DA JE MOJ CILJ DA POJASNIM ISTORIJSKE CELINE KOJE SE NIKADA NE SVODE SAMO NA OBLIKE DOMINACIJE I U KOJIMA JEDNAKO ZNAČAJNO, A MOŽDA I ZNAČAJNIJE, MESTO ZAUZIMAJU PROTESTI, KONFLIKTI, REFORME NEGO STEGE VLASTI I RASPAD SISTEMA. PARADIGMA NIJE SAMO INSTRUMENT U RUKAMA VLASTI VEĆ I FORMIRANJE ODBRAMBENOG I KRITIČKOG STAVA KAO I OSLOBODILAČKIH POKRETA. SVI TI OBLICI OTPORA SE ZASNIVAJU NA NESOCIJALNIM PRINCIPIMA LEGITIMNOSTI. SVAKA PARADIGMA NA POSEBAN NAČIN PODSEĆA NA NEKI OD OBLIKA AFIRMACIJE, KOJE SAM JA KVALIFIKOVAO KAO **subjekat**. ON SE JAVLJA U OBLICIMA KOJI SU PROMENLJIVI I ZAVISI OD SLOBODE I SPOSOBNOSTI LJUDSKIH BIĆA DA SEBE FORMIRAJU I MENJAJU, KAKO INDIVIDUALNO TAKO I KOLEKTIVNO. „SUBJEKTIVACI-JA“, TJ. STVARANJE SUBJEKTA, NEMA NIKAKVE VEZE S POTČINJENOŠĆU POJEDINCA ILI VRSTE. MI NISMO U ZATVORU; NIKADA NE MOŽEMO REĆI DA SMO NEMOĆNI. U IDEJI PARADIGME IMA PODJEDNAKO MESTA I ZA SVETLOST I ZA TAMU. AKO DISKURS MOŽE U POTPUNOSTI DA SLUŽI ZA NADZOR I KAŽNJAVANJE, PARADIGMA JEDNAKO NAGLAŠAVA I SLOBODU I OTUĐENJE, I LJUDSKA PRAVA I OPSEDNUTOST NOVCEM, MOĆI I IDENTITETOM.

Raskid

11. SEPTEMBAR

JEDANAESTOG SEPTEMBRA 2001. SAD SU POGOĐENE PRAVO U SRCE. PILO-TI-SAMOUBICE SU NAPALI SIMBOLE EKONOMSKE I VOJNE MOĆI ZEMLJE, KULE BLI-ZNAKINJE SVETSKOG TRGOVINSKOG CENTRA U NJUJORKU I PENTAGON U VAŠINGTONU. KULE SU POTPUNO UNIŠTENE I BROJI SE NA HILJADE MRTVIH; STANOVNIŠTVO I GRADSKJE VLASTI NJUJORKA REAGUJU SMIRENO, ALI ĆE Taj PRVI NAPAD KOJI SE DOGODIO NA AMERIČKOM TLU PREDSTAVLJATI OKIDAČ ZA NEŠTO ŠTO ĆE ZAHVATITI CELOKUPNO AMERIČKO DRUŠTVO. PREDSEDNIK BUŠ ODLUČUJE UBRZO DA KRENE U AVGANISTAN U POTERU ZA OSAMOM BIN LADENOM I AL KAIKOM, GDE SU SE TERORISTI KRILI MEĐU TALIBANIMA KOJI SU CELU ZEMLJU PODREDILI EKSTREMNOJ TUMAČENJU ISLAMIZMA I SVOJJOJ VOJNOJ VLASTI. SVETSKO JAVNO MNJENJE PRIHVATA Taj OSVETNIČKI RAT IAKO ON NEĆE OSTVARITI SVOJE CILJEVE, IZGUBIVŠI SE U DVOSMISLENOSTI PAKISTANSKE POLITIKE.

OVO KRATKO PODSEĆANJE NA DOGAĐAJE KOJE SVI JOŠ PAMTE NE BI TREBALO DA SE NAĐE U ANALIZI DUBOKIH PROMENA MODERNIH DRUŠTAVA. MEĐUTIM, UBRZO JE POSTALO JASNO - POSEBNO MENI KOJI SAM U FEBRUARU I MARTU 2003. PREDAVAO U NJUJORKU (NEW SCHOOL UNIVERSITY) NA SAMOM MENHETNU - DA JE OVAJ DRAMATIČNI UDARAC IZAZVAO TAKO DUBOKE PUKOTINE U ĆELOM AMERIČKOM DRUŠTVU I OSTATKU SVETA DA JE BILO NEMOGUĆE NE UZETI GA ZA POĀETNU TAĀKU ANALIZE, ĀIJI JE CILJ SASVIM DRUGE PRIRODE. Taj DOGAĐAJ JE SKRENUO PAŽNJU NA PROMENE NA DUGE STAZE.

PODSEĆANJE NA 1. SEPTEMBAR NAVODI PRE SVEGA NA POSMATRANJE AMERIĀKE POLITIKE* KAKO DEFINISATI NJENU TRANSFORMACIJU KOJA SE JAKO DUGO PRIPREMALA, A POSTALA JE DRISTIĀNO UPADLJIVA? SAD SU, OD PROPASTI SSSR-A 1989, U POTPUNOSTI DOMINIRALE SVETSKOM POLITIĀKOM SCENOM I NISU RAZVIJALE NEKU ODREĐENU GEOPOLITIKU. U SAD I U SVETU GOVORILU SE SAMO O EKONOMSKOJ GLOBALIZACIJI, NOVIM TEHNOLOGIJAMA, POLOŽAJU ŽENA ITD. BIL KLINTON JE BIO GOSPODAR OVE OGROMNE EKONOMSKE MOĆI I VODIO JE MULTILATERALNU POLITIKU. ALI, SASVIM NEOĀEKIVANO, ODMAH POSLE 11. SEPTEMBRA 2001. ZVANIĀNI GOVOR, KAKO VLADE TAKO I ESTABLISHMENTA, POTPUNO SE MENJA.

EKONOMSKI PROBLEMI NISU VIŠE NAJVAŽNIJI, OVLADAVANJE NOVIM TEHNOLOGIJAMA DELUJE MANJE UZBUDLJIVO, A JAVNOST JE U POTPUNOSTI OPSEDNUTA RATNIĀKIM POKLIKOM KOJI JE PO SEBI VIŠE GEOPOLITIĀKI NEGO PATRIOTSKI. RANJENA AMERIKA SE PREISPITUJE: ZAŠTO NAS NE VOLE? - PITA NORMAN MAJLER (NORMAN MAILER). MEĐUTIM, NA OVOM ISPITU SAVESTI UBRZO PADAJU, U ŹURBI DA UHVATE OSAMU BIN LADENA. USKORO ĀE SE OSUDA PROŠIRITI I NA SADAMA HUSEINA KOJI, PAK, NIJE ODRŹAVAO POSEBNE VEZE S AL KAIKOM, A VRLO BRZO ĀE PREDSEDNIK BUŠ I TONI BLER PRED SAVETOM BEZBEDNOSTI UJEDINJENIH NACIJA, KOJI SE PROTIVI RATU, POKUŠATI DA DOKAŹU DA JE INTERVENCIJA NEOPHODNA.

TADA BUŠ OBJAŠNJAVA DA SAD USKORO PRETI NAPAD KEMIJSKIM, BI-OLOŠKIM, A MOŹDA ĀAK I NUKLEARNIM ORUŹJEM, TE SU ZATO PRIMORANE NA PREVENTIVNI RAT.

U NEDELJAMA KOJE SU PRETHODILE VOJNOM NAPADU NA IRAK, AMERIĀKOM POLITIĀKOM SCENOM SU, SKORO U CELOSTI, UPRAVLJALI PREDSEDNIK I SEKRETAR ZA ODBRANU, DONALD RAMSFELD (DONALD RUMSFELD). DEMOKRATSKA PARTIJA SE NIJE MEŠALA. VELIKE TV MREŹE SU, UPRKOS TEHNIĀKIM MOGUĆNOSTIMA, POSTALE SAMO SATELITI GENERALŠTABA. JEDINO JE BBC VORLD ŠIRIO INFORMACIJE.

OD ŠTAMPANIH MEDIJA SAMO JE **Njujork tajms**, JEDINI ISTINSKI NACIONALNI DNEVNI LIST, POSLE DUŽEG ČUTANJA STEKAO IZVESNU NEZAVISNOST I POKRENUO RASPRAVU

0 ODLUKAMA I NAMERAMA VLADE. UKRATKO, OVA ZEMLJA, UPRKOS BROJNIH I RAZLIČITIH MEDIJA NA RASPOLAGANJU, UTONULA JE U TIŠINU,

MESECIMA SE MOGAO ČUTI SAMO GLAS PREDSEDNIKA BUŠA I SEKRETARA ZA ODBRANU. NADJAČAVAO IH JE SAMO BOŽJI GLAS, KOJI JE I SAM PREDSEDNIK SLUŠAO
1 KOME SE SAVET MINISTARA MOLIO.

TAKO JE PRVA MODERNA LAIČKA DRŽAVA POSTALA OPSEDNUTA SOPSTVENOM BOŽANSKOM MISIJOM U ODBRANI DOBRA OD ZLA. OVE REČI TREBA SHVATITI U NAJBUKVALNIJEM SMISLU. UPRAVO ZBOG TOGA ŠTO JE AMERIKA SEBE SMATRALA ZA PREDVODNICU SILE DOBRA, MOGLA JE DA BUDE SIGURNA, PREKO LAŽI, OBMANA I INTENZIVNE PROPAGANDE, U TO DA JE IRAK PREDSTAVLJAO SILU ZLA. AKO SE SETIMO REALNE SLABOSTI IRAKA, KOJI JE VEĆ JEDNOM BEZ TEŠKOĆA BIO PORAŽEN i koji se, ponovo, skoro bez borbe PREDAO, onda SHVATAMO u kojoj MERI je NEPREDVIDIV KARAKTER MUTACIJE JEDNE ZEMLJE KOJA je samo par MESECI RANIJE, i to POSLE IZBORA BUŠA za PREDSEDNIKA u SKORO NELEGALNIM USLOVIMA, BILA PREZAUZETA SOPSTVENOM MOĆI I BRZO NAPREDOVALA U NOVIM TEHNOLOGIJAMA, OSTAVLJUJUĆI ZA SOBOM EVROPLJANE, NESPOSOBNE ZA DONOŠENJE ODLUKA I JAPANCE, ZAGLIBLJENE U BESKONAČNU BANKARSKU KRIZU.

SLEDI JOŠ JEDNA PRIMEDBA, MOŽDA JOŠ VAŽNIJA ONIMA KOJI NISU AMERIKANCI. SAD, KOJE SU OSNOVALE SISTEM UJEDINJENIH NACIJA (POSEBNO SAVET BEZBEDNOSTI), ODBACILE SU MOGUĆNOST BILO KAKVE INTERVENCIJE OVE MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE U SVOM SUKOBU S IRAKOM. U ISTO VREME SU POKUŠAVALI DA OBEZBEDE VEĆINU U SAVETU BEZBEDNOSTI NAMETNUVŠI DRŽAVNOM SEKRETARU KOLINU PAUELU (COLIN POWELL) PONIŽAVAJUĆI ZADATAK DA, POMOĆU NEUBEDLJIVIH ARGUMENATA, ODBRANI NJIHOVU ZVANIČNU TEZU. SAD TOKOM NAREDNE DVE GODINE NE PRESTAJU DA OPRAVDAVAJU UNILATERALIZAM. TVRDE DA JE NA NJIMA TERET ODBRANE DOBRA OD ZLA I DA ĆE, AKO ZATREBA, UPOREDO VODITI NEKOLIKO RATOVA. SUROVOM TERMINOLOGIJOM SU POKAZALI PREZIR PREMA „STAROJ EVROPI“, A UZ TO SU SE, I TO USPEŠNO, POTRUDILI DA RAZBIJU EVROPSKU ZAJEDNICU ČIJE ZEMLJE ČLANICE NE MOGU DA SE USAGLASE OKO MEĐUNARODNE POLITIKE.

NEKI MISLE DA ONO ŠTO SE SADA DEŠAVA PREDSTAVLJA SAMO EPIZODU, DA ĆE DEMOKRATE PRE ILI KASNIJE, SA DOLASKOM NA VLAST, PREKINUTI OVU IDEOLOŠKU POLITIKU. MEĐUTIM, TA POLITIKA JE PRIPREMANA DESET GODINA UNAPRED. JOŠ OD VILSONA (WILSON) U AMERICI NIJE BILO TOLIKO IDEOLOGA - S TAKO VELIKIM INTELEKTUALNIM KAPACITETIMA - KOJI SU RADILI NA NOVOM POIMANJU ULOGE SAD U SVETU, VODEĆI TAKO SVOJU ZEMLJU U BROJNE KONFLIKTE KOJI BIJEDNOG DANA DOVELI I DO DIREKTOG SUKOBA SA DRUGIMA.

OSAMNAEST MESECI POSLE 11. SEPTEMBRA RASKID S PROŠLOŠĆU DOBIO JE JOŠ SUROVIJE OBLIKE. IRAK JE, IAKO OSLOBOĐEN OD SADAMA HUSEINA BEZ GRAĐANSKOG RATA I JEDINSTVENOG POKRETA OTPORA, ODBACIO SVOJE OSLOBODIOCE. KAO I VEĆINA VOJSKI KOJE SE NAĐU U NEPRIJATELJSKOM OKRUŽENJU, AMERIČKA VOJSKA POD PRETNJOM GERILSKIH JEDINICA PRIBEGAVA TORTURAMA. I, DA BI POISTOVEĆI-VANJE NJIHOVE ZEMLJE SA DOBRIM BILO JOŠ SKANDALOZNIJE, DOLAZI I DO BROJNIH PONIŽAVAJUĆIH SEKSUALNIH

ZLOSTAVLJANJA. DA LI PROMENA ISTORIJSKOG PERIODA I, TIME, I VRSTE DRUŠTVA POSTAJE TOLIKO DRAMATIČNA DA NAS PRIMORAVA DA PREISPITUJEMO PUKOTINE VEĆE I OD POLITIČKE I RATNIČKE INICIJATIVE SUPERSILE?

KADA PODSEĆAM NA OVE OPŠTE POZNATE ČINJENICE, NIJE MI CILJ DA DAM SVOJE MIŠLJENJE O POLITICI ČIJI SU IDEOLOZI BILI POL VOLFOVIC, ROBERT PERL I DRUGI U SLUŽBI PREDSEDNIKA BUŠA, VEĆ DA PRIMETIM, NA SAMOM POČETKU OVE KNJIGE, MUTACIJU KOJA SE ODRAŽAVA, PREVAZILAZEĆI MEĐUNARODNU POLITIKU SAD, NA CEO SVET. AVGUST 1914. PREDSTAVLJAO JE VELIKI RASKID SA EVROPOM; SEPTEMBAR 2001. JE NE SAMO KRAJ JEDNE EPOHE VEĆ PRE SVEGA ODREĐENE KONCEPCIJE, TJ. NAČINA FUNKCIONISANJA AMERIČKOG DRUŠTVA I SVETA U CELINI.

TAJ RASKID SE OSETIO ŠIROM SVETA. POSTAO JE JOŠ PRIMETNIJI KADA JE BUŠ ponovo izabran za predsednika.

STRAH

OD PADA SISTEMA I CARSTVA KOMUNIZMA, GOVORILO SE SAMO O GRAĐANSKOM DRUŠTVU I SLABLJENJU NORMI U SVIM OBLASTIMA, SAMIM TIM I O OSLOBAĐANJU LIČNOSTI. NIJEDNA OD TIH TEMA NIJE POVRŠNA; NIJEDNU OD NJIH NE MOŽEMO ZABORAVITI AKO ZAPOČNEMO OPŠTU ANALIZU DRUŠTVENOG ŽIVOTA. ALI, ONO ŠTO SMO PREŽIVELI I SPOZNALI TOKOM POSLEDNJE TRI GODINE, GOVORI NAM DA ŽIVOTOM ČAK I NAJBOGATIJH, NAJSLOŽENIJH I NAJZAŠTIĆENIJH DRUŠTAVA VLADAJU STRAH, NASILJE I RAT.

MNOGI SU NA OSNOVU TOGA ZAKLJUČILI DA UVEK TREBA DATI PRIORITET ORUŽJU NAD TEHNIKOM I NEPOVERENJU NAD POVERENJEM, A TI POJMOVI SU IMALI GLAVNU ULOGU U FORMIRANJU KAPITALIZMA. TA OPSEDNUTOST STRAHOM, SVEST O PRETNJI SMRĆU KOJA SE BLIŽI, SPREMNOST DA SE RATUJE PROTIV ZLA U IME NEKOG BOGA ZAŠTITNIKA NISU SAMO IZMIŠLJOTINE ILI AMERIČKI KOŠMARI. SEPTEMBAR 11. GODINE 2001. JESTE DATUM KADA SU IZVRŠENI ATENTATI U NJUJORKU I VAŠINGTONU, ALI SU ONI DUGO PRIPREMANI I NAJAVILI SU ATENTATE KOJI SU USLEDILI. POŠTO JE ARAPSKO-MUSLIMANSKI SVET VEOMA PODELJEN, POČELI SU DA SE MNOŽE „DOBROVOLJCI“ ZA SAMOUBILAČKE NAPADE KOJI POGAĐAJU NJIH SAME PODJEDNAKO KAO I NJIHOVOG NEPRIJATELJA. ONI KOJE JEDNI NAZIVAJU „TERORISTIMA“, A DRUGI „BORCIMA-HEROJIMA“ PROTIV NEPRIJATELJA BOGA I NACIJE, TAKOĐE SU RATNICI. U OGROMNOM DELU SVETA PROPALI SU POKUŠAJI MODERNIZACIJE; POKUŠAJI STVARANJA ISLAMSKIH DRŽAVA, POSLE VELIKIH POBEDA, POSEBNO U IRANU, ISTROŠILI SU SE, I KAO DA SU ZAMRLI. KAO I U SAD, OVDE POČINJE DA SE JAVLJA IDEJA O SVETOM RATU NA STRANI DOBRA, A PROTIV ZLA, KOJA PREVAZILAZI SVAKU DRUŠTVENU REALNOST.

NA NIVOU NIŽE STOPPE NASILJA, U VELIKOM BROJU ZEMALJA, PA I U FRANCUSKOJ KOJA IMA TRADICIJU ČVRSTE REPUBLIKANSKE SAVESTI, DRUŠTVO SE DELI NA ZAJEDNICE. KRAJ XIX VEKA U EVROPI PREDSTAVLJAO JE VELIKI NAPREDAK I PRELAZAK SA ZAJEDNICA NA DRUŠTVO, S KOLEKTIVNIH IDENTITETA NA VLADAVINU ZAKONA. DA LI SE SADA DEŠAVA NEŠTO SUPROTNO, POVRATAK NA ZATVORENE ZAJEDNICE KOJIMA VLADAJU AUTORITARNE SILE I KOJE ODBACUJU DRUGE ZAJEDNICE KAO NEPRIJATELJSKE?

MNOGI ĆE REĆI DA SU OVE PRETNJE I SUKOBI SIGURNO OPASNI, ALI I DA BI BILO POVRŠNO ČITAVOM ZAPADU PRIPISATI RATNIČKU POLITIKU DŽORDŽA BUŠA, KAO I DA

ATENTATORI PREDSTAVLJAJU NEZNATNU MANJINU U ISLAMSKOM SVETU. NEKADA JE DELOVALO KAO DA LATINSKA AMERIKA GORI NA SVE STRANE; MEĐUTIM, TE SU SE VATRE UGASILE, A VOJNI DIKTATORI KOJI SU SE PREDSTAVLJALI KAO JEDINI SPOSOBNI DA UGUŠE GERILSKE FORMACIJE I KOJI SU POČINILI JOŠ KRVAVIE NASILJE, TAKOĐE SU PROPALI. NIKO NIJE ZADOVOLJAN TRENUTNOM SITUACIJOM, ALI NIKO NE SVODI ŽIVOT JEDNOG KONTINENTA NA ZAVISNOST ZEMALJA GDE JE BILo KAKVO DELOVANJE NEMOGUĆE. ČAK SE NI STANJE U AFRICI, KOJA OBILUJE BEDOM I NASILJEM, NE MOŽE SVESTI SAMO NA ETNIČKE BORBE I KRVAVE DIKTATORE,

U STVARI, NE BI TREBALO DA ZAKLJUČIMO, PRE NEGO ŠTO IZLOŽIMO NAŠE RAZMIŠLJANJE, DA ĆE RAT I NASILJE NEKIH ZAJEDNICA UNIŠTITI SVE PRED SOBOM. ALI, NE SMEMO SE ZADOVOLJAVATI TIME DA TE SMRTONOSNE SUKOBNE POSMA-TRAMO SAMO KAO NESREĆNE SLUČAJEVE, ODNOSNO IZUZETKE. AKO POGLEDAMO OKO SEBE, VIDIMO DRUŠTVA KOJA SU UNIŠTENa, POGOĐENA ILI IZMANIPULISANA. ODUVEK SE ZNALO DA JAVNIM ŽIVOTOM VLADAJU VIŠE STRASTI NEGO INTERESI. MEĐUTIM, SVE VIŠE U DANAŠNJEM SVETU, STRASTI NAVODE NA NEGACIJU ONOG DRUGOGA PRE NEGO NA SUKOB SA NJIM.

SVET KOJI SE POVLAČI

STOTINE MILIONA LJUDI, PRIMORANIH DA NAPUSTE SVOJU ZEMLJU ZBOG SIROMAŠTVA, NASILJA LJUDI ILI RATOVA, VIDIMO PO PUTEVIMA I U IZBEGLIČKIM LOGORIMA. NEKI OD NJIH, POSEBNO U KINI, NALAZE U GRADOVIMA JEDINI NAČIN DA PREŽIVE I, ČAK, ZAPOČNU NOVI DRUŠTVENI ŽIVOT. ALI OVI „RASELJAČENI SELJACI“, KAKO IH NAZIVA FARAD KOSROKAVAR (FARHAD KHOSROKHAVAR), SVI TI MLADI NEZAPOSLENI LJUDI KOJE PRIVLAČI SJAJ URBANE POTROŠNJE NISU U MOGUĆNOSTI DA SE INTEGRIŠU U SREDNJE KLASE ZAŠTIĆENE OD DRŽAVA KOJE IH PONOVO DELE I, S NJIMA, MNOGE DRUGE, PRIPADNIKE RAZLIČITIH DRUŠTVENIH KATEGORIJA OD VRHA DO DNE SOCIJALNE LESTVICE SA SVIH KONTINENATA, KOJI PROLAZE KROZ GEOPOLITIČKE I SOCIOKULTURNE PROMENE KOJE IH MNOGO VIŠE UNIŠTAVAJU NO ŠTO IM OMOGUĆAVAJU DA POSTANU DEO MODERNOG SVETA.

U NAŠEM DELU SVETA NAVIKLI SMO DA KONSTATUJEMO DA ĆE RAST NIVOA ŽIVOTA I POLITIKE DRUŠTVENE SOLIDARNOSTI UKINUTI ILI SMANJITI VELIKU BEDU KARAKTERISTIČNU ZA POČETKE INDUSTRIJALIZACIJE. MEĐUTIM, NI U NAJBOGATIJIM ZEMLJAMA VIŠE SE NE VERUJE DA JE DOVOLJNO POLA VEKA INTENZIVNO RADITI DA BISTE OSTVARILI BOLJI ŽIVOT. U NAJBOGATIJIM ZEMLJAMA, ČIJI STANOVNICI IMAJU NAJBOLJU ZAŠTITU, BILANS POSLEDNJIH DECENIJA JE NEGATIVAN. SOCIJALNE RAZLIKE SE UVEĆAVAJU; SOCIJALNE LESTVICE POSTAJU PREKRATKE: „GOLDEN BOVS“ SE NE NALAZE NA VRHU NACIONALNOG DRUŠTVA, VEĆ IZNAD NJEGA, A SIROMAŠNI I ODBAČENI NISU NA DNU, VEĆ ISPOD SOCIJALNE LESTVICE, VIŠE NAD PONOROM.

DOSTIGNUĆA RADNIČKOG POKRETA I SNAGA SINDIKALIZMA OMOGUĆILI SU DA SE U INDUSTRIJSKIM ZEMLJAMA STVORE ZAVIDNI SISTEMI SOCIJALNE ZAŠTITE; ONI DANAS GUBE NA SNAZI I SVUDA SE SMIŠLJAJU STRATEGIJE ZA POVLAČENJE, KOJE ZA CILJ IMAJU ODRŽANJE PRIHVATLJIVE ZDRAVSTVENE ZAŠTITE, ISPLATU PENZIJA, BRIGU O OSOBAMA S INVALIDITETOM I DOSTUPNOST SVE SKUPLJIH MEDICINSKIH TRETMANA I ANALIZA. BORBU ZA USPORAVANJE OVOG NAZADUJUĆEG PROCESA NE VODE NAJSIROMAŠNIJI, NEGO, NAPROTIV, ONI KOJI NAJVIŠE MOGU DA VRŠE PRITISAK NA DRŽAVU; TO SU SREDNJE KLASE KOJE SU UGROŽENIJE I OD NAJSIROMAŠNIJIH I NAJSLABIJIH. OVI POSLEDNI SU NAJVIŠE DEFAVORIZOVANI, NESTAJU U TAMI, ODLAZE NA MAMINE ILI U ILEGALU.

TREBA LI ZAKLJUČITI, na OSNOVU OVIH PESIMISTIČKIH ZAPAŽANJA, da U NAŠIM DRUŠTVIMA, u KOJIMA su se u PROŠLOSTI DESILE NAJVEĆE SOCIJALNE INOVACIJE, VLADA MUK, KAO da SVUDA ODJEK KRSTAŠKIH I DRUGIH RATOVA GUŠI BILO KAKVU AKTIVNOST, BILO KAKVO INTERNO SOCIJALNO NESLAGANJE, I TO NAJVIŠE U ZAPADNIM ZEMLJAMA. ISTINA JE DA SU SE NOVI SOCIJALNI POKRETI KOJI SU NASTALI ODMAH POSLE 1968. BRZO ISTROŠILI, A S NJIMA I NADE RAZNIH INTELEKTUALACA, NA ČELU SA MNOM LIČNO. ČELIJE EKSTREMNE LEVICE, IAKO OMOGUĆAVAJU POLITIČKO IZRAŽAVANJE ONIMA KOJI SE VIŠE NE PREPOZNAJU U TRADICIONALNIM PARTIJAMA, NE PREDLAŽU NI DUGOROČNU STRATEGIJU NI CILJEVE BORBE.

DAKLE, NE TREBA KOD STARE LEVICE, I JOŠ STARIJE ULTRALEVICE TRAŽITI NOVA REŠENJA. IAKO UTICAJ RADNIČKOG POKRETA OSTAJE ZNAČAJAN U NAŠIM INSTITUCIJAMA I IDEJAMA, IAKO SU ANTIAUTORITATIVNI POKRETI POSLE '68 VEOMA UTICALI NA BRIGU

0 BOLESNICIMA U BOLNICAMA, RADNICIMA DOSELJENICIMA, HOMOSEKUALCIMA ILI BORBAMA ZA LOKALNU KULTURU, „SOCIJALNI PROBLEMI" NISU DOVELI DO NASTANKA VELIKIH „SOCIJALNIH POKRETA". ČVRSTA POVEZANOST ZAPOSLENIH U EKONOMSKIM ZAHTEVIMA I POLITIČKIM BORBAMA POLAKO SLABI, A TO NAJVIŠE ŠTETI POLITIČKIM PARTIJAMA, POSEBNO ONIMA LEVE ORIJENTACIJE. U FRANCUSKOJ JE KOMUNISTIČKA PARTIJA SKORO NESTALA, A IZNENADNI IZBORNI PORAZ LIONELA ŽOSPENA (LIONEL JOSPEN) U APRILU 2002. NAMEĆE FRANCUSKOJ LEVICI SKORO POTPUNO UNUTRAŠNJE REDEFINISANJE, KAO ŠTO JE TO VEĆ BIO SLUČAJ U DRUGIM ZEMLJAMA. DESNIČARSKE PARTIJE, OSIM ONIH U SAD, DEFINIŠU SE SAMO SVOJIM PODREĐENIM STAVOM U ODNOSU NA SUPERSILU.

U ČEMU JE SMISAO

SVA OVA NEGATIVNA ZAPAŽANJA OBUHVATAJU MNOGO ŠIRU TEINU OD DEKOMPOZICIJE DRUŠTVA I DESOCIJALIZACIJE, A ZAUZEĆE VAŽNO MESTO U POGLAVLJIMA KOJA SLEDE. DVE SLIKE SE NAMEĆU PRI POSMATRANJU: DESOCIJALIZACIJA, TJ. KRAJ SOCIJALNOG, I NASILJE KOJE SE ČINI NA HILJADU NAČINA I KOJE PRODIRE SVUDA, ODBACUJUĆI SVE NORME I „SOCIJALNE" VREDNOSTI. NJIMA SE DODAJE I TREĆA SLIKA, JEDNAKO ZNAČAJNA KAO PRVE DVE: RAST KULTUROLOŠKIH ZAHTEVA, KAKO U NEOKOMUNITARNOM OBLIKU TAKO I SAMO JEDNOG SUBJEKTA U POTRAŽIVANJU KULTURNIH PRAVA. GOVORILI SMO O „SOCIJALNIM AKTERIMA" I SOCIJALNIM POKRETIMA; U SVETU U KOME SE VEĆ NALAZIMO SVE ČEŠĆE ČEMO GOVORITI O INDIVIDUALNIM SUBJEKTIMA I „KULTUROLOŠKIM POKRETIMA".

VIŠE NE VERUJEMO U NAPREDAK; ZABRINUTI SMO ZBOG RASPADA GRADOVA

1 RURALNIH OBLASTI, ZBOG SOCIJALNOG NASILJA I SVETIH RATOVA. TO NAS NE VODI U PESIMIZAM KOJI BI OLAKŠAO ŽIVOT VEĆINI PRIPADNIKA SREDNJE KLASI U RAZNIM DELOVIMA SVETA, VEĆ NAS NAVODI DA POSTAVIMO PITANJE: GDE ĆE UBUDUĆE DA SE POJAVI NEKI POKRET, KOJA ĆE SILA DA ZAUSTAVI RAT?

U OVOJ KNJIZI BIH ŽELEO DA DAM ODGOVOR NA TO PITANJE, ISTRAŽUJUĆI NAJVEĆE PROMENE KOJE SU SE DESILE U NAŠIM DRUŠTVIMA. PREUZIMAM RIZIK DAJE TAJ CILJ TEŠKO DOSTIĆI, ZATO ŠTO JE NEMOGUĆE ŽIVETI A NE NALAZITI REŠENJE ZA PRETNJE KOJE NAS OPTEREĆUJU I ZA PROMENE TOKOM KOJIH JE VEĆ DOŠLO DO PRELAZA S JEDNOG TIPA NA DRUGI TIP DRUŠTVA.

ODLUČIO SAM DA U OVOM PRVOM ODELJKU VIŠE PAŽNJE POSVETIM DOGAĐANJIMA NEGO ANALIZI ILI FORMULISANJU NEKE OPŠTE VIZIJE, U OKVIRU KOJE BI SE NALAZILA POSEBNA ZAPAŽANJA. OVO IZLAGANJE, DALEKO JOŠ OD TEORIJSKIH ULOGA,

TREBA DA NAM POMOGNE DA POSTAVIMO GLAVNE AKTERE U KONKRETNU ISTORIJSKU SITUACIJU.

GLAVNI AKTER SU NARAVNO SAD, ALI OGROMAN I RAZNOLIK SOCIJALNI PROSTOR U KOME SE Taj akter razvija povećava mogućnost da istovremeno podlegnemo i dijabolizaciji vlade SAD i fascinaciji zemljom koja rukovodi potrošnjom i masovnim komunikacijama celoga sveta, zemljom s ogromnom naučnom i tehnološkom prednošću u odnosu na druge zemlje.

KAKO TOME PRISTUPITI? MISLIM DA MORAMO DA UZMEMO U OBZIR DA SU SAD BILE PRVENSTVENO TLE ZA IZBEGLICE, A ISTOVREMENO I JEDNA ZEMLJA KOJA JE OSVAJANA, ZEMLJA OTKRIĆA I SUKOBA KOJI SU NJEN UNUTRAŠNJI ŽIVOT UČINILI I OPČINJAVAJUĆIM I ZABRINJAVAJUĆIM. I DANAS, UPRKOS MASIVNOM PRILIVU HISPANOAMERIČKIH DOSELJENIKA, SAD SE MANJE BAVE SVOJIM INTERNIM PROBLEMIMA NEGO SVOJOM MEĐUNARODNOM ULOGOM, A TO JE IZAZIVALO, OD RATA U VIJETNAMU DO OKUPACIJE IRAKA, SVE VIŠE RASPRAVA, PODELA I, ČAK, SUKOBNE ZBOG KOJIH SU SAD DANAS ZEMLJA KOJA JE MNOGO BLIŽA VELIKOJ BRITANiji IZ 1904. NEGO SAD IZ 1954. OVA ZEMLJA OKRENUTA SEBI I PONOSNA NA SVOJE USPEHE UBUDUĆE ĆE SE NAĆI NA UDARU MASOVNIH POKRETA I DRŽAVNIH POLITIKA KOJI ĆE NAPASTI NJENU HEGEMONIJU I VOJNA PREDUZEĆA.

„ZAPADNI SVET“, TA NEJASNA ALI REALNA SKUPINA, RASTURENA JE, A VIDELI SMO I KAKO JE SUROVO UMANJENA ULOGA VELIKE BRITANije. SVEMOĆNA AMERIKA SE MNOGO MANJE NEGO RANIJE INTERESUJE ZA EVROPU I LATINSKU AMERIKU. IZMEĐU SAD I KINE PREOSTALI SU SAMO SEKUNDARNI CENTRI MOĆI, OD KOJIH JE EVROPSKA ZAJEDNICA NAJVIDLJIVIJA, I JEDNA ZBRKANA GOMILA KOJU NAZIVAMO ISLAMSKIM SVETOM, RASTRZANA IZMEĐU PROPALIH POKUŠAJA MODERNIZACIJE I SMANJENJA FUNDAMENTALIZMA, SJEDNE STRANE, I RATNIČKIH NARNERA S DRUGE.

CILJ OVOG BRZOG GEOPOLITIČKOG PODSEĆANJA JESTE DA SE SHVATI DA OBJAŠNENJE ZA AKTUELNE POKRETE NE TREBA TRAŽITI NA STROGO POLITIČKOM NIVOU. TO SE DEŠAVA NA SVETSKOM NIVOU I ČISTO POLITIČKA ANALIZA NE BI BILA DOVOLJNA.

KAO ŠTO SAM VEĆ ISTAKAO, MOJA POLAZNA TAČKA JE DA SMO SVEDOCI RASPADA „SOCIJALNOG“ ANALIZA DRUŠTVENE STVARNOSTI SAMO SOCIJALNOM TERMINOLOGIJOM NASLEDILA JE „POLITIČKI“ UNIVERZUM KOJI JE VLADA O TOKOM DUGOG PERIODA, ZAPOČEVŠI SA MAKIJAVELIJEM PA SVE DO TOKVILA, SA HOBSONOM I RUSO-OM U MEĐUVREMENU. KRIZA I RASPAD SOCIJALNE PARADIGME **društvenog života** STVORILI SU HAOS S NASILJEM, RATOM, DOMINACIJOM TRŽIŠTIMA KOJA IZBEGAVAJU SVAKU SOCIJALNU REGULATIVU - ALI TAKOĐE I OPSEDNUTOST ZAJEDNICA SOPSTVENIM IDENTITETOM.

ORGANIZACIJA DRUŠTVA KOJOJ „ODOZGO“ PRETI ONO ŠTO NAZIVAMO GLOBALIZACIJA, NE MOŽE U SEBI DA PRONAĐE NAČINE ZA OBNOVU. UPRAVO „DOLE“ GDE SE SVE VIŠE RADIKALNO I STRASNO OBRAĆA POJEDINCU, A NE VIŠE DRUŠTVU, TRAŽIMO NEKU SNAGU KOJA BI MOGLA DA ODOLI SVIM VIDOVIMA NASILJA. U TOM INDIVIDUALISTIČKOM, VEOMA RAZNOLIKOM UNIVERZUMU MNOGO NJIH TRAŽI I PRONALAZI „SMISAO“ KOJI VIŠE NE NALAZE U SOCIJALNIM I POLITIČKIM INSTITUCIJAMA - I KOJI JEDINI MOŽE DA POKRENE ZAHTJEVE I NADE KOJE MOGU IZAZVATI DRUGAČIJU KONCEPCIJU POLITIČKOG ŽIVOTA.

TRI TEME KOJIH SAM SE UPRAVO DOTAKAO JESU: 1) RASPAD SOCIJALNOG, 2) JAČANJE SILA KOJE SU IZNAD DRUŠTVA KAO ŠTO SU RAT, TRŽIŠTA, ZATVARANJE U ZAJEDNICE, LIČNO I MEĐUSOBNO NASILJE I 3) POZIVANJE NA INDIVIDUALIZAM KAO „MORALNI“ PRINCIP. ZAR OVE TEME NISU MEĐUSOBNO POVEZANE? ZAR UPRAVO RASPAD SOCIJALNOG NE IZAZIVA I PORAST NASILJA I OKRETANJE PERSONALNOM SUBJEKTU U ISTI MAH?

CENTRALNI PREDLOG NA OSNOVU KOGA SE MOŽE PONOVO IZGRADITI POZITIVNA SOCIJALNA ANALIZA JE, PO MENI, DA SE, PROTIV BEZLIČNIH SILA (MOGU SE NAZVATI I **nesocijalne**) KOJE OSVAJAJU DRUŠTVENU OBLAST, NE MOŽE VIŠE BORITI SOCIJALNIM REFORMAMA KOJE OMOGUĆAVA NEKI DRUŠTVENI POKRET. TO SE MOŽE UČINITI SAMO POZIVAJUĆI SE NA PRINCIPE DELOVANJA **koji**, TAKOĐE, **nisu socijalni** POŠTO DIREKTNO UGROŽAVAJU LJUDSKA PRAVA. KADA JE PITANJE ŽIVOTA I SMRTI SVEPRISUTNO, INTERVENCIJE U JAVNOSTI NISU DOVOLJNE DA REŠE SVE PROBLEME. ŽIVOT OD SADA POSTAJE JEDAN POKRET PREKO KOJEG SE NJEGOVI AKTERI, UMEMTO DA SE IDENTIFIKUJU SA SPOLJNOM VREDNOŠĆU ILI CILJEM, OTKRIVAJU U SEBI SAMIMA, U ODBRANI SOPSTVENE SLOBODE I SOPSTVENE SPOSOBNOSTI DA DELAJU U SKLADU SA SOBOM, KAO ŠTO JE TO ČINILO „DRUŠTVO“ U PRETHODNOJ SITUACIJI. TAKO NASTAJE PRAVAC KOJI ODOLEVA LOGICI MOĆI I TRŽIŠTA, KAO I INTEGRISANJU U ZAJEDNICU. ALI, TREBA DODATI DA SE, PRE NEGO ŠTO OVE PRETPOSTAVKE BUDU OPŠIRNIJE PREDSTAVLJENE, SAMOSVESNI SUBJEKAT NIKAKO NE SVODI NA SAMO JEDAN STAV O UNUTRAŠNJEM POSREDOVANJU I POTRAZI ZA SOBOM TOKOM KOJE DOLAZI DO ELIMINISANJA SVIH UTICAJA SPOLJNOG SVETA; ON SE PRE SVEGA POTVRĐUJE U BORBI PROTIV SVEGA ONOGA ŠTO GA OTUĐUJE I SPREČAVA DA DELUJE U SKLADU SA SOPSTVENOM NADogradnjom. INDIVIDUALNI SUBJEKT SE BORI PROTIV OBLIKA DRUŠTVENOG ŽIVOTA KOJI POKUŠAVAJU DA GA UNIŠTE, ALI I PROTIV ONOG INDIVIDUALIZMA KOJI JE IZMANIPULISAN STIMULISANJEM TRŽIŠTA I PROGRAMA. U ISTO VREME JE, KAO NEGATIVNA REAKCIJA, U ZEMLJAMA I KATEGORIJAMA KOJE TRPE DOMINACIJU, PRIMETAN RAZVOJ ZAHTEVA ZA FORMIRANJE ZAJEDNICA. OVI ZAHTEVI PREDSTAVLJAJU MOĆNU PODRŠKU POTVRĐIVANJU SEBE KAO SUBJEKTA, ALI TAKOĐE STALNO POKUŠAVAJU I DA GA UNIŠTE.

SUBJEKAT NE ČINI SAMO REČ KOJA OSLOBAĐA; SUBJEKAT SU I JEDNO DELOVANJE I JEDNA SVEST KOJI SE NAJČEŠĆE POTVRĐUJU SVOJOM BORBOM PROTIV ORGANIZOVANIH SILA KOJE ISTOVREMENO SUBJEKTU OMOGUĆAVAJU KONKRETNU EGZISTENCIJU I POKUŠAVAJU DA GA SLOME, PO VEĆ POZNATOM MODELU RELIGIOZNIH, POLITIČKIH I DRUŠTVENIH POKRETA KOJI SU U IME NEKOG BOGA, NARODA ILI SLOBODE I JEDNAKOSTI, OSVOJILI VLAST I UČUTKALI LIČNE SLOBODE, KAO ŠTO JE TO ČINIO LENJIN OD KRAJA 1917. GODINE.

SUBJEKAT NIJE NI „DODATAK DUŠI“ NI ORUĐE U RUKAMA ONIH KOJI SU STVORILI JAVNE ILI PRIVATNE APARATE UPRAVLJANJA.

DEFINICIJU NOVE PARADIGME NIJE MOGUĆE FORMULISATI SVE DO KRAJA OVOG PRVOG DELA. ALI, VEĆ JE JASNO DA SE ONA NE DEFINIŠE NI KAO ETAPA U NAPRETKU, NI KAO IDEOLOGIJA ILI SLIKA SVETA. RASPAD DRUŠTVENIH I KULTURNIH ZATVORENIH GRUPACIJA, POPUT HOLISTIČKIH SISTEMA KOJE JE ANALIZIRAO LUJ DIRNON (LOUIS DUMAT), OSLOBAĐA, S JEDNE STRANE, SNAGE PROMENE KOJE JE SVE MANJE MOGUĆE KONTROLISATI, KAO ŠTO JE SLUČAJ SA GLOBALIZOVANIM KAPITALOM, A SA DRUGE STRANE I RAZLIČITE VRSTE KRIZE, PREKIDA, NASILJA KOJI SU TAKOĐE I ODRAZ OPŠTEG PROCESA DESOCIJALIZACIJE (TJ. RASPAD MEHANIZAMA PRIPADANJA GRUPAMA I

INSTITUCIJAMA KOJE BESKONAČNO ODUGOVLAČE S NJIHOVOM INTEGRACIJOM I USMERAVAJU NJIHOVE PROMENE). TAKO SE OSLOBAĐA I ODNOS SA SOBOM, SVEST O SLOBODI I ODGOVORNOSTI, KOJA JE BILA ZAROBLJENA UNUTAR INSTITUCIONALNIH MEHANIZAMA KOJI SU IMALI ULOGU DA SVIMA NAMETNU VREDNOSTI, NORME, VRSTE AUTORITETA I SVE NAŠE DRUŠTVENE REPREZENTACIJE. OVA DVOSTRUKA DISOCIJACIJA MOŽE DA REZULTIRA KAKO SLABLJENJEM (ČAK I NESTANKOM) STROGO SOCIJALNOG PROSTORA, TAKO I POJAVOM NOVIH INSTITUCIJA.

ANALIZA KOJOJ PRISTUPAM JE NORMATIVNA: ZASNIVA SE NA IDEJI DA U DANAŠNJEM DRUŠTVU POSTOJE, S JEDNE STRANE, SILE DESTRUKCIJE SOCIJALNIH AKTERA, KOJE DELUJU POZIVAJUĆI SE NA PRIRODNU NEOPHODNOST, I, NASUPROT NJIH, OBLICI SUBJEKTA (RELIGIOZNI, POLITIČKI, SOCIJALNI ILI MORALNI) KOJI ODOLEVAJU SVEMU ŠTO PRETI DA UGROZI SLOBODU. IZMEĐU NJIH SE ODRŽAVAJU (ČAK I JAČAJU) INSTITUCIJE KOJE SE TRUDE DA OBLIKUJU AUTONOMIJU SOCIJALNOG. TAKO DANAS, KAO I NEKADA, NE MORA NEIZBEŽNO DA POBEDI DOBRO ILI ZLO, A NIJE NEMOGUĆE NI DA SOCIJALNI SVET BUDE DOVOLJNO JAK DA SE SAM ODUPRE NEOBUZDANIM ELEMENTIMA. AKO JE MOJA ANALIZA NORMATIVNA, ONA NE PREDSTAVLJA APOLOGIJU.

POŠTO SAM SOCIOLOG, NARAVNO DA NEĆU POKUŠAVATI DA UNIŠTIM SOCIOLOGIJU. ALI, TREBA DA SE RAZUME DA NE POSTOJI NIKAKAV UBEDLJIVI RAZLOG DA SE SOCIOLOGIJA POISTOVETI S ANALIZOM SAMO JEDNOG NAČINA (ILI SAMO JEDNE ETAPE) MODERNIZACIJE. NE TREBA ZABORAVITI DA SU „SOCIJALNE“ KATEGORIJE KOJE SE DANAS RASPADAJU PRE MANJE OD DVA VEKA VEĆ ZAMENILE „POLITIČKE“ KATEGORIJE. SOCIOLOŠKA ANALIZA SE ZASNIVA NA VIDLJIVIM ČINJENICAMA. JA NE BIH NI GOVORIO O KRIZI SOCIJALNOG, USPONU NEDRUŠTVENOG NASILJA I INDIVIDUALNOG SUBJEKTA, DA SE TI FENOMENI VEĆ NE MOGU KONSTATOVATI I OKO NAS I U NAMA.

NE PRIZIVAM OVDE NI NEKO NESTALO ZLATNO DOBA, NI NOVU KONCEPCIJU NAPRETKA. GOVORIM O NAŠEM ISKUSTVU I, NA PRVOM MESTU, O ISTORIJSKOJ SITUACIJI U KOJOJ SE ODVIJA PROMENA PARADIGME KOJOM SE BAVI OVA KNJIGA.

RASPAD DRUŠTAVA

DA LIJE ZAISTA REČ O NEKOM NOVOM DRUŠTVU? U PRETHODNIM TIPOVIMA DRUŠTVA, TEHNIČKI NAČIN PROIZVODNJE BIO JE NEDELJIV OD DRUŠTVENOG NAČINA PROIZVODNJE. ORGANIZACIJA RADA, U ONOM SMISLU U KOM SU JE DEFINISALI TEJ-LOR (TAYLOR), A ZATIM I FORD (FORD), SASTOJALA SE U TOME DA SE UČINI IZMENA U POSLU RADNIKA S CILJEM OSTVARIVANJA ŠTO VEĆEG PROFITA, A RAD PO UČINKU, TOLIKO ZASTUPLJEN, PREDSTAVLJAO JE PRE SVEGA EKSTREMNI OBLIK KLASNE DOMINACIJE. SVET INFORMACIJA JE, NAPROTIV, STROGO TEHNOLOŠKI, ŠTO ZNAČI DA SU NJEGOVE TEHNIKE SOCIJALNO NEUTRALNE I NEMAJU, SAME PO SEBI, NEIZBEŽNE SOCIJALNE POSLEDICE. DA LI TO ZNAČI DA TU VIŠE NE POSTOJI DOMINACIJA? NE, NARAVNO. KLASNI SUKOB, AKO IH JOŠ UOPŠTE MOŽEMO TAKO NAZIVATI, ODVIJAJU SE SADA VIŠE NA NIVOU GLOBALNE UPRAVE, NAROČITO FINANSIJSKE, NEGO NA NIVOU RADA I ORGANIZACIJE PROIZVODNJE. INDUSTRIJSKO DRUŠTVO JE ZASNOVANO NA FABRICI I RADIONICI; NA TOM SU SE NIVOU JAVILI I SINDIKATI SA SVOJIM ZAHTEVIMA, ŠTRAJKOVIMA I GRUPNIM PREGOVORIMA. SLIKA KOJU PREDLAŽE GLOBALIZACIJA JESTE SLIKA MREŽA INFORMACIJA I RAZMENA, KOJA PRAKTIČNO MATERIJALNO NE MORA NI DA POSTOJI, A TRANSFORMACIJA PREDUZEČA TOKOM POSLEDNJIH DVADESET GODINA ČESTO SE SASTOJALA U TOME DA SE SEKTORI PROIZVODNJE PREBACE U INOSTRANSTVO

I DA SE FRAGMENTIRA, TJ. ZNAČAJNO SMANJI, VELIČINA PREDUZEČA. SLIKA, KOJA JE POSTALA KLASIKA, PREDSTAVLJA JEZGRO PREDUZEČA SASTAVLJENO OD „MANIPULATORA SIMBOLIMA“, KAKO IH RAJH (REICH) NAZIVA, I POKAZUJE KOLIKO SU NEVAŽNI POSTALI „PROIZVODNI“ RADNICI.

VELIKI KONFLIKTI NASTAJU DANAS OKO PRAVCA ISTORIJSKE PROMENE, TJ. ZBOG MODERNIZACIJE. PODSEĆAM NA VAŽNU RAZLIKU - **socijalni** POKRETI KOJI SU NASTALI U ODREĐENOM TIPU DRUŠTVA, ZARNENJENI SU **istorijskim** POKRETIMA KOJI ODGOVARAJU JEDNOM TIPU UPRAVLJANJA ISTORIJSKOM PROMENOM. GLOBALIZACIJA JE, MORAMO PONOVIĆI, EKSTREMNI OBLIK KAPITALIZMA KOJI NEMA PROTIVTEŽU. KLASNA BORBA DAKLE NESTAJE, ALI NE ZATO ŠTO SU SE POBOLJŠALI ODNOSI IZMEĐU POSLODAVACA I ZAPOSLENIH, VEĆ ZATO ŠTO SU SUKOBNI PREŠLI S UNUTRAŠNJIH PROBLEMA PROIZVODNJE NA GLOBALNE STRATEGIJE MULTINACIONALNIH KOMPANIJA I FINANSIJSKIH MREŽA.

POKRETI KOJI SE PROTIVE GLOBALIZACIJI POSVEĆENI SU KRITICI POLITIKE SAD I NAJBOGATIJIH ZEMALJA, POKUŠAVAJUĆI DA OSMISLE BROJNE LOKALNE POKRETE KOJI SE STVARAJU U MNOGIM ZEMLJAMA; MEĐUTIM, DO SADA, NISU UMELI DA OSMISLE NIKAKVU OPŠTU ANALIZU SUKOBNA NA SVETSKOM NIVOU.

EKOLOŠKI POKRET SE NALAZI U ISTOJ SITUACIJI; ONI BRANE PRIRODU, ZEMLJU; NAPADAJU ONE KOJI UNIŠTAVAJU ŽIVOTNU SREDINU I ZASTUPAJU IDEJU **dugoročnog razvoja**, TJ. BRANE INTERESE ONIH KOJI SU SUVIŠE DALEKO, VREMENSKI ILI PROSTORNO, DA BI IH NEKO ČUO. MEĐUTIM, STALNO NAILAZE NA OTPOR DRŽAVA I ZATO SU IM REZULTATI VRLO OGRANIČENI.

POJAM DRUŠTVENIH KLASA SE NAMETNUO U PERIODU KADA SU SE RAZLIČITE KATEGORIJE ZAPOSLENIH, S RADNICIMA NA ČELU, PRE SVEGA DEFINISALE U ODNOSU NA DRUŠTVENE ODNOSI STVORENE U RADU. KADA JE REČ O GLOBALIZACIJI, TREBA DA UPOTREBIMO OPŠTE KATEGORIJE, A KATEGORIJA KLASA NE ZADOVOLJAVA U POTPUNOSTI TAJ KRITERIJUM. NAJČEŠĆE ČUJEMO DA SE PREGOVORI O HUMANOSTI ILI BUDUĆIM GENERACIJAMA, ILI ČAK O SIROMAŠNIM NARODIMA, NEGO O SOCIJALNO DEFINISANOJ KATEGORIJI. ISTORIJSKE AKTERE VIŠE NE DEFINIŠEMO SOCIJALNOM TERMINOLOGIJOM VEĆ KORISTEĆI SASVIM DRUGAČIJI REČNIK, KOJIM SE DIREKTNO PREISPITUJU DOSTOJANSTVO POJEDINACA, USLOVI PREŽIVLJAVANJA NAŠE PLANETE ILI KULTURNA RAZNOLIKOST. POJMOVI KOJI SU STROGO SOCIJALNI, KAO NA PRIMER DRUŠTVENE KLASI, SVE SLABIJE MOGU NEŠTO DA OBJASNE ILI DA POKRENU MASE.

DOMINANTNA ULOGA TRŽIŠTA, KONKURENCIJE I KOALICIJA INTERESA, UZ NEIZOSTAVNU KORUPCIJU, NE PREDSTAVLJAJU NOVOST. AKO GOVORIMO O „NEOLIBERALI-ZMU“ TO JE UPRAVO ZATO ŠTO JE KRAJ XIX VEKA OBELEŽILA DOMINACIJA LIBERALIZMA, PRE NEGO ŠTO SU SINDIKATI I „RADNIČKE“ PARTIJE IZDEJSTVOVALI NOVE NAČINE REGULISANJA EKONOMIJE OD STRANE DRŽAVE, KAO I ELEMENTE SOCIJALNE ZAŠTITE ZA SVE I PRERASPODELU PRIHODA. NOVO JE TO DA SE KONKURENCIJA NE USPOSTAVLJA IZMEĐU SLIČNIH ZEMALJA, KAO ŠTO JE TO BIL SLUČAJ KADA SU VELIKA BRITANIJA, NEMAČKA, SAD I FRANCUSKA BILE MEĐUSOBNO KONKURENTNE I ISTOVREMENO POTPISIVALE EKONOMSKE I POLITIČKE DOGOVORE O OTVARANJU BILATERALNIH TRŽIŠTA; SADA SU S JEDNE STRANE BOGATE ZEMLJE, MANJE-VIŠE „SOCIJALDEMOKRATSKE“, A S DRUGE STRANE ZEMLJE SA NAJNIŽIM DOHOTKOM I NEPOSTOJEĆIM SINDIKATIMA (I U KOJIMA JE ŠIROKO ZASTUPLJEN PRINUDNI RAD). SVE DO SADA JE BIL NEMOGUĆE

USKLADITI SOCIJALNE I FISKALNE POLITIKE SAMO U OKVIRU EVROPSKE ZAJEDNICE. TA NOVOST MORA BITI PRIHVACENA. BESMISLENO JE VEROVATI DAJE MOGUĆE PODIĆI BARIJERE RADI ZAŠTITE NACIONALNE EKONOMIJE. TAKVA POLITIKA BI IMALA VEOMA NEGATIVNE POSLEDICE, KAO ŠTO JE TO VEĆ BIO SLUČAJ U PROŠLOSTI. INTERVENCIJE DRŽAVE NE TREBA VIŠE DA SLUŽE DA BI SE U ŽIVOTU ODRŽALA NEKOMPETETIVNA PREDUZEČA ILI DA BI SE DALE NEKAKVE GARANCIJE ODREĐENIM SOCIJALNIM KATEGORIJAMA IZ POLITIČKIH RAZLOGA I U SUPROTNOSTI SA SVAKOM EKONOMSKOM RACIONALNOŠĆU. OTPOR EVROPSKIH ZEMALJA PREMA TIM PROMENAMA ZNAČAJAN JE, ALI S VREMENOM OPADA.

ZA NAVEDENE ZEMLJE, I ONE KOJE SU USVOJILE SLIČAN SOCIJALNI PROGRAM, NIJEDAN POLITIČKI PROBLEM NIJE VAŽNIJI OD ISTRAŽIVANJA NOVOG NAČINA POLITIČKE INTERVENCIJE KOJA NE OMETA KONKURENTNOST, ALI ISTOVREMENO I ŠTITI STANOVNIŠTVO OD SUROVOSTI LIBERALNE EKONOMIJE NA KOJU VEĆINA ZEMALJA NIKAKO NE MOŽE DA UTIČE. GLEDAJUĆI IZ POLITIČKOG ASPEKTA, KOLIKO JE TEŽAK OVAJ PROBLEM DOKAZANO JE ONDA KADA JE DOVEO DO PADA BROJNIH VLADA U MNOGIM ZEMLJAMA. JOŠ JE TEŽE RAZVITI SISTEM INTERVENCIJA U KORIST ONIH KOJI SU SLOMLJENI I ISCRPLJENI ZBOG STALNIH AGRESIJA, KAO I ONIH KOJI VIŠE NE PRONALAZE POSAO KOJI IM ODGOVARA. POŠTO SOCIJALNU ZAŠTITU TREBA OSNAŽITI PARALELNO SA BORBOM PROTIV NELEGALNOSTI, TEŠKO JE **in abstracto** ODREDITI DUBINU RASHODA BUDŽETA, KOJA BI BILA PRIHVATLJIVA ZA STANOVNIŠTVO KOJE VOLI DA ODMERI POSTIGNUTE NAPRETKE.

ONI KOJIMA JE SUVIŠE TEŠKO DA ISPUNE TE ZADATKE I UVEK TRAŽE VIŠE OD DRŽAVE VODE SVOJU ZEMLJU U PROPAST. NEOPHODNO JE DA STALNO POSTOJI JAKA TENZIJA IZMEĐU NADMETANJA U STVARANJU I STRUČNOSTI, I NAPORA DA SE NAJVEĆEM MOGUĆEM BROJU STANOVNIKA SVAKE ZEMLJE OMOGUĆI DA UPRAVLJA SVOJINI ŽIVOTOM I UTIČE NA OKOLINU.

EVROPSKA PREDUZEČA SU VEOMA NAPREDOVALA I INTERNACIONALIZOVALA SE; MEĐUTIM, NAPOR EVROPLJANA U OBLASTI STVARANJA, ŠIRENJA I PRIMENE ZNANJA JE NEDOVOLJAN, A SVUDA JE, MANJE ILI VIŠE, NEUSPEŠNA INICIJATIVA DA SE SVAKOME PRUŽI MOGUĆNOST DA BUDE AKTER DRUŠTVENOG ŽIVOTA, I TO DOBRO PRIPREMLJEN, ZAŠTIĆEN, INFORMISAN I USMEREN. REŠENJE NIJE NI U ODRŽAVANJU AKTUELNIH „DRŽAVA-SPASITELJA“, NI U PRIHVATANJU LIBERALIZMA BEZ GRANICA. SAMO NAM OBNAVLJANJE NAŠIH IDEJA O DRUŠTVU I NJEGOVIM PROMENAMA MOŽE OMOGUĆITI DA U POTPUNOSTI FORMIRAMO SOCIJALNE POLITIKE KOJE ĆE ONDA OMOGUĆITI PREVAZILAŽENJE „DRŽAVE-SPASITELJA“ MENJAJUĆI SVOJE CILJEVE I NAČINE JAVNOG DELOVANJA PRE SVEGA.

AL T E R M O N D I J A L I Z A M

REZIMIRAJMO. GLOBALIZACIJA NE DEFINIŠE JEDNU ETAPU MODERNE, NOVU INDUSTRIJSKU REVOLUCIJU. ONA DEJSTVUJE NA NIVOU NAČINA UPRAVLJANJA ISTORIJSKOM PROMENOM. UKLAPA SE U EKSTREMNO KAPITALISTIČKI NAČIN MODERNIZACIJE, A TO JE KATEGORIJA KOJU NE TREBA MEŠATI SA TIPOM DRUŠTVA, KAO ŠTO SU FEUDALNO ILI INDUSTRIJSKO DRUŠTVO. I RAT, HLADAN ILI VRUĆ, PRIPADA TOM UNIVERZUMU KONKURENCIJA, SUKOBA I CARSTAVA, A NE PRIPADA UNIVERZUMU DRUŠTAVA I NJIHOVIH UNUTRAŠNJIH PROBLEMA U KOJE SPADA I KLASNA BORBA.

OKO UOPŠTENE TEINE ANTIGLOBALIZACIJE GRUPIŠE SE VELIKI BROJ RAZLIČITIH ZAHTEVA KOJI TEŽE JEDNOJ ZAJEDNIČKOJ TAČKI, A TO JE PROJEKAT

ALTERMONDIJALIZA-CIJE. OSNOV TISPEHA FORUMA U PORTU ALEGREU BIO JE U POKUŠAJU DA SE OKUPE DRUŠTVENI POKRETI I TOKOVI MIŠLJENJA KOJIMA JE CILJ DA DAJU POZITIVAN SMISAO MANIFESTACIJAMA U SIJETIU, GETEBORGU, ŽENEVI I OSTALIMA KOJE SU, PRE SVEGA, IMALE KRITIČKU FUNKCIJU. TAKO SE ORGANIZOVAO POKRET KOJI JE PODJEDNAKO I MOĆAN I RAZNOLIK I KOJI MOŽE DA PARIRA NAJVAŽNIJIM MOĆNICIMA GLOBALNE EKONOMIJE.

TI DAVIDI KOJI SU IZAZIVALI GOLIJATE MEĐUNARODNIH FINANSIJA POKRENULI SU TALAS NAKLONOSTI. STANJE EKONOMIJE, TAKO ČESTO PRIKAZIVANO KAO JEDNA ETAPA U NAPRETKU, SADA U OČIMA MNOGIH PREDSTAVLJA KONSTRUKCIJU U SLUŽBI PRIVILEGOVANIH I NA ŠTETU NAJSIROMAŠNIJH. AKO JE ANTIGLOBALISTIČKI POKRET PREKRŠTEN U ALTERMONDIJALISTIČKI, TO JE, VEĆ SMO REKLI, DA BI SE PRECIZNO NAGLASILO DA NIJE PROTIV OTVARANJA PROIZVODNJE KA SVETU I RAZMENE I DA SE BORI ZA DRUGAČIJU GLOBALIZACIJU, ONU KOJA NE BI GAZILA SLABIJE, LOKALNE INTERESE, MANJINE I ŽIVOTNU SREDINU U KORIST SAMO ONIH KOJI VEĆ POSEDUJU BOGATSTVO, MOĆ I UTICAJ.

ALTERMONDIJALISTIČKI POKRET ZAUZIMA DANAS PODJEDNAKO VAŽNO MESTO KAO SOCIJALIZAM U PRVIM DECENIJAMA INDUSTRIJSKOG DRUŠTVA. I JEDAN I DRUGI SE PRE SVEGA BORE PROTIV KAPITALISTIČKOG UPRAVLJANJA EKONOMIJOM I DRUŠTVOM. U SKLADU S TIM, I JEDAN I DRUGI SU NAPADALI, I JOŠ UVEK NAPADAJU PRE JEDAN NAČIN RAZVOJA NEGO TIP DRUŠTVA KOJI DEFINIŠU OBLICI PROIZVODNJE, ORGANIZACIJE I AUTORITETA. ALTERMONDIJALISTIČKI POKRET POZIVA NA DEMOKRATSKO UPRAVLJANJE VELIKIM ISTORIJSKIM PROMENAMA. OVA ULOGA JE BILA I OSTAĆE DRUGAČIJA OD ULOGE SINDIKALIZMA U INDUSTRIJSKOM DRUŠTVU, KOJI JE PREDSTAVLJAO VODEĆI DRUŠTVENI POKRET U DATOM DRUŠTVU. MEĐUTIM, SLABOST ALTERMONDIJALIZMA, KOJA JE PODJEDNAKO MANIFESTNA KAO I NJEGOV USPEH, PROIZLAZI IZ TOGA ŠTO Taj pokret ne uspeva jasno da definiše u ime koga, kojih interesa i kakve koncepcije društva se bori, tako da se izve-sna konfuzija provlači između odbrane određenih ostvarenih interesa i zahteva u ime kategorija koje su najviše pod dominacijom. U obrnutom slučaju, pogrešićemo ako u ovom pokretu vidimo samo kukavičko okupljanje manjinskih grupa. Takva greška se dogodila kod prvog pokreta za odbranu Łarzaka, koji nije bio zastareo, već je, naprotiv, bio predvođen seljacima s inovatorskim idejama koji su se borili protiv neproduktivnog širenja jednog vojnog logora. ALTERMONDIJALISTIČKI POKRET JE CENTRALNI ELEMENT NAŠE EPOHE, ZATO ŠTO SE DIREKTNO SUPROTSTAVLJA GLOBALIZACIJI KAO NASTOJANJU DA SE ELIMINIŠU SVI OBLICI SOCIJALNE I POLITIČKE REGULACIJE EKONOMSKIH AKTIVNOSTI.

ŠTA REĆI U ZAKLJUČKU OVOG PODSEĆANJA NA GLOBALIZACIJU, NA PERIOD TOKOM KOGA JE ONA BILA DOMINANTNA U EKONOMSKOJ STVARNOSTI I DRUŠTVENOJ MISLI? DA SMO PREŠLI IZ JEDNOG PERIODA U KOME SU DOMINIRALI STRUKTURALNI PROBLEMI KOJE JE IZAZIVAO JEDAN SOCIOEKONOMSKI SISTEM, U EPOHU U KOJOJ TRIJUMFUJE KAPITALIZAM, A TO ZNAČI DA ODREĐENI NAČIN UPRAVLJANJA ISTORIJSKOM PROMENOM I MODERNIZACIJOM ZAUZIMA CENTRALNO MESTO. U TOME JE UPRAVO I OSNOVNI SMISAO GLOBALIZACIJE. SADA TREBA DA SE PREISPITAMO ŠTA JE USLEDILO POSLE VELIKOG SEPTEMBARSKOG PREVRATA.

OD DRUŠTVA DO RATA

JOŠ JE TEŽE, ALI I NEOPHODNO, DEFINISATI PO ČEMU SE TO RAZLIKUJE Taj kratak period koji sam slikovito opisao da se simbolično proteže od pada Berlinskog zida do uništenja kula Svetskog trgovinskog centra, koje je predstavljalo zvaničan kraj i trijumf ratničkog duha. Suprotno onome što se još uvek često tvrdi, period globalizacije se i dalje karakteriše ubrzanim kruženjem usluga i dobara, ali i kulturoloških praksi i običaja - čak i društvenih i političkih predstava. Više se ne nameće logika jednog tipa društva, ali nije još to logika krstaškog rata ili carstva. Periodom, koji je pre svega definisala globalizacija, dominirao je više finansijski nego industrijski kapital, što je dovelo do pucanja tehnološkog mehura; međutim, istovremeno se dogodila i promena sveta koji ostaje multilateralan. SAD još uvek nisu smatrale da je samo njima dat zadatak da odbrane ceo svet. Oni koji su se protivili globalizaciji, uprkos osnovanim kritikama, nisu shvatili da se upravo tokom tog perioda potvrdila multikulturalna senzibilnost. Međutim, u aktuelnoj fazi američke politike, multikulturalizam je napušten. Više nije cilj razumeti drugu osobu i prepoznati, na primer, razlike između zapadnog modela kulture i islamskog modela, već boriti se protiv islama - ili pak onih koji ratuju u ime islama, talas antiamerikanizma, koji nije prestao da raste, posebno od početka drugog palestinsko--izraelskog sukoba (Intifada, septembar 2000-2005) i rata u Iraku, čini da ljudi suviše često veruju da nema nikakve promene u jednom svetu koji je pod totalnom dominacijom američke moći. Naprotiv, promene su duboke i brze: jedna vojna vizija zamenila je civilnu. U godinama pre 2001. SAD, a ujedno i najveći deo sveta - koji žive u društvu kojim vladaju ekonomski i tehnološki problemi, kao i stvaranje sve više društvenih pokreta, posebno feminizam i politička ekologija - bili su mišljenja da još uvek preživljavaju jednu globalnu promenu sveta koja nije potpuno u rukama njihovog upravljanja. Globalizacija uklanja ekonomiju iz svih ostalih društvenih sektora, a društvom vlada ekonomija; novi ratnici još nisu na vlasti.

Prelazak s jedne logike društva ili, još preciznije, društvene promene na logiku rata može se videti i kod islamista. Veliki planovi za stvaranje islamskih republika, u duhu onoga čime se bavio Homeini, propali su i ljudi su odustali. Oni koji su organizovali i izvršili atentat 11. septembra jesu borci čiji se cilj promenio: treba uništavati i terorizovati neprijatelja kao što to čine palestinski borci s logikom koja je bila (i ostala) iz nacionalnih razloga, i koji su spremni da poginu za oslobođenje svoje zemlje.

Iako mi nismo u stanju da dovoljno jasno shvatimo prelaz s jedne na drugu logiku, i te kako osećamo da se naše kategorije analize društvenog života brzo raspadaju i postaju beskorisne. Našim unutrašnjim problemima komanduju događaji svetskog ili kontinentalnog nivoa. Svako ponaosob, malo pomalo, prestaje da se definiše kao društveno biće. Mnogo pre nego što nanije nametnuta ideja o svetom ratu, mi smo već rede govorili o problemima rada i profesionalnog života. Oni su bili maskirani problemima zapošljavanja, tačnije nezaposlenosti, tj. gubitkom posla i siromaštvom. I, kada zaposleni u jednoj fabrici, koju su njihovi vlasnici zatvorili u cilju delokalizacije iako je donosila profit, pokrenu štrajk, zauzmu fabriku,

POSTAVE ULIČNE BARIKADE ILI PRETE DA ĆE SVE DIĆI U VAZDUH, TV GLEDAOCI SU POTRESENI NJIHOVOM NESREĆOM, ALI SE NE PRIDRUŽUJE PROTESTU.

POSTEPENO SNIO OTKRILI DA NEKI UDALJENI DOGAĐAJI KOMANDUJU DOGAĐAJIMA, POLITIČKIM KONFLIKTIMA I DRUŠTVENIM KRIZAMA KOJE SE DEŠAVAJU OKO NAS. LOKALNE OKOLNOSTI NISU ZAISTA REZULTAT LOKALNIH DEŠAVANJA, IAKO LOKALNO STANJE DAJE DRUGI SMISAO DOGAĐAJIMA KOJE, PRE SVEGA, OBJAŠNJAVAMO NA GLOBALNOM NIVOU.

JOŠ OD DRUGOG SVETSKOG RATA JASNO NAM JE DA OBJAŠNJENJE LOKALNIH DEŠAVANJA TREBA TRAŽITI NA SVETSKOM NIVOU. TO JE POSEBNO BIO SLUČAJ KOD HLADNOG RATA I ŠIRENJA KOMUNISTIČKOG REŽIMA NA OGROMNO PROSTRANSTVO KINE, TOKOM POSLEDNJIH GODINA, POSTALO JE EVIDENTNO DA JE CENTRALNA TAČKA SVETSKIH SUKOB POSTAO DEO ZEMLJE KOJI DELI IZRAELCE I PALESTINCE.

GLOBALIZOVANI SVET

U FRANCUSKOJ SE, VIŠE NEGO U DRUGIM ZEMLJAMA, PREŽIVLJAVAJU INDIKREKTNE POSLEDICE OVOG SUKOB ZATO ŠTO JEVIJE I ARAPI PREDSTAVLJAJU VEOMA BROJNE ZAJEDNICE U OVOJ ZEMLJI. ONI SU DUGO ŽIVELI JEDNI PORED DRUGIH U RELATIVNOM MIRU, ALI, OD DRUGE INTIFADE U KOJOJ SU GERILCI PREŠLI NA BORBU DO SMRTI, SVEDOCI SMO STVARANJA NJIHOVIH „ZAJEDNICA" U KVARTOVIMA I ŠKOLAMA; DOLAZI I DO SUKOB IZMEĐU JEVIJE I ARAPA. SVE JE VIŠE ANTISEMITA KOJI SU SVE SUROVIJI, A U AMERICI JE LANSIRANA UPOZORAVAJUĆA KAMPANJA JAVNOG MNJENJA S CILJEM DA SE OSUDI PONOVNO RAĐANJE ANTISEMITIZMA U FRANCUSKOJ, KOJA JE PROBUDILA DUHOVE PODSEĆAJUĆI NA DAVNAŠNJE KAMPANJE PROTIV DRAJTUSA I ANTIJEVIJSKE zakone IZ VIŠIJA. IPAK, PRIRODA NAPADA SE PROMENILA: RASISTIČKE ALUZIJE SU POSTALE RETKOST; NASUPROT TOME, NAPADI NA IZRAEL ZAUZIMAJU ZNAČAJNO MESTO I JEVIJE OPTUŽUJU DA KORISTE POGROM KOJI SU PREŽIVELI U DRUGOM SVETSKOM RATU DA BI ŠTO SUROVIJE KAZNILI PALESTINSKI NACIONALNI POKRET. U MEĐUVREMENU, MALE GRUPE NEONACISTA VANDALSKI UNIŠTAVAJU JEVIJSKE I ARAPSKJE GROBNICE.

DA LI JE MOGUĆE NE VIDETI DA JE RAZLOG ANTISEMITIZMA U FRANCUSKOJ NEODVOJIV OD ANTIARAPSKOG RASIZMA, A TREBA GA TRAŽITI KAKO U JERUSALIMU TAKO I U PARIZU? U RATU NA SMRT KOJI ČEPA PALESTINU TREBA TRAŽITI MOTIVE ZA POSTOJANJE JEDNOG ANTIIZREALIZMA, KOJI U SEBI DIREKTNO SADRŽI ANTISEMITIZAM OJAČAN TEMAMA IZ FRANCUSKE SVAKODNEVICE, POSEBNO RAZLIKAMA U ODNOSU FRANCUSKE PREMA JEVIJIMA I ARAPIMA. ZBOG ČINJENICE DA JE ANTIISLAMIZAM PRE SVEGA KULTUROLOŠKI FENOMEN, DOLAZI DO UMERENOG RASIZMA SAMO PROTIV ARAPA.

NI ATENTAT U NJUJORKU 11. SEPTEMBRA 2001. NE MOŽEMO SVESTI SAMO NA NJEGOVU LOKALNU DIMENZIJU: ON JE PREDSTAVLJAO JEDAN IZAZOV AL KAIDE AMERIČKOJ MOĆI; DRUGI RAT U IRAKU JE IZ MESECA U MESEC JAČAO OVO TUMAČENJE: ISLAMSKI SVET I SAD SU U SUKOB I SVAKA STRANA MOŽE U SVAKOM TRENUTKU DA IZVEDE NAPAD U BILO KOJEM DELU SVETA.

MEĐUTIM, OVA SITUACIJA JE TAKOĐE AKTIVIRALA I HUMANITARNO DELOVANJE, VOĐENO TEMOM O NEOPHODNOM MEŠANJU U POSLOVE JEDNE DRŽAVE KOJA TAKO OBILATO KRŠI OSNOVNA PRAVA JEDNOG DELA SVOG STANOVNIŠTVA. I, UPRKOS NJIHOVOJ SLABOJ OPREMLJENOSTI, NAJBOLJE INFORMACIJE O DRAMAMA I SKANDALIMA

KOJI POTRESAJU SVET DOBIJAMO OD AMNESTI INTERNEŠNELA, CRVENOG KRSTA, LEKARA BEZ GRANICA I LEKARA SVETA, DOK NAŠE VLADE KAO DA SE GUŠE U SPOREDNIH PROBLEMIMA, A SAMA EVROPA KAO DA JE NESPOSOBNA DA INTERVENIŠE VAN SOPSTVENIH GRANICA.

KAKO SE POZABAVITI IDEJOM GLOBALIZACIJE, A NE SPOMENUTI ONU KOJA JOJ SE NAJDIREKTNJE SUPROTSTAVLJA I KOJA IZAZIVA TOLIKO INTERESOVANJE, A TO JE IDEJA O **šoku civilizacija** KAKO GA JE SEMJUEL HANTINGTON (SAMUEL P. HUNTINGTON) OBJASNIIO U SVOJOJ KNJIZI **Sukob civilizacija?** I DOK IDEJA GLOBALIZACIJE SUGERIŠE JEDAN SVET KOJIM DOMINIRAJU PREDUZEČA ILI EKONOMSKE I FINANSIJSKE MREŽE, VEKTORI DOBARA, USLUGA, VREDNOSTI I INTERESA, HANTINGTONOVA TEORIJA KORISTI POJAM CIVILIZACIJA, KORISTEĆI REČ U OBLIKU MNOŽINE, ŠTO ZNAČI U DOSTA DRUGAČIJEM SMISLU OD ONOGA KORIŠĆENOG U FRANCUSKOJ U XVIII VEKU, A KOJI VIŠE ODGOVARA NEMAČKOJ IDEJI **Kultur**; ON INSISTIRA NA IDEJI DA EKONOMIJA MNOGO VIŠE OD POLITIKE UČESTVUJE U GLAVNINI AKTUELNIH SVETSKIM SUKOBIMA: TO JE RAZLIKA GLOBALNIH SKUPINA, pre SVEGA KULTUROLOŠKIH, A NAROČITO RELIGIOZNIH, KOJE OŽIVLJAVAJU DRŽAVE sposobne da masovno mobilišu stanovništvo.

U stvari, ta opšta ideja se PRIMENJUJE na dva potpuno različita tipa sukoba. Prvi TIP su sukobi koji su ujedno i kulturološki, društveni i politički, KAO oni koji CEPAJU Srbiju, HRVATSKU I BOSNU.. DRUGI tip su sukobi s CILJEM OSVAJANJA SVETA, POPUT ONOGA IZMEĐU ZAPADA I SOVJETSKOG BLOKA TOKOM HLADNOG RATA ILI SUKOBIA KOJI SE DANAS ODVIJA IZMEĐU SAD I ISLAMA I ONOGA U BUDUĆNOSTI IZMEĐU SAD I KINE - OSIM AKO OVA POSLEDNJA NE ODLUČI DA SVOJU SILU MOMENTALNO ISKORISTI ZA OSVAJANJE SVETA. IZMEĐU OVA DVA EKSTREMNA TIPA SUKOBIA, POSTOJE ONI SA REPUTACIJOM „PRELAZNIH“, POSEBNO ONI ČIJI JE OSNOVNI CILJ BORBA ZA OSVAJANJE POLITIČKE MOĆI U KOJOJ KULTURE (A PRE SVEGA RELIGIJE) PREDSTAVLJAJU SAMO „IZGOVORE“ KOJE PROTIVNICI KORISTE JEDNI PROTIV DRUGIH.

HANTINGTON NAM OSLIKAVA JEDAN MULTIPOLARNI SVET I INSISTIRA NA PROPASTI ZAPADA KOJI JE DUGO VEROVAO DA IMA MONOPOL NA MODERNIZAM I MOĆ I KOJI SE PREDSTAVLJAO KAO JEDINA MANIFESTACIJA IDEJE UNIVERZALIZMA. NJEGOVA TEZA BI BILA SLABA AKO BI SE OGRANIČILA NA SCENU VEOMA NERAVNOPRAVNE BORBE IZMEĐU JEDNOG CENTRALNOG CARSTVA I PERIFERNIH DRUŠTAVA ILI DRŽAVA NESPOSOBNIH DA SE ZAISTA SUPROTSTAVE. HANTINGTON NAM, NAPROTIV, POKAZUJE JEDAN ZAPAD (ODNOSNO SAD) KOJI GUBI HEGEMONIJU I KOME PRETI USPON DRUGIH CIVILIZACIJA.

ONI KOJI GLOBALIZACIJU STAVLJAJU U SREDIŠTE PREDSTAVE O SVETU DOKAZUJU, SUPROTNO HANTINGTONU, DA SVETOM DOMINIRA AMERIČKA HEGEMONIJA, ZATO ŠTO SU SVETSKE MREŽE UGLAVNOM U RUKAMA AMERIKANACA. I ZATO SU SE, U BORBI PROTIV NJIH, OKUPILI ALTERMUNDIJALISTIČKI POKRETI.

SUPROTNOST TE DVE TEZE POTPUNA JE ZATO ŠTO SU ONE KOMPLEMENTARNE. ONO STOJE HANTINGTONOVOM PRISTUPU DONELO MNOŠTVO PRISTALICA JESTE ČINJENICA DA ON ISTIČE SVE VAŽNIJU ULOGU KULTUROLOŠKIH PRIPADNOSTI I VERO-VANJA, POSEBNO RELIGIOZNIH, U SUKOBIMA KOJE JE VIŠE GENERACIJA ANALITIČARA POKUŠALO DA OBJASNI STROGO EKONOMSKOM ILI POLITIČKOM TERMINOLOGIJOM. U TOM POGLEDU, HANTINGTON JE SIGURNO U PRAVU KADA

GOVORI O ISLAMU TAMO GDE DRUGI AUTORI GOVORE SAMO O NAFTAI. MEĐUTIM, OVI KULTUROLOŠKI PODACI SU UMEŠANI U POLITIKE I BORBE KOJE, PO SEBI, IMAJU ZA CILJ SAMO PROMENU DRŽAVNIH GRANICA. AL KAIDA, KAO ŠTO JE POZNATO, POSEBNO REGRUTUJE BORCE KOJI SU DOBRO INTEGRISANI U ZAPADNIM ZEMLJAMA. DAKLE, NIJE ADEKVATNO POSTAVITI EKONOMIJU ILI CIVILIZACIJE NA CENTRALNO MESTO U TOJ ANALIZI, NEGO SNAGE NEOPHODNE ZA POKRETANJE POLITIČKOG DELOVANJA.

TREBA PREVAZIĆI OVO PRVO RAZMIŠLJANJE. POLITIČKIM SVETOM DOMINIRAJU SUKOB I SAD (I NJIHOVIH NAJVERNIJIH SAVEZNIKA), ISLAMA I DRUGI KOJE TAKO NAZIVAMO. BILO DAJE PRIHVATAMO ILI JE NE PRIHVATAMO, HANTINGTONOVA TEZA DANAS PREDSTAVLJA POZITIVNIJI PREDLOG ZA ODNOS IZMEĐU RELIGIJE I POLITIKE U SVETU KOJI JE PREŽIVEO I PREŽIVLJAVAJE VELIKE SUKOB I, ČIJI SE AKTERI SAMI PREDSTAVLJAJU KAO RELIGIOZNI. NISAM LI JA BEZ RAZLOGA ZAPOČEO OVU KNJIGU UDAROM GROMA U NJUJORKU 11. SEPTEMBRA 2001. I ULASKOM CELOG SVETA U RAT KOJI JE, OD TADA, SVE VIŠE POPRIMIO OBLIK ATENTATA I POGUBLJENJA TALACA KOJI NAS VRAĆAJU U POTPUNI VARVARIZAM, SPREČAVAJUĆI TAKO NAŠE EVENTUALNO RAZUMEVANJE NJIHOVE BORBE, KAO I TRAŽENJE ODGOVARAJUĆEG REŠENJA?

DA BISMO NAPREDOVALI U ANALIZI, TREBA DA SE VRATIMO NA POČETAK, A TO JE GLOBALIZACIJA, I TO U SMISLU DA ONA PREDSTAVLJA, OSIM MONDIJALIZACIJE RAZ-MENA, I RAZDVAJANJE EKONOMIJE I DRUŠTVA, RAZDVAJANJE KOJE SA SOBOM NOSI UNIŠTENJE SAME IDEJE DRUŠTVA. VIDELI SMO KAKO SU SE PODELILI OBJEKTIVNA MOĆ SAD I SUBJEKTIVNI, NACIONALNI ILI RELIGIOZNI, OTPOR GRUPACIJA I NARODA KOJI SE SAMO SUBJEKTIVNO MOGU BRANITI, POZIVAJUĆI SE NA SVOJU ETNIČKU PRIPADNOST ILI NA SVOJU ISTORIJU. KADA SE TA SUBJEKTIVNOST I TA POTREBA ZA IDENTITETOM RAZVIJU U POLITIČKOJ PRAZVINI, ODNOSI IZMEĐU NACIJA MOGU SE SVESTI NA RAT IZMEĐU SUPARNIKA OBOJENIH VEROVANJIMA, RELIGIJOM I ZAKONIMA.

SADA VEĆ U DALEKOJ PROŠLOSTI, HOMEINIJEV IRAN OKOMIO SE NA SAD; ISTOVREMENO SMO MOGLI DA PRIMETIMO, POSEBNO U AVGANISTANU, SUDANU I ALŽIRU, FORMIRANJE ISLAMISTIČKIH POLITIČKIH GRUPACIJA I POKUŠAJE ZA STVARANJE NOVIH ISLAMISTIČKIH REPUBLIKA. MEĐUTIM, POSLE VIŠEGODIŠNJIH USPEŠNIH OSVAJANJA, DOLAZI DO PROPASTI, POSEBNO TALIBANA U AVGANISTANU. VELIKE POLITIČKO-RELIGIOZNE ZADRUGE STVORILE SU PROSTOR ZA NOVI RAT, ZA NAPADE NA HEGEMONIJSKU AMERIČKU MOĆ, ČIJI JE GLAVNI AKTER AL KAIDA.

PRE STO GODINA SLUŠALI SMO LENJINA KAKO BRANI IDEJU ULOGE REVOLUCIONARNE AVANGARDE, A ZATIM SMO VIDELI KAKO SE, ŠEZDESET GODINA KASNIJE RAĐA IDEJA **foco** SAZRELA U LATINSKOJ AMERICI, S CILJEM DA SE ISTAKNE ULOGA JOŠ MALOBROJNIJE AVANGARDE, KOJA SE JOŠ VIŠE UDALJAVA OD „MASE“. DANAS IMAMO POSLA SA GERILSKIM ODREDIMA KAMIKAZA KOJI SPROVODE ORUŽANE NAPADE KOJI VEOMA UTIČU NA MNJENJE, ALI SE NE POZIVAJU NI NA JEDAN RELIGIOZNI PROJEKT. VEĆINA TIH TERORISTA SAMOUBICA JE VOĐENA PREVASHODNO MRŽNJOM PREMA NEPRIJATELJU. U PALESTINSKOM SLUČAJU, RELIGIOZNI UTICAJ NA POKRET JE OGRANIČEN (OSIM NA SAMOM POČETKU POKRETA KADA SU VAŽNU ULOGU IMALI HRIŠĆANI POD UTICAJEM MARKSIZMA).

NOVIJA ISTORIJA JE TAKO OKRENULA LEĐA HANTINGTONOVOJ TEZI, ALI ZAR JE I CELOKUPNA SVETSKA ISTORIJA NE OPOVRGAVA? U XVI I XVII VEKU VODENI SU VERSKI RATOVI. ZATIM DOLAZI DO KONKURENCIJE DRŽAVA, EKONOMSKIH BORBI,

TOTALITARNIH AMBICIJA KOJE SU IZAZVALE RATOVE I U KOJIMA JE RELIGIJA IMALA SAMO SEKUNDARNU ULOGU, OSIM KADA SU BILI U PITANJU NARODI I NACIJE KOJI SU SE BORILI ZA SVOJU NEZAVISNOST, KAO ŠTO JE DUGO BIO SLUČAJ SA POLJSKOM. UKRATKO, HANTIGTONOVA TEZA, IAKO BRILJANTNA I SVEPRISUTNA, POJAVLJUJE SE U ONOM ISTORIJSKOM TRENUTKU KADA JE NAJMANJE UPOTREBLJIVA...

KRAJ DRUŠTVA

SOCIJALNO PREDSTAVLJANJE DRUŠTVA

Ideja s početka ove knjige jeste, podsećam vas, da mi, bez obzira na dramatična događanja i ekonomske promene na duge staze, preživljavamo kraj jednog tipa društva i, na prvom mestu, jedne predstave o društvu u kojoj je zapadni svet živeo nekoliko vekova.

Ova paradigma koja slabi zasnovana je na ideji da društvo nema drugog osnova do socijalnog. Nije se ona nametnula odmah, u trenutku kada je religijsko uređenje sveta nestajalo. U stvari, političko uređenje je zauzelo to mesto, prvenstveno država. Stvaranje modernih država, apsolutističkih monarhija, ali i gradova-država, kasnije i nacionalnih država - predstavljalo je veliku tvorevinu tog perioda koji možemo nazvati i period revolucija, od onih kojima je svrgnuta apsolutistička monarhija (u Holan-diji, Engleskoj, SAD, Francuskoj i u većini španskih kolonija u Americi), do skorijih revolucija koje su prešle granice Evrope ili su se razvile van nje.

Razvoj industrije je, dosta kasnije, postavio u središte društvenog života ekonomiju i oblike organizovanja koji su s njom povezani. Tada je i stvorena jedna čisto „socijalna“ predstava o društvu. Ali, smena te dve predstave društvenog života jasno deluje u okviru iste velike istorijske celine. Tokom više od četiri veka, spajajući dva sukcesivna tipa društva, nametnula se ideja da je društveni život sam sebi cilj; integracija društva i racionalnost njegovog funkcionisanja, kao i kapacitet za prilagođavanje promenama, predstavljali su osnovni instrument za odmeravanje dobra i zla. Devijantnost i zločin bili su definisani kao nešto što pretilo društvenom poretku, a obrazovanje u porodici ili školi nazivalo se socijalizacijom. Te činjenice su dobro poznate, ali treba ih sada spomenuti pošto je naša osnovna tvrdnja baš to da preživljavamo kraj „socijalnog“ predstavljanja našeg iskustva. Ovaj prekid je podjednako važan kao onaj, od pre nekoliko vekova, koji je stavio kraj na religijsko predstavljanje i organizovanje društvenog života.

Jedna tako obimna istorijska celina sudara se sa dve primedbe. Prva je, da zemlje koje se konstituišu u države i društva imaju takođe dve osnovne AKTIVNOSTI: SPOLJNU TRGOVINU I RAT. EVROPLJANIN JE NEKADA BIO ČOVEK KOJI JE VODIO VELIKE EKSPEDICIJE KA ISTOKU I KA ZAPADU, STVORIVŠI TAKO PROSTRANA CARSTVA ČIJA JE DUŽNOST BILA DA BOGATSTVIMA SNABDEVAJU METROPOLU. MEĐUTIM, PORTUGALSKA I ŠPANSKA KRALJEVINA SE NISU PRETVORILE U POMENUTI TIP DRUŠTVA, DOK SU VEOMA BRZO, PO UČENJU FERNANDA BRODELA (FERNAND BRAUDEL), HOLANDIJA I ENGLJESKA PRETVORILE EKSPEDICIJE I OSVAJANJA U DRUŠTVA KOJA ZNAJU DA PRETVORE ZLATO I SREBRO U MAŠINE, ZNANJA I ZAKONE. DRUGA AKTIVNOST KOJA JE ZAUZIMALA CENTRALNO MESTO U EVROPSKIM ZEMLJAMA BILA JE RAT. ČAK I AKO JE

RAT BIO FAKTOR RACIONALIZACIJE PROIZVODNJE, KAO ŠTO SE VIDELO NA OSNOVU ARSENALA, OSTAJE ČINJENICA DA SU MEĐUSOBNI SUKOB I VELIKIH DRŽAVA ZA PREVLAŠT U EVROPI, I DUŽI ILI KRAĆI, VIŠE ILI MANJE RAZORNI RATOVI KOJE SU IZAZVALE, MOBILISALI VAŽAN DEO DRŽAVNIH SREDSTAVA. OVO ZAPAZANJE OSTAJE BEZ ODGOVORA JER SU EVROPSKI RATOVI BILI VEOMA ČESTI I SKUPI. MEĐUTIM, TREBA PRATITI MAKSA WEBERA I NAJVEĆI BROJ SAVREMENIH ISTORIČARA KOJI OTKRIVAJU KAKO JE, U POZADINI TE VOJNE PRIČE O PRINČEVIMA I VOJNICIMA, NASTAO NOVI TIP DRUŠTVA - DRUŠTVO BURŽOAZIJE I ZANATLIJA, JAVNIH I PRIVATNIH ADMINISTRATORA, KAO I STVARANJA I MASOVNOG ŠIRENJA ZNANJA.

OVDE NAILAZIMO NA DRUGO I NAJVAŽNIJE OGRANIČENJE IDEJE **društva**. U VEKU PROSVEĆENOSTI, ENGLJSKA I FRANCUSKA DOMINACIJA SU IZAZVALE NACIONALNE REAKCIJE ČESTO PODGREJANE VOLUNTARISTIČKOM POLITIKOM ULASKA U SVET KOJIM DOMINIRAJU ENGLEZI I FRANCUZI. NAJBOLJI PREDSTAVNIK JE BIO HERDER (HERDER) KOJI SE ZALAGAO ZA PRAVA NEMACA, BALTIČKIH I BALKANSKIH NARODA DA OSTVARE SVOJE MESTO U NOVOM TIPU DRUŠTVA. ALI, TE SU SE REAKCIJE I DALJE DEŠAVALE UNUTAR CENTRALNOG MODELA. TO VIŠE NIJE BIO SLUČAJ KOD NACIONALIZAMA KOJI SU, U IME POSEBNE SUŠTINE NEKE KULTURE, ISTORIJE ILI ČAK BIOLOŠKOG POREKLA, RASKINULI ILI BAR POKUŠALI DA RASKINU SA FRANCUSKO-BRITANSKIM MODELOM.

FIHTEOVO (FICHTE) NASILJE, POSEBNO U NJEGOVIM NAPADIMA NA FRANCUSKI JEZIK, KAO I DUGA TRADICIJA ODBRANE NACIJE DEFINISANE U VIDU STVARAOCA POSEBNE KULTURE I IMAGINACIJE, OBELEŽILI SU NEMAČKU KOJA, U DRUGOM PERIODU, POSTAJE NAJBOLJI PREDSTAVNIK INDUSTRIJSKOG DRUŠTVA SA SVOJIM RADNICIMA, ZAPOSLENIMA, FUNKCIONERIMA I PREDUZETNICIMA. NEPOTREBNO JE NAGLAŠAVATI DAJE U BROJNIM ZEMLJAMA SEKULARIZACIJA BILA OGRANIČENA, OSTAVLJAJUĆI TAKO PROSTOR ZA OČUVANJE VEZA, ČESTO VEOMA JAKIH, IZMEĐU IDEOLOGIJE DRŽAVE I HRIŠĆANSKOG MORALA; U DRUGIM ZEMLJAMA, KAO ŠTO JE FRANCUSKA, PREGOVOR JE EVOLUCIJA U SUPROTNOM SMERU I LAICITET JE POSTAO PRE SREDSTVO BORBE PROTIV KATOLIČKE CRKVE NEGO ČIST AKTER RACIONALIZACIJE. ALI, SVI OVI TAKTORI RAZLIČITOSTI NISU UNIŠTILI JEDINSTVO „SOCIJALNE“ VIZIJE KOLEKTIVNOG ŽIVOTA.

KAKO OBJASNITI POSTOJANJE TE VIZIJE I ČISTO „SOCIJALNE“ ORGANIZACIJE KOLEKTIVNOG ŽIVOTA? ONA NIJE MOGLA BITI NAMETNUTA OD STRANE NEKE VLASTI, IAKO SU TAKO ČESTO U IME DRUŠTVA I NACIJE SVRGAVANI PRINČEVI. TAJ ČISTO „SOCIJALNI“ KARAKTER DRUŠTVA I SAMOZASNIVANJE DRUŠTVA POKAZUJU BEZGRANIČNU VERU U KAPACITET DRUŠTAVA DA SE SAMA TRANSFORMIŠU. ONA SU SE ONDA DEFINISALA KAO „AKTIVNA“ I RADILA NA TOME DA POSTIGNUTE SITUACIJE NADVLADAJU NASLEĐENE SITUACIJE, NE FIKSIRAJUĆI PRITOM SOPSTVENI KAPACITET ZA AUTOKREACIJU I AUTOTRANSFORMACIJU.

U MOJIM PRVIM KNJIGAMA SAM KORISTIO REČ **istoricitet** DA BIH OBJASNIO TU SPOSOBNOST SAMOPRODUKCIJE I POKAZAO SAM USPON TOG ISTORICITETA PO ETAPAMA, OD OBLASTI POTROŠNJE PA DO PRERASPODELE, ZATIM DO ORGANIZACIJE I PROIZVODNJE U STROGOM SMISLU. NAČIN NA KOJI SAM KORISTIO TU REČ RAZLIKOVAO SE OD NJENE NAJČEŠĆE UPOTREBE, A TO JE BILO DA SE OBJASNI MESTO NEKE ČINJENICE ILI ZAJEDNICE U GLOBALNOJ EVOLUCIJI; ŽELEO SAM DA POKAŽEM DA DRUŠTVO IMA RASTUĆU SVEST O TOME DA SE SAMOPROIZVODI U MESTO DA GA ODREĐUJU KVAZIPRIRODNE EVOLUCIJE. NAČIN NA KOJI SAM TADA KORISTIO TERMIN ISTORICITET NIJE BIO DOBRO PRIHVAĆEN, ALI JA I DALJE STOJIM IZA TOGA, POŠTO JE UPRAVO TU

SUŠTINA: NAŠA DRUŠTVA SU SE SMATRALA STVORENA SAMA SOBOM, SOPSTVENIM PROIZVODOM, NE DAJUĆI MATERIJALNA SREDSTVA ZA VELIKE PROJEKTE VEĆ POSTAVLJAJUĆI SEBI ZA OSNOVNI CILJ IZGRADNJU, KONSOLIDACIJU I ODBRANU DRUŠTAVA ČIJI INTERES, U NAJŠIREM SMISLU, UZ JEDNAKOST ŠANSI, PREDSTAVLJA NAJVAŽNIJI PRINCIP PROCENE PONAŠANJA I DEFINISANJA DOBRA I ZLA. NE TREBA GOVORITI O SOCIOLOGIZMU KAO DA ŽELIMO DA OJAČAJU EKSTREMNA ILI ČAK REDUKOVANA RAZMIŠLJANJA. ZAISTA JE REČ O JEDNOJ OPŠTOJ KONCEPCIJI, U KOJU SE SVRSTAVA VEĆINA SOCIOLOŠKIH ŠKOLA I KOJA JE DUGO PREDSTAVLJALA OSNOVU NAŠEG PRAVA I NAŠE DRUŠTVENE ORGANIZACIJE.

EVROPSKI NAČIN MODERNIZACIJE

SVA DRUŠTVA SEBE POSVEĆUJU, ALI U SLUČAJU EVROPSKIH DRUŠTAVA, TO POSVEĆIVANJE PROIZLAZI UPRAVO IZ NJIH SAMIH. ONO SE NE ZASNIVA NI NA KAKVOM BOGU, NITI NA ISTORIJSKOM POKRETU - JOŠ MANJE NA NEKOJ SITUACIJI KOJU JE MOGUĆE DEFINISATI PRIRODNIM TERMINIMA. A MORAL KOJI SE ELABORIRA I KOME NAS UČI ČISTO JE GRAĐANSKI. RANIJE SMO GOVORILI O PRAVIMA ČOVEKA, A SADA JE REČ O DUŽNOSTIMA GRAĐANA. I, MADA JE PATRIOTSKI ENTUZIJAZAM OSLABIO U EVROPSKIM ZEMLJAMA OD POČETAKA EVROPSKOG UJEDINJENJA I GLOBALIZACIJE EKONOMIJE, TA VEZANOST ZA OTADŽBINU RELIGIOZNOG TIPA, IAKO POTPUNO LAIČKA, SUSREĆE SE U BROJNIM VELIKIM I MALIM DRŽAVAMA, A POSEBNO U SAD.

TO EKSTREMNO I KONSTANTNO POZIVANJE DRUŠTVA NA SAMO SEBE KARAKTERIŠE SE JEDNIM NAČINOM RAZVOJA, ONIM KOJI U NAJVEĆOJ MERI SMANJUJE ZAŠTITU NEKOG NASLEĐA ILI OSTVARENIAH INTERESA. A SAMO SE BAŠ U OTVORENIM DRUŠTVIMA, ONIMA SPOSOBNIM DA OSVOJE TRŽIŠTA I DRŽE POD KONTROLOM SVOJU OKOLINU, MOGLA RAZVITI TA POTPUNO „SOCIJALNA" VIZIJA DRUŠTVENOG ŽIVOTA I SAMO JE TU POJAM **društva** MOGAO DOSTIĆI STATUS PRINCIPA ZA PROCENU LIČNIH ILI GRUPNIH NAČINA PONAŠANJA U DRUŠTVENOJ ZAJEDNICI. OVDE GOVORIM O JEDNOJ VRSTI JAČANJA KAPACITETA DELOVANJA DRUŠTVA PREMA SEBI. MEĐUTIM, OVA ANALIZA NE BI BILA NI POTPUNA, NI DOVOLJNA AKO NE BI PRODIRALA U SAMU UNUTRAŠNOST ŽIVOTA DRUŠTAVA, RADI RAZUMEVANJA NJIHOVE DINAMIKE, UNUTRAŠNJIH KONFLIKATA I, TAKOĐE, NJIHOVIH SLABIH TAČAKA.

OVAJ TIP DRUŠTVA JE POTVRDIO SVOJU MOĆ KONCENTRIŠUĆI SVA SREDSTVA U RUKAMA JEDNE „VLADAJUĆE" ELITE KOJA POSEDUJE SVA ZNANJA, RUKOVODI AKUMULACIJOM I PROIZVODNJOM I KOMANDUJE JAVNIM ŽIVOTOM. TE VLADAJUĆE ELITE SAČINJAVAJU ODRASLI MUŠKARCI KOJI PRIPADAJU ZAPADNOM SVETU I KOLONIZATORSKIM ZEMLJAMA. NASUPROT NJIMA SU, KAO INFERIORNI, POSTAVLJENI MANUELNI RAD, TELO, OSEĆANJA, TRENUTNA POTROŠNJA, PRIVATNI ŽIVOT, KAO I SVET ŽENA I DECE. ČAK NIJE DOVOLJNO REĆI DA SU ŽENE ILI RADNICI SMATRANI INFERIORNIMA: SAMA INFERIORNOST JE POPRIMILA RAZLIČITE OBLIKE, IZMEĐU OSTALIH OBLIKE ŽENA ILI RADNIKA. TAKVA POLARIZACIJA, ZA KOJU JE KLOD LEVI-STROS (CLAUDE LEVI--STRAUSS) GOVORIO DA PODSEĆA NA PARNU MAŠINU KOJA PROIZVODI ENERGIJU IZ SUPROTSTAVLJANJA TOPLOG I HLADNOG, IZAZIVALA JE TENZIJE I KONFLIKTE IZMEĐU ONIH NA VRHU I ONIH SA DNE, IZMEĐU **kave** (ONIH KOJI IMAJU) I **have not** (ONIH KOJI NEMAJU). ODATLE PROIZLAZI I KONSTANTNI ZNAČAJ KLASNIH BORB, REVOLUCIJA I IDEOLOŠKIH DEBATA U OVIM DRUŠTVIMA.

ZAPADNA DRUŠTVA SU SE TAKO DEFINISALA KROZ AKUMULACIJU SREDSTAVA U RUKAMA VLADAJUĆE ELITE I KROZ SNAGU DRUŠTVENIH SUKOBA KOJI SPREČAVAJU RUKOVODIOCE DA SE PRETVORE U RENTIJERE I PRIVILEGOVANI SLOJ. NAŠA SU DRUŠTVA BILA OSVAJAČKA. ZBOG UPOTREBE SILE I ZDRAVOG RAZUMA, OVLADALA SU PRIRODOM I POSTALA NJENI GOSPODARI. OKRENUTA KA SPOLJAŠNJOSTI, PROKLAMUJUĆI STALNO SVOJE CILJEVE I STRATEGIJE, USPELA SU U TOME KAKO BI UDOVOLJILA ZADACIMA KOJE SU NAMETNULA PREDUZEČA I RUKOVODIOCI.

NASUPROT TOME, SKRENULA SU POGLED POJEDINACA SA SAMIH SEBE. VOLELA SU RAZMIŠLJANJA I NAUKU, ALI SU PREMA SAVESTI OSTALA SKEPTIČNA - U NJOJ SU PRIMEĆI-VALA TRAG RELIGIJE KOJA IMA VEOMA NEGATIVAN UTICAJ, POSEBNO NA ŽENE. DRŽAVNI ŠKOLSKI PROGRAMI SU SAVRŠENO PRILAGOĐAVANI SLICI KOJU SU TA DRUŠTVA ŽELELA DA STVORE O SEBI. TREBALO JE DA ŠKOLA PRENOSI ZNANJA, OBLIKUJE DUH, NAMETNE DISCIPLINU I UČINI DA RAZLIKE IZMEĐU POJEDINACA NESTANU IZA JEDNOOBRAZNOSTI PRAVILA, ODNOSNO PODREĐIVANJEM SVIH NAČINIMA MIŠLJENJA I ŽIVOTA KOJI OBEZ-BEĐUJU USPEH PROIZVODNJE I NAGRAĐUJU NAJBOLJE. U EKONOMSKOM ŽIVOTU IDEOLOGIJA RUKOVODEĆE ELITE SVELA JE RADNIKE NA TO DA POSTANU „UKALUPLJENI" ILI ČAK LENJI POJEDINCI, KOJE JE MOGUĆE POKRENUTI DAVANJEM MATERIJALNIH PODSTICAJA, F. V. TEJLOR (R \V. TAVLOR) DAO JE KLASIČNO OBJAŠNJENJE ZA TAKVO PREDSTAVLJANJE RADNIKA I NAČINA DA SE ONI PODSTAKNU DA RADE ZA ŠTO VEĆI PROFIT POSLODAVACA.

KLASNO DRUŠTVO? NARAVNO, POŠTO JE OVDE KONCENTRACIJA SREDSTAVA EKSTREMNA, A KAO POSLEDICA TOGA I DISTANCA KOJA ODVAJA SUPERIORNE OD INFERIORNIM KATEGORIJA. MEĐUTIM, TAJ IZRAZ BI MOGAO DA PREVARI UKOLIKO BI NAS ON NAVEO DA MISLIMO DA SE NAJDUBLJI KOREN TIH KLASNIH ODNOSA NALAZI U SAMOJ EKONOMIJI ILI, JOŠ PRECIZNIJE, U VLASNIČKIM ODNOSIMA. UPRAVO SU, U TOM ŠIREM SMISLU, NAŠA DRUŠTVA KOJA KARAKTERIŠE NJIHOVA MODERNIZACIJA POSTALA KLASNA DRUŠTVA.

KLASNE BORBE U NJIMA ODIGRALE SU SUŠTINSKU ULOGU JEDNOSTAVNO ZBOG TOGA ŠTO SE TAJ MODEL U POTPUNOSTI OSLANJA NA DELOVANJE DRUŠTVA NA SAMOG SEBE. NE POZIVA SE NA NEKAKAV PRINCIP KOJI SE NALAZI IZNAD ILI ISPOD NJEGA.

GOVORI O MOĆI, NOVCU, ZNANJU, KAO I O REVOLUCIJAMA I INSTITUCIJAMA. ON JE RACIONALISTIČKI, SEKULARISTIČKI I NE ZADRŽAVA NIŠTA OD STARIH ZAJEDNICA, DOK SU ARAPSKO ILI KINESKO DRUŠTVO (DA SPOMENEM SAMO OVA DVA ZNAČAJNA PRIMERA) DUŽE ZADRŽALI NAČINE ORGANIZOVANJA, AUTORITETE I VEROVANJA IZ PROŠLOSTI. NASUPROT TOME, U EVROPSKOM MODELU MODERNIZACIJE SVE JE „SOCIJALNO". ZBOG TOGA JE OPŠTA IDEJA DRUŠTVA SAMO JEDNO APSTRAKTNO OBJAŠNJENJE TOG EVROPSKOG MODELA. JOŠ OD ZAČETKA MODERNE SOCIOLOGIJE F. TONIES (F. TONNIES) TO JE RAZUMEO I SUPROTSTAVIO DRUŠTVO ZAJEDNICI.

OVO SREDIŠNO MESTO KOJE ZAUZIMA IDEJA DRUŠTVA I NJENO DEFINISANJE KAO JEDNOG SOCIJALNOG SISTEMA KOJI POSEDUJE SVOJE MEHANIZME FUNKCIONISA-NJA I PROMENE, ZAUZVRAT (I TO TREBA PODVUĆI) ODBACUJE SVAKU ANALIZU I SVAKI OBLIK DRUŠTVENE ORGANIZACIJE AKTERA KOJI NISU U VEZI S INESTOM KOJE ON ZAUZIMA U DRUŠTVU. SUBJEKTIVNOST SE TAKOĐE SMATRALA ZA PROSTI PODATAK KOJI SE MORAO TRANSFORMISATI U OBJEKTIVNU ANALIZU. A SVE SE MORALO ČINITI TAKO DA SE NIŠTA

NE MOŽE SUPROTSTAVITI OPŠTEM INTERESU DRUŠTVA I DA SU EGOIZMI I SVI OBLICI SUPROTSTAVLJANJA MORALI BITI PREVAZIĐENI U KORIST RAZUMA I PROGRESA.

DRUŠTVO I MODERNOST

IDEJA MODERNOSTI KOJOJ ĆE TAKOĐE BITI POSVEĆEN I SLEDEĆI ODELJAK, U SUPROTNOSTI JE S ONOM O JEDNOM DRUŠTVU KOJE BI PREDSTAVLJALO SOPSTVENI TEMELJ, SOPSTVENI LEGITIMITET. ONA, NAPROTIV, NAGLAŠAVA TO DA SE NJENO POSTOJANJE ZASNIVA SAMO NA TOME ŠTO PRIZNAJE I BRANI POSTOJANJE NEDRUŠTVENIH TEMELJA DRUŠTVENOG PORETKA. TO I DOKAZUJE ZNAČAJEM KOJI PRIDAJE RAZUMU, I KOJI JE UNIVERZALAN I NE ZAVISI U POTPUNOSTI OD SVOJE ULOGE U FUNKCIONISANJU DRUŠTVA. OVAJ UNIVERZALIZAM, KOJI U SEBI NOSI IDEJU O PRAVIMA ČOVEKA, NIKAKO SE NE UKLAPA U UNUTRAŠNJOST POJMA DRUŠTVA, ONAKVOG KAKO GA JE FORMIRALA ZAPADNA MISAO. ČAK JE I INTELEKTUALNO BOLJE INSISTIRATI NA SUPROTNOSTI IZMEĐU DISKURSA MODERNOSTI, PO KOME JE DRUŠTVENA ORGANIZACIJA PODREĐENA UNIVERZALNIM, NEDRUŠTVENIM PRINCIPIMA I DISKURSA O DRUŠTVU KOJE ZASNIVA DRUŠTVENE NORME SAMO NA INTERESU DRUŠTVA.

PODSEĆANJE NA OVU SUPROTNOST JOŠ JE NEOPHODNIJE AKO SE SETIMO DA ZAPADNI NAČIN RAZVOJA, ZASNOVAN NA IDEJI O DRUŠTVU I ZNAČAJU KOJI PRIDAJE SVOJIM UNUTRAŠNJIM KONFLIKTIMA, NIJE JEDINI, IAKO JE OD IZVANREDNOG ZNAČAJA ZAHVALJUJUĆI SVOJIM EKONOMSKIM I POLITIČKIM USPESIMA. ZAPADNI MODEL SE ZASNIVAO NA EKSTREMNOM IZBORU. SVI OSTALI POVEZUJU PROŠLOST I SADAŠNJOST, KOMBINUJUĆI UNIVERZALNE REFERENCE S ODBRANOM PARTIKULARIZAMA. IMA ČAK I SLUČAJEVA ODBIJANJA RAZVOJA U CILJU ODRŽANJA ODREĐENOG STEPENA ŽIVOTA U OKVIRU ZAJEDNICE. TREBA DA IDEMO DO KRAJA U OVOM REZONOVANJU I KAŽEMO DA RAZLIČITI TIPOVI **modernizacije** KOMBINUJU 1) POZIVANJE NA MODERNOST, 2) POZIVANJE NA ZAPADNI MODEL DRUŠTVA I 3) VEOMA RAZLIČITE OBLIKE POZIVANJA NA NEKO NASLEĐE ILI IDEAL ZAJEDNICE.

ZAPADNA DRUŠTVA NEPRESTANO POTRESA KONFLIKT IZMEĐU VIZIJE KOJA JE ISTOVREMENO SISTEMSKA I UTILITARNA, S JEDNE STRANE I POZIVANJA NA UNIVERZALNE PRINCIPE, S DRUGE STRANE. DRUGA DRUŠTVA, IAKO SE NE POZIVAJU NI NA JEDNU OD OVE DVE SUPROTNOSTI, BIVAJU POVUČENA KA PROŠLOSTI OD KOJE ONDA NE USPEVAJU DA SE ODVOJE, OSIM JEDINO NA AUTORITARAN NAČIN. ALI, DA BI USPELA DA UČINE NEOPHODNI PREKID, ONA MOGU ILI DA SE POSLUŽE ZAPADNOM KONCEPCIJOM DRUŠTVA (I TAKO RIZIKUJU DA POTHRANE SOCIOLOGIZAM) ILI DA BRANE OBNOVLJENE VREDNOSTI ZAJEDNICE.

MNOGI SU BILI U ISKUŠENJU DA DEFINIŠU TO DRUŠTVO UTILITARIZMOM, DAKLE TRIJUMFOM INTERESA NAD STRASTIMA KOJE SU SE RAZBUKTAVALE (U SUPROTNOM SLUČAJU) U DRUŠTVIMA GDE JE HARIZMATSKI AUTORITET NADVALADA O LEGALNI RACIONALNI AUTORITET - DA PREUZMEMO TERMINE MAKSA WEBERA. OVA IDEJA JE IPAK OPSTALA NA POVRŠINI REALNOSTI, POŠTO JE GLAVNU ULOGU PRIPISALA RAZLIKAMA U PONAŠANJU. ALI, PRINCIP TOG DRUŠTVA (TJ. EVROPSKOG MODELA MODERNIZACIJE) JESTE DA JE SVE PODREĐENO, KAKO STRASTI TAKO I INTERESI, FUNKCIONISANJU DRUŠTVA ZASNOVANOG NA DRUŠTVENIM BORBAMA KOJIMA ČESTO DOMINIRA INTERES, TAKOĐE I DUH OSVAJANJA I MODERNIZACIJE KOJI KORISTI IMAGINARNO I TRANSFORMIŠE OBLIKE INFERIORNOSTI U SUBJEKTIVITETE. ONI ZATIM SAMI PRAVE PLANOVE ZA OSLOBOĐENJE, KAKO ŽENA TAKO I ONIH KOLONIZOVANIH, U

POČETKU RASPLAMSAVANJA STRASTI. SVE SE DEŠAVA U TOJ MERI DA JE SUPROTNOST IZMEĐU INTERESA I STRASTI DALEKO OD JASNO PODVUČENE CRTE RAZGRANIČENJA IZMEĐU UČESNIKA, TAKO DA DELUJE SKORO VEŠTAČKI.

SVET INTERESA I SVET STRASTI OSTAJU ZAUVEK POVEZANI. NA PRIMER, MARKS VERUJE DA SU LJUDI VODENI INTERESOM, ALI DA SU ISTORIJSKI DOGAĐAJI KOJE ANALIZIRA ISPUNJENI STRAŠĆU, KAO ŠTO JE SLUČAJ S KLASNOM BORBOM.

SUPROTNOSTI, DRUŠTVA KOJA SE Približavaju polumodernosti stalno rizikuju da se uklope u dvostruki jezik, jedan jezik zajednice i jedan univerzalni jezik, što veoma slabi njihovo delovanje.

OVA RAZMATRANJA SE NE TIČU SAMO TZV. NERAZVIJENIH ZEMALJA; ODOSE SE TAKOĐE I NA KONKRETNE SITUACIJE U ZEMLJAMA KOJE NAZIVAMO RAZVIJENIM, POŠTO NE POSTOJI NIKO KO JE USPEO DA SAMO „UZ POMOĆ NOVOG STVORI NOVO" I OSLOBODI SE I NAJMANJEG OSLANJANJA NA ZAJEDNICU.

TO JE JEDAN OD RAZLOGA ZBOG KOJIH SE MODELU POTPUNO AUTOLEGITIMNOG DRUŠTVA, KOJI JE TOLIKO DUGO BIO GLAVNO SREDSTVO EVROPSKIH I ZAPADNIH POBEDA, MORA POSVETITI TOLIKA PAŽNJA. IZMEĐU PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI NAMETNUO SE JEDAN MODEL BEZ ISTORIJSKE DEFINICIJE POŠTO GA JE UPRAVO KARAKTERISALO ZASNIVANJE DRUŠTVA NA SAMOM SEBI, ODNOSNO ODSUSTVO SVAKOG POZIVANJA NA EVOLUCIONE ILI ISTORIJSKE KONCEPCIJE.

OVAJ EVROPSKI MODEL MODERNIZACIJE TOLIKO JE UZNAPREDOVAO DA JE MOGAO DA SE IDENTIFIKUJE SA SAMIM MODERNITETOM I UBEDI SE DA POSTOJI SAMO JEDAN PUT KA MODERNIZACIJI, I TO TAKAV U KOME BI SVE ZEMLJE, REGIJE I GRADOVI PREDSTAVLJALI DUGAČAK KARAVAN U KOME BI SVAKA ŽIVOTINJA GAZILA STAZOM KOJU SU PRETHODNO DRUGE UTABALE. HOLANDIJA, ZATIM VELIKA BRITANIJA I SAD SU SVESNE DA SU BILE ILI OSTALE NA ČELU KARAVANA, IAKO SU NEMAČKA, PA I JAPAN POVEROVALI U ODREĐENIM TRENUCIMA DA MOGU DA IM PREOTMU VODEĆE MESTO, A FRANCUZI SE SMATRAJU ZA NAJBOLJE STVARAOCE TOG MODELA. PRETENZIJE SOVJETSKOG SAVEZA NIKADA NISU PRELAZILE GRANICU VOJNE PROPAGANDE.

EVROPSKI MODEL MODERNIZACIJE SE MOŽE NAZVATI I MUŠKIM, S OBZIROM NA TO DAJE NAJKOMPLETNIJA SUPROTNOST U OKVIRU NJEGA ONA IZMEĐU MUŠKARCA OSVAJAČA, INOVATORA, I ŽENE VIĐENE ZA REPRODUKCIJU. ŽENA OVDE NIJE NIKADA PREZRENA; ONA JE U ODREĐENIM PRILIKAMA I SLAVLJENA, ALI NIKADA OSLOBODENA IZ SVOJE ZATVORENOSTI. DISTANCA KOJA ODVAJA ŽENE OD SUŠTINSKOG ODLUČIVANJA UVEĆAVA SE U MERI U KOJOJ SE MODERNIZACIJA UBRZAVA, SVE DOK NE DOSTIGNE VRHUNAC U FRANCUSKOJ 1848, SA NASTANKOM UNIVERZALNOG PRAVA GLASA ZA SVE MUŠKARCE - I, DAKLE, ELIMINISANJE SVIH ŽENA IZ JAVNOG ŽIVOTA.

MEĐUTIM, OVAJ EVROPSKI NAČIN MODERNIZACIJE MENJA SVOJ OBLIK U SKLADU SA ZEMLJOM U KOJOJ SE PRIMENJUJE. NAJRA NIJE U AMSTERDAMU, ZATIM U CELOJ HOLANDIJI I ENGLJSKOJ, EKONOMSKA AKTIVNOST OSVOJILA JE SVOJU NEZAVISNOST U ODNOSU NA POLITIČKU MOĆ. NASUPROT NJIMA JE FRANCUSKA KOJA JE PRVA S VELIKOM BRITANIJOM STVORILA JEDNU NACIONALNU DRŽAVU I BUDUĆI POLITIČKI MODEL KOJI ĆE OSVOJITI SVET. ONA JE TOJ DRŽAVI DODELILA GLAVNU ULOGU U OSTVARIVANJU MODERNIZACIJE, U SVIM NJENIM ASPEKTIMA. KASNIJE, OD POČETKA XVIII VEKA, NEMAČKA KOJA JOŠ NIJE BILA UJEDINJENA, ISTICALA JE SVOJE PRETENZIJE DA OSNUJE POSEBNI TIP MODERNIZACIJE, SUPERIORAN U ODNOSU NA OSTALE, JOŠ DUBLJE UKORENEN U ISTORIJU I KULTURU JEDNOG **Volk** (NARODA).

IZVAN EVROPE, SVI NAČINI MODERNIZACIJE KOMBINOVALI SU NA MANJE ILI VIŠE KONFLIKTAN NAČIN PRISTUPANJE MODERNOSTI SA ODBRANOM, ILI ČAK OBNOVOM NEKE STARIJE KULTURE ILI DRUŠTVA. NEKE OD OVIH ZEMALJA SU DOSTIGLE SUPERIORAN NIVO ZNANJA I TEHNIKA U ODNOSU NA ZAPADNE ZEMLJE, ALI SU SAMO ONE MOGLE DA DAJU PODSTREK POKRETU MODERNOSTI TRANSFORMACIJOM NAUKE U TEHNIKE I INOVACIJE, STVARANJEM NACIONALNOG DUHA - I PRIZNAVANJEM INDIVIDUALNIH PRAVA. TAKO JE VEĆINA NAČINA MODERNIZACIJE BILA TAKOĐE OSLABLJENA I DEFORMISANA SVOJIM PODREĐIVANJEM ZEMLJAMA S KOLONIJALNOM MOĆI, ŠTO JE UVEĆALO ODVOJENOST IZMEĐU ZAPADNJAČKIH ELITA I NARODA ZATVORENIH U TRADICIJU I DRUŠTVENU NEORGANIZOVANOST, DO TE MERE DA SU PROPALI POKUŠAJI RAZVOJA (ČAK JE DOŠLO I DO DRAMATIČNO NEGATIVNIH TENDENCIJA I DEMODERNIZACIJE).

UKRATKO, NIJEDAN NAČIN MODERNIZACIJE U SVETU NIJE RAZVIO VIZIJU KOJA SE MOŽE POREDITI S ONOM ZAPADNE EVROPE: STVORITI OD DRUŠTVA NE SREDSTVO VEĆ CILJ. DAKLE, RACIONALNO JE DATI PREDNOST ANALIZI OVOG ZAPADNOG MODELA ČIJI JE UTICAJ NA CELOKUPNI SVET BIO VEOMA VELIKI, A ZATIM KAO DA JE OPAO U ERI VOJNIH I POLITIČKIH USPEHA LENJINISTIČKO-MAOISTIČKOG MODELA. POSLE PADA SOVJETSKOG CARSTVA POVRAATIO JE SVOJU ULOGU PREDVODNIKA, ČAK I TRIJUMFUJUĆI; ISTOVREMENO SE KONCENTRISAO U SAD, DOK JE EVROPI PONENTAJALO ŽELJE DA REAGUJE, A JAPAN JE DELOVAO PARALIZOVANO.

KRIZA PREDSTAVLJANJA

EVROPSKI MODEL MODERNIZACIJE STVORENJE NA OSNOVU JEDNE DEFINICIJE SVIH KATEGORIJA ORGANIZACIJE I DRUŠTVENIH MISLI ČISTO SOCIJALNIM TERMINIMA, ODNOSNO FUNKCIJA KOJE OBAVLJAJU AKTERI I INSTITUCIJE DA BI OSIGURALI INTEGRACIJU DRUŠTVA I NJEGOVU SPOSOBNOST DA SE PRILAGODI NEOPHODNIM PROMENAMA. OVAJ MODEL, KOJI JE POSTAO KLASIKA VEĆ PRE VIŠE OD JEDNOG VEKA, POSVEĆUJE ZNAČAJNU PAŽNJU **predstavljanju**: POLITIČKE SNAGE TREBA DA PREDSTAVLJAJU SOCIJALNE AKTERE, POSEBNO DRUŠTVENE KLASSE. U NEKOJ DRUGOJ OBLASTI, PREDSTAVLJANJE JEDNE LIČNOSTI SASTOJI SE U TOME DA SE NAVEDA **društvena** FUNKCIJA I **društveno** OKRUŽENJE TE LIČNOSTI: ODEĆA, DRŽANJE, SVE MORA DA UKAZUJE NA DRUŠTVENU POZICIJU LIČNOSTI I NJENE LIČNE KARAKTERISTIKE KOJE SE SRAZMER-NO VIŠE PRIMEĆUJU OD DRUŠTVENIH OKVIRA ONIH KOJI SU DETALJNIJE NAVEDENI. NO, DANAS SU OVAKVI SOCIJALNO DEFINISANI PORTRETI PREVAZIĐENI. POZIVANJA NA DRUŠTVENO OKRUŽENJE POSTAJU INDIRECTNA. INDIVIDUALNE KARAKTERISTIKE, NAPROTIV, TOLIKO SU OJAČALE DA SU OBNOVILE ROD ZA KOJI SU SE INTERESovali JOŠ SAMO ISTORIČARI, A TO JE BIOGRAFIJA. KADA SLIKAR PRESTANE DA SLIKA NEKOG UGLEDNOG ČOVEKA ILI NEKU PLESAČICU I POKUŠA DA NASLIKA SVOJU VIZIJU REALNOSTI PRE NEGO SAMU REALNOST, NJEGOVA DELA PRESTAJU DA BUDU FIGURATIVNA. INDIVIDUALIZAM SE NAMEĆE I ODVAJA OD SVAKOG DRUŠTVENOG OKRUŽENJA SVE DO TRENUTKA KADA BILO KAKAV OBLIK PREDSTAVLJANJA TEŽI DA NESTANE.

JEDAN NEZNATNI PRIMER ILUSTRUJE TU KRIZU PREDSTAVLJANJA. MODA JE ISTICALA INDIVIDUALNE RAZLIKE U OKVIRU NAMETNUTIH DRUŠTVENIH MODELA, NAGLASIO JE GEORG ZIMEL (GEORG SIMMEL). KADA SE MODA ODVOJILA OD DRUŠTVENE HIJERARHIJE, S PRVIM VELIKIM KREATORIMA XX VEKA, MODERNA ODEĆA VIŠE NE PREDSTAVLJA NEKU DRUŠTVENU KLASU; ONA POSTAJE JEDNA

INTERPRETACIJA ŽE ŽENSKOG TELA I, AKO JE IV SEN LORAN U TOJ MERI DOMINANTAN U ODNOSU NA DRUGE KREATORE, TO JE ZBOG TOGA ŠTO SE USUDIO, VIŠE OD DRUGIH, DA ODENE JEDNO GOLO TELO. ONI KOJI NISU SLEDILI NJEGOV PRIMER NISU SE IPAK ZATO VRATILI NA PREDSTAVLJANJE ODREĐENOG SOCIJALNOG TIPRA, VEĆ SU PRAVILI DEKORE ZA POZORIŠTA, POIGRAVALI SE SA BOJAMA I OBLICIMA - I RIZIKOVALI DA BUDU KVALIFIKOVANI KAO AVANGARDA.

Ovo nisu dva usamljena primera. Predstavljanje se više nigde ne traži: ono čak postaje i obeležje mediokriteta (prosečnosti). Tada smo izašli, kako u toj tako i u drugim oblastima, iz nečega što ja nazivam jednom rečju, koju je danas možda lakše razumeti, a to je: jedna *socijalna* koncepcija društva u kojoj se svaki akter, individualni ili grupni, defmiše nekom društvenom situacijom. Odatle potiče i utisak koji danas imamo da tone-mo u „apstraktno“, nemajući više vodiče da nas vode u obilazak društva.

Sve naše kategorije opisivanja i analiziranja društva potpuno su poremećene krajem socijalnog realizma, od romana (književnosti) do arhitekture. Politika i ekonomija su, tokom ovog dugog perioda, proizvele kulturološka i socijalna dela velike vrednosti. To ne treba da zaboravimo, ali takođe treba i da se udaljimo od tog nasledstva. Društvene nauke su u posebno teškom zaostatku koji treba da nadoknade. One i dalje suviše često za društvenu realnost upotrebljavaju termine koji više ne odgovaraju kulturnom modelu u kome živimo od kraja XIX veka. Jedna od naših glavnih preokupacija mora biti preispitivanje kategorija na kojima se zasniva klasična sociologija koja je dostigla svoj vrhunac (stigla na kraj svog puta). Sociologija sistema mora da prepusti svoje mesto sociologiji aktera i subjekata.

To nije lako budući da je evropski model pronašao jedan od svojih najboljih sredstava izražavanja u društvenim naukama, koje su se precizno definisale svojim kapacitetom da tumače ponašanje pojedinaca preko funkcionisanja sistema. Puno pravnika, institucionalista od Hauriou do Žana Karbonijera (Jean Carbonnier), specijalizovanog za privatno pravo, dobro su predstavljali tendenciju Emila Dirkema (Emile Durkheim) koja je dominirala od početka sociologije. Sociologija je svoje najveće uspehe postigla osuđujući iluzije aktera društva, pokazujući im da se iza prividne slobode nalaze skriveni društveni mehanizmi koji određuju naše ponašanje. Kažite mi vaše socijalno poreklo i ja ću predvideti vaš domet u obrazovnom sistemu. Navedite mi vašu profesiju i vaše prihode, a ja ću vam reći koja bi politička opcija bila vaš logičan izbor, iako niste obavezni uvek da je odaberete. Svaka objavljena studija delovala je kao da ruši jednu iluziju, a široka javnost je otkrivala značaj nejednakosti, socijalne raslojenosti i brzinu uspeha, ali i pada, što su inače i sami spoznavali, dok su im naučne studije to samo potvrđivale. Što se ekonomskih studija tiče, one su se najčešće poistovećivale s proučavanjem racionalnih izbora, što im je omogućavalo da odstrane suviše komplikovane ili suviše slabo definisane varijable, kao stoje subjektivnost, i posvete se izučavanju odnosa između elemenata ekonomskog sistema.

OVA „SOCIOLOGISTIČKA" TAČKA GLEDIŠTA NIJE, NARAVNO, NIKADA TRIJUMFOVALA U SOCIOLOGIJI; ALI JE SKORO UVEK, OD DIRKEMA DO PARSONSA, ZAUZIMALA DOMINANTNU POZICIJU, I NASTAVLJA DO DANAŠNJIH DANA SA USPEHOM NAGLAŠAVAJUĆI SOCIJALNE RAZLIKE. ALI, DOMINACIJA „KLASIČNE" SOCIOLOGIJE KONAČNO JE UNIŠTENNA, I TO MANJE USLED INTELEKTUALNE KRITIKE NEGO USLED RASPADA INSTITUCIJA I NORMI.

TRI SMRTI EVROPSKOG DRUŠTVA

ZAPADNI MODEL RAZVOJA BIO JE PODJEDNAKO I EKSTREMNO EFIKASAN I BRUTALAN. UVELIKO JE ISKORISTIO SVOJU PREDNOST DA BI OSVOJIO SVET, DODAJUĆI DOBIT OD KOLONIZACIJE ONIMA OSTVARENIMA U INDUSTRIJALIZACIJI, KOJA SE ZASNIVALA NA PROGRESU ZNANJA, I ČIJI JE NAJBOLJI INSTRUMENT U XIX VEKU BIO NEMAČKI UNIVERZITET. ALI, OVAJ TRIJUMF, IAKO JE BIO TAKO IMPRESIVAN, NIJE MOGAO VEČITO DA TRAJE. PERIOD KOJI OSTAJE IZA NAS NIJE PREDSTAVLJAO NJEGOV VRHUNAC, VEĆ NJEGOV KRAJ I RASPAD.

U MNOŠTVU I SLOŽENOSTI ISTORIJSKIH TOKOVA, MOGU SE RAZLIKOVATI TRI VELIKA PROCESA KRIZE: 1) GUBITAK DINAMIČKIH TENZIJA, 2) PODREĐENOST NEKOJ REPRESIVNOJ DIKTATURI I 3) UTAPANJE VOLUNTARIZMA U EKONOMIJU TRŽIŠTA.

RAZNOLIKOST OVIH EVOLUCIJA BILA JE ZNAČAJNA: JEDNA JE GENERALNO BILA DEMOKRATSKOG DUHA, DRUGA ČISTO ANTIDEMOKRATSKOG DUHA, DOK JE TREĆA STVARALA MASOVNO DRUŠTVO. TO TREBA DA NAS PODSETI, KADA SE PRISEĆAMO TIH VELIKIH TOKOVA SAVREMENE ISTORIJE, NA KOMPLEKSNOŠT DRUŠTVA U EVROPSKOM SMISLU: ONA JE ISTOVREMENO STVARANA I ZAHVALJUJUĆI SVOM RADU I DISCIPLINI, A UZ STALNE SOCIJALNE RADIKALNE KONFLIKTE I SPOSOBNOST ZA JAKU SAMOREGULACIJU.

NAJMANJE DRAMATIČAN, ČAK ČESTO I NAJPOZITIVNIJI OBLIK KOJI JE DOVEO DO PADA BILA JE DEMOKRATIZACIJA NEKOG DRUŠTVA U KOME SU ZA OSNOVNE KONFLIKTE BILA PRONAĐENA REŠENJA ILI INSTITUCIONALNO POSREDOVANJE. ISTORIJA RADNIČKOG POKRETA U INDUSTRIJSKOM DRUŠTVU SAVRŠENI JE SVEDOK OVE EVOLUCIJE. EKSPLOATISANJE PROLETARIJATA JE IZAZVALO SOCIJALNI POKRET ČESTO OPTEREĆEN NEKIM PRETRPLJENIM I ŽELJENIM NASILJEM, ALI ZBOG KOGA SU, PRVO U VELIKOJ BRITANiji I NEMAČKOJ, ZATIM I U SAD I FRANCUSKOJ, PRIZNATA SOCIJALNA PRAVA, ZAHVALJUJUĆI DOLASKU NA VLAST TZV. LEVIČARSKIH VLADA, ŠTO ĆE REĆI DA SU BILE ILI POVEZANE SA **sindikalnim** POKRETOU ILI IH JE ON INSPIRISAO. NA VEOMA RAZLIČITE NAČINE, KOLONIJALNU DOMINACIJU KOJA JE BILA PREVAZIĐENA KONAČNO SU SRUŠILI **pokreti nacionalnog oslobođenja**, KOJI SU PO SEBI BILI VEOMA RAZNOLIKI - ORUŽANI NACIONALIZMI, ONI PROTIV NASILJA POPUT GANDIJA, SAVEZI KOMUNISTA I NACIONALISTA PREDSTAVLJALI SU MODEL KOJI JE NAMETNUT U VEĆEM DELU SVETA. NA KRAJU, **feminizam**, POKRET NASTAO RADI BORBE ZA PRAVO GLASA ŽENA U VELIKOJ BRITANiji I SAD, USPEO JE DA OBEZBEDI UKIDANJE NAJEKSTREMNIJIH OBLIKA ZAVISNOSTI I INFERIORNOSTI KOJE JE ŽENAMA NAMETALO EVROPSKO MUŠKO DRUŠTVO, ČAK BEZ NASILJA, ALI SA DUBOKO UKORENJENIM EFEKTIMA U POGLEDU TRANSFORMACIJE OBIČAJA.

ONDA JE EVROPSKI LUK OTUPEO. EVROPSKA DRUŠTVA, I ONA KOJA SU SLEDILA NJIHOV PRIMER, POSTALA SU MANJE NEPRAVEDNA, MANJE NASILNA I BOLJE

KONTROLISANA. SUPROTNOST OVIM USPESIMA BIO JE S JEDNE STRANE GUBITAK OSVAJAČKOG DINAMIZMA I RASTUĆI TERET SOCIJALNIH POSREDNIKA I ZAŠTIĆENIH KATEGORIJA. Ova EVOLUCIJA DOVELA JE DO STVARANJA ŠIROKIH SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE, KOJI SU PRUŽILI RADNICIMA EFIKASNU ZAŠTITU U SLUČAJU GUBITKA POSLA I POVREDA NA RADU. KASNIJE SU SE RAZVILE DRUGE POLITIKE SOLIDARNOSTI, KULTURNE ANIMACIJE I LIČNOG OBRAZOVANJA, KOJE SU SVOJ NAJVIŠI STUPANJ DOSTIGLE U SKANDINAVSKIM ZEMLJAMA.

NA SUPROTNOJ STRANI NAILAZIMO NA **autoritarni** OBLIK DRŽAVE, DIKTATURU ILI ČAK TOTALITARIZAM, POMOĆU KOJIH SU, U MNOGIM ZEMLJAMA, VISOKE I SREDNJE KLASSE DRUŠTVA ODBACIVALE ISTOVREMENO I RADNIČKU OPOZICIJU I SEKULARIZACIJU. NA Taj NAČIN OVLADAVAJU DRUŠTVOM U IME NACIONALIZMA, KOJI OPET PODRŽAVA REPRESIVNA ŽELJA NAORUŽANIH SNAGA ZASNOVANA NA JEDNOJ IDEOLOGJI KOJA VELIČA JEDINSTVO NACIJE ILI NARODA PROTIV PARTIJA. OD MEDITERANSKIH REAKCIONARNIH DIKTATORA DO NACIZMA ILI MILITANTNOG IMPERIJALIZMA U JAPANU, DO DUGOTRAJNIH LENJINISTIČKO-MAOISTIČKIH POBEDA, RASPONI SU OGROMNI. ALI, SVUDA JE MODEL DRUŠTVA BIO UNIŠTEN U KORIST JEDNE APSOLUTNE MOĆI DRŽAVE. BILO JE POTREBNO DUGO VREMENA DA PONOVO OTKRIJEMO, ISPOD ZEMLJE SPRŽENE DRŽAVNIM NASILJEM, OSTATKE ILI NOVE PUPOLJKE JEDNOG „CIVILNOG“ DRUŠTVA.

NA KRAJU, VEOMA RAZLIČIT OD PRETHODNOG DRUGOG OBLIKA, ALI SA DRUGAČIJOM ORIJENTACIJOM OD PRVOG, TREĆI PROCES KVARENJA EVROPSKOG MODELA DRUŠTVA BIO JE TRIJUMF TRŽIŠTA. DRUŠTVO JE, TOKOM DUGOG PERIODA TRIJUMFA LIBERALIZMA, SVE MANJE POSTOJALO: TRŽIŠTA, POSEBNO FINANSIJSKE MREŽE KOJE RUKOVODE EKONOMSKIM ŽIVOTOM, UPRAVLJAJU I EKONOMSKIM ŽIVOTOM U KOJEM MASOVNA POTROŠNJA MUNJEVITO RASTE. KOMUNIKACIONE TEHNOLOGIJE UNAPRED OLAKŠAVAJU ODNOSI IZMEĐU PREDUZEČA, GRADOVA I POJEDINACA KOJI NISU NAKLONJENI STVARANJU NOVOG TIPA DRUŠTVA. TELEVIZIJA EMITUJE VELIKI BROJ VESTI SA BERZE U EVROPI ILI AMERICI, DOK SE PRIKAZUJE MALO INFORMACIJA U VEZI S PREDUZEĆIMA, ČAK I KADA JE REČ O NEKOJ FUZIJI ILI TEŠKOM NEUSPEHU KOJI ĆE IMATI ZNAČAJNE POSLEDICE NA POSAO. TU, IZMEĐU OSTALIH, SPADA I PRODAJA AKCIJSKIH VREDNOSTI UNAPRED, ŠTO IZAZIVA TAKVE SKOKOVE NA BERZI; TAKVO DELOVANJE SLEDEĆI PUT MOŽE U JEDNOM TRENUTKU NEGATIVNO UTICATI I NA RAST PROIZVODNJE. DAKLE, PROIZVODNJA VIŠE NIJE OSNOVNI FAKTOR; ONA JE SAMO INDIREKTNI REZULTAT NEKAKVOG ANTICIPIRANJA PRIHODA.

KADA GOVORIMO O SADAŠNJOSTI, POTROŠAČI KONSTANTNO GOVORE O „KRIZI POVERENJA“ KOJA OBJAŠNJAVA PAD POTROŠNJE I INVESTIRANJA. U ISTO VREME, PREVLAŠT PREDUZEČA, ČAK I NAJVEĆIH, ODJEDNOM POČINJE DA OPADA URUŠENA RAZNIM MALVERZACIJAMA. MOĆ SINDIKATA JE TAKOĐE OPALA POŠTO SE ZASNIVALA SKORO ISKLJUČIVO NA RADNIČKOJ KLASI KOJA JE DOSLOVNO RAZBIJENA...

UPRAVO SU OVA TREĆA IZLAZNA VRATA IZ EVROPSKOG DRUŠTVA, KOJA SU DOVELA DO DRUŠTVENOG I EKONOMSKOG SISTEMA KOJI JE NAJVEĆI UTICAJ IMAO NA KRAJU XX VEKA I KOJA SU U SAD DOSTIGLA SVOJ NAJVIŠI OBLIK: MASOVNO DRUŠTVO. TO JE OMOGUĆILO OVOJ ZEMLJI DA SEBI SKROJI DOMINANTNU POZICIJU (KOJU JE IMAO EVROPSKI SISTEM, A POSEBNO BRITANSKA IMPERIJA U XIX VEKU). SOCIJALNA DEMOKRATIJA KOJA SE NAMETNULA EVROPI I VELIKIM ZEMLJAMA KORNONVELTA JE, SVAKAKO, I U NAJVEĆEM BROJU SLUČAJEVA, OSIGURALA DUGOVEČNOST SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE. ALI, INTERVENCIJE DRŽAVE SU SVE VIŠE USMERAVANE KA SREDNJIIM SLOJEVIMA I ONIMA S NISKOM ZARADOM, KOJI SU SE NAJBOLJE INTEGRISALI, NE

USPEVŠI DA IZBEGNU PROPAST NAJUGROŽENIJH KATEGORIJA, ŠTO SU JOŠ UBRZALE I MEĐUNARODNE MIGRACIJE.

U OKVIRU NAJBOLJIH RADOVA IZ SOCIOLOGIJE U EVROPI, VELIKI BROJ JE POSVEĆEN PROCENI DELOVANJA SOCIJALNIH POLITIKA U OBLASTIMA OBRAZOVANJA, ZDRAVSTVA, URBANIZMA, PENZIJA - I NAJVIŠE SOCIJALNOG OSIGURANJA. ODREĐENI KRITIČARI SU ŽELELI DA STALNI NEUSPEH ILI DOKAZANO ODRICANJE PROTUMAČE KAO ZNAK TRIJUMFA KAPITALIZMA. DELIMIČNO SU BILI U PRAVU POŠTO SU INTERVENCIJE TRŽIŠTA SVE VIŠE NADJAČAVALE SOCIJALNE POLITIKE, ALI I ZATO ŠTO BOLJE SITUIRANA I OBRAZOVANIJA POPULACIJA BOLJE KORISTI ODREĐENE POGODNOSTI I ZNA DA PRISVOJI NEZASLUŽENE PREDNOSTI, KAO I ŠTO JE KRIZA U DRŽAVNIM ŠKOLAMA VELIKIM DELOM POSLEDICA STARENJA SOPSTVENE PEDAGOGIJE, OKRENUTE VIŠE POTREBAMA DRUŠTVA NEGO ZAHTEVIMA NASTAVNIKA.

BEZ OBZIRA NA SVE, NA POČETKU NOVOG VEKA I U TRENUTKU KADA EVROPSKOJ UNIJI PRISTUPAJU BIVŠE KOMUNISTIČKE ZEMLJE U KOJIMA SU NAČINI UPRAVLJANJA DRŽAVE BILI VEOMA NEEFIKASNI, EVROPSKI MODEL, OSIM POSEBNOG SLUČAJA **Velfare State**, RASPAO SE VELIKOM BRZINOM.

ZBOGOM, DRUŠTVO

EVROPSKI MODEL RAZVOJA, ONAJ KOJI SE IDENTIFIKOVAO S POJMMOM DRUŠTVA I, SAMIM TIM, S IDEJOM DA SE SOCIJALNO ZASNIVA SAMO NA SEBI, POLAKO POČINJE DA NESTAJE, IAKO SE PONOVO JAVLJAJU NEKI NJEGOVI ASPEKTI U DRUGIM TIPOVIMA RAZVOJA. MOGLI SMO POMISLITI DA ĆE LATINSKA AMERIKA ILI DRUGI DELOVI SVETA PREUZETI EVROPSKI NAČIN I KORISTITI GA U SOPSTVENOM TIPU RAZVOJA. DO TOGA JE I MOGLO DA DOĐE, ALI JE NAJVEĆI DEO KONTINENTA ODABRAO ILI INTEGRACIJU U AMERIČKU EKONOMIJU ILI PRISTUPANJE KUBANSKOJ IDEOLOGIJI, ODNOSNO KOMUNISTIČKOM MODELU. SVI TI IZBORI SU BILI PODJEDNAKO POGUBNI, PRVI POSEBNO ZA ARGENTINU, A DRUGI ZA VENECUELU I GVATEMALU...

IPAK, U BRAZILU, POSLE PROPASTI LIBERALNIH POKUŠAJA, ZATIM VARGASOVE DIKTATURE I PERIODA VOJNE DIKTATURE NAMETNUO SE JEDAN MODEL RAZVOJA KOJI U NEKIM ASPEKTIMA PODSEĆA NA EVROPSKI MODEL I U INTELEKTUALNOM SMISLU. A BRAZIL JE SVESTAN DA NJEGOVA ISTORIJA ZAVISI PRE SVEGA OD NJEGA SAMOG.

MEĐUTIM, JEDINO SE U ČILEU MOŽE GOVORITI O EVROPSKOM MODELU: JAKA ORGANIZACIJA DRŽAVE, ČESTO EKSTREMNI SOCIJALNI SUKOBI. DUGOTRAJNA PINOČEOVA DIKTATURA JE NA PRVI POGLED DELOVALA KAO POTPUNI RASKID S EVROPSKIM MODELOM, ALI TO BI BIO PREBRZ ZAKLJUČAK: NE ZABORAVIMO AUTORITARNU DIMENZIJU NEMAČKOG CARSTVA I NASILJE I REPRESIJU TOKOM PARIŠKE KOMUNE 1871. OVA OSOBENOST ČILEA ČINI GA JEDINSTVENOM ZEMLJOM, ALI NE DOZVOLJAVA I DA O NJEMU GOVORIMO KAO O JEDNOJ NOVOJ ETAPI U ŽIVOTU EVROPSKOG MODELA.

NA KRAJU, OVAJ MODEL NIJE NI NEKA VERZIJA MODERNITETA, NITI JEDNA FIGURA KAPITALIZMA, JOŠ MANJE SOCIJALIZMA, KOJI SU PAK U NJEMU NASTALI: ON JE KOMBINOVAO OVA DVA TIPA EKONOMSKOG UPRAVLJANJA DA BI STVORIO JEDAN POTPUNO SAMOKREIRAN I SAMOLEGITIMISAN TIP DRUŠTVA. DRUGIM RECIMA, EVROPSKI MODEL NIJE PREDLOŽIO NEKI TREĆI PUT IZMEĐU KAPITALIZMA I SOCIJA-

LIZMA. NAPROTIV, OVA DVA OBLIKA EKONOMSKOG UPRAVLJANJA POJAVILA SU SE KAO POSEBNI I SUPROTNI OBLICI EVROPSKOG MODELA.

RAT IZNAD NAS

PREOSTAJE NAM IPAK DA UZMEMO U OBZIR JEDAN OSNOVNI ASPEKT TOG IDEALNOG TIPA, KOJI SAM NAMERNO OSTAVIO PO STRANI DA GA NE BI ODVAJAO OD PROBLEMA KOJI ZAUZIMAJU DOMINANTNO MESTO U SAVREMENOM DRUŠTVU. REČ JE O RATU, POŠTO SVE ANALIZE EVROPSKE ISTORIJE PRIDAJU OGROMNU VAŽNOST BORBAMA ZA HEGEMONIJU IZMEĐU VELIKIH EVROPSKIH SILA. SAMOPROIZVODNJA EVROPSKIH NACIONALNIH DRUŠTAVA SPREČILA JE STVARANJE JEDNOG EVROPSKOG INTEGRISANOG SISTEMA I FAVORIZOVALA STALNO STVARANJE SPORAZUMA ZASNOVANIH NA NEOPHODNOSTI DA SE REGULIŠE KONKURENCIJA IZMEĐU VODEĆIH ZEMALJA; SVI TI SPORAZUMI, MEĐUTIM, NISU TRAJALI DUGO KAO VESTFALSKI (1648).

IDEJA DRUŠTVA JE BILA TAKO JAKA DA JE JEDNA ČUVENA IZREKA TVRDILA DA JE RAT NASTAVAK POLITIKE DRUGIM SREDSTVIMA. OVO „CIVILNO“ VIDENJE RATA, KOJE JE MOŽDA I BILO PRIMENJIVO NA NAPOLEONOVE RATOVE, BAREM U PRVOM PERIODU KADA JE GLAVNI KONZUL, A ZATIM I CAR, SA SOBOM U OSVOJENE ZEMLJE PRENOSIO I IDEJE I INSTITUCIJE FRANCUSKE REVOLUCIJE; MEĐUTIM, NIKAKO SE NE MOŽE PRIMENITI NA TOTALITARNE REŽIME XX VEKA ZASNOVANE NA POJMOVIMA RATA, OSVAJANJA, DIKTATURE PROLETARIJATA I KRSTAŠKIH RATOVA. AKO SAM KNJIGU ZAPOČEO PODSEĆANJEM NA 11. SEPTEMBAR 2001. U SAD, TO JE ZATO DA BIH DRAMATIČNO NAGLASIO TAJ PREKID KOJI JE JEDNO MOĆNO DRUŠTVO, PREDVODNIKA U SKORO SVIM OBLASTIMA, PRETVORILO U RATNIČKU SILU KOJA SE BORI PROTIV ZLA U IME NEKE MISIJE KOJU JE BOG DAO SAD DA BI SAČUVALE SVET KOJI JE ON STVORIO.

RAT JE, DAKLE, PROMENIO STATUS. ON JE IGRAO GLAVNU ULOGU U STVARANJU RACIONALIZOVANIH I „BIROKRATSKIH“ DRŽAVA KOJE SU POSTALE GLAVNI AKTERI JEDNE MODERNIZACIJE KOJA SE PRVO SASTOJALA U NAMETANJU AUTORITETA KRALJA I NJEGOVE CIVILNE I VOJNE ADMINISTRACIJE ARISTOKRATIJU. ZAVRŠETKOM PRVOG SVETSKOG RATA DOŽIVLJAVAMO SUPROTAN POKRET. ZAPOČEO JE SAMO KAO ORUŽANI SUKOB IZMEĐU EVROPSKIH DRŽAVA, A PRETVORIO SE U MASAKR U KOME JE UNIŠTENA CELA EVROPA I KOJI JE U NEKOLIKO NACIONALNIH DRUŠTAVA DOVEO NA VLAST DIKTATORE, ZA KOJE JE POLITIČKO NASILJE ISTOVREMENO I SREDSTVO I CILJ.

NIJEDNA POLITIČKA SILA U XX VEKU NIJE IMALA UTICAJA KAO LENJINISTIČKO-MAOISTIČKA, KOJA JE DRUŠTVIMA NAMETNULA APSOLUTNU MOĆ JEDNE PARTIJSKO-VOJNE DRŽAVE, SA ZVANIČNIM ODOBRENJEM DA ELIMINIŠE KLASNE NEPRIJATELJE. NIJE POSTOJALO SOVJETSKO DRUŠTVO; POSTOJAO JE SAMO SKUP MEHANIZAMA PODREĐENOSTI RAZLIČITIM ELEMENTIMA DRUŠTVA, JOŠ UVEK VIRTUELNOG, JEDNOJ TOTALITARNOJ MOĆI KOJA BI BILA NEODRŽIVA BEZ OGROMNE POLICIJSKE I VOJNE KONTROLE. JEDINI TRENUTAK KADA JE SOVJETSKI SAVEZ POPRIMIO OBLIK DRUŠTVA BIO JE KADA JE POSTAO OTADŽBINA ZA KOJU SU RUSI I DRUGI NARODI GINULI. RUSKO DRUŠTVO SE SAMO NA POLJIMA STALJINGRADSKE BITKE I U OPKOLJENOM I IZGLADNELOM LENJINGRADU PONOVO POJAVILO IZA SOVJETSKOG REŽIMA, TAKO DA JE RUSKO DRUŠTVO OSTALO DRUŠTVO MRTVACA.

RAT JE PRESTAO DA BUDE NASTAVAK POLITIKE I JEDAN EKSTREMNI NAČIN MOBILIZACIJE SREDSTAVA, OMOGUĆAVAJUĆI SUKOB VEJSKI I NARODA I TRIJUMF JAKIH

NAD SLABIMA, ORUŽJA NAD BLAGOSTANJEM. RAT NIJE VIŠE U CENTRU DRUŠTAVA KAO ŠTO JE TO BIO TOKOM VEKOVA MODERNIZACIJE EVROPE, KOJA JE TO ISKORISTILA DA DOMINIRA SVETOM, STVARAJUĆI ISTOVREMENO VELIKE DRŽAVE, OD KOJIH JE SVAKA ŽELELA DA UNIŠTI OSTALE. RAT JE SADA IZNAD DRUŠTAVA; ON PREDSTAVLJA UNIŠTENJE, NE BORBU, SMRT, NITI POBEDU.

KO JOŠ VIDI U BOMBI BAČENOJ NA HIROŠIMU SREDSTVO KONAČNE POBEDE SAD NAD JAPANOM? SVI U TOME VIDIMO SMRT, BILO ŠIRENJEK EKSPLOZIJE ILI NJENIH UBILAČKIH ZRAČENJA NA HILJADE I HILJADE LJUDI. I TA SLIKA HIROŠIME I NAGASAKIJA JOŠ JE PRISUTNA U NAŠIM MISLIMA U TRENUTKU KADA SE SAD, POŠTO SU SE BORILE PROTIV KOMUNIZMA JEDNAKO KAO PROTIV NACIZMA, ZA SLOBODU JEDNOG VELIKOG DELA EVROPE I DRUGIH ZEMALJA, PREPUŠTAJU LAŽNOM DISKURSU KOJI IH VODI KA STVARANJU UNILATERALNOG BEZGRANIČNOG CARSTVA. TAKO NAD SVETOM LEBDI PRETNJA UNIŠTENJA I HAOSA KOJI NE BRANE INTERESE NEKE DRUŠTVENE GRUPACIJE ILI NACIJE, JOŠ MANJE NJIHOVU POTREBU ZA NAFTOM, VEĆ JEDNU POLITIČKO-RELIGIJSKU KONCEPCIJU KOJA SE SUPROTSTAVLJA DRUGOJ.

PROSTOR KOJI JE PREDSTAVLJAO ODNOS IZMEĐU „DRUŠTAVA“ DANAS SU OSVOJILE SILE RATA, NOVCA, STRAHA I NASILJA, ALI KOJIMA SE ODUPIRE, S VEOMA PRORONENLJIVIM USPEHOM, MODERNITET ONAKAV KAKAV JE OVDE DEFINISAN I ČIJI SE PRINCIPI OGLEDaju U INSTITUCIJAMA KOJE SU PRE SVEGA SREDSTVA STVORENA ZA ODBRANU SLOBODE, KAO ŠTO TO TREBA DA BUDU, S JEDNE STRANE, ZAKONI, A SA DRUGE SISTEMI PORODIČNOG I ŠKOLSKOG OBRAZOVANJA.

JAVNI PROSTOR NIJE PRAZAN, ALI NIJE VIŠE NI ZAUZET REPREZENTATIVNOM POLITIKOM. MI NAPREDUJEMO U SMERU SUPROTNOM OD ONOGA KOJI SMO JOŠ PREKJUČE STVARALI. OSTALI SMO OBELEŽENI IDEJOM DA MODERNA DRUŠTVA DAJU SVE VIŠE ZNAČAJA „CIVILNOM DRUŠTVU“ I, DAKLE, DRUŠTVENIM AKTERIMA. TAKO JE POLITIKA POSTAJALA SVE BLIŽA KONFLIKTIMA I DRUŠTVENIM POKRETIMA. POLA VEKA POSLE PRVIH VELIKIH RADNIČKIH BORBI, SOCIJALDEMOKRATSKE VLASTI SU PRIZNALE SOCIJALNA PRAVA RADNIKA I, NEŠTO KASNIJE, U VELIKOM DELU EVROPE I VELIKIM ZEMLJAMA KOMONVELTA, NASTALA JE DRŽAVA-PROVIDENJE, ČIJI JE BUDŽET, RECIMO U FRANCUSKOJ, VIŠI OD ONOG NACIONALNOG. BORBE IZMEĐU DRŽAVA KAO DA SU POTISNUTE U STRANU U NAŠEM DELU SVETA, A RATNIČKI KONFLIKTI SU BILI REZERVISANI ZA TREĆI SVET I TOTALITARNE REŽIME. RATOVI „VELIKIH SILA“ BI BILI TOLIKO OPASNI PO ČOVEČANSTVO, GOVORILLO SE, TAKO DA JE POTPISAN I SPORAZUM O OGRANIČENJU KORIŠĆENJA NUKLEARNOG ORUŽJA I SUPROTSTAVLJANJA NJEGOVOM ŠIRENJU. MEĐUTIM, OVAJ PLAN, KOJI JE MNOGO VIŠE ZNAČAJA PRIDAO PROBLEMIMA DRUŠTVA I KULTURE NEGO STRIKTNO POLITIČKIM BORBAMA, A POSEBNO RATU, BRUTALNO JE DEMANTOVALA SAMA REALNOST.

ONO ŠTO DOMINIRA DANAŠNJIM SVETOM, MANJE OD PETNAEST GODINA NAKON RUŠENJA SOVJETSKOG CARSTVA, JESU SUKOB I ISLAMISTIČKIH GRUPACIJA SPREMNIH NA SVE, UKLJUČUJUĆI I SAMOUBISTVO, I AMERIČKOG CARSTVA KOJE POSEDUJE NAJMOĆNIJE NAORUŽANJE, ALI NE USPEVA DA USPOSTAVI TOTALNU KONTROLU NAD AVGANISTANOM, IRAKOM I DRUGIM ZEMLJAMA SREDNJEG ISTOKA.

SRCE TOG SVETA JE DANAS VEOMA OGRANIČENA GEOGRAFSKA ZONA OKO ČIJE TERITORIJE SE BORE IZRAELCI I PALESTINCI I KOJIMA VIŠE ODGOVARA RAT DO SMRTI NEGO FORMIRANJE PALESTINSKE DRŽAVE. KRVAVI ATENTAT U MADRIDU U MARTU 2004. NAJAVIO JE BUDUĆE ATENTATE KAKO U ZAPADNOJ EVROPI, SAD, TAKO I NA TERITORIJAMA POD NJIHOVOM VLAŠĆU. ČITAV SVET OSTAJE BEZ DAHA I POKUŠAVA DA

SAZNA DA LI ĆE VODEĆE ĆELIJE AL KAIDE BITI UNIŠTENE ILI ĆE SE LISTA ATENTATA, KOJI SU VEĆ VIŠE PUTA ZADESILI ZAPAD, BITI PRODUŽENA I PROIZVESTI JOŠ TRAJNIJE TRAUME. SVET JE na POČETKU OVOG VEKA PREŠAO S REČNIKA EKONOMIJE na REČ-NIK RATA, ONDA KADA SE OSEĆAO SVE VIŠE UGROŽEN DIREKTNIM SUKOBOM. OČEKIVALI SMO TRIJUMF GRAĐANSKOG DRUŠTVA, a NASUPROT TOME DOŠLO JE DO ŠOKA IZMEĐU POLITIČKO-VERSKIH GRUPACIJA, KOJI DOMINIRA CELIM SVETOM. IAKO NE DELIMO MIŠLJENJE SEMJUELA HANTINGTONA, MORA SE PRIZNATI DA JA ON BOLJE OD BILO KOGA NAGLASIO ZNAČAJ TIH GLOBALNIH ŠOKOVA IZMEĐU SUPROTSTAVLJENIH CIVILIZACIJA.

NE IDIMO PREDALEKO S OVOM ANALIZOM. BILO BI APSURDNO TVRDITI DA SU SE DRUŠTVENE STVARNOSTI ISTOPILE U ŽARU RATA. DESETINE MILIONA LJUDI UBIJENO JE ZBOG RATNOG NASILJA. NE TREBA DA POMEŠAMO NJIHOVU EKSTREMNU NESREĆU SA OSEĆANJEM NESIGURNOSTI I SIROMAŠTVA, KOJE POSTOJI U BROJNIM ZEMLJAMA U KOJIMA JE ŽIVOT I DALJE PRIHVATLJIV ZA VEĆINU STANOVNIŠTVA.

NASUPROT TOME, MORAMO SE DRŽATI IDEJE DA JE INSTITUCIONALNO SAMOREGU-LISANJE DRUŠTVA OSLABILO - I TO KADA NIJE U PROCESU NESTAJANJA. SPOMENIK DRUŠTVU, KOJI SE NALAZIO U SRCU JAVNOG PROSTORA, DANAS SE POTPUNO SRUŠIO.

SUOČENI SA SNAGAMA RATA I SVIM VRSTAMA NASILJA, VIŠE NE VERUJEMO U POLITIČKO I SINDIKALNO DELOVANJE. SAMO ONE SNAGE KOJE SE ZASNIVAJU NA NE-SOCIJALNOJ LEGITIMNOSTI, KAO stoje ODBRANA **ljudskih prava**, MOGU SE USPEŠNO SUPROTSTAVITI SILAMA RATA, KOJE SE TAKOĐE NE ZASNIVAJU NA ČISTO DRUŠTVENIM PRINCIPIMA, DEFINISANIM TERMINIMA OPŠTEG INTERESA DRUŠTVA.

KADA SE SISTEM I AKTERI RAZIĐU

RASPAD DRUŠTVA U NAJMODERNIJIM ZEMLJAMA DOSTIGAO JE SVOJE EKSTREMNE OBLIKE KADA SE VEZA IZMEĐU SISTEMA I AKTERA PREKINULA, KADA SE ZNAČENJE NEKE NORME ZA SISTEM VIŠE NE PODUDARA SA NJENIM ZNAČENJEM ZA AKTERA. TADA SVE DOBIJA DVOSTRUKI SMISAO I POJEDINAC ŽELI DA SE AFIRMIŠE SVOJIM SUPROTSTAVLJANJEM JEZIKU DRUŠTVA. OVAJ PREKID JE TEŽE PRIMETITI NEGO MATERIJALNA UNIŠTENJA ILI PORAST KRIMINALA, ALI JE NEOPHODNO TO POSTIĆI UKOLIKO ŽELIMO DA SAZNAMO DOKLE MOŽE DA ODVEDE PAD IDEJE O DRUŠTVU I, KAO POSLEDICU TOGA, KAKO MOŽEMO, ZBOG HITNOSTI, DA OSMISLIMO NEKI NOVI NAČIN PREDSTAVLJANJA GRUPNOG I NAŠEG LIČNOG ŽIVOTA.

NAJVAŽNIJA I NAJVIDLJIVIJA OD OVIH KRIZA JE ONA KOJA SE TIČE MESTA KOJE **rad** IMA U ŽIVOTU SVAKOGA OD NAS. SKRAĆIVANJE RADNE NEDELJE, POVEĆANJE BROJA SLOBODNIH DANA I, JOŠ VIŠE, PRODUŽENJE RADNOG VEKA POTREBNOG ZA PENZIJU NAVELI SU PUNO ANALITIČARA DA GOVORE O KRAJU RADA. NAŠIM ŽIVOTOM, KOJIM JE TOLIKO DUGO DOMINIRAO PROBLEM PROIZVODNJE I NEOPHODNOST PREŽIVLJAVANJA, SADA DOMINIRAJU POTROŠNJA I KOMUNIKACIJE. UBRZANO SKRAĆIVANJE RADNOG VREMENA VEĆINA JE DOŽIVELA KAO OSLOBOĐENJE, A NE KAO ODUZIMANJE STVARALAČKOG ISKUSTVA.

OVA PRIČA KOJU SMO SVUDA ČULI, I KOJA JE OMILJENA POSREDNIČKIM KATEGORIJAMA, IPAK NAMEĆE DVE VRSTE PRIMEDBI. PRVA PROIZLAZI IZ NAJVIŠIH KATEGORIJA. DA LI JE MOGUĆE DA JEDNO DRUŠTVO VISOKE TEHNOLOGIJE FUNKCI-ONIŠE SAMO UZ POMOĆ RADNIKA NA ODREĐENO VREME KOJI IMAJU NESIGURAN POLOŽAJ? KAKO ZABORAVITI DA I E BROJ TEHNIČARA, SPECIJALISTA, PROFESIONALACA U SVIM OBLASTIMA, „MANIPULATORA SIMBOLIMA" KAKO IH JE RAJH NAZVAO, TOLIKO PORASTAO? OVE KATEGORIJE SU SVAKAKO NAJBOLJE ZAŠTIĆENE NA TRŽIŠTU RADA ZBOG SVOJE STRUČNOSTI, ALI NISU VIŠE ZAINTERESOVANE ZA USPEH PREDUZEČA, I TO OD KADA SU SHVATILE DA MOŽE DA IH ELIMINIŠE KONKURENCIJA, DA MOGU DA DELOKALIZUJU SVOJU PROIZVODNJU ILI DA SE BRUTALNO OTARASE SVOJIH STARIJH RADNIKA. SVE ZAVISI OD NJIHOVOG LIČNOG USPEHA, NJIHOVE KARIJERE, NJIHOVOG KAPACITETA DA SAVLADAJU PODATKE I ISTRAŽUJU NOVE OBLASTI O KOJIMA RAZMIŠLJAJU. I TAKO SE PONAŠAJU I ISTRAŽIVAČI, INOVATORI I PROFESIONALCI IZ JAVNOG SEKTORA, NA UNIVERZITETIMA I U BOLNICAMA, KOJI DOBRO POZNAJU VEROVATNO NEIZLEČIVE SLABOSTI SVOJH INSTITUCIJA, ALI ZAPOČINJU NOVE PROJEKTE, EVROPSKE ILI SVETSKE, ILI ČAK EMIGRIRAJU RADI OVLADAVANJA NOVIM ZNANJIMA.

DRUGI TIP PRIMEDBI DOLAZI ODOZDO. KAKO JE UVREDLJIVO SLUŠATI O PROSLAVI KRAJA RADNOG VREMENA I PRODUŽETKU SLOBODNOG VREMENA KADA STE NEZAPOSLENI ILI VAM RADNO MESTO VISI O KONCU, KADA RADITE U SEKTORU KOJI JE U ZASTOJU ILI KADA VIDITE DA VAŠA KVALIFIKACIJA GUBI NA VREDNOSTI ZBOG POJAVE NOVIH TEHNOLOGIJA!

U STVARI, MI SMO PREŽIVELI JEDAN TOLIKO VELIKI PREOKRET SITUACIJE I PONAŠANJA DA NE MOŽEMO NA NJEGA GLEDATI SPONTANO. BAŠ IZ ODNOSA U RADU PROIZLAZILI SU OSNOVNI DRUŠTVENI KONFLIKTI; SADA SE TO DEŠAVA NA NIVOU GLOBALIZOVANE EKONOMIJE ČIJE SE POSLEDICE VEĆ OSEĆAJU NA LOKALNIM POSLOVIMA I KOJE PODSTIČU SUPROTSTAVLJANJE KAKO ZBOG ODBRANE LOKALNOG, TAKO I U KRITICI GLOBALNOG. JEDAN ASPEKT OVOG PREVRATA JESTE DAJE ONO ŠTO NAS NAJVIŠE POGAĐA BAŠ ONO ŠTO NAM JE DELOVALO NEKADA KAO NAJUDALJENIJE, ŠTO DOBRO OBJAŠNJAVA IDEJU ODRŽIVOG RAZVOJA (**sustainable**) ILI ONU, SUPROTNU, O KLIMATSKOJ PROMENI KOJA BI POREMETILA ŽIVOTE VEĆINE, DOK SE NAŠE SVAKODNEVNO ISKUSTVO, BAREM DELIMIČNO, OSLOBODILO STEGA KOJE SU MU BILE NAMETNUTE. KVALIFIKOVANI POSLOVI KOJI OMOGUĆUJU IZVESNU AUTONOMIJU POSTALI SU BROJNIJI U ODNOSU NA NEKVALIFIKOVANE POSLOVE, UPRKOS VELIKOM POVEĆANJU BROJA NESIGURNIH RADNIH MESTA.

POSAO VIŠE NEGO IKADA PODVLAČI LINIJU ODVAJANJA IZMEĐU SREDIŠNJEG I UZVIŠENOG DELA DRUŠTVA I NJEGOVE PERIFERIJE. ISTINA JE DA MNOGI RAD VIDE SAMO KAO SREDSTVO DA SEBI OBEZBEDE ODMOR ILI SIGURNU PENZIJU U BUDUĆNOSTI; ALI, ZA PODJEDNAKO VELIKI BROJ LJUDI, MOŽDA I VEĆI, POSAO ZAUZIMA VAŽNIJE MESTO KOJE SE NE SVODI SAMO NA KONKRETAN BROJ SATI PROVEDENIH NA NJEMU: TAKO SE FORMIRANJE, RECIKLAŽA, TEHNOLOŠKE IGRE I INFORMACIJE NALAZE U SRCU SLOBODNOG VREMENA. ALI, NE TREBA IH POSMATRATI SAMO KAO SLOBODNO VREME. U PROŠLOSTI JE POSTOJALA VELIKA RAZLIKA IZMEĐU ONIH KOJI SU ŽIVELI OD SVOG RADA I ONIH KOJI SU ŽIVELI OD SVOG KAPITALA. DANAS POSTOJI PODELA NA ONE KOJE MOŽEMO NAZIVATI SPECIJALISTIMA (ILI PROFESIONALCIMA) I ONE KOJI NEMAJU KVALIFIKACIJE NI ZA PRAVO USAVRŠAVANJE I KOJIH JE SVE VIŠE U SEKTORU USLUŽNIH DELATNOSTI.

A DA LI RAZMIŠLJAMO O CRNIM RUPAMA KOJE SE ŠIRE PO MAPI SVETA, ONIMA GDE JE PROIZVODNJA SLABA, GDE STANOVNIŠTVO ŽIVI SAMO OD STRANE POMOĆI, ŠVERCA ILI DRUGIH ILEGALNIH AKTIVNOSTI KAO ŠTO SU PROIZVODNJA, PRENOS I PRODAJA DROGE? EKONOMSKI SVET NIJE VIŠE TA VELIKA GRUPACIJA U KOJOJ JE SVAKOME OBEZBEĐEN POSAO I PLATA. UPARLOŽENI INDUSTRIJALCI SE ŠIRE, ALI SE TAKOĐE POVEĆAVA I MOBILNOST KVALIFIKOVANIH PROFESIONALACA. MNOGI NEMAJU POSLA; OSTALIMA JE TO OSNOVNI RAZLOG ŽIVOTA. UPRAVO JE RAZDVAJANJE EKONOMIJE OD RADNIKA, SISTEMA OD AKTERA, ONO ŠTO JE NAJBOLJA DEFINICIJA TRENUTNE KRIZE. NAOČIGLED SVIH NAS RAZDVAJAJU SE LOGIKA TRŽIŠTA, KOJA RUKOVODI PREDUZEĆIMA I ZAŠTITA KARIJERA KOJOJ TEŽE ZAPOSLENI. ALI, GLOBALIZACIJA ĆE PRISILITI SVE ZEMLJE, INDUSTRIJALIZOVANE ILI NE, DA POGURAJU SVOJE PREDNOSTI I TAKO NAJBOLJE ISKORISTE SVOJE „HUMANE RESURSE“, SVOJE KOMPETENCIJE I DA PODIGNU NIVO PROIZVODNJE.

NEKA SE, DAKLE, STANOVNICI INDUSTRIJALIZOVANIH I BOGATIH ZEMALJA NE OSLANJAJU JOŠ DUGO NA KVALITET SVOG NASLEĐA. DELOKALIZACIJE PREDUZEČA IM VEĆ NANOSE TEŠKE UDARCE, ALI ZAR NIJE PREDVIDIVO (ČAK I LOGIČNO) DA ONI KOJI PUNO RADE, A SLABO ZARAĐUJU, PREVAZIDU ONE KOJI NE RADE PUNO, A IMAJU VISOKA PRIMANJA? ALI, NAMA JE LAKŠE DA NABRAJAMO BOLJKE OD KOJIH PATI TREĆI SVET, NEGO DA SPUSTIMO BARIJERE KOJE SMO SAMI PODIGLI DA BI ODBRANILI SOPSTVENU POLJOPRIVREDNU ILI INDUSTRIJSKU PROIZVODNJU...

UKRATKO, RAD NIJE IZGUBIO NIŠTA OD ZNAČAJA KOJI JE IMAO USRED INDUSTRIJSKOG PERIODA U ŽIVOTIMA VEĆINE LJUDI. ONO ŠTO PRED NAMA NESTAJE, TO JE CIVILIZACIJA RADA. JIRGEN HABERMAS O OVOJ TEMI GOVORI KAO O RAZDVAJANJU ISTORIJSKOG SADRŽAJA OD UTOPIJSKOG SADRŽAJA CIVILIZACIJE.

ONO ŠTO JE UPRAVO REČENO O RADU MOŽE SE GENERALIZOVATI, ILI BAR PROŠIRITI NA DRUGE VAŽNE OBLASTI DRUŠTVENOG ŽIVOTA. SVUDA NAILAZIMO NA PODJEDNAKO RAZDVAJANJE IZMEĐU ZNAČENJA NEKE AKTIVNOSTI ZA DRUŠTVO I ZNAČENJA ISTE ZA ONOGA KO JE OBAVLJA. ALI, SMISAO ZA DRUŠTVO UVEK IMA TENDENCIJU DA BUDE MANJE VAŽAN OD ONOGA KOJI IMA ZA SAME AKTERE. MI DAKLE ŽIVIMO U DRUŠTVIMA NEZADOVOLJNIM SAMIM SOBOM, ALI U KOJIMA SVAKO PRAVI SVOJE PLANOVE I IMA POZITIVNIJA OČEKIVANJA. TA SITUACIJA JE POTPUNO SUPROTNA ONOJ U KOJOJ SMO DUGO ŽIVELI I U KOJOJ SU POJEDINCI BILI NEZADOVOLJNI U JEDNOM DRUŠTVU VEOMA ZADOVOLJNOM SOBOM. UKRATKO, SVEDOCI SMO TRANSFERA VREDNOSTI DRUŠTVA KA POJEDINCIMA I ULAZIMO, KADA TO MOŽEMO, U JEDAN NOVI OBLIK EKONOMSKOG SVETA.

UZMIMO NA PRIMER ŠKOLU. NA TU TEMU IDEJE SU JOŠ VEOMA KONFUZNE I IZBORI VEOMA TEŠKI. U BROJNIM ZEMLJAMA, UKLJUČUJUĆI I FRANCUSKU, ŠKOLA JE DOBILA MISIJU DA PRIPREMA, SOCIJALIZUJE RADNIKE I GRAĐANE. I SAMA ŠKOLA TVRDI DA NE UZIMA U OBZIR RAZLIKU IZMEĐU UČENIKA, ŠTO BI MOGLO DA DOVEDE, MISLE NJENI PREDSTAVNICI, DO VEĆEG INTERESOVANJA ZA AKTIVNIJE UČENIKE KOJI DOLAZE IZ BOLJE SITUIRANIH PORODICA. ŠKOLA NIJE NA USLUZI UČENICIMA, ONA JE TU DA IM POMOGNE DA STEKNU OPŠTA ZNANJA, POŠTUJU ORGANIZACIJU DRUŠTVA I DRŽAVE I SHVATE ZNAČAJ DISCIPLINE. TO JE BIO DUH NEKADAŠNJIH NEMAČKIH I FRANCUSKIH, KLASIČNIH ILI PRIRODNIH GIMNAZIJA, DOK, U NEMAČ-KOM SLUČAJU, NIJE DOŠLO DO POREMEĆAJA KOJI SE MANIFESTOVAO U NACIZMU. OVA KONCEPCIJA JE JASNO REZIMIRANA DEFINICIJOM OBRAZOVANJA KAO FAKTORA SOCIJALIZACIJE I KOMPLEMENTARNOM IDEJOM DA USPEŠNA SOCIJALIZACIJA STVARA SLOBODNE I ODGOVORNE POJEDINCE. TA KONCEPCIJA JE DUGO PROFITIRALA OD MONOPOLA JAVNIH

GIMNAZIJA, PROFESIONALNO KVALITETNIH NASTAVNIKA I IZVE-SNE EKONOMSKE SITUACIJE KOJA JE MOGLA DA OBEZBEDI VELIKOJ VEĆINI UČENIKA MESTO U SVETU ODRASLIH.

OVA PRIČA I OVA KONCEPCIJA ŠKOLSKOG ŽIVOTA JOŠ POSTOJE. MEĐUTIM, NALAZE SE U POTPUNOM RASULU I ŽALBE DOLAZE SA SVIH STRANA. FRANCUSKA DEBATA O LAICIZMU JE SAMO UVEĆALA KONFUZIJU. KAKO JE MOGUĆE I DALJE UČENIKA POSMATRATI SAMO KAO BUDUĆEG ČLANA DRUŠTVA? DA LI MOŽEMO BITI TOLIKO SLEPI ILI ZLONAMERNI DA NE VIDIMO DA ODBIJANJEM DA SE UZME U OBZIR PSIHOLOŠKA, SOCIJALNA I KULTURNA SITUACIJA UČENIKA, JAČAMO PRIVILEGIJE ONIMA KOJI DOLAZE IZ OBRAZOVANIJEG OKRUŽENJA, KOJI IMAJU PRISTUP BOLJIM INFORMACIJAMA I TAKO SU U SITUACIJI DA OSMISLE PLANOVE ZA BUDUĆNOST? ZAR NIJE NEOPHODNO DA SKUPIMO DOVOLJNO HRABROSTI I KAŽEMO DA ŠKOLA, KOJA BI TREBALO DA FAVORIZUJE JEDNAKOST, TEŽI DA OJAČA NEJEDNAKOST GOMILAJUĆI PREPREKE NA PUTU ONIMA KOJI DOLAZE IZ MANJE PRIVILEGOVANIH SREDINA I PRIPADAJU KULTUROLOŠKIM MANJINAMA, KAO ŠTO TO, U SLUČAJU FRANCUSKE, POKAZUJE MALI BROJ UČENIKA POTEKLIH IZ IMIGRANTSKIH PORODICA KOJI USPEVAJU DA SE POPNU NA DRUŠTVENOJ LESTVICI?

NASTAVNICI IMAJU PROBLEMA ZATO ŠTO TREBA DA PRENESU ZNANJE UČENICIMA OD KOJIH SE MNOGI UOPŠTE NE INTERESUJU ZA ŠKOLSKO PROGRAME I DOSAĐUJU SE U ŠKOLI - ILI OSTAJU U NJOJ NEKADA I KAO VEĆ ODRASLI LJUDI. ALI, NE TREBA ZABORAVITI DA BROJNE PORODICE I DECA ZNAJU DA IM BUDUĆNOST U VELIKOJ MERI ZAVISI OD USPEHA U ŠKOLI. SUPROTNO TAKO RAŠIRENOM STEREOTIPU, MNOGO MLADIH MUSLIMANKI U TRADICIONALNIM BURKAMA DELI TO UBEĐENJE, ŽELI DA SE OBRAZUJE I NE SHVATA ZAŠTO BI TREBALO DA BIRAJU IZMEĐU SVOJIH VERSKIH UBEĐENJA I PROFESIONALNE BUDUĆNOSTI. NASTAVNICI, KOJI NAILAZE NA VELIKE TEŠKOĆE, ČESTO USVAJAJU DEFANZIVAN STAV. ONI NAGLAŠAVAJU RAZLIKU IZMEĐU FUNKCIJE NASTAVNIKA I VASPITAČA, ŠTO U STVARI PRIKRIVA ODSUSTVO AKTIVNOG INTERESOVANJA ZA ONE UČENIKE S NAJVEĆIM PROBLEMIMA. ISTINA JE DA SU POJEDINAČNA PONAŠANJA NASTAVNIKA ČESTO MNOGO OTVORENIJA I DA SU VIŠE SKLONI UVOĐENJU NOVINA NEGO ŠTO SE TO MOŽE ZAKLJUČITI NA OSNOVU NJIHOVOG KOLEKTIVNOG DISKURSA, ALI POSTOJI VELIKA PATNJA S OBE STRANE KOJA ĆE SAMO JOŠ RASTI KAO ŠTO ĆE JAČATI PRITISAK DA KULTURNA PRAVA SVAKOGA BUDU ISPOŠTOVANA - PRAVA NA SVOJU VEROISPOVEST, NAČIN ŽIVOTA, ITD. VEĆ ZASTARELA IDEJA O ŠKOLI KAO HRAMU JAVNOG ŽIVOTA, DOK SE RELIGIOZNA SHVATANJA MORAJU ZAKLJUČATI KOD KUĆE, PO-STAIĆE UBRZO NEPODNOŠLJIVA JER ĆE SVE VEĆI BROJ UČENIKA I NJIHOVIH RODITELJA TO SMATRATI REPRESIVNIM I NEPRAVEDNIM.

JEDNO VAŽNO PRIZNANJE NEOPHODNE INDIVIDUALIZACIJE NASTAVE U FRANCUSKOJ SU ODALI NASTAVNICI VIŠIH RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE (**college**) KOJI SU IMALI HRABROSTI DA PREDLOŽE ODRŽAVANJE JEDINSTVENIH ŠKOLA DA BI IZBE-

GLI DRUŠTVENU SEGREGACIJU KOJA POSTOJI U GIMNAZIJAMA; OVDE JE UKLJUČENA INDIVIDUALIZACIJA NASTAVE, IMAJUĆI U VIDU SVU HETEROGENOST NJIHOVIH RAZREDA. TREBA PODRŽATI, SA ISTIM ŽAROM, NEOPHODNO UVEŽBAVANJE RACIONALNE ILI ČAK NAUČNE MISLI, OBLASTI U KOJOJ SU I DOBITNICI NOBELOVE NAGRADE, POPUT ŽORŽA ŠARPAKA (GEORGES CHARPAK) U FRANCUSKOJ, PREUZELI VEOMA USPEŠNE INICIJATIVE.

OVAKVO OPŠTE ORIJENTISANJE NASTAVE KA UČENIKU NEKI JOŠ UVEK ISMEVAJU, A OPUŠTENOST NEKIH NASTAVNIKA KAO I PRETERIVANJE NEKIH „DIDAKTIČARA“ PODSTAKLI SU MNOGE RODITELJE I NASTAVNIKE DA ZATRAŽE POVRATAK JEDNOM TRADICIONALNIJEM OBLIKU NASTAVE, KOJI SE ZASNIVA NA STICANJU ZNANJA. ALI, PROMENA KONCEPCIJE ŠKOLE TOLIKO JE DUBOKA DA BI U POTPUNOSTI ZAVISILA OD PROMENA POLITIČKIH STRUKTURA. NEMA POVRATKA NA TU KONCEPCIJU OBRAZOVANJA KAO SOCIJALIZACIJE POŠTO SOCIJALNI SISTEM, **društvo**, NE NUDI VIŠE NEKADAŠNJU OBEZBEĐENOST I POŠTO JE INDIVIDUALIZACIJA UČENJA, DAKLE I POMOĆ INICIJATIVAMA SVAKOG UČENIKA VEĆ POČELA U DANAŠNJOJ NASTAVI.

MOGLI BISMO DA NAPRAVIMO ANALOGNA ZAPAŽANJA I U DRUGIM OBLASTIMA. ONO ŠTO SE TRENUTNO DEŠAVA NIJE BAŠ RUŠENJE NEKE KULE OD KARATA, REČ JE O ISTROŠENOSTI SOCIJALNE POLITIKE POSTAVLJENE U CENTAR DRUŠTVA, NJегоVIH FUNKCIJA I NJегоVE INTEGRACIJE. MI SMO SVI VEĆ UČESNICI JEDNOG KRETANJA KOJI IDE OD JEDNOG DRUŠTVA ZASNOVANOG NA SAMOM SEBI KA KREIRANJU SEBE OD STRANE POJEDINACA, UZ POMOĆ TRANSFORMISANIH INSTITUCIJA. TO JE SMISAO **kraja socijalnog**, O ČEMU OVDE GOVORIM.

PREKID DRUŠTVENE VEZE

NIJEDNA TEMA DANAS NIJE TOLIKO ZASTUPLJENA KAO PREKID DRUŠTVENE VEZE. GRUPE IZ SUSEDSTVA, PORODICA, PRIJATELJI, ŠKOLSKO ILI PROFESIONALNO OKRUŽENJE IZGLEDA DA SU SVUDA U KRIZI, OSTAVLJAJUĆI POJEDINCE, POSEBNO MLADE I STARE, BEZ PARTNERA I PORODICE, STRANCE ILI DOSELJENIKE, USAMLJENE ŠTO VODI ILI U DEPRESIJU ILI U POTRAGU ZA LAŽNIM I OPASNIM VEZAMA, KAO ŠTO JE SLUČAJ SA GRUPAMA ČIJE VOĐE SVOJ UTICAJ BAZIRAJU NA SILI I AGRESIJI.

MEĐUTIM, IAKO SU OVE TEME VEOMA VAŽNE, KAO I KRIMINAL KOJI JE U PORASTU, PROIZVOLJNO BI BILO RAZMATRATI SAMO JEDAN NAČIN PONAŠANJA POJEDINACA KOJI TAKOĐE ZNAJU DA OSMISLE KOLEKTIVNE ILI GRUPNE AKTIVNOSTI, AKTIVNOSTI KOJE IM DONOSE VIŠE ZADOVOLJSTVA OD PRIKLJUČIVANJA GRUPAMA S NORMAMA KOJIMA SE MORAJU POVINOVATI. NE ZAMIŠLJAJMO NI NEKI SUBJEKAT KOJI JE U POTPUNOSTI KREATIVAN, NITI POJEDINCA KOJIM SPOLJA MANIPULIŠU TRŽIŠTE I MEDIJI.

NEGATIVNE POSLEDICE OVE DRUŠTVENE PRAZNINE NAJVIŠE POGAĐAJU NAJSLABIJE KATEGORIJE, KOJE SU I U STANJU NAJVEĆE ZAVISNOSTI, A PRE SVEGA ONE KOJI SU ISKLJUČENI IZ SVETA RADA ILI SU NA NJегоVIM MARGINAMA: NEZAPOSLENI, SA DUGOGODIŠNJIM STAZOM NA BIROU, ONI KOJI STALNO PRIMAJU POMOĆ, RADNICI NA ODREĐENO VREME I ONI KOJI PONEKAD RADE, I *vorking poor*, ČINE OGROMAN BROJ LJUDI DA IH JE SKORO NEMOGUĆE SVE NABROJATI, JER SU DO TE MERE SAKRIVENI U TAMU DRUŠTVENIH PODELA.

VEĆ DUGO VREMENA SE LATINOAMERIČKI SOCIOLOZI SUKOBLJAVAJU OKO OVE TEME: DA LI NEZAPOSLENOST FAVORIZUJE STVARANJE REZERVNE ARMIIJE KOJA OMOGUĆAVA KAPITALIZMU DA MANIPULIŠE PLATAMA ILI OHRABRUJE POVEĆANJE BROJA MARGINALACA RASUTIH VAN ORGANIZOVANOG TRŽIŠTA RADA? DRUGA PRETPOSTAVKA SE POKAZALA KAO TAČNA: ONA BOLJE DEFINIŠE URBANU MARGINALNOST I, KAO POSLEDICU TOGA VIŠE JE SVESNA ONIH POPULISTIČKIH IDEJA KOJE SU TAKO ČESTO I SLABAŠNO MOBILISALE ZAPOSLENE.

ONO ŠTO MI ZNAMO O EMIGRANTIMA KOJI SU NAPUSTILI SVOJA SELA I GRADOVE DA BI TRAZILI POSAO U NAJBOGATIJIIM ZEMLJAMA, SAD, NEMAČKOJ, ČAK I FRANCUSKOJ I DALJE JE VEOMA MALO, KAO DA TE KATEGORIJE ZAISTA OSTAJU NA DRUŠTVENOJ MARGINI. U FRANCUSKOJ SE GOVORI O „PREDGRADIMA“, „KVARTOVIMA“ ČAK I „NASELJIMA“, SASTAVLJENIM OD ZGRADA IZGRADENIH UZ POMOĆ DRŽAVNIH FONDOVA DA BI SE U NJIH SMESTILE PRE, A NAROČITO POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA PORODICE S NISKIM ZARADAMA. TI LJUDI I TE ŽENE, O KOJIMA SE TOLIKO GOVORI, U STVARI SU NEVIDLJIVI. OVA SITUACIJA DOBIJA EKSTREMAN OBLIK KADA POGLEDAMO IZBEGLIČKE KAMPOVE NASTALE USLED RATOVA U AFRICI, LIBANU I JORDANU, GDE VEĆINA PALESTINSKE POPULACIJE ŽIVI BEZ PRAVIH PRIHODA. SVUDA SE UVLAČI NASILJE, STRAH, SMRT. AKCIJE KOJE SE PREDUZIMAJU U TAKVIM SITUACIJAMA TAKOĐE SU DEO TOG SVETA DRUŠTVENE PRAZNINE, GDE SVAKA AKCIJA POSTAJE NEMOGUĆA, GDE SMRT POGAĐA NEPRIJATELJA KAO SEBE SAMOG, PREDSTAVLJA NAJPRIGODNIJI ODGOVOR NA SITUACIJE RASPADANJA I DRUŠTVENOG ISKLJUČIVANJA,

ČOVEKU KOJI JE SPROVODIO ANKETU NA PITANJE: „KOJU DRUŠTVENU KATEGORIJU NAJVIŠE MRZITE?“, JEDAN MLADIĆ BEZ STALNOG POSLA, KOJI JE IŠAO S JEDNOG KURSA NA DRUGI, ODGOVORIO JE: „POLICIJU, PRE SVIH.“ TOLIKO LOGIČAN ODGOVOR DA KOMENTAR NIJE NI POTREBAN. „A ZATIM?“ UPITAO JE ANKETAR. „NASTAVNIKE I SOCIJALNE RADNIKE“, ODGOVORIO JE MLADIĆ. „ALI ZAŠTO?“, IZHENADIO SE ANKETAR. „ZAR ONI NISU TU DA VAM POMOGNU, A NE DA VAS EKSPLOATIŠU?“ MLADIĆ JE ODGOVORIO: „ZATO ŠTO NAS LAŽU, ZAVARAVAJU NAS. POZIVAJU NAS DA SE INTEGRIŠEMO U DEZINTEGRISANO DRUŠTVO.“ OVAJ ODGOVOR JE TIPIČAN ZA POPULACIJU KOJOJ OVAJ MLADIĆ PRIPADA. ZA VELIKI BROJ NJIH SVET JE IZGUBIO SVAKI SMISAO A NESMISAO MOŽE DA IZAZOVE SAMO PONAŠANJE ISPUNJENO ČISTOM MRŽNJOM - MRŽNJOM PREMA SEBI I PREMA OKRUŽENJU - ILI NEKO BATRGANJE BEZ CILJA U SRCU JEDNE MASOVNE KULTURE ISPUNJENE SLIKAMA NASILJA.

ZAJEDNO S RADNICIMA I DOSELJENICIMA IZ SIROMAŠNIH ZEMALJA, ŽENE SU TE KOJE NAJTEŽE PODNOSE GUBITAK SMISLA O SEBI. ONE JESU PREDSTAVLJALE INFERIORNU KATEGORIJU, ALI SU IPAK IMALE PRIZNATE FUNKCIJE. RASPAD STAROG SISTEMA KOLIKO GOD DA PRIPREMA DOLAZAK NOVIH AKTERA I NOVIH TIPOVA KULTURE I DRUŠTVA, ON TAKOĐE VODI KA SVE KOMPLETNIJOJ PODREĐENOSTI DOMINACIJI TRŽIŠTA. SLIKA ŽENE IZ-MANIPULISANE KAO SEKSUALNOG OBJEKTA I PODREĐENE MUŠKOJ AGRESIVNOSTI SADRŽI U SEBI, UPRKOS ODREĐENOM PRETERIVANJU, PUNO ISTINE - I NE MOŽEMO VIŠE ZANEMARIVATI FEMINISTIČKE OPTUŽBE PROTIV UČESTALOSTI I TEŽINE NASILJA KOJE TRPE ŽENE.

DA LI SMO SVEDOCI KRAJA DRUŠTVENIH POKRETA

DA LI TREBA DA IDEMO TAKO DALEKO I PREISPITAMO TEMU KOJOJ SAM I SAM PRIDAVO TOLIKO ZNAČAJA, ONU O DRUŠTVENIM POKRETIMA? PRE SVEGA, MORA SE KONSTATOVATI SLABLJENJE ZNAČENJA TOG POJMA. RANIJE NAS JE ASOCIRAO NA RADNIČKI POKRET, POKRETE ZA NACIONALNO OSLOBOĐENJE I FEMINIZAM. DANAS SAM PROČITAO, NA STANICI METROA, DA JE „DOŠLO DO JEDNOG DRUŠTVENOG POKRETA U OKVIRU GRUPE ZAPOSLENIH I NEKOLIKO STANICA METROA ĆE DO DALJNEG BITI ZATVORENE.“ KAKO DA NAS NE POGODI GUBITAK SUŠTINE TOG

VELIKOG POJMA, KOJI SE SADA KORISTI ZA BILO KOJI ZASTOJ U RADU, KADA JE NEKADA IDEJA DRUŠTVENOG POKRETA BILA NAMENJENA SUKOBIMA IZMEĐU ORGANIZOVANIH DRUŠTV^RENIH AKTERA ČIJI JE CILJ BILA DRUŠTVENA MOBILIZACIJA OSNOVNIH KULTURNIH SREDSTAVA NEKOG DRUŠTVA? ZAR NIJE RADNIČKI POKRET, NA PRIMER, BIO U SUKOBU SA SVETOM POSLODAVACA ZBOG PRISTUPA SREDSTVIMA STVORENIM INDUSTRIJALIZACIJOM NA KOJA SU OBE GRUPE POLAGALE PRAVA? KADA SE NEPOTREBNO KORISTI, POJAM DRUŠTVENOG POKRETA GUBI SVOJ SADRŽAJ, POSTAJE BESKORISTAN.

MI KOJI NAPUŠTAMO TAJ DUGI PERIOD KOJIM JE DOMINIRALA IDEJA DRUŠTVA, NAŠ PRVI KORAK JE ODUSTAJANJE OD JEDNOG SREDSTVA ANALIZE KOJI JE OČIGLEDNO IZGUBIO SVU SVOJU SNAGU. NEKI ĆE DODATI DA JE BILO KRAJNJE VREME DA SE NA POZITIVNIJI NAČIN PROUČAVAJU KONKRETNJI PROBLEMI, KOLEKTIVNI PREGOVORI, KONFLIKTI ILI RAZVOJ JAVNE SOCIJALNE POLITIKE, NA PRIMER. ALI, VELIKI BROJ POSMATRAČA, KOJIMA I SAM PRIPADAM, PRIZNAJUĆI ZNAČAJ OGRANIČENIH ISTRAŽIVANJA, POKUŠAVAJU TAKOĐE DA IDENTIFIKUJU NOVE AKTERE I NOVE CILJEVE I, DAKLE, NOVE DRUŠTVENE POKRETE - KOJI SU VIŠE KULTURNI NEGO SOCIJALNI. TO ĆE BITI TEMA DRUGOG DELA OVE KNJIGE.

ZAKLJUČAK

ONO ŠTO JE DANAS NAJVAŽNIJE NIJE OPIS USPEHA ILI PROPASTI MODELA DRUŠTVA KOJI JE BIO SREDSTVO TRIJUMFA ZAPADA. TREBA JEDNAKO ODBACITI OPTIMIZAM PROGRESA KAO I PESIMIZAM SOCIOLOŠKE KRITIKE KOJA JE VIDELA SAMO PROPAST. ONO ŠTO JE VAŽNO JESTE DA SAZNAMO DA LI ĆE INDIVIDUALIZAM, KOJI JE ZAMENIO DRUŠTVENU KORISNOST KAO CENTRALNI TOK MIŠLJENJA I DELOVANJA, POSUSTATI PRED SIRENAMA MARKETINGA I TV PROGRAMA, U KOJIMA ĆE SE POKAZATI BAR PODJEDNAKO ZAHTEVAN I BORBEN KAO IDEJA O JEDNAKOSTI U SRCU ZAPADNOG DRUŠTVA. TAKO JE LAKO ZAMERATI SADA NEKOM POJEDINCU EGOIZAM I ODSUSTVO ISTORIJSKOG OSEĆANJA! JEDNAKO LAKO KAO ŠTO JE BILO ZAMERATI DRUŠTVU NJEGOVU SKLONOST NORMAMA I INSTRUMENTALIZOVANOM RAZUMU.

ISTINA JE, TREBA POSMATRATI NA KOJI NAČIN PROPAGANDA I REKLAMA MOGU MANIPULISATI POJEDINCEM, TAKOĐE OTKRITI DRUŠTVENOG AKTERA U TOM POJEDINCU, I, ĆAK, SUBJEKT KOJI JE U NJEMU I KOJI SE BORI PROTIV MASOVNOG DRUŠTVA, BEZLIČNOG TRŽIŠTA I NASILJA RATA. TOKOM SKORO POLA VEKA, DRUŠTVENA MISAO, NAROČITO U FRANCUSKOJ, POKUŠAVALA JE DA SE OSLOBODI SUBJEKTA, KAO DA JE ON BIO IZDAJNIK SOPSTVENOG, IDEALISTIČKE PRIČE I PRIVILEGOVAO BOGATE U ODNOSU NA SIROMAŠNE, ZATO ŠTO SU SE BOGATI BOLJE IZRAŽAVALI. BILA JE TO BEZNAČAJNA BORBA DOK SU SVETOM VLADALI TOTALITARNI REŽIMI, RATOVI I SUKOBI.

DA LI KRAJ **društva** MOŽE DOVESTI DO RAĐANJA **subjekta**? MNOGO NJIH ODBIJA OVU OPTIMISTIČKU PRETPOSTAVKU. JA SAMO TRAŽIM PRIZNANJE DA JE REČ O NAJVAŽNIJEM CILJU NAŠEG DRUŠTVA: KAKO SE ODBRANITI I UVEĆAVATI KREATIVNU SLOBODU SUBJEKTA PROTIV TALASA NASILJA, NEPREDVIDLJIVOSTI I PROIZVOLJNOSTI KOJI SVE VIŠE PREKRIVAJU DRUŠTVENI PROSTOR?

KRAJ SOCIJALNE MISLI

CENTRALNO MESTO KOJE JE DATO MODERNITETU, TJ. STVARALAČKOJ SLOBODI AKTERA, A NE VIŠE POTREBAMA I FUNKCIJAMA DRUŠTVENIH SISTEMA, JESTE PROIZVOD KONSTATACIJE IZ PRETHODNOG POGHLAVLJA DA SMO MI SVEDOCI „KRAJA SOCIJALNOG". DA BI PREKID BIO POTPUN, OSTAJE JOŠ DA ODSTRANIMO (JASNIJE NEGO ŠTO SAM TO DO SADA ČINIO) OBLIKE DRUŠTVENE MISLI KOJI SU ODGOVARALI „SOCIJALNOJ" PREDSTAVI O KOLEKTIVNOM ŽIVOTU, A SAČINJAVALI SU VAŽAN DEO SOCIOLOŠKE ANALIZE.

NEOPHODNO JE PREPOZNATI EFEKTE TRANSFORMACIJE DRUŠTVENE STVARNOSTI NA SOCIOLOŠKO MIŠLJENJE. I JEDNA I DRUGA MORAJU DA NAPREDUJU, KAKO U OBLASTI IDEJA TAKO I DRUŠTVENOG PONAŠANJA, KA JEDNOJ NOVOJ VIZIJI I KOLEKTIVNOG ŽIVOTA I INDIVIDUALNOG PONAŠANJA, A U KOJU NAS UVODI IDEJA MODERNITETA. TEMA KRAJA SOCIJALNOG, NEOPHODNOG ODBACIVANJA IDEJE DRUŠTVA, POTRESA DOBRO, MI TO OSEĆAMO, NAŠ NAČIN MIŠLJENJA I GOVORA.

MI VIŠE NE MOŽEMO, NE SMEMO **socijalno misliti o društvenim činjenicama**. To je manje teško nego što na prvi pogled deluje, pošto su U NEKIM DRUGIM DRUŠTVIMA *politički* i *religiozni* termini korišćeni U razmatranju socijalnog.

Jaka I, GENERALNO GLEDAJUĆI, OPTIMISTIČKA SLIKA JEDNOG DRUŠTVA KOJE S VRHA DAJE SMISAO DRUŠTVENOM ŽIVOTU SVAKOGA, ODUVEKJE IŠLA UPOREDO I SUPROTSTAVLJALA SE SLICI NEKOG DRUŠTVA ZATVORENOG U SEBE I SVEDENOG NA JEZIK INTERNE DOMINACIJE. IPAK, TA ZATVORENOST DANAS VIŠE NISU ARMIJE PODREĐENE SVEMOĆNOM ŠEFU, VEĆ DOMINACIJA KOJA PRODIRE U SVE DELOVE DRUŠTVA, POSEBNO U UNUTRAŠNJOST SAMIH AKTERA, KAKO JE TO MIŠEL FUKO TOLIKO UPEČATLJIVO DOKAZAO; A CENTRALNA VLAST (MOĆ) SLABI, POŠTO JE KAO TAKVU NAPADA KAPITALIZAM KOJI EKONOMIJI DAJE MOGUĆNOST DA DOMINIRA DRUŠTVOM. U TOM SMISLU, AMERIČKE RADIKALNE FEMINISTKINJE SU NA UBEDLJIV NAČIN POKAZALE DA RECI I IZRAZI KOJI OMOGUĆAVAJU OPISIVANJE SITUACIJE I PONAŠANJA ŽENA IMAJU ZA OSNOVNU FUNKCIJU DA NAMETNU JEDNU AUTORITARNU REFERENCU MODELU STABILNIH I ASIMETRIČNIH HETEROSEKSUALNIH ODNOSA. SVOJSTVO DOMINACIJA JE DA DELUJU KAO PRIRODNE ~ DAKLE, NENAMETNUTE.

SOCIOLOGIJA JE OBILNO KORISTILA OVE DVE KONCEPCIJE DRUŠTVENIH SISTEMA. TOKOM GODINA OBNOVE POSLE RATA, NJOM JE DOMINIRALO DELO TALKOTA PARSONSA (TALCOTT PARSONS) KOJI JE OSMISLIO, DO DETALJA, PLAN JEDNOG DRUŠTVA KOJE ORGANIZUJE SVOJE GLAVNE ČETIRI FUNKCIJE: IZBOR POLITIČKIH CILJEVA, UPOTREBU EKONOMSKIH SREDSTAVA, SOCIJALIZACIJU AKTERA I KAŽNJAVANJE DEVI-JANTNOSTI. SLEDEĆA GENERACIJA JE DONELA SKORO SVIM ZAPADNIM ZEMLJAMA ŠIRENJE JEDNE **kritičke** SOCIOLOGIJE KOJA JE OTKRIVALA EFEKTE DOMINACIJE RECI, GESTOVA I PRAKSI SVAKOG SEKTORA DRUŠTVENOG ŽIVOTA. U SAD SU STUDENTSKI POKRET, AKCIJE PODRŠKE ZAHTEVIMA CRNACA U POGLEDU NJIHOVIH GRAĐANSKIH PRAVA, KAO I BORBA PROTIV RATA U VJETNAMU, SLOMILI ČISTU INTELEKTUALNU SA-VEST POSLERATNE AMERIKE.

„KRITIČKI FUNKCIONALIZAM" JE, MOŽDA ZATO ŠTO JE NUDIO KLJUČ ZA SOCIJALNU ANALIZU POZIVAJUĆI NA OTKRIVANJE MEHANIZAMA STVARANJA I PRENOŠENJA OPŠTE DOMINACIJE U SVIM OBLASTIMA, DOŽIVEO VELIKI USPEH U INTELEKTUALNIM KRUGOVIMA I DAO NOVU OŠTRINU KRITICI IDEOLOGIJA I DOMINANTNIH PRAKSI KOJE SU IZGUBILE PUNO NA SNAZI S PROPAŠĆU MARKSIZMA, KOJI SE SVE VIŠE SVODIO NA TOTALITARNE REŽIME. ALI, NJEGOVA KORIST JE VIŠE UPADLJIVA NEGO REALNA. JER, O KAKVOJ DOMINACIJI JE REČ I U ČIJU KORIST SE ONA SPROVODI? AKO NIJE REČ O NEKOM BOGU ILI KRALJU, ČIJA JE MOĆ U SUŠTINI

TOLIKO OSLABILA DA JE NESTALA U DRUŠTVIMA GDE NAUKA, JAVNE I PRIVATNE BIROKRATIJE, ALI I SVI OBLICI POLITIČKOG UČEŠĆA NE PRESTAJU DA NAPREDUJU, ONDA MORA DA JE REČ O DOMINACIJI DRUŠTVA NAD SAMIM SOBOM, DRUŠTVENI POREDAK, A POSEBNO AKO OVAJ POSLEDNJI SEBI POKUŠAVA DA OBEZBEDI NAUČNE I RACIONALNE TEMELJE. PRETRPLJENU DOMINACIJU SU POVEZIVALI S TRAŽENJEM JEDNOG DRUŠTVENOG PORETKA ZASNOVANOG NA SEBI, ŠTO JE ODGOVARALO SOCIJALNOM RACIONALIZMU IZ XIX VEKA, ALI I TOTALITARNIM UTOPIJAMA IZ XX VEKA, KOJI SU UGLAVNOM KRITIKOVALI STARI DRUŠTVENI POREDAK BILO U IME PRIRODNIH REALNOSTI, BILO U IME BITKE VOĐENE PROTIV NEKIH MOĆNIKA, POSLODAVACA NA PRIMER. ISTINA JE DA SE DRUŠTVENI POREDAK UVEK NAMEĆE, ILI TO POKUŠAVA, I NEPREKIDNO SMO SVEDOCI PONOVOG RAĐANJA MORALA O OPŠTEM INTERESU, ZAJEDNIČKOM DOBRU, DRUŠTVENOJ INTEGRACIJI. ALI, ONO ŠTO TREBA ODBACITI TO JE IDEJA DA SE DRUŠTVENI POREDAK SAM NAMEĆE I UNIŠTAVA, ZAJEDNO S TRADICIONALNIM DRUŠTVENIM PRIPADNOSTIMA, INDIVIDUALISTIČKIM ILI OSLOBODILAČKIM ZAHTEVIMA.

PRIMENA KRITIČKE SOCIOLOGIJE NA PROUČAVANJE AKCIJE ŽENA, DOBRO OTKRIVA I NJENE SLABOSTI. JER, MADA JE LAKO DOKAZATI MOĆ I DUŽE POSTOJANJE MUŠKE DOMINACIJE, TAKOĐE TREBA PRIZNATI USPEHE ŽENSKIH POKRETA U POLITIČKOM I EKONOMSKOM PORETKU - A POSEBNO U PROCESU KONTROLE RAĐANJA. IDEJA O DOMINACIJI DRUŠTVENOG PORETKA NAD SEKSUALNOŠĆU, ODNOSNO SLIKOM PORODICE ZASNOVANE NA HETEROSEKSUALNOM PARU, SUVIŠE JE PROIZVOLJNA I DELUJE PRILIČNO SLABA U POREĐENJU S ONOM KOJA SE BORI PROTIV MUŠKE NADMOĆI I TEŽI ČISTO ŽENSKOM OSLOBODENJU. OVAJ CILJ NE BI TREBALO MEŠATI SA BORBOM PROTIV JEDNOG DRUŠTVA OSMIŠLJENOG DA BRANI SOPSTVENE INTERESE ŠTO MANJE MOBILIŠE.

ALI, VRATIMO SE SUŠTINI. OD TRENUTKA KADA ODBACIMO IDEJU DRUŠTVA KAO PRINCIPA PROCENE SOCIJALNOG PONAŠANJA, TREBA DA ODUSTANEMO OD SREDSTAVA KLASIČNE SOCIOLOGIJE. U STVARI, POSTAJE NEMOGUĆE, BAREM U PRINCIPU, GOVORITI O INSTITUCIJAMA, SMATRATI OBRAZOVANJE ZA PROCES SOCIJALIZACIJE ILI DEFINISATI AKTERA RASPONOM NJEGOVIH ULOGA I OČEKIVANJA OD ULOGA. ŠTA ONDA MOŽE DA ZNAČI DRUŠTVENO DELOVANJE? KOJE TO ORIJENTACIJE, U SOCIOLOGIJI, MOGU DA ZAMENE FUNKCIONALIZARN I KRITIČKU MISAO KOJI PROPADAJU DOK JAČA KRIZA O IDEJI DRUŠTVA?

PRVA, KOJA JE VEOMA IZRAŽENA U SAD I KOJU SAM VEĆ SPOMENUO, SASSTOJI SE U PRIRNENI JEDNOG TIPIČNO EKONOMSKOG RAZMIŠLJANJA NA SOCIOLOGIJU, KOJOJ JE CILJ DA SHVATI IZBORE AKTERA I, ČESTO VEOMA SLOŽENE OBLIKE RACIONALNOG TRAŽENJA INTERESA.

DRUGA GRUPA ISTRAŽIVANJA, KOJA SE BRZO ŠIRI, POSVEĆENA JE ANALIZI NEGATIVNIH POSLEDICA NA NESTANAK „SOCIJALNE VEZE" I NAPORIMA ULOŽENIM DA SE ONA PONOVO STVORI.

TREĆA OBLAST ISTRAŽIVANJA POSVEĆENA JE VIŠE AKTERIMA NEGO SISTEMIMA, A U NAJVEĆOJ MERI STUDIJI O **agency**, KOJU SU URADILI ENTONI GIDENS (ANT-HONY GIDDENS) I NJEGOVA GRUPA IZ LONDONA. VELIKO DELO JIRGENA HABERMASA POSVEĆENO PRONALAŽENJU, POMOĆU PROUČAVANJA KOMUNIKACIJE (A NE VIŠE SVESTI), PREDSTAVLJA UNIVERZALIZAM KANTOVSKOG TIPA, IMA DUGOTRAJAN VELIKI UTICAJ NA TU OBLAST SOCIOLOGIJE KOJA JE SVE ŠIRA, AKTIVNIJA I ORIGINALNIJA. OVA KNJIGA SE VEZUJE ZA TU GRUPU ISTRAŽIVANJA.

ZAJEDNIČKA CRTA SVIH POSTOJEĆIH ŠKOLA SOCIOLOGIJE JESTE DA POLAZE OD DRUŠTVENOG AKTERA I DA NA OSNOVU NJEGA, NJEGOVIH DOSTIGNUĆA I INTERAKCIJA, PONOVO SASTAVLJAJU DRUŠTVENO POLJE U KOME DELUJE. OVA PROMENA PERSPEKTIVE SE ODVIJALA U NEKOLIKO GODINA NA SPEKTAKULARAN NAČIN. TAKVE IDEJE SU DANAS SVEPRISUTNE U NAŠEM SVAKODNEVNOM ŽIVOTU. UPRKOS TOME, INTELEKTUALNA OKRUŽENJA OSTAJU VEOMA NEPOVERLJIVA U ODNOSU NA NJIH. TOKOM BAR POSLEDNIJH TRIDESET GODINA, ZAR NIJE OSNOVNI CILJ INTELEKTUALACA BIO DA ELIMINIŠU SVAKO VEZIVANJE ZA SUBJEKAT? ZAR SE NIJE IŠLO TOLIKO DALEKO DA SE GOVORILO DA SU TOTALITARNI REŽIMI ŠTITILI FILOZOFIJE SUBJEKTIVNOSTI? ZAR EKSTREMNA KRITIČKA MISAO NIJE ODBIJALA DA PRIZNA POSTOJANJE DRUŠTVENIH AKTERA? ONA JE ISTICALA SAMO ŽRTVE, I TO TAKO DA VIŠE NIJE MORAO DA SE SLUŠA GLAS POTLAČENIH, POŠTO SMISAO NJIHOVOG DELOVANJA NIKADA NIJE MOGAO DA PRODRE U SVEST AKTERA. FRANCUSKA JE ODIGRALA VELIKU ULOGU U NASTANKU OVIH IDEJA, KOJE SU SE PROŠIRILE NA SAD, VELIKU BRITANIJU, NEMAČKU I MNOGE DRUGE ZEMLJE, POSEBNO LATINOAMERIČKE. NJENA CENTRALNA LINIJA UTICAJA BIO JE JEDAN STRUKTURALIZAM KOJI JE ODBACIVAO IDEJU I NAMERE AUTORA I SMATRAO DA SE TEKST TREBA TUMAČITI SAM PO SEBI, NE UZIMAJUĆI U OBZIR USLOVE NJEGOVOG NASTANKA.

SOCIOLOGIJA SE PREPUSTILA TENDENCIJI ZASNOVANOJ NA NAUČNOM PRISTUPU DELIMA. TAKO SE STVORILA JEDNA RAZLIKA KOJA JE RASLA IZMEĐU REALNIH SOCIJALNIH POLITIKA I DISKURSA INTELEKTUALACA KOJI SU BRANILI SVOJE ZNANJE, UKLJUČUJUĆI I SVE VEĆI BROJ MLADIH I ODRASLIH.

SOCIOLOZI NA TERENU NE USPEVAJU VIŠE DA UKLJUČE TAKVU PREDSTAVU O DRUŠTVU U SVOJA POSMATRANJA. KAKO GOVORITI O POTPUNOJ VLASTI, NEKOJ DOMINACIJI DRUŠTVA? STVARNOST KOJU POSMATRAJU JE, NASUPROT TOME, RASPAD SISTEMA PODELE I HIJERARHIJE, SVE VEĆI BROJ NECIVILNOG I NEPOVERLJIVOG PONAŠANJA, ŠIRENJE STAVA IZBEGAVANJA, BEKSTVA I INOVACIJE. TREBA ZAISTA BITI SLEP DA BI NAŠE DRUŠTVO I DALJE DEFINISAO PRE SVEGA KAO SISTEM PONAVLJANJA NEJEDNAKOSTI I PRIVILEGIJA. OVA IDEJA NIJE NEOSNOVANA; NAPROTIV, ZASNIVA SE NA PONOVLJENIM POSMATRANJIMA, POSEBNO U STUDIJAMA O REGRUTOVANJU ELITE. ALI, KAKO DATI CENTRALNO MESTO OVIM MEHANIZMIMA KONTROLE, DOK, U SVIM OBLASTIMA, OD ODLASKA U ŠKOLU DO POSETA MUZEJIMA, OD UPOTREBE FOTOGRAFIJE DO GEOGRAFSKE MOBILNOSTI, ONO ŠTO PRVO IZNENADI U OVOM DRUŠTVU U KOME SU OBLICI UČEŠĆA BILI PROŠIRENI - TO JE RAZLIKA PUTEVA I INOVACIJA, OTVORENOST SVETU I NOVIM TEHNOLOGIJAMA KOMUNIKACIJE? DEFINITIVNO, PRIČE (DISKURSI) O SOCIJALNIM DETERMINIZMIMA I SVE RAZVIJENIJOJ KONTROLI KOJU VLASTI VRŠE NAD GRAĐANIMA KOJI SU POSTALI OBIČNI POTROŠAČI, LOŠE PROLAZE U PODELJENIM DRUŠTVIMA, KOJA SE STALNO MENJAJU, A PONEKAD IH UZDRMA I RAT.

OSLOBAĐAJUĆI INDIVIDUALIZAM

EFIKASAN I BRUTALAN, ZAPADNI NAČIN MODERNIZACIJE JE OSVOJIO SVET U IME DRUŠTVA. ALI, POČEO JE DA GUBI SNAGU KADA SU SE POTLAČENI POBUNILI PROTIV SVOJIH GOSPODARA. RADNIČKI POKRET, PRE SVIH, ZATIM POKRETI NACIONALNIH OSLOBOĐENJA, FEMINISTIČKI I EKOLOŠKI POKRET - KOJI SU MEĐUSOBNO ČVRSTO POVEZANI - NAČELI SU TOTALNU DOMINACIJU RUKOVODEĆE ELITE, SAČINJENU OD VLASNIKA KOJI SU EVROPLJANI, PUNOLETNI I MUŠKOG POLA.

RADNICI (ZAPOSLENI), KOIONIZOVANI NARODI, ŽENE I RAZNE MANJINE STVORILI SU ONDA SEBI JEDNU *subjektivnost*. A, POSTALO JE NEMOGUĆE ZADOVOLJITI SE OPLAKIVANJEM ZBOG EKSPLOATACIJE TOLIKO POTLAČENIH KATEGORIJA, KAO DA ONE MOGU BITI SAMO ŽRTVE. NIJE DOVOLJNO NI POZIVATI SE, KAO ZOLA, NA INTELIGENCIJU I VELIKODUŠNOST MLADIH LJUDI INSTRUIRANIH DA DAJU SMISAO REVOLTU ONIH KOJI MOGU SAMO DA RAZORE (DIGNU U VAZDUH) KONTRADIKCIJE DOMINANTNOG SISTEMA. ŽRTVE U JEDOM TRENUTKU PRESTAJU DA BUDU SAMO ŽRTVE; ONE UVIĐAJU SVOJU SITUACIJU, PROTESTUJU, GOVORE. PRELOMILI TRENUTAK SMO VEĆ DOŽIVELI KADA SU KVALIFIKOVANI RADNICI, KOJI SU ČEŠĆE RADILI U ATELJEIMA NEGO U FABRIKAMA, SVOJU SITUACIJU IZANALIZIRALI U TERMINIMA KLASNE DOMINACIJE - A POSEBNO POŠTO SU DEFINISALI SEBE (KAO RADNIKE), PROTIV KOGA SE BORE (PROFITA) I U IME ČEGA ZAHTEVAJU SVOJA PRAVA: NAPRETKA, MODERNITETA. TI RADNICI NISU BILI POTPUNO OTUĐENI ILI PONIŽENI: POMOĆU SVOJE KVALIFIKACIJE I NEKOG POSLA KOJI IH JE ČESTO STAVLJAO U POVOLJNU POZICIJU NA TRŽIŠTU RADA, ONI SU GOVORILI U IME UNIVERZALNIH PRAVA - JEDNAKOSTI, SLOBODE I PRAVDE. SLIČNA PRIČA JE KOD KOLONIZOVANIH I POTLAČENIH NARODA STVORILA POKRETE ZA NACIONALNO OSLOBODENJE. KASNIJE ĆU PODSETITI NA OSVEŠĆIVANJE ŽENA, KOJE JE PRVOBITNO ZAPOČELO SA ZAHTEVOM DA SLOBODNO IZLAŽU SOPSTVENO TELO.

OVAJ USPON SUBJEKTIVNOSTI JE POLJULJAO JEDAN NAČIN RAZMIŠLJANJA KOJI JE ŽELEO DA VERUJE SAMO U OBJEKTIVNOST, BEZLIČNI RAZUM, RAČUN I INTERES. TO JE JOŠ VIŠE VEZALO ZAPADNI MODEL ZA MODERNITET, POŠTO JE PRIZNANJE LJUDSKIH PRAVA, INDIVIDUALNIH I UNIVERZALNIH ISTOVREMENO, JEDNA OD OSNOVNIH KOMPONENTI MODERNITETA. TAKVO POZIVANJE NA ONO ŠTO MOŽEMO NAZVATI PRAVO NA SUBJEKTIVNOST ODJEKNULO JE JOŠ VIŠE ZATO ŠTO JE EVROPSKI NAČIN MODERNIZACIJE ZASNOVAN NA IZGRADNJI DRUŠTVA UPADAU U KRIZU, A KOLEKTIVIZAM JE TONUO U MRAK.

OVA OBNOVA SUBJEKTIVNOSTI, KAO I SVI OSLOBODILAČKI POKRETI KOJI SU JOJ PRETHODILI, NAJČEŠĆE JE POPRIMALA POZITIVNE OBLIKE, ALI PONEKAD I NEGATIVNE, KAO KADA REZULTIRA, NA PRIMER, NOVINI „KOMUNITARIZMOM“, ISTO KAO ŠTO JE POKRET ZA OSLOBODENJE RADNIKA DONEO KOMUNIZAM. U POMENUTIM SLUČAJEVIMA, SUBJEKTIVNOSTI SU PROGUTALI APARATI MOĆI KOJI SU IH, SVE GOVOREĆI U NJIHOVO IME, PRETVORILI U NJIHOVU SUPROTNOST, JER SU SVAKOG POJEDINCA DEFINISALI NJEGOVOM PRIPADNOŠĆU JEDNOJ ZAJEDNICI KOJA U SVOM OKRILJU NE PRIZNAJE NI MANJINE NI OPOZICIJU.

TAJ POZIV NA „PONIŠTENJE“ INDIVIDUALNOG MOŽE IĆI DOTLE DA SE SAMI SRUŠE, POSTANU ANTIMODERNI. DRUŠTVENI ŽIVOT ONDA IZGLEDA SAMO KAO DIREKTNI SUDAR IZMEĐU SLOBODE TRŽIŠTA, DEGRADIRANOG OBLIKA RAZUMA I PROKLAMOVANJA IDENTITETA, PODJEDNAKO DEGRADIRANIH OBLIKA INDIVIDUALIZMA. OVE DVE SILE JESU SUPROTNE, ALI SE MEĐUSOBNO MEŠAJU RADI ODUZIMANJA SVAKOG PROSTORA ZA SLOBODNO DELOVANJE SOCIJALNIM I KULTURNIM AKTERIMA, ČIJA SE SUBJEKTIVNOST VIŠE NE SMATRA OSTATKOM PROŠLOSTI.

SVOJIM LIBERALNIM OBLIKOM DRUŠTVENI ŽIVOT SE SVODI NA JEDNO *neregulisano tržište*: OPŠTE JE GURANJE I GRABEŽ DA BI SE PRISVOJIO NEKI PROIZVOD, ŠTO SE OBJAŠNJAVA KAO DOBAR POSAO. TA SVEPRISUTNA KONKURENCIJA HRANI INTERESNE GRUPE I KORPORACIJE KOJE SE VIŠE NE OSVRĆU NA OPŠTI INTERES. OKIDAČ ZAPADNE MODERNIZACIJE TAKO SE OPUŠTA - UZ PRISTANAK I APLAUZE VEĆINE, JER TO

OPUŠTANJE OGRANIČAVA SVEMOĆ RUKOVODEĆE ELITE. MEĐUTIM, CENA JE RASTUĆA NEMOĆ DA SE PRIHVATE TERETI, RIZICI I NADE KOJE POTHRANJUJU INVESTICIJE, PROIZVODNJA I RAD.

UZDIZANJE POTLAČENIH SNIZILO JE NIVO TENZIJA U ZAPADNOM DRUŠTVU, ALI JE SMANJENJE PRAĆENO TAKOĐE PADOM DUGOROČNIH INVESTICIJA I PROJEKATA, ONOGA ŠTO SOCIOLOZI NAZIVAJU „MODEL RAZLIČITOG NAGRAĐIVANJA“, KOJI JE ZAMENJEN ŽELJOM ZA MOMENTALNIM UČEŠĆEM, KOJA SE STALNO UVEĆAVA.

SVE VIŠE SE PRIBLIŽAVAMO, RAZLIČITIM BRZINAMA U ODNOSU NA ZEMLJU, ONOJ ZONI U KOJOJ ĆE KAPACITET AKUMULACIJE NESTATI, A POTROŠNJA ĆE IMATI PRIORITY NAD PROIZVODNJOM DO TE MERE DA ĆE BUDUĆE GENERACIJE OSETITI TERET RASTA JAVNOG DUGA. NAŠA DRUŠTVA BI U TOM SLUČAJU MOGLA DA POSTANU PIJACE, BAZARI, GDE JE SVAKA GRUPA PRIMORANA DA PRODAJE ONO ŠTO PROIZVODI I KUPUJE PO NAJBOLJOJ CENI ROBU I USLUGE KOJI SU JOJ POTREBNI. DRUGE ZEMLJE ĆE IZBEĆI OVU ENTROPIJU, KONCENTRIŠUĆI SVOJA BOGATSTVA I MOĆ ODLUČIVANJA U RUKAMA NOVIH ELITA, ONIH KOJE PRE DEJSTVUJU KROZ RAT NEGO KROZ PROIZVODNJU, POSEDUJU VIŠE ORUŽJA NEGO TRŽIŠTA, I NA TAJ NAČIN NAMEĆU JEDNO NOVO ROPSTVO, SNIŽAVAJUĆI SVE VIŠE NIVO ŽIVOTA RADNIKA. SLABLJENJE NAŠIH DRUŠTAVA, KOJE SE OBJAŠNJAVA IZNEMOGLOŠĆU NJIHOVOG TRADICIONALNOG MODELA RAZVOJA, VODI DAKLE, S JEDNE STRANE, U RASTUĆU DOMINACIJU SVETA RATA I, S DRUGE, U TRIJUMF KRATKOROČNE POTROŠNJE NAD DUGOROČNIM PLANOVIMA RAZVOJA.

OVO NAS NAVODI DA POSTAVIMO OSNOVNO PITANJE NA KOJE BI OVA ŽELELA DA ODGOVORI: DA LI JE MOGUĆ NEKI NOVI MODEL MODERNIZACIJE? DA LI SE U NAŠIM OPUŠTENIM DRUŠTVIMA MOŽE POJAVITI NOVI DINAMIZAM? ON SE NE MOŽE STVORITI NAMETANJEM NOVIH UNUTRAŠNJIH TENZIJA ZATO ŠTO NAŠOM ISTORIJOM, VEĆ VEK I PO, DOMINIRAJU URUŠAVANJE DOMINACIJA I SLABLJENJE TENZIJA. DAKLE, TREBA DA SE UPUTIMO NA SUPROTNU STRANU.

KOJI BI PRINCIP MOGAO DA SPREČI NAŠA DRUŠTVA DA POTONU U JEDNU ISCRPLJUJUĆI! UOPŠTENU KONKURENCIJU, A DA SE ZBOG TOGA NE PRIBEGAVA DUHU MOĆI, OSVAJANJA I KRSTAŠKIH RATOVA DA BI SE DRUŠTVO PONOVO MOBILISALO I DA BI MU BILA NAMETNUTA OGRANIČENJA I ŽRTVOVANJA? ODGOVOR JE **individualizam**, TAČNO JE DA TAJ POJAM BIJE LOŠ GLAS. ON SLUŽI DA SE ISTAKNE LIČNI INTERES I NEZAINTERESOVANOST ZA STANJE VEĆINE, A KADA PEVA U SLAVU ZALOGA (OBEZBEĐENOST), ODBACUJUĆI U STRANU SITUACIJU U KOJOJ SU SIROMAŠNI I ODBAČENI, ONA SE ZAISTA NE MOŽE TOLERISATI I S RAZLOGOM POSTAJE META NAPADA KOJE PROTIV NJE ORGANIZUJU ONI KOJI BRANE SOLIDARNOST, PRAVO I JEDNAKOST.

ALI, MI TRAŽIMO DRUGI ODGOVOR: DA LI POSTOJI NEKA VRSTA INDIVIDUALIZMA KOJI MOŽE DA ZARNENI ŽELJU ZA OSVAJANJEM I STVARANJEM JAKIH UNUTRAŠNJIH TENZIJA KOJE SU SVOJU EFIKASNOST POKAZALE U EVROPSKOM MODELU MODERNIZACIJE? AKO JE CEO DRUGI DEO OVE KNJIGE POSVEĆEN TRAŽENJU ODGOVORA NA TO PITANJE, DA LI JE MOGUĆE NAVESTI OVDE, U NEKOLIKO REDOVA, TAJ ODGOVOR I, SHODNO TOME, KOJI JE MOGUĆI NAČIN ZA NAŠA DRUŠTVA DA IZBEGNU SUPROTNE I KOMPLEMENTARNE OPASNOSTI, KAO ŠTO SU PODREĐIVANJE BROJNIM PRAVILIMA TRŽIŠTA I ZATVARANJE U NEKI KOMUNITARIZAM KOJI NEIZ-BEŽNO VODI U RAT?

VEĆ SMO SPOMENULI POKRET OSLOBOĐENJA UZ ČIJU SU POMOĆ POTLAČENI, ODBACUJUĆI POKORNOST, SEBI DALI SUBJEKTIVNOST, I POTVRDILI SE KAO ZAKONITA (PРАВNA) BIĆA KOJA ODBACUJU NEPRAVDU, NEJEDNAKOST I PONIŽENJE. ZAŠTO NE TRAŽITI NA TEORIJSKOM NIVOU NEKI ODGOVOR KOJI BI DAO CELOKUPNI SMISAO

POKRETIMA ZA OSLOBOĐENJE, POKRETIMA RADNIČKE KLASE, KOLONIZOVANIH NARODA, ŽENA I RAZNIH MANJINA, UZ ISTICANJE DA U OVOM SVETU, KOJI VIŠE NE MOŽE DA SE ZASNIVA NA OSVAJANJU I UPRAVLJANJU NAJJAČIM TENZIJAMA, ISPITIVANJE SEBE I NAŠ OTPOR BEZLIČNIM SILAMA MOGU DA NAM OMOGUĆE DA SAČUVAMO SVOJU SLOBODU.

OVAJ OBLIK OTPORA U SEBI SADRŽI ISTICANJE SEBE NE SAMO KAO DRUŠTVENOG AKTERA VEĆ I KAO **ličnog subjekta**. UNIŠTENJE IDEJE DRUŠTVA MOŽE NAS SPASITI OD NEKE KATASTROFE SAMO AKO VODI U STVARANJE IDEJE SUBJEKTA, POTRAGU ZA NEKOM AKCIJOM KOJA NE ZAHTEVA NI PROFIT, NI MOĆ, NI SLAVU, ALI KOJA SE ZALAŽE ZA DOSTOJANSTVO SVAKOG LJUDSKOG BIĆA I POŠTOVANJE KOJE ONO ZASLUŽUJE.

OSVRNIMO SE SADA NA RAZLOGE PROPASTI POJMA DRUŠTVA. CENTRALNA TAČKA RASPRAVE JESTE DA SE SAZNA DA LI SE POJEDINAC FORMIRA POSTAJUĆI GRAĐANIN ILI, NAPROTIV, ODBACUJUĆI NORME, STATUSE I ULOGE KOJE AUTORITETI I „AGENCIJE (PREDSTAVNICI) SOCIJALIZACIJE", KAO ŠTO SU ŠKOLA I PORODICA, NE USPEVAJU VIŠE DA UČINE PRIHVATLJIVIM. PRVA IDEJA JE BILA U SAMOM SREDIŠTU IZGRADNJE NAŠIH DRUŠTAVA DEMOKRATSKOG TIPA. DOK AUTORITARNA, POPULISTIČKA ILI DRUŠTVA ZAJEDNICE POZIVAJU NA PREVAZILAŽENJE LIČNIH INTERESA U KORIST ŠTO JE MOGUĆE KOMPLETNIJEG UČEŠĆA U NEKOM KOLEKTIVNOM BIĆU, NARODU, RASI, RELIGIOZNOM VEROVANJU, JEZIKU ILI TERITORIJI; VELIČINA NAŠIH LIBERALNIH DEMOKRATIJA JETE STVARANJE INSTITUCIJA KAO OKRUŽENJA ZA NASTANAK SLOBODNIH I ODGOVORNIH POJEDINACA KOJI ĆE VODITI RAČUNA DA DELUJU U SKLADU S UNIVERZALISTIČKIM KRITERIJUMIMA. TAKO PRISTUPAMO IDEJI SUBJEKTA.

ZATIM SU SE DESILA DVA SUPROTNA FENOMENA: RASPADANJE NAŠEGA „JA" KOJE SE DEFINIŠE KAO SKUP ULOGA I USPON JEDNOG SVESNOG, PROMIŠLJENOG INDIVIDUALIZMA, DEFINISANOG KAO ZALAGANJE ZA SAMOG SEBE OD STRANE POJEDINCA ILI GRUPE, STVARALAČKE SLOBODE KOJA JE SAMA SEBI CILJ, KOJA NIJE PODREĐENA NIKAKVOM DRUŠTVENOM ILI POLITIČKOM CILJU. POJEDINAC TADA PRESTAJE DA BUDE NEKA EMPIRIJSKA JEDINICA, LIČNOST, „JA" I, OBRNUTO, POSTAJE VRHOVNI CILJ KOJI NE MENJA SAMO BOGA VEĆ I SAMO DRUŠTVO. POJEDINAC JE BIO PROIZVOD DRUŠTVA, KAKO U NJEGOVIM NAJKONKRETNIJIM RADNJAMA TAKO I U NJEGOVOM MIŠLJENJU; DANAS JE ISTINA DRUGAČIJA. KREATIVNA POTVRDA, KAO SRCE MODERNITETA, ODUPIRE SE DRUŠTVENOJ ORGANIZACIJI I OCENJUJE JE POZITIVNIM ILI NEGATIVNIM TERMINIMA, U ZAVISNOSTI OD TOGA DA LIJE SOPSTVENA AFIRMACIJA ZADOVOLJENA ILI NIJE. OVAJ JEZIK, KOGA NIJE NI TEŠKO RAZUMETI, NITI JE OSETLJIVIJ I OD ONOGA KOJI JE OD POJEDINCA STVORIO DRUŠTVENO BIĆE, IPAK ZASLUŽUJE DA SE PAŽLJIVO POSLUŠA, JER SE TOLIKO ODVAJA OD UOBIČAJENIH PREDSTAVA ODNOSA IZMEĐU POJEDINCA I DRUŠTVA.

DA LI TREBA NAPADATI OVU KONCEPCIJU PROGLAŠAVAJUĆI JE ZA IDEALISTIČKU? ALI, PO ČEMU JE „VIŠE IDEALISTIČKI" REĆI DA POJEDINAC TEŽI DA BUDE PRIZNAT KAO SLOBODAN I ODGOVORAN NEGO ISTICATI DA SE ON SAM DEFINIŠE U SKLADU S VREDNOSTIMA I NORMAMA DRUŠTVA? ČAK, NAPROTIV, JA SE TRUDIM DA SE NE POZIVAM NA POJAM VREDNOSTI, JER SU U NJEMU ODUVEK POMEŠANI KONKRETNI OBLICI DRUŠTVENOG ŽIVOTA SA DEFINICIJOM DOBRA I ZLA. SPECIFIČNOST MODERNITETA JESTE ŠTO SE NE POZIVA NI NA JEDAN PRINCIP, NIJEDNU VREDNOST VAN SEBE SAMOG.

ON JE ZAISTA SAMOSTVOREN, NA NAČIN KOJI MOŽE ODGOVARATI AGNOSTIČKIM DUHOVIMA, ALI TAKOĐE I ODREĐENIM TIPOVIMA RELIGIOZNE MISLI, ONIMA KOJI NA-

GLAŠAVAJU DIREKTNU VEZU VERNIKA SA BOGOM, VAN SVAKOG DRUŠTVENOG SVOJSTVA.

POJEDINAC KAO MODERAN TAKO IZBEGAVA SOCIJALNE DETERMINIZME U MERI U KOJOJ ON PREDSTAVLJA JEDAN SAMOSTVORENI SUBJEKAT. NASUPROT TOME, DRUŠTVENI POJEDINAC JE ODREĐEN SVOJIM MESTONI U DRUŠTVU. OBA SU NAM ISKUSTVA POZNATA: JA ZNAM DA MISLIM I JEDEM KAO ČLANOVI MOG SOCIJALNOG, NACIONALNOG I KULTURNOG OKRUŽENJA, I S LAKOĆOM OTKRIVAM SOCIJALNE ODREDNICE MOG PONAŠANJA, ZATO ŠTO ONE LIČE NA DETERMINANTE ONIH KOJI SOCIJALNO LIČE NA MENE. ALI, JA OSEĆAM ISTIM INTENZITETOM KOJIM ISTIČEM SVOJU SLOBODU, ODBIJAJUĆI ODREĐENE PRITISKE KOJI NE MOGU U POTPUNOSTI DA SE ODUPRU MOM ODBACIVANJU. ISKUSTVO MOJE SLOBODE IMA JEDNAKU SNAGU KAO ISKUSTVO NAŠIH DRUŠTVENIH ODREDNICA. NE MORAM DA TRAŽIM ZONE NEODREĐENOSTI NA PERIFERIJ NAŠIH DRUŠTVENIH ODREDNICA. ZAŠTO NE BISMO MOGLI DA PRIHVATIMO SVOJU SLOBODU SA ISTOM SNAGOM KAO I ODREDNICE KOJE NAS OGRANIČAVAJU? I KAKO BISMO MOGLI DA PROPOVEDAMO (ZASTUPAMO) DEMOKRATSKE IDEJE AKO VIŠE NE PRIHVATAMO IDEJU DA IMAMO ODREĐENU SLOBODU IZBORA IZMEĐU DOBRA I ZLA? ANALITIČARI KOJI VIDE SAMO ŽRTVE I SILE DOMINACIJE ISTOVREMENO SU I KRATKOVIDI I PROIZVOLJNI. ZAR NAŠOM ISTORIJOM U PROTEKLIM VEKOVIMA NISU U VELIKOJ MERI DOMINIRALI DRUŠTVENI POKRETI KOJI SU SVE DUBLJE MENJALI I PREOBRAŽAVALI NAŠ ŽIVOT?

DRUŠTVENE ODREDNICE

ONDA KADA IZGLEDA DA SE INDIVIDUALIZAM SVEO NA IZBORE POTROŠNJE, JAVLJA SE PONOVO IDEJA DA JE PONAŠANJE PODREĐENO DRUŠTVENIM ODREDNICAMA, I TO U TOLIKOJ MERI DA TADA OSNOVNI PROBLEM POSTAJE ZADRŽATI MALU REZERVU NEODREĐENOSTI KAKO BI SE UVAŽILI NEZAVISNI FAKTORI KOLEKTIVNE SITUACIJE. DUGO SMO UČILI DA BOGATI VIŠE GLASAJU ZA DESNICU, A SIROMAŠNI ZA LEVICU, ALI NAJZANIMLJIVIJE PITANJE U SUŠTINI JESTE SAZNATI ZAŠTO SVI KOJI ZARAĐUJU NE glasaju za LEVICU (i ne samo TO?) u zemlji GDE ZAPOSLENI čine veliku većinu radne snage, ali se sve više MEĐUSOBNO RAZLIKUJU, a puno teških POSLOVA obavljaju stranci. ODREĐENOST postoji samo ako je ponašanje, koje se izražava kroz SKLONOSTI i ukuse, u jakoj KORELACIJI s MESTOM koje akter zauzima u DRUŠTVENOJ HIJERARHIJI. MEĐUTIM, TAKVE PRIMEDBE SU MANJE UBEDLJIVE OD ONIH KOJE AKTERE UVAŽAVAJU U NJIHOVIM STVARNIM DRUŠTVENIM ODNOSIMA.

DAKLE, TREBA PRIHVATITI JEDNU URAVNOTEŽENU KONCEPCIJU MODERNITETA. ON NIJE NI UNIŠTENJE USPOSTAVLJENOG PORETKA U IME NAJMOĆNIJIH EKONOMSKIH INTERESA, NI PREVASHODNO TRIJUMF RACIONALNE MISLI, KAO ŠTO SU VERO-VALI RACIONALISTI U XIX VEKU. NE BISMO MOGLI DA ODVOJIMO DOSTIGNUĆA MODERNITETA OD OPASNOSTI KOJE ON NOSI U SEBI I PROTIV KOJIH MORA SAM DA SE OBEZBEDI. MODERNITET RUŠI ZAJEDNICE, USPOSTAVLJENI POREDAK I SVOJU DEFANZIVNU STABILNOST. ALI, RACIONALNA MISAO I POSTOJEĆA IDEJA O LJUDSKIM PRAVIMA NISU SAMO APSTRAKTNI PRINCIPI. MIŠLJENJE I IDEJA O PRAVU PREDSTAVLJAJU ČAK MNOGO VIŠE OD SNAGA PREVAZILAŽENJA I KRITIKE, ONI SU TVORCI NEČEGA ŠTO SE MOŽE NAZVATI DRUŠTVENI ŽIVOT, ODNOSNO SVETA DOSTIGNUĆA DOK SE SUPROTSTAVLJA SVETU PRENOSA. ODJEDNOM JE NEOPHODNO NEPREKIDNO NADZIRATI NAČINE JAČANJA DRUŠTVA, NEKADA I U IME SAMOG MODERNITETA, POŠTO

ONO MOŽE DOVESTI DO NJEGOVOG SAMOUNIŠTENJA. PRETNJA JE STALNA. RACIONALIZAM, KAO I RACIONALIZACIJA INDUSTRIJSKOG RADA, MOŽE TAKOĐE POSLUŽITI ZA UNIŠTENJE SVESTI AKTERA.

JOŠ JE SLOŽENIJI, BAREM NA PRVI POGLED, PREVRAT KOJI MOŽE DA DOVEDE DO TOGA DA SE POŠTOVANJE PRAVA PRETVORI U SREDSTVO ZA UGNJETAVANJE. KAKO BISMO MOGLI DA IGNORIŠEMO ČINJENICU DA SE ODBRANA KULTURNIH PRAVA MOŽE TAKOĐE PRETVORITI U OPSEDNUTOST IDENTITETOM, HOMOGENOŠĆU I ČISTOĆOM GRUPE, A ODBACIVANJEM MANJINA I RAZLIKA? U IME KULTURNIH PRAVA GRADE SE ZAJEDNICE KOJE NAMEĆU SVOJE ZAKONE KOJE PREDSTAVLJAJU KAO PRAVA. U IME NEKOG IDENTITETA I NEKE TRADICIJE, AUTORITARNE VOĐE POKUŠAVAJU DA NAMETNU PRINCIPE, ČAK I OBIČAJE, KOJI NEGIRAJU SLOBODU SVESTI I SLOBODNE KULTURNE IZBORE.

RACIONALIZOVANI UNIVERZUM I DRUŠTVENI REŽIMI MOGU TAKOĐE DA DE-LUJU U SAGLASNOSTI KAKO BI ODUZELI PROSTOR ZA DELOVANJE KULTURNIM PRAVIMA I, JOŠ ŠIRE, SAMOM MODERNITETU. U SVAKOJ ETAPI MODERNITETA JAVILE SU SE ISTE OPASNOSTI. TAKO SU, TOKOM FRANCUSKE REVOLUCIJE, UNIŠTAVANI REGIONI I DRUŠTVENE KATEGORIJE U IME SLOBODE I NACIJE. JEDAN VEK KASNIJE, RADNIČKI POKRET JE NAMETNUO POŠTOVANJE SOCIJALNIH PRAVA; ALI, U IME RADNIČKOG POKRETA NAMETNUTA JE DIKTATURA PROLETARIJATA I UNIŠTENA SU SOCIJALNA PRAVA KOJA SU POČELA DA SE USVAJAJU. UNIVERZUM DRUŠTVENIH AKTERA MOGAO SE STVORITI SAMO UZ POMOĆ ISTOVREMENE BORBE NA DVA FRONTA: PROTIV REPRODUKCIJE TRADICIONALNIH VREDNOSTI I OBLIKA AUTORITETA I, U ISTO VREME, PROTIV JEDNOG PODJEDNAKOG AUTORITARIZMA, KOJI JE BIO TEHNOKRATSKI I POD UTICAJEM ZAJEDNICA.

KAKO MODERNITET MOŽE DA SE ZAŠTITI OD OPASNOSTI SAMOUNIŠTENJA, KOJE JE DOMINIRALO VEĆIM DELOM XX VEKA, A PREKO SVIH RACIONALIZOVANIH OBLIKA ORGANIZACIJE u SLUŽBI NOVIH TIPOVA ZAJEDNICE - KOJI SU DOGURALI ČAK I DO GENOCIDA u NACIZMU? JEDINO AKO SE PRIZNA DA SE MODERNITET MOŽE OSTVARITI SAMO UZ RACIONALNO RAZMIŠLJANJE I POŠTOVANJE LJUDSKIH PRAVA, DAKLE AKO SE ZA GLAVNI CILJ POSTAVI STVARANJE AKTERA, ČIJA SE SLOBODA I ODGOVORNOST ZASNIVAJU STRIKTNO NA DVE OSNOVNE KOMPONENTE MODERNITETA. KADA BIOLOG ALEKS KAN NA SVOJ NAČIN FORMULIŠE POZIV SVOG OCA DA BUDE „RAZUMAN I HUMAN“, ON TU IDEJU IZNOSI NA DIREKTNJI NAČIN. „RAZUMAN“ PODRAZUMEVA „RACIONALAN“, A „HUMAN“ ZNAČI PRE SVEGA POŠTOVANJE PRAVA DRUGIH. MODERNITET SE NE MANIFESTUJE U STVARANJU „NAJBOLJIH SVETO-VA“ VEĆ, NAPROTIV, U PODREĐIVANJU SVIM OBLICIMA DRUŠTVENE ORGANIZACIJE SA NAJVAŽNIJIM CILJEM: STVARANJE POJEDINACA SPOSOBNIH DA PRONAĐU

I ODBRANE SOPSTVENI KAPACITET DA KOMBINUJU RACIONALNO MIŠLJENJE I OSNOVNA LJUDSKA PRAVA U DRUŠTVENIM INSTITUCIJAMA KOJE ISTOVREMENO VODE RAČUNA O EFIKASNOSTI I SLOBODI.

OVAJ ZAKLJUČAK VAŽI ZA ČITAV SVET. TAMO GDE JE PRETNJA STVARANJA ZAJEDNICA OJAČANA ISKUSTVOM ZAVISNOSTI, POZIVANJE NA RAZUM IGRA ULOGU NAJVEĆEG OSLOBODIOCA. NAPROTIV, U NAJBOGATIJI I „NAJRAZVIJENIJIM“ ZEMLJAMA, POZIVANJE NA LJUDSKA PRAVA NAJBOLJE ŠTITI OD VLADAVINE INTERESA, NOVCA KAO KARIKATURE RACIONALIZACIJE.

NAJZAD SRNO SE VRATILI NA POČETAK. DA BISMO GOVORILI O DRUŠTVENIM ODREDNICAMA, LOGIKA DRUŠTVA TREBA DA SE NAMETNE NAMERAMA I INTERESIMA AKTERA; U SUPROTNOM, PROPAST POJMA DRUŠTVA POVLAČI ZA SOBOM POJAM IDEJE DAJE PONAŠANJE PODREĐENO DRUŠTVENIM ODREDNICAMA. BROJNI SOCIOLOZI I ISTORIČARI SU KONSTATOVALI SLABLJENJE NASLEĐENIH POZICIJA, PORODIČNIH, DRUŠTVENIH, NACIONALNIH I DRUGIH, I, KAO POSLEDICU TOGA, ZAMENU OBJAŠNJENJA „NEVEZANIH“ ZA PONAŠANJE AKTERA NEKIM DRUGIMA, KOJA SU SVE BLIŽA ODNOSIMA AKTERA SA SAMIM SOBOM. DOVOLJNO JE OVO SAMO SPOMENUTI KAKO BISMO ILUSTROVALI POSTOJEĆI NIVO ISPITIVANJA OBRAZOVANJA. ŠKOLA, DUGO SE GOVORILO, PRENOSI SOCIJALNE RAZLIKE (ŠTO JE PREDSTAVLJALO NAPREDAK U ODNOSU NA NAIVNU IDEOLOŠKU AFIRMACIJU PO KOJOJ JE ŠKOLA MOĆAN FAKTOR JEDNAKOSTI), ZBOG ČEGA JE SMATRANA ZA CRNU RUPU, A ISTICALO SE DA LOŠE EFEKTE ŠKOLE ODREĐUJE DRUŠTVENA SITUACIJA. TO JE BIO ODLUČUJUĆI KORAK, ČIJI JE USPEH BIO TOLIKO VELIKI DA JE UŠAO I U UDŽBENIKE SOCIOLOGIJE. TAKO JE BILO SVE DO TRENUTKA KADA SU ANALIZE „EFEKTA USTANOVE“, KOJIMA SE NAJVIŠE BAVIO FRANSOA DUBE, POKAZALE DA ŠKOLSKI REZULTATI JOŠ VIŠE ZAVISE OD PRIRODE KOMUNIKACIJA IZMEĐU NASTAVNIKA I UČENIKA U ŠKOLI, A TO DIREKTNO UPUĆUJE NA STAV O AKTERIMA I NJIHOVIM INTERAKCIJAMA. DANAS JE TEMA O DRUŠTVENIM ODREDNICAMA, KOJA JE NEKADA RAZJAŠNJAVALA, PRE SVEGA PREPREKA ZA RAZURNEVANJE DRUŠTVENOG AKTERA. MODERNITET, ODNOSNO CENTRALNA ORIJENTACIJA MODERNIH AKTERA KA POTVRDI SOPSTVENE SLOBODE USMERENA JE PRE SVEGA JEDNOM LOGIKOM AKTERA KOJI POKUŠAVA DA SE KAO TAKAV AFIRMIŠE.

AKO BI SOCIOLOZI VEĆINOM NASTAVILI DA PRIHVATAJU STARU PREDSTAVU DRUŠTVENOG ŽIVOTA I ODGOVARAJUĆE DRUŠTVENE ODREDNICE, SAMA SOCIOLOGIJA BI TAKO IZGUBILA NA SNAZI ILI BI MOŽDA POTPUNO NESTALA, POŠTO JE NEOPHODNO PRISTUPITI PROUČAVANJU AKTERA, NJIHOVIH ODNOSA, SUKOB I PREGOVORA. AKO BI SOCIOLOGIJA I DALJE KASNILA S UKLJUČIVANJEM U RAZNE TOKOVE, OSUDILA BI SEBE NA TO DA SADA POSTANE JEDNO ZATVORENO POGLAVLJE U ISTORIJI IDEJA.

ALI, OVA TRANSFORMACIJA JE VEĆ USPEŠNO ZAPOČELA. DOKAZ ZA TO JE USPEH KULTURNIH STUDIJA. POŠTO JE NASTALA U VELIKOJ BRITANJI SA STJUARTOM HOLOM (STUART HALL), OVU TEMU ZATIM JE PRODUBILA MARGARET ARČER (MARGARET ARCHER), A ZATIM JE BRZO OSVOJILA OGROMAN PROSTOR U AMERIČKOM UNIVERZITETSKOM SVETU, ČAK I ŠIRE. KOJI JE SMISAO OVOG PROGRAMA AKO NE DA PROUČI AKTERE KOJI SU NAJČEŠĆE U MANJINI ILI TRPE DOMINACIJU? STUDIJE O ETNIČKIM MANJINAMA, PONAŠANJU ŽENA ILI SEKSUALNIM MANJINAMA JESU TEME KOJE SU PROIZVELE VELIKI BROJ ZNAČAJNIH DELA.

EVOLUCIJA RADA DŽEFRIJA ALEKSANDE-RA (JEFFREY ALEXANDER) OSVETLJAVA OVU TRANSFORMACIJU SOCIOLOGIJE. POŠTO JE POSTIGAO VELIKI AUTORITET ZAHVALJUJUĆI SVOJIM KNJIGAMA O ISTORIJI SOCIOLOŠKE TEORIJE, A POSEBNO O DELU TALKOTA PARSONSA, ON JE POSTAO GLAVNI AUTOR JEDNE KULTURALNE SOCIOLOGIJE KOJA JE OŽIVELA DIRKEMA I ISTOVREMENO OBNOVILA TU ŠIROKU OBLAST, PRE SVEGA SVOJIM POZIVANJEM NA PROUČAVANJE REZULTATA (PERFORMATIVNOSTI) AKTERA.

OD POGLEDA NA SVET DO POGLEDA NA SEBE

SADA TREBA DA SE PREISPITAMO O MESTU KOJE TREBA DA ODREDIMO ZA TIPOVE DRUŠTVA I KULTURE KOJI NASTAJU PRED NAŠIM OČIMA. IZDVAJAJU SE DVA OSNOVNA PITANJA. 1) DA LI SE OPISANIM PROMENAMA MOŽE DATI NEKI ISTORIJSKI IZRAZ? DA LI JE REČ O JEDNOJ NOVOJ ETAPI MODERNITETA, OBLIKU POSTMODERNI-ZRNA, RAĐANJU POSTINDUSTRIJSKOG DRUŠTVA ILI DRUŠTVA KOMUNIKACIJE? 2) DA LI DRUGI NAČINI MODERNIZACIJE PROLAZE KROZ PROMENE KOJE SE MOGU POREDITI S ONIMA ZAPADNOG SVETA ILI SMO, NAPROTIV, SVEDOCI PADA JEDNOG DELA SVETA UZ GUBITAK KONTROLE I SVESTI O SEBI?

DAKLE, PRE SVEGA: KOJE TERMINE KORISTITI ZA PROMENE KOJE SMO UPRAVO ANALIZIRALI? MALO JE VEROVATNO DA BI KORISTILI EKONOMSKE TERMINE IZ RAZLIČITIH ETAPA RAZVOJA, I TRANSFORMACIJE KAPITALIZMA - ILI ČAK ODNOSA IZMEĐU TRŽIŠNE EKONOMIJE I JAVNIH INTERVENCIJA - POŠTO SMO, OD POČETKA, PRIZNALI DA SE GLOBALIZACIJA, EKONOMSKO DEŠAVANJE U PRAVOM SMISLU TE RECI, ODVAJALA OD NACIONALNIH ILI LOKALNIH DRUŠTAVA KOJE JE OBUHVATALA, ŠTO JE U TIM DRUŠTVIMA IZAZIVALO ZNAČAJNE REAKCIJE ODBRANE I ODBACIVANJA, ALI SU ONE UGLAVNOM OSTAJALE ODVOJENE OD ČISTO DRUŠTVENIH POKRETA.

PRISTUP U SMISLU NAČINA RADA I OBLIKA PROIZVODNJE PRIVLAČI MNOGO VIŠE SOCIOLOGA. NIJE SE SLUČAJNO RENESANSA SOCIOLOGIJE U EVROPI, ODMAH POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA, ZASNIVALA NA SOCIOLOGIJU RADA, A NA MEĐUNARODNO PRIZNATU INICIJATIVU ŽORŽA FRIDMANA (GEORGES FRIEDMANN). ONA JE PRVO IZUČAVALA PRELAZAK SA DRUŠTVA ZANIMANJA NA DRUŠTVO PROIZVODNJE, KOJIM DOMINIRA MASOVNA PROIZVODNJA KOJOM SE BAVE RADNICI PODREĐENI USKOJ PODELI RADA I KOJI, ČAK, ČESTO IMAJU NAMETNUTI TEMPO; ZATIM SE ZAIN-TERESovala ZA DRUŠTVO KOMUNIKACIJA, ORGANIZOVANO U MREŽE, PRENOSEĆI (SVE ČEŠĆE U REALNOM VREMENU) INFORMACIJE. KAKO SU LJUDSKA DRUŠTVA POVEĆALA SVOJE SPOSOBNOSTI DA PROMENE SVOJU OKOLINU - UZ SVE VEĆI RIZIK DAJE UNIŠTE - TAKO SU ONI KOJI ŽIVE U TIM DRUŠTVIMA POČELI DA SE SMATRAJU GOSPODARIMA I TVORCIMA PRIRODE I SEBE SAMIH I POTRAŽILI SU SMISAO SVOG DELOVANJA U UPOTREBI RAZUMA I NOVIM METODAMA ORGANIZACIJE.

TOKOM JEDNOG PERIODA, KOJI SE POSEBNO ODNOSI NA VELIKI USPEH INDUSTRIJSKOG DRUŠTVA, OKRENULI SMO NAŠ POGLED KA SPOLJAŠNJOSTI, KA OSVAJANJU PROSTORA I VREMENA, STVARANJU NOVIH MATERIJALA I NOVIH APARATA. DELOVALO JE KAO DA RAZUM SVUDA TRIJUMFUJE, U NAMA KAO I U SVETU, I MISLILO SE DA ĆE NAUČNICI USKORO ZAUZETI MESTO KOJE JE RANIJE PRIPADALO PREDSTAVNICIMA RAZNIH DUHOVNOSTI. MOŽDA JE ČAK I

UBRZANI RAZVOJ TEHNIKA DOPRINEO ODVAJANJU SVETA PROIZVODNJE DOŽIVLJENOG ISKUSTVA OD LJUDSKIH BIĆA. ALI, DANAS SMO PRISILJENI DA PRIZNAMO DA SU BILI NAIVNI ONI KOJI SU VEROVALI U PROGRES, BEZ OBZIRA NA TO DA LI SU PRIPADALI KAPITALISTIČKOM SISTEMU ILI KOMUNISTIČKOM SVETU.

OVDE NIKAKO NIJE REČ O TOME DA PONAVLJAMO, POSLE MNOGIH DRUGIH, DA SU NEGATIVNI ASPEKTI PROGRESA POSTALI VIDLJIVIJ I OD NJEGOV I H POZITIVNI H ASPEKATA. MOJ ZAKLJUČAK JE POTPUNO DRUGAČIJI. MI SMO SE TOLIKO PROMENILI U SVIM ASPEKTIMA NAŠEG POSTOJANJA, KAKO POZITIVNO TAKO I NEGATIVNO, DA SMO SE OKRENULI KA SEBI, SOPSTVENOJ SPOSOBNOSTI DA DELUJEMO, OTKRIVAMO, REAGUJEMO, TAKO DA SMO PRESTALI SEBE DA DEFINIŠEMO KAO GOSPODARE PRIRODE DA BISMO SE PRIHVATILI ODGOVORNOSTI ZA SEBE SAME, KAO SUBJEKTI. TEŠKO JE OVDE GOVORITI O SVESTI O SEBI, JER TAJ IZRAZ KAO DA NAS VRAĆA NA LJUDSKU, KOLEKTIVNU ILI LIČNU PRIRODU KOJU SRNO POSMATRALI KAO ZVEZDE POMOĆU TELESKOPA. U STVARI, SUBJEKT NEMA SVEST O DRUGOME ILI SEBI, VEĆ ISTRAŽUJE STVARANJE SAMOGA SEBE IZVAN SVIH SITUACIJA, SVIH FUNKCIJA, SVIH IDENTITETA. ŽELIMO DA POSTOJIMO KAO INDIVIDUE OKRUŽENE TEHNIKOM, PRAVILIMA, NAČINIMA PROIZVODNJE, VLASTIMA I AUTORITETOM, ALI TAKOĐE I U OKRUŽENJU POTVRDE IDENTITETA I RATNIČKIH NAGONA. ŽIVIMO U SVETU KOJI JE SVE MANJE „PRIRODAN“, ZA KOJI ZNAMO DA SMO GA SAMI STVORILI, TAKO DA VIŠE DELUJEMO NA POSLEDICE NAŠEG DEJSTVA NEGO NA OKRUŽENJE, KAO ŠTO DOBRO ZNAJU EKOLOZI KOJI IZUČAVAJU VIŠE NAŠ UTICAJ NA OKOLINU NEGO KARAKTERISTIKE „PRIRODNOG OKRUŽENJA“, KAKO SE GOVORILO PRE SAMO POLA VEKA.

NAŠ MORAL VIŠE NEMA VEZE S PRILAGOĐAVANJEM ZAKONIMA UNIVERZUMA ILI PRIHVATANJEM REČI NEKOG BOGA, ČAK I KOD ONIH KOJI SU PRIHVATILI TA VE-ROVANJA. VIŠE SE NE ZASNIVA NA PONOSU ZBOG STVARANJA I NA VELIKODUŠNOSTI KOJU MOŽE U SEBI NOSITI; ON UZNEMIRENO TRAŽI SUBJEKT, BIĆE ZA SEBE, KAO JEDINI PRINCIP OCENJIVANJA SAMOUTEMELJENJA, DOK SU SVI SOCIJALNI MORALI, A POSEBNO NACIONALNI ILI REPUBLIKANSKI, VEĆ ODAVNO POKAZALI SVOJU NEMOĆ ILI ŠTETNOST. ZA NAMA JE VEĆ PERIOD KADA JE PRIRODA MAŠINA I KORIŠĆENIH TEHNIKA DEFINISALA NEKO DRUŠTVO. I, UPRKOS ZNAČAJU KOMUNIKACIJA U SAVRE-MENIM DRUŠTVIMA, NOVI TIP DRUŠTVENOG ŽIVOTA SE SAM DEFINIŠE U ODNOSU SA SOBOM PRE NEGO U KOMUNIKACIJI SA DRUGIMA.

OVAJ NOVI PRAVAC ANALIZE NE REZULTIRA SAMO RAZUMEVANJEM I POŠTOVANJEM RAZLIČITIH KULTURA, POD USLOVOM DA ONE PRIZNAJU OPŠTE PRINCIPLE KAO ŠTO SU PRAKTIKOVANJE RACIONALNOG RAZMIŠLJANJA I POŠTOVANJE INDIVIDUALNIH PRAVA BEZ KOJIH JE NEMOGUĆA INTERKULTURALNA KOMUNIKACIJA. ONA MORA DA NAS VODI DALJE, KA PROMENI NAČINA PRISTUPA OVIM PROBLEMIMA. NIJE REČ VIŠE, U STVARI, O PRECIZIRANJU ONOGA ŠTO OMOGUĆAVA DA DVE KULTURE KOMUNICIRAJU. REČ JE O TOME DA SE ISTRAŽI DA LI SVEST O RAZLIKAMA IZMEĐU KULTURA MOŽE DA PRERASTE U OCENJIVANJE, OD STRANE SAMOG AKTERA, NJEGOVOG SOPSTVENOG PONAŠANJA. TO JE RADIKALNA PROMENA U TAČKI GLEDIŠTA: NIJE VIŠE REČ O TOME DA ZNAMO DA LI SU DVE ILI VIŠE KULTURA KOMPATIBILNE, VEĆ DA POSMATRAMO KAKO SE AKTERI STVARAJU ILI NESTAJU TOKOM PRELASKA IZ JEDNE KULTURE I JEDNOG DRUŠTVA U DRUGO, A POSEBNO ULOGA KOJU OVDE IMAJU VEROVANJA, STAVOVI I ZABRANE. DA LI ONI OLAKŠAVAJU ILI, NAPROTIV, OTEŽAVAJU PRELAZAK IZ JEDNE KULTURE U DRUGU, IZBEGAVAJUĆI DA KULTURE OPIŠEMO KAO TVRĐAVE U KOJE JE STRANCIMA TEŠKO DA PRODROU?

TAKVA NAMERA DECENTRIRA, I PONOVO NA NOV NAČIN CENTRIRA PONAŠANJE AKTERA. NA PRVI POGLED TREBA DA OTKRIJEMO I ANALIZIRAMO TEŠKOĆE NA KOJE NAILAZE „DOSELJENICI" PRI PRELASKU IZ JEDNE U DRUGU KULTURU. NE TREBA DA DEFINIŠEMO ODNOS IZMEĐU RAZLIČITIH KULTURA, VEĆ PRIRODU PONAŠANJA KOJA OMOGUĆAVA AKTERIMA DA NE BUDU PORAŽENI TEŠKOĆAMA NA KOJE NAILAZE.

RAZLIČITA ISTRAŽIVANJA, POSEBNO ONA NIKOLE TICEA (NICOLA TIETZE), KOJI JE PROUČAVAO U NEMAČKOJ I FRANCUSKOJ ISKUSTVA TURSKIH I ALŽIRSKIH IMIGRANATA, POKAZALA SU PRISUSTVO JAKIH UBEĐENJA KOJA SU OLAKŠAVALA PRELAZAK IZ JEDNE KULTURE I DRUŠTVA U DRUGA. ONO ŠTO OVDE RNERIMO JESTE SPOSOBNOST AKTERA DA SE PONAŠAJU KAO SUBJEKTI, ODNOSNO DA STVARAJU I PRELAZE SOPSTVENI PUT, A NE PRIRODA POSTOJEĆIH ODNOSA IZMEĐU DVE ILI VIŠE KULTURA. VIŠE NIJE U PITANJU KOMPATIBILNOST IZMEĐU RAZLIČITIH KULTURA NEGO KAPACITET INDIVIDUA DA JEDNU SERIJU SITUACIJA I DOŽIVLJAJA PRETVORE U ISTORIJU I LIČNI PROJEKAT. MOŽEMO IZNETI PRETPOSTAVKU DA SU ONI KOJI SU USPELI DA OVLADAJU SVOJOM LIČNOM ISTORIJOM IZABRALI NA „SVESNIJI" NAČIN, MANJE ODREĐEN PREPREKAMA KOJE SE SUSREĆU, SVOJE PONAŠANJE I DOSTIGLI VIŠI NIVO U OCENJIVANJU SEBE. OVAJ PRISTUP NAM OMOGUĆAVA DA UPOZNAME LIČNO I KOLEKTIVNO POLJE DELOVANJA, KOJE DAJE SMISAO ONOME ŠTO NAZIVAMO NJIHOVOM ISTORIJOM. M. BUBEKER (M. BOUBEKER) JESTE U PRAVU KADA OVDE UVODI POJAM **etniciteta**, OSLOBAĐAJUĆI GA SVAKE VEZE SA DIMENZIJOM ZAJEDNICE, ALI, PODRAZUMEVA SE, TAKOĐE I SA ČISTO EKONOMSKIM I SOCIJALNIM KATEGORIJAMA. ETNICITET JE SPOSOBNOST NEKOG POJEDINCA ILI GRUPE DA DELUJE U ZAVISNOSTI OD SVOJE SITUACIJE I SVOG ETNIČKOG POREKLA. ON JE DAKLE POVEZAN SA USMERAVANJEM DELOVANJA.

DA LI DRUŠTVO MOŽE BEZ TIH OPŠTIH POSMATRANJA? DA LI ONO MORA DA SE POSVETI NEKOM KORISNIJEM POSLU KOJI BI SE SASTOJAO, NA PRIMER, U OPISIVANJU NEKIH POSEBNIH ASPEKATA POSMATRANE DRUŠTVENE STVARNOSTI? ZAR NIJE BOLJE UDALJITI SE OD VELIKIH MAŠINA KOJE SAMO NAIZGLED IMAJU INTELEKTUALNU OŠTRINU, A SUVIŠE ČESTO SU NESPOSOBNE DA RASVETLE POSMATRANE ČINJENICE?

PRIZNAJEM DAJE OVAJ IZBOR OČIGLEDAN, ALI JE NEMOGUĆE ZADOVOLJITI SE TAKO KOMPLETNIM ODUSTAJANJEM OD NEKOG UOPŠTENOG OBJAŠNENJA. ZAISTA SU NAM POTREBNE MONOGRAFIJE I TERENSKI RADOVI DA BI UVIDELI ČINJENICE, VRSTE SITUACIJA I PONAŠANJA, ALI NAM JE JOŠ POTREBNIJA JEDNA OPŠTA KONCEPCIJA DRUŠTVENOG ŽIVOTA. POSMATRANJA KOJA SE NE UKLAPAJU U OPŠTI OKVIR INTERPRETACIJE GUBE PUNO OD SVOG INTERESA. NASUPROT TOME, NEKO OPŠTE VIĐENJE KOJE NE POMAŽE DA SE PROTUMAČE RASPOLOŽIVI DOKUMENTI BRZO POSTAJE ARBITRARNI I, POŠTO VIŠE NIJE PODLOŽNO PROVERI, GUBI SVOJ UPOTREBNI ZNAČAJ. OSTAVIMO DAKLE TA UOPŠTENA POSMATRANJA I IZAĐIMO U SUSRET REALNIM PROBLEMIMA. NAJVAŽNIJE JE DA NAM SOCIOLOŠKO OBJAŠNENJE VIŠE NE DONOSI POZIVANJA NA TEHNIČKI, EKONOMSKI ILI ČAK POLITIČKI RAZVOJ. TO NE ZNAČI DA SOCIOLOGIJA MORA DA IZGRADI SKUPINE BEZ ISTORIJSKE DEFINICIJE; ALI, OGROMNA JE DISTANCA IZMEĐU EVOLUCIONISTIČKOG POSTUPKA I NAPORA KOJI MI MORAMO ULOŽITI DA BI RAZUMELI NAŠE DRUŠTVO.

IDEJA KOJA NAM SE NAMEĆE OD PADA BERLINSKOG ZIDA PA DO UNIŠTENJA KULA SVETSKOG TRGOVINSKOG CENTRA U NJUJORKU JESTE IDEJA RASPADA DRUŠTAVA: RATOWI,

REVOLUCIJE, UBRZANE TEHNIČKE TRANSFORMACIJE, OSVAJANJA, MIGRACIJE, ALI TAKOĐE I BRZA BOGAĆENJA I SIROMAŠENJA, GLOBALIZACIJA RAZMENA, ALI I SIROMAŠTVA I NESREĆE. DRUŠTVO KOJE NAM JE OPISIVALA KLASIČNA SOCIOLOGIJA LIČILO JE NA DOBRO UTVRĐEN ZARNAK: NAŠE LIČI NA PEJZAŽE U POKRETU.

NAJČEŠĆA REAKCIJA NA TO RASPADANJE DRUŠTVENOG PORETKA BILA JE DA SE ISTAKNE SVEMOĆNA ULOGA RACIONALNOG ISTRAŽIVANJA INTERESA. TREBALO BI DA NAŠA DRUŠTVA FUNKCIONIŠU U SKLADU S EKONOMSKIM, A NE VIŠE SOCIJALNIM CILJEVIMA, TAKO DA BI EKONOMSKA ANALIZA TREBALO DA ZAMENI SOCIOLOŠKO RAZMIŠLJANJE. MEĐUTIM, TA PRETPOSTAVKA OGRANIČAVA PROUČAVANJE NA DONOSIOCE ODLUKA I POKAZUJE SE KAO NEDOVOLJNA ČAK I U TOJ OBLASTI. JEDNA DRUGA VIZIJA SVETA, KOJA POKUŠAVA DA ZAMENI KLASIČNU SOCIOLOGIJU KOJA SE U POTPUNOSTI RASPADA, JESTE ONA KOJA SVUDA PONOVO OTKRIVA ZAJEDNICE OPSEDNUTE SVOJIM IDENTITETOM. ALI, GDE SU TE ZAJEDNICE KOJE SU ULOGOROVANE JEDNE KRAJ DRUGIH? DA LIJE MOGUĆE ZABORAVITI, ANALIZIRAJUĆI ŠOK IZMEĐU POSTHOME-INIJEVSKOG IRANA I ZAPADA, DA INTERNET PRENOSI INFORMACIJE ČIJE ŠIRENJE JE VLADA ZABRANILA? TEHNIKE, OBIČAJI, PESME I ODEĆA PRODIRU UPRKOS ZABRANI REŽIMA? ORIJENT NIJE SAMO IZUM ZAPADA: ONI SE MEĐUSOBNO PREPLIĆU IAKO JE PRVI PODREĐEN DRUGOME.

SAMO SE JEDNA ANALIZA ORGANIZOVANA OKO IDEJA **subjekta i subjektivnosti** MOŽE JOŠ VIŠE PRIBLIŽITI POSMATRANOM PONAŠANJU. JOŠ DIREKTNJE, TREBA DA PODSETIMO DA NAŠA DRUŠTVA IMAJU SPOSOBNOSTI U PORASTU DA REAGUJU NA SAME SEBE, POSEBNO PREKO SOCIJALNIH POLITIKA KOJE SU NAMERAVALE DA ZAPOČNU ODREĐENU PRERASPODELU BOGATSTAVA I OBEZBEDE SVIMA PRISTOJNU SOCIJALNU ZAŠTITU. I JOŠ SU UTICALA DA SE U NJIMA RODE NOVI AKTERI I AKTERKE I IZMENILA PREDSTAVU KOJU IMAMO O SEBI, OSTALIMA I SVETU, ČIJI SVI ELEMENTI SVE VIŠE ZAVISE JADAN OD DRUGOG. A, PRE SVEGA, ODBRANU SUBJEKTA SU POSTAVILA ZA OSNOVNI CILJ DEMOKRATSKIH INSTITUCIJA KOJE ŽELE DA SE ODUPRU PRITISKU NOVCA I SILA RATA.

NAMEĆE SE POSLEDNJE MIŠLJENJE KOJE JE MOŽDA PRETEŠKO ZA PLEĆA NEKOG SOCIOLOGA. NA KRAJU KRAJEVA, AKO SE TREBA VRATITI NA SUBJEKT, TREBA TAKOĐE IZGOVORITI I NAJMOĆNIJE IME ANTISUBJEKTA: ZLO. OVAJ POJAM DELUJE KAO DA NAS ZATVARA U NEKU RELIGIOZNU VIZIJU ILI NEKU DRUGU KONCEPCIJU UNIVERZUMA, A ODATLE JE ISKLJUČENA IDEJA SUBJEKTA. ODGOVOR NA OVU PRIRNEBDU JE DA NI ZLO, A NI DOBRO NE POSTOJE, KAO NI BOG ILI ĐAVO. POSTOJE ONI KOJI OTKRIVAJU SUBJEKT U SEBI ILI DRUGIMA; TO SU ONI KOJI ČINE DOBRO. A POSTOJE I ONI KOJI POKUŠAVAJU DA UBIJU SUBJEKT U DRUGIMA I SEBI; TO SU ONI KOJI ČINE ZLO. OVO POSLEDNJE NIJE SUŠTINA VEĆ POSLEDICA LJUDSKOG DELOVANJA. STRAHOTE, MASAKRI, LJUDSKA ŽRTVOVANJA, GENOCIDI, TORTURE, SMRTNE KAZNE NE PREDSTAVLJAJU SAMO RUŠILAČKE SKUPOVE NASILJA I DESTRUKCIJE, KOJI SU U STRIKTNOM ZNAČENJU TE RECI, NEIZRECIVI, KAO ŠTO SU TO TAKO DOBRO REKLI PREŽIVELI IZ KONCENTRACIONIH LOGORA - A POSEBNO JORGE SEMPRUN. KOD ONIH KOJI ČINE ZLO POSTOJI JEDNA EKSTREMNA VOLJA, BES PONIŽAVANJA I DEGRADACIJE KOJI PREVAZILAZI ŽELJU ZA UBIJANJEM. TOKOM VEOMA DUGOG PERIODA MI NISMO MOGLI DA SE PRIBLIŽIMO BOGU, A DA ZA OBIĐEMO CRKVI. DANAS SE FILOZOFIJE MORALA NE SLUŽE U CRKVAMA KOJE SU NAPUŠTENE ILI U RASPADU. UPRAVO ZAHVALJUJUĆI SVESTI O ZLU, MI RAZUMEMO (BILI ILI NE BILI VERNICI) POZIVANJE NA SUBJEKT.

NA POČETKU XX VEKA VEROVALI SMO DA ĆE HUMANNO, NEDELJIVO OD SOCIJALNOG, ODSTRANITI OPASNOSTI I ILUZIJE, BOGOVE I DEMONE. SADA, NA ULASKU U XXI VEK, SHVATARNO DA SU SVET HUMANOG KONAČNO POKORILI NELJUDSKO I NADLJUDSKO U ISTO VREME. SOCIJALNO NE PREDSTAVLJA VIŠE SAMO IZRAŽAVANJE HUMANOG. U OVOJ KNJIZI JE REČ O TOM POVLAČENJU SOCIJALNOG I HUMANOG, DAKLE O NAPREDOVANJU NEHUMANOG U NEOGRANIČENOJ OBLASTI TOTALITARIZMA I TERORIZMA, A JOŠ VIŠE U LJUDSKOM ŽIVOTU KOJI JA NAZIVAM SUBJEKT I KOJI IMA BROJNE OBLIKE.

BUĐENJE SUBJEKTA

ONDA KADA GLOBALIZACIJA, S JEDNE STRANE I NEOKOMUNITARIZAM, S DRUGE, POKUŠAVAJU DA PREUZMU NAŠE STAVOVE I NAŠE ULOGE, MI SMO PRIMORANI DA TRAŽIMO UNUTAR NAS SAMIH NAŠE JEDINSTVO KAO SUBJEKTA, ODNOSNO BIĆA SPOSODNIH DA POSTIGNU I POKAŽU SVEST O SAMOUTEMELJENJU SEBE, A TO JE ONO ŠTO RAZLIKUJE SUBJEKT OD MENE - I ČAK SEBE, KOJE SE STVARA PREKO INTERIORIZACIJE SLIKA KOJE DRUGI IMAJU O MENI. POJEDINAC ILI GRUPA NISU SUBJEKTI KADA ODOZGO UPRAVLJAJU PRAKTIKOVANIM PONAŠANJEM. SUBJEKT JE SNAŽNIJI I SVESNIJI SEBE KADA SE BRANI OD NAPADA KOJI PRETE NJEGOVOJ AUTONOMIJI I KAPACITETU DA SE PRIHVATI KAO INTEGRISANI SUBJEKT, ILI BAR DA SE BORI DA TO POSTANE DA BI SE PREPOZNAO I BIO PREPOZNAT KAO TAKAV.

KADA KAŽEM, NA PRIMER, DA SE ŽENE BORE DA BUDU PRIZNATE KAO SUBJEKTI - I ČAK SEBE SMATRAJU ZA SUBJEKTE VIŠE NEGO MUŠKARCI - NE ŽELIM SAMO DA KAŽEM DA ONE ZAHTEVAJU JEDNAKOST PRAVA, A POSEBNO ISTU PLATU KAO MUŠKARCI KADA RADE ISTI POSAO. ODAVNO VEĆ OVIM ZAHTEVIMA ZA JEDNAKOST PRIDRUŽILO SE ISTICANJE SPECIFIČNIH PRAVA ŽENA, KONKRETIZOVANO MILITANTNOM PORUKOM: „DETE AKO ŽELIM, KADA ŽELIM.“ TO JE ISTOVREMENO SVEST O PRETRPLJENOJ DOMINACIJI I O POSEBNOJ EGZISTENCIJI, DAKLE I POSEBNIM PRAVIMA KOJA OD ŽENE PRAVE SUBJEKT, TAKO DA ONA USMERAVA SVOJE OSNOVNO DELOVANJE KA SEBI, KA AFIRMACIJI SVOJE SPECIFIČNOSTI I SVOJE HUMANOSTI U ISTO VREME. DUGO SE MUŠKARAC POTVRĐIVAO KAO MUŠKARAC SVOJOM SPOSODNOŠĆU DA RADI I DA SE BORI. TI MASKULINI, MUŽEVNI KVALITETI DANAS NAM IZGLEDAJU KAO I TOLIKO DRUGIH IZRAZA MODELA DOMINACIJE MUŠKARCA NAD ŽENOM - MODELI KOJE SU SAMI MUŠKARCI ODBACILI.

ALI, TREBA IĆI JOŠ DALJE, DALJE OD SAVREMENIH SLIKA SUBJEKTA, DO OPŠTEG POKRETA KOJI JE PODSTAKAO PONOVO POJAVLJIVANJE SUBJEKTA. MOGLI BISMO GOVORITI OVDE O OSLOBAĐANJU ROBOVA. U EVROPSKOM MODELU MODERNIZACIJE, I NAJVIŠE U KOMUNITARNIM DRUŠTVIMA, KOMANDUJE OBJEKTIVNOST; ONA JE TA KOJA IDENTIFIKUJE KRALJA S KRALJEVSTVOM, KAO I VLASNIKA SA SVOJOM ZEMLJOM. SUBJEKTIVNOST JE, NAPROTIV, IZRAŽAVANJE POTLAČENOG, BILO DA SE RADI O ROBU, ŽENI ILI RADNIKU. KAKO SU DRUŠTVENI POKRETI OSLABILI DOMINACIJU, TAKO SU I POTLAČENI PRONAŠLI SUBJEKTIVNOST OSLOBOĐENU SVOJE INFERIORNOSTI. DANAS SE VIŠE TA SUBJEKTIVNOST SAMO NE PREŽIVLJAVA, NJU TRAŽE, ZAHTEVAJU KAO NEKO PRAVO.

POKRETI OSLOBOĐENJA - OD SELJAČKIH POKRETA I NARODNIH REVOLUCIJA DO RADNIČKIH ŠTRAJKOVA I NOVIH DRUŠTVENIH POKRETA KOJI SU VEĆ TRAŽILI KULTURNA PRAVA - SVI ONI NISU SAMO OSLABILI ILI UKINULI DRUŠTVENE DOMINACIJE. ONI I ONE KOJI

SU BILI TRETIRANI KAO OBJEKTI, NEKADA ČAK I KAO VLASNIŠTVO GOSPODARA, IZAŠLI SU IZ SENKE I TIŠINE, POSTALI SU SUBJEKTI. SUBJEKT NIJE SAMO ONAJ KOJI GOVORI „JA“ VEĆ I ONAJ KOJI JE SVEŠTAN SVOGA PRAVA DA GOVORI „JA“. ZBOG TOGA DRUŠTVENOM ISTORIJOM DOMINIRAJU TRAŽENJA PRAVA: GRAĐANSKIH, SOCIJALNIH, KULTURNIH - SVIH ONIH ČIJE SE PRIZNAVANJE DANAS ZAHTEVA NA TAKO NEODLOŽAN NAČIN DA ONA PREDSTAVLJAJU GOREĆI PROBLEM NAŠEG ŽIVLJENJA.

ALI, NE ZABORAVIMO DA POSTOJI PUNO POGREŠNIH PUTEVA NA KOJIMA SE MOŽE IZGUBITI SUBJEKT KOJI SE TEK FORMIRA. SVI OBLICI NACIONALIZMA KOJI IMAJU KONIUNITARISTIČKE KORENE I ODBIJAJU DA PRIHVATE DRUŠTVENU ILI KULTURNU HETEROGENOST SVOG NARODA DELUJU KAO AKTIVNI PROCESI DESUBJEKTIVACIJE. NAMA JOŠ BLIŽI, STARI ZAPADNI KULTURNI MODEL, POSLE USPEHA DRUŠTVENIH POKRETA, NAJČEŠĆE JE BIO SVEDEN NA TO DA BUDE SAMO SKUP TRŽIŠTA NA KOJIMA SE SUBJEKTI PO POTREBI PRODAJU KAO ROBOVI NOVOG TIPA - ŽENE PROSTITUTKE, EKSPLOATISNI LJUDI BEZ DOKUMENATA, STRANCI - ŽRTVE ETNIČKIH ILI RASNIH POBUNA. NEKOLIKO OVIH ZAPAŽANJA PREDSTAVIO SAM OVDE SAMO DA BIH POKAZAO KOLIKO TOGA IMA DA SE ISTRAŽUJE I KAKO JE NEOPHODNO ZAŠTITI SE OD NAIVNO-PROGRESISTIČKIH GOVORA PO KOJIMA JE SLOBODA JEDINI IZLAZAK IZ ROPSTVA.

IPAK, TRENUTNO NAJVEĆA OPASNOST JE ONO ŠTO SAM VEĆ SPOMENUO, TJ. IDEJA DA JE SUBJEKT UGROŽEN OPSEDNUTOŠĆU **identitetom**. POGREŠNO JE, U IME IDEJE SUBJEKTA, BRANITI NEKO PRAVO NA RAZLIKOVANJE. TAJ POJAM, KOJI U SEBI IMA POZITIVNE DOPRINOSI, TAKOĐE JE I PUN NEGATIVNIH POSLEDICA, POŠTO SE, PO MIŠLJENJU MNOGIH, RADI O PRAVU NA ZATVORENOST, HOMOGENOST, ZNAČI NA TAJ **cleansing**, ETNIČKO I VERSKO ČIŠĆENJE ČIJE SU RAZARAJUĆE POSLEDICE OSE-TILI BROJNI DELOVI SVETA. PRAVO DA SE BUDE SUBJEKT JESTE PRAVO ZA SVAKOGA DA KOMBINUJE SVOJU EKONOMSKU AKTIVNOST S UPOTREBOM SVOJIH KULTURNIH PRAVA, A U OKVIRU PREPOZNAVANJA DRUGIH KAO SUBJEKATA. ONI KOJI ODBIJAJU TU PROŠIRENU KONCEPCIJU LJUDSKIH PRAVA, A KAO POSLEDICU TOGA I SAMU IDEJU SUBJEKTA, ZATVARAJU SE JEDNIM REPRESIVNIM STAVOM, ZASNOVANIM ZA JEDNE NA NEOPHODNOM JEDINSTVU OTVORENOG SVETA, A ZA DRUGE NA HITNOJ POTREBI DA SE ZAŠTITE I OŽIVE UGROŽENE KULTURE.

AUTORITARIZAM, NEZNANJE I IZOLOVANOST SU PREPREKE ZA STVARANJE SEBE KAO SUBJEKTA, A ODREĐENE PREPREKE POGAĐAJU SUROVIJE NEGO DRUGE. U ISTO VREME, TE PREPREKE SU POJAČANE OBRAZOVANJEM I DOMINANTNIM VREDNOSTIMA KOJE POKUŠAVAJU SVAKOGA DA POSTAVE NA MESTO I INTEGRIŠU GA UJEDAN DRUŠTVENI SISTEM NA KOJI NE MOŽE DA VRŠI UTICAJ. ALI, DA PREUZMEMO IDEJU AMARTIJE SEN (AMARTVA SEN), JOŠ VAŽNIJA OD BLAGOSTANJA JESTE SLOBODA DA BUDETE AKTER (**agency**). I, MADA SMO VEĆ UVELIKO ZAKORAČILI U TAJ NOVI UNIVERZUM KOJIM DOMINIRA TRAŽENJE SEBE, MI GA JOŠ UVEK SUVIŠE ČESTO SVODIMO NA TRAŽENJE INDIVIDUALNOG BLAGOSTANJA, A TO JE VEĆ STRAŠNO POLJULJALO VELIČINU IDEJE **Velfare State**.

SUBJEKT NIJE SINONIM ZA JA. **Ja** PREDSTAVLJA PROMENLJIV I UVEK PODE-LJEN SKUP S KOJIM SE IDENTIFIKUJEMO ZNAJUĆI DA NEMA NIKAKVOG TRAJNOG JEDINSTVA. KAO ŠTO KAŽE PIRANDELO U DRAMI **Šest lica traži pisca**: „CELOKUPNA DRAMA SE NALAZI TU UNUTRA, GOSPODINE, U MOJOJ, U SVESTI SVIH NAS, DA SMO 'JEDAN, A U STVARI SMO STO', 'HILJADA; SVAKOJE ONOLIKO PUTA JEDAN KOLIKO IMA MOGUĆNOSTI U SEBI."

TO JE TEINA KOJA SE PROŠIRILA U SAVREMENOM ISKUSTVU I KOJA SE MORA PODSTAĆI DO KRAJNOSTI POŠTO SE SAMO NA RUŠEVINAMA JEDNOG UNIŠTENOG „JA“ MOŽE NAMETNUTI IDEJA SUBJEKTA, KOJI JE SUPROTNOST POISTOVEĆIVANJA SA SAMIM SOBOM, LJUBAVI PREMA SEBI ZBOG KOJE BI POTRAŽIVALI SVAKU NAŠU MISAO I SVAKI NAŠ POSTUPAK KAO DA PRIPADAJU NAMA LIČNO KAO SUBJEKTIMA, A DOK MI MOŽEMO DA SE PRIHVATIMO KAO SUBJEKTI SAMO AKO U SEBI STVORIMO PRAZNU KOJA ODBACUJE SVE U VEZI S POMENUTIM „JA“. SKORO SVE RELIGIJE SU PRIDALE NAJVEĆI ZNAČAJ TOM ODVAJANJU OD SEBE, BILO MEDITACIJOM ILI MOLITVOM, ALI NE UVEK DA BI SE OSLOBODIO SUBJEKT. ON SE RAZVIJA U ŽELJI DA SE POBEGNE OD SILA, PRAVILA, MOĆI KOJE NAS SPREČAVAJU DA BUDEMO INI SAMI, POKUŠAVAJU DA NAS SVEDU NA STANJE KOMPONENTI NJIHOVOG UTICAJA NA AKTIVNOST, A U INTERAKCIJAMA SVAKOGA SA SVIMA. TE BORBE PROTIV ONOGA ŠTO NAM USKRAĆUJE SMISAO NAŠEG POSTOJANJA UVEK SU NERAVNOPRAVNE BORBE PROTIV NEKE MOĆI, PROTIV NEKOG PORETKA. Subjekt je tu samo POBUNJENIK, PODELJEN između besa zbog onoga što TRPI i nade u slobodan život, STVARANJE sebe - što je njegova stalna preokupacija.

REĆI KOJE SAM OVDE UPOTREBIO NE TREBA DA VAS ZAVARAJU. ONE NE POKUŠAVAJU DA ISTAKNU HEROJSKE POSTUPKE, PONAŠANJA ZA PRIMER, VEĆ ONO ŠTO VEĆINA NAS PREŽIVLJAVA MANJE ILI VIŠE ZBUNJENO, ALI UBRZANO SHVATAJU, ČIM SE OVDE PREDSTAVLJENE IDEJE RAŠIRE NA OBIČNOM JEZIKU KOJI SVAKI DAN KORISTIMO, U POPULARNOJ ŠTAMPI I NA TELEVIZIJI, A NA KOJE JE DOŠAO RED DA PROMENE OČEKIVANJA VEĆINE. TAJ KULTURNI PREOKRET NOSE ŽENE PRE SVEGA, POŠTO JE ON NEDELJIV OD PROPASTI MUŠKE DOMINACIJE I POJAVE JEDNE NOVE KULTURE KOJA SE OSLOBAĐA ZAVISNOSTI OD MUŠKARACA, A ISTOVREMENO OSLOBAĐA MUŠKARCE I ŽENE OPSEDNUTOSTI PROIZVODNOM I OSVAJANJEM DA BI ILI UVELA ZAJEDNO U JEDNU KULTURU SVESTI I KOMUNIKACIJE.

ODBRANA SOCIOLOGIJE

DA LI SU REDOVI KOJE SAM NAPISAO STRANI SOCIOLOGIJI, ODNOSNO POZITIVNOM, PROVERLJIVOM POZNAVANJU DRUŠTVENIH SITUACIJA I DRUŠTVENIH AKTERA? NIKAKO; ČAK BIH REKAO DA, DANAS, DRUGA SOCIOLOGIJA NIJE MOGUĆA. ISTO KAO ŠTO JE NEMOGUĆE OPISATI NEKO DRUŠTVO ZABORAVLJAJUĆI RELIGIOZNU ČINJENICU - ŠTO NE ČINI DA JE MANJE NEOPHODNA KRITIKA ONIH KOJI PRISVAJAJU BOŽANSKO I PRETVARAJU GA U NEŠTO SAKRALNO ČIME MOGU DA VLADAJU - NEMOGUĆE JE DANAS NE PREPOZNATI PRISUSTVO SUBJEKTA DOK SE GOMILAJU BITKE I KRITIKE PROTIV IMPERIJALIZAMA, NACIONALIZAMA I POPULIZAMA, ALI, TAKOĐE, I PROTIV VLADAVINE NOVCA I PORASTA NEJEDNAKOSTI. NEMOGUĆE JE NE GOVORITI O LJUDSKIM PRAVIMA, ODNOSNO NE PREPOZNATI DA SU SVE BROJNIJA LJUDSKA BIĆA KOJA PROCENJUJU SVOJA DELOVANJA I SVOJU SITUACIJU KROZ SPOSOBNOST DA SE SAMI STVARAJU I ŽIVE KAO SLOBODNA I ODGOVORNA BIĆA.

ONI KOJI OKO SEBE VIDE SAMO ŽRTVE I MAŠINE DOMINACIJE I SMRTI SLEPI SU. ONI NE VIDE DA SE, PORED NEPRAVDE I SMRTI, JAVLJA ŽELJA ZA BORBOM PROTIV NJIH; ONI ZANEMARUJU USPEH U TIM BORBAMA. BOGOVI NISU OSLOBODILI MESTO SAMO ZA RATNIKE I PRAVNIKE. JOŠ UVEK NAM JE POTREBNA JEDNA DVOSTRUKOST NAS SAMIH: ONA ZA NAS ZASLUŽUJE PRAVA, A KAO POSLEDICU NAM DONOSI OSEĆANJE ZA MORAL, OSEĆANJE ZA DOBRO I ZLO. I TA DVOSTRUKOST, ŠTO NAM SE VIŠE Približava, POSTAJE SVE MANJE OBJEKTIVNA U

NEKOM UZVIŠENOM I UDALJENOM SVETU, ULAZEĆI U SVAKOGA OD NAS. MI ONDA DELUJEMO U IME UZVIŠENIH PRINCIPA KAŽNJAVAJUĆI SE ISTOVREMENO ZBOG SVOJE NEMOĆI DA IH DOSTIGNEMO.

TA MORALNA SVEST U PRVO VREME JOŠ LIČI NA RELIGIOZNU KREACIJU. PRIRODNO PRAVO JE U ISTO VREME HRANJENO STARIM TRADICIJAMA I NOSILAC INDIVIDUALIZMA. TAKO SMO NAŠU VERU OKRENULI KA EKONOMSKOM NAPRETKU I TRIJUMFU RAZUMA, U OTADŽBINU, REVOLUCIJU - I ČAK KA PROJEKTU NEPREKIDNOG MIRA. ALI, SADA SMO PREVAZIŠLI TAJ DUGI PERIOD TOKOM KOGA SMO VEROVALI DA MOGU DA NAS ZADOVOLJE PRIVREMENI CILJEVI - MOĆ, BOGATSTVO, SLAVA, BESMRTNOST OBEĆANA VELIKIM LJUDIMA.

DANAS JE NAŠ MORAL SVE MANJE SOCIJALAN. ON JE SVE NEPOVERLJIVJI U POGLEDU ZAKONA DRUŠTVA, RAZGOVORA O MOĆI, PREDRASUDA KOJIMA SVAKA GRUPA ŠTITI SVOJU SUPERIORNOST ILI SVOJU RAZLIČITOST. ONO ŠTO SVAKO OD NAS TRAŽI, USRED DOGAĐAJA U KOJE JE UMEŠAN, TO JE DA IZGRADI **svoj** LIČNI ŽIVOT, SA **svojom** OSOBENOŠĆU U ODNOSU NA SVE DRUGE I SVOJOM SPOSOBNOŠĆU DA DA JEDAN OPŠTI SMISAO SVAKOM POSEBNOM DOGAĐAJU. TO TRAŽENJE NE BI MOGLO BITI TRAŽENJE NEKOG IDENTITETA, POŠTO SMO MI SVE VIŠE SASTAVLJENI OD DELOVA RAZLIČITIH IDENTITETA. ONO MOŽE BITI SAMO POTRAGA ZA PRAVOM DA BUDEMO AUTOR, SUBJEKT SOPSTVENOG POSTOJANJA I SOPSTVENE MOGUĆNOSTI DA SE ODUPREMO SVEMU ŠTO NAS U TOME SPREČAVA - I ČINI NAŠ ŽIVOT NEKOHERENTNIM.

TA SLIKA INDIVIDUE POKAZUJE NAM SE DA RASTE KAO SLIKA LJUDSKOG BIĆA KOJE SE AFIRMIŠE KAO JEDNO BIĆE PRAVA, PRAVA DA SE BUDE INDIVIDUA PRE SVEGA, ODNOSNO NE ČOVEK IZNAD SVIH ATRIBUTA, NEGO LJUDSKO BIĆE KOME SU DATA GRAĐANSKA I SOCIJALNA PRAVA, PRAVA GRAĐANINA I RADNIKA, I TAKOĐE (NAROČITO) DANAS NJEGOVA KULTURNA PRAVA, ONA KOJA MU OMOGUĆAVAJU DA ODABERE SVOJ JEZIK, VEROVANJA, NAČIN ŽIVOTA - ALI I SVOJU SEKSUALNOST KOJA SE NE SVODI NA NEKI POL (SISTEM) KOJI SU STVORILE DOMINANTNE INSTITUCIJE.

INDIVIDUALNI SUBJEKT

SUOČEN S PREDSTAVLJANJIMA ISTORIJE PO KOJIMA INSTRUMENTALNI RAZUM, UPOTREBLJIVOST I ZADOVOLJSTVO PREPUŠTAJU MESTO NEKOJ SVESTI ILI NEKOJ DUŠI KOJE JE U LJUDSKA BIĆA POSTAVIO STVORITELJ; SUOČEN S IDEJOM DA JE MODERNITET SEKULARIZACIJA I „RAZOČARENJE" SVETA, PO ČUVENIM RECIMA MAKSA VEBERA, SLAŽEM SE S IDEJOM DA JE SUBJEKT, KOGA SU LJUDI TOLIKO DUGO POSTAVLJALI IZNAD SEBE, U RAJ, SLOBODNO MESTO ILI PRAVEDNO DRUŠTVO, UŠAO U SVAKOG POJEDINCA I TU POSTAO POTVRDA SEBE KAO NOSIOCA PRAVA DA SVAKO MOŽE BITI OSOBA SPOSOBNA DA SE IZRAZI UPRKOS SVIM BEZLIČNIM SILAMA KOJE JE UNIŠTAVAJU. SMRT BOGA NIJE DOVELA DO TRIJUMFA RAZUMA I RAČUNICE ILI, OBRNUTO, DO OSLOBAĐANJA ŽELJA; ONA JE TAKO NAVELA SVAKOG POJEDINCA DA SE IZRAZI KAO STVORITELJ SAMOGA SEBE, KAO ZAVRŠNICA SOPSTVENOG DELOVANJA, I TO JEDNIM KALEIDO-SKOPSKIM POKRETOM KOJIM SU SE SVI DELOVI NJEGOVOG „JA" SUDARILI, POMEŠALI I MEĐUSOBNO UNIŠTILI.

TO JE PUT KOJI SMO PREŠLI DO SADA I KOJI VODI KA JEDNOJ DUBLJOJ ANALIZI SMISLA KOJI OVDE DOBIJA IDEJA SUBJEKTA. ALI, ZAR NIJE PROIZVOLJNO PRIBEGAVATI TOJ IDEJI, DOK IZGLEDA KAO DA NAS SVE VUČE KA NESTAJANJU RELIGIJA ILI MORALA KOJI POKUŠAVAJU DA

POTISNU NAGONE, NE ZABORAVLJAJUĆI DA DRUGI MOGU SMATRATI TAJ POJAM SUBJEKTA VEOMA NEZGODNIM, I ONI KOJI CENE RASIPANJE SEBE, TU MOGUĆNOST KOJA NAS ŠTITI OD AUTORITARNIH VLASTI I VEROVANJA?

ZA SOCIOLOGA SUBJEKT NIJE SAMO POJAM IZGRAĐEN POMOĆU NEKOG OPŠTEG INTELEKTUALNOG POSTUPKA; ON MORA BITI VIDLJIV, ODNOSNO MORA SE PREDSTAVITI SVESTI DRUŠTVENIH AKTERA, DOK GA U ISTO VREME ANALITIČAR POME-RA U NEKU DRUŠTVENU SITUACIJU KOJA ODGOVARA NAJVEĆEM MOGUĆEM BROJU NJегоVIH KARAKTERISTIKA. NO, UPRAVO U TRENUTKU KADA SE NAMEĆE **kulturni** OBLIK DRUŠTVA, KADA SE PRIMEĆUJE VELIKO POMERANJE DELOVANJA I PREDSTAVLJANJA SPOLJNEG SVETA KA UNUTRAŠNJEM SVETU, DRUŠTVENOG SISTEMA KA LIČNOM ILI KOLEKTIVNOM AKTERU, TADA SE JAVLJA IDEJA O SUBJEKTU KAO IDEALU AKTERA, O INDIVIDUI KOJA ŽELI DA BUDE AKTER. OVDE BIH ŽELEO DA SPOMENEM JEDNO IME, IME KOJE JE KONSTANTNO BILO PRISUTNO U MOJIM MISLIMA DOK SAM RAZRAĐIVAO POJAM SUBJEKTA: TO JE IME ŽERME TIJON (GERMAINE TILLION).

ETNOLOG, IZ PRVE GENERACIJE UČENIKA MARSELA MAUSA (MARCEL MAUSS), PRISTUPILA JE POKRETU OTPORA NA SAMOM POČETKU RATA I OSNOVALA MREŽU KOJU JE NAZVALA MUZEJ ČOVEKA. BILA JE DEPORTOVANA U RAVENSBRUK, PREŽIVELA SPLETOM IZNENAĐUJUĆIH OKOLNOSTI I POSTALA POSLE RATA PREDSEDNICA BIVŠIH LOGORAŠA TOG LOGORA, NASTAVLJAJUĆI SVE VREME SA SVOJIM ETNOLOŠKIM RADOVIMA U ALŽIRU. TOKOM RATA U ALŽIRU, ONA SE JAVNO IZJASNILA ZA NEZAVISNOST TE FRANCUSKE TERITORIJE, OTVORENO SE ZALOŽILA PROTIV TORTURE, ALI I PROTIV ATENTATA. INTERVJUI KOJE JE TADA VODILA SA JASEFOM SADIJEM (YASEEF SAADIJ), VOĐOM FLN-A U ALŽIRU I, DAKLE, GLAVNIM ODGOVORNIM ZA KRVAVE ATENTATE KOJI SU SE NIZALI, OTKRILI SU MI DA TA ŽENA PREDSTAVLJA SKORO SAVRŠENI OBLIK ONOGA ŠTO JA NAZIVAM SUBJEKT. JER, ONA JE JAVNO ODABRALA SVOJU STRANU, PREUZELA SVE RIZIKE, ALI NIKADA NIJE ODUSTALA OĐ SPAŠAVANJA ŽIVOTA - I PRONAŠLA JE KOD SVOG SAGOVORNIKA UNUTRAŠNJE RASPRAVE ANALOGNE SVOJIMA. ANGAŽOVANA U BROJNIM BORBAMA, ONA NIKADA NIJE ODUSTALA OD SPAŠAVANJA POJEDINACA.

DA LI SMO SVI SUBJEKTI

DA LI SVI MI SEBE SMATRAMO ZA SUBJEKTE? AKO SE POD TIM PODRAZUME-VA JASNA I PRIHVACENA SVEST, ODGOVOR JE NEGATIVAN. MEĐUTIM, TRAG SUBJEKTA SE MOŽE NAĆI U SVIM INDIVIDUAMA, NA ISTI NAČIN KAO ŠTO SU DRUGI PREPOZNAVALI U SVAKOJ INDIVIDUI PRISUSTVO „DUŠE" ILI PRAVA DA BUDU GRAĐANI. NAŠ SE POSAO SASTOJI UPRAVO U TOME DA U SVAKOME PRONAĐEMO NEKI ODNOS SA SOBOM KAO SUBJEKTOM, A ISTOVREMENO UKLANJAJUĆI SUPROTNE PREDSTAVE, ONAKVE KAKVE NAM NAMEĆU DRUŠTVENI POREDAK ILI IDEOLOGIJE KOJE DOMINIRAJU INTELEKTUALNIM ŽIVOTOM. JER ULOGA SOCIOLOGA JESTE I DA KREIRA SITUACIJE U KOJIMA SE SVAKI POJEDINAC PODSTIČE DA RAZVIJA SVOJE NAJDUBLJE POTREBE, PREVAZILAZEĆI BESMISLENE FORMULE. OVU ULOGU SU, PRE SOCIOLOGA I NA RAZLIČIT NAČIN, IMALI „ANGAŽOVANI INTELEKTUALCI" KOJI NISU PRIPADALI NIKAKVIM POLITIČKIM ILI DRUGIM ORGANIZACIJAMA, ALI SU ŽELELI DA IZVUKU NA POVRŠINU OSNOVNE ZAHTEVE. BEZ TIH ANGAŽOVANIH INTELEKTUALACA - KOJI NISU TEMELJNI INTELEKTUALCI - NIJEDNA DEMOKRATIJA NE BI MOGLA DA POSTOJI, JER SU TOLIKO JAKI PRITISCI DA SE ZAHTEVI

POJEDINAČNIH I KOLEKTIVNIH SUBJEKATA PODREDE INTERESIMA ONOGA ŠTO NAZIVAMO DRUŠTVO. ALI, ISTI TI INTELEKTUALCI PRIKRIVAJU PRISUSTVO **subjekta**.

SUVIŠE NJIH JE PRIHVATILO IDEJU DA JE SOCIJALNA REALNOST SAMA PO SEBI DOMINACIJA, TAKO DA NE BI BILO SLOBODE OSIM U OSLOBOĐENJU ŽELJA, VOLJE ZA MOĆI ILI - STARIJA IDEJA - NADE KOJU U SEBI IMA REVOLUCIONARNI DUH. OVA IDEOLOGIJA NIKADA NIJE ODGOVARALA ONOME ŠTO JE BILO VIDLJIVO, ALI JE DUGO DELOVALA KAO NEDODIRLJIVA, JER JE IZGLEDALO KAO DA ŠTITI OD NAJBRUTALNIJIH OBLIKA ZLOUPOTREBE VLASTI I REPRESIJE. I, SAMIM TIM, UVEK JE IMALA, I IMA ZNAČAJNU KRITIČKU UPOTREBLJIVOST OVA SOCIJALNA MISAO, PO KOJOJ NE POSTOJE AKTERI NEGO SAMO ŽRTVE. ALI, POSTAJE SVE TEŽE ZATVORITI SE U JEDAN ČISTO KRITIČKI PRISTUP KADA NOVI OBLICI DRUŠTVENIH POKRETA, KOJI SU SE RAZVILI, OSVAJAJU NAŠU SVAKODNEVICU.

UZMIMO JEDAN PRIMER. NAJRASPROSTRANJENIJA PRIČA O ŽENAMA PREDSTAVLJA IH KAO ŽRTVE. MEĐUTIM, ISPITAJTE ŽENE, A POSEBNO ONE KOJE UČESTVUJU U FEMINISTIČKIM AKCIJAMA: PRIMETIĆETE DAJE SVEST O TOME DA SU ŽRTVE MNOGO MANJE PRISUTNA OD UBEĐENJA DA SU ŽENE ODNELE PUNO POBEDA I OTKRIVAJU DANAS NOVI KULTURNI UNIVERZUM. GOVOR ŽENA O SEBI JE ISPUNJENIJI NADOM I INICIJATIVAMA NEGO GOVOR MUŠKARACA O SEBI, POŠTO ONI ODBACUJU SUVIŠE RETORIČKE RASPRAVE O MUŽEVNOSTI I MASKULINITETU.

ISTO TAKO I BIVŠE KOLONIZOVANE NARODE, NOVE IMIGRANTE, MUSLIMANSKE VERNIKE SUVIŠE ČESTO DEFINIŠEMO KROZ ONO ŠTO TRPE - KAO DA ONI NE MOGU BITI AKTERI SOPSTVENE ISTORIJE. U IME OSLOBOĐENJA POTLAČENIH MI SE PONAŠAMO KAO DA ONI NISU SPOSOBNI DA IZGRADE SOPSTVENO OSLOBOĐENJE I DA SE PREOBRATE U AKTERE TRANSFORMACIJE SVOJE SITUACIJE. NIŠTA NE BRINE VIŠE OD LAKOĆE S KOJOM ONI KOJI ŽELE DA BUDU POKRETAČI BORBE PROTIV DOMINACIJA NEGIRAJU MOGUĆNOST STVARALAČKOG I OSLOBODILAČKOG DELOVANJA. TO JE ČUDNO VIĐENJE SVETA, U KOME SE STALNO GOVORI O PRETRPLJENOJ DOMINACIJI, ALI SE ZAPOSTAVLJAJU OSLOBODILAČKE MISLI I AKCIJE.

DA BI SE FORMIRALA TA SVEST O SUBJEKTU, TREBA DA SE POJAVE I KOMBINUJU TRI KOMPONENTE. PRE SVEGA, ODNOS SA SOBOM, SA INDIVIDUALNIM BIĆEM KAO NOSIOCEM OSNOVNIH PRAVA. TO OZNAČAVA PREKID S POZIVANJEM NA UNIVERZALISTIČKE PRINCIPE ILI ČAK NA NEKI BOŽANSKI ZAKON. SUBJEKT JE SVOJ SOPSTVENI CILJ. NA DRUGOM MESTU, SUBJEKT SE STVARA, I NEKAD I SADA, SAMO AKO SVESNO STUPI U KONFLIKT SA DOMINANTNIM SILAMA KOJE MU NEGIRAJU PRAVO I MOGUĆNOST DA DELUJE KAO SUBJEKT. NA KRAJU, SVAKO, KAO SUBJEKT, PREDLAŽE ODREĐENU OPŠTU KONCEPCIJU INDIVIDUE.

SUBJEKT NIJE SAMO UPOTREBA SVESTI: POTREBAN MU JE KONFLIKT DA BI DOŠLO DO KOLEKTIVNOG DELOVANJA. IPAK, ON ZAUVEK OSTAJE INDIVIDUALAN. ČAK I KADA DUBOKO ZAĐE U KOLEKTIVNO DELOVANJE, ON SE OSEĆA KAO BRANILAC NEKOG UNIVERZALNOG PRAVA. TO JE OČITO BIO SLUČAJ U DOBA DEKLARACIJE O PRAVIMA ČOVEKA I GRAĐANA, ALI PRESTAJE U VREME NACIONALIZAMA I KOMUNITARISTIČKIH VEROVANJA. MOŽDA SE PONAVLJA DANAS KADA SE TOLIKO ZNAČAJA PRIDAJE HUMANITARNIM PROBLEMIMA I ELIMINACIJI NEHUMANOG PONAŠANJA. UKIDANJE SMRTNE KAZNE U BROJNIM ZEMLJAMA PREDSTAVLJA ODSUPANJE OD RAZMIŠLJANJA

KOJIMA DIRIGUJE „ZAŠTITA DRUŠTVA" I POBEDA IDEJE DA JE LJUDSKI ŽIVOT IZNAD ZAKONA.

VELIKI BROJ ZEMALJA I REGIJA POEPPANO JE GRAĐANSKIM RATOVIIMA I DRUGIM OBLICIMA NASILJA. DRUGE SU ŽRTVE KOMUNITARISTIČKIH, ETNIČKIH ILI RELIGIOZNIH PRETENZIJA. IDEJA SUBJEKTA KAO DA TU NESTAJE. MEĐUTIM, ISTROŠENOST POLITIČKIH IDEOLOGIJA I REŽIMA KOJI SU POISTOVEĆIVALI SUBJEKT S TRIJUMFOM PARTIJE, VOĐE ILI OBLIKA DRUŠTVENE ORGANIZACIJE, AKO JE I STVORILA PRAZNINU KOJA MOŽE DOVESTI DO HAOSA, MOŽE TAKOĐE I DA DOVEDE DO POVRAKKA SEBI, SVESTI O SUBJEKTU.

LITERATURA

1. Bauman, Z., *Fluidni strah*, Mediteran pablišing, Novi Sad, 2010.
2. Bauman, Z., *Fluidni život*, Mediteran pablišing, Novi Sad, 2010.
3. Bodrijar, Ž., *Simulacija i zbilja*, Zagreb, 2001.
4. Bodrijar, Ž., *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad, 1991.
5. Bodrijar, Ž., *Savršeni zločin*, Beogradski krug, Beograd, 1998.
6. Bek, U., *Rizično društvo*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
7. Bek, U., *Moć protiv moći u doba globalizacije*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
8. Bek, U., *Virtuelni poreski obveznici*, u: *Šta je globalizacija*, Kembriđž, 2000.
9. Berger, P., Lukman, T., *Socijalna konstrukcija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja*, Naprijed, Zagreb, 1992.
10. Berger, P., Lucmann, T., *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Doubleday and Company, New York, 1966.
11. Berger, P., Luckmann, T., *Modernity, pluralism and the crisis of meaning, The Orientation of Modern Man*, Bertelsmann Foundation Publishers, Gütersloh, 1995.
12. Berger, P., Kelner, H., *Sociologija u novom ključu*, Gradina, Niš, 1991.
13. Ber, V., *Uvod u socijalni konstrukcionizam*, Zepter Book World, Beograd, 2001.
14. Burdije, P., *Nacrt za jednu teoriju prakse*, ZUNS, Beograd, 1999.
15. Burdije, P., *Narcisovo ogledalo*, Klio, Beograd, 2000.
16. Burdije, P., *Društveni prostor i simbolička moć*, u: Spasić, I., *Interpretativna sociologija*, ZUNS, Beograd, 1998.
17. Veber, M., *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.
18. Veber, M., *Privreda i društvo*, Beograd, 1976.
19. Veber, M., *Metodologija društvenih nauka*, Globus, Zagreb, 1989.
20. Veber, T., *Pojedinac i konflikt iz Gandijeve perspektive*, Prometej, Novi Sad, 2007.
21. Vilirio, P., *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad, 2000.
22. Vilirio, P., *Kritički prostor*, Gradac, Čačak, 1997.
23. Volerštajn, I., *Globalizacija ili period tranzicije? – Pogled na dugoročno kretanje svjetskog sistema*, 1999.
24. Volerštajn, I., *Savremeni svjetski sistem*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1986.
25. Vuletić, V., *Globalizacija*, Gradska narodna biblioteka Zrenjanin, 2006.

26. Galbrajt, J.K., *Anatomija moći*, Stvarnost, Zagreb, 1987.
27. Gidens, E., *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
28. Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2008.
29. *Globalizacija i neoliberalizam*, Centar za politološka istraživanja, Zagreb, 2006.
30. Gergen, K., Gergen, M., *Socijalna konstrukcija*, Zepter Book World, Beograd, 2006.
31. Darendorf, R., *Homo sociologikus*, Gradina, Niš, 1989.

32. Eriksen, T.H., *Tiranija trenutka. Brzo i sporo vreme u informacionom društvu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2003.
33. Eko, U., *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, 1973.
34. Ivković, M., *Habermasova koncepcija systemske kolonizacije sveta života*, Sociologija, Beograd, 2010.
35. Kastels, M., *Informacijsko doba. Ekonomija, društvo i kultura*, Golden marketing, Zagreb, 2000.
36. Kastels, M., *Internet Galaksija – razmišljanje o internetu, poslovanju i društvu*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2003.
37. Kastels, M., *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb, 2000.
38. Klajn, N., *Doktrina šoka*, V.B.Z. Zagreb, 2008.
39. Kozler, L., *Funkcija društvenog sukoba*, Mediterran Publishing, Beograd, 2007.
40. Kelner, D., *Medijska kultura*, Klio, Beograd, 2004.
41. Lalman, M., *Istorija socioloških ideja 2*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.
42. Levinas, E., *Vrijeme i drugo*, Oktoih, Podgorica, 1997.
43. Liotar, Ž.F., *Šta je postmoderna*, Art Pres, Beograd, 1995.
44. Marks, K., *Prilog kritici političke ekonomije*, BIGZ, Beograd, 1976.
45. Marks, K., Engels, F., *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1976.
46. Manhajm, K., *Dijagnoza našeg vremena*, Mediterran Publishing, 2009.
47. Mils, R., *Sociološka imaginacija*, Savremena škola, Beograd, 1964.
48. Mimica, A., (priređivač) *Tekst i kontekst. Ogledi o istoriji sociologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.
49. Mozelis, N., *Sociološka teorija*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2000.
50. Nemanjić, M., Spasić, I., (priređivači) *Nasleđe Pjera Burdijea - pouke i nadahnuća*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2006.
51. Parsons, T., *Moderna društva*, Gradina, Niš, 1992.
52. Parsons, T., *Društva. Evolucijski i poredbeni pristup*, August Cesarec, Zagreb, 1988.
53. Parsons, T., *Društva*, August Cesarec, Zagreb, 1991.
54. Ricer, Ž., *Mekdonaldizacija društva. Istraživanje mijenjajućeg karaktera suvremenog društvenog života*, Naklada Jasenski i Turk,
55. Ricert, Ž., *Savremena sociološka teorija*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
56. Skler, L., *Sociologija globalnog sistema*, Baltimor, 1995.
57. Skler, L., *Rivalska shvatanja globalizacije*, Zbornik radova: *Globalizacija, mit ili stvarnost*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
58. Spasić, I. *Interpretativna sociologija*, ZUNS, Beograd, 1998.
59. Turen, A., *Postindustrijsko društvo*, Globus, Zagreb, 1980.
60. Turen, A., *Sociologija društvenih pokreta*, Radnička štampa, Beograd, 1983.
61. Turen, A., *Nova paradigma*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
62. Tojnbi, A., *Istraživanje istorije II*, Prosveta, Beograd, 1970.
63. Fuko, M., *Poredak diskursa*, Karpos, Loznica, 2007.
64. Fuko, M., *Arheologija znanja*, Plato, Beograd, 1998.
65. Fuko, M., *Istorija ludila u doba klasicizma*, Nolit, Beograd, 1980.

66. Fuko, M., *Nadzirati i kažnjavati*, Prosveta, Beograd, 1997.
67. Fuko, M., *Istorija seksualnosti*, Prosveta, Beograd, 1976.
68. Fukujama, F., *Naša posthumana budućnost*, CID, Podgorica, 2004.
69. Hantington, S., *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 2000.
70. Habermas, J., *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002.
71. Habermas, J., *Brisanje granica*, Književni glasnik, broj 6/7, 2002.
72. Habermas, J., *Tehnika i znanost kao ideologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
73. Habermas, J., *Javno mnjenje*, Kultura, Beograd, 1969.
74. Habermas, J., *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd, 1975.
75. Habermas, J., *Krize poznog kapitalizma*, Treći program Radio Sarajevo, 1974.
76. Haton, V., Gidens, E., *Na ivici*, Beograd, 2003.
77. Čovski, N., *Kontrola medija. Spektakularna dostiguća propagande*, Rubikon/Beoknjiga, Novi Sad/Beograd, 2009.
78. Čovski, N., *Moć i teror*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2003.
79. Čovski, N., *Mediji, propaganda i sistem*, Što čitaš, Zagreb, 2001.

